Diverse lezingen door Sieth Delhaas

Hildegard von Bingen II (2014) 1
Hildegard von Bingen I (2013) 9
Sterk en kwetsbaar vertrouwen (2013) 24
Weduwenvererving bij de Luo (2012) 31
Leefomstandigheden Luo weduwen (2012) 42
Het gecreëerde contrast — beelden van vrouwen en mannen in de media (2010) 49
Verandering als kans: een halve eeuw vrouwen- en mannenkerk (2010) 62
Katharina von Bora: een ongekende volgelinge (2009) 72
Het verlangen naar meer (2006) 84
Zorg voor jezelf en de ander (2006) 92
Voortgestuwd in de tijd (2006) 102
Onderzoekspracticum Nederland Moderniseert 1973–2000 (2006) 108
Spiritualiteit: wat betekent dat voor mij? (1) (2006) 113
Spiritualiteit en tegenbewegingen (2) (2006) 120
Wat is spiritualiteit eigenlijk? (3) (2006) 128
Waarden en normen van de zeventiende eeuwse elite van Venetië en Amsterdam (2004) ... 132
Bewust ouder worden: hoe doe je dat? (2004) 141
Feministische theologie dertig jaar daarna (2004) 146
Aan wie delegeert de consument haar/zijn politieke macht? (2003) 151
Tussen mensen (2002) 156
Mystiek en verzet (2002) 165
Maria als maagd en als moeder (2001) 173
Groei naar volwassenheid (2001) 177
Niet alle wegen leiden naar Rome (2001) 187
Waard om door te geven (2000) 199
Wisselende getijden (2000) 207
Ouder worden…, hoe doe je dat? (2000) 212
Kritisch oud worden. Wissel op de toekomst (2000) 221
Vrouwen van de nieuwe eeuw (2000) 231
Themadag over waarden en kritisch ouder worden (2000) 238
Vrouwen en kritisch ouder worden (2000) 247
Beeldvorming over vrouwen in de ‘christelijke’ geschiedenis van Europa van 0 tot nu (2000) 258
Een kerkmoeder vieren (2000) 265

Kritisch ouder worden (1999) 275
Frauen zwischen Krieg und Frieden (1999) 286
Het Evangelie naar Maria, een apocriefe tekst uit de vierde eeuw (1998) 299
De toekomst is vrouwelijk (1997) 305
Feministische theologie in Jodendom, Christendom en Islam (1997) 314
Breuken als bronnen (1997) 318
Het verleden bepaalt het heden en de toekomst I (1997) 324
Vanuit de eigen geschiedenis naar het heden en de toekomst II (1997) 332
Katharina von Bora (1499-1552), eine protestantische Nonne (1996) 334
Relaties in een veranderende cultuur (1996) 345
Dochters van 50 (1995) 354
Afscheid als groeiproces II (1995) 365
Vrouw zijn toen en nu (1995) 368
Gezondheidszorg: ethiek, keuzes, ontwikkelingen, grenzen (1995) 376
Godsdienst, klacht, kracht, macht (1995) 384
Vrouw zijn: toen en nu (1994) 394
Algemene introductie Vrouw-en- geloofbeweging (1993) 404
Ecofeminisme en spiritualiteit (1993) 413
Indiaanse spiritualiteit (1993) 418
Spiritualiteit (1993) 425
Toespraak Riagg (1993) 429
De toekomst van vrouwen in een veranderende samenleving (1993) 439
Over verlies en rouw (1993) 445
Geweld als belangrijkste grondslag van onze cultuur (1993) 446
Macht en onmacht in relaties (1993) 459
Catechisanten (1993) 465
Afscheid nemen en groei (1993) 469
Vrouwen in het verenigd Europa (1992) 476
Vrede aan alle mensen van goede wil (1992) 484
Solidariteit in verscheidenheid (1992) 493
Vrouwen maken haar eigen dienst uit! (1991) 498
Machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen in kerkelijke structuren (1991) 505
Spiritualiteit (1991) 513
Maken vrouwen keuzes op eigen gezag? (1991) 519
Bauen an einem gemeinsames Haus Europas (1990) 526

De relationele en emotionele kant van de 1990-maatregel (1990) 530
Noten kraken (1990) 533
Moederschap en bevruchtingstechnieken (1990) 538
Wat heeft de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch te maken met Maria de moeder van Jezus? (1989) 542
Feministische ethiek en voortplantingstechnieken (1989) 547
Een onderbroken gedachtenstroom (1989) 552
Gedenkstenen(1989) 561
Maria en andere godinnen (1988) 570
Het godsbeeld in de feministische theologie (1988) 575
Feest van de schepping (1988) 580
Laat de armen maar praten (1988) 582
Inleiding tot feministische theologie (1988) 588
Macht en onmacht in menselijke relaties (1987) 594
Gesneden beelden (1987) 602
Aanvulling op macht en onmacht in relaties t.b.v. conflicthantering (1987) 610
De invloed van de kerk op de plaats van de vrouw in de maatschappij (1987) 612
De dames krijgen de geest nog wel (1987) 619
Voorbereiding vrouwenliturgie (1987) 621
Maria van Magdala (1986) 626
Zwicht niet! (1985) 629
Het gezin: kreatie van kerk en kapitaal (1985) 635
Feministische theologie: wat is dat? (1982) 642
Er leeft nu ook een gemeente (1980) 650
Feminisme en theologie (1980) 652
Feminisme en theologie (1979-1980) 655
Over kernwapens (1979) 658
Liturgie van dienst (1979) 662
Geloof en arbeidssituatie (1979) 668
Strukturen van onrecht en de strijd voor bevrijding (1977) 670

Hildegard von Bingen II (2014)

‘Der Mensch ist gewaltig an Kraft seiner Seele’

Sieth Delhaas

Oecumenische Werkgroep Diepenveen, 16 januari 2014

Waarom heeft de Oecumenische Werkgroep Diepenveen deze avonden georganiseerd?

Voordat we op deze tweede avond Hildegard zelf zoveel mogelijk aan het woord laten, wil ik herhalen wat ik aan het begin van mijn eerste lezing aan u voorlegde: Waarom sta ik hier te vertellen over Hildegard van Bingen, een vrouw die tien eeuwen geleden leefde?

De Oecumenische Werkgroep Diepenveen nodigde mij uit in de verwachting dat ik met mijn lezing iets zou kunnen bijdragen aan het thema waarmee de werkgroep dit winterseizoen bezig wil zijn, namelijk met de religieuze begrippen *gebed* en *meditatie*. Aan die beide, gebed en meditatie zullen *hart, hoofd* en *handen* van de mensen die van dat programma mee willen doen, uitdrukking gaan geven.

Bidden, zegt de aankondiging van het winterprogramma is ook stilte, meditatie en mystiek. Voor dat laatste zouden we wellicht bij Hildegard von Bingen moeten zijn.

Ik heb in mijn lezing van 12 december jl., het leven van Hildegard vooral willen verbinden met de tijd waarin haar geestelijke erfenis ontstond. Dus de geschiedenis waaruit zij voortkwam – waaruit wij ook voortkomen. En de tijd waarin wij leven en welke geestelijke erfenissen wij hebben.

Ik verwees toen ook naar een ander punt uit uw winterprogramma, dat binnenkort begint: het boek van emerituspredikant Carel ter Linden, dat gaat over zijn twijfels bij het christelijk geloof van vandaag na een decennialange carrière in de Protestantse Kerken in Nederland. Hij stelt vragen waar veel gelovigen in onze tijd al zo’n halve eeuw openlijk of verborgen mee worstelen. Door die vragen, waarop deze ‘twijfelaars’ van de diverse kerken alsmaar geen antwoord krijgen of vinden, verlaten steeds meer mensen de kerk.

In zo’n tijd van twijfel leefde ook Hildegard. De mensen van wie we weten dat ze moeite hadden met de leer van het christelijk geloof, waren toen vooral geleerden: geestelijken, filosofen, mensen die zich in de klassieke studies hadden verdiept.

Hier wil ik de draad vandaag oppakken.

Hildegard aan het woord

Hoe pakt Hildegard de twijfelaars aan? Daarvoor gaan we naar hedendaagse vertalingen van haar eerste boek *Scivias*.

Allereerst geef ik een verwijzing naar een vertaling van Hildegards eerste visioenen door frater Henri Boelaars o.s.b. van de Sint Willebrordsabdij Slangenburg in Doetinchem. Hij werkte vele jaren aan zijn commentaar op de miniaturen uit de *Scivias* en dit werd in 1984 uitgegeven. In 2012 verscheen een nieuwe vertaling van *Scivias*. Mieke Kock-Rademakers is

hier verantwoordelijk voor. In haar vertaling en dat is voor mij belangrijk, blijft ze, in tegenstelling tot Boelaars, heel dicht bij Hildegards eigen tekst. In deze vertaling hoor ik Hildegard als het ware struikelen over haar eigen woorden door wat ze in haar eerste visioen allemaal te horen en te zien krijgt. Het is fascinerend. Daarin horen we dat ze in de visioenen God zelf als haar leermeester ervaart. Ze heeft geen aardse leermeesters meer nodig.

Kock-Rademakers schrijft dat in de *Scivias* geleidelijk aan duidelijk wordt hoe Hildegard zich van ongeletterde (indocta), onder Gods leermeesterschap, ontwikkelt tot een gezaghebbende (docta), een verkondigster van Gods Woord.

Hoe heeft Hildegard haar werk kunnen doen?

Op 6 oktober 2012 riep paus Benedictus de XVIe Hildegard von Bingen uit tot kerklerares. Zij is daarmee, na Teresa van Avila, Catharina van Siena en Theresia van Lisieux, de vierde vrouw die deze eretitel ontving. Deze titel is weggelegd voor 'heiligen die door hun leven en geschriften een bijzondere bijdrage hebben geleverd aan de katholieke kerk', zegt de aankondiging bij die uitroeping tot kerklerares

Na die uitroeping tot kerklerares komt er veel meer wetenschappelijk onderzoek naar haar geschriften. Daaronder is dat van Jeroen Deploige *In nomine femineao indocta, Kennisprofiel en ideologie van Hildegard van Bingen,* bijzonder interessant. Deploige deed onderzoek naar het kennisprofiel en de ideologie van Hildegard. Hij keek bijvoorbeeld naar waar ze het meest aan hechtte: aan het nieuwe of oude testament of aan de kerkvaders? De uitkomsten van zijn onderzoek heeft hij voor zijn lezers gedigitaliseerd.

Door onderzoek te doen naar Hildegards werken plaatst men haar tussen geleerde mannen van voor haar tijd en van tijdgenoten. Eén daarvan is kerkvader Augustines, waarop zowel de katholieke kerk als de protestantse traditie nog steeds hun theologie baseren, om zoveel mogelijk waarheid of geloofwaardigheid te garanderen voor hun theologie. In die theologie kwam tot halverwege de 20e eeuw geen vrouw voor.

Hildegards optreden is dus ook belangrijk om deze ongelijkwaardige man-vrouwverhouding te laten zien en zo nodig op te heffen. Het hedendaagse onderzoek is emanciperend voor Hildegards werk en het geeft haar positie in de geschiedenis, de theologie, de filosofie en andere terreinen waarover ze schreef, meer gewicht.

Tegelijkertijd is Hildegard, zoals het normaal was 12^{e} eeuwse vrouw, zelf overtuigd van haar óngelijkwaardigheid als vrouw tegenover mannen. Zij benadrukt dat ook in haar teksten.

Dit hangt samen met de strikte indeling in haar tijd van de samenleving in drie standen: de geestelijkheid, de adel en de boerenstand. Hildegard zelf heeft een dubbele status: zij behoort tot enerzijds de geestelijke en anderzijds tot de adellijke stand. Niettemin betekent het vrouw-zijn daarin altijd: ondergeschiktheid aan de man.

Haar ‘indocta’, dus ongeletterd-zijn en haar vrouw-zijn belemmerden haar de toegang tot de artes liberales, het toenmalige onderwijs op universitair niveau.

Dat betekent dat ze geen feilloos Latijn spreekt en schrijft. Dat zegt ze ook zelf. Maar dat hoeft ook niet. Evenmin hoeft zich daarover te verontschuldigen, want ze heeft het niet geleerd.

Met zichzelf *indocta*, ongeleerd, te noemen, onderschrijft ze haar achterstand bij de geleerden van haar tijd. Tegelijkertijd gebruikt ze haar indocta-zijn ook als troef: háár manier van uitleggen van de bijbel was in tegenstelling tot die van de geleerden, van een andere orde. Haar manier was een rechtstreeks ‘bevel des hemels’. Door haar hemelse opdracht kan ze steeds opnieuw naar die opdracht verwijzen. En wie heeft daar van terug?

Intussen worden haar ‘doorgevingen’ in perfect Latijn op papyrus gezet. Dat doet haar biechtvader Volmar, die ze al jaren kent en die zelf een zeer geleerd man is. Hij heeft bovendien haar goddelijke opdracht zeer serieus genomen.

Mijn eigen gedachten bij het lezen van de Scivias kwamen hier op neer:

- en deze vrouw was dus al die eeuwen, totdat haar medezusters in de jaren vijftig van de vorige eeuw het onderzoek naar haar startten, in handen van alleen maar mannen die over haar schreven, oordeelden en onderzoek deden naar al haar ongelooflijke ervaringen!

Hedendaags onderzoek

Uit het onderzoek van Deploige blijkt nog meer. Bijvoorbeeld dat ‘Hildegards bijbelvastheid niet onderdoet voor dat van haar geleerde tijdgenoten. Ondanks haar gebrek aan een klassieke *artes*-opleiding en ondanks haar zelfverklaarde *indocta*-zijn, past haar vertrouwdheid met de bijbel volledig binnen het patroon van de intellectuele elite van haar tijd.’

Interessant in het boek van Deploige is ook zijn toelichting op het feit dat het in de vroege Middeleeuwen gebruikelijk was, dat machthebbers zoals Karel de Grote (742-814) zich graag met oudtestamentische grootheden vergeleken als Koning David, en Lodewijk de Vrome (circa 840) met koning Salomo. In onze tijd hoorden we dat de overleden Nelson Mandela vergeleken wordt met de nieuwtestamentische Jezus van Nazareth.

Invloeden van de tijd

Vanaf de 11^{e} eeuw wordt het bijbelse Oude Testament minder populair en neigt men meer naar het Nieuwe Testament met een streven naar een nieuwe, meer creatieve en persoonlijke godsbeleving. Om het nog maar eens te benadrukken: nog steeds gaat het dan over dat deel van de bevolking dat grotendeels bestaat uit de adellijke wereld en daarnaast een heel voorzichtig opkomende burgerij. De rest, de boerenstand was daarin buiten beeld.

Waardoor ontstaat die belangstelling voor het Nieuwe Testament? Er is een pauselijke hervormingsbeweging op gang gekomen die gevolgen heeft voor het politieke en religieuze

leven. Het theocratische pausdom begon zich te beroepen op het nieuwtestamentisch boek Mattheus, hoofdstuk zestien en wel op de belofte van Christus aan Petrus als de steenrots waarop hij zijn kerk zou bouwen.

Er kwam een verandering naar een meer creatieve en geïndividualiseerde godsbeleving. Het christen-zijn krijgt daardoor meer diepgang. Ook individuele christenen kunnen er naar streven zich het christelijke waardesysteem van het Nieuwe Testament eigen te maken. Deploige toont in zijn boek dat ook Hildegard meer en meer verwijst naar en citeert in haar *Scivias* uit het Nieuwe Testament; daaruit zou kunnen worden aangetoond dat de in die tijd opkomende 'verinnerlijking' ook bij Hildegard plaatsvindt en dat deze blijkt uit haar bijbelinterpretatie en godsbeleving.

Er komt een tendens om een *vita apostolica* te leven, een leven van een *persoonlijk engagement*. Ook hier: we spreken dan wel over wat er gebeurt binnen de klerikale wereld. Burgers zijn er nog nauwelijks. Om een voorbeeld te geven hoe ongelijktijdig dit over de christelijke landen is verdeeld: twee jaar na Hildegards overlijden wordt in 1181, de latere heilige Franciscus geboren in Italië. Hij is de zoon van een koopman. Franciscus wordt geboren in een heel andere wereld dan Hildegard. In een wereld van stadsstaten, dus steden waar het begin van de burgerij al lang op gang is gekomen.

Opdracht

Deploige wijst erop dat Hildegard zichzelf meer en meer als profetes ervaart. Hij merkt dit aan uitdrukkingen in haar werk als: opdracht, 'roep' en 'ik hoorde een stem uit de hemel…'.

Al dit meer en meer naar buiten komen met haar oproepen aan de wereld, betekent dat Hildegard vanaf haar 42e jaar iets moet gaan doen met haar visioenen.

Deploige constateert dat in die visoenen een duidelijke deugdenleer zit verpakt, die zij, en ik citeer: 'verkleed als een profeet, maar handelend als een apostel, aan de man tracht te brengen.'

De *Scivias*, in het Nederlands gezegd, 'Ken de wegen', laat enerzijds zien op welke manier Hildegard zelf, als non, product is van het twaalfde eeuwse bekeringsoffensief, maar het boek met haar visioenen laat ook zien hoe zij als persoon of individu heeft bijgedragen tot de spirituele ontwikkelingen in haar omgeving. In de eerste plaats van haar nonnen. Er waren niet minder dan vijftig hoogadelijke vrouwen in haar eerste klooster op de Rupertsberg. Het aantal in het latere klooster, dat in de jaren zestig van de 12e eeuw werd gesticht en dat bestemd was voor niet-adellijke vrouwen, zal niet veel lager zijn geweest. We mogen evenmin vergeten de invloed van haar leven op de mensen uit haar buurt die bijvoorbeeld voor geneeskundige hulp of pastorale zorg naar haar klooster kwamen, degenen die tot de laagste stand behoorden: boeren, zwervers, prostituees, marktlui en dergelijke.

Godskrachten

Deploige laat de lezer zien dat in Hildegards profetische boodschap een duidelijke deugdenleer zit verpakt. Als protestant ben ik niet zo erg opgevoed met het begrip deugden. Meer met waarden, plichten en taken. In de *Scivias* geeft Hildegard de deugden de veel betekenisvollere naam van *godskrachten*.

Ze heeft van die godskrachten een heel systeem gemaakt, waarmee de mens in zijn/haar leven aan de gang zou moeten. In haar visioenen worden die godskrachten uitgebeeld in vrouwelijke figuren.

Christelijke deugden hebben, volgens de filosofe Susan Neiman (* 1955)) een veel diepere betekenis dan de 'heidense deugden uit de voorchristelijke tijd'. Neiman zegt: 'ze staan niet alleen voor morele kwaliteiten, maar meer nog voor goddelijke krachten, die enkel onder menselijke gedaanten verschijnen omdat ze ook de menselijke actie machtigen. Hun morele betekenis is ondergeschikt aan hun goddelijke ontologische kracht.' Of zoals de deugden het in de Scivias zelf uitdrukken, zoals ze stem krijgen in de stem van God die Hildegard hoort:

> *'Wij zijn de krachten van God*
> *En wij blijven in God*
> *Wij vechten voor de heerser van de heersers*
> *En scheiden het kwade van het goede.*
> *Want wij verschenen bij de eerste strijd,*
> *Waar wij overwinnaressen werden*
> *Toen hij die boven zichzelf wilde vliegen te pletter stortte.*
> *Laten wij ook nu vechten*
> *Om hen die ons aanroepen te steunen*
> *En de duivelse kunsten te vertrappen*
> *En om hen die ons willen navolgen*
> *Naar zalige verblijven te leiden (Scivias III, 13, 9)*

De redding van de mensheid diende volgens Hildegard duidelijk gerealiseerd te worden vanuit een samenwerking tussen God en mens.

Hier ergens ligt voor mij de link met een andere uitspraak van Hildegard die ik boven de aankondiging van deze avonden heb gezet: *'Der Mensch ist gewaltig an Kraft seiner Seele'*. Mijns inziens ontstaat er, als ik naar Hildegard luister, zo een heel andere theologie. Hoeveel kansen een mens heeft bij haar God. Enorm. Hoe God met mensen samenwerkt. Heel anders dan de kerken en hun theologie de mensheid heeft toevertrouwd.

Dat kan ook niet anders, want Hildegard profeteert vanuit het besef dat 'diegenen die de taken hebben in de kerk gevangen zijn in eigen hoogmoed, die zich alleen verlaten op eigen wijsheid'.

Doorgeven

U herinnert zich uit mijn eerste lezing van december 2013, dat de Benedictijnse regel en de dagindeling daarin voor de zusters en monniken bestaat uit afgewogen fases van acht uur liturgie, 8 uur werken en 8 uur rusten. Juist die liturgische diensten spelen een grote rol in het doorgeven van Hildegards profetische taak. De liturgie werd en wordt grotendeels gezongen en zo in het geheugen geprent van zangers en luisteraars.

De liturgie vormde en vormt vooral een efficiënt middel om de religieuzen een sterk ontwikkelde en op het gehoor steunende bijbelkennis bij te brengen. Binnen de gezongen liturgie vervullen de psalmen uiteraard een hoofdrol. Ze passeren wekelijks de revue tijdens het officie.

Ook de adellijke nonnen in die tijd hadden over het algemeen geen taalonderricht gehad en waren analfabeet. In de liturgie bouwden de religieuzen een orale traditie op van luisteren, zingen, maar ook van het doorgeven aan de volgende generatie, of de niet-religieuzen, de mensen die hun liturgische diensten bezochten.

Wat ik vorige keer ook vertelde, maar hier herhaal omdat het zo belangrijk is voor Hildegards werk: achter die vorm van liturgie ging een hele monastieke traditie schuil van ceremoniële handelingen, waarmee het individu ook geleidelijk aan dat wat men zag en hoorde en zelf zong en zei kon verinnerlijken, zich eigen kon maken,

Nonnen die bijvoorbeeld de psalmen konden voorlezen, werden als ‘geletterden’ gekwalificeerd. Dit was een belangrijke statusverhoging.

Belangrijk is in Hildegards ontwikkeling dat ze zelf een deel van haar vorming heeft genoten in het Disibodenbergse dubbelklooster, dat aanzienlijk meer infrastructuur tot kennisverwerving bood dan een doorsnee nonnenklooster.

Ik voeg hier opnieuw enkele conclusies van Deploige toe:

Hildegard zag zichzelf niet als een bevlogen mystica, maar als een goddelijk geïnspireerde profetes, waardoor er in haar houding een grote strijdbaarheid ontstaat.

Hildegard beroept zich niet op een persoonlijke relatie met God, wat andere mystici vaak wel deden, maar de waarschuwende boodschap van God staat bij haar centraal.

Hildegard maakt in haar visioenen een verbinding tussen ethiek en esthetiek. Dat wil zeggen dat in die middeleeuwse tijd ‘men’ begrip krijgt voor waarom het gaat in het leven. Als je die ‘deugden’ als ‘godskrachten’ hanteert, of inzet, dan gaan die vervolgens voor jou werken en zal de wereld er een stuk beter gaan uitzien.

Met de esthetiek van de visioenen, de schoonheid ervan, de kleuren, wordt de mens tot in zijn zintuigen geraakt; daarmee wordt iets toegevoegd aan het leven van de middeleeuwse mens. Kleuren zijn belangrijk in de middeleeuwen. De adel beschikte in de middeleeuwen over kleuren in hun kleding en kenmerken. De boeren liepen in ongeverfde lompen. Verf en kleur waren kostbaar.

Enerzijds geeft Hildegard de geleerden en kerkheren er van langs, anderzijds beeldt ze 'de kerk' uit als een mooie vrouw, 'Ecclesia' die haar taak in de wereld heeft te vervullen.

Hildegard beschouwt de kerk niet als iets statisch, maar als een toren in opbouw, waaraan nog heel wat werk verricht moet worden.

Aan Deploige 's punten wil ik enkele opmerkingen toevoegen van Mieke de Kock-Rademakers in noot 7 van haar lezing, die ze op woensdag 18 september 2013 hield in het Soeterbeeck Programma van de Universiteit van Nijmegen:

> *Scivias, als denkweg te voet: een Pilgrims Progress, bevruchting door Gods Woord, rijpen en vruchtdragen.*
>
> *De verhouding van Scivias I, II en III is 1: 2: 3. Want gevorderd tot deel II. draagt men de leerstof van deel I met zich mee. Zo draagt de pelgrim ook weer in deel III de innerlijke bagage van deel I en II In tegenstelling tot de stoffelijke wereld wordt de pelgrim, vergeestelijkt, steeds lichter, tot hij uiteindelijk opstijgt naar God. Diezelfde trits heeft zijn weerklank in Hildegards 'onderricht zijn': in Scivias I. is zij in-docta (niet onderricht), in Scivias II. noemt God haar interius docta (innerlijk onderricht) en in Scivias III. docta (geleerd), zodat ze dan zelf, en niet God, het woord zal voeren. Zelf noemt ze zich dan toch weer opnieuw: indocta.*

Literatuur

- Bauer, Raoul, 'De geniale mislukking van de middeleeuwen', Antwerpen 1985
- Bercken, Louis A.M., 'De universele geneeskunst van Hildegard von Bingen, Deventer 1997
- Bingen, Hildegard van, *Scivias Pars I, Ken de Wegen, deel I* Latijn-Nederlands, met commentaar, vertaald door drs. Mieke Kock-Rademakers (uitgegeven in eigen beheer SHB Rumst)
- Bingen, H. v., 'Nun höre und lerne, damit du errötest…' Briefwechsel – nach den ältesten Handschriften übersetzt und nach den Quellen erläutert, Freiburg/Basel/Wien 1997
- Boelaers, fr. Henri o.s.b., Commentaar op de miniaturen in Scivias van Hildegardis von Bingen, Doetinchem 1984
- Boelaers, fr. Henri o.s.b., 'de Ariadnedraad van een monnik. Een halve eeuw meditatieve omgang met Hildegard van Bingen', Kampen 1997
- Deploige, Jeroen, *In nomine femineao indocta*. Kennisprofiel en ideologie van Hildegard van Bingen (1098-1179), Hilversum 1998
- Duby, Georges 'Ridder, vrouw en priester. De middeleeuwse oorsprong van het moderne huwelijk'. Amsterdam 1985
- Forster, Edeltraud, Aebtissin, Eibingen, 'Hildegard von Bingen. Prophetin durch die Zeiten. Zum 900 Geburtstag', Freiburg/Basel/Wien 1998
- Hoving, Jan (red), Hildegard van Bingen. Spiegel van hemelse geheimen, Baarn 1998
- Lautenschlager, G., 'Hildegard von Bingen: Die theologischen Grundlegung ihrer Ethik und Spritualität', Stuttgart 1993

- Mulder, Etty, ‘Hildegard. Een genie uit de middeleeuwen’, Amsterdam 1998
- Pleij, Herman, ‘Kleuren van de middeleeuwen’, Bloemendaal 1994
- Rebcke, Louis, ‘Hildegard van Bingen’. Deventer 1981
- Riedel, I., ‘Hildegard van Bingen, profetes van kosmische wijsheid’, Baarn 1996
- Rubenstein, Richard, ‘Kinderen van Aristoteles. Hoe christenen, moslims en joden verlichting brachten in de donkere Middeleeuwen’, Amsterdam 2004
- Schilling, Rita, ‘Hildegard van Bingen. Bazuin van het levende licht. Vijf visioenen’, Baarn 1998
- Strehlow, dr. W., ‘Hildegard van Bingen Kookboek’, Fontein ongeveer 1998
- Strickerschmidt, H., ‘Hl. Hildegard, Heilung an Leib und Seele, Gesundheit und Lebenskraft. Praktische Ratschläge zur positiven Lebensgestaltung’, Augsburg 1993

Muziek/video

- Hildegard von Bingen ‘O vis aeternitatis’, Vesper in der Abtei St. Hildegard, Schola der Benedikterinnenabtei St. Hildegard, Eibingen. Arsmusici CD
- ‘A feather of the breath of God’ Sequences and hymns by Abbess Hildegard of Bingen, Gothic Voices with Emma Kirkby, Hyperion CD
- Hildegard von Bingen ‘Ordo Virtutum, Performed by Vox Animae 1997 Video
- ‘Seraphim’, Ensemble Cosmedin, Hildegard von Bingen, Stephanie Haas, Christoph Haas

Hildegard von Bingen I (2013)

'Der Mensch ist gewaltig an Kraft seiner Seele'

Sieth Delhaas

Oecumenische Werkgroep Diepenveen, 12 december 2013

Inleiding

In de aankondiging voor deze avond staat dat ik u kom vertellen over de intrigerende vrouw Hildegard von Bingen. Ik ben uitgenodigd omdat iemand mij enthousiast over haar hoorde vertellen. En om de verwachting die zij had, dat ik met mijn verhaal iets kan bijdragen aan het thema waarmee de Oecumenische Werkgroep Diepenveen (OWD) dit winterseizoen bezig is. Daarin gaat het om de religieuze begrippen *gebed en meditatie*. En aan die beide, gebed en meditatie zullen *hart, hoofd en handen* van de mensen die daaraan mee willen doen, uitdrukking gaan geven.

De vraag van degenen die mij hebben uitgenodigd is: welke rol zou de 12e eeuwse abdis uit Bingen kunnen spelen in het winterprogramma van het 21e eeuwse Nederlandse Diepenveen?

Bidden, zegt de aankondiging van het winterprogramma van de oecumenische werkgroep, is ook *stilte, meditatie en mystiek*.

- Zouden we voor dat laatste bij Hildegard von Bingen moeten zijn?
- Wie van u heeft wel eens meer van haar gehoord dan haar naam en dat ze abdis was?
- En wat hebt u dan gehoord?
- Maakte u dat blij? En hebt u ooit gedacht dat ze iets in uw leven zou kunnen betekenen?
- We gaan dat vanavond, en in januari nog eens een avond, onderzoeken.

Toen ik in 1990 cursussen begon te geven over vrouwengeschiedenis en ik ook het leven van Hildegard van Bingen behandelde, deed ik dit vanuit de invalshoek: waarom zijn al die vrouwen nooit tot de kerkgeschiedenis doorgedrongen? Toen was er in onze contreien nog betrekkelijk weinig onderzoek naar haar gedaan.

Nu breng ik Hildegard van Bingen naar voren vanuit een andere invalshoek. Vanuit de vraag van de OWD: kunnen het leven van Hildegard von Bingen, haar beelden, haar woorden, én de muziek niet te vergeten, ons ondersteunen als we bezig zijn met *gebed en meditatie*? Twee spirituele uitdrukkingswijzen waarbij *hoofd, hart en handen* een rol zouden kunnen spelen.

Vertellen over Hildegard gaat niet zomaar. Als ik zonder inleiding zou beginnen te vertellen hoe geniaal en veelzijdig ze was: als mystica, natuurkundige, abdis van twee vrouwenkloosters, profetes, dichteres, componiste en arts, zou u er weinig aan hebben. Ik wil het verhaal over Hildegard vooral verbinden met de tijd waarin haar geestelijke erfenis ontstond. Dus de geschiedenis waaruit zij voortkwam – waaruit wij ook voortkomen. En de tijd waarin wij leven en welke geestelijke erfenissen wij hebben.

Twijfelaars

Binnenkort start er in de Diepenveen nog een leeskring, of misschien is deze al begonnen. Daar staat het boek van emerituspredikant Carel ter Linde centraal. De meesten van ons kennen hem waarschijnlijk als de voorganger die een rol speelde bij huwelijken van Nederlandse prinsen. Het boek heeft de titel 'Wat doe ik hier in Godsnaam'. Het boek gaat over vele vragen waar veel gelovigen in onze tijd al zo'n halve eeuw openlijk of verborgen mee worstelen. Door de vragen, waarop deze 'twijfelaars' van de diverse kerken geen antwoord krijgen, verlaten steeds meer mensen de kerk.

In zo'n tijd van twijfel leefde Hildegard. En de mensen van wie we weten dat ze moeite hadden met de leer van het christelijk geloof waren vooral geleerden. Mensen, meestal mannen, die hadden gestudeerd. Er waren toen nog geen burgers. De wereld bestond uit drie standen: de geestelijkheid, de adel, de boeren. De twijfelende gelovigen waren dus voornamelijk geestelijken en adelijken die een studie aan een academie hadden gedaan of een privéleraar hadden. Dat was al eeuwen mode bij de adel: men had een hoffilosoof of -geestelijke die de kinderen onderwees. In die tijd was er in het christelijke Europa tot en met de stad Constantinopel, het huidige Istanbul, slechts één kerk: de katholieke.

Programma

Ik wil het volgende doen. Vanavond ga ik een stuk vertellen over:

- De cultuurgeschiedenis waarin en waardoor Hildegards leven betekenis krijgt.
- Daarna hoort u haar eigen levensgeschiedenis. De feiten vooral.
- In januari 2014, de tweede avond, wil ik met u kijken naar haar werk, haar visioenen, maar ook hoe ze in het dagelijkse leven omging met haar medezusters; met de stromen mensen die naar haar klooster kwamen voor raad, zorg en hoop.
- We willen ook kijken naar haar contacten met machtige mannen als de Duitse keizer Frederik Barbarossa, de paus, andere kerkheren en monniken.

Aanloop

Om de intellectuele en religieuze ontwikkeling van Hildegard enigszins te kunnen begrijpen zal ik ver terug gaan: naar 400 jaar voor onze jaartelling. En van daaruit naar de eeuw van Hildegard: de 12^{e} eeuw.

In onze tijd zijn er veel mensen, de meesten misschien wel en die zijn misschien ook in de oecumenische gemeente Diepenveen te vinden, kunnen moeilijk of helemaal niet meer in de god van de Bijbel geloven. Want in de Bijbel, vinden zij, staan dingen die je niet met het menselijk verstand kunt bevestigen. Ik hoor ouders hetzelfde zeggen over hun kinderen en kleinkinderen. Velen kunnen om die reden ook de kerk niet — meer — serieus nemen. De kerken worden steeds leger. Dat is de situatie vandaag.

Toch is de behoefte aan spiritualiteit, zegt men, aan meditatie, religiositeit misschien nooit zo groot geweest als de laatste decennia. Iedereen lijkt het er over te hebben.

Filosoof Aristoteles

Iemand die ruim 23 eeuwen geleden nadacht over ditzelfde probleem: of je al dan niet kunt geloven in zaken of ideeën die je met je verstand niet kunt verklaren of bevestigen, is de filosoof Aristoteles.

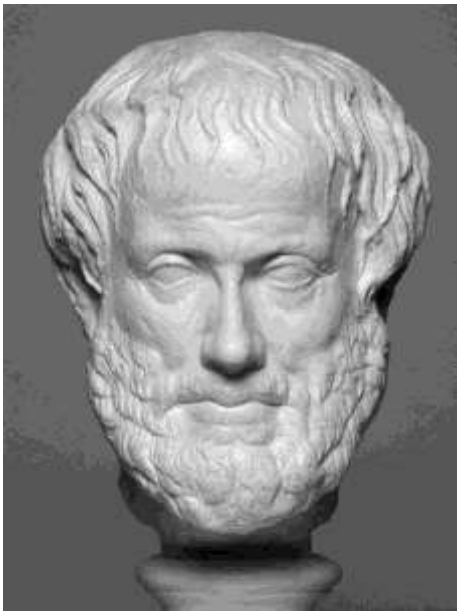

Hij werd geboren in het Griekse Macedonië en leefde van 384-322 vC. Samen met een andere beroemde filosoof, Plato, een jaar of veertig ouder dan hij (circa 427 – 347 vC) discussieerde hij onder andere over deze zaken.

Wat voor filosoof was Aristoteles? Hij had een positieve grondhouding tegenover de wereld. Hij had het gevoel dat hij deel uitmaakte van een levende, geïntegreerde, kosmos, dat wil zeggen: een kosmos waarin alles met elkaar samenhing en een geheel vormde. De kosmos als totaliteit waarvan je de grondbeginselen kon begrijpen door te redeneren vanuit de dingen die je zag, hoorde, voelde, rook, proefde. De werkelijkheid bestond volgens hem uit substanties: uit een grondstof, materiaal of stof. Iedere substantie voor zich is een ondeelbare en unieke mengeling van vorm en materie. Al die substanties, een boom, een plant, een dier, een mens, een ster, zijn ieder voor zich bezig hun natuurlijke aanleg te verwezenlijken. In de kosmos van Aristoteles is datgene wat je met je zintuigen waarneemt en waarover je door te redeneren je een oordeel probeert te vormen, wel zo ongeveer waar het leven uit bestaat.

Aristoteles heeft zo'n 150 boeken en nog veel meer artikelen, studies en verhandelingen geschreven over alles wat hij in de wereld om zich heen zag. Over de mens, de natuur, de hemellichamen en over de ziel en de metafysica. Dat wat we de onzichtbare werkelijkheid noemen. Hij was een duizendpoot. Een genie. En, zeggen de mensen die zijn werk hebben bestudeerd, het is opvallend hoe redelijk, hoe verstandig hij over de 'substanties' schrijft. Hij schrijft heel kalm, vindt men, hij doet geen extra moeite om mensen van zijn inzichten te overtuigen. Doelbewust is hij wel.

Aristoteles zegt nooit: 'God sprak tot mij', alsof hij daarmee mensen eerder zou kunnen overtuigen van zijn gelijk. Zijn toon, zijn manier van spreken is er een van een ontwikkeld, denkend mens die spreekt tot of schrijft voor even ontwikkelde en denkende mensen als hij zelf.

Aristoteles ziet de mens vooral als een denkend wezen, begaafd met verstand. Hij denkt dat die mens, als hij/zij eenmaal de waarheid van iets heeft onderkend, deze ook zal accepteren. En als de mens die waarheid heeft geaccepteerd, dat zij/hij er ook naar zal handelen. En overal waar de mens het licht van zijn intelligentie zal laten schijnen, zal de mens de beginselen ontdekken van ordelijke veranderingen. Hoe alles in de natuur en de mensen gevormd is, hoe ze functioneren, hoe ze ontstaan en vergaan. Hoe bepaalde oorzaken gevolgen hebben.

Kortom er is bijna niets waarover Aristoteles niet zijn licht heeft laten schijnen.

Iemand die in onze eeuw een schitterend boek over Aristoteles werk heeft geschreven zegt: “Als je Aristoteles leest, dan verlies je het ‘al te menselijke’ minderwaardigheidsgevoel dat ons door de meeste oude godsdiensten en door veel moderne wetenschappen is ingeprent”. Aristoteles geloofde niet, zoals vele anderen juist wel geloofden, dat zintuiglijke indrukken op zichzelf misleidend zijn. Integendeel zintuigen leveren ons het bewijsmateriaal dat ons in staat stelt met elkaar te praten op basis van gedeelde ervaringen.

Ik noem hierbij een voorbeelden uit onze eigen tijd. In de jaren tachtig van de vorige eeuw zijn er in Nederland voor het eerst talloze gespreksgroepen ontstaan over levenservaringen waar mensen voorheen nooit over durfden spreken. Over huwelijksproblemen, seksueel misbruik, homoseksualiteit. Als iemand er voorheen wel over sprak werd hij/zij zelf als schuldige of outcast gedoodverfd. Maar toen deze vrouwen en mannen in de jaren tachtig met elkaar over hun problemen gingen spreken, werden hun zintuiglijke ervaringen met elkaar gedeeld. Het werden verhalen. En de verhalen werden waarheid. Ze werden geloofd. Zoals Aristoteles zei: zintuiglijke indrukken leveren ons het bewijsmateriaal dat ons in staat stelt er met elkaar over te praten als ervaring. De verhalen van die mensen werden zo deel van de gemeenschappelijke Nederlandse geschiedenis.

Aristoteles vond de kosmos zoals die zich voordeed zinvol, betekenisvol. Wéten betekende voor hem de oorzaken van de dingen begrijpen. En dat begrip is mogelijk, niet omdat de mens van nature slim is, maar omdat de kosmos in zekere zin ook ‘slim’ is. Want er bestaat een diepgaande overeenkomst tussen de manier waarop de wereld functioneert en waarop mensen functioneren.

Aristoteles beriep zich als wetenschapper op het ultieme gezag van de rede, het verstand. Als theoloog, dus als iemand die spreekt over het ‘onzienlijke’, houdt hij staande dat er in de kosmos bedóeling heerst.

Geloof Aristoteles dan in God? Het antwoord is ja en nee. Enerzijds bestaat er volgens hem een Opperwezen, enkelvoudig, onstoffelijk, onveranderlijk, eeuwig en volmaakt. Anderzijds is deze god, ondanks zijn schijnbare gelijkenis met de Eeuwige van de Abrahamitische godsdiensten (jodendom, christendom, islam), geen schepper en geen verlosser. Hij is geen transcendent wezen dat buiten het heelal bestaat en naar believen ingrijpt in de natuur en de geschiedenis.

Nee, Aristoteles’ god is een ‘insider’, een onderdeel van het universum, uniek, maar te vergelijken met het hart of het brein van de mens of als een motor. De functie van Aristoteles’ god is: alles in het universum ertoe te brengen zichzelf zo ver te actualiseren als zijn aard toelaat. Die taak voert Aristoteles’ god niet actief uit, maar passief door zijn aantrekkingskracht.

Een nieuwe godsdienst

Ik ga nu met grote stappen de geschiedenis door om bij Hildegard von Bingen te komen. Het ‘wereldrijk’ van de Griekse Alexander de Grote bij wie Aristoteles een tijdje hoffilosoof was, stort nog tijdens zijn leven in. Het Romeinse Rijk neemt de plaats in van het Griekse Rijk in. Binnen het machtsgebied van dat nieuwe Romeinse rijk wordt ongeveer 300 jaar later Jezus van Nazareth geboren binnen het Joodse volk.

Evenals in het Griekse rijk was er ook binnen het Romeinse niet veel rumoer om het dienen van verschillende goden. Ieder had of koos zijn eigen god, per stad of streek. Restrictie van de Romeinen was dat de keizer uiteindelijk het laatste woord had (verering). De Joden hadden een god, met een al eeuwen durende geschiedenis.

De joodse man Jezus – zijn geboorte gaf het begin van onze huidige jaartelling aan — probeerde de laatste drie jaar van zijn leven mensen op te roepen tot een ander leven. Zie het Tweede Testament van de christelijke bijbel. De Jezusbeweging die na zijn dood ontstond breidde zich zo snel uit in het Middellandse Zee gebied dat al ongeveer 300 jaar later de Romeinse keizer Constantijn de christelijke godsdienst uitriep tot staatsgodsdienst.

Al vrij snel na Jezus' dood ontstonden er discussies over de ware bedoelingen van Jezus boodschap. De discussie tussen de apostelen Petrus en Paulus kennen we uit het Nieuwe Testament. Daarna waren de discussies niet meer van de lucht. Kerkvaders, filosofen. woestijnvaders, bisschoppen, kardinalen en abten discussieerden. De beweging die ontstond vanuit vrijwel ongeletterde vissers, uitgezonderd Lucas, de arts, en Paulus, die meer intellectueel was geschoold, dijde uit tot een macht. De kerk met als hoofdzetel Rome, waar ook de Romeinse keizers zetelden.

Die vooral bestuurlijke organisatie zag het als haar taak om al die gelovigen op één lijn te houden wat hun belijdenis betrof. Wie even iets verkondigde dat verschilde van een tijdens een concilie of kerkvergadering vastgelegd geloofspunt, kreeg problemen. Wie spijt toonde over zijn dwaling mocht weer meedoen. Wie ketters bleef wachtte de dood. Overal waren spionnen.

In die duizendjarige discussies binnen het nieuwe christelijke geloof, tot Hildegards geboorte, ging het dus om de rechtzinnigheid van het geloof. Hoe meer geleerden er mee gingen discussiëren, hoe meer argumenten er werden aangedragen. Het bijzondere is dat door al die eeuwen discussie heen altijd opnieuw de filosofie van Aristoteles een rol speelde.
De oplossingen die de theologen bijvoorbeeld bedachten en formuleerden over de goddelijke status van Jezus, over de schepping van de aarde, over het leven na de dood en vele andere dogma's, probeerden ze door of de filosofie van Aristoteles – en ook van andere vroege filosofen — te gebruiken of door deze juist te verbieden.

Maar de kerk was niet overal de baas. Op bepaalde academies en later universiteiten, zoals die in Parijs of in Antiochië, of Constantinopel het huidige Istanbul, of universiteiten tot in Spanje, of in het Noord-Afrikaanse Alexandrië, gingen de discussies voort.

Augustinus

De uit Noord-Afrika afkomstige kerkvader Augustinus (354-430) speelt in die discussie, al voordat het Romeinse rijk in 476 instort, een heel belangrijke rol. Eén van zijn standpunten wordt bepalend in de christelijke theologie. Een standpunt dat volkomen in tegenstelling is tot wat Aristoteles dacht. Kerkvader

Augustinus zegt: ‘Alle informatie over de fysische, de natuurlijke wereld die God wilde dat de mensen zouden krijgen, heeft God in duidelijke taal opgeschreven; dat wat niet onmiddellijk duidelijk is, daarvan wil God niet dat de mensen het weten.’

Met die conclusie van Augustinus werd in feite een einde gemaakt aan de traditie van wetenschappelijk onderzoek naar het goddelijke die in de klassieke Oudheid was begonnen, die eeuwenlang was doorgegaan. En die Aristoteles met zijn filosofische inzichten zo ingrijpend had beïnvloed.

Chaos

Na de val van Rome, veertig jaar na de dood van kerkvader Augustinus, verloedert West-Europa door de Volksverhuizing. Vreemde volken, barbaren en vandalen genoemd, vestigen zich in voorheen al behoorlijk gekerstende gebieden. De wetenschap, daar waar boeken worden geschreven en onderzoek wordt gedaan, trekt zich terug in de overgebleven kloosters.

In die verloedering en soms regelrechte strijd tegen christendom en andere godsdiensten nemen sommige geleerden de wijk naar onder andere Perzië, het tegenwoordige Iran. Deze geleerden konden twee boeken van Aristoteles redden, die in de ‘christelijke wereld’ al verboden waren: het boek over de ziel en het boek over de ‘onzienlijke wereld’. In Perzië worden deze boeken in de loop van de tijd vertaald in het Syrisch, het Aramees, het Arabisch en het Hebreeuws. Arabische geleerden die niet zoveel last hebben van godsdienstige correcties nemen de vertalingen vanuit Perzië mee naar veiliger oorden.

Eeuwen later, als West Europa de verloedering weer wat te boven komt, ontstaat er in de tiende eeuw een andere strijd. Een strijd om het recht kerk en wereldlijke heersers, wie kardinalen, aartsbisschoppen en abten van kloosters mag benoemen. Die door adellijke telgen van belangrijke families fel begeerde ambten worden duur betaald aan de kerk met grond, die dan nog in het dun bevolkte Europa ruim voor handen is. Grond die macht geeft aan de adel. Die macht en rijkdom wil de kerk ook hebben. Kerkelijke ambten worden verkocht voor grond. ‘Landgrabbing’ heet dat tegenwoordig als we het over Afrika hebben. In feite ging de strijd tussen Rome en de Duitse keizer vooral over macht en grootgrondbezit.

Zo ziet de wereld eruit waarin Hildegard in 1098 het levenslicht ziet.

Een aan visioenen lijdende non

Nu ik toe ben aan de levensgeschiedenis van Hildegard von Bingen, zou ik het liefst beginnen voor te lezen uit diverse boeken. Uit het boek (1982) bijvoorbeeld van musicologe Etty Mulder, die Hildegard een ‘genie uit de Middeleeuwen’ noemt. Of uit het boek van de Zwitserse Ingrid Riedel, godsdienstpsychologe, die Hildegard aankondigt als ‘profetes van kosmische wijsheid’. Auteurs die met doordachte en schitterende woorden over de kloosterzuster schrijven. Vooral het boek van Etty Mulder heb ik hoog. Zij positioneert zichzelf als agnoste, iemand die het bestaan van god ontkent. Toch schrijft ze met diep respect over Hildegard. Want, laten we wel wezen, een non in de middeleeuwen die ‘lijdt aan visioenen’ zoals dat toen vaak werd genoemd, daar moet je toch met enig wantrouwen tegenaan kijken in de 21^{e} eeuw.

Ik lees eerst een stukje voor, dat Hildegard opschreef terwijl ze een stem hoorde die tot haar sprak. Met die woorden proberen wij de realiteit binnen te gaan van wat deze vrouw ongevraagd is overkomen.

> *'Wij zijn de krachten van God*
> *En wij blijven in God*
> *Wij vechten voor de heerser van de heersers*
> *En scheiden het kwade van het goede.*
> *Want wij verschenen bij de eerste strijd,*
> *Waar wij overwinnaressen werden*
> *Toen hij die boven zichzelf wilde vliegen te pletter stortte.*
> *Laten wij ook nu vechten*
> *Om hen die ons aanroepen te steunen*
> *En de duivelse kunsten te vertrappen*
> *En om hen die ons willen navolgen*
> *Naar zalige verblijven te leiden (Scivias III, 13, 9)*

Hildegard wordt als tiende kind in 1098 geboren in een adellijk gezin in Bermesheim. Een plaats gelegen in de driehoek zo'n 30 km ten Zuiden van de stad Mainz en het plaatsje Bingen, dat tegenwoordig een wijk van het toeristische stadje Rüdesheim is.

Haar ouders zijn Mechtild en Hildebert. Van hem wordt vermeld dat hij vrijheer is van Bermesheim en landeigenaar. Hildegards geboortehuis is mogelijk een kasteel, maar in elk geval een groot stenen huis met daaromheen flink wat landerijen. In dat gebied tussen uitgestrekte velden en wijnbergen woont het meisje tot haar achtste jaar. De geschiedenis vermeldt dat ze door haar ouders als een soort tiende penning aan de kerk wordt afgestaan om te worden voorbereid op een bestaan als kloosterzuster.

Of dit argument van die tiende penning juist is weet ik niet zeker. Mogelijk is ook, dat is mijn eigen argumentatie, dat haar gave om 'vreemde dingen' te zien de werkelijke aanleiding was, of in elk geval één ervan om haar in een klooster onder te brengen. In de loop van haar boeken vertelt Hildegard vaak over zichzelf. Als ze begint te vertellen hoe de visioenen haar overkomen, herinnert ze zich een moment toen ze nog thuis was. Ze was een jaar of vijf. Ze had zomaar overdag vreemde dingen gezien en ze vertelde die onbekommerd in het gezin. Ze zegt: 'ik zag dat mijn ouders schrokken en toen besloot ik niets meer te vertellen.'

In de kerk van die tijd was de inquisitie al actief. Van 379 af werd er al inquisitie, dat wil zeggen, onderzoek naar ketterse ideeën, gedaan. Kinderen en mensen met vreemde ervaringen die maar eventjes zouden kunnen verwijzen naar ketterse neigingen liepen altijd gevaar.

Op haar achtste werd Hildegard gebracht naar een jonge vrouw — eigenlijk een meisje nog in onze hedendaagse begrippen — maar toen al een huwbare vrouw van veertien jaar, die als

kluizenares woonde op het terrein van een in aanbouw zijnd Benedictijner mannenklooster op de Disibodenberg.

Even moet ik terug naar het moment toen het vijfjarige meisje Hildegard besloot om te zwijgen over het zien van vreemde beelden. Dat werd het begin van ruim vijfendertig jaar zwijgen over haar visionaire gaven.

Uit dat feit, het bewuste zwijgen, concluderen onderzoekers nu dat Hildegard dus van nature visionaire is. En daaruit blijkt dat ze gewoon een kind van haar tijd was (Van Schaik). Velen hadden in haar tijd de gave van visioenen zien. Ze is dus niet zo'n aparte vrouw als wij in onze tijd geneigd zijn te denken. Bovendien zijn haar visionaire gaven geen **mystieke** visioenen die je jezelf kunt verwerven door bijvoorbeeld mystieke oefeningen te doen.

Er is echter met haar visioenen wel iets bijzonders aan de hand. Ze 'schouwt' niet alleen, maar ze verklaart ook wat ze ziet. Ze legt die schouwingen uit. En dat is bijzonder in haar tijd. Ze geeft een soort visionaire exegese. En Volmar zal daar ongetwijfeld een grote bijdrage aan hebben geleverd. *(Wie Volmar is, vertel ik later).*

Het klooster waar haar ouders Hildegard naartoe brengen, was al sinds ongeveer het jaar 700 een heilige plaats. Deze was gesticht door een Ierse monnik die vanuit zijn land naar Duitsland was gekomen om de bevolking te kerstenen. Hij woonde in een kluis, kwam er bijna nooit uit en andere mannen die hem wilden navolgen, gingen op die berg hun eigen kluis bouwen. Precies enkele jaren voordat Hildegard naar Juta werd gebracht, in 1100, begonnen Benedictijner monniken er hun klooster te bouwen. De bouw duurde tot 1143.

Jutta, de jonge kluizenares die daar al enkele jaren woonde, was ook van adellijke huize. Ongeveer tegelijk met Hildegard werd er nog een meisje aan haar zorg toevertrouwd, even oud als Hildegard, maar haar naam wordt nergens genoemd.

Ik spreek over een meisje van 14 jaar. In die woorden zitten allerlei vragen verpakt vanuit mijn 21^{e} eeuwse gezichtspunt:

- kan zo'n meisje twee van die kinderen opvoeden?
- wat moeten ze in die kluis?

Vorige week las ik nota bene een opmerking in een wetenschappelijk boek dat Hildegard ingemetseld werd in een kluis. Maar bij Hildegard lijkt daar geen sprake van te zijn geweest.

- vanaf het moment dat Hildegards ouders haar naar de Disibodenberg brachten was het de bedoeling dat Hildegard kloosterzuster werd. Hoogstwaarschijnlijk was het een afscheid voor altijd. Heeft Hildegard er zich op verheugd?

Hildegards ontwikkeling

Met het oog op haar toekomst bestond het onderwijs in de kluis allereerst in het leren van de 'regel van Benedictus van Nursia'. Een regel is niet een eenregelige opdracht die de 6^{e} eeuwse heilige en stichter van het westerse kloosterleven tijdens zijn leven had opgesteld. Van monniken en zusters die kozen voor de Benedictijner orde werd verwacht zich te zullen houden aan regels. Ze legden de bijvoorbeeld de geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid af aan de abt of abdis.

Hun leven bestond uit bidden en werken. Daarnaast moesten zij zich bekwamen in de *lectio divina*. Dat is een manier van bijbel lezen vooral — en andere religieuze teksten — waarin vier stappen belangrijk zijn.

- Stap 1, de lectio: het hardop en langzaam lezen van de tekst. Een soort proeven van de tekst.
- Stap 2 de meditatio: het overwegen van de tekst. Men onderzoekt welke kernwoorden erin klinken. En hoe jij die ervaart.
- Stap 3, de oratio: het gelezene wordt in een grotere ruimte gezet. De lezer opent zichzelf voor nieuwe inzichten.
- Stap 4, de contemplatio: het moment waarin de lezer tot een creatief inzicht komt. Het moment dat lezer voorbij de eigen grenzen van beperkt weten wordt meegenomen.

De regel van Benedictus heeft een afgewogen ritme van drie fasen per etmaal van acht uur bidden, acht uur werken en acht uur rusten.

Ik vertel deze informatie omdat ik denk dat deze manier van lezen garant staat of misschien wel de basis is geweest van Hildegards onbegrijpelijke hoeveelheid kennis die zij in haar leven heeft opgebouwd en heeft weten te gebruiken.

Ik denk daarbij ook hoe zij in staat was de concentratie op te brengen om de zo'n honderd visioenen die ze heeft gehad tegelijkertijd te horen, te zien en te noteren.

Daarnaast is ze hoogstwaarschijnlijk — dat schrijft musicologe Etty Mulder in haar boek — naast de religieuze lessen ook geschoold in de 'artes liberalis', de wetenschappelijke vakken die op de kathedraalscholen en later ook op de universiteiten werden onderwezen. Wie haar die lessen gaf, Jutta óf Volmar, die behalve haar biechtvader ook haar leermeester is geweest, wordt nergens vermeld.

Op haar vijftiende wordt Hildegard officieel aangenomen als kloosterlinge. Gaandeweg komen er meerdere zusters naar de Disibodenberg. Adellijke meisjes uit de omgeving.
Als Jutta in 1136 overlijdt, kiezen de zusters Hildegard, dan 38 jaar oud, als abdis.

Als je daar staat op die Disibodenberg, nu een monument van rotsblokken op de top van een afgevlakte berg, de kluis van de nonnen nog rechtovereind, dan vraag je je af hoe het leven zich daar tien eeuwen geleden heeft voltrokken.

Hoe hebben de vrouwen gekookt, hoe kwam Hildegard aan de boeken die ze las? De Disibodenberg, dat is bekend, had een beroemde bibliotheek. Een eindje verderop was een nog groter klooster op de Jacobsberg bij Mainz, met een nog beroemder bibliotheek en later, toen Hildegard haar eigen bibliotheek had op de Rupertsberg, werden ook van uit die bibliotheken met haar boeken uitgewisseld. Boeken — de boekdrukkunst was nog niet uitgevonden in Europa — dikke, onhandige handgeschreven samengebonden folianten. Peperduur. Eén boek kon je ruilen voor een weeksalaris van een hoge ambtenaar of twee kerkelijke gezangboeken tegen het jaarsalaris van een professor!

En hoe ging het met het geheim van Hildegard op die Disibodenberg tussen de meisjes? De zwakste schakel in de kluis van de zustergemeenschap is de biecht. Hildegard verzwijgt, zegt men, zelfs voor Jutta de beelden die zich aan haar voordoen. Maar dan in het jaar 1141 — Jutta is al overleden, Hildegard is abdis — kan ze er niet meer onderuit. In een flits doet zich iets aan haar voor dat niet langer te verzwijgen valt. Eindelijk, neemt ze Volmar in vertrouwen en pakt ze haar schrijfgerei en begint te schrijven:

Visioenen

> *'In het jaar 1141 na de menswording van God, toen ik tweeënveertig jaar en zeven maanden oud was barstte de hemel open in een vurig licht.*
> *Het doorstroomde heel mijn geest en het doorgloeide mijn hart als een vlam die niet echt brandde maar alleen verwarmde, zoals ook de zon iets waarop zij haar stralen richt, verwarmt.*
> *En plotseling ontsloot zich voor mij de betekenis van de psalmen, van de evangeliën en van de overige boeken uit het oude en nieuwe testament.*
> *Dit alles zag en hoorde ik, maar toch kon ik er niet toe komen het op te schrijven.*
> *Niet uit onwil, maar uit een twijfel zó hevig, dat Gods gesel mij op het ziekbed wierp.*
> *Eindelijk bracht ik daar, door grote pijnen neergeslagen, mijn hand tot schrijven.*
> *Toen keerden mijn krachten terug.*
> *Pas toen herstelde ik van mijn ziekte.'*

Die ervaring, het begrijpen van de ware betekenis van de psalmen, de evangeliën geeft haar het lef om naar buiten te komen met haar gave van visioenen.

Ze legt er zelf telkens weer de nadruk op dat ze de visioenen krijgt als ze helder wakker is zowel overdag als 's nachts, met open ogen en ze ziet alles in kleur, ze hoort de stem, de muziek. Het 'zien' legt ze uit als een 'zien' in haar ziel, en ze raakt ook niet in extase. Daardoor heeft ze haar 'zien' waarschijnlijk zo lang stil kunnen houden. Maar nu moet ze ermee voor de draad komen. Ik lees bij een hedendaagse onderzoeker dat ze in haar tijd juist daarom geloofwaardig was omdat niet in extase raakte. Terwijl dit zo veel andere vrouwen en mannen wel overkwam. Dan was je toch meer verdacht van een schijnvertoning.

Hildegard en Volmar, haar jongere biechtvader, gaan samen aan het werk. Van 1141 tot aan zijn overlijden in 1173, 32 jaar lang, dicteerde Hildegard aan Volmar het grootste deel van haar visioenen. Hij schreef wat zij vertelde tijdens het 'gezicht' in correct Latijn.

Van 1141 tot 1151 werken ze aan haar eerste visioenenboek. Eind 1147 komt ze met de visioenen naar buiten omdat daar in de visioenen zelf steeds sterker op wordt aangedrongen. Als Hildegard blijft aarzelen, komen er weer ernstige ziekteverschijnselen. Dan schrijft ze, als ze al vijf jaar aan haar boek werkt, aan de allerbekendste abt van Europa, aan de Cisterciënzer abt Bernard van Clairvaux in Frankrijk. Zelf heeft hij zich jaren geleden los gemaakt van het beroemde Benedictijner klooster in Cluny, omdat hij vond dat zij daar de regel van Benedictus verwaarloosden.

Nogmaals, wij kunnen in onze tijd en in de streken waar wij wonen, waar vrijheid heerst en mensenrechten tot op zekere hoogte worden gerespecteerd, niet beseffen hoe gevaarlijk het was voor Hildegard om haar gaven openbaar te maken. De inquisitie is overal. Een vrouw kan dit alles niet zonder risico's doen. Ze zet bovendien haar aanzien dat ze zich binnen haar eigen klooster heeft verworven, op het spel.

In de brief aan Bernard stelt ze zich op als een ‘indocta’, als een niet-geleerde vrouw. De Cisterciënzer abt schrijft terug en zegt haar verder te gaan met schrijven en haar teksten vooral naar buiten te brengen, want: ‘wij verheugen ons met u over de genade Gods die in u is.’

En dan wordt haar leven een achtbaan. Bernardus neemt haar brief mee naar het concilie in Trier. En paus Eugenius III, aan wie ze na de bemoedigende woorden van Clairvaux een aantal van haar visioenbeschrijvingen stuurde, leest er zelf uit voor. Tussen al die prelaten noemt hij Hildegard de Duitse profetes en zegent haar werk.

Gevolgen

Aardige paus? Deels. Het hoort bij de strategie van paus Eugenius III. Er is overal in Europa ontzettend veel kritiek op het goddeloze leven van de geestelijkheid in die tijd. Allerlei ketterse groepen steken de kop op. Juist vanwege de levensstijl van de geestelijkheid. Paus Eugenius III speelt het spel van de verdeel-en-heerstactiek. Hildegard hoort bij degenen die hij inpalmt. Anderen eindigen op de brandstapel.

Hildegards moreel gaat na de bevestiging van de paus met sprongen omhoog. Haar angst voor een onbekende toekomst slaat om in concrete plannen. Ook hier is er sprake van een aangezegd plan. Ze moet een eigen klooster beginnen. Ook dit houdt ze geheim. Maar blindheid en staar dwingen haar alweer en drie jaar later komt ze met haar plannen naar buiten.

Wat is er aan de hand? De adellijke vrouwen die het kloosterleven met Hildegard op de Disibodenberg delen hebben, zoals het behoort, van hun ouders de bruidsschat voor hun kloosterleven meegekregen. Heel wat landerijen in de buurt van Mainz behoren aan het vrouwenklooster op de Disibodenberg. En Hildegard wil zelfstandig worden en haar eigen plannen, die samenhangen met haar visioenen, realiseren. Zij heeft haar zinnen gezet op een kale vlakte aan de oever van de Rijn. Aan de voet van de Rupertsberg bij Bingen.

De abt van de Disibodenberg waar ze dus al vanaf haar achtste jaar woont, zit haar tot zijn overlijden dwars. Hun conflict draait niet alleen om het gezag van de abt. De abt zal bij het vertrek van Hildegard en haar zusters de inkomsten van de bezittingen van de adellijke zusters gaan missen. Hij zal de inkomsten missen die de bekendheid van Hildegard, ook door haar medische kennis, zijn klooster brengen. Bovendien kan hij het niet uitstaan dat Hildegard visioenen heeft en hij gelooft er bovendien niets van dat ze die heeft.
Dat laatste is eigenlijk ook niet zo vreemd als Hildegard zo lang verborgen heeft wat haar overkomt.

Etty Mulder geeft in haar boek een aantal voorbeelden van de vlijmscherpe brieven die heen en weer gaan tussen de Disibodenberg en de Rupertsberg waar Hildegard intussen haar eigen klooster heeft gevestigd. Maar ook andere monniken van Disibodenberg doen hun best om Hildegard terug te wijzen naar het inferieure niveau waarop ze, vinden zij, eigenlijk als ongeletterde, niet wetenschappelijk onderlegde vrouw, thuishoort. Als abt Kuno van de Disibodenberg in 1155 sterft, geeft de nieuwe abt Hellinger Hildegard het goederenboek van zijn klooster als symbool van de teruggave van al haar grondbezit.

Op eigen terrein

Het klooster dat in 1150 verrijst op de Rupertsberg wordt één van de modernste kloosters uit die tijd en komt tot grote bloei. Er is een tekst van Wibert van Gembloux, een Vlaamse monnik, die gedurende de laatste jaren van Hildegard's leven haar secretaris is:

> *'… dit klooster is niet door een keizer of een bisschop, niet door een der rijken of machtigen der aarde, maar door een eenvoudige zwakke vrouw gesticht. Binnen korte tijd heeft het zich zowel naar de geest als naar uiterlijke vorm zo hoog ontwikkeld, dat het geen waarde ontleent aan pracht en praal maar aan statige, ruime gebouwen waarin men in verschillende werkruimten waterleiding heeft aangelegd (…) Niet alleen voor de vele gasten die in een godshuis nooit ontbreken, en voor de vele bedienden, maar ook voor de vijftig zusters is voorzien in al wat nodig is op het gebied van kleding en voedsel.'*

In deze behuizing maken we kennis met een andere kant van Hildegard: de sociale, zeggen wij in onze tijd. De Liefde, met een hoofdletter, die zij in alle mogelijke vormen krijgt doorgegeven in haar visioenen, realiseert zij zelf in de zorg voor anderen. Dat wil niet zeggen dat de zusters en Hildegard heiligen zijn. Er zijn in het klooster de gewone dagelijkse conflicten tussen mensen. Maar de intentie van de zorg voor elkaar is in de bouw van het klooster herkenbaar.

Die sociale kant is ook terug te vinden in de even goed verzorgde ziekenzaal waar mensen van heinde en verre naartoe komen en worden opgenomen en verzorgd. Hildegards kennis van planten en kruiden is wijdverbreid. Ook daarover schrijft ze een degelijk boek.

Tijdens de jaren negentig van de vorige eeuw is dit boek aanleiding geweest voor een onderzoek aan de universiteit van Heidelberg door prof. Schipperges, om te zien in hoeverre haar kennis over ziekte- en gezondheid vandaag nog gebruikt kan worden. In haar kennis van de planten en kruiden blijkt dat ze op de hoogte is van Aristoteles werk. Dit werk van de wijsgeer hoefde niet verboden te worden, want het was ongevaarlijk voor de kerkelijke leer.

In 1165, Hildegard is dan 67 jaar, neemt ze landerijen en gebouwen over van een verlaten Augustijner klooster praktisch recht tegenover de Rupersberg aan de overkant van de Rijn. Ze vestigt er een dochterklooster voor niet-adellijke vrouwen. Twee keer per week laat ze zich overzetten om haar dochters daar te bezoeken, roeiend, gemakkelijker gaat het nog niet,

Scivias

In het eerste deel van de Scivias, de drie boeken die ze schreef over haar visioenen, is Hildegard vooral bezig met de kerk; wat daar mis gaat en met alles wat er mis gaat in de wereld. Deze visioenen zijn vooral gebaseerd op oud- en nieuwtestamentische teksten.

Als Hildegard eenmaal op de Rupertsberg woont, begint ze een eigen scriptorium, waar haar eigen teksten en andere teksten kunnen worden gekopieerd. Een kunst waarmee veel valt te verdienen.

Hildegard voegt zich met deze moderne manier van kopiëren in de artistieke ontwikkelingen van de 12e eeuw. Met de opkomst van de kathedraalscholen in die eeuw, en een eeuw later van de universiteiten, wordt de uitwisseling tussen bibliotheken steeds intensiever. Hildegards klooster op de Rupertsberg wordt binnen tien jaar een belangrijk en modern cultureel centrum.

Als het nieuwe klooster klaar is schrijft Hildegard nog twee boeken met visioenen. Nu komen er plaatjes bij. En aan het eerste deel worden de beelden aan de tekst toegevoegd. Want in 1165, veertien jaar nadat haar eerste boek gereed was, komen er drie monniken uit een klooster in Trier naar de Rupertsberg, Onder leiding van Hildegard schilderen zij de miniaturen die weergeven wat Hildegard zelf tijdens haar visioenen schouwde.

Door de voordrachten van de Benedictijner monnik, broeder Henri Boelaers van de Abdij Slangenburg bij Doetinchem, onder andere in 1983 tijdens de eerste oecumenische vrouwensynode in Driebergen, werd mij het ontstaansproces van Hildegards werk gaandeweg duidelijker. Het heeft op mij diepe indruk gemaakt, dat Hildegard zélf zowel de tekst als de miniaturen heeft kunnen controleren op de juiste weergave van wat zij in haar visioenen in al die jaren had gehoord, geschouwd en ervaren. Bovenal dat ik door het zo zorgvuldig vastleggen van deze visioenen ik ze zoveel eeuwen later met eigen ogen kon zien.

Kennisvermeerdering

In 1998 werd haar 900e geboortedag gevierd. Dit werd een soort hype die enkele jaren aanhield. Sindsdien wordt er over de hele wereld, tot in de Verenigde Staten en Australië, onderzoek naar haar werk gedaan en probeert men dit werk met hedendaagse kennis verder te ontsluieren.

Belangrijk voor het doel van deze avond, met de opdracht van de oecumenische werkgroep in gedachten, lijkt het me goed om door te geven wat sommige onderzoekers vonden bij een visioen uit haar derde boek ‘Over de werken Gods’. Zij hebben daarin aanwijzingen gevonden over de grondidee die Hildegard telkens weer in haar werk naar voren brengt en dus uiterst belangrijk lijkt te vinden. Dat grondidee is:

> *‘het beeld van de mens bevindt zich in de mens zelf: de mens zelf draagt de kosmos, respectievelijk de kosmos bevindt zich in de mens zelf.’*

Ook belangrijk met het oog op het thema van de Oecumenische Werkgroep is, dat in haar vermogen van ‘schouwen’ Hildegard zichzelf ziet als een instrument dat zich laat gebruiken, want, zegt ze:

> *‘het zijn de planeten en elementen die in mij werkzaam zijn en zich van mij bedienen als een kosmisch instrument. H. is ervan overtuigd dat die werkzaamheid in ieder mens zo zou kunnen gebeuren.’*

Vanuit die overtuiging bemoedigt ze de abt van het klooster in Trier als hij haar om raad vraagt. HIldegard schrijft:

‘Wees zon door uw leer, wees maan door uw aanpassingsvermogen, wees wind door uw sterke leiding, wees lucht door uw mildheid en wees vuur door de schoonheid waarmee u onderricht geeft.’

Bij de laatste d**ia** geef ik een laatste punt om over na te denken uit het boek van de godsdienstpsychologe Riedel. De Sofia-traditie, die van de wijsheid, is in onze westerse cultuur bijna totaal verloren gegaan. Het is vooral aan het onderzoek van vrouwelijke theologen van de laatste decennia te danken dat Vrouwe Wijsheid weer tevoorschijn mag komen.

Het denken van Hildegard dat met Sofia verbonden is, stijgt ver uit boven het antropocentrische wereldbeeld van een theologie

‘die steeds slechts om de verhouding tussen God en mens leek te draaien en zo het welzijn van de aarde, van de planten en de dieren, en alles wat daarbij hoort, niet alleen verwaarloosde, maar ook al te vaak met verachting benaderde.’ (zie Riedel p 88 noot 12)

Aan het eind van mijn geschiedenisverslag zie ik drie ontwikkelingen:

- Aristoteles’ pleidooi voor de rede verdwijnt rond de vijfde eeuw van het wereldtoneel;
- er is een kerk die vanaf de derde eeuw steeds machtiger wordt en steeds verder afdwaalt van haar oorspronkelijke bedoeling;
- er is de vrouw Hildegard die een bemiddelende rol lijkt te moeten spelen tussen het onzienlijke en de wereld, die de taak zegt te hebben om de mensen te overtuigen van hun eigen kracht en aandeel in de kosmos.

Literatuur

- Bauer, Raoul, ‘De geniale mislukking van de middeleeuwen’, Antwerpen 1985
- Bercken, Louis A.M., ‘De universele geneeskunst van Hildegard von Bingen, Deventer 1997
- Bingen, Hildegard van, *Scivisas Pars I, Ken de Wegen, deel I* Latijn-Nederlands, met commentaar, vertaald door drs. Mieke Kock-Rademakers (uitg. in eigen beheer SHB Rumst)
- Bingen, H. von, ‘Nun höre und lerne, damit du errötest…’ Briefwechsel – nach den ältesten Handschriften übersetzt und nach den Quellen erläutert, Freiburg/Basel/Wien 1997
- Boelaers, fr. Henri o.s.b., Commentaar op de miniaturen in Scivias van Hildegardis von Bingen. Doetinchem 1984
- Boelaers, fr. Henri o.s.b., ‘de Ariadnedraad van een monnik’. Een halve eeuw meditatieve omgang met Hildegard van Bingen. Kampen 1997
- Deploige, Jeroen, *In nomine femineao indocta*. Kennisprofiel en ideologie van Hildegard van Bingen (1098-1179) (Hilversum 1998
- Duby, Georges ‘Ridder, vrouw en priester. De middeleeuwse oorsprong van het moderne huwelijk. Amsterdam 1985
- Forster, Edeltraud, Aebtissin, Eibingen, ‘Hildegard von Bingen. Prophetin durch die Zeiten. Zum 900 Geburtstag. Freiburg/Basel/Wien 1998
- Hoving, Jan (red), Hildegard van Bingen. Spiegel van hemelse geheimen. Baarn 1998

- Lautenschlager, G., ‘Hildegard von Bingen: Die theologischen Grundlegung ihrer Ethik und Spritualität Stuttgart’ 1993
- Mulder, Etty, ‘Hildegard. Een genie uit de middeleeuwen Amsterdam 1998
- Pleij, Herman, ‘Kleuren van de middeleeuwen’, Bloemendaal 1994
- Rebcke, Louis, ‘Hildegard van Bingen’, Deventer 1981
- Riedel, I., ‘Hildegard van Bingen, profetes van kosmische wijsheid, Baarn 1996
- Rubenstein, Richard, ‘Kinderen van Aristoteles. Hoe christenen, moslims en joden verlichting brachten in de donkere Middeleeuwen’ (Amsterdam 2004)
- Schilling, Rita, ‘Hildegard van Bingen. Bazuin van het levende licht. Vijf visioenen. Baarn 1998
- Strehlow, dr. W., ‘Hildegard van Bingen Kookboek’, Fontein jaar ong. 1998
- Strickerschmidt, H., ‘Hl. Hildegard, Heilung an Leib und Seele, Gesundheit und Lebenskraft. Praktische Ratschläge zur positiven Lebensgestaltung” Augsburg 1993

Muziek/video

- Hildegard von Bingen ‘O vis aeternitatis’, Vesper in der Abtei St.Hildegard, Schola der Benedikterinnenabtei St. Hildegard, Eibingen. Arsmusici CD
- ‘A feather of the breath of God’ Sequences and hymns by Abbess Hildegard of Bingen, Gothic Voices with Emma Kirkby, Hyperion CD
- Hildegard von Bingen ‘Ordo Virtutum, Performed by Vox Animae 1997 Video
- ‘Seraphim’, Ensemble Cosmedin, Hildegard von Bingen, Stephanie Haas, Christoph Haas

Sterk en kwetsbaar vertrouwen (2013)

Sieth Delhaas

My World Event 2013, Magazine 19 maart 2013

Sieth Delhaas was jarenlang betrokken bij een kleinschalig ontwikkelingsproject voor Luo weduwen in Kenia. Ze voerde vele indringende gesprekken met de vrouwen en schreef daarover het boek 'Weerbarstig Erfgoed'. Tijdens het MyWorld Event gaf Delhaas een inspirerende lezing over het thema 'Vertrouwen'.

Waarom sta ik hier en niet iemand anders?

Vanaf 2007 heb ik onderzoek gedaan naar een weduwenproject in Kenya. Het project begon in 1988. De Nederlandse Rentia Krijnen-Hendrikx – ik noem haar verder Rentia – die het initiatief nam tot de start, werd zelf op haar achtendertigste weduwe. Vlak voordat zij in Utrecht afstudeerde op het vak Theologie en Maatschappij sprak zij met een familielid-missionaris. Hij attendeerde haar op het verschil tussen haar positie als weduwe, 44 jaar, die kon studeren van haar weduwepensioen. Daartegenover zette hij de Luo weduwen in zijn missiegebied in Kenia. Eén van de tradities van de Luo is dat wanneer de echtgenoot overlijdt de weduwe wordt overgeërfd aan een zwager. Die gewoonte is eeuwenoud en wijdverbreid in Afrika. Maar in de Luo traditie is dit gebruik ingekapseld in een soort garantie voor het voortbestaan van het volk, geënt op het eeuwenlange nomadische verleden.

Rentia stelde, toen zij de vergelijking van de missionaris tot zich had laten doordringen een fundamentele vraag: zijn er ook vrouwen die dat niet meer willen? Die bleken er bij navraag inderdaad te zijn. Rentia wilde aan die weduwen voor een periode van 4 jaar 1000 gulden per jaar geven. Niet als liefdadigheid. Zij zouden daar een bedrijfje mee kunnen beginnen om een zelfstandig bestaan op te bouwen. Vier jaar lang deed ze dat. U begrijpt intussen dat de steun aan de weduwen niet bij vier jaar is gebleven, want dit jaar bestaat het project 25 jaar. En Rentia's werk wordt gefinancierd door enkele honderden donateurs in Nederland.

Eigen achtergrond

Ik leerde Rentia kennen toen ze net met het project begonnen was. Wij hadden het vooral druk met ons eigen werk. Zij met emancipatiecursussen aan Brabantse boerinnen, ik met schrijven, lezingen en cursussen geven. Geleidelijk aan viel er meer over het project te vertellen. Vooral toen het in 1996 een prijs won van een Brabantse krant, waarin het weduwenproject tot beste werd uitgeroepen. Toen ging het geld stromen.

Ik interviewde haar bij het winnen van die prijs en toen pas drong tot mij door dat Rentia niet alleen op haar vierenveertigste een bul economische theologie had behaald. Maar na haar

middelbare school had ze ook nog een zeer veelzijdige opleiding gevolgd voor landbouwhuishoudkundig lerares.

Ik wil in het kader van het begrip *vertrouwen* waarover het in deze presentatie gaat, met deze studie-informatie maar zeggen dat het ontzettend handig is als je iets in je eigen bagage hebt als je mensen ver weg wilt helpen ontwikkelen. Het is belangrijk dat je een goede knowhow hebt op het gebied waarop je je kwaliteiten aanbiedt.

Een project dat werkt?

Intussen, twintig jaar lang, luisterde ik naar Rentia's verhalen over het project. Ik stelde vragen. Rentia nodigde me uit eens mee te gaan om het zelf te zien. Ik had geen tijd toen. Maar mijn interesse groeide omdat het project groeide. En ik kreeg de indruk dat dit soort ontwikkelingswerk, waar ik eigenlijk niet erg meer in geloofde, wél werkte.

Eind 2007 had ik mijn handen vrij. Ik ging mee naar Kenia, begon te lezen, te luisteren en mijn onderzoek. Begin vorig jaar lag mijn boek 'Weerbarstig erfgoed. Globalisering in zakformaat' er. In dat boek vonden de initiatiefnemers van deze dag argumenten om mij te vragen vandaag iets te zeggen over het belang van het begrip vertrouwen in combinatie met ontwikkelingswerk.

Een doorlichting van het begrip vertrouwen

Dit is een bijeenkomst van mensen die een particulier initiatief (PI) hebben of realiseren. Ik vind de afkorting PI een beetje ongemakkelijk, dus ik gebruik hier afwisselend de afkorting PI of ontwikkelingswerker. Waarom dragen de initiatiefnemers van deze dag het woord *vertrouwen* aan?

In de praktijk van het ontwikkelingswerk blijkt dat *vertrouwen* een bijna altijd aanwezig probleem is. De vraag: kunnen wij de mensen 'daar' *vertrouwen*? Ligt voortdurend onder de oppervlakte. Ik gebruik het woord 'daar' omdat het aangeeft dat het om partners gaat uit een andere cultuur.

Meestal is het zo dat de PI bedacht heeft dat ergens iemand 'geholpen' moet worden of dat er situaties moeten veranderen. Ook het woord 'geholpen' zet ik tussen aanhalingstekens. Je dient je voorzichtig uit te drukken in dit werkveld.

Wat wil het woord *vertrouwen* zeggen? Het gaat allereerst om het middenstuk van het woord: *trouw*. Ik heb er een aantal woordenboeken op nageslagen en dan zie je dat het woord het eerst opduikt in middeleeuwse Europese teksten. Toen, dus tien eeuwen geleden, waren de mensen in ons land nog lang niet gealfabetiseerd. In onze middeleeuwen kon slechts een kleine elite lezen en schrijven. Zoals monniken in kloosters. Koningen en edelen konden vaak evenmin lezen of schrijven. Vermoedelijk wordt het woord *trouw* in onze middeleeuwen vooral gebruikt in contracten tussen koningen en edelen. En in de theologische taal in de betekenis van zich houden aan bestaande zedelijke voorschriften, een persoonlijke band, een

aangegaan verbond. Eeuwen later wordt *trouw* uitgelegd als een karaktereigenschap, als volhardend vasthouden aan beginselen of voorschriften.

In onze tijd wordt het werkwoord *vertrouwen* gekoppeld aan geluk, vertrouwen op iemand, op God, op je geheugen.

Deze week hoorde ik het veel gebruiken als *vertrouwen* in de nieuwe paus, de waarde van de euro of consumentenvertrouwen.

Ik wil met mijn toelichting op het begrip *vertrouwen* maar zeggen, dat wij als Nederlanders-onder-elkaar weten waar we het over hebben. Maar dan ga je als PI met je goede voornemen naar een ander land om je initiatief in de praktijk te brengen. Weet jij dan of 'daar' zoiets als het begrip *vertrouwen* bestaat? En welke betekenis daar achter schuil gaat?

Nogmaals: het feit dat de mensen 'daar' al eeuwen niet, misschien pas een eeuw, of nog nauwelijks gealfabetiseerd zijn, speelt in onze contacten met hen een niet te onderschatten rol.

Werken aan vertrouwen

Na deze woordexercitie hebben we wel zoveel ontdekt dat *vertrouwen* nooit zekerheid biedt. Je moet maar afwachten of je geluk hebt, of iemand trouw blijft, of god bestaat en wat de euro doet. Ook is duidelijk dat aan dit onzeker blijvende *vertrouwen* wel blijvend gewerkt moet worden, wil het leven als mensen onderling dragelijk zijn.

Met deze toelichting op het begrip *vertrouwen* en onze kennis van de diepgang ervan, wil ik iets belangrijks laten zien. Iets van de macht of de voorsprong die een Nederlandse PI heeft op de nog-niet-partner, de man of vrouw 'daar' die nog geen idee heeft van wat een ander, ver weg met hem/haar van plan is. De PI gaat iets doen met zijn *initiatief* en gaat aan de slag.

Hier haal ik het woordenboek er weer bij. Dat zegt over *initiatief*: het geven van de eerste stoot, het doen van de eerste stap, het eerst een zaak op touw zetten, zelf beginnen zonder afwachten wat anderen gaan doen. Een beetje om je hart vast te houden, vind ik, voor die verre 'partner'.

Vertrouwen in relatie tot voorbeelden in het weduwenproject

We weten nu: aan *vertrouwen* moet je altijd blijven werken. Er is nooit zekerheid. De taal blijft een obstakel in het onderling contact. Hoe werk je dan aan dat altijd onzekere *vertrouwen*?

Daarvoor grijp ik naar voorbeelden uit de praktijk. In de praktijk denk ik momenten te vinden waarin sprake is van een ontwikkeling van onderling *vertrouwen*.

Rentia ging pas na acht jaar zelf naar Kenia. Aan de twee vrouwelijke Luo contacten van de missionaris, Gaudentia en Florence, die voor Ahero-parochie werkten, vroeg

Rentia om als coördinatrices tussen haar en de weduwen op te treden. Gaudentia en Florence bespraken met de weduwen, die zich bij het project wilden aansluiten, wat ze met Rentia's geld zouden willen ondernemen. Zij legden over die gesprekken en de voortgang van de plannen via de missionaris of per brief verantwoording af aan Rentia. Ik denk dat een fors deel van het slagen van dit project ligt in de deskundigheid van deze beide Keniaanse vrouwen.

Het aandeel van Rentia bij de opbouw van het wederzijds *vertrouwen* is, dat ze, toen ze in 1996 voor het eerst naar Kenia kwam, de al in beginsel gevormde organisatie niet naar haar eigen hand ging zetten. Zij bouwde met beide vrouwen in die tussenliggende zeven jaar een uitstekende relatie op. Vooral Gaudentia is een dierbare vriendin geworden.

Ik denk dat zulke persoonlijke banden misschien wel de allerbelangrijkste voorwaarden zijn om wederzijds *vertrouwen* op te bouwen.

Een tweede voorbeeld. Toen Rentia drie jaar later, in 1999, voor de tweede keer het weduwenproject bezocht en zij met Gaudentia in een bepaald dorp arriveerde, merkte ze dat enkele weduwen over haar praatten. Ze vroeg Gaudentia wat ze zeiden. En Gaudentia vertelde: 'Ze verbazen zich erover, dat je terug bent gekomen en dat je hen kennelijk de moeite waard vindt.'

In die woorden ligt een wereld van betekenis. Kennelijk is de ervaring van deze Luo vrouwen dat ze niet gewend waren dat iemand hen 'de moeite waard' vond. Van een witte verwachten ze al helemaal niet dat hij of zij hen de moeite waard vindt. Van hun eigen volksgenoten weten ze dat die hen niet de moeite waard vinden. Integendeel voor hen zijn weduwen het uitschot van de samenleving.

Bij deze tweede ervaring sluit de brief aan die Gaudentia aan Rentia meegaf na haar eerste bezoek. In haar brief bedankt ze Rentia als volgt: 'We waren diep onder de indruk toen we Rentia met onze eigen ogen zagen. Haar toespraken leerden ons iets anders dan we ons voorgesteld hadden. Voordien dachten wij dat ze een rijke vrouw was, maar toen we hoorden hoe ze geld bij elkaar scharrelt om ons te ondersteunen, was dat een heel grote les voor ons. Zij leerde ons dat wij ook hardwerkende vrouwen moeten zijn en dat we ook aan andere vrouwen moeten denken en niet alleen aan onszelf.'

Cultuurverschillen

We keren terug naar het woord *vertrouwen* en wat we leerden over het verschil in denkwereld tussen culturen. Bij het lezen van Gaudentia's brief dacht ik: hé, ze leert van Rentia dat ze ook aan andere vrouwen moet denken. Ze is toch katholiek? Ze wilde zelfs non worden? Dan moet ze toch weten dat ze aan haar naaste moet denken? Ik spreek dan vanuit mijn protestant-christelijke achtergrond. Maar het christelijke geweten van deze vrome vrouw ziet er anders uit dan ons Nederlandse christelijke geweten in het algemeen. Ik denk dat dat niet aan haar persoonlijk ligt, maar aan die andere cultuur.

Een voorbeeld van wat er achter zou kunnen zitten, heb ik begrepen uit een gesprek met een Nederlandse priester-

filosoof die sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw in dat gebied les gaf aan Afrikaanse priesterstudenten. Hij vroeg eens toen hij een paar van zijn oud-studenten na jaren terug zag – die overigens geen priester waren geworden: ‘Wat hebben jullie nu eigenlijk bij ons geleerd’? Ze antwoordden: ‘Vriendschap. Wij kennen in onze cultuur alleen de familiebanden, de clan. Die zijn het allerbelangrijkste. De anderen zijn buitenstaanders. Daar doe je niets voor. Bij jullie leerden we dat je ook met anderen een relatie kunt aangaan’.

Ook dit gesprek laat iets zien over de andere denkwereld van mensen waarmee een PI een ‘zakelijke’ relatie wil aangaan

Lezen

Ik heb tijdens mijn onderzoek veel romans gelezen van Keniaanse schrijvers en vooral van Luo auteurs. Ik leende ze in het Afrika-studiecentrum in Leiden. Ik heb daardoor niet alleen veel van hun geschiedenis geleerd, maar vooral veel over hun denkwijzen, hun tradities, hun omgangsvormen en hun geestelijke achtergrond.

Mijn advies is: lees, lees, lees. Geschiedenis- en sociologische boeken over het gebied waar je naartoe gaat. Maar vooral ook romans. Want als ze horen dat je iets van hun land, van hun gebied, van hun godsdienst weet, dan merken ze dat je hen belangrijk vindt. En dat schept *vertrouwen*.

Grenzen stellen

Wat zijn de grenzen die je aan je eigen verantwoordelijkheid stelt ten opzichte van de partner ‘daar’? Om daar inzicht in te krijgen haal ik een voorbeeld aan uit Rentia’s praktijk. Een standaarduitdrukking van Rentia is: ik kan Afrika niet redden. Ze zegt van zichzelf: ik stel me ook tegenover de weduwen terughoudend op. Ik neem geen leiding. Maar waar het om belangrijke dingen gaat, stelt ze wel haar eigen grens.

Een grens stelt ze tegenover kerkelijke en gemeentelijke autoriteiten in het dorp Masogo.

Op een vergadering in dat dorp in 2010 worden we in de weduwengroep geconfronteerd met verhalen over bijna dagelijkse verkrachtingen. De gevolgen daarvan zijn: het thuis houden van middelbare schoolmeisjes.

De Keniaanse parochiepriester had Rentia al eerder om geld gevraagd voor de bouw van een middelbare school met keuken en slaapgelegenheid. Hij had zelfs al een tekening van zijn plan gemaakt. Zijn motivatie voor deze vraag was om de meisjes hun dagelijkse voettocht naar de plaatselijke school te besparen. De meiden worden op weg naar school bijna dagelijks door mannen – hoogstwaarschijnlijk dorpsgenoten – de velden met hoog opschietend, dicht op elkaar groeiend suikerriet in gesleurd en verkracht.

Rentia’s antwoord op het verzoek van de priester was een duidelijk ‘nee’. Ze redeneert en legt hem haar weigering uit: hoe erg ook voor de meisjes, de verkrachtingen zijn een lokaal probleem. De regionale regering is verantwoordelijk voor dit geweld. Zij moet het geweld oplossen.

Drie maanden later kwam de priester toch weer met een begroting voor de bouw. Rentia gaf hem hetzelfde antwoord: nee.

Een half jaar later vertelde een kerkbestuurslid aan Rentia dat een in het dorp wonend parlementslid geld had beloofd voor de bouw van de school.

Door haar grenzen zo strak te trekken, liet Rentia zien dat ze niet chantabel is. Dat Kenianen hun eigen verantwoordelijkheden hebben. Voor sommige Kenianen is dat lastig, voor anderen een stimulans voor *vertrouwen*.

Vrucht van het verleden

Nog één voorbeeld. Wij Nederlanders sluiten vaak onze ogen voor wat wij evenals andere Europeanen in ex-koloniale landen hebben aangericht. Ook dat heeft met *vertrouwen* te maken. Is er in dat verleden een basis gelegd waardoor men kan rekenen op wederzijds *vertrouwen*? Of juist het tegendeel?

Ik vertel een voorbeeld uit Rentia's praktijk waaruit blijkt hoe de realiteit voor de mensen 'daar' ligt. Rentia stuurde me twee jaar geleden een mail vanuit Kenia. Ze was nogal ontdaan, las ik.

Het ging om één van de weduwen, een dertiger, ober, moeder van een zoon op highschool en ze spreekt Engels. Niet alle weduwen kunnen dat. Rentia merkte al langer dat Rose, als ze iets bestelt in het guesthouse van het project, vaak iets anders brengt dan waar ze om had gevraagd. Rentia vroeg haar om een vork bij haar maaltijd. Ze kwam terug met een stapeltje gewassen en gestreken kleren. Rentia herhaalde haar vraag om een vork. Rose bracht hem en Rentia liet het er bij.

De volgende dag had Rentia een vergadering met het guesthouse-personeel. Daar vroeg ze of de weduwen haar wel goed konden verstaan. Of haar Engels wel goed genoeg was. Nee hoor, het personeel had geen enkele moeite om haar te verstaan en ja, haar Engels was goed. Ze vroeg Rose dus opnieuw of zij haar niet goed had verstaan toen ze om een vork vroeg.

Ik citeer Rentia's mail aan mij: 'Ik zie altijd dat ze zenuwachtig is als ze met mij praat. En ze zegt bij alles "Thank you". Daarna is ze zo snel mogelijk weer verdwenen. Ik heb daar nooit iets van gezegd, maar als je dat na anderhalf jaar werken in het guesthouse nog doet…!

Omdat wij tijdens zo'n vergadering ook de gang van zaken in het guesthouse bespreken, vertelde ik wat er gisteren was gebeurd. Rose gaf geen antwoord en zat alleen maar zenuwachtig te lachen. Beatrice – één van de leiding van het guesthouse, s.d. — zat naast mij en vroeg: 'Mag ik het vertellen?' Blijkbaar wist zij wat er bij de weduwen speelde. Toen kwam eruit dat de vrouwen bang voor me zijn. Ik schrok. 'En jullie zijn altijd zo blij als ik kom? En als ik in Nederland ben krijg ik sms'jes met "we miss you…!"'

'Het ligt niet aan jou', riepen ze om het hardst. Beatrice legde uit hoe het werkt: 'Als wij moeten praten tegen een wit gezicht, komt er iets akeligs in ons naar boven en we worden zenuwachtig. We proberen het af te leren, want jij bent geen macho en niet brutaal tegen ons, zoals andere witten.'"

Zijn dat de invloeden van het kolonialisme, vroeg Rentia zich af in haar mail aan mij?

Ze is bang dat het gevoel over de blanken diep zit. Zelfs bij deze jonge generatie. Ook de wachtmannen hebben er last van. En ik vind het erg… Ik voelde me kwaad dat het kolonialisme dit teweeg heeft gebracht.”

Weduwenvererving bij de Luo (2012)

Sieth Delhaas

Galerie iZArte – Zutphen 2.9.2012

Inleiding

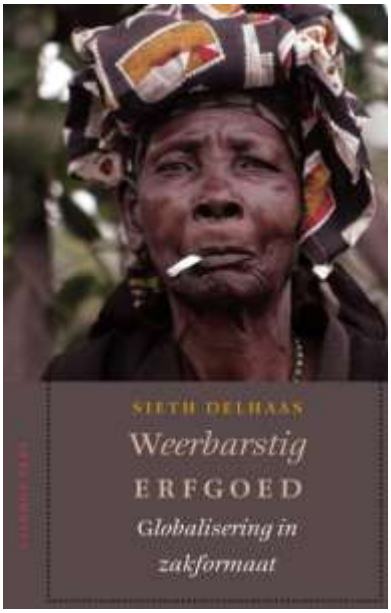

Toen ik drie weken geleden voor een landelijke omroep werd geïnterviewd over mijn boek *Weerbarstig erfgoed*, vroeg de interviewer mij: 'Wat was het verhaal dat de meeste indruk op u maakte in Kenia". Ik kon niet onmiddellijk antwoorden. In gedachten probeerde ik een keus te maken tussen veel verschrikkelijks wat ik de afgelopen jaren in Kenia had gezien en gehoord. Tenslotte koos ik toch voor dat fenomeen dat ik nog steeds beschouw als de grootste ramp voor Afrika: 'De gevolgen van het kolonialisme.'

Kolonialisme is wat mij betreft datgene wat de destabilisatie van de eigen organisatie en gewoonten van de volken en leefgemeenschappen in Afrika heeft ingezet.

Ik kom daar aan het eind van mijn lezing op terug.

Eerst wil ik mevrouw en mijnheer Rebergen, als eigenaren van galerie íZArte danken voor de uitnodiging om hier iets te vertellen over mijn boek. Ik ben er blij mee omdat hun ideeën over het waarom en hoe achter het werk van hun galerie passen bij de motivatie waarom ik mijn boek schreef.

Voor degenen die mijn boek niet gelezen hebben – en dat geldt waarschijnlijk voor de meesten van u – vertel ik eerst iets over de achtergrond van het Luo volk waartoe de weduwen behoren en voor wie het project is opgezet.

Dan komt aan de orde de persoon die in 1988 het initiatief nam tot het project: mevrouw Rentia Krijnen-Hendrikx.

Vervolgens ga ik in op de organisatie van het project.

Na een korte toelichting op mijn beweegredenen om dit boek te schrijven. wil ik een paar stukjes voorlezen uit mijn boek die iets zeggen over het verband tussen kolonialisme, ontwikkelingshulp, globalisering en de toekomst van het project.

Dit alles is slechts een fractie van wat ik in mijn boek heb verzameld. Daarom hoop ik dat u na de lezing uw eigen vragen stelt.

Wortels weduwenvererving

Het uitgangspunt van mijn boek 'Weerbarstig erfgoed' is een weduwenproject in de Keniaanse provincie *Nyanza,* die grenst aan de oostelijke oever van het Victoriameer.

In deze provincie wonen hoofdzakelijk leden van het Luo volk. Ik vermijd zowel in mijn boek als in mijn spreken het woord ‘stam’ voor de Luo. Het is een woord dat doorgaans gebruikt wordt voor een groep mensen in Afrika met dezelfde kenmerken. Het woord stam heeft in de mond van westerlingen een denigrerende betekenis gekregen en de Afrikanen weten dat maar al te goed.

Eén van de belangrijke gewoonten van het Luo volk is, dat wanneer een mannelijke echtgenoot sterft zijn weduwe wordt vererfd aan een jongere broer. Ik zou al bij diverse woorden in deze zin toevoegingen, relativeringen en verklaringen kunnen geven, maar dat zou teveel worden voor deze lezing. Nadere uitleg vindt u in mijn boek. Dit ververvingsgebruik is niet een aardige sociale maatregel. Toen ik mij voor het project begon te interesseren lag die verklaring voor een onbekende gewoonte als vooronderstelling voor in de mond van Nederlanders die voor het eerst daarvan hoorden.

Weduwenvererving bij de Luo is een onderdeel van de organisatie van het volk om zichzelf in stand te houden en zich als volk te behoeden voor uitsterven. Zich behoeden voor uitsterven betekent zoveel mogelijk kinderen krijgen. De kans op zoveel mogelijk kinderen krijgen is onder andere polygamie, dat wil zeggen dat een man meerdere vrouwen trouwt. De garantie voor nakomelingschap is dan zo groot mogelijk. De weduwe van een broer aan jouw gezin toevoegen, betekent dat je als man een gratis vrouw erbij krijgt, want de bruidsprijs voor haar is bij het huwelijk van de overleden broer door je familie aan de familie van de weduwe betaald.

Een echtgenote voor een zoon zoekt de familie in een andere clan. De onderhandelingen over de bruidsschat worden door mannelijke familieleden gevoerd. De prijs voor een vrouw, een bruid, heeft eeuwenlang, en nu meestal nog in de dorpen waar het project werkt, bestaan uit diverse soorten vee.

De vrouw, die via deze veeruil op het erf van de schoonfamilie komt te wonen, is daarmee eigendom geworden van deze familie. Haar taak is in de eerste plaats kinderen baren als bestaansgarantie voor de familie en het hele volk. Haar tweede belangrijke taak is de zorg voor de verbouw van voedsel, dus werken op het land of door handel inkomen te verwerven voor de familie. Als de vrouw niet de eerste echtgenote is van de man zal zij op dat erf van de schoonfamilie al één of meerdere echtgenotes en kinderen van haar man treffen. Of zelfs vrouwen en kinderen van gehuwde broers van haar echtgenoot.

U kunt zich voorstellen dat de intermenselijke verhoudingen – ook al gaat het om een eeuwenoude gewoonte -, niet vanzelfsprekend liefdevol of tenminste vriendelijk zijn. Onderlinge jaloezie is doorgaans een bijverschijnsel van polygamie.

Omdat de echtgenote door de betaling van de bruidsschat eigendom geworden is van de schoonfamilie kan zij, als haar echtgenoot overlijdt, niet terugkeren naar haar ouderlijk huis. Haar eigen familie wil dit niet, omdat de schoonfamilie dan de waarde van het geruilde vee zou terugeisen.

Om te garanderen dat de productie van nageslacht doorgaat, wordt na het overlijden van de echtgenoot een jongere broer aangewezen om de weduwe te erven. Dit is geen huwelijk. Er vindt wel een ritueel plaats waarin seksualiteit een belangrijke rol speelt. De vrouw, en ook de andere vrouwen van de overleden man behoren voortaan aan de zwager.

Het Luo volk is, voor zover men de geschiedenis heeft kunnen achterhalen en dat is gelukt tot ongeveer de zestiende eeuw, een volk van veehouders geweest. Het is altijd op zoek naar voedsel geweest voor het vee, op zoek geweest naar 'grazige weiden' om het in bijbelse taal te zeggen. En met de bijbel opgevoed, is het voor mij eenvoudig om me de leefwijze van het Luo volk voor te stellen. Ook wat een deel van hun huwelijksgewoonten betreft. Historici hebben kunnen nagaan dat de Luo in die eeuwen van rondzwervingen zeker van ongeveer het noorden van het huidige Sudan afgezakt zijn naar wat nu Mid-West Kenia is.

Natuurlijk kwamen de Luo op hun zwerftochten ook andere volken tegen. Daar vochten ze mee of leefden er in vrede mee samen.

Kolonialisme

Aan het eind van de negentiende eeuw, toen de industrialisatie in Europa doorzette, toen diverse Europese landen door de eeuwen heen al her en der koloniën hadden verzameld, daar nog niet zo bedreven in waren, lieten diverse Europese overheden hun oog vallen op Afrika. Dit continent werd tijdens enkele belangrijke vergaderingen in Berlijn onderling verdeeld. Groot-Brittannië kreeg Oost-Afrika.

In 1895 spoedden de Britten zich naar hun nieuwe gebied. In hun kielzog volgden missionarissen en zendelingen. Europese burgers werden door de Britse overheid uitgenodigd naar Oost-Afrika te komen en bedrijven, met name agrarische, in het nieuwe land te beginnen. Kortom het zo goed als lege land moest worden gevuld met ambtenaren, legereenheden, ondernemers en dienaren van allerlei kerken om het nieuwe grondgebied economisch rendabel en de bewoners beschaafd te maken.

Toch werd het immense gebied Oost-Afrika, dat de Britten als een leeg land beschouwden, bewoond door mensen. Beter gezegd door goed georganiseerde volken. Maar de koloniale mogendheid, die al zeer ervaren was met gebieden als bijvoorbeeld India, begon met harde hand die volken hun plaats te wijzen. In de eerste plaats de volken die de gewoonte hadden met hun vee van weidegrond naar weidegrond te trekken. De Britten begonnen hen te gebieden daar te blijven waar ze zich op dat moment bevonden. Vanaf dat moment was dat hun vaste woonplaats.

Er werden ook hele volken verplaatst. Mannen werden gedwongen werk te zoeken. Betaald zouden ze worden met geld. Geld kenden die volken niet want ze dreven handel door de ruil van vee en andere goederen. Maar geld, zo beslisten de Britten, hadden de Oost-Afrikanen voortaan nodig om belasting te betalen. Ook een verschijnsel dat de oude bewoners niet kenden. De overheerser had geld nodig om het land in te richten, het leger te financieren, afscheidingen te plaatsen, wegen aan te leggen. De mannen en zonen uit de diverse Afrikaanse volken werden geworven voor militaire dienst. Zij werden gedwongen hun eigen mensen te dwingen de nieuwe wetten van de Britten uit te voeren, hun eigen mensen onder de duim van de indringer te houden.

Enfin, u begrijpt het, de eeuwenoude ordening die de volken in Afrika zelf hadden opgebouwd, werd door de komst van de kolonisator uit Europa totaal vernield.

Kerstening

De Europese kerken destabiliseerden de in Oost Afrika wonende volken op hun eigen manier. Ze hadden met die volken de beste bedoelingen. In het christelijke Europa groeide een grote sympathie, in de betekenis van medelijden, met de *arme naakte wilden* in Afrika. 'Telt men bij dat medelijden voor de naakte wilde de toen geldende theologische overtuiging dat alle ongedoopte mensen op weg waren naar de hel, dan is het eenvoudig te begrijpen dat heel wat gelovige vrouwen en mannen in Europa gewoon niet anders kónden dan op weg te gaan om die beklagenswaardige inboorlingen te helpen.' Ik vertel dit nu met de woorden van een oude Nederlandse missionaris en filosoof, die nu nog in Kenia woont, zoals hij dit verwoordde in zijn boek over de kerstening van Kenia. Wat de missionarissen en zendelingen niet bedachten, dat zij met hun zendingsijver meehielpen de sterke eigen organisatie van onder andere het Luo volk en hun talrijke rituelen die hun tradities ondersteunden, te ondergraven. Nog erger, de kerken dachten niet dat die *wilden* zoiets als een godsdienst hadden. Men noemde hen heidenen. Mensen die leefden in angst voor vele boze geesten. Daar moesten de Luo zo snel mogelijk vanaf, vonden de kerken. En in het Luo gebied was dat vooral de katholieke kerk. Onderwijs aan de kinderen zou daar bij moeten helpen.

U merkt dat ik een vrij eenvoudig en zwart-wit beeld geef van wat er ruim een eeuw geleden gebeurde met de Luo en vele andere volken in Kenia en Oost-Afrika. Kenia kreeg deze naam pas in 1921. Eerst heette Oost-Afrika een protectoraat van Groot Brittannië. Vanaf 1921 werd Oost-Afrika onder andere opgedeeld in Kenia en werd het een kolonie van deze Europese machthebber.

De plannen die de Britten hadden met Kenia verliepen op den duur niet zoals zij zich hadden voorgesteld. De drieënveertig in dat gebied levende volken met namen als Kikuyu, Turkana, Luluya, Samburu, Kalenjin en vele andere, die binnen Kenia werden samengevoegd, begonnen zich gaandeweg te verzetten. Twee van de belangrijkste redenen waren allereerst het systematisch inpikken van het land door de Britten dat natuurlijk van oudsher wel een eigenaar had. Maar land was niet door afzettingen gescheiden en het bezit ervan was nergens beschreven. De Luo hadden geen schrift, dus alles werd oraal, dus mondeling onthouden en doorgegeven. De Britten hechtten alleen aan geschreven stukken.

De tweede belangrijke reden, maar dat was meer een oorzaak: de door de koloniale macht opgeleide Keniaanse militairen moesten ook meevechten met de Britse legers tegen de Europese, de Duitse vijand in de Eerste Wereldoorlog van 1914-1918. Tanzania bijvoorbeeld dat aan Kenia grenst, was een kolonie van Duitsland. En nog voordat er op Europees grondgebied werd gevochten tussen beide landen, werden de Afrikaanse broedervolken door de beide koloniale machten tegen elkaar in de strijd gejaagd. Maar Keniaanse soldaten werden ook naar andere landen gestuurd om te vechten. Ze leerden guerillatechnieken van de volken tegen wie ze moesten vechten. Zo leerden ze technieken hoe ze zich tegen hun kolonisator konden verzetten. In die eerste wereldoorlog werd de bodem gelegd voor het latere verzet van de Kenianen tegen hun overheerser. Het werd het begin naar de onafhankelijkheid van het land in 1963.

Onafhankelijkheid

Die onafhankelijkheid leek mooi, maar er was sinds 1895 te veel veranderd. Ik noem daarvan één verandering die belangrijk is om mijn boek te begrijpen: de ordening waarin het Luo volk

eeuwen had geleefd, een ordening die gedragen werd door eigen tradities en rituelen, was door het ingrijpen van de Engelsen, hun wetgeving, de herinrichting van de samenleving, de verspreiding van een andere godsdienst met zijn vele richtingen, zo goed als vernietigd. De oudsten, de clanhoofden, de chiefs, de eigen geestelijken, de diviners, de 'aan-god-gewijden', zij probeerden de oude vormen op hun manier in stand te houden. Maar in feite waren de patronen zo grondig ondermijnd, dat de clan organisatie verregaand was gedestabiliseerd toen de kolonisator in 1963 vertrok. In de meeste gevallen hadden de Engelsen de plaatselijke chiefs, die altijd gekozen waren door de eigen bevolking, vervangen door vreemde chiefs om hun verdeel-en-heerssysteem zo ver mogelijk door te voeren.

Geen slavinnen meer

Zo is – in grote lijnen moet ik in deze korte tijd zeggen — de situatie als in 1988 een Nederlandse missionaris uit Kenia, Fons Geerts, tijdens zijn verlof op bezoek gaat in Etten-Leur in West-Brabant. Ik ben nu bij het tweede stuk: wie is de initiatiefneemster van het project? Fons Geerts werkt al vanaf 1956 als katholiek missionaris van de Engelse Mill Hill-congregatie in Kenia. Deze congregatie, van oorsprong Engels, heeft veel missionarissen geworven onder Nederlandse jongemannen toen de missionering van Kenia in 1895 begon. Tijdens zijn verlof in Nederland bezocht hij zijn grote familiekring. Niet alleen om de band met hen aan te houden, maar ook omdat zo'n tocht langs familieleden en oude kennissen geld opleverde voor allerlei doelen in zijn missiegebied en waar de kerk geen geld voor had.

Fons Geerts bezocht dat jaar ook Rentia, de vrouw van zijn overleden zwager. Ze heeft al jong, op haar 36e haar man verloren. Ze vertelt tijdens dat bezoek aan Geerts dat ze na het overlijden van haar man maatschappelijke theologie is gaan studeren en dat ze die zomer afstudeert. Geerts toont zijn verbazing over het verschil tussen de weduwen die in zijn gebied wonen en haar positie in Nederland. De weduwen van het Luo volk onder wie hij werkt, worden als hun man sterft aan hun zwagers vererfd, vertelt hij Rentia. Terwijl Rentia kan studeren, terwijl ze ook nog eens drie kinderen heeft. Zij kan die studie betalen door het weduwenpensioen waar ze in Nederland recht op heeft. De opmerking van de missionaris raakt Rentia en voordat hij vertrekt stelt zij een cruciale vraag: 'Zijn er ook weduwen daar die dat niet willen?' Ze bedoelt niet meer vererfd willen worden.

Met die vraag gaat de missionaris terug naar Kenia om deze voor te leggen aan zijn collega's die een eigen parochie hebben. Er blijken zeker weduwen te zijn die niet meer geërfd willen worden en deze leven in diepe armoede. Ook de kerk heeft geen geld voor hen. Door hun familie en dorps- of clangenoten worden ze uitgestoten. Rentia heeft aangeboden voor deze weigerachtige vrouwen vier jaar lang duizend gulden te ter beschikking te stellen om daarvan een eigen bedrijfje te beginnen. Geen liefdadigheid, zegt ze erbij. Er moet een goed plan komen wat ze willen en ze moeten hun uitgaven verantwoorden en het verdiende geld terugbetalen. Van het terugbetaalde bedrag kan een volgende weduwe een eigen bedrijfje beginnen.

Ik vertel nu niet verder hoe het zich ontwikkeld heeft. Ook dat is te lang voor vanmiddag. Het is beschreven in mijn boek. Belangrijk is dat er in 1989 zich vijf weduwen meldden in het dorp Ahero en dat het project zich nu in 2012, bijna 25 jaar later, genesteld heeft in 11 grotere dorpen met ruim zestig sub dorpjes. Nu zijn er vijftienhonderd weduwen met hun duizenden kinderen, die financieel zelfstandig zijn, onafhankelijk van hun schoonfamilie en zij verdienen hun eigen inkomen. Geen slavinnen zijn ze meer van hun schoonfamilies. Ze kunnen zelf zorgen voor het grootste deel van het schoolgeld van hun kinderen. Zij hebben in die bijna vijfentwintig jaar kans gezien hun status van slavinnen binnen de Luo gemeenschap te veranderen in de status van gerespecteerde leden van de samenleving. Dat dit niet is gegaan zonder veel verdriet, strijd, gevechten, soms lijfelijke gevechten, dat deze strijd nog niet overal voorbij is, is vanzelfsprekend. Maar vaststaat dat die strijd en al die opofferingen lonen en hun effect hebben bewezen.

Wat is Rentia's aandeel in die ontwikkeling? De eerste jaren heeft ze alleen die duizend gulden via de bankrekening van de Mill Hill-congregatie aan father Geerts gestuurd. In de parochie in het dorp Ahero waren twee getrouwde vrouwen — waarvan er één zes jaar later ook weduwe werd — die al jaren werkten voor de katholieke parochie van de Engelse Mill Hill-priester in dat dorp. Deze beide vrouwen waren vanaf de jaren zeventig opgeleid door Nederlandse vrijwilligsters van de Stichting Nederlandse Vrijwilligers en door leden van de katholieke Graal. Kortom ze waren op de hoogte dat ontwikkelingswerk niet altijd afhankelijk maakt. Ze waren opgeleid o.a. vanuit de visie van de Braziliaanse derde wereld filosoof Paolo Freire. Ik noem zijn naam, hoewel ik daar niet verder op in kan gaan, omdat hij een methode had ontwikkeld waarin hij de 'armen', waar ook ter wereld, wilde leren dat zij *zichzelf* moesten leren bevrijden. Een belangrijke opvatting van hem is dat *veel ontwikkelingswerk, evenals de schoolmethodes uit Europa en die van de missiescholen, zorgvuldig ontworpen lijken te zijn om juist de toekomstverwachtingen van mensen in derdewereldlanden te kunnen controleren en de vorming van kritisch inzicht tegen te gaan*.

Vanuit die wetenschap en met deze visie gingen beide Luo dames, Gaudentia Achieng en Florence Otiomo aan het werk met Rentia's duizend gulden per jaar. Via Fons Geerts legden zij verantwoording af van het geld en Fons Geerts op zijn beurt aan Rentia.

Rentia werkte intussen als maatschappelijk-theoloog onder boerinnen en later onder boeren, met name in Brabant en Zeeland, die door het grootschalige landbouwbeleid in Nederland steeds verder in de financiële problemen kwamen. Die 'scholing' met de agrarische problemen in Nederland en Europa zijn voor haar een geweldige voorbereiding geweest op haar werk in Kenia.

Daar komt nog iets bij. Voordat Rentia trouwde, na haar middelbare schoolopleiding, had ze als Brabantse boerendochter uit een groot katholiek gezin op een kostschool in Limburg een zeer degelijke opleiding doorlopen voor landbouwhuishoudkundig lerares. Daar leerde ze alles wat boeren en boerinnen moeten weten als ze een eigen bedrijf gaan opzetten en hoe ze dat tot een economisch verantwoord en gezond bedrijf moeten laten uitgroeien.

Ik ben op Rentia's geschiedenis in mijn boek uitgebreid ingegaan.

Heel nauwkeurig. Was dat nodig?, kunnen lezers zich afvragen. Ja, zeg ik, vanuit mijn gezichtspunt wel. Want de manier waarop het weduwenproject is ontwikkeld, en zich heeft ontwikkeld, welke vorm van organisatie het heeft aangenomen, hoe de vrouwen samenwerken, is nu precies de basis waarom, naar mijn mening, het project zo'n succes is. Dit heeft alles te maken met

a) Rentia's opleiding en levensverhaal, maar ook met

b) het inzicht dat zij door haar werk onder de Nederlandse boeren en boerinnen heeft gekregen in wat de economie in Nederland en Europa voor effecten heeft op de economie en de ontwikkelingskansen van een land als Kenia.

Met de knowhow, de vakkennis die ze tijdens haar opleiding opdeed, die in beginsel voor een lerares op een Nederlandse agrarische school was bedoeld, kan zij nu een grote organisatie in een ontwikkelingsland niet alleen – helpen — opzetten maar ook ondersteunen. En tegelijkertijd de werksters in die organisatie opleiden tot eigen onderneemsters en vakvrouwen en onderhandelaarsters met overheden in een land waar de overheid nauwelijks functioneert.

Organisatie weduwenproject

Nu iets over de organisatie van het project. Kort, want het is gegroeid over lange jaren, volgend jaar worden dat er vijfentwintig. Ontstaan uit duizend gulden per jaar. Verdeeld in heel kleine bedragen. Na vier jaar besloot Rentia het project met nog eens een periode van duizend gulden per jaar te verlengen. Het is dan begin 1993. U ziet, ze had zich na vier jaar kunnen terugtrekken. Ze was een weduwe met drie opgroeiende kinderen en had die duizend gulden zelf hard nodig. Maar ze kreeg hulp van anderen. In haar jaarwisselingsbrief, die ze in december 1992 voor het eerst na het overlijden van haar man in 1981 verstuurde naar familie en vrienden, vertelde ze dat het haar en haar kinderen goed ging en welke banden ze met weduwen in Kenia had aangeknoopt. Dat ze met een vriendin op rommelmarkten stond om eigen oude spullen te verkopen om die jaarlijkse duizend gulden bij elkaar te krijgen. Er kwamen reacties van familieleden die vroegen om haar bankrekeningnummer want ze wilden ook geld geven. Er werden curiosa en oude spullen gebracht voor de verkoop op de markt. Het werd zoveel dat ze in haar garage een winkeltje begon – dat bestaat nog. In dat winkeltje werken nu bij toerbeurt zo'n twintig vrijwilligers. Zo begon er geleidelijk aan een kring van donateurs te ontstaan.

Een grote sprong voorwaarts was het moment dat Rentia acht jaar na de start van het project en op lang aandringen van missionaris Geerts eens in Kenia ging kijken. Ze wilde dat aanvankelijk niet. Ze vond haar Engels te slecht, durfde niet te vliegen, haar kinderen niet achter te laten. Maar Geerts vond dat Westers denken. Die weduwen zouden blij zijn haar te ontmoeten en om te laten zien wat ze met haar geld hadden gedaan.

De Engelse Mill Hill-priester die naast Geerts in 1988 in Ahero werkte, werd in 1991 overgeplaatst naar Awasi. Of daar ook weduwen waren? Want Rentia kreeg door de hulp van haar omgeving meer geld. Ja, die waren er. Dus daar kwam ook een project. En een begeleidster voor het nieuwe dorp, de echtgenote van een assistent van de priester. Dat werd de eerste les dat je geen gehuwde vrouwen in een weduwenproject moet halen. Iedereen veracht weduwen. Getrouwde vrouwen – die bij wijze van spreken zelf ook elk moment de kans lopen om weduwe te worden – , leggen nog een schepje bovenop die verachting. Van zulke ervaringen leren Rentia en de weduwen.

In dat dorp bouwde Rentia van een tweede hypotheek op haar eigen huis in Etten-Leur een klein huis waar ze kon logeren als ze terug zou komen. 'Bouw er een paar kamers bij', raadde father Heptonstall, de priester van Awasi, want in de toekomst komt hier een regionaal overheidsbestuur en er is nergens een restaurant of hotel. Er kwam een klein gebouwtje met enkele kamers en weduwen leerden er bedienen, bedden op maken. Zelf sliepen ze en slapen vaak nog, op de grond in hun hut. Ze leerden bedienen, gasten ontvangen. Nu, bijna tien jaar verder en na twee verbouwingen zijn er zeventien kamers in het guesthouse en, tweeëntwintig vrouwen en mannen – de laatsten doen dienst als bewakers op het erf — verdienen er een eigen inkomen.

Weer een belangrijke sprong voorwaarts was het winnen van de *De Stem-prijs*. Het weduwenproject werd in 1997 door de Brabantse krant *De Stem* uit tachtig inzendingen gekozen als het beste ontwikkelingsproject van West-Brabant. Het project kreeg fl. 10.000.

Er kwam een derde dorp in aanmerking om mee te doen. Een heel eind, ongeveer 150 kilometer ten Westen van Ahero en Awasi. Daar werkte een Nederlandse priester. En de weduwen die zich bij het project hadden aangesloten, mochten wensen inzenden voor wat zij nodig hadden om hun bedrijfjes en hun economische mogelijkheden te vergroten.

Op deze manier is het project doorgegroeid. Het is met vijf vrouwen begonnen, toen de *De Stemprijs* kwam, negen jaar na het begin, waren er drieënzestig vrouwen met een eigen bedrijfje. Nu, na bijna vijfentwintig jaar, zijn het er 1.500. Vrouwen uit andere dorpen kwamen zelf met de vraag: mogen wij ook beginnen?

Eén van de voorwaarden om meet te mogen doen was aanvankelijk: is daar een priester die aan de kant van de weduwen staat? Het antwoord daarop had alles te maken met de aanvankelijke vijandigheid van de rest van de dorpsbewoners tegen weduwen die weigerden zich volgens de Luo tradities te laten vererven. Dat hele vererfingsverhaal heb ik in mijn boek beschreven, maar één ding is nodig te weten, dat naast de praktijk van de vererving er overal een web is van bijgeloof en geloof in ongeluk waar niet alleen de weduwen en haar gezin slachtoffer van kunnen zijn, nee de weduwe sleept volgens dit bijgeloof, als zij niet gehoorzaamt aan de regels van de tradities, haar hele familie, clan- en zelfs dorpsgenoten mee in vervloekingen. Ziektes en dood die tot in volgende geslachten kunnen duren. Ook in deze angsten klinken voor mij bijbelse teksten door.

Weloverwogen groei

Het doorgroeien van het project naar volgend dorpen ging door de jaren heen langs de weg van weloverwogen voorbereidingen. Rentia is wars van snelle groei. Degelijkheid, terughoudendheid. En alles in overleg met de coördinatrices. Kunnen de weduwen het aan? Wat moeten ze nog leren voordat er een volgende stap kan worden gezet? Een voorbeeld van weloverwogen beleid is het bezoek van een echtpaar aan haar huis in Etten-Leur. Het echtpaar wilde het project tienduizend gulden schenken. Rentia wilde dit bedrag alleen accepteren op voorwaarde dat de schenking werd verdeeld over tien jaren van duizend gulden. Waarom die voorzichtigheid? De weduwen hadden geen ervaringen met geld, laat staan met grote bedragen. Alles moest geleerd worden. Kleine stapjes zetten dus.

Een zoon van een weduwe, Wycliff, hij komt vaak voor in mijn boek, had met behulp van een oom en later met geld van het project een hogere landbouwopleiding kunnen doen. Na zijn studie wilde hij zijn kennis inzetten voor het project. Nu begeleidt hij al jaren alle weduwen, bezoekt de dorpen eens in de twee maanden en leert hen de kneepjes van het agrarische vak. Maar hij heeft hen ook boekhouden geleerd en rapporten leren schrijven voor het bestuur in Nederland. Als Rentia in Kenia is, twee, drie, keer per jaar – op eigen kosten en ze verdient geen salaris – leest ze in een vergadering ‘onder de boom’ met de weduwen hun persoonlijke en groepsverslagen. Ze bespreken wat goed ging, en mis en hoe het beter kan. En bemoediging is misschien wel het belangrijkste van haar bezoeken.

Terug naar het echtpaar met de fl.10.000. Het ging akkoord met Rentia’s voorwaarde om het bedrag over tien jaar te verdelen. Maar, zei de man, dan wil ik dat u het geld zo gebruikt, dat het door de grote non-gouvernementele organisaties (Ngo’s) wordt verdubbeld.

Rentia had zich intussen zo in het ontwikkelingswereldje verdiept dat ze wist wat hij bedoelde. Samen maakten ze dus van die 10.000 gulden 20.000. Hier leg ik niet uit hoe dat kan, maar ik vertel het als voorbeeld om te laten zien dat groei van het project, van de ontwikkeling van de vrouwen in overeenstemming moet zijn met wat mensen kunnen verwerken en begrijpen. Daarom timmert Rentia niet groots aan de weg.

Donateurs

Bij de organisatie behoort veel meer. Eén deel ervan wil ik nog noemen: de donateurs.

Naast de giften van de familie, groeide het aantal donateurs die op een andere manier bij het project betrokken raakten. Dat ging via de mensen die op koopjes uit waren in haar winkeltje, daar ligt altijd een reisverslag van Rentia’s laatste bezoek aan Kenia, want Rentia begon regelmatiger te gaan. De gemeente Etten-Leur benoemde gedurende vijf jaar het weduwenproject als speciaal aandachtspunt. De gemeente had het dorp uitgebreid gemoderniseerd en het bestuur vond dat haar burgers ook betrokken zouden moeten zijn op mensen elders in de wereld. Dus er kwamen overal acties bij verenigingen, op scholen, in bedrijven enzovoort. Er kwam veel geld binnen.

Ik schrijf over de rol van de donateurs in mijn boek: ‘Dit alles, de structuur van het project, uitbreidingen, regels, relaties zou geen basis hebben, zelfs geen kans van bestaan, zonder die uiterst betrouwbare en continue giftenstroom.’

Ik heb Rentia gisteravond nog even gebeld: hoeveel donateurs heb je nu? Niet zo gemakkelijk te zeggen: er zijn maandelijkse giften en wekelijkse; sommige geven eenmaal per jaar. Allemaal particulieren. Daarnaast zijn er stichtingen, bedrijven en een klooster. Aardig was te horen dat afvallers eigenlijk – in die 25 jaar, alleen mensen zijn die overlijden. Gemiddeld blijft het aantal donateurs per jaar hangen rond de zeventig. In het jubileumjaar, 2008, ging er een ton naar de weduwen in Kenia. Door de crisis, waarschijnlijk, is het bedrag nu teruggelopen tot zo’n € 60.000 per jaar. De reden daarvan is zeker ook dat door het regeringsbeleid vanaf 1.1.2011 de grote Ngo’s zoals NCDO, Hivos, Cordaid en andere, de door particulieren geschonken bedragen niet meer verdubbelen, zoals voorheen gebruikelijk was.

Nieuwsgierigheid

Ik ben nu toe aan de vraag: waarom schreef ik dit boek en heb ik me vijf jaar lang de gevangene gevoeld van alle informatie die ik verzamelde en ordende om dit boek te schrijven? Maar ik was een enthousiaste gevangene, die tot het laatste moment al die informatie en de verbanden die ik ging zien, ongelooflijk boeiend vond.

Dit boek is geboren uit nieuwsgierigheid.
Nieuwsgierigheid voortkomend uit mijn journalistieke wortels.
Nieuwsgierigheid gegroeid door de verhalen die Rentia mij begon te vertellen toen ik haar in 1989 leerde kennen.

Twintig jaar heb ik naar de verhalen van Rentia geluisterd. Bij het aanhoren van wat Rentia in Kenia beleefde en zag, kwam bij mij altijd de opmerking terug: “Er gebeurt daar veel meer dan jij vertelt”.

Die opmerking had twee vragen als basis: ‘Hoe is het mogelijk dat die cultuur jou tolereert terwijl je hun belangrijkste traditie, die van de weduwenvererving, ondermijnt?’
‘En waarom word je het land niet uitgezet?’

Eenmaal in Kenia, voor het eerst in 2007, ging ik Rentia’s verhalen beter begrijpen.

Maar mijn vragen vermenigvuldigden zich. Mijn nieuwsgierigheid en het verlangen om antwoord te vinden op alle vragen die bij mij opkwamen, werden de bronnen van mijn energie om het onderzoek te beginnen.

Al werkend kwamen er naast mijn nieuwsgierigheid andere energieën bij. Een ervan kwam voort uit de ontmoeting met de weduwen, die het project gestalte geven. Met name hun persoonlijke verhalen.

Dit onderzoek gaf mij tenslotte ook de energie om het hele ontwikkelingshulpverhaal waarmee mijn generatie al vanaf de jaren zestig bezig is, mee belast is ook -, op een andere manier te gaan zien.

Hoe zie ik dat nu? Dat heb ik opgeschreven in ‘Weerbarstig erfgoed’.

De titel *weerbarstig erfgoed* slaat niet alleen op de geërfde weduwen, maar ook op ónze erfenis, als Nederlanders, van het kolonialisme en de ontwikkelingshulp. Ontwikkelingshulp: een belangrijk thema in de komende verkiezingen.

Met de ondertitel van mijn boek *globalisering in zakformaat*, hoop ik dat mijn boek mag bijdragen aan de discussie onder burgers over de erfenissen van kolonialisme en ontwikkelingshulp en wat deze betekenen voor de onderlinge menselijke verhoudingen wereldwijd. Want de noodzaak van ontwikkelingswerk ligt niet in de armoede van het moment, maar in de cultuur en de geschiedenis van mensen in de zogenaamde 'derdewereldlanden' en in die van — onder andere — ons eigen continent.

Aan het begin van mijn lezing heb ik u beloofd te zullen terugkomen op de onderwerpen kolonialisme, ontwikkelingshulp en de toekomst van het project.

Ik ga u nu enkele korte fragmenten voorlezen uit mijn boek, die 'iets' laten zien hoe ik na het schrijven van mijn boek daarover verder zou willen denken en spreken met mensen die op mijn boek reageren.

Leefomstandigheden Luo weduwen (2012)

Sieth Delhaas

Rotary — Kampen, 13 december 2012

Inleiding

Op 26 augustus van dit jaar werd ik geïnterviewd door radio Oost voor het programma 'Hoogtij'. Op zondagochtend 8 uur. Drie uur later kreeg ik een mail van uw voorzitter mevrouw Mandersloot die schreef dat ze geboeid geluisterd had. Ze nodigde me uit om vandaag iets te komen vertellen over mijn boek 'Weerbarstig erfgoed' met als ondertitel 'Globalisering in zakformaat'.
Later vertelde ze dat ze jaarlijks rond 10 december, de datum die bekend staat als de dag van de Verklaring van de Universele Rechten van de Mens, probeert een spreker te vinden voor uw Rotary bijeenkomst die aan dit onderwerp aandacht wil besteden.
Nu gaat mijn boek niet rechtstreeks over de rechten van de mens. Maar het heeft er wel veel mee te maken. Mevrouw Mandersloot vertelde ook nog dat u als leden van de Rotary graag discussieert. Ik heb daarom een verdeling gemaakt voor de drie kwartier die mij zijn toegemeten:

- Ik vertel iets over mijn boek.
- Ik betrek de mensenrechten erbij aan de hand van een citaat uit de Mensenrechtenlezing van de filosoof Hans Achterhuis, die hij deze week hield op de Radboud Universiteit in Nijmegen.

De tweede helft van die drie kwartier nodig ik u uit om mij vragen te stellen over wat u heb gehoord of er tegenin wilt brengen.

Achtergrond

Ik begin met u een klein fragment voor te lezen uit mijn interview in 2007 met Beatrice Adhiambo, één van de weduwen die sinds 1996 bij het project is. Dan bent u gelijk in de sfeer van het project (p. 14 vanaf 'Mijn man stierf…' tot p 15 'verkoolde handen.').
Ik heb u een kopie gegeven van de tekst die op de achterflap van mijn boek staat over de inhoud. De aanleiding tot het schrijven van dit boek zijn de leefomstandigheden van vrouwen van het Luo volk.
In Kenia worden vrouwen die weduwen worden, jong en ook oud, volgens een eeuwenoude traditie vererfd aan een zwager, of, als die er niet is, aan een ander mannelijk familielid. Dat is geen vriendelijke sociale maatregel, zoals westerlingen geneigd zijn te denken. Nee, het is een keiharde economische maatregel. Deze komt voort uit het harde bestaan van een nomadenvolk, dat eeuwen geleden zich op deze manier begon te organiseren. Het was en is een

van de overlevingsstrategieën in een keiharde strijd van de Luo voor het eigen voortbestaan. Het gaat zo: de familie die een huwbare dochter heeft – en de leeftijd ligt voor onze begrippen zeer laag, ruilt deze tegen vee van de familie van de man die met hun dochter wil trouwen. De schoonfamilie verwerft zich via de vruchtbaarheid van de vrouw nageslacht en tegelijkertijd een werkkracht. De familie van de uitgehuwelijkte dochter ontvangt vee. Dit ten eerste het kapitaal voor die familie om van te leven én het vormt en nieuw ruilmiddel als één van de eigen zoons oud genoeg is om een vrouw trouwen. De vrouwen in deze ruileconomie hebben geen stem in deze ruil.
Om aan meer vee te komen dat als ruilmiddel kan dienen voor de zoons, moesten er dus zoveel mogelijk dochters geboren worden. Wat vergroot de kans op dochters? Polygamie. Waren jongens niet belangrijk? Jawel. Je moet voor hen wel vee inleveren als ze willen trouwen, maar zij kunnen op hun beurt weer kinderen verwekken. En om zoveel mogelijk kinderen te kunnen verwekken, kozen de Luo dus voor polygamie, veel vrouwendom. Want zoveel mogelijk vee hing onverbrekelijk samen met de garantie op meer nageslacht en omgekeerd. Dit systeem garandeerde en garandeert nog steeds het voortbestaan van het volk, de clan, de familie. Voor de Luo bestond er geen landbouw, geld was tot de komst van de Britten onbekend. Een ander ruilmiddel om aan voedsel te komen waren vissen die op de zwerftochten van de Luo gevangen werden. Dit is in het kort de leefwijze van het Luo volk door de eeuwen heen.

Kolonisering

Oost-Afrika, waarvan Kenia een onderdeel is, is tot het eind van de 19^{e} eeuw praktisch onbetreden door Europeanen. In 1895 komen de Britten naar dit gebied om het te koloniseren. Dit was tien jaar tevoren besloten op een vergadering in Berlijn over de verdeling van het continent Afrika tussen diverse Europese volken. Europa, begonnen met industrialisering, zocht uitbreiding van zijn afzetgebied en had uitbreiding nodig van haar gebied voor landbouw en veeteelt. In mijn boek heb ik een kaartje uit 1914 opgenomen dat laat zien welk Europees land welk deel van Afrika kreeg toegewezen. Het is een onthutsend kaartje.
Het Luo volk, een nomadenvolk dat eeuwenlang vanuit Noord Afrika met zijn vee zuidwaarts was getrokken, werd door de Britten gedwongen zich te vestigen. Een genadeloze ingreep in een eeuwenlange economie niet alleen, maar ook in de tradities van een volk waar onder hun hele bestaan was geregeld en verzekerd. Daar, bij die dwang tot vestiging, ruim een eeuw geleden, begon de economische, religieuze en morele vernietiging van dit volk. Dus aan het begin van de twintigste eeuw.
Niet alleen van het Luo volk maar van alle volken die op deze manier werden gekoloniseerd. Binnen Kenia leven ongeveer veertig van deze verschillende volken. Let u straks, in februari, maar eens op de nieuwsberichten over de presidentsverkiezingen in Kenia wat de dwang van de Britten te weeg heeft gebracht. Wij zijn gewend die volken ‘stammen’ te noemen. De ontwikkelde Afrikanen zien dat woord als een denigrerende benaming. Deze gaat voorbij aan hun eigen, hoogstaande organisatie op alle levensterreinen, zoals wij die in Nederland ook gewend zijn.

Kerstening

In de voetstappen van de Britten kwamen de missionarissen en zendelingen van allerlei kerkelijke signatuur. Zij probeerden de volken te kerstenen, onder ander door middel van

onderwijs.
Toen in de jaren tachtig van de twintigste eeuw de dodelijke ziekte aids/hiv de kop opstak werden de gevolgen daarvan allereerst ontkend door het nog altijd wijdverbreide bijgeloof onder de Afrikanen. Vrouwen met name kregen de schuld van de verspreiding van de onbekende ziekte. Maar polygamie en het promiscue gedrag van de mannen – dat wil zeggen dat zij naast hun vrouwen op hun erf ook andere liefjes elders hadden -, zorgden er voor dat de ziekte lang werd ontkend. Ook nu in veel gevallen nog. Ook de overheid ontkende de ziekte.
De leeftijd van de Luo weduwen werd steeds lager. Meisjes van 16 en 17 jaar zijn geen uitzondering. Uit angst voor aids begonnen aan het eind van de jaren tachtig steeds meer vrouwen te weigeren zich te laten vererven. Zij wisten dat dit de garantie was voor een spoedige dood. Gevolg van die weigering was dat zij met hun kinderen van het erf van de schoonfamilie werden gejaagd. Terug naar hun ouders konden zij niet, want dan moesten de ouders de bruidsschat, het geruilde vee, teruggeven aan de schoonfamilie. De kerken konden de vrouwen niet helpen omdat de priesters zelf geen geld hebben.

Het weduwenproject

Daar, in 1988 komt Rentia Krijnen-Hendrikx in beeld. Zelf weduwe geworden op haar 38e als gevolg van zelfdoding van haar echtgenoot. Dan nog een doodzonde binnen de katholieke kerk. Ze is West Brabantse boerendochter, heeft een opleiding gehad tot landbouwhuishoudkundig lerares. Blijft ondanks haar drie kinderen les geven op scholen. Als haar man in 1981 overlijdt stort ze in. Met de kerkelijke veroordeling van suïcide kan ze niet uit de voeten. Oud-studiegenoten van haar man – die voor zijn huwelijk de priesteropleiding had gevolgd -, adviseren haar een moderne theologische opleiding te gaan doen om daar een oplossing te vinden voor haar vragen die niemand wilde beantwoorden. Over suïcide werd niet gesproken. Die man was in de hel. Met die opleiding krijgt ze inzicht in theologie en maatschappij.
Een Nederlandse missionaris, zwager van haar overleden man, die al sinds 1956 onder de Luo in Kenia werkt, is in 1988 op haar afstudeerfeest en verbaast zich dat een weduwe geld en ruimte heeft om theologie te studeren. Hij vertelt over de Luo weduwen. Over de vererving. Rentia vraagt na enig nadenken: “Zijn daar ook vrouwen die dat niet meer willen”. De priester weet dat niet. Twee vrouwen uit zijn parochie weten dat wel, blijkt na zijn terugkeer. Rentia besluit jaarlijks fl. 1.000 te geven zodat weduwen een eigen bedrijfje kunnen beginnen. Hoe ze dat doet en hoe dat zich ontwikkelt, leest u, als u wilt in mijn boek. Daar is nu geen tijd voor. Toen, in 1988 bleken er 5 vrouwen te zijn in die parochie die weigerden zich te laten vererven. Ze leefden op de markt, op straat. En de meesten weduwen kiezen voor prostitutie om zichzelf en hun kinderen overeind te houden.
Nu in 2012 — volgend jaar bestaat het weduwenproject 25 jaar -, zijn er 1600 weduwen met hun duizenden kinderen die economisch zelfstandig zijn en hun eigen

inkomsten verdienen. Zij hebben hun slavenbestaan achter zich verlaten, worden niet meer verkracht door hun zwagers en hebben zich door de jaren heen een eerbare plaats, op het niveau van een mondige burgeres, verworven. En nog komen er dorpen bij, want het gebied waar de Luo wonen is uitgebreid, naar het achterland. Aan de oostelijke oever van het Victoriameer. Ruim 400 kilometer verwijderd van de hoofdstad Nairobi.

Ontwikkelingspolitiek

Nu vraagt u zich af: waarom schreef ze dit boek?
Ik heb twintig jaar van een afstand de verhalen van Rentia gehoord over het project. Ik had haar via ons werk leren kennen. Zij werkte aan de emancipatie van boerinnen in Brabant. Ik gaf als theologe en cultuurwetenschapper via emancipatie en feministische theologie cursussen aan vrouwen. In die tijd, de jaren zeventig en tachtig waren de toen oudere vrouwen opgegroeid en geschoold in onze 'traditie' – ook wij hebben onze tradities – van de tweederangspositie van de vrouw. In maatschappij en kerken. Geen eigen baan, economisch afhankelijk van de man. Zo was dit tot ver in de jaren tachtig in Nederland; het gezinsmodel onder het kostwinnersbeginsel dat pas in de jaren negentig, nog geen vijftien jaar geleden werd opgeheven.
Waarom schreef ik het boek? Ik hoorde Rentia's verhalen. De ontwikkeling van het project, de groei van het aantal donateurs in Nederland, de toename van het aantal weduwen, de groei van één dorp waar het project startte in 1988 naar twaalf dorpen met nog eens ruim zestig sub-dorpen. Ik begon me af te vragen: waarom word Rentia het land niet uitgegooid? Waarom krijg zij niet met geweld te maken, terwijl ze hun belangrijkste traditie ondermijnt?

Ik hoorde ook de vragen van de grote ontwikkelingsorganisaties zoals NCDO, HIVOS, Cordaid en nog heel wat andere. Allemaal ontwikkelingsorganisaties die overeenkomstig de 'zuilen' in onze maatschappij gesponsord werden – vorig jaar is dat door de overheid drastisch verlaagd — met geld van de overheid. Deze organisaties waren de handen en voeten van de overheid die de 1% ontwikkelingsgelden her en der besteedden. En welke vragen stelden NCDO, HIVOS en al die anderen aan Rentia als ze haar in Nederland of in Kenia bezochten? Hoe doe jij dat toch? Wat kon Rentia wel wat zij niet konden? Wat hen niet lukte?
Antwoorden op die vragen heb ik in vierenhalf jaar onderzoek en schrijven gevonden.
Toen ik na anderhalf jaar lezen, interviewen, luisteren, ook in Kenia – zonder subsidie van wie dan ook – begon te schrijven, moesten er eerst tien hoofdstukken over de voorgeschiedenissen van het Luo volk worden geschreven. Wie waren zij? Over de kolonisering van het land. Wie waren die Europeanen die zich vestigden in Kenia? Wat deed het met de mensen, de Kenianen dat ze hun eigen leven achter zich moesten laten en 'geld' moesten gaan verdienen omdat de Britten belasting van hen wilden hebben?
Ik kwam tijdens mijn onderzoek de strijd van de Keniaanse bevrijdingsbeweging de Mau Mau tegen uit de jaren vijftig, waarmee de Engelsen nu, wat hun geweten betreft, nog niet klaar zijn. Ik kwam de vernietiging van al die Afrikaanse culturen, de organisatie van hun maatschappij, sociale en religieuze rituelen tegen. Ik vroeg me af wat het kolonialisme, onze ontwikkelingshulp, onze industriële expansie met de moraal niet alleen, maar ook met de

culturele en spirituele erfenis van deze volken heeft gedaan en nog doet? Afrika werd een continent dat tijdens en na de kolonisatie op alle terreinen armer werd dan het daarvoor ooit is geweest.
Nu leven we onder de dictatuur van de globalisering. Deelt Afrika daar in mee? Natuurlijk. Niemand ontkomt eraan. Globalisering op wiens voorwaarden? Is dit een nieuwe vorm van kolonisering?
De uitgever schreef op de achterflap van mijn boek: Sieth Delhaas pleit voor een rechtvaardiger interpretatie van het begrip globalisering dan de veelal kapitalistische invulling die het meestal krijgt. Een globalisering die stoelt op humaniteit en solidariteit, waarin mensen op wereldwijd niveau elkaars bestaan en ontwikkeling aantrekken."

Omdat het Westen niets van de wereld begrijpt

Met de woorden humaniteit en solidariteit kom ik bij de Mensenrechten. Wat zijn ze nog jong! Pas in de jaren zeventig, veertig jaar geleden nog maar, kwamen ze langzaam in beeld. Vooral een organisatie als Amnesty International heeft er vorm aan gegeven.

Wij, westerlingen, ik heb daar zelf ook bij gehoord, dachten met politiek 'geweld' aan de onderhandelingstafel die mensenrechten wereldwijd aan iedereen op te kunnen leggen. Had dat iets met Mensenrechten te maken?
De filosoof Hans Achterhuis heeft dezer dagen een indrukwekkende lezing gehouden over Mensenrechten. Hij citeert daarin iemand, die zich veel met mensenrechten op internationaal niveau heeft beziggehouden. Als u het wilt nalezen: U kunt de lezing in zijn geheel vinden op de website van de Radboud Universiteit in Nijmegen. Deze mijnheer Stewart, die hij noemt, neemt, als het om Mensenrechten gaat, de westerse interventies in zowel Irak als Afghanistan als voorbeeld. Hij velt een vernietigend oordeel. Waarom?
Hij zegt dat deze interventies werden gelegitimeerd met een beroep op de Mensenrechten. Beide interventies mislukten. Waarom? Volgens hem niet zozeer omdat er strategische of tactische fouten werden gemaakt, maar omdat het Westen niets van de wereld begrijpt. Stewart ontmoette in Irak en Afghanistan 'slimme en idealistische westerlingen, die vervuld waren van abstracte idealen over democratie en mensenrechten. Maar ze wisten niets van de taal, de cultuur en de geschiedenis van het land dat ze geacht werden te verheffen ...
Stewart zegt: "Ons", en daarmee bedoelt hij de westerlingen, waartoe hij zelf ook behoort, "ons grootste probleem is de kloof tussen principes en werkelijkheid."
Stewart ontkent niet dat mensenrechten universele waarden zijn, waarvoor mensen zich met recht kunnen inzetten. Maar de manier waarop je ze moet proberen te realiseren is *niet* universeel: 'Die is", zegt hij, "afhankelijk van de plaatselijke cultuur en geschiedenis. En juist daarin is de internationale gemeenschap helemaal niet geïnteresseerd. Ze werken met universele blauwdrukken. In de plannen voor Afghanistan zou je net zo goed Botswana kunnen invullen. Die manier van werken is een valse vorm van universalisme."

In dit verband wil ik een stukje voorlezen van een Afrikaanse historicus, zelf lid van het Luo volk, die zijn hele leven is bezig geweest, hij is nu 83 jaar, om de geschiedenis en de cultuur van het Luo volk op papier te zetten. U weet nog wel, toen de Britten in 1895 kwamen, hadden de Luo nog geen geschreven taal. Alle geschiedenis die bestond werd verteld van vader op zoon.

Deze professor Bethwell A. Ogot zegt over de waarden van zijn eigen volk:
'Alle sociale instituties in Afrika, zoals de familie, de clan, verwantschap en religie, hebben hun eigen tradities die de idealen en de waarden van de cultuur tot uitdrukking brengen.
Vanuit dit standpunt gezien kan dus een geschiedenis over prekoloniaal Afrika, waarin de levende orale tradities van al die verschillende inheemse gemeenschappen ontbreken, niet als een geschiedenis worden beschouwd.
Als de orale verhalen niet worden meegenomen in het geheel van de geschiedenis, of worden ontkend, dan lukt het nooit de sociale instituties van een volk te begrijpen.' (p. 75).

Dit is wat Stewart, die ik citeerde , bedoelt: de manier waarop je mensenrechten moet proberen te realiseren is niet universeel. Die is afhankelijk van de plaatselijke cultuur en geschiedenis. En… juist daarin is de internationale gemeenschap helemaal niet geïnteresseerd. Ik kan wat Stewart zegt helemaal onderschrijven. Mijn bewondering voor het weduwenproject is in de jaren gegroeid. Waarom? Omdat aan dit project ten grondslag ligt de vraag van Rentia in 1988 aan de missionaris: "Zijn daar ook vrouwen die die vererving die meer willen?'
De mensenrechten, of liever de vrouwenrechten die zij deze mensen gunt, kunnen pas gerealiseerd worden als ze rekening houden met de cultuur van de vrouwen om wie het gaat. Zij wil ze geld geven om eigen bedrijfjes te beginnen. Welke bedrijfjes? Dat mogen ze zelf bedenken. Als het plan maar goed is opgezet. Als ze verantwoording af willen leggen. Als de donateurs maar weten dat hun geld wordt besteed voor het doel waarvoor ze het gaven. De vrouwen moeten het geld terugbetalen. Niet aan Rentia, maar het gaat in een pot, tegenwoordig op een eigen bankrekening, waarmee andere weduwen weer aan de slag kunnen.
Dit systeem werkt na 25 jaar nog. Intussen besturen de vrouwen in al die 12 dorpen en 67 sub-dorpen hun eigen organisatie. Ze hebben boekhouden geleerd. Met geld uit Nederland hebben ze managementcursussen gevolgd en leiderschapscursussen. Hun kinderen gaan naar school en intussen draait er sinds 2003 ook een guesthouse waar zo'n 20 mensen kunnen overnachten en waar 21 weduwen hun eigen inkomens verdienen.
En de donors?
Dat zijn hoofdzakelijk Nederlandse particulieren. Daar komen er alleen van bij. 'Als er iemand afvalt', vertelt Rentia, 'dan is het meestal door overlijden.'

Toekomst

Voordat ik eindig wil ik u nog een stuk uit mijn boek voorlezen dat een antwoord probeert te geven op een van mijn vragen waarmee ik mijn boek begon: Waarom wordt Rentia door de Luo getolereerd, terwijl ze hun belangrijkste traditie ondergraaft?
Ik denk daarop een antwoord te hebben gevonden. Een antwoord dat laat zien dat als je als niet-Afrikaan, als niet-Luo, als westerling tussen deze mensen respect toont voor hun cultuur, dat er dan een wederzijdse en gelijkwaardige relatie groeit waarbinnen Mensenrechten kunnen gedijen.
'Het boek 'African Cultural Domains vertelt over overgangsrituelen, die de mensen helpen hun plaats in de gemeenschap in te nemen samenhangend met een bepaalde fase in hun leven. Maar het vertelt ook over rituelen die te maken hebben met activiteiten die behoren bij interesses of vaardigheden van een groep, of bij opvattingen over de eigen cultuur als het gaat om werk en vrije tijd. Ook gaat het over rituelen die behoren bij gebeurtenissen die van buitenaf het leven kunnen beïnvloeden, zoals bij het sterven van iemand. (…)
Het geven van een naam aan een baby is een uiterst belangrijk moment in de Luo gemeenschap. Want met iedere baby wordt ook de gemeenschap nieuw leven ingeblazen. Door dit ritueel neemt de gemeenschap de verantwoordelijkheid op zich om het kind de identiteit te geven die het zijn hele leven zal behouden.(…)
Degene die vernoemd wordt moet een goed persoon zijn en men hoopt dat de boreling op die persoon zou gaan lijken.
(…) Het weduwenproject speelt ook een rol in de traditie van de naamgeving. Op een bijzondere manier. Alleen al in het dorp Awasi zijn in de afgelopen jaren veertig meisjes naar Rentia vernoemd, Ik denk dat het antwoord op mijn vraag waarom Rentia door de Luo wordt getolereerd terwijl ze hun belangrijkste traditie ondergraaft in deze naamgevingen ligt.(…)
Op het eerste gezicht is Rentia een heldin voor de ouders, voor de moeders, die haar vernoemen. Maar belangrijker is dat ze door haarjarenlange werk voor en met de weduwen betrouwbaar is gebleken. In een gemeenschap die door allerlei desastreuze invloeden haar verbanden verliest heeft Rentia zich een stabiele factoor getoond. Er wordt door haar initiatief gebouwd aan een nieuwe gemeenschap voor en door weduwen om elkaar en hun kinderen een kans op een eigen toekomst te geven.
Ik vermoed dat de ouders met de vernoeming van Rentia uitdrukking willen geven aan deze hoop.(pp 278-282)

Het gecreëerde contrast — beelden van vrouwen en mannen in de media (2010)

Sieth Delhaas

Vrouw, Geloof, Samenleving Overijssel, Klooster Zenderen, 6.2.2010

Inleiding

Graag wil ik eerst uitleggen waarom we hier samen zijn rondom het onderwerp van vandaag *Beelden van vrouwen en mannen in de media*. Dit thema was een agendapunt op de Vijfde Oecumenische Vrouwensynode in 2007. Het punt *Oproep tot een actie voor positieve beeldvorming van vrouwen in de media* werd toen ingebracht door de Stichting *Zij/Hij in Beeld*. Isolde Overbeek van 'Zij/Hij' wilde daarmee benadrukken, dat er in de 21e eeuw een omslag heeft plaats gevonden in beeldvorming en dat er in de politiek nog maar weinig steun is om de afbeelding van vrouwen in de reclame positief te sturen.

Er worden wel heel andere accenten gelegd. Isolde Overbeek zegt: 'Er ligt nu heel sterk de nadruk op vrijheid van meningsuiting. Minister Plasterk heeft aandacht gegeven aan beeldvorming in zijn Emancipatienota en minister Rouvoet in een notitie, maar dit onderwerp wordt meteen getrokken in de sfeer van seksuele moraal, fatsoensrakkers en politieke correctheid.(…) Intussen', vindt ze 'is het verschrikkelijk hoe vrouwen worden afgebeeld. Maar de verontwaardiging daarover wordt niet meer serieus genomen. En inderdaad, dat maakt het een beetje een eenzame strijd.' Eind citaat van Isolde Overbeek. Zij roept op in actie te komen voor een positieve beeldvorming van vrouwen in de media, met een aantal aanbevelingen en actiepunten. In de Nieuwsbrief van de *Oecumenische Vrouwensynode* van september 2009 vertelt ze nog dat de Stichting *Zij/HIJ in Beeld*, nauwelijks reacties op haar aanbevelingen heeft ontvangen. Intussen heeft de stichting haar activiteiten gestaakt.

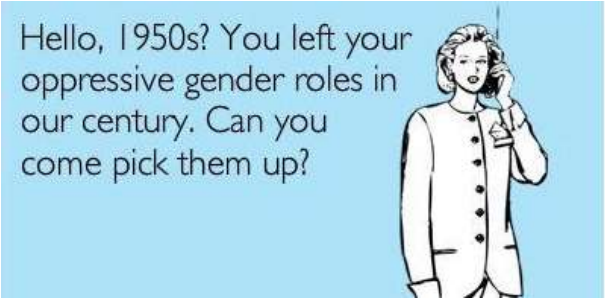

Déjà vu

Waarom neem ik deze lange aanloop? Om te laten zien dat de organisatie van deze dag niet zomaar een onderwerp uit de kast heeft getrokken, maar dat zij er belang aan hecht om dit onderwerp met jullie te doordenken. Jullie zien tegelijkertijd dat de organisatie het onderwerp heeft verbreed. Niet 'positieve beeldvorming van vrouwen in de media', zoals het agendapunt van de Vrouwensynode was, maar 'Beeldvorming van vrouwen en mannen in de media'.

Eenmaal thuis na het voorbereidingsgesprek tussen de organisatie en mij over het onderwerp, kreeg ik een déjà vu-gevoel; een gewaarwording dat ik dit al eens eerder had meegemaakt. En ja: gezien mijn leeftijd kan dat niet anders. En het is treurig dat zulke jonge meiden als Isolde Overbeek (42) en bijvoorbeeld tv-programmamaakster Sunny Bergman (37) met haar actie in

2007 met *Beperkt Houdbaar* nog met hetzelfde probleem zitten als wij veertig jaar geleden al constateerden.

Hoe kan het ánders? Vraag ik jullie. Uit de opmerking van Isolde Overbeek over minister Plasterk en minister Rouvoet en een andere opmerking, dat de Reclame Codecommissie de klachten over beeldvorming van vrouwen in de reclame meestal niet controleert, zou je kunnen opmaken: het ligt aan de politiek. 'Den Haag' doet te weinig. De beeldvorming over vrouwen wordt overgelaten aan de vrije markt. Dus is speelbal van de elementen. Hoe kan het ánders?

Ik heb daarom gezocht naar een andere invalshoek. Iets waarmee wij zelf iets kunnen. De meeste vrouwen (en mannen), zoals ik me voorstelde tijdens het werken aan deze lezing, zijn van een leeftijd waarin wij in het algemeen genomen geen grote rol (meer) spelen of zullen spelen in de media. Hooguit als onderdeel van de groep hoogbejaarden die een steeds groter percentage van onze samenleving gaan vormen. Onze loopbanen zijn of zijn zo goed als, ten einde. Wij zullen niet meer in programma's van 'De wereld draait door' of 'Pauw en Witteman', bijvoorbeeld, worden gevraagd.

Zijn wij dan nog in staat om iets aan die beeldvorming te veranderen?

Heeft het enige zin om onze aandacht aan dit onderwerp besteden?

Bewuste tegenstelling

De organisatie van deze dag is van mening van wel. Vindt het een belangrijk onderwerp. Ik heb de uitnodiging om over dit onderwerp te spreken graag geaccepteerd. Maar ik heb er iets aan toegevoegd. Iets waardoor onze machteloosheid, dat die slechte beeldvorming van vrouwen maar doorgaat, dat niemand daar iets tegen doet, hopelijk wordt weggenomen. Dat we een andere positie kunnen innemen tegenover dit maatschappelijke verschijnsel. En dat we daarin weer een rol gaan spelen of onze rol blijven spelen.

Bij het toenemen van mijn jaren ben ik wat laconieker geworden en dit helpt mij, merk ik, dit probleem op een ándere manier te benaderen. Ik neem alles wat kalmer op. Ik ben nog steeds van de maakbare samenleving, maar met het verworven inzicht dat niet alles binnen mijn leef-tijd zal veranderen. Dat inzicht is wat mij betreft bevestigd door mijn studie cultuurwetenschappen. Cultuur verandert langzaam. En cultuur verandert niet vanzelf. Mochten we dat veronderstellen. Wil je een bepaalde cultuur veranderen dan zijn de belangrijkste instrumenten daarvoor een lange adem en een bewuste strategie. Zowel op het gebied van organisatie als persoonlijk.

Om met een positief punt te beginnen: ik vind het bemoedigend dat jonge vrouwen van nu zich met hetzelfde onderwerp bezighouden als wij twintig, dertig, veertig jaar geleden. Nee, de negatieve beeldvorming is niet verdwenen. Maar deze is zeker genuanceerder geworden. Als de Franse premier Sarkozy mevrouw Neelie Kroes verwijt slechts twee hersencellen te hebben, wordt hij publiekelijk ter verantwoording geroepen door een andere man. Ja, ik weet, het was een partijgenoot van Kroes, maar mediamannen heb ik ook horen zeggen dat de uitspraak van Sarkozy niet kan.

Er zijn vrouwen die de strijd voortzetten.

Hij gaat door.

Belangrijk voor ons vandaag is met elkaar te bekijken: wat kunnen wij, op onze leeftijd, ouder of jeugdiger, in onze totaal verschillende sociale en maatschappelijke posities doen? Ook om deze jonge vrouwen te ondersteunen.

Aan het onderwerp van vandaag heb ik iets toegevoegd. Ik heb een toevoeging genomen uit het boek *Als scherven spreken* van de in 2008 overleden hoogleraar Vrouwenstudies theologie Kune Biezeveld. (p.58-60). Ze gebruikt het woord 'contrast denken' in een theologisch probleem: het contrast tussen 'christelijk' en 'natuurlijk'. Ze wil er mee laten zien dat in het contrast er altijd een kant is die als 'donkerder' wordt beschouwd dan de andere kant. Het contrast denken, vindt Biezeveld, doet vaak geen recht aan de gecompliceerde werkelijkheid.

Zonder verder op het onderwerp van Biezeveld in te gaan, heb ik het begrip 'gecreëerd contrast' ingevoegd als kenmerk van het onderwerp van vandaag: de beeldvorming. Beeldvorming als gecreëerd, dus bewust geschapen tegenstelling, het contrast. En we weten uit de praktijk van ons leven wanneer het om het contrast tussen vrouwen en mannen gaat, wie daarin aan de 'donkere' kant zijn komen te staan. Die plaats in dat donker is een vrijbrief voor degenen die zichzelf in het 'licht' hebben geplaatst om met de mensen aan de donkere kant te doen wat zij willen.

Toch ligt het probleem niet zo zwart/wit. Want wij als mensen zijn geen deel van een constructie. Wij zijn individuen met een eigen plaats en een eigen verantwoordelijkheid. Kortom: wij zijn zelf onderdeel van het probleem. Van het gecreëerde contrast. Van de beeldvorming van mannen en vrouwen. Ik zeg dus niet beeldvorming *tussen* mannen en vrouwen. Ik neem het onderscheid weg. Beeldvorming van mannen en vrouwen zegt dat er een wederzijdse beeldvorming is, maar ook dat vrouwen (en mannen) meedoen aan de beeldvorming, zelfs van de eigen sekse.

Aan de hand van enkele woorden die u in de folder hebt kunnen lezen, proberen we inzicht te krijgen in het ingewikkelde proces waarvan het 'gecreëerde contrast' de uitkomst is.

Die worden zijn achtereenvolgens:

- vooronderstelling
- vooroordeel
- zelfbeeld
- beeldvorming
- vrouwbeeld
- manbeeld
- mensbeeld

Gecreëerd contrast

- Ik begin met het woord *vooronderstelling* of het meer gebruikelijke in de spreektaal *veronderstelling*.

Van tevoren iets onderstellen; vooraf als mogelijk of bestaand aannemen.

Ik ga uit van de veronderstelling, iets dat aanwezig wordt geacht.

Voordat u hier vanochtend naar toe reisde, per auto, op de fiets, met de trein of bus, heeft u zich al iets *voorondersteld* van deze dag. U had misschien al het programma gelezen. U las de titel van de inleiding, u las mijn naam en zonder dat u er moeite voor behoefde te doen, begonnen de veronderstellingen zich te vormen. Enerzijds gebaseerd op de informatie die u had, anderzijds vrijuit voortkomend uit uzelf als persoon die u bent. Zoals die veronderstelling mét beelden natuurlijk, uit uzelf als specifieke persoon gevormd wordt.

- Het volgende woord is vooroordeel. Het woordenboek de Groote Van Dale heb ik gebruikt als gids bij de strikte betekenis van de woorden.

Vooroordeel als niet op kennis of redenering berustend, maar op neiging, traditie of navolging berustend oordeel (mening) omtrent iets of iemand; ongegronde mening; heersende vooroordelen; vooroordelen koesteren; ook: zónder vooroordeel kennis van iets nemen, iets onderzoeken.

Daarbij staat een uitspraak van Hofland, journalist: 'zo zien je ogen wat je vooroordelen je communiceren.'

Het woord *vooroordeel* ga ik uitspitten. Ik heb u aan het begin gevraagd tien vooroordelen die u bij u zelf wel eens constateert, op te schrijven. En misschien hebt u even gedacht, dat u geen vooroordelen hebt, maar u zult ontdekt hebben, of misschien nu ontdekken, dat wij geen van allen vrij zijn van vooroordelen. Integendeel, dat we waarschijnlijk regelmatig opgeschrikt worden door onze — op de meest onverwachte momenten opduikende – vooroordelen over iemand of iets.

Om het begrip vooroordeel goed uit te spitten, gebruik ik een bron uit 1963, die binnen tien jaar vijf herdrukken kreeg. Het was dus nodig om over vooroordelen na te gaan denken in die tijd van beginnende emancipatie. De titel is: 'Zindelijk samenleven'. Met als ondertitel. ´De rol van het vooroordeel in ons leven´. De auteur, prof. van Hoesel geeft ruimschoots toe dat hij zelf natuurlijk ook vooroordelen heeft. En dat zijn ervaring is dat:

- sociale vooroordelen onszelf en anderen veel last kunnen bezorgen;
- dat zij onze aanpassing aan de realiteit in gevaar kunnen brengen;
- dat zij vooral de samenwerking tussen individuen en groepen in ernstige mate kunnen bemoeilijken.

Geestelijke toerusting

Van Hoesel zegt, dat, vergeleken met de vooruitgang die de mensheid op allerlei wetenschappelijke terreinen heeft gemaakt, het menselijk vermogen om vreedzaam en in harmonie met elkaar samen te leven nog in het stenen tijdperk schijnt te verkeren. En hij vraagt zich af: zijn wij mensen geestelijk wel voldoende toegerust voor de tijd waarin wij nu leven. Een tijd waarin allerlei maatschappelijke grenzen wegvallen, een tijd waarin de ontwikkeling van moderne communicatiemiddelen en de multiculturele samenleving zich hebben aangediend, waardoor wij ons tot levensstijlen en mensen uit totaal andere culturen moeten leren verhouden.

Onze globe is een dorp geworden.

Zijn wij, is de vraag, wel geestelijk toegerust om te leven in een wereld waar onze medemensen ons zo dicht op de huid zitten?

Ik noem enkele simpele voorbeelden van vooroordelen, die de auteur noemt om te laten zien hoe vanzelfsprekend ze zijn:

Mensen die een klein gezin hebben en aan 'gezinsplanning' doen, spreken gemakkelijk over grote gezinnen die teveel ruimte innemen en onverantwoordelijk zijn; gezinnen zonder kinderen worden omgekeerd als egoïsten betiteld; vrouwen en ook mannen die er de voorkeur aan geven zonder vaste relatie te leven worden nog altijd als profiteurs of van afwijkend gedrag beticht. Het vooroordeel van volkeren tegenover elkaar kennen we allemaal: de Italianen zijn…, de Nederlanders zijn…, de Duitsers zijn… Zit maar eens bij een gezelschap dat een internationale voetbalwedstrijd volgt. Dan, ja, waan je je soms in het stenentijdperk.

(Hoort u mijn vooroordeel tegenover de voetbalsportliefhebbers? Is mijn uitspraak gegrond op feiten?)

Vooroordelen kunnen zich gemakkelijk ontwikkelen van een onschuldig binnenskamers onderonsje tot een omvangrijke ramp.

Een paar stappen in dat proces: van vooroordeel als een spottende of vijandige manier van *spreken* over iemand, naar het bewust *vermijden* van een persoon als 'iemand met wie wij niet omgaan'. Weer een stap verder is als de bevooroordeelde op haar doelwit bewust *discriminatie* begint toe te passen, passief of actief: uitsluiting van werk bijvoorbeeld, van een woning, de straat, de buurt, de vereniging, politieke rechten.

Niet zo heel groot is de stap van discriminatie naar *agressie*.

Iconen of heiligenbeelden vernielen, een moskee besmeuren, het afranselen van een homo, het wettelijk verbieden van hoofddoekjes.

De meest extreme vorm waarop vooroordelen kunnen uitlopen zijn heksenvervolgingen in onze streken in de 15^{e} tot 18^{e} eeuw, massamoord op zigeuners en homoseksuelen in WOII, Armeniërs, Serviërs, Kosovaren door andere Oost-Europese groepen of volken in de 20^{e} eeuw. Onze tijd is rijk aan voorbeelden.

Bezinning op wat een vooroordeel is, is dus geen luxe.

De schrijver over dit onderwerp zegt dat de uitspraak: ik heb geen vooroordeel, op zichzelf al een vooroordeel is. Dat is iets om te onthouden.

Vooroordeel

Wat is nu eigenlijk een vooroordeel. Ik geef een wat bredere omschrijving dan het woordenboek geeft, namelijk van de onderzoeker zelf:

'Onder vooroordeel verstaan wij de negatieve c.q. vijandige instelling ten opzichte van andere groepen of individuen.

Deze instelling:

a) komt zo goed als altijd tot uitdrukking in bepaalde onjuiste negatieve meningen of oordelen over die groepen;
b) berust op simplificerende abstracties van de werkelijkheid en op ontoelaatbare algemeenheden; met andere woorden: niet of maar ten dele op een objectieve waarneming van feiten is gebaseerd.

Een kenmerk van een vooroordeel is, dat degene die het gebruikt vaak, zelfs tegen beter weten in, vasthoudt aan haar mening.

Vooroordelen, ook de meest absurde, vijandige en venijnige, zijn aangeleerd. Worden in de loop van het leven verworven. Men past ze algemeen toe.

Vooroordelen kunnen ontstaan door:

- incidentele persoonlijke ervaringen, die, zonder erbij na te denken, worden gegeneraliseerd
- door contact met mensen die al bevooroordeeld zijn.

De meeste vooroordelen komen op de laatste manier tot stand. Bewezen is ook: dat de invloed van de omgeving op het gedrag van levende wezens veel groter is dan men heel lang heeft aangenomen.

Aan het vooroordeel zou ten grondslag liggen dat een mens de behoefte heeft om zich op de één of andere manier superieur te voelen aan een of meerdere anderen.

Het is psychologisch begrijpelijk dat de mens die een vooroordeel heeft zich een sociale hiërarchie schept, waarin zijzelf een superieure plaats inneemt (‘Heer wat ben ik blij dat ik niet ben zoals die daar….’) Mooi voorbeeld van de schrijver, want wij — de meesten van ons waarschijnlijk opgegroeid met de bijbel — weten gelijk wie is bedoeld. Daar gaat ons vooroordeel weer: richting farizeeën en schriftgeleerden.

Nog een uitspraak, maar dan meer op het psychologische vlak: In het *vooroordeel* tegen de ander vindt, volgens de auteur, soms een projectie plaats van eigen verdrongen neigingen: de eigenaardigheden van de ander worden aangegrepen om de eigen neiging tot iets te verbergen. Door projectie vrijwaart de bevooroordeelde persoon zich niet alleen van schuld- en minderwaardigheidsgevoelens, maar zij heeft tegelijkertijd een excuus voor haar vijandige, agressieve en onverdraagzame houding.

Ben je eenmaal bevooroordeeld dan ga je steeds meer selectief waarnemen. En we gaan ons de dingen selectief herinneren. We zijn geneigd ons alleen die feiten te herinneren die ons vooroordeel ondersteunen. Mensen hebben de neiging om graag met een redenering akkoord te gaan, die tot een conclusie leidt die in onze emotionele kraam te pas komt, dat wil zeggen: past bij onze vooroordelen.

Genoeg onszelf de spiegel voorgehouden. Het is ons duidelijk dat we allemaal vooroordelen hebben. En dat we dus onderdeel zijn van het probleem van deze dag: beeldvorming van mannen en vrouwen in de media. Een gecreëerd contrast.

Recept tegen

Wat kun je doen om jezelf van vooroordelen af te helpen? Door bepaalde dingen in je geheugen te prenten:

1. In de eerste plaats voor mezelf toegeven en vaststellen dat iedereen onherroepelijk vooroordelen heeft;
2. Mezelf realiseren dat, wanneer ik in een andere omgeving zou zijn opgegroeid, ik over een verzameling vooroordelen zou beschikken die er heel anders uit zou zien dan waarover ik nu beschik;
3. dat ik er werkelijk naar verlang en er intens op uit ben om de waarheid en de werkelijkheid en achtergronden van iets of iemand te leren kennen;
4. dat het noodzakelijk is mijn eigen isolement te doorbreken {dit is volgens de auteur het zwaarste wapen in de strijd tegen het vooroordeel};
5. mezelf aan te leren om me in te leven, dat wil zeggen me emotioneel te verplaatsen in anderen {dit is het meest effectieve middel bij de bestrijding van het vooroordeel}.

-.-.-.-.-.-.-.-.-.-

Ik leg jullie nog iets voor dat misschien handig is voor het gesprek dat we na de koffiepauze gaan voeren.

De meesten van jullie weten dat de Noord-Amerikaanse feministisch theologe en filosofe Mary Daly op 3 januari jl. op 81-jarige leeftijd is overleden. Ze had zeven academische graden. Uit een bericht in onder andere het Dagblad *Trouw* heb ik het volgende overgenomen:

‘Haar bekendste uitspraak is: *Als God mannelijk is, is de man God. De uitspraak ‘Gods plannen’ zijn vaak een ander woord voor plannen-van-mannen, om toe te dekken wat ontoereikend, onnozel en slecht is.’*

Wat vindt u, is dit nu een *vooroordeel* of een *gegrond oordeel*?[1]

Het volgende woord in mijn rijtje is *zelfbeeld*. Het is een woord dat gevormd is binnen de psychologie en volledig voor zichzelf spreekt: het *zelfbeeld* is het voorgestelde zelf dat men dènkt te zijn (bis).

Vraag: is dat een oordeel of een vooroordeel?

Als ik kijk naar de onthutsende uitleg rondom het woord vooroordeel; hoe het ontstaat, hoe het werkt, hoe we het gebruiken, dan is er over ons zelfbeeld, wie we denken te zijn nog veel na-te-denken.

Beeldvorming

We onderzoeken nu het begrip beeldvorming. Eerst, voordat ik geef wat het woordenboek daarover zegt een opmerking: beeldvorming is in onze tijd zo’n ontzettend platgetrapt begrip geworden, dat we er ons nauwelijks meer een goed beeld van kunnen vormen. Wat is beeldvorming nu eigenlijk?

---

[1] Een *gegrond oordeel* is wanneer iemand een mening neerzet die steunt op feiten,
Een *sociaal vooroordeel* is wanneer iemand zijn mening niet wil prijsgeven op grond van nieuwe kennis, nieuwe feiten en nieuwe ervaringen die tegenover haar/zijn mening worden gezet..

Beeldvorming zegt van Dale is het ontstaan van een opvatting over personen, zaken, feiten, ideologieën Een-voorstelling-van. Meer zegt Van Dale er niet over. Maar er komt wel een opmerking achteraan in cursief: *de kloof die tussen de werkelijkheid en beeldvorming gaapt wordt steeds groter*. Van wie die opmerking is, staat er niet bij. Ik vind het een hoopvolle uitspraak. Er is bij het woord beeldvorming iets geconstateerd. Er is iets aan toegevoegd door de samensteller van het woordenboek. Iets misschien wat haar of hem zwaar op de maag lag. Dat moet er even uit. En wij hebben er iets aan. Uit die opmerking blijkt dat wij niet de enigen zijn die moeite hebben met de beeldvorming over onszelf en over mensen in het algemeen. Want als we het er nu zo over hebben, begin ik te begrijpen dat zo ongeveer iedereen niet alleen te maken heeft met beeldvorming, maar er ook last van moet hebben.

Ja, vrouwen het ergste waarschijnlijk. Maar toch, wat mij betreft ontstaat er wat ruimte. Vrouwen zijn niet alleen de dupe. Vrouwen kunnen er zelf ook wat van. Beeldvorming die steeds verder afstaat van de alledaagse werkelijkheid. Van ons alledaagse leven.

Omdat ik een deel van de titel van mijn lezing aan het boek van Kune Biezeveld ontleen, heb ik nog eens gekeken wat zij in haar boek, dat gaat over *God in het leven van alledag,* over beeldvorming zegt. En dat is niet mis:

‘Beeldvorming blijkt een hardnekkig en verre van onschuldig proces. De Joodse filosoof Levinas heeft zijn denkkracht tot het uiterste ingezet om ons bewust te maken van het gewelddadige karakter van elke beeldvorming. We doen mensen groot onrecht’, vervolgt Biezeveld ‘door hen te benaderen vanuit het beeld waarin we hen eerst hebben vastgelegd. Tegelijk blijkt het heel moeilijk om dat laatste niet te doen. We willen de ander graag inpassen in ons systeem, om zo zelf de regie in ons eigen leven te behouden. Of (…), we willen wat we zien graag benaderen vanuit de morele kaders waarmee we vertrouwd zijn, om van daaruit tot een oordeel te komen. (…) Het gaat dus om het beeld dat we al bij voorbaat met ons meedragen en dat maar moeilijk te doorbreken is.’ Einde citaat.

Veel meer dan uit de toelichting in de Van Dale op *beeldvorming,* komt uit het commentaar van Biezeveld naar voren hoe een mens met haar beeldvorming over een andere persoon, die ander groot onrecht kan aandoen om in feite haar eigen hachje te redden. Of om haar ideeën- of conceptenwereldje veilig te stellen. Beeldvorming, zou je kunnen zeggen is een vorm van zelfbehoud.

Ik citeer nog een andere belangrijke vrouw, Hedy ‘d Ancona. In een toespraak uit 2002, die ze hield naar aanleiding van een dag over feministisch ouder worden, gaat ze in op de beeldvorming over ouderen. Ze zegt:

> *“Beeldvorming legitimeert zelfs de werkelijkheid. (Van Rijsselt & Weyers) demonstreren dit aan de hand van de uitstroom van oudere werknemers op de arbeidsmarkt. Aanvankelijk gebeurde dit op grond van het beeld dat oudere werknemers niet meer zo nodig hóéven. Vervolgens móchten ze niet meer, vanwege de grote werkloosheid onder jongeren. En tenslotte mondde dit uit in de opvatting dat ouderen niet meer kúnnen. Beeldvorming die beleid stuurt, maar dus ook het omgekeerde: beleid dat beelden stuurt.”*

Uit dit voorbeeld zien we dus dat de twee bewegingen elkaar versterken.

Om ons nog beter te kunnen indenken wat wij dag in dag uit doen met onze beeldvorming geef ik een uitspraak, die ik las in de etalage van een opticien:

'*The eye sees only what the mind is prepared to comprehend'*

In het Nederlands kun je het niet zo scherp en compact zeggen. Ik heb het vertaald met wat meer mogelijkheden erbij:

'Het oog ziet alleen datgene waarvoor de geest/het verstand/de denkwijze is toegerust om het te begrijpen.'

Dit is een onthullende uitspraak. Wij kunnen dus niet zien buiten dat wat we niet al weten. Of waarop ons verstand of begrip niet is voorbereid.

Tegelijkertijd houdt die uitspraak ook een enorme uitdaging in. Mensen: beschouw het leven als een uitdaging. Begeef je buiten je eigen kring. Maak kennis met vreemde mensen, culturen. Kijk naar andere voorstellingen, lees boeken of kijk naar films over culturen waar je nooit van hoorde. Probeer je eigen *mind* open te breken.

Het volgende woord op onze zoektocht is *vrouwbeeld*. Even glimlachen. Van Dale anno 1999 kent dat woord niet. Zou het vakjargon zijn van de vrouwenbeweging?

Hetzelfde geldt voor *manbeeld*. Ook dat komt niet voor in Van Dale. Dezelfde vraag daarbij: vakjargon van de vrouwenbeweging?

Ik heb op internet gezocht en daar vond ik een leuke lesbrief voor VMBO-ers. Een vrouw uit een sciencefictionfilm met overdadig bloot, uitvormige borsten en heupen. De leerlingen wordt gevraagd in te vullen of die vormen beantwoorden aan de werkelijkheid. Het manbeeld werd gepresenteerd met de bekende reclamespot aan een jaren vijftig eettafel: drie stijf rechtop-kinderen die beduusd staren naar de man met vleesmes en –vork in zijn hand en we weten allemaal dat het jongetje straks gaat vragen: 'wie is die man die elke zondag het vlees komt snijden?'

Er wordt dus ook op scholen gewerkt tegen bedrieglijke beeldvorming.

Mensbeeld. Dat is natuurlijk wel te vinden in de Van Dale. Het is een antropologisch begrip. Hoe wordt de mens beschouwd? Het beeld, de voorstelling van een mens als zodanig, zegt Van Dale.

Hier is de vraag op zijn plaats als mensbeeld gaat over de voorstelling van een mens als zodanig, kun je dan wel spreken van 'het' mensbeeld. Gaat ook hier niet weer de beeldvorming met een/de mens aan de haal?

In de theologie wordt er heel vaak over 'het mensbeeld' gesproken. Misschien heeft elke theologische richting, levensbeschouwing of confessie wel een bepaald mensbeeld voor ogen.

-*-*-*-*-*-*-*-*-*-*-*-

Ik ga terug naar het begin. Isolde Overbeek riep op de laatste Oecumenische Vrouwensynode op tot actie voor positieve beeldvorming van vrouwen. Ik denk dat actie op de manier waarop 'Dolle Mina' en 'Baas in eigen buik' het in de jaren zeventig deden niet meer werkt in onze tijd. Die bewegingen hebben hun werk gedaan. Ik denk ook dat actie in de tijd van nu en voor vrouwen van onze leeftijd over beeldvorming weinig of geen succes heeft. Nog afgezien of wij

daar nog wel zin in hebben. Hoe actie werkt in de media hebben we kunnen lezen in een promotieonderzoek van Liesbeth van Zoonen over de vrouwenbeweging en de media. In de literatuurlijst vindt u de titel en kunt u dit zelf nog eens nalezen.

Mensheid

Ik wil vandaag een mogelijkheid met u bekijken die misschien wel past bij onze tijd en bij onze — de verschillende — levensfasen. Eerst wil ik echter iets anders vertellen. Deze week hoorde ik een bespreking van een boek, uitgekomen eind vorig jaar. Het is van Siep Stuurman. Hij is hoogleraar Europese geschiedenis aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. De titel van zijn boek luidt: *'De uitvinding van de mensheid. Een kleine wereldgeschiedenis van het gelijkheidsenken over cultuurgrenzen heen.* Wat is het bijzondere aan dit boek? Ik geef in eigen woorden weer wat er in die boekbespreking werd gezegd door een mannelijke journalist en een vrouwelijke hoogleraar literatuur. Het bijzondere is dat het gaat over de uitvinding van de mensheid. De mensheid die langzamerhand wordt uitgevonden. In eerste instantie zijn andere groepen of volken bedreigend, maar door perioden van slavernij, kolonialisme, komen westerlingen – want vanuit dat perspectief is het geschreven – er langzamerhand, echt door de eeuwen heen, vijfentwintig eeuwen, achter, dat alle mensen gelijk zijn. Iemand noemt het woord 'mensheid' als een zo eenvoudig denkbeeld: dat er een mensheid, één mensheid is. Niet allerlei verschillen, maar een ménsheid.

Stuurman laat zien hoe dat denkbeeld van die ene mensheid wordt gevormd aan de hand van allerlei geschriften, Griekse – die zijn er, vanuit het Westen bekeken, mee begonnen, de Hebreeuwse Bijbel, het Nieuwe Testament, de Koran, teksten van Confucius. En dan zie je dat die geschiedenis tot stand komt door verhalen van mensen die in een stedelijke gemeenschap leven, die deel zijn van en omgeven zijn door een agrarische samenleving. Die verhalen – mensen die met de bijbel zijn opgevoed kunnen dat bevestigen -, zelfs die tot ca. 2.500 jaar oude teksten, komen ons begrijpelijk voor omdat ze kloppen met ons standaardidee van 'ons soort mensen'.

Maar wat doen we met groepen als de Scythen, met nomaden, allerlei onbekende stammen in Afrika en Zuid Amerika? Stuurman noemt als uitzonderingen de Griekse verslaggever Herodotus (ca 450 v Chr.), die gebieden in het Oosten bezocht, en een Chinese reiziger en schrijver Sima Qian, 100 jaar voor onze telling. Beide schrijvers gedragen zich anders dan de schrijvers van de boeken die ik eerder noemde. Zij probeerden over muren heen te kijken van onbekende groepen die ze op hun reizen tegenkwamen. Zij gebruikten het perspectief van de buitenstaander om te laten zien dat het nomadisme ook een mogelijke en 'redelijke' levenswijze is. En de Chinese reiziger gaat zelfs zover dat hij door de ontmoeting met die levenswijze kritiek kan leveren op die van zijn eigen volk.

Jullie begrijpen waarom ik zo enthousiast was over die boekbespreking. Het boek over de ontdekking van de mensheid houdt een belofte in. De belofte dat wij op weg zijn elkaar als mensheid, als mensen te gaan zien.

Als de mensheid door de eeuwen heen bereid is gebleken – we zijn er nog niet mee klaar –om elkaar als mensheid te gaan zien, dan gaat die beeldvorming van vrouwen ook veranderen. Dat gaat niet vanzelf.

Voor ons geldt de vraag: hoe werken wij daar aan mee? We komen niet meer bij *Pauw en Witteman* in de uitzending, maar we hebben wel onze eigen levensterreinen waarop we ons bewegen.

Strategie

Ik wil het woord strategie invoeren.

Hoe kunnen wij ons een eigen podium verwerven waarop wij bijdragen aan een niet meer schade berokkenende beeldvorming. Ik geef enkele tips. En ik stel voor dat we straks in het gesprek na de koffie die strategie samen uitbouwen.

Wat is strategie? We kijken weer naar de juiste omschrijving. Dat helpt:

Een Frans woord dat in 1872 in onze taal kwam.

1. vaststelling van de wijze waarop de nodige middelen zullen worden aangewend ten dienste van……; kunst van oorlogvoering, m.n. in zoverre deze bestaat in het maken en uitvoeren van plannen voor bewegingen op grote schaal…;
2. beleid, plan volgens welk men te werk gaat: de strategieën die een mens leiden bij het oplossen van problemen en het nemen van beslissingen.

Wij moeten ons maar eens op dit 'mannenterrein' begeven om onze plannen te verwezenlijken.

Als je strategie dus vertaalt in: hoe lossen we het probleem op dan gaat het om plannen maken. Nadenken over een probleem en afspraken maken met jezelf hoe je te werk gaat. Welke vragen stel je?

Welke maatregelen neem je?

Hoe bereik je je gestelde doel?

Zomaar wat vragen. En waarin weet jij dat je goed bent?

Ik heb twee voorbeelden uit de praktijk.

1. Rond het overleg van de AOW-leeftijd tussen werkgevers en werknemers op 30.9.2009 wat uitspraken van de heer Wientjes, voorzitter van de werkgeversorganisatie VNO-NCW:

'Agnes is een emotionele vrouw, ik heb geen tissues bij me. We moeten professioneel zijn, dit is ons vak.'

Agnes was in tranen uitgebarsten.

Je zit samen met iemand – partner m/v, kind, of wie dan ook – naar de tv te kijken en er wordt negatief op Agnes gereageerd en jij bent het er niet mee eens. Hoe reageer je?

Heb je een strategie om hierop in te gaan?

2. Volgende uitspraak uit de praktijk:

VPRO-journalist op 24.11.2009 n.a.v. de verdeling van de Europese commissarisposten.

‘Gehaaider dan Kroes vind je ze op het ogenblik niet’.

Je zit samen met iemand – partner m/v, kind, of wie dan ook – naar de tv te kijken en er wordt negatief op Neelie gereageerd en jij bent het er niet mee eens. Hoe reageer je?

Heb je een strategie om hierop in te gaan?

Wat heb je nodig voor een strategie?

- Kennis.
- Goed op de hoogte zijn.
- Een eigen mening.
- Een kritische geest.
- Zelfbewustzijn.
- Lef.

Ik wil hier gelijk bij zeggen dat ik het ontzettend jammer vind dat al die vrouwengroepen en – cursussen verdwenen zijn die wij een jaar of twintig geleden hadden om ons te bekwamen in zulke vaardigheden.

Het zij zo. Dus als we niet monddood willen zijn, dan zullen we daar zelf iets aan moeten doen.

Je kunt voorzichtig beginnen. Mijn voorbeeld.

Er zijn mogelijkheden om je meningsvorming te ondersteunen. Wordt lid van een panel op internet. Voorbeelden:

- www.flycatcher.nl
- www.biebpanel.nl
- www.vgz.nl

(Bij deze sites gaf ik een toelichting).

Argumentatie om aan deze enquêtesites mee te doen:

Het geeft mij de mogelijkheid als oudere vrouw (1936) mee te blijven doen met mijn eigen meningsvorming over maatschappelijke vraagstukken en die bovendien nog mee te laten tellen in officiële wetenschappelijke onderzoeken of enquêtes. Omdat de organisatie van b.v. Flycatcher mijn persoonlijke gegevens heeft, weet ik dat mijn mening meetelt en ik gericht als oudere, als vrouw, met mijn eigen persoonlijke achtergrond voor het onderzoek word gevraagd.

Bovendien is het plezierig het resultaat van onderzoeken terug te lezen en te zien wat het resultaat is.

Elkaar ondersteunen.

Wat kun je doen tegen vooroordelen van anderen?

1. Preventie: voorkomen dat zij worden aangeleerd. Zoeken naar middelen om ouders, onderwijzers, leraressen, leraren, enzovoort, de helpende hand te bieden;
2. Inzicht geven in ontstaan van en de psychologische functie van oordelen;
3. Mondelinge en schriftelijke voorlichting;

4. Visuele voorlichting;
5. Tot inleving uitnodigende methoden
6. Tot inleving dwingende methoden (psychodrama, rollenspel);
7. Persoonlijk contact en participatie
8. Het participerend contact: Laat de mensen van diverse groeperingen op voet van gelijkheid sociale ervaring met elkaar opdoen in een gemeenschappelijke taak.
9. Toeval

Literatuur

- ‘Het wordt weggehoond’. Interview met Isolde Overbeek in: Nieuwsbrief Oecumenische Vrouwensynode nr. 79, september 2009
- Biezeveld, Kune, ‘Als scherven spreken. Over God in het leven van alledag’ (Zoetermeer 2008)
- Günther, Andrea ‘Weibliche Autorität, Freiheit und Geschlechterdifferenz. Bausteine einer feministischen politischen Theorie’ (Königstein/Taunus 1996)
- Hoesel, A.F.G. van, ‘Zindelijk samenleven. De rol van het vooroordeel in ons leven’ (Bloemendaal 1963)
- Stuurman, Siep, ‘De uitvinding van de mensheid. Een kleine wereldgeschiedenis van het gelijkheidsdenken over cultuurgrenzen heen’ (Amsterdam 2009)
- Zoonen, Liesbet van, ‘Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn? De vrouwenbeweging en de media’ (Amsterdam 1991)

Verandering als kans: een halve eeuw vrouwen- en mannenkerk (2010)

Sieth Delhaas

Sint Jozef-lezing, Enschede 27 maart 2010

Inleiding

De uitnodiging die ik ontving van Mevrouw Seçil Arda, voorzitter van de *Enschedese Vrouwenraad* (EVR) en de heer John Schiffel, van de *Stichting Behoud Sint Jozefkerk*, Enschede om de Sint Jozeflezing te houden, brachten voor mij drie bijzondere historische lijnen samen. De heer Schiffel legde mij de achtergrond van deze lezing uit: het in stand houden van de Sint Jozefkerk, die parochiekerk is, en tegelijkertijd rijksmonument. De tijd waarin deze kerk is gebouwd, in 1894, valt samen met de periode waarin de emancipatie van de katholieken in Nederland op haar hoogtepunt was. Dat is de eerste lijn.

John Schiffel vertelde nog iets waarover hij erg bezorgd was. Hij deed dat na mijn vraag waarom het onderwerp voor deze middag *feministische theologie*, moest zijn. Feministische theologie: de tweede lijn. Hij antwoordde: “Deze maand vertrekt de laatste priester uit Enschede.” Deze derde lijn, het vertrek van de laatste priester uit Enschede, gevoegd bij een overtollig wordende parochiekerk, zegt iets over de positie waarin de kerk hier, de geestelijkheid en de gelovigen zich op dit moment bevinden. Wat een verandering in het katholieke leven vergeleken bij honderdzestien jaar geleden dat deze Sint Jozefkerk door Jos Cuypers werd gebouwd.

Door het samenvallen van de drie genoemde lijnen vond ik de titel voor mijn lezing: *Verandering als kans*. Een beetje ‘Obama’ zit daar wel in, realiseer ik me. Met als ondertitel: *Vrouwen én een mannenkerk*.

Intussen, in de tijd tussen onze afspraak en het schrijven aan mijn lezing, hoorde ik dat het met het vertrek van die laatste priester is goed gekomen. Er komt of er is er weer een in Enschede. Maar het verschijnsel van de laatste priester houd ik wel binnen mijn lezing. Daar kom ik later op terug.

Ik wil de twee overgebleven lijnen van dichterbij bekijken.

Emancipatie

Eerst de emancipatie van de katholieken aan het eind van de negentiende eeuw. Na de Napoleontische Tijd hadden de katholieken in Nederland langzamerhand zekere rechten

teruggekregen. U weet, na de Tachtigjarige Oorlog, eindigend in 1648, waren de katholieken een niet meer dan gedulde en zo goed als onzichtbare groep geworden in de Zeven Provinciën der Verenigde Nederlanden. Twee eeuwen later echter begon heel kalm een andere wind te waaien voor de katholieken. Napoleon had die wind meegebracht. Toen de generaal van het toneel verdwenen was, begon, ook heel voorzichtig, een zekere democratie in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden vorm te krijgen.

De katholieken hadden in de twee voorgaande eeuwen zo veel van hun zelfbewustzijn verloren dat ze nog niet erg durfden meedoen in die nieuwe samenleving. Ze hadden daar een Schaepman voor nodig; priester, dichter en later staatsman. Hij ging zijn geloofsgenoten aanvuren. Schaepman, een Tukker nota bene!

Paus Leo XIII komt in 1891 met zijn encycliek Rerum Novarum over de positie van de arbeiders en het sociale vraagstuk. Nederland zit midden in de opkomst van de industrialisatie. Nederland maakt een snelle overgang van een grotendeels agrarische samenleving naar een meer industriële. En heel wat mensen raken daardoor tussen de wielen. Schaepman geeft de pauselijke encycliek handen en voeten in Nederland met een christelijk sociale politiek. De emancipatie van de katholieken is onder zijn leiding dan niet meer te stuiten.

De culturele emancipatie van de katholieken ligt dan al een tijdje in handen van de Amsterdamse zakenman en schrijver Jozef Alberdingk Thijm. Hij brengt de katholieke levensbeschouwing na twee eeuwen terug in de Nederlandse literatuur en poëzie.

In de jaren vijftig van de negentiende eeuw leert hij de jonge, begaafde bouwer Pierre Cuypers uit het verre Roermond kennen. Deze komt daardoor in aanraking met Nenny, het zusje van Alberdingk Tijm en beiden trouwen in 1859. Enkele jaren later verhuist het gezin van Roermond naar Amsterdam. Daar zet Cuypers de zegetocht van de nieuwe bouwwerken voort. Katholieke bouwwerken allereerst. En later opdrachten van de Koning: nationale bouwwerken. Tegelijkertijd en na Pierre is er zoon Jos die hier in Enschede de Sint Jozefkerk bouwt. Katholieke emancipatie. Een mannenwereld die emancipeert.

Niet helemaal alleen een mannenwereld. De vrouw van Cuypers, de moeder van Jos, het zusje van Alberdingk Thijm, is schilderes en heeft al op haar 28e een zekere bekendheid. Ze heeft de Franse school bezocht en privéonderwijs gevolgd. Ze komt uit een geëmancipeerd en kunstzinnig geslacht waar ook vrouwen de ruimte krijgen.

Emancipatie. Halverwege die eeuw, zes jaar voor Jos Cuypers, wordt in een Gronings Joods artsengezin Aletta Jacobs geboren. Zij wordt in 1884, in diezelfde laatste decennia van de negentiende eeuw, de eerste vrouwelijke arts. Met veel tegenwerking weliswaar, zelfs van één van haar broers. Zij is een belangrijke kracht achter het kiesrecht voor vrouwen in 1919.

Aan het eind van die negentiende eeuw emanciperen de socialisten van de liberalen, en de katholieken van de liberalen en de protestanten, de protestanten op hun beurt ook weer van de liberalen. Zo maken bepaalde groepen burgers zich vrij van andere maatschappelijke groepen die hen te weinig ruimte geven. Zo ontstaan ook de zogenoemde zuilen, die de Nederlandse samenleving hebben getekend, samengebonden, en in zekere zin op den duur ook hebben verstikt. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw.

Democratie

Waarom zo uitgebreid die bewegingen aan het eind van de 19e eeuw genoemd? Het waren emancipaties uit de greep van het liberalisme. Een ander liberalisme zoals wij dat nu kennen. Het was een liberalisme van de bezittende klasse waarin mensen zonder een aanzienlijk materieel eigendom niets, maar dan ook niets in de melk te brokkelen hadden. Zij emancipeerden zich. Maar ondanks de emancipatie van al die politieke groepen, bleef het slechts een emancipatie van mannen. De positie van vrouwen die bij die mannen hoorden, veranderde door niet. De vrouw had geen eigen rechten in Nederland. Zij was op alle terreinen afhankelijk van de man.

Emancipatie is een steeds verder gestalte geven aan democratie.

Het woord emancipatie is in onze tijd vooral bekend geworden door de emancipatie van de vrouw vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw. Die emancipatie is weinig enthousiast ontvangen buiten de betrekkelijk kleine kring vrouwen die zich daarvoor heeft ingezet. Deelneemsters aan de vrouwenemancipatie waren aan het eind van de 19e eeuw vooral arbeidersvrouwen, met naast zich vrouwen, zoals Aletta Jacobs, van gegoede stand en vrouwen die gestudeerd hadden. Zij wilden ook een graantje meepikken van de emancipatie van de mannen. Erg gelukt is dat niet, maar ze hadden het onderwerp ter sprake gebracht.

Het gezinsmodel in Nederland en de christelijke theologie van katholieken en protestanten voorkwam dat de emancipatie van de vrouw uit die eerste golf doorzette. Kiesrecht kreeg de vrouw vanaf 1919, maar de ondergeschiktheid van de vrouw aan de man bleef in stand. De man was hoofd van het gezin en de taak van de vrouw was binnenshuis in dat gezin.

Pas in de democratiseringsbeweging van de jaren zestig in de vorige eeuw zet zich de emancipatie door. Vanuit alweer de socialisten: de Rooie Vrouwen en de vrouwen aan de universiteiten, die inmiddels, dankzij de inspanning van Aletta Jacobs, wel konden studeren. Echter hun grootste grief naar de overheid en de samenleving was dat ze hun verworven kennis niet mochten omzetten in een betaalde baan als ze trouwden, en zeker niet als ze kinderen kregen. Eén voorbeeld van die strijd is de politica Hedy d’Ancona.

Religieuze opvoeding

Vandaag ligt het accent op vrouwen uit twee andere zuilen: de katholieke en protestantse vrouwen. Zij hebben een andere uitdaging nodig dan alleen emancipatie. Zij zijn de spil geweest van de religieuze opvoeding in de gezinnen. Door hun kwaliteiten in de

geloofsopvoeding zijn de kerken groot, sterk en talrijk geworden. Wat hebben ze Pierre en Jos Cuypers ontzettend veel werk bezorgd zodat zij kerken konden bouwen voor zowel katholieken als protestanten.

Feministische theologie brengt aan het eind van de twintigste eeuw de breuk tussen vrouwen en kerken. Daarvoor zijn verschillende ontstaansmomenten aan te wijzen. Ik noem er enkele.

1. Ver weg in de Verenigde Staten. Zwarte vrouwen die in de jaren zestig van de twintigste eeuw in de strijd tegen het racisme en voor gelijke burgerrechten onder leiding van dominee Martin Luther King meevechten. Het beginpunt ervan ligt bij een vrouw: Rosa Parks die weigerde op te staan in de bus voor een witte medepassagier. Toen die burgerrechtenstrijd gewonnen was, moesten de zwarte vrouwen van hun zwarte mannen – bij wijze van spreken – weer terug achter het aanrecht. Dat accepteren zij niet en zij pleegden verzet. Zwarten stelden vervolgens binnen de witte kerken hun gelijkwaardigheid aan de orde. Vrouwen zijn in de kerken doorgaans getalsmatig meer aanwezig dan mannen en ze eisten gelijkwaardigheid aan mannen. Daar ontmoetten feminisme en christendom elkaar. De emancipatie had het hart van de kerk bereikt.
2. Mary Daly, een Amerikaanse, afkomstig uit een katholiek gezin van Ierse origine, geïnteresseerd in geloof en kerk, studeerde theologie en filosofie in de jaren vijftig. Een doctoraat theologie dat kerkelijk werd erkend kon ze in die vakken als vrouw niet halen. Ze week uit naar Europa, naar het Zwitserse Freibourg. Ze studeerde op een faculteit met een dominicaner traditie. Omdat de universiteit onder staatscontrole stond konden de katholieken haar de hoogste titel in de Godgeleerdheid niet onthouden. Daarnaast promoveerde ze nog eens op een thema over God in de filosofie.

   Gepromoveerd en nog even in Europa pakt ze het staartje mee van de vier laatste zittingen van het Tweede Vaticaans Concilie. Ze leent een perskaart van een journalist. Anders zou ze daar op zo'n korte termijn niet binnen komen. 'De aanblik van een menigte in monologen sprekende bisschoppen en kardinalen en een handjevol zwijgende toehoorders/sters maakte diepe indruk op Mary Daly.' Die aanblik is van grote invloed geweest op haar werk. Ze beseft dat de kerk problemen heeft met de *tweede sekse*. Met die woorden verwijzend naar de titel van het in 1949 verschenen en wereldberoemd geworden boek van de Française Simone de Beauvoir. Deze ervaring van de kerk en haar problemen met de vrouw loopt in 1973 uit op haar boek *Voorbij God de Vader*. In dat boek maakt Daly duidelijk dat ze niet alleen van de kerk niets meer verwacht voor vrouwen, maar dat vrouwen naar haar inzicht van het christendom als zodanig niets te verwachten hebben. Deze godsdienst is door en door patriarchaal, heeft dit kenmerk vanuit het Oude Testament meegebracht en dit nog versterkt met een rationeel en dualistisch denken waarin vrouwen altijd de onderliggende partij zijn.

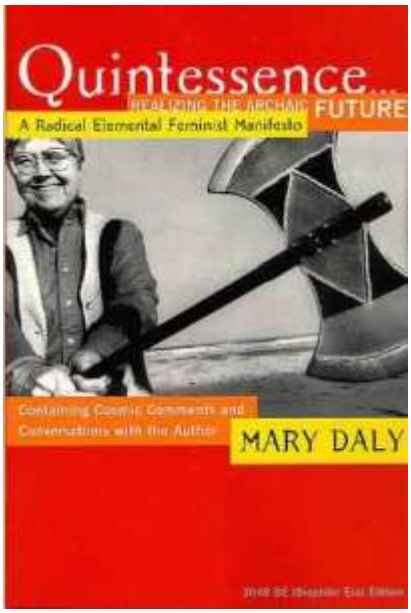

Mary Daly overleed 3 januari 2010.

3. Van de Verenigde Staten naar Nederland. De Nederlandse theologe Trudy Klijn werkt tot 1972 op de afdeling communicatie van de Amerikaanse Raad van Kerken. Ze heeft de ontwikkeling van feministische theologie, de strijd van zwarte vrouwen binnen de protestantse kerken en de reacties binnen de katholieke kerken op artikelen en boeken van Mary Daly van dichtbij meegemaakt in haar werk. In 1974 keert ze terug naar Nederland en werkt daar voor de Oecumenische omroep IKON.

   Ze bereidt een serie radio-uitzendingen voor als aanloop naar 1975. Het jaar door de Verenigde Naties uitgeroepen tot het eerste Internationale Jaar van de Vrouw. In datzelfde jaar zal de Assemblee van de Wereldraad van Kerken, die eens in de zeven jaar wordt gehouden, ook aandacht schenken aan de positie van de vrouw in haar kerken.

   De vrouwelijke theologen die de IKON-medewerkster voor die radio-uitzendingen interviewt, hebben, zonder dat zij het van elkaar weten, allemaal het boek van Mary Daly gelezen en zijn daardoor zeer geboeid geraakt.

4. Catharina Halkes is één van die geïnterviewde vrouwen. Zij vertelt wat de ontmoeting met het boek haar deed: ‘De metamorfose heeft zich, oppervlakkig gezien, binnen een week voltrokken rond Kerstmis 1974. Ik las toen het boek van Mary Daly *Beyond God the Father*. Het was alsof de bliksem insloeg, echter zonder brand of vernietiging achter te laten. Maar wel een groot en diep licht ín mij en daarna ook òm mij heen. De metamorfose was méér dan een gedaanteverandering, ze was een herschepping, een nieuwe geboorte. Door haar niets ontziende eerlijkheid en consequentiedrang is Mary Daly het geweest, die mij getoond heeft, dat én sommige structuren van het christelijk geloof én vooral een verkeerd verstaan en toepassing daarvan, de eeuwen door vrouwen ´op hun plaats houden’ ook al bewegen zij en zijn ze actief.’

   Over drie maanden wordt Catharina Halkes 90 jaar! En laat zich door vrouwen bijna dagelijks op de hoogte houden van wat er gaande is op het terrein van de beweging.

Dit zijn vier voorbeelden van hoe vrouwen op allerlei plekken in de wereld tot inzicht komen van hun misplaatstheid. De zwarte vrouwen door haar strijd voor gelijkwaardigheid en burgerrechten. Mary Daly door haar inzicht dat zij als intelligente vrouw geen recht kreeg van de kerk om haar doctorstitel te halen.

De Nederlandse theologes hebben in het algemeen geen felle strijd gevoerd tegen hun verbod tot eind van de jaren zestig om volwaardig predikante te mogen worden. Ik verklaar dit doordat het politieke element in hun strijd ontbrak.

Voor Catharina Halkes was het een ander punt. Zij had verschillende ervaringen in haar vroege jeugd en later als jonge vrouw, waardoor zij een kritische houding ontwikkelde.

Vanaf de jaren vijftig is ze binnen het Katholiek Vrouwen Gilde actief met haar ideeën en gedachten over de positie van de katholieke vrouw en wat die vrouw eigenlijk zou moeten zijn als volwaardig lid van kerk én samenleving.

Feminisering

U hebt waarschijnlijk wel gemerkt dat ik ben overgegaan van het verschijnsel emancipatie naar feminisme en feministische theologie.

Emancipatiebewegingen waren er aan het eind van de negentiende eeuw op het politieke vlak onder groepen mannen van socialistische, katholieke en protestantse achtergrond. Tegelijkertijd waren er de acties en activiteiten van de eerste feministische golf. Het verschil van de bewegingen zit hem hier in: de mannen wilden emanciperen, dat wil zeggen: gelijke rechten krijgen als andere groepen. De vrouwen wilden feminiseren. Zij wilden een andersoortige samenleving. Feminisme, aldus een uitspraak van Halkes, is een cultuurkritiek.

Eén van de kenmerken van feminisme is: solidariteit met andere groepen.

‘Feministische theologie vraagt dus niet meer om een plaatsje voor de vrouw, ook in de ambten, van een bepaalde kerkstructuur, maar stelt die structuur zelf onder kritiek, omdat hij onderdrukkend is en dat zal blijven zolang de kerk (als kerkelijk gezagsinstituut) haar angst en onvrijheid tegenover de menselijke seksualiteit, het lichaam, de vrouw, nog niet heeft overwonnen’, aldus Halkes in een artikel in het dagblad *De Tijd* in 1975.

Zij wordt in Nederland de belangrijkste spreekbuis voor feministische theologie. En later ook in Europa.

Een ander kenmerk van feministische theologie is, dat het een oecumenische beweging is. Halkes’ kritiek op de structuur van de kerk, geldt voor de kerken in het algemeen die vrouwen geen gelijkwaardige plaats gunnen.

In datzelfde artikel doet Halkes een beroep op de leiding van haar eigen kerk. Het jaar 1975 is door de kerk afgekondigd als *Heilig Jaar*. Ze schrijft aan paus Paulus de VI e: ‘als u het Heilig Jaar viert en u herinnert zich dat zoveel dochters iets tegen u hebben, onderbreek dan de heilige viering, schep eerst ruimte voor een verzoening tussen u en uw dochters, en ga daarna gezamenlijk het jaar vieren.’

In het feministisch maandblad ‘OPZIJ’ verschijnt een interview met haar. Wat is feministische theologie en waarom gaat ze niet uit de kerk vraagt de interviewster haar? Gaat het misschien om het emotionele aspect dat ze in de kerk blijft? ‘Nee’, zegt Halkes, ‘het is het relationele. De betrekkingen van mensen onder elkaar en van God met ons samen. De kern is: je afkeren van het machtsprincipe en overgaan tot het principe dat je er voor elkaar bent. Het open gezicht van de ander die een appèl op mij doet.’

In feite moet de feministische theologie in dat prille begin nog geformuleerd worden. Waar gaat het eigenlijk om? Is het alleen maar kritiek?

Bij stukjes en beetjes vormt het zich, al levend en werkend. Halkes zegt over die ontwikkeling: ‘Een gevoeligheid van totale solidariteit met alle vrouwen die strijden voor hun vrijheid, groeide in mij, en tegelijkertijd een diepe gevoeligheid als christelijke vrouw en

pastoraal theoloog om mijn tijd en energie te besteden om de theologie op een nieuwe manier te bestuderen.'

In Nederland is ze dan nog praktisch de enige die hier mee bezig is. Ze leert van haar Noord-Amerikaanse collega's Mary Daly, Rosemary Ruether en Letty Russell. Ze realiseert zich dat deze radicale theologie, in de zin van een theologie die tot de wortels gaat van de christelijke theologie, een 'enorme hoeveelheid tijd, studie en concentratie zal vergen'.

Op haar vijfenvijftigste staat ze voor een heel nieuwe theologie.

Universitaire steun

De Nijmeegse universiteit waar ze al als pastoraal theologe werkt en die zelf volop bezig is met bevrijdingstheologie, geeft Halkes de opdracht het project *Feminisme en christendom* op te zetten. Terwijl de kerken zich afhoudend opstellen, ziet de theologische faculteit feministisch theologie als een zaak van groot belang.

Tegelijkertijd begint een mannelijke collega en vriend van Halkes, de priester René van Eyden, op de Katholieke Theologische Universiteit in Utrecht met colleges feministische theologie.

Door samenwerking, onder andere met de protestantse theologe Fokkelien van Dijk-Hemmes, en doordat studenten zich organiseren, zijn er lieverlee op allerlei theologische opleidingen plaatsen voor vrouwelijke docenten in dit vak gecreëerd. Ze zijn bij sommige in de loop van de jaren ook weer opgeheven.

In Nijmegen wordt in 1983 een bijzondere leerstoel ingesteld en Catharina Halkes wordt, om deze leerstoel te kunnen bezetten, benoemd tot bijzonder hoogleraar *Feminisme en christendom*. Een naam die duidelijk maakt dat beide bewegingen zich niet verdragen. Naar dat verschijnsel wordt binnen die leerstoel onderzoek gedaan. Ze bestaat nog. Na Catharina Halkes hebben drie buitenlandse vrouwelijke hoogleraren die stoel 'bezet'.

In onze tijd door prof. dr. Maaike de Haardt ook één van de eerste studentes uit de jaren zeventig.

Hoe feministische theologie zich verder ontwikkeld heeft, kan ik in deze korte tijd onmogelijk vertellen. Er is in die ruim dertig jaar ontzettend veel literatuur verschenen. Van wat ik zelf daarover heb geschreven, heb ik iets meegebracht.

Thema's

Wat waren de thema's die aan de universiteiten aan de orde werden gesteld vanuit vrouwenstudies theologie? Want zo ging deze discipline op de universiteiten al snel heten. De volgende: het zelfbeeld van vrouwen; wat was er met vrouwen gebeurd in al die eeuwen dat ze tweederangs waren geweest in maatschappij en kerk?; het Godsbeeld moest er aan geloven. 'Feministische theologie', aldus Halkes, verzet zich tegen het eenzijdige, mannelijke en patriarchale beeld van God. De mannelijke namen van God, de mannelijke beelden: de Heer, die heerser is, rechter, krijger, aanvoerder.'

Het wordt een eindeloze reeks van vragen: hoe om te gaan met de Bijbel als deze onder het dictaat van een patriarchale cultuur is geschreven? Hoe om te gaan met de kernbegrippen van het christendom? Hoe de liturgie in de kerk om te vormen? Een liturgie die door mannen is

gevormd, wordt bepaald en uitgevoerd door mannen. In de liturgie met name wordt hoor- en zichtbaar hoe de vrouw geen enkele zeggenschap heeft.

Kortom, de vragen en antwoorden lijken zich in de tijd te vermeerderen.

De generaties nieuwe theologes die sinds het eind van de jaren zeventig aan de Nederlandse universiteiten worden gevormd, hebben vaak niet meer die verbondenheid met de kerk als de eerste generatie die de ontdekkingen deed van wat er mis is in de kerk met de plaats van de vrouw. Hun trouw aan het instituut is minder emotioneel gebonden dan bij de oudere generaties. Dan heb ik het over mijn generatie en die boven mij.

Heel wat van die eerste en latere studenten vrouwenstudies theologie hebben hun professionaliteit gezocht in een totaal andere richting of zijn eigen bureautjes begonnen, van waaruit ze toch hun theologische kennis ten dienste kunnen stellen. Want een plaats binnen de kerken blijft, met hun streven naar een geheel andere kerk, een bijna onmogelijkheid.

Ik heb deze week wat materiaal gehaald uit het tijdschrift *FIER*, het tweemaandelijks tijdschrift van de feministisch theologische beweging.
Het draagt als kenmerken: Feministisch – Inspirerend – Eigenzinnig – Religieus.

Eén van die eerste studenten die in het blad aan het woord komt, was stafdocente op Hydepark, het seminarium van de Protestantse Theologische Universiteit en traint al twintig jaar predikanten, kerkenraden en anderen. Sinds kort ook vanuit haar eigen bedrijf.

Eén van de andere eerste studenten is nu universitair docent vrouwen- en genderstudies aan een Theologische Universiteit. Voor die tijd heeft ze als onderzoekster gewerkt op het Dominicaans Studiecentrum in Nijmegen. Zij schreef onlangs in het tijdschrift *FIER* hoe het nu, in 2010 met vrouwen in de Nederlandse kerken is gesteld.

Voordat ik haar aan het woord laat een toelichting op het woord *gender*. U ziet in de naamgeving dat er een grote verschuiving is: van feministische theologie naar vrouwenstudies theologie en daarnaast ook genderstudies. Die verandering van naam gebeurt onder druk of op initiatief van de universiteiten. Gender wil zeggen: in een wetenschappelijke studie het geslacht meenemen van een persoon. Feministische theologie bekijkt de theologie vanuit het perspectief van vrouwen. Bij gender kijkt de onderzoeker wat de effecten zijn op zowel vrouwen als mannen.

Ik citeer de universitair docente: “Op het eerste gezicht lijken gender issues ons in de grote kerkgenootschappen nauwelijks te verdelen. Aan RK zijde ontstaat amper publiek rumoer over de sluipende marginalisatie van de positie van de pastoraal werksters waarmee de grootscheepse reorganisaties binnen de bisdommen gepaard gaan. En ook in de PKN lijkt religieus leiderschap van vrouwen geen thema dat tot publieke opwinding leidt. (…) Zo weerspiegelt de houding ten opzichte van religieus leiderschap van vrouwen de diepe verdeeldheid binnen de kerken over de interpretatie van het evangelie voor het leven van vandaag.’

Let wel: hier gaat het dus niet alleen over de houding van de leiding van de kerken, maar ook de gelovigen in de kerken maken zich kennelijk niet druk (meer) over de positie van vrouwen. Dat is het gebrek aan bewustzijn wat er eigenlijk aan de hand is om die voortdurende ongelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen aan de kaak te stellen. Met andere woorden vijfendertig jaar nadat feministische theologie begon, heeft het de kerken niet veranderd. Heeft het de theologie niet veranderd.

Toch is er in Nederland vanaf de jaren zeventig een enorme beweging ontstaan van vrouwen die zich in feministische theologie zijn gaan verdiepen. Vrouwen, 'gewone' gelovigen, die geen theologie studeerden, of juist wel gingen studeren, maar dan als hobby om meer van het geloof af te weten en waarom die vrouw dan geen recht zou hebben op een plaats in de kerk. Een talrijke beweging, die groepen vormde tot in de kleinste plaatsen. Meestal op eigen initiatief, meestal ook op oecumenische basis, want feministische theologie overschrijdt de grenzen van de bestaande kerken.

Na jaren van studie op de thema's die belangrijk waren, hebben vrouwen zich vanuit die achtergrond ook georganiseerd op factoren in de samenleving die tot dan toe niet aan de orde kwamen. Zij probeerden het seksuele misbruik van meisjes en vrouwen binnen het gezin of andere familierelaties aan de orde te stellen; misbruik van vrouwen en meisjes door pastores of kerkelijke hulpverleners; vrouwen durfden er voor uit te komen dat ze lesbisch waren en christelijk en dat ze hun plek wilden in de kerk.

Er werden en worden eigen vrouwensynodes georganiseerd. Er werden en worden Europese vrouwensynodes gehouden, want feministische theologie is intussen wereldwijd geworden. Heel veel vrouwen hebben zich van de kerken afgekeerd. Tegelijkertijd blijven heel veel vrouwen religieus en trekken hun eigen sporen.

Wat ik belangrijk vind om te benadrukken is, dat ons werk – ik heb vanaf 1979 tot nu talloze studiedagen, cursussen en lezingen gegeven en velen met mij -, dus dat ons werk tot rond de laatste eeuwwisseling royaal is gefinancierd door een groot aantal progressieve vrouwelijke religieuzen en hun congregaties. Ook door sommige mannelijke. Zij hebben hun geld in de verspreiding van de feministische theologie gestoken. Nu is dat praktisch weggevallen omdat de kloosters vergrijzen en er veel geld nodig is voor de verzorging van oudere zusters.

Als wij over die ondersteuning vertelden op onze bijeenkomsten in Duitland, Oostenrijk, of Zwitserland of in de zuidelijke landen, dan klapperden de oren van onze feministisch theologische vriendinnen daar. Want in die landen zijn er nauwelijks zulke progressieve nonnen te vinden.

Persoonlijk vind ik het een groot goed, dat de onderlinge verbondenheid tussen feministische vrouwen van katholieke of protestantse afkomst, ondanks de verwijdering tussen die kerken, gewoon stand houdt en doorgaat.

Verandering als kans

Verandering als kans gaf ik als titel aan mijn lezing. En dan kom ik terug op het bericht over het vertrek van die laatste priester uit Enschede. Ik vind zo'n bericht adembenemend. Waarom? Omdat ik weet hoeveel capabele vrouwen er zijn die deze taak van een priester ook kunnen uitvoeren. Maar ze worden bij het altaar weggehouden vanwege hun seksualiteit. Nu nog anno domino 2010!

Ik ga daar niet verder op in omdat ik als vrouw van protestantse origine daarover geen kritiek wil uiten op deze plek.

Maar mijn vraag blijft: waarom grijpt de kerk haar kans niet als er zulke grote veranderingen plaats vinden? Als er geen priesters meer zijn? Als de gelovigen weglopen?

Ik heb een ander voorbeeld. In december overleed de hoogleraar en priester Frans Haarsma. Vanaf de jaren zestig was hij professor theologie in Nijmegen. Al vanaf het Tweede Vaticaans Concilie heeft hij gepleit voor de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen in de kerk. Hij werd begraven vanuit de kerk waar hij nog tot enkele jaren geleden had gepreekt. In die kerk is al jaren geen priester meer. De gelovigen runnen daar – noodgedwongen — zelf hun kerk. Vrouwen en mannen. Zij hebben in een verandering hun kans gepakt. Met grote gedrevenheid houden zij de parochie in stand. In gelijkwaardigheid tussen vrouwen en mannen en als gelovigen met elkaar. Het was een enthousiaste groep merkte ik uit het gesprek dat ik met iemand voerde. Ik dacht vanuit mijn feministische standpunt: op die manier kan de kerk veranderen. Een democratische kerk waar vrouwen en mannen weer zin in krijgen.

Literatuur

- Daly, Mary, *Voorbij God de Vader. Op weg naar een feministische bevrijdingsfilosofie* (Amersfoort 1983)
- Delhaas, Sieth, *Voortgestuwd in de tijd. De intenties van Catharina J.M. Halkes (*1920)* (Gorinchem 2005)
- Delhaas, Sieth, *Feministische theologie: een 'dwaalweg'* (Amersfoort 1986)
- Versluis, W.G., *Geschiedenis van de emancipatie der Katholieken in Nederland van 1795-heden* (Nijmegen-Utrecht 1948)
- *Jacobs, Herinneringen van Dr. Aletta* (Nijmegen 1924, 5e dr. 1985)
- Leeuwen, A.J.C. van, *Pierre Cuypers, architect (1827-1921)* (Zwolle/Amersfoort/Zeist 2007)
- FIER, *12e jaargang, nr. 1 jan/feb 2009; 13e jaargang Nr. 1 jan/feb 2010*

Katharina von Bora: een ongekende volgelinge (2009)

Sieth Delhaas

Geert Grote Lezing 2009, Launiana Minora VII

Dames en Heren,

Inleiding

Voor mij is het een eer om vandaag deze lezing te mogen houden ter gelegenheid van de 625e sterfdag van Geert Grote. Ik dank de heren van de Buveburcht nogmaals voor hun uitnodiging.

Ik heb deze lezing de titel meegegeven: Katharina von Bora: een ongekende volgelinge.

Dat was even nadenken. Want ik wilde tussen Katharina en Geert een link leggen. Deze laat ik lopen via de bijbel. Want van beiden is bekend dat de bijbel een belangrijke rol speelde in, althans een deel, van hun leven. Dat ik die link gemakkelijk kon leggen, is omdat ik zelf uit een protestantse traditie stam. De bijbelinhoud werd ons kinderen, zowel in het gezin als op school, in een dagelijks dosis van een flinke paplepel, ingegoten. Ik zeg dit zeker niet met maar een zweem van afkeuring of kritiek. Ik heb aan die kennis van de bijbel veel te danken. Veel kennis van culturele achtergronden. Niet alleen van het westerse christendom, maar daardoor ook inzicht gekregen in culturen over de hele wereld waarin godsdienst in het algemeen een rol speelt.

De sterfdag van Geert Grote vandaag dus. Uit respect voor deze door de eeuwen heen bekend geworden en gebleven man, wil ik eerst naar hem kijken voordat ik naar zijn ongekende volgelinge, Katharina von Bora ga.

Ik moet eerlijk bekennen dat ik van Geert Grote persoonlijk weinig wist tot ik aan de voorbereiding van deze lezing begon. Wel wist ik van zijn inzet voor zuster- en broederhuizen. Van zijn boetepreken. Van zijn visie op de verhoudingen tussen leer en praktijk van het christelijk geloof. Ik wist van zijn gehechtheid aan het geloof als leidmotief voor het eenvoudige dagelijkse leven. En ik wist dat juist door zijn spirituele uitdrukkingsvermogen de beweging van de Moderne Devotie was ontstaan.

Niets wist ik echter van zijn leven tot de dag dat hij doodziek werd in 1374 en zijn bekering daarna. Toen ik daarover gelezen had, gingen er lichtjes bij mij branden.

Ik vind het belangrijk, ook om Katharina von Bora wat beter te kunnen begrijpen, wat vergelijkingen te trekken tussen Geert Grote, de man van de Moderne Devotie en Martin Luther, de kerkhervormer en de latere echtgenoot van Katharina von Bora.

Geert Grote en Martin Luther

Vergelijken is interessant juist vanwege hun pleidooi voor het gebruik van de bijbel door leken. En dat binnen een katholiek christendom, waarvan de geestelijke leiding het gebruik van de bijbel door leken beslist niet voorstond. Er was weliswaar geen verbod het boek te lezen, maar het werd door de geestelijkheid zeker niet aangemoedigd dit wel te doen. De gelovigen konden de schrift en de uitleg daarvan maar beter beluisteren via de priesters. Eigenlijk heeft die instelling tegenover de bijbel binnen de katholieke kerk voortgeduurd tot aan het Tweede Vaticaans Concilie in de jaren zestig van de twintigste eeuw.

De geestelijkheid behoefde trouwens niet zo'n nadruk te leggen om het lezen van de bijbel liefst achterwege te laten. De bijbel was alleen in het Latijn voorhanden. Voor de leek, ongeschoold als hij of zij meestal was, was het boek trouwens niet alleen door de taal, maar ook door de drempel van het analfabetisme ontoegankelijk. Dit gold zowel voor de tijd van Geert Grote als die van Luther en nog lang daarna. Van beiden is bekend dat ze vertalingen in de landstaal hebben gepropageerd. Geert Grote had ze gedeeltelijk ook al gerealiseerd. Luther heeft gezorgd voor een gehele Bijbelvertaling met vaak prachtige en aansprekende illustraties erbij.

In leeftijd, in de zin van de tijd waarin zij leefden, ligt er een afstand tussen de geboortejaren van Geert Grote en Martin Luther van 143 jaar. Geert Grote leefde van 1340 tot 1384, Luther van 1483 tot 1546. Luther heeft bovendien bijna twintig jaar langer geleefd dan Geert Grote. Een belangrijk gegeven omdat mensen al levend leren.

We zien overeenkomsten, maar ook verschillen tussen beide hervormers.

Van Geert Grote wordt gezegd dat hij door het voorzieningen treffen voor en stimuleren van de zuster- en broederhuizen van de Moderne Devotie een praktisch-spirituele impuls heeft gegeven aan het geestelijk leven van zijn tijd, die nog zeker tweehonderd jaar heeft doorgewerkt. Maar niet alleen in tijd zo lang heeft doorgewerkt. De golf heeft ook in afstand tot in alle uithoeken van het toenmalige Europa doorgewerkt. Wat de tijd betreft mag men aannemen dat ook Luther van die impuls heeft geprofiteerd.

In mijn boek *Een protestantse non: Katharina von Bora* heb ik genoteerd dat Luther in de Duitse stad Magdeburg een school van de broeders van de Moderne Devotie heeft bezocht (p 18). De Leipziger Lutherkenner dr. Hans Herrmann, die ik over dit feit nog eens heb geraadpleegd, geeft hierover een andere lezing. Het is niet zeker dat Luther les heeft gehad van de broeders van de Moderne Devotie. Wel is hij, in elk geval één jaar, als dertien of veertienjarige jongeman, huisgenoot geweest van de broeders in Magdeburg. Luther bezocht toen de Domschool in die stad. De meeste broeders waren later bij de Reformatie betrokken. De broeders waren: 'Männer des Buches', dat wil zeggen schrijvers en drukkers. Met hun werk stimuleerden ze het humanisme. Luther, als bijbelhumanist, wist zich met hen verbonden.

Een andere vergelijking is, dat zowel Geert Grote als Luther zich in woord en geschrift, helder en duidelijk, keerden tegen de gebreken van de geestelijkheid. Geert Grote met nadruk op de boetepredikiing. Beide hervormers fulmineerden bovenal tegen de schandelijke aflaathandel. Geert Grote zet tegen die handel vooral het belang in van het in de praktijk brengen van het geloof in het alledaagse leven.

Geert Grote laat zich in zijn leven en werk inspireren door de pioniersgeest van de apostelen en de eendracht van de eerste christengemeente.

De kerk gebruikte al eeuwen de tegenstelling hel en hemel waarop het leven van een gelovige tenslotte onafwendbaar zou uitlopen. De kerk speelde in die tegenstelling de rol van middelaar tussen God en gelovige. Zij was oppermachtig. Op die manier werden de gelovigen door de geestelijkheid in de ban van de angst gehouden. Over hoe de geestelijkheid in het algemeen zelf leefde in die tijd is voldoende bekend.

Geert Grote heeft die angst gekend. Ook Luther heeft geleden onder het nooit aflatende schuldgevoel tengevolge van een door de kerk verwrongen godsbeeld.

Geert Grote bemoedigt zijn tijdgenoten tegen die rol van de kerk met de woorden: 'De Heer zegt: je hoeft geen pelgrim te worden of over verre zeeën te varen om een goed Christen te zijn. In je eigen hart zul je Mij vinden'.

Luther heeft anderhalve eeuw later zijn eigen zeer bijzondere reden om zich met kracht tegen aflaathandel te keren. Sinds 1513 is er een nieuwe aflaat in zwang. Deze wordt gepropageerd en geëxploiteerd door een Dominicaner monnik. De opbrengst van de aflaat is bestemd voor de bouw van de St. Pieterskathedraal in Rome. Luther ziet met afkeer hoe gelovigen worden uitgezogen door een Duitse aartsbisschop die zelf diep in de financiële problemen zit. En naast hem een naar grootheidswaanzin neigende paus die de nieuw te bouwen kathedraal fundeert op de angst van de gelovigen voor vagevuur en hel. Deze aflaathandel is de directe aanleiding tot de publicatie van Luther's beroemd geworden stellingen in 1517. Tegelijkertijd het begin van de Reformatie.

Geert Grote en de vrouwen

Een overeenkomst tussen Geert Grote en Katharina von Bora is dat zij beiden hun huis openstellen, onderdak bieden aan en de zorg op zich nemen voor studerende jongens. Bij Geert Grote zijn dat de studenten aan de Latijnse Scholen. Bij Von Bora zijn het de jongens die van overal uit Europa naar de Universiteit van Wittenberg komen om daar de nieuwe theologie te studeren.

Tussen Grote en Luther is er echter ook een diepe tegenstelling: hun relatie met vrouwen. Ik merkte al eerder op dat er bij mij lichtjes gingen branden toen ik hoorde van Geert Grote's bekering en zijn leven daarvoor en daarna. Daarbij moest ik onwillekeurig denken aan een andere grote leider binnen theologie en kerk, in zowel de rooms-katholieke als de protestantse traditie: kerkvader Augustinus (354-430). In mijn oude encyclopedie wordt hij zelfs als Heilige opgevoerd. Evenals deze kerkleraar heeft Geert Grote tot zijn bekering, hij is dan 34 jaar, een 'liederlijk' leven geleid. Ik neem het woord 'liederlijk' over van enkele auteurs die het leven van Geert Grote hebben beschreven. En dat woord slaat vooral op zijn omgang met vrouwen. Geert Grote zegt na zijn bekering van zichzelf: 'Onder elke groene boom en op elke hoge heuvel heb ik ontucht gepleegd'.

Het is merkwaardig, dat juist mannen die voor hun bekering vaak een allesbehalve christelijk leven hebben geleid, nadat zij tot zelfinzicht zijn gekomen zo goed weten hoe vrouwen zouden behoren te leven. Zij zijn ervan overtuigd dat vrouwen de bron van ellende in de

wereld zijn. Ze denken hun inzichten te kunnen onderbouwen met een verwijzing naar de mythe van de zondeval in het paradijs. Eva heeft een verbond met de duivel gesloten. Daarmee is de vrouw het grote gevaar geworden. Vooral geleerde mannen blijken zulke meningen voor te staan. Geert Grote had immers tien jaar in Parijs gestudeerd. Gerard Burger, die in 1996 over Geert Grote's leven schrijft in relatie tot het humanisme in Deventer, zegt: '*Groote deed (…) wat voor humanisten ongebruikelijk is; zijn vrouwenhaat was ongeëvenaard.*' En over Grote's pastorale boek *Over het huwelijk* zegt Burger, dat hij '*zelfs een voor zijn tijd ongebruikelijke afkeer van vrouwen en seksualiteit laat zien*'. In Grote's visie mag seksualiteit zelfs nooit met liefde in verband worden gebracht.

Daartegenover houdt Luther in zijn tijd juist een pleidooi voor het huwelijk. Terwijl juist in Luther's tijd, in tegenstelling tot de periode waarin Geert Grote leefde, de vrouwenhaat tot een ongekende hoogte was gestegen.

Het is belangrijk om iets over de achtergrond van die vrouwenhaat te weten om enigszins begrip te krijgen voor wat er zich rondom het huwelijk van Luther en Katharina afspeelt. Maar ook welke rol de katholieke kerk speelt in het in hun macht houden van de gelovigen. En waardoor er zo'n groot gehoor is voor de leer van Luther. 'Een vrouw betekent niets in die tijd', zegt de door mij geraadpleegde Leipziger kerkhistoricus Herrmann. Ik citeer: '*Ze bestaat, is aanwezig, maar ze is niets. Haar bestaan wordt negatief ingevuld en geduid.*'

Je zou kunnen zeggen dat de positie van de vrouw tot een onheilspellend dieptepunt is gedaald binnen de christelijke traditie. Leek het erop dat het vrouwbeeld in de twaalfde eeuw wat humanere trekken mocht aannemen, die korte hoop gaat in de vijftiende eeuw verloren. Vooral de rol van de oudere vrouw, die in de voorgaande tijd als kruidenkenner, genezeres en vroedvrouw aanzien genoot, verandert met het tot ontwikkeling komen van de steden. Zij moet het veld ruimen voor de jonge vrouw, die vóór haar huwelijk maagd moet zijn en daarna een goede echtgenote en een zorgzame moeder. De oudere vrouw wordt nu gezien als symbool van de superhoer – die we ook tegenkomen in de bijbel – en bederfster van leven en tegenspeelster van maagden en moeders. De laatsten worden binnen het katholicisme en het opkomende protestantisme gezien als toonbeeld van deugdzaamheid.

Heksen

Rondom de figuur van de oudere vrouw kan zich de heksenleer ontwikkelen. In voorgaande eeuwen heeft de kerk de steeds op de loer liggende heksenwaan, evenals andere soorten van bijgeloof verworpen. In de vijftiende eeuw gaat de kerk in op de heksenwaan en voegt deze in in het kerkelijk leersysteem.

In Duitsland hebben de Dominicaner monniken en inquisiteurs Heinrich Institoris en Jakob Sprenger met behulp van de door paus Innocentius VIII in 1484 uitgewerkte bul, een jaar na Luthers geboorte, het heksenproces ingesteld. In de loop van de volgende eeuw ontaardt deze waan over de rol van oudere vrouwen in een heksenvervolging. Deze plaag teistert Europa ongeveer drie eeuwen. Je zou kunnen zeggen: tot de Verlichting doorbreekt. Hoeveel vrouwen en jonge meisjes de dood werden ingejaagd is niet meer te achterhalen.

Tot de jaren vijftig van de vorige eeuw is over de heksenvervolgingen door de kerkgeschiedenis gezwegen. Toen ik begin jaren tachtig voor mijn theologiestudie een gloednieuw kerkgeschiedenisboek aanschafte, waarin bijvoorbeeld al bericht werd over het IIe Vaticaans Concilie, werden ook daarin de heksenvervolgingen nog verzwegen. Zeker is dat deze vervolgingen honderdduizenden slachtoffers hebben geëist.

Eén van de oorzaken van deze heksenwaan is de vrees voor een nieuwe sekte in Europa, die aan het eind van de 15e eeuw de kop op steekt. Leden van die sekte zouden met de duivel samenspannen om dood en verderf in Europa te zaaien. Ook hier gaat het om een gezagskwestie. Vooral de geestelijkheid is bang dat de kerk haar greep op de mens verliest. Door toenemende bewustwording van de mens in nieuwe ontdekkingen, verandert het mens- en wereldbeeld. Steeds meer mensen keren zich tegen de door de kerk gepredikte God en tegen de kerk zelf. Tegen die weerstand bouwt de kerk, in de persoon van beide eerder genoemde monniken, een theorie op: heksen, dat wil zeggen vooral oudere vrouwen, hebben een verbond met de duivel gesloten. Deze beiden spannen samen in de eindstrijd tegen het Rijk van God.

In die tijd is er een groot besef dat het einde der tijden, de wederkomst van Christus, het laatste oordeel aanstaande is. Luther gelooft daar zelf ook heilig in. Eén van de grootste oorzaken is dat de Turken op tientallen plekken Europa zijn binnengedrongen en verder oprukken. In 1521 staan zij met een enorm leger voor de poorten van Wenen.

Beide monniken schrijven een soort leerboek, ***De Heksenhamer***, dat zich regelrecht richt tegen de vrouw. Iedereen, tot in het kleinste gehucht, kan nu beoordelen of iemand een heks is, ja of nee. De brandstapels laaien op in Europa. Het toppunt van de heksenvervolging ligt in de 17e eeuw, veroorzaakt door politieke en religieuze ontwikkelingen. Het bijgeloof neemt een hoge vlucht.

Toch heeft het Lutheranisme, zoals in de loop van de tijd de leer van Luther gaat heten, veel bijgedragen aan het herstel van relaties tussen individuele mensen en groepen onderling. Luther en Katharina hebben, door het nieuwe geloof te praktiseren, en niet alleen in hun directe omgeving, een belangrijke voorbeeldrol kunnen spelen.

In zijn nieuwe herderlijke positie, als de Reformatie langzaam vorm krijgt, heeft Luther in te gaan op allerlei vragen die vanuit de samenleving op hem afkomen. Die gaan ook over het gedwongen celibaat van de geestelijkheid en over het huwelijk van de gelovige leken. Luther vindt dat een priester vrij moet zijn om te trouwen. Zijn argument is: ‘Hier wordt een

tweedeling in het volk Gods openbaar, die onduldbaar is; iedere gelovige is immers een priester.' Deze uitspraak, dat iedere gelovige een priester is, een heel bijbelse uitspraak, is een geweldige opwaardering in die tijd van de mens in het algemeen. En dan zeg ik er voor de duidelijkheid bij: de mens als man en als vrouw. De mens die toen maar heel weinig waard was in de ogen van de geestelijkheid en de vorsten.

Een ander antwoord van Luther op een vraag over het huwelijk is: 'Wie een vrouw neemt, moet zeker een vroom man zijn. Bij een goede vrouw hoort een godvruchtig man, want genade en vrede in het huwelijk is de belangrijkste gave volgens het evangelie.' In dit soort uitspraken probeert Luther de praktijk van de vroomheid in het dagelijkse leven aan zijn lezers en luisteraars over te dragen.

Zuster Katharina

In 1521 en 1522 houdt Martin Luther twee zeer belangrijke preken die over de verhouding tussen mannen en vrouwen gaan. De eerste gaat over de gelofte van de monnik, over zijn celibataire leven. De tweede handelt over de echtelijke liefde. Beide preken veroorzaken niet alleen beróéring tot ver buiten de Duitse landen; zij vinden ook veel weerklank. Luther zet in beide preken het huwelijk neer, ook in godsdienstige betekenis, als de hoogste staat op aarde. Terwijl de kerk steeds heeft beweerd dat de géestelijke staat de hoogste is. Het huwelijk, zegt Luther, zou dé ideale plaats zijn om deugden als offervaardigheid, vergeving, verzoening en berusting te oefenen.

Die preken van Luther zijn de directe aanleiding voor Katharina von Bora om in de paasnacht van 5 april 1523 haar klooster in het geheim te verlaten. En niet voor Katharina von Bora alleen. De grote uitstroom uit de kloosters is niet meer tegen te houden.

Wie is Katharina von Bora? Over haar afkomst en jeugd is niet veel bekend. Via akten en veronderstellingen achteraf, kunnen verbindingslijnen worden gelegd. Ze is geboren op 29 januari 1499. Ze is dus zestien jaar jonger dan haar echtgenoot. Ze is geboren op het landgoed *Lippendorf* zuidelijk van Leipzig. Er zijn in het gezin drie broers, en waarschijnlijk een jonger zusje uit een tweede huwelijk van haar vader. Na de dood van haar moeder wordt Käthe rond 1504/5 ondergebracht in de kloosterschool van de Benedictinessen van Brehna dat noordoostelijk van Leipzig ligt. De scholen van de Benedictinessen zijn beroemd om de kwaliteit van onderwijs dat gericht is op de vorming van adellijke meisjes uit de regio. In 1508/9 gaat het meisje dat dan 9 of 10 jaar is, naar het klooster van de Cisterziëncerinnen in Nimbschen, zuidelijk van Leipzig.

Käthe behoort tot de talloze jonge meisjes die in hun vroege jeugd in een klooster worden ondergebracht. Dit bespaart hun ouders een bruidsschat als ze zouden gaan trouwen. Ook in het klooster van Nimbschen wordt geen bruidsschat gevraagd aan de ouders van de novice. Hieruit en ook uit latere ontwikkelingen is af te leiden dat Katharina behoorde tot een verarmde adellijke familie.

Wonen in een klooster in je eigen regio betekent: gezellig samen met allerlei tantes en bekende vrouwen uit de buurt, die hetzelfde

lot heeft getroffen als jou. Ik heb in mijn boek geconcludeerd dat de jonge Katharina het daar plezierig moet hebben gehad. In alles wat ik over haar heb gelezen, is nooit een negatief woord te lezen over haar leven als religieuze.

Van grote invloed voor haar leven met Luther is de scholing die ze in het klooster heeft gehad om als nonnengemeenschap in eigen levensonderhoud te voorzien. *Marienthron*, zoals het klooster heet, is een materieel rijk klooster. Dat heeft niet alleen te maken met de landerijen die de gemeenschap heeft verworven of geschonken heeft gekregen door de tijd heen. Het heeft ook te maken met de enorme werktraditie die eigen is aan de Cisterciënzerorde. Evenmin mag over het hoofd worden gezien de invloed van de geestelijke vorming die de zusters ondergingen naar het model van onder andere de middeleeuwse Cisterciënzer Bernardus van Clairveaux.

Katharina leert binnen het klooster de praktijk van vakken als landbouw, veeteelt, bierbrouwen en beheer van onroerend goed. Kennis en vaardigheden, die ze in haar leven als burgeres in Wittenberg en in haar huwelijk met Luther voor haar gezin en de maatschappij rendabel maakt.

De reden waarom Katharina het klooster verlaat is, ook in de brieven van Luther die ik las, niet te vinden. Dat is niet zo vreemd, want we bezitten, op twee brieven na, geen enkel levensteken van haar. In elk geval is het zo dat haar als kind nooit is gevraagd of zij wilde intreden in de geestelijke stand. Nu die geestelijke stand niet blijkt te zijn zoals deze altijd door de kerk is neergezet, is de keuze voor haar kennelijk niet moeilijk geweest.

Käthe is niet de enige die in die paasnacht het klooster verlaat. Met haar vertrekken nog elf andere kloosterlingen uit *Mariënthron*. De meesten van hen hebben tevoren geprobeerd hun ouders of familie over te halen hen weer in huis op te nemen. Heeft Käthe dit ook geprobeerd? Vermoedelijk is haar vader al overleden. Een negatief of geen enkel antwoord dwingt de vrouwen tot de volgende stap. Ze schrijven *der Herr Doktor*, zoals Luther wordt genoemd, zelf. Er worden plannen uitgebroed, die ook later, wanneer de vrouwen allang het kloosterleven achter zich hebben gelaten, nooit worden prijsgegeven. De Torgause burger en lid van het stadsbestuur Leonhard Koppe, gaat het waagstuk aan. Hij doet zaken met het klooster en levert na de lange Vastentijd de nodige levensmiddelen af. Hij is vertrouwd met de gebruiken in het klooster. Hij geniet het vertrouwen van de kloosterlingen. Bij hem stappen de nonnen op de wagen.

Het verlaten van een klooster, de vlucht nemen, was in die tijd van de opkomende Reformatie een gevaarlijke onderneming. Op het territorium van Hertog Mauritz von Sachsen, waarop de stad Torgau ligt, en waar de nonnen voor de eerste overnachting naartoe worden vervoerd, staat de doodstraf. Zowel voor de nonnen zelf als voor degene die hen helpt. De nonnen die geen onderdak hebben bij familie, worden afgezet bij Luther in Wittenberg. Niet dat hij onderdak voor hen heeft, of kleding, maar hij heeft zich verantwoordelijk gesteld voor hen. Negen van de twaalf nonnen komen op 9 april in Wittenberg aan. De stad van de universiteit waaraan Luther als professor is verbonden en de stad van keurvorst Frederik von Sachsen.

Deze is Luther weliswaar zeer goed gezind is, maar zal, om politieke redenen, pas vlak voor zijn overlijden tot de Reformatie overgaan.

Käthe heeft na haar komst in Wittenberg twee werkkringen in gezinnen van aanzienlijke burgers. Daar leert ze het burgerbestaan kennen. Ze maakt er zich geliefd en wordt gerespecteerd. Intussen doet iedereen moeite om de nonnen aan de man te brengen. Ongetrouwd blijven is geen optie. Het huwelijk is immers de enige staat voor een vrouw, predikt de nieuwe leer. Alle vrouwen zijn snel getrouwd. Käthe niet. Ze heeft in 1524 een kortstondige, hevige liefde met een voormalig student aan de universiteit van Wittenberg Hiëronymus Baumgärtner. Maar hij laat tenslotte zijn staatscarriére niet schieten voor een huwelijk met een ex-non.

Pogingen om Käthe aan de man te brengen zijn niet van de lucht. Zowel Luther als zijn vrienden zijn er druk mee. Maar Käthe wil niet tot elke prijs trouwen. Het is Käthe zelf die aan het gekonkel een eind maakt. Eén van Luthers beste vrienden, Nicolaus Von Amsdorf zal uit Wittenberg vertrekken om predikant te worden in Magdeburg. Kort tevoren heeft hij een poging gedaan om Käthe aan de rector van de universiteit te slijten. Maar zij wil hem niet. Dan gaat ze naar Von Amsdorf en maakt hem duidelijk dat het uit moet zijn met de huwelijksmakelaardij. Maar… als hij, Von Amsdorf, of Luther haar als echtgenote wil, dan zal ze niet weigeren.

Luther, hoewel veel van zijn volgelingen er bij hem op aandringen, weigert te trouwen. Belangrijkste reden: ik leef onder de banvloek van de Keizer en kan ieder moment vermoord worden. Toch trouwen Martin en Katharina twee jaar na haar vertrek uit haar klooster. Uit brieven van Luther aan vrienden, en door bezoeken die hij aflegt, onder andere aan zijn ouders in Mansfeld, kan men opmaken hoe zorgvuldig Katharina en Luther alles hebben gepland. Het officiële huwelijk vindt plaats binnen een kleine kring vrienden en vriendinnen. De openlijke kerkelijke bevestiging gebeurt pas veertien dagen later als het nieuws al de ronde heeft gedaan.

Het bericht over Luthers huwelijk met ‘de weggelopen non’, zo wordt Katharina publiekelijk genoemd, verspreidt zich als een lopend vuur door het hele keizerrijk. In Wittenberg is de schrik niet van de lucht. Een angstige Wittenbergse geleerde roept: ‘Als deze monnik trouwt zal de hele wereld en de duivel erbij lachen. Daarmee zal hij alles wat hij heeft opgebouwd kapot maken.’

De afgunst, want anders is het niet, op Käthe’s hoge plaats aan de zijde van de ‘wereld’-beroemde reformator ontaardt in venijnige roddel. De annalen van Wittenberg vermelden in het huwelijksjaar heel wat veroordelingen van medeburgers omdat ze beledigende praatjes rondstrooien.

Luther woont, voordat hij trouwt, met zijn nog enige overgebleven medemonnik in het nog onafgebouwde Augustijner klooster. Al zijn broeders zijn vertrokken omdat ze niet meer in het celibaat geloven. Luther lijdt er een onverzorgd leven en slaapt, zo wil het verhaal, onder een oude aardappelzak. Wie het klooster afbouwt in de jaren daarna is Katharina. Met steun

van de keurvorst Frederik von Sachsen. Het echtpaar krijgt het grote gebouw levenslang in bruikleen. Alweer een bron van jaloezie en roddel. Ze hebben die ruimte wel nodig. Iedereen klopt bij hen aan. Familie, wezen uit de eigen familie en van anderen, vorsten, hoogwaardigheidsbekleders; iedereen wil de *Herr Doktor* spreken om te horen: hoe te leven volgens de nieuwe leer?

Katharina's taak ziet ze in het onderhouden van die steeds verschillende en steeds uitdijende groep mensen die haar huis bevolkt. Luther heeft geen inkomen. Van de keurvorst ontvangt hij als professor aan de universiteit maar een klein bedrag. Katharina zet haar opgedane kennis uit haar kloostertijd in. Ze pakt de tuin om het klooster aan. Koopt land met geleend of gekregen geld, verbouwt erop wat nodig is voor levensonderhoud voor haar gezin en gasten. Verbouwt hop, brouwt bier, houdt varkens, melkt koeien. Krijgt ook kinderen. Zes, waarvan er vier in leven blijven. Luther doceert, preekt, houdt godsdienstgesprekken, reist rond om problemen op te lossen tussen edelen onderling. Hij moet daarbij zorgen buiten het gebied te blijven van hem niet gunstig gezinde Duitse vorsten, want op zijn hoofd staat tot aan het eind van zijn leven een interessante prijs.

Maar er zijn ook andere gasten. Betalende gasten. Het professoraat van Luther houdt de verplichting in dat hij thuis een *Bursa* houdt dat betekent dat jonge studenten vanaf hun dertiende of veertiende jaar aan de zorgen van een professor worden toevertrouwd. Eigenlijk hetzelfde gebruik dat de broeders van de Moderne Devotie hanteerden op de Latijnse scholen. De jongens wonen bij het echtpaar Luther in huis en betalen daarvoor. De keurvorst heeft de jaarlijkse vergoeding voor de *Bursa* vastgesteld op 30 florijnen per jaar per student.

Aan deze lange rij jongemannen, die door de jaren heen bij de Luthers hebben gewoond, heb ik voor een deel de inhoud van mijn boek te danken. Ik vertelde dat er van Katharina zelf geen teksten zijn bewaard. Er is wel veel óver haar geschreven. Daar hebben deze jonge studenten ook de hand in gehad. Zij noteerden, grotendeels stiekem, de gesprekken die aan tafel plaats vonden en verkochten die elders voor contant geld. Deze notities, later *Tischreden* genoemd, hebben zich over heel Europa verspreid. Want ze stonden natuurlijk ook vol met theologische en politieke verhandelingen. De historicus Ernst Kroker heeft in 1883,ter gelegenheid van de 400^{e} geboortedag van Luther, een zeer geslaagde poging gedaan om zoveel mogelijk *Tischreden* te verzamelen. Ongeveer dertig verschillende handschriften zijn voor deze tafelgesprekken geraadpleegd. Over de periode van hun huwelijk, van 1525 tot Luther's dood in 1546, heb ik deze tafelgesprekken onderzocht. Uit de notities, meningen en opmerkingen van deze jongelui is veel te herleiden hoe jonge mannen, die voorbereid werden om de eerste lichting predikanten te worden in de jonge reformatorisch kerk, over vrouwen dachten en spraken. En over het huwelijk dat ze verwacht werden te sluiten. Luther vraagt zijn intellectuele tafelgenoten, met het oog op hun vooroordelen, op de man af: 'Waar zouden wij zelf zijn als het huwelijk niet bestond? Wij zijn toch allemaal uit het moederlichaam gekropen: keizers, koningen, vorsten, ja Christus zelf heeft zich er niet voor geschaamd om uit een vrouw geboren te worden.'

Katharina von Bora en Martin Luther hebben kans gezien om in hun privéleven, dat je eigenlijk een openbaar leven zou kunnen noemen, want altijd waren er vreemden om hen heen, veel nieuwe voorbeelden en manieren van leven aan de mensen uit hun omgeving door te geven. Een leven zoals zij dachten dat Christenen behoorden te leven volgens het bijbelse evangelie.

Hoewel Katharina haar hele leven heeft geleden onder het geroddel en niet alleen van de zestiende eeuwse *paparazzi*, heeft zij toch kans gezien om veel vrienden te maken. Vanwege haar gastvrijheid, haar belangstelling voor anderen, haar prestaties als zakenvrouw en haar vele andere kwaliteiten. Door haar inzet heeft het gezin altijd met anderen kunnen delen. Ook al waren er tijden van armoede. Want contant geld was er bijna nooit in huis in een tijd dat de economie er grotendeels nog een van ruilen was.

Luther had aan zijn Käthe een intelligente partner, met wie hij ook zijn overwegingen over de theologische vernieuwingen en problemen kon bespreken.

Regelmatig moesten stedelingen in die eeuwen hun stad verlaten voor de pest en soms maandenlang elders onderdak zoeken. De Luthers bleven meestal achter in de stad. Katharina was degene die ervoor zorgde dat armen en zieken, die niet konden vertrekken uit de stad, te verzorgen. Ook hier kon ze haar vaardigheden die ze in het klooster had geleerd, delen met haar medeburgers.

Luthers dood

Katharina is 46 jaar als Luther, ver van huis, in Eisleben, waar hij ook geboren is, sterft. Hij moet er maanden verblijven om een twist over geld, tussen de graven van Mansfeld, te beslechten. Het duurt ruim een week voordat zijn lichaam in Wittenberg arriveert, want in elke plaats moet het lichaam van de beroemde man worden beweend. Katharina reist haar dode geliefde tegemoet.

Nog op de dag van de begrafenis storten schuldeisers, juristen en andere wolven zich op de weduwe. Alles wat Katharina heeft opgebouwd aan bezit om haar gezin en zo vele anderen mede te onderhouden, wordt haar bij de dood van haar man betwist. Een weduwe heeft volgens het dan geldende Saksische recht alleen recht ‘op een stoel en een mantel’. Bij wijze van spreken. Kinderen zijn de erfgenamen. Of als ze die niet heeft: verdere familie.

Na Luther’s dood leeft Käthe nog zes jaar. Deze jaren zijn zwaar. Niet alleen omdat ze jaren moet vechten om zelf haar kinderen te mogen opvoeden. De mannen die het beter weten redeneren: de kinderen van zo’n beroemde vader kunnen niet door een vrouw alleen worden opgevoed. Van 1548 tot 1552, het jaar van haar overlijden, is ze bezig met procederen over haar bezit, over haar kinderen, over haar rechten. Na jaren wint ze die strijd, met behulp van vooral haar trouwe vriend en collega van Luther aan de universiteit, Philippus Melanchton. Over Duitsland breken oorlogen los, waardoor Katharina met haar kinderen maanden op de vlucht is. Ze begint in haar huis weer een nieuwe ‘Bursa’, opdat ze wat kan bijverdienen met de studenten aan haar tafel. De tegenwerking blijft.

Vergelijkenderwijs

Waarom schreef ik een boek over Katharina von Bora? Ik ontdekte haar begin van de jaren tachtig van de voorbije eeuw. Ik had net mijn theologiestudie afgerond. Midden in een huwelijk met drie opgroeiende kinderen en mijn werk als journaliste. In dat jaar barstte er

een complete heksenketel los van congressen en nieuw geschreven en uitgegeven boeken rondom de herdenking van de 500e geboortedag van Luther. Ik vond veel van die belangstelling overdreven. Had die man eigenlijk een vrouw gehad?

Ja, bleek na toch wel even zoeken. Waarom groeide mijn interesse in haar? Vanuit de vrouwenbeweging gingen vrouwen in die jaren werk maken van vrouwengeschiedenis. Niet zo maar af en toe een vrouwenleven beschrijven. Nee, onderzoeken waarom er nauwelijks over vrouwen was geschreven. Het was de tijd dat 'de geschiedenis van het gewone volk' interessant begon te worden. Niet alleen die van heersers, koningen, prinsen en pausen, maar de mensen van het alledaagse leven; de mensen voor wie Geert Grote en Luther zich druk hadden gemaakt. We begrepen dat er van de mensengeschiedenis maar een heel klein stukje bewaard was gebleven: namelijk de geschiedenis van belangrijke mannen vooral.

In het inleidend stuk voor deze lezing heb ik Katharina von Bora een ongekende volgelinge van Geert Grote genoemd. Hij heeft haar niet gekend. Had haar waarschijnlijk niet wíllen kennen als ze in zijn tijd had geleefd. Ik heb hen aan elkaar verbonden omdat ze beiden het grote belang van de bijbel en de praktijk van het Christendom hebben ingezien.

Geert Grote, Katharina von Bora en Martin Luther waren mensen van hun tijd. Inderdaad, ik zit in mijn maag met de diepe vrouwenhaat van Geert Grote, die hij tijdens zijn leven niet los heeft kunnen laten. Ik zit ook in mijn maag met het bijgeloof van zowel Katharina als Martin Luther in boze geesten en duivels, zoals de meeste mensen in die tijd. Een bijgeloof dat ze hun hele leven niet hebben kunnen loslaten. Luther heeft er zelfs een tegengif voor gevonden: een genadige God. 'Door het geloof staat een mens vrij tegenover God', leert Luther.

Gelukkig voor Geert Grote hebben zijn volgelingen de nadruk gelegd op zijn goede kanten. De waarde van zijn inzichten over *hoe te leven* als mens in het leven-van-alle-dag. Deze vraag is voor ontelbaar velen van groot belang gebleven.

De taak van mensen in onze tijd is, de inzichten van onze voorgangers, mensen, vrouwen en mannen van wie iets leren valt, in ere te houden. Kritisch onder de loep te nemen en te bekijken wat en of wij met die inzichten verder kunnen. Of ze wellicht aan vernieuwing, verheldering of verandering toe zijn.

Aan u als initiatiefnemers van de Geert Grote Universiteit, en u als medewerkers, de taak in onze tijd om te zien of de ideeën van de hervormers uit het verleden misschien opnieuw gemunt moeten worden.

Tijdens het schrijven van deze lezing zongen in mijn achterhoofd een paar regels mee. Het is de wervingsboodschap van het Humanistisch Verbond, dat bij tijd en wijle, vooral op de zondagochtend, uit mijn radio komt. Ze gaan zo:

> *'Het geluid van religies klinkt steeds vaker en steeds harder. Humanisten geloven in de kracht van mensen. (…) Zonder uw steun is het humanisme aan de goden overgeleverd.'*

Geert Grote was een humanist. Luther is beoordeeld als een bijbels humanist. Katharina von Bora's levenspraktijk was een humanistische. Alle drie behoorden ze tot een religie. Wat willen de regels van het Humanistisch Verbond zeggen? Dat humanisten niet tot een religie kunnen behoren? Dat religies niet humanistisch zijn?

De Geert Grote Universiteit heeft straks veel te onderzoeken. Mijn wens is:

- dat ze een bijdrage gaat leveren aan de voortgaande ontwikkeling van de mensheid;
- dat ze ontvankelijk blijft, zonder uitsluiting van wie dan ook, voor ideeën en inzichten van mensen waar ook ter wereld;
- dat ze bij de tijd blijft.

De rest, de dagelijkse gebeurtenissen van het spannende leven van Katharina von Bora zou u kunnen lezen in mijn boek. Het kreeg twee drukken, maar is niet meer in de boekhandel te koop. Het is natuurlijk vloeken in de kerk om in deze boekenstad te zeggen dat het wel via www.siethdelhaas.nl verkrijgbaar is.

Dank voor uw aandacht.

Literatuur:

- Brecht, Martin, Martin Luther. Sein Weg zur Reformation 1483-1521, Band I der Gesamtbiografie, 2. Auflage, 1983, Seite 27 f.-
- Burger, Gerard, Van Geert Groote tot Van Vloten. Korte geschiedenis van het Deventer humanisme met rondwandeling door de stad (Deventer 1996)
- Delhaas, Sieth, Mevrouw Luther (Amstelveen 1983)
- Delhaas, Sieth, Een protestantse non. Katharina von Bora (herziene druk, Kampen 1989)
- Groen-Bekema, José, Het zusterboek. Zelfverloochening in het vrouwenklooster te Diepenveen 1400-1578. Hist. Reeks Diepenveen (Deventer 2006)
- Seelen, Marcel, Geert Groote en het onderwijs. Spiritualiteit van de werkvloer (Amsterdam 2008)

Het verlangen naar meer (2006)

Sieth Delhaas

Mariënburgvereniging, afdeling Haarlem e.o., Bloemendaal, 15.5.2006

Inleiding

Ik ben hier uitgenodigd omdat ik een boek heb geschreven over kritisch ouder worden. De titel daarvan is *Vrouwen van* dagen. Dit boek is in de eerste plaats gericht op vrouwen. Het is voortgekomen uit gesprekken tussen acht oudere vrouwen. Vrouwen die, toen we onze gesprekken begonnen, tussen de 57 en 73 jaar oud waren. Niet zomaar oudere vrouwen, maar vrouwen die vanaf het begin van de jaren zeventig bewust hebben meegedaan en stonden en nog staan — voor zover ze nog leven — in de bewustwordingsbeweging van feminisme en christendom. Over die gesprekken hebben we vijf jaar gedaan. Die gesprekken bestrijken de levensdomeinen welzijn, relaties, sociale netwerken, materiële zaken, arbeid, vrije tijd, inspiratie en spiritualiteit. Wij wilden in die gesprekken onderzoeken of wij de veranderingen die wij binnen de vrouwenbeweging hebben nagestreefd op al deze gebieden, ook konden blijven realiseren en uithouden bij het ouder worden.

Wij hadden hoge idealen. De omvorming van de maatschappij en de kerken in een meer menselijke wereld. Wij hebben er vanaf die jaren zeventig veel voor over gehad, ook op persoonlijk gebied en binnen onze persoonlijke relaties, om die betere wereld voor een klein stukje te realiseren. In elk geval wat de verhouding tussen vrouwen en mannen betreft. Er zijn, om die veranderingen in denken en in de praktijk te bereiken, in sommige levens ook breuken ontstaan. Er is veel anders geworden door die strijd. Beter. Hersteld. Maar het heeft als aanloop daartoe ook breuken en brokken gegeven.

Naast de gesprekken die wij onderling voerden, hebben wij, om dit boek te kunnen schrijven, enquêtes gehouden onder ongeveer honderd vrouwen. Vrouwen, die ook in die vrouwenbeweging hun aandeel hebben geleverd.

Het is geen enquête geweest die je met ja of nee kon invullen. Je kon bij elke vraag je verhaal vertellen. Je eigen ervaringen opschrijven. De antwoorden bevatten drie ordners met dicht beschreven vellen. Het zijn levensverhalen geworden. Verhalen waardoor je soms op je stoel zat te trillen. En hoewel we het wisten, bij het lezen realiseerden we ons vooral dit: onze generatie die nu oud wordt heeft op bijna alle terreinen van het leven een omwenteling doorgemaakt. Een omwenteling die zich manifesteerde in de grote wereld, die zich manifesteerde in de zuilen, de politiek, de kerken. Maar die zich even goed manifesteerde in persoonlijke levens.

De vrouwenbeweging bestond, over de hele bevolking gerekend, uit een beperkte groep. Toch hebben de doelstellingen waaraan zij werkten wel ver doorgewerkt in de Nederlandse samenleving. Nogmaals: veel is, ook op wettelijk en op kerkelijk terrein, veranderd tussen mannen en vrouwen. Vaak zijn die veranderingen ook aan mensen voorbij gegaan. Mensen die vooral met hun eigen wereldje bezig waren. Maar velen heeft het wel geraakt.

Een nieuw begrip

Al die terreinen van leven die zo ingrijpend veranderden, hadden hun eigen waarden. Juist die waarden moesten, vonden de mensen die in die veranderingen wilden staan, worden aangepakt. Die waarden waren voor hen niet meer waarvoor ze waren bedoeld: een bron waaruit je kon leven. Die waarden waren voor deze mensen eerder een belemmering voor hun ontplooiing geworden.

Ik vind het belangrijk om dit vast te stellen. Want juist deze waardeveranderingen kunnen enorm van invloed zijn op het begrip van ouder worden, de kwaliteit daarvan en de uitdaging daarin.

Die omwentelingen vanaf het midden van de jaren zestig hebben onder andere als gevolg, dat de generatie ouderen van nu een andere is dan die van onze ouders.

Natuurlijk is er een grote variatie. Het scheelt of je nu 85 bent of 55. De vijfenvijftigers hebben die veranderingen al in hun tienertijd doorgemaakt. Zijn met die veranderingen meer vertrouwd dan diegenen onder ons die boven de zeventig zijn. Hun volwassen leven is ergens in het midden geconfronteerd met veranderingen die de één als verlies, de ander als winst heeft gezien.

Ouder worden in deze tijd is dus niet zo maar iets dat je als een eenheid kunt invullen. Ouder-worden en oud-zijn, zijn begrippen die zelfs tamelijk jong zijn. Pas sinds honderd jaar geleden zijn ouderen als groep in de maatschappij zichtbaar geworden. Voordien waren ouderen gewoon onderdeel van de samenleving als volwassenen. Die opkomst als groep vindt plaats als de beweging voor een oudedagspensioen ontstaat. Of je tot die groep behoort, hangt vooral samen met betaalde arbeid.

Vijfenzestig jaar heeft lang als leeftijdsgrens gegolden voor mensen die betaalde arbeid verrichtten. Dat waren mannen, meestal gehuwde mannelijke kostwinners. Ongehuwd werkende vrouwen werden vaak niet toegelaten tot pensioenfondsen. Gehuwde vrouwen deelden in het pensioen van hun echtgenoot. Zij hadden in de meeste gevallen nooit een eigen ingekomen gehad. Tot in de jaren zeventig van de voorbije eeuw konden ambtenaressen als ze trouwden of een kind kregen nog ontslagen worden en veel bedrijven volgende de overheid daarin.

Ik noem de aparte positie van vrouwen met opzet, omdat het al dan niet hebben van een eigen inkomen, en dus een eigen pensioen, van groot belang is voor de levenskwaliteit van het ouder worden. Dat is met name voor oudere vrouwen van nu een oorzaak van armoede óf een heel erg laag inkomen.

In de jaren tachtig van de vorige eeuw, toen de economie achteruit ging, werden er allerlei pensioenafspraken gemaakt zodat werkenden eerder met pensioen konden en jongeren hun plaats konden innemen. Nu zien we weer een ontwikkeling dat de pensioengerechtigde leeftijd zelfs tot boven de 65 zou kunnen worden opgerekt. Dit om de AOW in stand te kunnen houden.

Oud is dus een relatief begrip. Soms word er bij 50-plussers al van oud gesproken. Bijvoorbeeld ouderenbonden werven vanaf die leeftijd. Ook ‘vergrijzing’ is zo’n begrip dat vooral met economie en helemaal niets met spiritualiteit-in-relatie-tot-ouder-worden te maken heeft.

Ik ben in mijn boek *Vrouwen van dagen* uitgegaan van 60-plussers. Mijn eigen ervaring was dat ik rondom die leeftijd veranderingen begon waar te nemen in mijn mentaliteit vooral. Nog niet wat mijn lichamelijke conditie betreft. Maar de ‘mind’ had me iets te zeggen.

Spiritualiteit

En van die ‘mind’ kom ik naar spiritualiteit. Wat is dat in vredesnaam: spiritualiteit?

In de bibliotheek Den Bosch vond ik onder zoekterm *spiritualiteit* meer dan driehonderd publicaties. Van spiritualiteit in de liturgie tot spiritualiteit in de wielersport. De aandacht voor dit onderwerp is de laatste decennia zo gegroeid dat je van de bomen het bos niet meer ziet.

U kunt van mij niet verwachten dat ik u vertel wat spiritualiteit is. Met dit thema begeven we ons echt op glad ijs. Iedereen heeft er iets over te zeggen. Maar is dat wel mogelijk?

Je kunt allerlei vragen stellen:

- om wie draait het eigenlijk bij spiritualiteit?
- waar komt spiritualiteit vandaan?
- waarom houden de mensen zich tegenwoordig zo bezig met spiritualiteit?
- wat is er zo aantrekkelijk aan spiritualiteit?
- waarom lijken juist gewone mensen zich de laatste decennia voor spiritualiteit te interesseren, terwijl het voor de jaren zestig alleen iets was dat je bij kloosterlingen en heiligen moest zoeken?
- wat levert spiritualiteit mensen op?

Het zijn vragen waarover je samen kunt praten, maar waarop je toch maar vage antwoorden zult kunnen krijgen of geven. En daarmee blijft spiritualiteit ook een vaag begrip.

Kees Waaijman, theoloog en lid van de orde van Karmel en directeur van de Titus Brandsmastichting, schreef enkele jaren geleden een heel dikke pil over spiritualiteit. Juist omdat spiritualiteit tegenwoordig zo in de mode lijkt te zijn, wilde hij het begrip spiritualiteit goede en betrouwbare fundamenten geven. Spiritualiteit werd zelfs een vak op universiteiten. Van de omslag van zijn boek springen je Oranjerode vlammen tegemoet. Je kunt niet anders zeggen dan een laaiend vuur tegen een zwarte achtergrond.

Een laaiend vuur: is dat spiritualiteit? Denk aan het bijbelse Pinksterverhaal van vurige tongen.

En hoort zo'n laaiend vuur bij de spiritualiteit van de ouderdom?

Wat zegt Waaijman over spiritualiteit? Ik noem een paar uitspraken. Misschien is er een bij waarbij we ons thuis kunnen voelen. Die ons aanspreekt. Waaijman zegt: spiritualiteit raakt de kern van het menselijke bestaan: de verhouding tot het Absolute. Geen persoon. Het lijkt een abstract begrip. Dat is de eerste regel waarmee Waaijman zijn boek begint. Hij zet spiritualiteit dus gelijk al breed op. Hij laat met die eerste regel al zien: spiritualiteit is niet iets wat specifiek is voor de christelijke godsdienst. Het is iets wat in alle culturen en religies voorkomt. En hij voegt er aan toe: deze verhouding wordt in de spirituele tradities, dus ook buiten de christelijke traditie op een andere manier verwoord. Bijvoorbeeld als de Verlichting; voortkomend uit het Ene; uiteindelijke Bevrijding. En nog veel andere uitdrukkingen.

Zijn tweede alinea begint hij met een uitspraak die de spiritualiteit heel dicht bij onszelf brengt. Daarmee ligt dit woord ineens, vind ik, heel vertrouwd in ons midden. Hij zegt: in het dagelijks leven is spiritualiteit doorgaans sluimerend aanwezig als een stille kracht op de achtergrond, een bezieling, een oriëntatie. Ik vind dat een bemoedigende uitspraak. Deze zegt iets over onszelf. Wij allen kunnen beschikken over spiritualiteit. Nee, we beschikken eenvoudigweg over spiritualiteit. Het ligt in ons mensen opgeslagen. Het is gewoon aanwezig. Het hoort bij mensen.

Maar wat ik minstens zo boeiend vind, dat ik er dus zeker van kan zijn dat mijn medemensen ook die sluimerende spiritualiteit 'als een stille kracht' met zich mee dragen. Dat zou dus iets moeten zeggen over de omgang met onze medemensen. Ook als ze niet van hetzelfde geloof zijn, of van geen geloof. Mijn ayurvedische arts geeft mij geen hand als ik haar bezoek maar met de handen tegen elkaar voor haar borst en een licht knikje met haar hoofd wenst zij mij: namasté. Dat is: ik groet het goddelijke in u. Wat een groet!

Spiritualiteit met een hoofdletter wordt het echter als, zo zegt Waaijman: als een onontkoombare Presentie ons bewustzijn binnendringt. Dan vraagt zij om vormgeving en doordenking (let op hoofdletter). Dat is wat kloosterlingen een bronervaring noemen van hun stichter of stichteres en dat zij daaruit, soms eeuwenlang zelf ook putten.

Waaijman veronderstelt dat de laatste decennia juist veel mensen iets dergelijks, die Presentie met een hoofdletter zelf hebben ervaren. En daar wilden ze met anderen over praten en over lezen. Want zo'n beleving gaat je niet in de koude kleren zitten. Vandaar,

veronderstelt Waaijman, al die spirituele centra, cursussen, boeken et cetera, die als paddenstoelen tevoorschijn kwamen.

Tjeu van de Berk, theoloog, gisteren in 'Het Vermoeden' van de Ikon op televisie zei: 'spiritualiteit komt juist voort uit een zintuiglijke ervaring. Spiritualiteit wordt daar nu precies uit geboren'. Dat is het nieuwe, het bijzondere, want zintuigen en emoties waren in onze kerken en bij theologen, niet bepaald betrouwbare gegevens. De tijden zijn veranderd.

Je zou kunnen zegen: spiritualiteit is, net als seksualiteit, individualiteit, vrijheid en wat niet al, met alle grote veranderingen van de twintigste eeuw geëmancipeerd.

Emancipatie

Omdat u mij als Mariënburgvereniging hebt uitgenodigd, houd ik mij gemakshalve binnen de grenzen van de christelijke traditie. Met de uitdrukkelijke vermelding dat spiritualiteit als die stille bezielende kracht bij elk mens aanwezig is, waar het ook naar verwijst. Naar god, het goddelijke of naar iets waarvan men zich zelf niet eens bewust is…

Kijken we naar de christelijke traditie, dan werd het hoogtijd dat er een emancipatie van de spiritualiteit kwam.

Kamiel Duchatelez, Norbertijn in het Belgische Averbode, zegt dat theologie en spiritualiteit in het christendom in het begin onverbrekelijk bij elkaar hoorden als leer en praktijk. Maar, in de Middeleeuwen zijn ze uit elkaar gegroeid. De scholastiek werd de leer van de kerk en spiritualiteit werd iets van het kloosterleven. Wie in de eeuwen daarna als 'gewone' gelovige zich bezighield met spiritualiteit was al gauw verdacht. Binnen het protestantisme is men er helemaal bekaaid vanaf gekomen. Soms is er een kleine stroming. Maar nooit een levend onderdeel geworden van de leer.

Aan het eind van de twintigste eeuw barst het dus naar buiten.

Een deel van Waaijmans' boek gaat over lekenspiritualiteit. Hij noemt alle dingen van het dagelijks leven. Hoe je daarin van kind af opgroeit. Het voorlezen uit de bijbel/kinderbijbel, de communie, het vormsel. Het gebed thuis, de kerkgang, de feesten, later als volwassene in je werk, je sociale relaties, je woning, je huwelijk. Je wordt op de weg gezet en gaat de weg in die lekenspiritualiteit.

Ik verwachtte toen iets over de spiritualiteit van het ouder worden. Nee, dat stuk slaat Waaijman over. Wel een aantal bladzijden gaan over de piëteit bij het levenseinde. Voorbeelden uit de bijbel over Sara en hoe Abraham haar begroef illustreren dit.

Een ander voorbeeld is het boek *Een eigen weg te gaan* van de pastoraal psycholoog Herman Andriessen. Hij schreef het, zelf al ver in de zeventig, juist voor *ouderen en hun spiritualiteit*. Ik las het geboeid en ontdekte pas ver over de helft dat deze pastorale uiteenzettingen, hoe boeiend ook, toch niet kloppen met de realiteit van de generaties die nu ouder worden. Zowel Waaijman als Andriessen zeggen niets over de maatschappelijke veranderingen vanaf de jaren zestig en wat deze voor mensen hebben betekend. Met hen hebben gedaan. Ook welke betekenis zij hebben voor hun ouder worden. De verschillen in het leven van mannen en vrouwen.

U behoort zelf tot de Mariënburgvereniging. En ik denk dat u in uw verhouding, bijvoorbeeld tot de kerk, ook uw keuzes hebt gemaakt de afgelopen jaren. Dat uw kinderen

hoogstwaarschijnlijk niet meer passen in het beeld van de lekenspiritualiteit met gebed thuis en geestelijke opvoeding zoals de meesten van ons hebben meegemaakt. Religieuzen, uit kloosters… Geloof uit je jeugd is veranderd. Veel jongeren stichten geen gezin meer, blijven ongehuwd. De lekenspiritualiteit gaat een heel andere weg of verdwijnt misschien wel geleidelijk aan. Begint misschien pas op een veel hogere leeftijd als er vraag komt naar het religieuze.

Ik kijk naar de vrouwen in mijn boek wat zij zeggen over hun verwachtingen van ouder worden na de veranderingen in hun jonge volwassenheid of op hun middelbare leeftijd. En dat geldt natuurlijk niet alleen voor vrouwen. Voor mannen geldt hetzelfde.

Mijn vraag is dan ook: kunnen wij als ouderen van deze generatie uit de voeten met de ouderenspiritualiteit die in veel boeken wordt aangereikt?

Ik zeg het nogmaals. Ik vind het prachtig. En ik was er door geboeid, tot ik ontdekte dat het niet meer klopt met de werkelijkheid van nu.

Ik stel mij nu dus de vraag: is er wel een spiritualiteit van het ouder worden?

En hoe ziet die er uit?

Andriessen heeft het vooral over de tijd van het oud geworden zijn als een tijd van leren wachten, verlangen, begrip krijgen, relativeren, geduld, verlangen, verwondering. En nogmaals, ik denk dat het belangrijke woorden zijn. Maar ik vraag me af of deze woorden passen bij de veranderingen die velen van ons hebben doorgemaakt. En voor de situatie waarin velen van ons zich bevinden.

Moderne thema’s

Ik wil enkele thema’s noemen die in ons boek aan de orde kwamen.

‘Je verleden onder ogen zien’

Een jongste dochter van een groot gezin, die voor iedereen klaar stond doet dat nu niet meer. Ik help, maar kom ook voor mezelf op en zeg nee.

‘Omgaan met teleurstellingen en tegenslagen’

Iemand zegt: met tegenslagen kan ik niet omgaan en ik ben bang dat dat er met het ouder worden niet beter op wordt.

‘Angsten voor de toekomst’: als ik chronisch ziek word zal ik een lastige patiënt zijn. Angst zou me, verwacht ik, overvallen als ik door een lichamelijk gebrek in een verpleeghuis kom.

‘Alleen of samen ouder worden’: Wanneer ik hem zag zitten in de bank… De weerzin die bij me opkwam bij de gedachte oud te moeten worden met deze man. Het was een moment in een schijnbaar vlekkeloos huwelijk dat zich met geweld opdrong.

‘Oma zijn’: Ik ben oma geworden. Of ik wilde of niet. Mijn eerste kleinkind is nu tien jaar. Toen het geboren werd wilde ik nog geen oma worden. Ik had het zelf nog veel te druk.

‘Over eenzaamheid’: Ik ben meestal blij met mijn alleen zijn nu ik in deze situatie van geen-partner-meer geraakt ben. Ik zie het als een gelegenheid om dingen te doen, die ik niet kon doen in de jaren van mijn gezin en voordien als lid van een druk ouderlijk gezin.

‘Over taboes’: voor mij is dat steeds weer de seksualiteit geweest. Ik heb gemist het open en eerlijk uitwisselen van ervaringen. De vrijheid die veel jonge mensen ervaren hebben is voor mij een wensdroom gebleven.

‘Over geloven’: ik geloof zeer, maar de theorie ligt in puin. Dus ik denk veel na. Ik heb me er bij neergelegd dat ik het nooit meer zo mooi op een rijtje krijg als ik op mijn veertiende uit de Heidelbergse Catechismus heb geleerd. Deze chaos is me lief en ik maak me er niet druk om.

Zo maar wat onderwerpen en zo maar wat antwoorden van vrouwen uit de nieuwe generatie ouderen. Er worden met deze uitspraken wel bepaalde beelden over oudere vrouwen omver gegooid. Vindt u niet? De vraag is: voelt u zich als oudere van deze tijd er door aangesproken?

Wat vindt u: passen de pastorale boeken over ouder worden bij de ervaringen van mannen en vrouwen van deze generaties? Passen ze bij u zoals u als oudere geworden bent?

Ik denk dat uw ervaringen meer passen bij het hartverscheurende gedicht van Ida Gerhardt:

Kwade dagen

Ga niet naar anderen als dàt leed u slaat
Dat de mens kromt, of als een wig hem splijt;
Ga niet naar anderen; raak uw kracht niet kwijt,
Die harde kern waarmee ge het bestaat.
En houd uw huis in stand, gelijk altijd.
Ga niet naar anderen: hun blik verraadt
Weigering te beseffen wat er is.
Straks woelt hùn onrust om in uw gemis.
Mijd hun bedisselen, hun ergernis
Dat ge u blijkbaar nièt gezeggen laat.
Zoek het bij een goed vriend, u toegewijd, —
Een die u niets verwijt, niets vraagt, niets raadt,
Maar die u verdraagt met uw beschreid gelaat.
Die, zélf zwijgzaam, u kent voor wie ge zijt,
En merkt dat het- nog bevend, berg-op gaat.

Wat is voor u de uitdaging van het ouder worden in spirituele zin? Laten we daar straks na de pauze eens over praten.

Nieuwe uitdagingen

Oud zijn geeft inderdaad nieuwe uitdagingen. Er komen grenzen in zicht van verhoudingen die vroeger toen je je gezin nog had, toen je nog werkte, toen je nog rekening moest houden met allerlei andere verbanden, nog belangrijk waren. Die je eenvoudig niet kon overschrijden. Waar je rekening mee had te houden om niet uit de boot te vallen.

Bij het ouder worden zijn die grenzen veel minder belangrijk.

Ik denk aan wat de vrouw zei over haar geloof toen ze eenmaal oud was:

‘Ik geloof zeer, maar de theorie ligt in puin. Dus ik denk veel na. Ik heb me er bij neergelegd dat ik het nooit meer zo mooi op een rijtje krijg als ik op mijn veertiende uit de Heidelbergse Catechismus heb geleerd. Deze chaos is me lief en ik maak me er niet druk om.’

Is het niet heerlijk je zo vrij te voelen en tegelijkertijd te weten: ik heb een diep geloof. Moet je nog een antwoord geven volgens de kerkelijke regels?

Nee, deze chaos is me lief.

Als dat geen spiritualiteit is: een bron om uit te putten.

Nogmaals: Wat is voor u de uitdaging van het ouder worden in spirituele zin?

Is dat het nieuwe op zoek gaan als je op leeftijd gekomen bent?

Waar je eerder misschien geen tijd voor had?

Ton Lathouwers, onder andere hoogleraar Slavische talen, naar wie ik jl. zaterdag mocht luisteren tijdens een cursus over filosofie en spiritualiteit, leerde van zijn leermeester Han Fortmann dit: spiritualiteit is ontroering, verwondering over het léven. (bis)

Bij deze woorden vallen alle ingewikkelde definities weg.

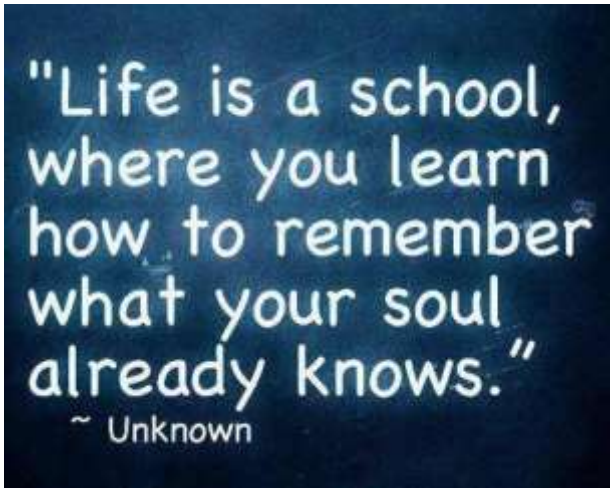

Die ontroering, die verwondering over het leven is in het dagelijkse doorgaans sluimerend aanwezig, lezen we bij Waaijman. Aanwezig als een stille kracht op de achtergrond, een bezieling, een oriëntatie.

Ik zou het dé uitdaging van het oud en steeds ouder worden willen noemen om die stille kracht op de achtergrond te doen groeien. Elke dag en opnieuw. Zodat men aan u ziet dat ouder worden niet is aftakelen – u weet wel wat ik daarmee bedoel -. Maar dat ouder worden betekent groeien aan de bron waarvan je eens in je leven, de kracht hebt ervaren.

Zorg voor jezelf en de ander (2006)

Sieth Delhaas

Avanshogeschool 9 maart 2006

Het interview dat Katja van der Linde met mij maakte voor het Avans-tijdschrift 'Punt' heeft me gewaarschuwd voor een valkuil. Die valkuil is, dat ik als deelneemster aan de Tweede Feministische Golf — die intussen al zo'n twintig jaar achter ons ligt -, jullie als volgende generatie, of zelfs de tweede generatie daarna, kom vertellen hoe jullie het zouden moeten doen. Dat wil ik voorkomen. Maar… intussen ben ik natuurlijk wel uitgenodigd jullie toe te spreken.

Ik probeer het contact met jullie in dit onderdeel van jullie Studium Generale niet nadrukkelijk te aan te gaan als feministe van die tweede feministische golf, hoewel ik wel als zodanig ben uitgenodigd. Ik wil me daarentegen opstellen als docente cultuurwetenschappen.

Mijn aanpak is als volgt. Ik wil een kader maken. Hieruit wordt dan, hoop ik, duidelijk vanuit welke invalshoeken ik het onderwerp van deze middag benader.

Samen terugkijken

a. Met jullie wil ik terugkijken naar de positie van vrouwen van zo'n dertig tot vijfentwintig jaar geleden. Dat zouden jullie moeders geweest kunnen zijn. En jullie grootmoeders, die jullie moeders op hun beurt hebben opgevoed en gevormd.

Ik wil ook ingaan op de context van jullie moeders en grootmoeders, dat wil zeggen de maatschappij waarin zij leefden. Op het verwachtingspatroon dat die maatschappij of de kerk bijvoorbeeld, als onderdeel van die maatschappij, van hen had. Ik haal de kerk er met opzet bij. Niet omdat ik hier onder andere als feministisch theologe ben gevraagd. Ik zeg dat meer omdat jullie moeders en vooral grootmoeders in vele gevallen godsdienstig zullen zijn opgevoed en gevormd. In vergelijking daarmee is jullie generatie enorm gesecularisseerd. Dat betekent dat jullie je waarschijnlijk niet meer kunnen indenken of voorstellen welk een invloed alleen al de kerken op jullie moeders en oma's hebben gehad. En voor degenen die niet weten wat het woord 'gesecularisseerd' betekent: populair gezegd: jullie generatie is veel meer van-god-los dan de vorige generaties. Of gewoon gezegd: jullie zijn in het algemeen geen lid van een kerk, of behoren niet tot een bepaalde religie.
Soms geloven jullie wel in 'iets'. Dat hoorde ik deze week als uitkomst van een enquête. Tachtig procent van de jongeren gelooft in 'iets' en bidt zelfs. Het verschil is, dat dat geloven

in ‘iets’ in onze tijd geen be-last-ing meer betekent omdat een kerk daarin geen macht meer uitoefent. Om dat zware woord *macht* maar eens te gebruiken.

Het volgende punt van mijn kader

b. de veranderingen van de generaties van jullie moeders en grootmoeders. De feminisering. Het protest. De voorzichtige of actieve poging om aan de bedilzucht van de directe omgeving of een hele maatschappij te ontkomen.

Het derde deel van mijn kader

c. hoe aan het begin van de jaren negentig van de twintigste eeuw de feministen tot de ontdekking kwamen dat ze zich iets heel belangrijks hadden laten ontfutselen, namelijk: de zorg. Hoe wij nu leven in een periode van de verkapitalisering van de zorg. Hoe houd je je daarin als hulpverlener, het vak waarvoor jullie hebben gekozen, staande. Sterker: hoe kun je werken aan een feministische ethiek: een goed leven voor allen?

Binnen dat kader wil ik tot slot nog iets toevoegen dat jullie mogelijk in jullie veeleisende werk zouden kunnen gebruiken. En daarna moet er nog volop tijd zijn voor jullie vragen en voor discussie misschien.

De positie van jullie moeders en oma’s

‘Zorg voor jezelf en voor de ander’ heb ik mijn lezing als titel meegegeven. Als ik deze lezing dertig jaar geleden zou hebben gegeven, zou ik hem: ‘Zorg voor de ander’ hebben genoemd. Als ik toen de titel had gebruikt: ‘Zorg voor jezelf en voor de ander’, dan zou ik door de eerste de beste toehoorder op mijn vingers zijn getikt omdat ik jezelf op de eerste plaats had gezet: ‘zorg voor jezelf’. In de tijd vóór de ideeën en theorieën van de tweede feministische golf, behoorde je jezelf altijd als laatste te noemen. Of beter nog: helemaal niet te noemen. Want jij als vrouw was er om te dienen en gedienstig te zijn. In de praktijk van de tweede feministische golf hebben wij, als vrouwen van die vroegere generaties, onszelf geleerd in elk geval ons zelf wel mee te tellen. In de situatie waar jullie in zitten, leerlingen van een opleiding tot hulpverlener, zeg ik met nadruk dat je alshetware verplicht bent jezelf op de eerste plaats te zetten. Waarom?

Wij zijn eeuwenlang in onze cultuur, die sterk beïnvloed is door de christelijke godsdienst geschoold in woorden als: ‘Je naaste liefhebben,’ Dat is een bijbeltekst (Lucas 10:27). Je naaste liefhebben, betekende altijd en allereerst gedienstig zijn. Zorg hebben om en voor de ander. Op zichzelf is dat een goede leefregel. Want ‘je naaste liefhebben’ betekent, dat je je iets aantrekt van de mensen in je omgeving, in de maatschappij, in de wereld. Het is een

leefregel tegen egoïsme en voor solidariteit. Op vrouwen heeft die regel echter in het algemeen genomen, slecht uitgewerkt. De praktijk van die regel werd: vooral vrouwen moeten voor anderen zorgen. Die opvatting is als het ware een onderdeel geworden van onze cultuur. Dat is vrouwen zelfs als een levenstaak opgelegd. Zorgen als onbetaald werk als huisvrouw en moeder.

Toen wij als vrouwen in de jaren zeventig vanuit de feministische theologie zelf de Bijbel gingen uitleggen ontdekten wij dat er achter die bijbeltekst 'je naaste liefhebben' nog enkele woorden stonden. Namelijk: *als jezelf*. De Bijbeltekst luidt in feite: 'Je zult je naaste liefhebben als jezelf.' Vrouwen hadden dus een halve waarheid gehoord en zij hadden volgens die halve waarheid geleefd. Voor vele vrouwen heeft leven volgens die halve waarheid betekend, dat zij hun hele leven ondergeschikt hebben gemaakt aan dat van anderen. Dat ze slaaf gebleven zijn van anderen. En dat vanuit een godsdienstig perspectief.

Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw zijn vrouwen, door studie en onderlinge gesprekken, er geleidelijk aan achter gekomen, dat als je als vrouw niet goed voor jezelf zorgt, je dan evenmin goed voor een ander kunt zorgen. Als je er als vrouw niet voor zorgt dat je stevig op je voeten staat, dat je weet wat jouw rechten zijn en dat je weet hoe de wereld in elkaar zit, dat je dan noch voor jezelf, noch voor een ander kunt zorgen.

Voor jullie generatie is het waarschijnlijk al vanzelfsprekend dat je pas kunt leven als je voor jezelf zorgt en je plaats in deze samenleving kent. Ikzelf echter, behorend tot de generaties van jullie moeders en oma's, heb dat, evenals zij pas op latere leeftijd moeten leren. En vele vrouwen zullen dat nog steeds niet hebben geleerd, want lang niet iedere vrouw heeft zich in die feministische discussies gemengd of kunnen mengen, die in de jaren zeventig opkwamen. Die moderne opvattingen van zorgen voor jezelf zijn, onder andere door de invloed van vrouwelijke hulpverleensters in de reguliere hulpverlening in jullie studieprogramma terechtgekomen. Maar ik vermoed nog niet voldoende onderbouwd.

Ik hoop van harte dat jullie bijvoorbeeld leren om in je werk rekening te houden met de heel andere persoonlijke en maatschappelijke vorming van oudere vrouwen. Met de nadruk erop dat zij zichzelf meestal op de laatste plaats hebben leren zetten. Als ze ouder zijn geworden en afhankelijk worden van familie, kinderen of hulpverleners, dan zouden hulpverleners moeten beseffen dat deze vrouwen in hun nieuwe afhankelijkheid te weinig aandacht zullen vragen voor zichzelf. Terwijl er vaak juist anders over gesproken wordt. Oudere vrouwen 'zeuren' vaak, zegt men dan. Ja, logisch. Als je altijd gedwongen bent geweest alleen maar aandacht te moeten hebben voor anderen. Het is belangrijk dat deze vrouwen leren – en daar kan de hulpverlener hen bij helpen — zelfrespect op te bouwen.

Voor jullie als werksters en werkers in de zorg is het dus een must om goed voor jezelf te zorgen. Wie zichzelf niet lief heeft, kan niet goed voor een ander zorgen.

Ik hoor al iemand zeggen: daar hoef je de mensen van deze generatie niet meer voor te waarschuwen: die zorgen al prima voor zichzelf. Die slaan eerder door naar de andere kant. Die zijn al egoïstisch genoeg. Natuurlijk zijn er zulke mensen. Net zo goed als onder oudere generaties. Maar ik denk dat jullie als studenten van deze opleiding je de bijbeltekst mogen inprenten. Of gebruik hem maar gewoon als een spreekwoord: Heb je naaste lief als jezelf. Niet meer en niet minder. En houdt het ook je oudere vrouwelijke cliënten voor om wat meer voor zichzelf te mogen vragen.

De veranderingen in de jaren zeventig

De veranderingen van de generaties van jullie oma's en moeders. De feminisering. Het protest. De voorzichtige of actieve poging om aan de bedilzucht van de directe omgeving of een hele maatschappij te ontkomen.

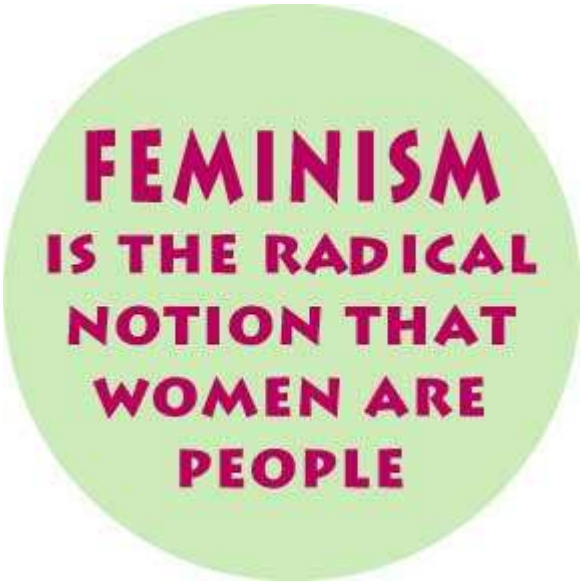

Het is precies twintig jaar geleden dat er een regeringsnota verscheen over **vrouwenhulpverlening.** Die nota van 1986 was het resultaat van de uitwisseling tussen gewone vrouwen in gespreksgroepen die begon in de jaren 70 over hun eigen reilen en zeilen in hun werk, in het gezin als huisvrouw, als moeder, als echtgenote. En ook tussen vrouwen die een baan hadden. Let wel, die gewone vrouwen waren alleen die vrouwen die enthousiast en actief waren geworden binnen de tweede feministische golf. Feministen dus. Dat was uiteindelijk maar een kleine groep in Nederland. Het waren die vrouwen die begonnen waren over zichzelf na te denken. En dat was in die tijd een hele bijzonderheid. Want, denkend aan wat ik in het vorige punt heb gezegd, vrouwen moesten met anderen bezig zijn.

In en uit die gespreksgroepen kwam langzamerhand een stuk inzicht naar voren hoe het met vrouwen was gesteld in de Nederlandse maatschappij. Je zou kunnen zeggen: die gewone vrouwen formuleerden voor het eerst een stukje theorie over hoe het met vrouwen in Nederland was gesteld. Het was voor het eerst dat vrouwen een theorie formuleerden over zichzelf. De eeuwen daarvoor waren er genoeg theorieën over vrouwen opgeschreven en bestudeerd en verspreid. Het waren theorieën bedacht door mannen. Die klopten nu niet bepaald met de ervaringen en belevingen van vrouwen zelf.

Aan de hand van hun eigen theorieën gingen vrouwen een eigen **vrouwenhulpverlening** oprichten. Het ontstond vanuit een feministische kritiek op de bestaande hulpverlening. De vrouwenbeweging wilde daarmee zeggen: een groot deel, misschien wel het grootste deel van de gezondheidsklachten, zowel lichamelijk, als psychisch, die vrouwen hebben, zijn ontstaan uit maatschappelijke verhoudingen.

Een voorbeeld: Alle mannen kiezen een beroep waar ze zich toe aangetrokken voelen, waar ze geknipt voor zijn. Waar ze hersens voor hebben. Is het dan niet vreemd dat al die miljoenen vrouwen dat verlangen naar die beroepskeuze niet hadden. Aan vrouwen werd niet eens gevraagd wat ze wilden worden. Sterker, vrouwen en meisjes dachten er niet eens over na. Want elk meisje wist: ik ga later trouwen, ik krijg kinderen. En gebeurde dat niet, werd ze niet gevraagd door een man, dan 'schoot ze over'. Zo heette dat. Ze schoot over. En die ongetrouwde vrouwen moesten dan toch zien dat ze zelf de kost verdienden. Een opleiding hadden ze vaak niet gehad, dus kwamen ze terecht in de slechtste banen. Tot in de jaren tachtig was er voor veel van deze vrouwen geen of een slecht pensioentje geregeld. De pensioenfondsen waren alleen ingesteld op mannelijke kostwinners. Kijk, met zulke oudere vrouwen kunnen jullie in je werk te maken krijgen. En dan kun hen misschien beter begrijpen als ze chagrijnig of zuur zijn. Of als ze allerlei lichamelijke klachten hebben, Als je hun

voorgeschiedenis weet. Maatschappelijk onrecht is van invloed op de psychische en lichamelijke gezondheid van mensen.

Maar, om terug te komen op die vrouwen van wie verwacht werd dat ze allemaal huisvrouw werden. Wil dat nu zeggen dat ze niet een verlangen hadden naar een andere invulling van hun leven? Die een andere meerwaarde aan hun leven zou geven?

Er zijn talloze voorbeelden bekend van vrouwen die letterlijk ziek werden, lichamelijk of psychisch van dat onderdrukte verlangen naar iets waarvan ze zelf geen besef hadden. In die eerste nota van vrouwenhulpverlening staat:

> *'De dienende en ondergeschikte positie van vrouwen en het negatieve zelfbeeld dat ermee samenhangt, veroorzaken lichamelijke en/of psychische klachten die door de traditionele hulpverlening als ziektesymptomen worden behandeld.'*

Juist in de zelfhulpgroepen, die de vrouwenbeweging oprichtten, schonken vrouwen aandacht aan de specifieke problemen van vrouwen. Er werden langzamerhand groepen opgericht voor specifieke verschijnzelen, die allemaal hun eigen specifieke naam kregen. Om er maar enkele te noemen.

- VIDO: vrouwen in de overgang
- PND: vrouwen met een postnatale depressie
- VMG: vrouwen en medicijngebruik

De groepen kwamen als paddenstoelen uit de grond.

Je kunt je voorstellen dat artsen door al die onbegrepen klachten van generaties vrouwen flink met medicijnen hadden leren strooiden.

Toen er vervolgens ook door die klachten voluit over seksualiteit gesproken kon worden organiseerden *Vrouwen tegen Verkrachting* zich. *Vrouwen tegen haar Wil* lieten zich horen. Die laatsten waren vrouwen die vonden dat er ook binnen het huwelijk verkrachtingen plaats vonden. Geleidelijk aan kwam in het midden van de jaren tachtig — het is echt pas twintig jaar geleden — ook de ellende boven water van de gevolgen van seksueel geweld tegen meisjes en volwassen vrouwen.

Natuurlijk waren er, voordat de vrouwenhulpverlening op gang kwam, al gezins- en relatietherapieën in de traditionele hulpverlening. Deze streefden echter vooral naar de instandhouding van het gezin. Of de relatie. En die ging meestal ten koste van de vrouw. Aanpassen en terug in je hok. Let wel: de meeste vrouwen in die tijd hadden nog geen eigen werk, dus geen eigen inkomen. Ze konden ook vaak niet anders dan 'terug in hun hok'.

In de vrouwenhulpverlening wordt geweld van mannen tegen vrouwen in verband gebracht met de ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen. Met de opvoeding van jongens en meisjes binnen het gezin en in de maatschappij. In die vrouwenhulpverlening werden de klachten van vrouwen beschouwd als signalen van onvrede met het leven dat die vrouwen leidden. Hun schijnbaar vanzelfsprekende en onontkoombare – want zogenaamd door de

natuur gegeven – positie werd door vrouwen zelf ter discussie gesteld. Die vrouwen steunden elkaar om te komen tot zelfstandigheid en onafhankelijkheid.

Als ik nu terug ga naar die nota van 1986, je moet begrijpen dan zijn vrouwen al zo'n zestien jaar met hun zelfhulpgroepen bezig, dan wordt de overheid eindelijk wakker. Dan kan er over gepraat worden om die hulpverlening officieel te erkennen en te professionaliseren. Want al die zelfhulpgroepen werden door niet-professionele en onbetaalde vrouwen draaiende gehouden.

Door de overheidserkenning is er langzamerhand binnen de reguliere hulpverlening ruimte gekomen dat professionele vrouwen hun intrede doen. Zij behandelden vrouwen vanuit feministische principes en inzichten. Maar ze moesten dat vaak nog doen binnen de nauwe marges van de reguliere, dus erkende psychologische en psychiatrische opvattingen. Er bestond nog geen wetenschappelijke theorie over de dit soort hulpverlening die door de 'mannen' waren geaccepteerd.

Dit stukje geschiedenis is belangrijk voor jullie als zorgverleners. Want ook jullie zouden vanuit die geschiedenis moeten leren kijken naar jezelf allereerst en de hulpvragenden met wie je te maken krijgt in het bijzonder. Hoeveel heb jij nog in je genen zitten van die oude rolverdeling, van dat verwachtingspatroon? In hoeverre speelt dit verleden bij de vrouw – en vergeet de mannen niet – nog een rol bij de hulpvragenden met wie jij te maken krijgt in je werk?

Is dat alles geschiedenis? Verleden tijd?

Ik haalde een artikel uit de krant van jl. zaterdag. De kop: gehandicapt en vrouw: dubbel pech. Nu bemoeien de Verenigde Naties er zich mee. Zo ver is de vrouwenstrijd wel opgeschoten. De VN willen, dat betekent wereldwijd, dat er een verdrag gaat komen waarin wordt vastgelegd dat gehandicapte vrouwen ook recht hebben op een zelfstandig bestaan. Dus op een opleiding. Dus op werk. En wat staat er in dat artikel van jl. zaterdag: want dit recht op én opleiding én op werk van gehandicapte vrouwen wordt door overheden en door **hulpverleners** niet altijd gestimuleerd. De vraag aan jullie zelf kan dan zijn: hoe is mijn blik als hulpverlener gericht?

Bijvoorbeeld een uitdrukking van een hulpverlener in dat interview: 'meisje, je hebt toch recht op een uitkering, je hoeft niet te werken. Maar de geïnterviewde vrouw wil geen uitkering. Ze wil gewoon meedoen in de samenleving.

De zorg ontfutseld

Ad c. De thema's van de tweede feministische golf, vanaf eind jaren zestig waren vooral gericht op:

- recht op arbeid voor vrouwen,
- haar rechtspositie,
- onderwijs voor vrouwen,
- seksualiteit en gezondheid,
- de positie van vrouwen binnen machts- en besluitvorming.

Arbeid en economische zelfstandigheid kregen een zwaar accent. Want vrouwen waren zich ervan bewust: pas als je je eigen boterham verdient, dus volledig economisch onafhankelijk bent, dan kun je beschikken over je eigen leven. De acties van onder andere Man-Vrouw-

Maatschappij, de eerste feministische organisatie die opkwam uit de acties eind jaren zestig, waren er vooral op gericht de arbeid voor gehuwde vrouwen te verbeteren. Heel wat vrouwen hadden toen gestudeerd, maar werken was voor een getrouwde vrouw grotendeels nog taboe. Ging je trouwen en nog langer daarna, kreeg je een kind, dan werd je ontslagen. Ook vrijwilligerswerk, dat heel wat vrouwen deden, moest, vonden de feministen, als arbeid worden gekwalificeerd. Huishoudelijke arbeid moest worden opgewaardeerd. De ongelijke positie tussen mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt moest worden opgeheven. Evenals de ongelijke beloning voor gelijke arbeid, waaraan nu nog geen einde is gemaakt.

Een voorbeeld: toen mannen eenmaal verpleegkundigen werden in de jaren zeventig, maakten zij gelijk betere kansen op hogere banen. En ze kregen hogere beloningen.

Zorg en emancipatie op gespannen voet

De politicologe en hoogleraar Vrouwenstudies, feministe van het eerste uur, dr. Selma Sevenhuijsen, heeft het onderwerp over het verwaarloosde thema van de zorg door vrouwen voor het eerst bespreekbaar gemaakt. Zij schreef in 1996: *Zorg en emancipatie lijken nog al eens op gespannen voet te staan*. Arbeidsparticipatie voor vrouwen. Dat was sinds de opkomst niet alleen voor vrouwen maar ook voor de regering een belangrijk streven. Sinds het begin van de jaren zeventig, toen het kabinet Den Uyl aan de macht kwam, verwierven feministen geleidelijk aan plaatsen in organisaties en in de politiek om emancipatie ook werkelijk in wetgeving tot uitdrukking te brengen. Want alleen door goede wetgeving verbeter je de structuren. Misdraagt zich dan iemand door vrouwen achter te stellen of minder te betalen, of haar geen carrièremogelijkheden te bieden, dan kun je naar de rechter stappen met die wet van gelijkberechtiging in de hand. Dan alleen kom je vooruit om verkeerde verhoudingen te veranderen. Want emancipatie verovert niet snel de hoofden en harten van mannen en evenmin van vrouwen. Het oude rolpatroon is vaak nog o zo geliefd. En gemakkelijk. Bij die emancipatoire wetgeving die vanaf het midden van de jaren zeventig langzaam op gang kwam, hadden zowel feministes als de overheid vooral het verwerven van arbeidsparticipatie van vrouwen op het oog. Maar, zegt Sevenhuijsen in haar boek in 1996: ‘Wat er vanuit een emancipatieperspectief met de wereld van de zorg moest gebeuren, dát kreeg maar weinig aandacht.’ Je kunt dus zeggen dat vrouwen zich, nadat ze eeuwenlang als vanzelfsprekend aansprakelijk waren geweest voor de zorg op alle terreinen, zich daarvan hadden afgekeerd. Best te begrijpen. Vrouwen wilden vooruit. En zorg was altijd een terrein dat door mannen en de maatschappij ondergewaardeerd, en evenmin betaald werd. Ook vrouwen trokken hun handen ervan af. Nu moet de man maar eens gaan zorgen. Of zorg tenminste gaan delen.

Nu, we weten allemaal dat de man daar nauwelijks of niet toe bereid is. En als de mannen van de jongere generaties dat wel willen, dan werpen werkgevers en de maatschappij allerlei barrières op, om hen zo snel mogelijk van dat idee af te brengen. Wie ontfermden zich over de zorg in onze samenleving? Je zult het niet geloven: de ondernemers. Want: de

economisering of verkapitalisering van de zorg werd geleidelijk aan een feit. Zorg werd een nieuwe economische sector waarin veel te verdienen is voor ondernemers,

Eind van de jaren negentig begonnen de publieke discussies over de toekomst van de verzorgingsstaat en het beleid in de gezondheidszorg. Maar ook door discussies over de herverdeling van het familierecht. Deze ging onder andere over de wet dat ook vrouwen vanaf begin jaren negentig economisch zelfstandig moesten zijn. Dat had de vrouwenbeweging toch gewild? Ja, maar niet door een veel te vroege afbraak van de sociale wetgeving.

Ik ben van mening dat de overheid de eisen van de vrouwenbeweging vooral heeft gebruikt om de sociale wetgeving in versneld tempo af te breken. Daardoor is de armoede onder vrouwen enorm toegenomen. En zal in de toekomst nog meer toenemen als vrouwen de zorg voor kinderen en de zorg voor een zelfstandig inkomen in hun eentje moeten blijven oplossen.

De maatschappelijk discussie aan het eind van de jaren negentig ging nu over de herwaardering van zorg. Zorg moest nu als een zinvolle activiteit worden gezien. Zorg moest ook gezien worden als een moreel perspectief, zonder dat het als typisch vrouwelijk of als typisch een privéaangelegenheid werd gezien.

Sevenhuijsen pleit er in haar boek voor dat de feministische stem mee gaat doen in die publieke discussie over de zorg. Vrouwen die kritisch in de samenleving willen staan, moeten zich er weer mee bemoeien. Zich er niet vanaf keren, want, zegt Sevenhuijsen, zorg is een kostbaar goed.

Sevenhuijsen wil dat er niet alleen gekeken wordt naar een herverdeling van zorg en arbeid tussen mannen en vrouwen. Nee, ze wil dat onze hele samenleving anders gaat denken over en kijken naar zorg, naar moraal en naar politiek. Die drie hebben namelijk met elkaar te maken.

Voorbeelden

Feminisme en vrouwenstudies hebben aan de universiteiten, want daar zijn de feministen intussen ook beland, eigen visies ontwikkeld op bijvoorbeeld de gezondheidsethiek. Sevenhuijsen wil dat wij met z’n allen, en daar nemen jullie als a.s. hulpverleners een belangrijke plaats bij in, dat wij met z’n allen op zoek gaan naar manieren om zorg een plaats te geven in hoe wij ons burgerschap invullen. Bijvoorbeeld. Hebben wij een eigen mening over wat zorg is? Kennen we daar voorbeelden van? Bijvoorbeeld: sluit je ouderen met z’n allen op in tehuizen, of ontwikkel je zorgsystemen zodat ze op een plezierige manier zo lang mogelijk voor zichzelf kunnen blijven zorgen? In hun vertrouwde omgeving? Hoe zou die zorg moeten worden ingericht? Wat hebben we daar als burgers voor over? Hoeveel van ons nationale budget willen we daarvoor beschikbaar stellen?

Sevenhuijsen bedoelt dat vooral als een zaak van de moraal. Of beter gezegd als een ethiek. Zorgen voor het goede en het welzijn in het leven. En níét hoeveel er door de business aan zorg te verdienen valt. Zorg is niet een zaak van ondernemers. Zorg is een zaak van burgers, en vanuit onze visie als burgers, een zaak van de overheid.

Als we het hebben over ethiek betekent dat: hoe handel je in die werkelijkheid? De vraag voor ons vrouwen in deze tijd is: hoe handelen vrouwen in de hoofdzakelijk door mannen uitgedachte werkelijkheid waarin wij leven? Hoe wordt er over zorg gedacht?

Hoe zouden vrouwen die zorg willen vorm geven?

Misschien kan feministische ethiek daarbij behulpzaam zijn.

Wat is feministische ethiek?

Definitie: feministische ethiek is een vorm van systematische reflectie op het menselijk handelen en de door mensen geproduceerde instellingen onder het opzicht van goed en kwaad, menswaardigheid en mensonwaardigheid.

Zij denken dus na over dit handelen vanuit een bepaalde kijk op de werkelijkheid.

Hierin verschilt een feministische. ethiek dus niet van andere vormen van ethiek.

Wat is wel een verschil? Dat de zienswijze voortkomt uit en leidt tot een specifieke vorm van menselijk handelen: de praktijk van bevrijding en gerechtigheid van en voor vrouwen. Voorbeeld: De houding van dr. Aletta Jacobs ten opzicht van prostituees aan het eind van de negentiende eeuwse prostituees.

Met andere woorden: een feministische ethiek vertrekt vanuit een specifieke vorm van menselijk handelen als bron van ethische reflectie op alle vormen van menselijk handelen

Zo komen we bij het beslissende verschil tussen feministische ethiek en alle andere vormen van ethiek namelijk: haar inzet voor de opbouw van een goed, menswaardig leven voor vrouwen en de bestrijding van onrecht dat haar wordt aangedaan.

Ook andere vormen van structureel onrecht komen in het vizier van feministische ethiek, zoals rassen- en klassentegenstellingen, uitbuiting van de natuur en gedwongen heteroseksualiteit.

Specifiek voor feministische ethiek is dat de vraag naar een goed en rechtvaardig leven zich toespitst op de vraag: **wat is een goed leven voor vrouwen?**

Centrale vraagt voor feministische ethiek is: of het menselijk handelen en de door mensen geproduceerde instellingen recht doen aan vrouwen en een menswaardig leven voor haar bevorderen.

Feministische ethica’s leggen nadruk op het gemeenschappelijk goede. Het gaat dus niet om het goede voor een individu. Het eigen goed. Het is niet egocentrisch gericht. Of alleen op vrouwen bericht. Feministische ethica’s zeggen: het is niet het volledig goede, want dat volledig goede vereist de bijdrage van mannen en kinderen daaraan. Het is niet een zaak van vrouwen alleen. De zaak van het gemeenschappelijk goede is ook een zaak van de armen, de ouderen, de zwarten, de vluchtelingen, de zwervers. En noem maar op.

Wie mogen er meepraten om dat gemeenschappelijk goede te benoemen? Hoe onze gemeenschap er uit moet gaan zien? Het is niet alleen een zaak van machthebbers of van zakelijke ondernemer. Nee van hen het laatst.

En de vraag: is het voor het eerst dat vrouwen met deze kwestie bezig zijn? Ik vind dit een belangrijke bezinning. In hoeverre hebben vrouwen daar in het verleden serieus werk van gemaakt?

Het ontdekken van de eigen spiritualiteit

Ten slotte: Jullie hebben voor zorgarbeid gekozen. Waar haal je je kracht vandaan?
Ik wil er voor pleiten dat jullie leren je eigen spiritualiteit te ontdekken.

Onder spiritualiteit kun je verstaan een bepaalde geesteshouding van waaruit mensen leven. Een spiritualiteit die hun hele persoon, naar geest en lichaam, hun zienswijze, hun werk, hun waarden en perspectieven en al hun relaties kleur en zin kunnen geven.

Spiritualiteit wordt vaak gezien in een religieuze context, geworteld in een bepaalde religie, of een geloof. Maar ook buiten het geloof en de godsdienst kan er een spiritualiteit opbloeien van respect voor al wat leeft, voor waarden die leven gevend zijn en niet destructief is, een spiritualiteit van eerbied voor het eigene van ieder mens en voor al het geschapene. Dat laatste wens ik jullie toe in het werk dat jullie na je opleiding gaan doen.

Gebruikte Literatuur

- d' Ancona, Hedy, Annemarie Kloosterman, Selma Leydesdorf e.a. (red.), *Tweehonderd jaar emancipatie van A tot Z. Vrouwenlexicon* (Utrecht 1989)
- Halkes, Cath. J.M., …*en alles zal worden herschapen. Gedachten over de heelwording van de schepping in het spanningsveld tussen natuur en cultuur* (Baarn 1989)
- Kroef, Marja, Ineke Jansen, Nel Willekens (red.), *Kenau of nachtegaal. Vrouwen in de verpleging en verzorgende beroepen,* Projectgroep vrouwenhulpverlening. Ministerie van Sociale zaken (Den Haag, 1986)
- Sevenhuijsen, Selma, Oordelen met zorg. Feministische beschouwingen over recht, moraal en politiek (Amsterdam, 1996)
- Waaijman, Kees, Spiritualiteit. Vormen, grondslagen, methoden (Kampen 2000)

Voortgestuwd in de tijd (2006)

Sieth Delhaas

VVAO-afdeling Nijmegen. Nieuwjaarsbijeenkomst 19-01-2006

Geachte mevrouw Halkes, geachte dames,

In de VVAO-nieuwsbrief van deze maand staat onder 'boekpublicaties' mijn boek over Professor dr. Catharina Halkes aangekondigd waarover ik vanavond mag spreken. Als bijzonderheid staat in dat bericht: 'ze zijn beiden lid van de VVAO'. Op grond van dat feit zijn wij beiden hier aanwezig. Ik dank het bestuur voor deze uitnodiging.

Wie is zij?

Wie is Catharina Halkes? Ik heb geen idee hoe ze hier in uw midden bekend is. Voor mij was ze vooral de voorvechtster van feministische theologie vanaf het begin, midden jaren zeventig. Zo is ze landelijk en in Europa, maar ook wereldwijd bekend geworden.

Prof. Dr. Catharina J.M. Halkes, werd in 1983, binnen tien jaar nadat feministische theologie in Nederland voor het eerst ter sprake kwam, benoemd tot bijzonder hoogleraar Feminisme en Christendom aan de Theologische Faculteit in Nijmegen. Een gloednieuwe leerstoel, en de eerste ter wereld op dit onderwerp. Haar bekendheid heeft ze vooral daaraan te danken.

Vorig jaar, toen ik in haar archief mijn onderzoek deed voor mijn boek, kwam ik tot de ontdekking dat ze ook in heel andere kringen bekendheid heeft verworven. En dat begon al dertig jaar eerder. Toen ze zelf nog maar vijfendertig jaar was. Dus vijftig jaar geleden.

Maar eerst wil ik vertellen hoe Catharina Halkes binnen mijn blikveld kwam. Niet omdat mijn rol zo belangrijk is, maar omdat ik mezelf zie als een prototype van de generaties vrouwen voor wie zij veel betekent voor de ontwikkeling van hun leven en geloof binnen het kader van feministische theologie.

Begin 1977 volgde ik de radiolezingen voor de NCRV met als titel 'Als vrouwen aan het woord komen'. 's Avonds laat, rond 11 uur. Ik had de lichten al uitgedaan om naar bed te gaan, grote lampen van de straat schenen in mijn kamer en ineens die stem en de woorden:

> *'Want tot nu toe werd van vrouwen gedacht en gezegd – en zo worden ze ook behandeld -, dat ze tot zelfstandig en vooral kritisch nadenken nauwelijks in staat waren. Daarvoor waren we te emotioneel en we hadden zoveel in huis en gezin te doen, dat we er ook nauwelijks aan toe kwamen. Intussen missen we de emotionaliteit, de warmte steeds schrijnender. We hebben behoefte aan een hartelijke en bezorgde kerk.'*

Ik stond als aan de grond genageld. Ik hoorde iets uitspreken waar ik al lang mee bezig was, maar ik had het nog nooit zo horen zeggen.

Ik was toen 41 jaar. Actief in de protestantse kerken en de oecumene. Gehuwd, moeder van vier kinderen, freelance journaliste. In die tijd waren er interessante dingen gaande. Ook binnen kerken: de maatschappelijke betrokkenheid, milieuproblematiek, racisme, apartheid in Zuid Afrika, vraagstukken over vrede en kernbewapening. Alles leefde. Ik was ook kritisch. Ik was tot de ontdekking gekomen, dat er ondanks al dat enthousiasme van de jaren zestig en zeventig voor de vrouw in de kerk, in feite niets veranderde.

In 1979, het jaar van mijn eigen echtscheiding, las ik een interview met mevrouw Halkes in het tijdschrift 'De Tijd'. Ik zag toen voor het eerst haar gezicht. Gevoelig als ik was in die periode, heeft het interview me diep geraakt. Ze vertelt over haar eigen scheiding toen zo'n zes jaar geleden. Hoe andere dingen belangrijker werden dan het huwelijk: ze noemt haar werk, haar geloven, dierbare vrienden. Ik kende niemand in mijn omgeving die gescheiden was, En ineens is er iemand die er een positieve kant van schildert; er ook nog gelòven bij durft te noemen. Voor mij betekende het een nieuwe ruimte om te leven…

In 1982, aan het eind van mijn opleiding theologie, koos ik als onderwerp van mijn afstudeerscriptie: Catharina Halkes, een moderne kerkmoeder.' Ik zocht contact met haar. Als journaliste wist ik dat als je iets over iemand wilt schrijven, je deze het beste zelf kunt interviewen.

Catharina Halkes, die ik eindelijk in levenden lijve zag! Zij begon mij onvervaard te vertellen waar ik van alles over haar kon vinden en dat ik dat eerst maar eens moest lezen. Maar voor alles herinner ik me, informeerde ze naar mij zelf: wie ik was, hoe mijn leven was, mijn gezin, mijn werk, mijn idealen. Ik denk dat ze daarmee vooral als mèns mijn hart heeft gestolen.

Ik moet nu wel even nadenken over de titel van mijn scriptie toen: een moderne kerkmoeder. Ik gebruikte die naam kerkmoeder omdat Tine Halkes sprak over het verlangen naar een kerk die ook vrouwen een gevoel van geborgenheid zou geven. Een kerkmoeder was heel hard nodig. Of ik dat woord nu weer zou gebruiken?

Ik denk het niet. Kerken, die vrouwen warmte, hartelijkheid zouden bieden zijn er, nu ruim twintig jaar later, niet gekomen.

In 2004 kreeg ik het verzoek van de Vereniging voor Theologie en Maatschappij om een studie te schrijven over Prof. Halkes. Deze vereniging was begonnen een serie uit te geven over 'spraakmakende theologen in de 20^{e} eeuw'. Twee theologen waren beschreven: de Zwitser Carl Barth en de Duitser Dietrich Bonhoeffer. Toen ik mevrouw Halkes over dat verzoek vertelde gaf ze een haar typerende reactie: Ben ik een spraakmakende theoloog?

Geen doorsnee student

Wie is Catharina Halkes? Ik heb dat eigenlijk pas goed ontdekt toen ik in oktober 2004 in haar archief begon te lezen. Catharina Halkes begon pas op haar vijfenveertigste, dus vijfentwintig jaar later dan een doorsnee student aan zijn/haar studie begint, theologie te studeren. Ik ontdekte echter, al lezend in haar archief, dat haar inzet voor theologie en vrouwen niet pas toen, halverwege de jaren zeventig, begon. Ik ontdekte dat deze ontwikkeling van haar theologie al in 1955 een aanvang nam.

Als titel van mijn onderzoek koos ik ‘Voortgestuwd in de tijd’.

Die titel kwam al lezend in haar archief bij mij op. Catharina heeft zich door de ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog op alle mogelijke terreinen laten voortstuwen. Op haar beurt heeft zij anderen voortgestuwd. Het is een spiraal die zich in ruim veertig jaar tijd heeft verlengd en verbreed. En meestal in razende snelheid.

Feminisme voorbij

In 1955 was er in Nederland geen sprake meer van feminisme. De eerste golf die het einde van de negentiende eeuw begon, was weggezakt. Vrouwen waren huismoeders. Ongehuwde vrouwen bleven buiten beeld.

Catharina ging in 1945 in Leiden Nederlandse taal- en letterkunde studeren, met als bijvak de geschiedenis van de middeleeuwse filosofie en mystiek. Ze was vijfentwintig jaar. Oorlog, veel zorgen en het verlies van beide ouders en een zusje, hadden studeren tot dan toe onmogelijk gemaakt. In Leiden is ze als gelovige katholieke vrouw actief in de oecumenische studentenbeweging. Na haar studie verhuist ze met haar echtgenoot naar Breda, krijgt drie kinderen. Ergens in die periode krijgt ze een aanbod lerares te worden aan het plaatselijk gymnasium. Maar ze beseft dat ze, zoals ze het zelf uitdrukt, ‘meer maatschappelijk en geestelijk georiënteerd’ was. Ze gaat daarom wel in op een verzoek van het plaatselijk Katholiek Vrouwengilde (KVG) om voorzitter te worden.

Toen ik haar lezingen en artikelen als voorzitter uit die tijd begon te lezen, zag ik dat daar al haar theologie begon. Hoewel er nog geen sprake was van een theologische opleiding. Voor katholieke vrouwen was die studie trouwens nog niet weggelegd. Dat zou nog tien jaar duren. Catharina Halkes leefde wel, tien jaar na het einde van de WOII, in een tijd van verwachting dat alles nieuw zou worden in de samenleving. Zij beseft dat mensen zelf die vernieuwing moeten realiseren. En voor haar, als voorzitter van het Katholiek Vrouwengilde lag er die vraag: wat is de taak van de katholieke vrouw, zelfs de vrouw in het algemeen in die noodzakelijke veranderingen. Wat zullen haar taken in de toekomst zijn?

Als voorzitter van het KVG begon ze om die taken helder te krijgen, ‘alle nieuwe en onderhuidse bewegingen van die tijd aan de orde te stellen’.

Ze ontdekte bijvoorbeeld dat vrouwen nauwelijks gevoel voor eigenwaarde hadden. Werken aan ontwikkeling van de vrouw dus. Vrouwen bleven binnen en lieten de maatschappij aan de man over. Wanneer het over vrouwen ging, ging het alleen over de gehuwde vrouw. En als het om de kerk ging en de vraag wat de taak is van de leek daarin, dan ging het alleen over de mannelijke leek.

Halkes maakte een programma voor de vrouw naast gezin en huishouden:

> *‘Hoe ze zich godsdienstig, verstandelijk en sociaal verder moet ontwikkelen om met haar man, haar kinderen en de haar omringende maatschappij contact moet houden,*

zodat ze haar niet ontgroeien; beter nog zodat ze ook daarop haar invloed kan uitoefenen.'

De gehuwde vrouw, liet ze weten, kan ook veel leren van haar ongehuwde zusters. De laatsten hebben kansen die de gehuwde vrouw mist. Ze waarschuwt dat de man-vrouw combinatie in het huwelijk zich niet te veel naar één kant moet ontwikkelen want:

'Mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn immers niet meer dan twee bestaansvormen van algemene menselijkheid?'

Meer vrouwen dan katholieke

Ze laat zich als katholieke vrouw niet alleen inspireren door wat er binnen haar eigen kerk over man-vrouwverhoudingen wordt geschreven. Ze bestudeert de werken van de filosofe Simone de Beauvoir en de sociologe Margaret Mead. Ze wordt steeds meer gevraagd haar visie te geven over de opvoeding van jonge vrouwen. Ze gaat les geven aan de leraressenopleiding katholiek nijverheidsonderwijs voor meisjes, waar ze ook haar programma uitvoert. Maar ze legt het ook uit aan docenten, de geestelijkheid en de onderwijsvernieuwers die haar naar haar ideeën vragen.

In 1960 verlaat Halkes het KVG en wordt voorzitter van het Katholiek Vrouwendispuut (KV), een organisatie van katholieke vrouwen, gehuwd en ongehuwd, die een plaats in het openbare leven bekleden. Tijdens haar voorzitterschap wordt het ook mogelijk voor religieuzen om lid van het KV te worden. Vérder slaat ze haar vleugels uit, want Marga Klompé vraagt aan Halkes toe te treden tot de redactie van het progressief katholieke tijdschrift 'Te Elfder Ure' dat zich richt op de emancipatie van de leek.

Het zijn de jaren van voorbereiding op het IIe Vaticaans Concilie. Progressieve katholieken verwachten veel positieve veranderingen van dit concilie.

Leken in het vizier

Ook hier heeft Halkes haar programma. Ze gebruikt de discussie leek versus religieuzen in de katholieke kerk, om de rol van de leek op te waarderen. Steeds vaker wordt ze, ook in Vlaanderen, als spreekster gevraagd. In moderne vraagstukken spreekt ze zich uit, zowel op religieus als op maatschappelijk terrein. Haar methode daarbij is haar eigen gedachten en ideeën aan de luisteraars en lezers voor te leggen als een uitnodiging om kritisch met haar mee te denken Ze wil een richting aangeven van waaruit zich een nieuwe opinie kan vormen. Ze wordt gevraagd te spreken over hoe priesters preken, over 'gemengde verkering', tegen moralisten en cultuurpessimisten, over de noodzaak van vermenselijking in de omgang tussen mannen en vrouwen, over de gehuwde werkende vrouw, over het gebed in het gezin 'waar de moeder meestal voor opdraait', met en passant kritiek op de bisschoppen die 'zo weinig vreugde tonen over belangstelling van de leek voor alles wat het concilie betreft'.

Voor het dagblad *de Tijd* verslaat ze in Rome alle concilie-zittingen en ze wordt gaandeweg somberder over de resultaten van die vier jaar durende kerkvergadering. Er is een klimaatsverandering in het algemeen, maar schrijft iemand:

> *'de vernieuwing van de kerk zal niet door een revolutie maar langs de weg van een evolutie tot stand komen.*

Daarop kan Halkes niet wachten. In de zomermaanden van 1964 schrijft ze 'in einem Guss' haar boek *Storm na de stilte. Over de plaats van de vrouw in de kerk*. Vanaf dat moment leeft ze met het advies van de dichter Rilke: '*Leben Sie jetzt die Fragen, vielleicht leben sie dann allmählich in die Antworte hinein*'.

Oecumene en pastorale zorg

Daarna is er een periode van werk binnen de oecumene. Met de nadruk op de man-vrouwverhoudingen. Niet alleen vrouwen, maar ook mannen moeten zich voor die verhouding verantwoordelijk weten. Buiten, in de maatschappij, ontwikkelt zich de tweede feministische golf. Halkes is met haar man-vrouwverhoudingen die maatschappelijke discussie al een slag voor. Ze constateert met spijt

> *'Het Christendom heeft de aansluiting op de wereld gemist, wat de chaos van de nieuwe tijd nog vergroot.'*

Haar boek *Storm na de stilte* heeft in Nederland, maar ook in het buitenland, veel losgemaakt. Ze krijgt uitnodigingen. Ze ziet vanuit de theologie die ze zelf ontwikkelt andere visioenen.

Nieuwe thema's pakt ze op. De vrouw in het ambt. Seksualiteit, die alles te maken heeft met man-vrouwverhoudingen en celibaat in de kerk. Om al deze problemen in de kerk aan te pakken, tegen de ontwikkelingen van het concilie in, gaat ze zich bezighouden met pastorale zorg binnen de kerk. Ze gaat theologie studeren. In 1972 wordt ze benoemd tot wetenschappelijk medewerker aan de Nijmeegse universiteit. Als pastoraal supervisor heeft zij nu een mogelijkheid om in praktijk te brengen waar ze al jaren op hamert: de noodzaak van verandering van de verhouding tussen priesters en leken. Priesters moeten meer aan zelfreflectie doen. Leken worden mondig.

Haar werk aan de man-vrouwverhouding heeft zich uitgebreid tot de Wereldraad van Kerken. Maar de teleurstelling over een daadwerkelijke samenwerking tussen mannen en vrouwen neemt toe. In feite blijven de traditionele verhoudingen in de kerken bestaan.

Halkes schrijft in 1971:

> *'Steeds meer vrouwen geven tekenen van frustratie over de onmacht of onwilligheid van kerken hen als geschikte kandidaten te zien voor ambtsbediening, Zij voelen zich als persoon tekort gedaan en beroofd van de waardigheid van volwassen kerkleden.'*

En ook:

> *'Er is een exodus te signaleren van volwassenen en jeugdigen uit de kerk. Tot hen behoren zeker zoveel vrouwen als mannen. Juist vrouwen komen in verzet tegen een kerkinstituut dat niet bij de tijd wil komen en vrouwen nog altijd als tweederangs beschouwt.'*

Eind 1974 komt voor Halkes persoonlijk de doorbraak. Definitief:

> *'De metamorfose heeft zich, oppervlakkig gezien, binnen een week voltrokken rond Kerstmis 1974. Ik las toen het boek van Mary Daly 'Beyond God the Father'. Het was alsof de bliksem insloeg, echter zonder brand of vernietiging achter te laten. Maar wel een groot en diep licht in mij en daarna ook om mij héén. De metamorfose was méér dan een gedaanteverandering, ze was een herschepping, een nieuwe geboorte. Door haar niets ontziende eerlijkheid en consequentiedrang is het Mary Daly het geweest, die mij getoond heeft, dat én sommige structuren van het christelijk geloof én vooral een verkeerd verstaan en de toepassing daarvan de eeuwen door vrouwen 'op hun plaats houden' ook al bewegen zij en zijn ze aktief.'*[2]

Feminisme

Het was 1974. December. En 1975 was het Jaar van de Vrouw, maar ook het Jaar van de grote zeven-jaarlijkse vergadering van de Wereldraad van Kerken. Twee geweldige motoren wereldwijd die vrouwen voortstuwen in hun emancipatie, hun feminisering. En Catharine Halkes wordt opnieuw voortgestuwd in een nog bredere spiraal en spreekt vrouwen aan op nieuwe aspecten.

Zelf krijgt ze een uitnodiging van Vrouwenstudies in Zweden om in Nijmegen een conferentie op te zetten over vrouwenstudies wereldwijd.

De ondertitel van mijn studie over Catharina Halkes is: *De intenties van Catharina Halkes*. Intenties zijn voornemens, duidelijke bedoelingen.

Dat is wat mij het meest getroffen heeft bij het lezen van alle artikelen, voordrachten en interviews van Catharina Halkes. Zij had en heeft intenties voor haar leven. Hoe te leven! En hoe de maatschappij, de wereld er uit zou moeten zien.

Cultuurkritiek is een van de meest cruciale woorden in het leven en het werk van Halkes. Grenzen lijken er voor haar daarbij niet te bestaan. Aan het eind van haar werkzame leven, nu tien jaar geleden, als ze 75 jaar is, spreekt ze feministische vrouwen uit het westelijk deel van de wereld aan op hun taken voor de toekomst:

'Kunnen we als westerse vrouwen, tot een radicale cultuurkritiek komen als we ons binnen het westers gedachtegoed blijven bewegen? Moeten we ons niet met diepere lagen in ons bestaan en in die van de hele schepping inlaten en van daaruit nieuwe perspectieven ontwikkelen?

Het hele westen is gebaseerd op de macht van de prestatie, van het geld, van de economie, van het behoud van de concurrentiepositie. Het verwaarloost het doen van gerechtigheid aan de schepping, aan de Derde Wereld en ook aan vrouwen.

> *Wij als vrouwen dreigen daarin meegesleept te worden, hoe feministisch we ook zijn. Daarmee raakt de vermenselijking van onze samenleving steeds verder weg: we hebben immers het goddelijk mysterie zelf uit ons bestaan geschrapt. '*

---

[2] Tine Halkes in: Tijdschrift voor Literatuur en Kunst *Chrysallis*, no 8, 1981.

Onderzoekspracticum Nederland Moderniseert 1973–2000 (2006)

Sieth Delhaas

Studentenvereniging Utile Dulci, ‘s Hertogenbosch april 2006

Inleiding

Utile Dulci heeft tot een traditie gemaakt dat afgestudeerden iets vertellen over hun scriptie-onderzoek. Toen Marcel mij namens het bestuur uitnodigde, heb ik gevraagd of ik in plaats daarvan mocht vertellen over een onderzoek dat in feite de afsluiting van mijn studie aan de Open Universiteit (OU) betekende, namelijk over het Onderzoekspracticum *Nederland Moderniseert 1973-2000*.

Waarom die wens?

Voordat ik mijn studie aan de OU begon, had ik er al zo’n twintig jaar journalistiek werk op zitten. Journalistiek werk is ook een vorm van onderzoek en er verslag van doen. Met mijn studie hoopte ik aan dat werk, dat ik tijdens mijn studie voortzette, onder andere een wetenschappelijke basis te geven. Ik heb heel veel van mijn studie geleerd. Ik heb het een boeiende studie gevonden waarvan ik in feite geen genoeg kon krijgen. Maar… toen ik mijn scriptie achter de rug had, bleef bij mij het gevoel hangen, dat ik nu precies die wetenschappelijke basis op de één of andere manier toch miste.

Hoe kon dat?

Door een fout van de omboekingscommissie moest ik na mijn scriptie nog een dubbelmoduul doen. Ik heb toen de mogelijkheid aangegrepen om een moduul te kiezen dat niet in het doctoraalpakket van Algemene Cultuurwetenschappen, maar in het Masterspakket thuis hoorde. Ik kreeg toestemming om het door mij gekozen *Onderzoekspracticum Nederland Moderniseert* te doen.

Waarom juist dit moduul?

Ik had, op jacht naar een laatste moduul, ontdekt dat precies de onderzoekspractica van de Masterslijn mijn gevoelde gemis aan het wetenschappelijke gehalte van mijn eerdere onderzoek, te niet zou kunnen doen. Tijdens dat onderzoek ben ik daar alleen maar in bevestigd.

Het bijzondere

Ik vertel nu eerst wat het bijzondere aan deze manier van onderzoek was; wat ik er van gemaakt heb.

Het bijzondere was dat het Moderniseringsmoduul aansloot op het onderzoek naar de modernisering van Nederland tussen 1948 en 1973 van de rechtssocioloog Kees Schuyt en de

architectuurhistoricus Ed Taverne (S&T) en hun plan om in de nabije toekomst onderzoek te doen naar de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving gedurende het laatste kwart van de 20e eeuw. Zij haken met hun plannen in op het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) over de ontwikkeling van de vrijetijdsindustrie en de houding die de overheid daarin zou moeten innemen. (H. Mommaas e.a. *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen,* Den Haag 2000).

De auteurs S&T wilden in hun tweede onderzoek het spanningsveld in kaart brengen tussen de planmatige orde van de Nederlandse verzorgingsstaat enerzijds — alles volgens de regels — en anderzijds de diverse democratiseringsbewegingen in Nederland, die sinds eind van de jaren zestig tot aan het begin van de jaren negentig met hun verzet tegen die planmatige orde, de overheid in de wielen probeerden te rijden. Docenten Algemene Cultuurwetenschappen van de OU, onder andere de heer Inklaar, wilden nu binnen dat grote onderzoeksproject van Schuyt en Taverne, het thema *vrijetijdsbestedingen* voor hun rekening nemen,

Enerzijds bood dat mij als deelnemer aan dat Onderzoekspracticum de kans nu eens in een groepje met anderen te werken. Anderzijds lokte het idee om een onderzoek te doen dat ook een heel praktische bijdrage zou kunnen leveren aan de samenleving.

Achteraf – en dat vertel ik nu maar alvast – bleek er van een groepje medestudenten geen sprake te zijn. Niemand was nog toe aan dat moduul. Daar kwam ik al snel achter. En nog verder achteraf – dat hoorde ik een jaar later toen ik mijn bul al in handen had, was dit hele practicum in deze vorm al weer opgedoekt door de OU omdat het te duur bleek te zijn.

Maar goed: ik heb er mijn plezier aan beleefd, want ik kon – voor de zoveelste keer – in mijn eentje aan de slag en die dingen uitzoeken waar ik zin in had.

Uitgangspunt van S&T. was de buitenproportionele toename in Nederland van het aantal vrijetijds-evenementen dat een groot beslag legt op de openbare ruimte; niet alleen in het gebied waar die evenementen zich vestigen. Deze evenementen zijn ook oorzaak van het ontstaan van lange files. Niet alleen tijdens het weekend, maar ook doordeweeks. S&T zijn van mening dat de toename van die evenementenparken en de plannen van de overheid voor de openbare ruimte met elkaar op gespannen voet staan. Met andere woorden: de overheid kan nog zulke mooie plannen maken voor de openbare ruimte, maar in de praktijk lijken de ondernemers achter die evenementen de overheid te slim af te zijn. Door al jaren bezig te zijn met bijvoorbeeld grondaankopen, blijkt de overheid vervolgens het nakijken te hebben.

De grote vraag is: is dit goed voor de ontwikkeling van ons land?

Het toeval wilde dat ik op de radio hoorde dat de actiegroep Groenfont in oktober 2003 een actie was begonnen tegen een uitbreiding van het Sprookjespark de Efteling.

Het wetenschappelijke stuk

Ik begon mijn onderzoek met wat ik altijd al had gedaan in mijn journalistieke werk: ik begon met veldonderzoek, het bijwonen van vergaderingen van de buurt, van de jongeren van het Groenfront, enzovoort. Maar waar zat dat wetenschappelijke stuk nu?

Dat vond ik in de marge die S&T hadden aangegeven:

- enerzijds de orde van de verzorgingsstaat die de overheid in de gaten hield en
- anderzijds de dwarsigheid van de Groenfronters en daar tussenin
- de eigengereide opstelling en handelwijze van Sprookjespark de Efteling dat zich onder het oog van iedereen in een bestek van dertig jaar ontwikkelde van een eenvoudig sportpark voor arme katholieke gezinnen tot een hedendaagse multinational.

Binnen dat spanningsveld, afgebakend door S&T moest ik mijn onderzoek doen.

Maar wat ik spannender vond, en waar ik voelde dat ik echt iets van het wetenschappelijke aspect in mijn vingers kreeg, dat ik als opdracht voor dit moduul een *grondslagenonderzoek* moest doen.

Daarvan had ik tijdens mijn hele studie nog nooit gehoord. Het was een enorme klus, een reader vol Engelse teksten, maar het resultaat was dat ik al lezend voor mezelf een kader kon kiezen waarbinnen en waarop ik mijn onderzoek wilde baseren.

In die reader ging het er vooral om dat de auteurs het *recht van bestaan van cultuurwetenschappen* wilden bewijzen. Het ging dus niet meer om cultuur met een grote of een kleine C, maar om de vraag: heeft cultuurwetenschappen überhaupt recht van bestaan?

Eerst moest ik kiezen vanuit welk perspectief ik een bijdrage wilde leveren aan de duiding en zingeving van de cultuur. Van filosofie, kunsthistorie en geschiedenis had cultuurwetenschappen zich uitgebreid, en dat herinnerde ik me vooral uit het moduul *Het ontstaan van industriële samenlevingen 1990,* tot perspectieven als het economische, het politieke, het taalwetenschappelijke en het ethisch perspectief.

Ik vind echter, dat bij al deze perspectieven de mens, als onderdeel en als ´creator´, als schepper, van die cultuur, doorgaans buiten beeld blijft. Vooral het aspect van wat de mens beweegt tot haar/zijn handelen.

In de inleiding tot de reader noemt de redacteur van de bundel During, *cultural studies* iets heel anders dan cultuurwetenschappen, namelijk als een steeds belangrijker wordend studieveld.

En ja, ik was daar gelijk door gegrepen. Want, hoewel *cultural studies* voor mij een nog onbekend veld was, werd het me al heel snel duidelijk dat niet alleen mijn scriptie “een handjevol vrouwen van een uitstervende generatie…” (Vught augustus 2003), daarop was gebaseerd, maar dat ik in feite tijdens mijn hele loopbaan als journaliste al daarop was gefocust. De vraag: wat beweegt de mens?

Het bijzondere aan *cultural studies e*n waarom deze nog steeds omstreden zijn is, dat dit veld geen gedefinieerde methodologie, noch een helder gemarkeerd veld van onderzoek heeft. Mij boeit de belangrijke uitspraak van During, dat vanuit het perspectief van *cultural studies* er mogelijkheden zijn om groepen of personen die in wetenschappelijk onderzoek gemakkelijk over het hoofd worden gezien, daar juist bij te betrekken’.

S&T doen hun onderzoek vanuit een politiek/economisch en een socio/cultureel perspectief. En wat zij vinden vanuit deze perspectieven, gebruiken ze om de veranderingen in de Nederlandse verzorgingsstaat tussen 1973 — 2000 in kaart te brengen en te analyseren. Ik heb echter kritiek op S&T en laat dit ook in mijn onderzoek naar voren komen. Zij slaan namelijk

precies die groepen mensen over die During bedoelt en die als eerste ´last hebben´ van de uitbreidingsplannen van de Efteling.

Over het hoofd zien

Wat heb ik gedaan? Ik heb niet de Efteling onderzocht, maar de groep die buitenbeeld bleef in de uitbreidingsplannen van de Efteling. Ik heb de vraag gesteld: wat betekent de uitbreiding van het sprookjespark, dit 'landje pik', voor de omwonenden van de Efteling?

In mijn onderzoek heb ik na mijn inleiding een hoofdstuk gewijd aan de uitbreidingsplannen van de Efteling in relatie tot Mommaas' historische analyse en de motivatie van de Efteling.

Vervolgens heb ik de reacties van de overheidsinstanties op de uitbreidingsplannen onderzocht. Onder andere de reacties van de gemeentelijke overheid aan de hand van het structuurplan van de gemeente. Daarnaast heb ik het overleg tussen de gemeente en de provinciale overheid onderzocht. Daarin komen ook de ingediende bezwaren naar voren van onder andere de Brabantse Milieufederatie en Natuurmonumenten.

Mijn kritiek op het onderzoek van S&T kwam er op neer dat bij het begrip 'democratiseringsbewegingen' veel te veel was uitgegaan van de democratische bewegingen die optraden in de jaren zestig en zeventig. Jongeren in het westen van het land, vaak hoog opgeleid, of politiekbewust geschoold. Hier in de discussie over de Efteling was er een ander spanningsveld tussen de uitbreidingsplannen en het Groenfront.

Ik heb in mijn onderzoek gekeken naar het verleden. Wie zijn de bewoners van Kaatsheuvel en de kleinere gemeenschappen daaromheen? De bewoners van deze streken hebben een heel andere mentaliteit dan de democratiseringsbewegingen van de jaren zestig in het westen van het land of in grotere steden. De bewoners hebben een traditie van een zekere onderdanigheid aan de RK-kerk niet alleen, maar zijn opgevoed in een zekere afhankelijkheid van de Langstraatse schoenfabrikanten waarvan zij voor hun inkomen afhankelijk waren. Dezelfde houding hebben zij in 2000 nog ten opzichte van het bestuur van Efteling. Ook financieel zijn zij afhankelijk van deze ondernemer.

De vraag van het WRR-rapport is wel: welke drijvende krachten zitten er achter deze democratiseringsbewegingen tegen de komst van evenementen? Maar in deze vraagstelling worden de 'gewone mensen' overgeslagen. Vinden die mensen het wel zo leuk dat grote winkelcentra en shopping centers zich op hun stoep vestigen? Ik vind dat je aan die vraag als onderzoeker niet voorbij kunt gaan.

Mijn vraag werd: wat slaan de andere wetenschappers over?

Is er wel sprake van persoonlijke betrokkenheid bij de 'gewone mensen'?

Cultural studies

Hoe heb ik gebruik gemaakt van *Cultural studies*?

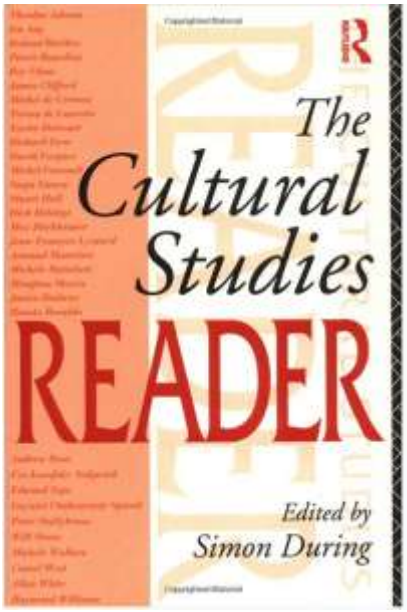

CS zijn sterk verbonden met de traditie van de Engelse arbeidende klasse en de veranderende economie na 1920. Veel vakmanschap van die klasse veranderde door technologisering in lopende band werk. Hun vakbekwaamheid werd daardoor van de arbeiders 'ontnomen'. Tegelijkertijd werden de arbeiders door de economische vooruitgang van de jaren zestig steeds welvarender waardoor zij zich allerlei begerenswaardige consumptiegoederen zoals auto's, wasautomaten etc. konden aanschaffen. De cultuur van de arbeiders fragmenteerde en veranderde. Hun traditionele 'buurt'-cultuur veranderde in een cultuur die van buitenaf werd georganiseerd; door de filosofen Adorno en Horkheimer de 'cultuur industrie' genoemd.

(Voor een uitgebreide weergave van mijn onderzoek zie onder 'aanhangsels' op deze site 'Dorpsbewoners en hun sprookjespark' met name de pp 33 t/m 46 en de interviews met de dorpsbewoners pp IV — XX).

Spiritualiteit: wat betekent dat voor mij? (1) (2006)

Sieth Delhaas

Relevo – Weert, 21.2.2006

Inleiding

Spiritualiteit: Waar sta jij zelf?

Oranje rode vlammen, je kunt niet anders zeggen dan een laaiend vuur tegen een zwarte achtergrond. Dat springt je tegemoet van de omslag van het boek van Kees Waaijman over spiritualiteit.

Een laaiend vuur: is het dat, spiritualiteit?

Allereerst: wie is Kees Waaijman? Hij is religieus, lid van de orde van de Karmel. Hij was, toen hij dit boek schreef, wetenschappelijk directeur van het Titus Brandsma Instituut, en hoogleraar Spiritualiteit aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen, daarnaast redactielid van het spiritualiteittijdschrift Speling

Spiritualiteit, wat is dat?

In de bibliotheek in Den Bosch vond ik onder de zoekterm spiritualiteit meer dan driehonderd publicaties. Van spiritualiteit in de liturgie tot spiritualiteit in de wielersport. De aandacht voor spiritualiteit is de laatste decennia zo gegroeid dat ik van de bomen het bos niet meer zie.

U kunt van mij tijdens de drie avonden die door Relevo voor dit onderwerp zijn uitgetrokken dus ook niet verwachten dat ik u vertel wat spiritualiteit is.

Met dit thema begeven we ons op gladijs. Iedereen heeft er iets over te zeggen. Maar is dat wel mogelijk?

Je kunt om te beginnen allerlei vragen stellen:

- *om wie draait het bij spiritualiteit?*
- *waar komt spiritualiteit vandaan?*
- *waarom houden de mensen zich tegenwoordig zo bezig met spiritualiteit?*
- *wat is er zo aantrekkelijk aan of in spiritualiteit?*
- *waarom lijken juist gewone mensen zich de laatste decennia voor spiritualiteit te interesseren, terwijl het voor de jaren zestig alleen iets was wat je bij kloosterlingen en heiligen moest zoeken?*
- *wat levert spiritualiteit voor mensen op?*

Vragen waarover je samen kunt praten, maar waarop je toch maar vage antwoorden zult kunnen krijgen of geven. En daarmee blijft spiritualiteit dus ook een vaag begrip.

Het boek van Kees Waaijman van bijna duizend pagina's heb ik gekozen als uitgangspunt voor deze avonden. Waarom?

De ondertitel van het boek is: vormen, grondslagen en methoden. Dat betekent dat hij in dit boek probeert juist het vage uit dit begrip te verwijderen. Daarvoor in de plaats wil hij het begrip helder neerzetten. Waarom komt hij daar nu juist in het jaar 2000 mee?

Je denkt onmiddellijk, mooi, 2000 jaar na de geboorte van Jezus waaruit een nieuwe religieuze beweging ontstond.

Gaan we het dan – alleen maar – hebben over christelijke spiritualiteit? Deze avond in elk geval wel. En dat moet wel om een begin te maken met het begrip helder neer te zetten. Ik doe dit ook omdat wij, denk ik, zoals we hier bij elkaar zijn, vertrouwd zijn met een bepaalde taal waarin religieuze begrippen verstaanbaar zijn. En wel de christelijke taal. Ook al zou u niet –meer- tot de christelijke godsdienst behoren, toch bent u door onze Nederlandse en Europese cultuur vertrouwd geraakt met die taal. Sterker nog: die christelijke begrippen behoren tot onze cultuur. Voorbeeld mijn eigen ervaring met het Tibetaanse dodenboek.

Daarom zullen we vanavond als het om spiritualiteit gaat meestal spreken over God. Wat we daaronder ook verstaan. Zie het eerste aandachtspunt voor deze avond: spiritualiteit raakt de kern van het menselijke bestaan: de verhouding tot het Absolute. Dat is de eerste regel waarmee Waaijman zijn boek begint. Hij zet het dus gelijk al breed op. Hij laat met die eerste regel al zien: spiritualiteit is niet iets wat specifiek is voor de christelijke godsdienst. Het is iets wat in alle culturen, levensbeschouwingen en religies voorkomt. En hij voegt er aan toe: deze verhouding wordt in de spirituele tradities, dus ook buiten de christelijke traditie op een andere manier verwoord. Bijvoorbeeld termen als de verlichting; voortkomend uit het Ene; uiteindelijke Bevrijding, enzovoort.

Zijn tweede alinea begint hij met een uitspraak die de spiritualiteit heel dicht bij onszelf brengt. Daarmee ligt dit woord ineens heel vertrouwd in ons midden. Het is uw tweede aandachtspunt. Hij zegt:

> *in het dagelijks leven is spiritualiteit doorgaans sluimerend aanwezig als een stille kracht op de achtergrond, een bezieling, een oriëntatie.*

Deze regels zeggen iets over onszelf. Wij allen kunnen beschikken over spiritualiteit. Nee, we beschikken er over. Het ligt in ons mensen opgeslagen. Het is gewoon aanwezig. Het hoort bij mensen.

Maar wat ik minstens zo boeiend vind, dat ik er dus zeker van kan zijn dat mijn medemensen ook die sluimerende spiritualiteit 'als een stille kracht' met zich mee dragen. Dat zou dus iets moeten zeggen over de omgang met onze medemensen.

Spiritualiteit met een hoofdletter wordt het echter als, zo zegt Waaijman, spiritualiteit soms als een onontkoombare Presentie ons bewustzijn binnendringt. Dan vraagt zij om vormgeving en doordenking. (let op hoofdletter).

Waaijman veronderstelt dat de laatste decennia juist veel mensen iets dergelijks, die Presentie met een hoofdletter, zelf hebben ervaren. En daar wilden ze met anderen over praten en over lezen. Want zo'n beleving gaat je niet in de koude kleren zitten. Vandaar,

veronderstelt Waaijman, al die spirituele centra, cursussen, boeken, etc., die als paddestoelen tevoorschijn kwamen.

Waar kwam die belangstelling ineens vandaan? Eén veronderstelling is als gevolg van de psychoanalytische beweging door Freud rond de eeuwwisseling van de 20e eeuw in gang gezet; door de desillusie van het vooruitgangsgeloof en de Verlichting in de eeuwen daarvoor; de oorlogen van de twintigste eeuw zou het een antwoord op de zinloosheid van het bestaan en de massacultuur kunnen betekenen; de heilzame bries van Vaticanum II -hier is een rooms-katholiek aan het woord; maar het is wereldwijd gaande. Dit en alle ontwikkelingen die daarmee samenhangen hebben geleid tot al die aandacht voor de studie van spiritualiteit. Want die was er nooit zoveel. Vanwege dat vage, wat ik eerder noemde, was spiritualiteit, ook in de kerken – in de ene kerk, de rooms-katholieke, wat meer, maar wel onder controle — , dan in de andere, de protestantse – een vaak of min of meer verdacht ongrijpbaar 'iets'.

Soorten spiritualiteit

De laatste dertig jaar zijn er wetenschappelijke programma's ontwikkeld die 'de geleefde ervaring van de spiritualiteit bestuderen'. Het Titus Brandsma Instituut waarvan Waaijman directeur is, staat daar om bekend. Dus het is geen programma van hoe moet de mens spiritualiteit beleven, maar de wetenschappers bestuderen de uitspraken van – ook — gewone mensen wat zij zelf als spiritualiteit ervaren. (zie ook de KRO programma's over wonderen e.d., materiaal vaak gebruikt juist voor zulke wetenschappelijke programma's). Er is door al deze ontwikkelingen behoefte aan onderzoeksgereedschap. U weet, als iets wetenschappelijk moet heten, dan moet het onderzoek aan bepaalde eisen voldoen. En Waaijman heeft zijn boek geschreven als onderzoeksgereedschap. Dat wil zeggen je kunt met dit boek antwoorden vinden op de vraag hoe spiritualiteit zich laat zien; hoe je spiritualiteit kunt benoemen. Daarbij moet er ook gebruik worden gemaakt van andere vakkennis zoals psychologie, sociologie, geschiedenis, filosofie, theologie. Bijvoorbeeld er moet rekening worden gehouden met het globaliseringsproces en de veramerikanisering van de wereld. Mondialisering is belangrijk. Er ontwikkelt zich ook een interreligieuze dialoog. De dialoog verbreedt de horizon van mensen. Het eigen perspectief kan worden verbreed of losgelaten door de dialoog. De interspirituele dialoog is een spiritueel proces.

"They who want to win the world for Christ must have the courage to come into conflict with it."
~Blessed Titus Brandsma

Waaijman heeft in zijn boek vierenvijftig vormen van spiritualiteit beschreven. Deze zijn verdeeld over drie hoofdgroepen:

1. lekenspiritualiteit
2. scholen van spiritualiteit
3. tegenbewegingen.

In alle drie de groepen is de godmenselijke omvorming het centrale punt. Wat gebeurt daar? Vooral: wat hebben mensen daar zelf over te vertellen?

Ik verlaat hier de lijn van het onderzoek van Waaijman, anders wordt het te wetenschappelijk. Wij gaan verder met het terrein van de lekenspiritualiteit. Het eerste terrein van zijn onderzoek.

Waaijman zegt daarover:

‘De lekenspiritualiteit vormt zich in de persoonlijke levensgeschiedenis. Zij ontplooit zich binnen het genealogisch kader van de familie en vindt haar centrum in de woning, die de intimiteit behoedt en bemiddelt tussen binnen en buiten.’

Herkent u iets daarvan?

Op deze stelling wil ik verder ingaan en zal daar ook mijn persoonlijke opmerkingen bij maken. Het is duidelijk dat, hoewel Waaijman zegt een breed onderzoek te willen doen, hij natuurlijk spreekt vanuit eigen perspectief en achtergrond. Dat is de rooms-katholieke achtergrond en de ontwikkelingen binnen die kerk. Ik probeer het wat te verbreden naar het algemeen christelijke en zal er ook vragen bij stellen over situaties. Bijvoorbeeld nu niet iedereen meer een gezin vormt, er veel alleenstaanden zijn, en met het oog op ouder worden, mensen vaak alleen zijn achtergebleven, hoe zij omgaan met de familiegewoonten van spiritualiteit, enzovoort.

De lekenspiritualiteit is bij de geboorte al min of meer bepaald:

a) er is een bepaald gezin, dat op zichzelf al bepaald is door de generaties daarvoor.
b) dat bepaalde gezin, dat weer bepaald wordt door de woning, die de omgang binnen het gezin sterk beïnvloedt; ook een rol spelen welstand en welzijn, relaties met anderen.
c) De grondstof van de lekenspiritualiteit wordt gevormd door de persoonlijke levensloop.

Ad a) Er is een bepaald gezin, dat op zichzelf al bepaald is door de generaties daarvoor.

Vragen die van belang zijn. Werd je gedoopt? Verwijst de naam van het kind naar een zekere vroomheid? Vanuit een kerkelijke context is er door de leer van de kerk, of door het lezen van de bijbel thuis een besef bij de ouders of en zo ja hoe zij het kind willen inwijden in die kerkelijke context. Maar daarnaast is er de persoonlijke vroomheid van de moeder, de vader, apart of samen. Liedjes leren, gebedje leren voor het eten, het slapen gaan. Ieder gezin heeft zo zijn eigen patroon. Maar er is een weten van hoe het zou kunnen of moeten via die religieuze groep waar je bij hoort.

In de bijbelse traditie is de naamgeving van de geborene vaak een uitspraak van de moeder of de vader, die iets zegt over de verhouding van die ouder met God: bijv. Mijn Machtige is mijn Levenskracht (ps. 109)

Groei je niet op binnen zo’n religieuze sfeer, is er dan misschien toch een niet-kerkelijk gebonden persoonlijke vroomheid. Hoe groot is die kans?

Die kans is reëel, want teruggrijpend naar de uitspraak van Waaijman eerder:

> *In het dagelijks leven is spiritualiteit doorgaans sluimerend aanwezig als een stille kracht op de achtergrond, een bezieling, een oriëntatie.*

Hoe moeten we dat dan zien als de ouders niet zelf een religieuze achtergrond hebben, of daar niets meer aan doen? Dat laatste zien we vaak bij onze eigen kinderen die in elk geval de

kerk achter zich gelaten hebben. Hoe wordt dan die spiritualiteit bij die jonggeborene gevormd?

Ad b) Dat bepaalde gezin dat op zijn beurt bepaald wordt door de woning, die de omgang binnen het gezin sterk beïnvloed, en de daarnaast spelende gegevens van welstand en welzijn, relaties met anderen.

Waaijman noemt een voorbeeld van in welk gezin een kind terecht komt.

Een dochter uit een tienerhuwelijk, vader verdwijnt na het huwelijk, moeder geeft daarvan haar kind de schuld. Het kind voelt zich onmachtig en haar leven, als ze jong trouwt wordt een kopie van dat van haar ouders. Haar ervaring in religieus opzicht is: mijn ouders luisterden nooit naar me; ik bid niet, want God heeft toch geen interesse in mij. We zien de overeenkomst tussen de relatie met de moeder en met God. In deze overdracht tussen ouder en kind krijgt spiritualiteit geen kans.

Een ander voorbeeld: Een klein meisje vraagt aan haar vader: wat is dat voor een boek? 'De bijbel', antwoordt haar vader. De vader gaat heel open en ontspannen op haar volgende vragen in. Ook hier vindt overdracht tussen twee generaties plaats, maar deze is uitnodigend. We horen zelfs de vader op haar vragen af en toe zeggen: dat weet ik niet, als het over God gaat. Er is dus in de ontwikkeling van de spiritualiteit van dat kind van alles mogelijk.

Ad c) De grondstof van de lekenspiritualiteit wordt gevormd door de persoonlijke levensloop.

Geleidelijk groeit het leven van de jonge mens (m/v) uit tot een min of meer vastliggend patroon van werk, relaties, en alles waar hij of zij zich toe aangetrokken voelt, uitdrukkelijk of niet voor dingen kiest en zo haar/zijn positie in gaat nemen.

Al deze onderdelen van haar/zijn leven werken op elkaar in en het wordt een soort weefwerk dat leven wordt genoemd.

Waaijman noemt de hoofdvelden: werkkring, gezinsleven, vriendschappen en liefdesrelaties, woonplaats, vrijetijdsbesteding, religie, politiek en maatschappelijk leven. Hij noemt in dat hele weefwerk 'de zorg' als een belangrijke stabilisator van het leven. De zorg die jezelf ontvangt en de zorg die je op jouw beurt om anderen hebt.

Vanzelfsprekendheid

In deze opsomming wil ik een opmerking maken. Daarin noemt hij het gezinsleven als een vanzelfsprekend onderdeel. Wij weten dat in onze tijd heel veel jonge, maar ook oudere mensen er bewust voor kiezen om alleen te leven. Ik spreek dus nu even niet over die mensen die – zoals men dat vroeger noemde 'overschoten' en waar zielig over werd gedaan. De 'eenzamen' worden ze vaak genoemd. Ik noem nu een heel andere en moderne categorie mensen die lijken hun volwassen leven buiten een verband te leven waarin de eigen woning een rol speelt. Door een toenemende welvaart vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw is er een ontwikkeling van een ongekende expansie op het gebied van vrije tijd naar spectacularisering en mediasering (TV, afspeelapparatuur, video's etc.). Deze ontwikkeling doet een enorme aanslag op menselijke relaties als het gezin, de familie, buurtschappen. Er is

een grote mobiliteit ontstaan. Iedereen komt op andere tijden thuis of vertrekt. Er is sprake van 'vrijetijdsindustrie'.[3]

Vraag: hoe denken wij in die nieuwe leefstijlen de ontwikkeling van de leken- of persoonlijke spiritualiteit ruimte te geven?

Ook valt op dat Waaijman in de opsomming van het volwassen worden de religie als een vast gegeven noemt, terwijl dat in onze tijd steeds minder lijkt te worden of totaal afwezig is.

Waaijman stelt dat er in het volwassen worden twee belangrijke spirituele momenten zijn:

a. het ontstaan van het innerlijk. Je zou kunnen zeggen dat dit mede ontstaat door zelfreflectie. Het leren zich te bezinnen op het eigen leven. Hij zegt daarvan dat deze ruimte van het innerlijk aanvankelijk onwennig is. Want het kan een gevoel van vervreemding geven. De ervaring dat jij anders naar de dingen kijkt dan anderen. Of dat je je omgeving ineens anders ziet. Maar die ontdekkingen zijn belangrijk omdat anders de persoonlijke uitgroei alleen maar bestaat in het kritiekloos overnemen van de patronen waarin je bent opgegroeid. En juist op dat nieuwe innerlijk zal de spiritualiteit kunnen aansluiten.
b. het tweede spirituele moment bestaat erin dat door de uitgroei van het leven heen er iets voelbaar wordt van het Geheim. Waaijman schrijft dit woord met een hoofdletter. Spiritualiteit probeert namelijk onze levenswerkelijkheid een extra dimensie te geven. Zij wil laten zien dat onze levenswerkelijkheid méér is dan een ruimte, of het weefwerk zoals ik het eerder noemde, waarin en waardoor wij onszelf handhaven in de wereld. Als wij ons leven proberen te beheersen en naar onze hand te zetten. Alles wat we doen, de keuzes die we maken, ons omgaan met onze relaties, de manier waarop wij ons gedragen, zijn, zegt Waaijman, enerzijds een incarnatie van onze levensvorm, maar tegelijkertijd openbaren ze een méér, of een meerwaarde, een geheimvolle andere zijde.

Ouder worden

Als laatste in de ontwikkeling naar spiritualiteit wordt het ouder worden genoemd. Het lijkt dan alsof het afnemen van de energie, de levenskracht, het minder snel worden, het minder mooi worden, allemaal als negatief moet worden gezien. Maar dit 'afnemen' van veel levensaspecten waaraan een man of een vrouw vaak hun kracht hebben ontleend, waar ze trots op zijn geweest, dus dit afnemen draagt ook de mogelijkheid in zich om opnieuw een kracht te zijn voor de eigen geestelijke groei.

[3] H.Mommaas e.a., *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen* (Den Haag 2000) 9.

Men kan de vraag aan zichzelf beginnen te stellen, misschien voor het eerst: wie ben ik mijn hele leven geweest? Ben ik degene werkelijk die ik geworden ben?

Antwoorden op deze vragen bieden een mogelijkheid tot inkeer. Mensen trekken zich terug. Proberen de eindigheid, de dood in zich toe te laten. Dan wordt de identiteit niet meer, zoals bijna het hele voorgaande leven, aan het sociale weefsel ontleend. Nee, dan komt de eigen identiteit te staan in de confrontatie of de ontmoeting met het Oneindige (let op de hoofdletter). De spirituele vraag kan dan worden:

> *waaraan ontleent het leven van een mens zijn waarde, wanneer de kwaliteit van het leven wegvalt?*

Deze confrontatie of ontmoeting kan mensen de gelegenheid geven bezinnende of contemplatieve ervaringen op te doen. Dan is er geen neergang, zoals het ouder worden vaak wordt gezien, maar een doorgroei. De fysieke en spirituele integratie, vervlechting van de persoonlijkheid wordt juist daardoor versterkt.

Tot slot

Ik heb geprobeerd om, door u mee te nemen op de ontwikkelingsweg van elk mens, iets te laten zien van de spiritualiteit die de mens vergezelt. Bijna een hachelijk gebeuren voor die spiritualiteit als je ziet wat er onderweg allemaal met haar of hem gebeuren kan.

Maar ik hoop dat het begrip spiritualiteit voor u dichterbij is gekomen. Straks in de discussie komt ze misschien nog dichterbij.

Een laatste opmerking:

Er is door de eeuwen heen, ook in de bijbelse tijden zien we dat, steeds een zekere strijd geweest om de bemoeienis van de officiële instituten met die persoonlijke vroomheid. In bijbelse tijden waren die instituten de tempel, de priesters, de profeten. In onze tijd zijn het de kerken. Zij wilden en willen zich bemoeien met de opvoeding in die persoonlijke spiritualiteit. De leken op hun beurt zijn zich altijd bewust geweest van de waarde van hun persoonlijke spiritualiteit. Zij wilden zich hun eigen ervaringen op dat gebied niet zo maar laten afnemen. Of zich op dat punt iets laten voorschrijven.

Daar hebben we in ons eigen leven misschien ook wel voorbeelden van. Die horen we in de discussie hierna misschien.

Spiritualiteit en tegenbewegingen (2) (2006)

Sieth Delhaas

Relevo – Weert, 14.3.2006

Inleiding

Bij de eerste bijeenkomst zijn we bezig geweest met lekenspiritualiteit.

Vanavond richten we ons op spiritualiteit en tegenbewegingen. De vorige keer hebben we over spiritualiteit gesproken als

- een stille kracht, sluimerend op de achtergrond aanwezig, als een bezieling, een oriëntatie;

Dit kenmerk van spiritualiteit geldt niet alleen voor de mens in zijn/haar persoonlijke en privéleven. Die stille kracht gaat met haar mee als zij haar werk doet in de samenleving, als hij in de organisatie waarin hij werkt zijn beste krachten geeft. Kortom: spiritualiteit als een oriëntatie die al ons handelen zin geeft.

Zowel in de lekenspiritualiteit als in het thema van vandaag spiritualiteit en tegenbewegingen is de godmenselijke omvorming het centrale punt. Ik wil nogmaals benadrukken dat de term godmenselijk niet meer is dan een hulpwoord. Ook buiten godsdienst en geloof bloeit er spiritualiteit op, hebben we in de vorige lezing gehoord. Dus als ik godmenselijk zeg, geldt dat de omvorming van de mens naar een bron, een diepte, een hoger iets, een kracht, of wat u daar zelf maar bij ervaart.

Met betrekking tot die godmenselijke omvorming, blijft steeds het woord god een rol spelen. Dat woord kan storend zijn voor mensen die niet in die religieuze traditie staan, waarin het woord god vertrouwd is. ‘Ook buiten godsdienst en geloof bloeit er spiritualiteit’, aldus het boek van Waaijman, dat deze cursus als basis heeft. Daarom wil ik hier een woord invoeren dat ook voor christenen niet gemakkelijk in het gehoor ligt. Maar het maakt het begrip van het ‘hogere’, ‘het wezenlijke’ waarin het over spiritualiteit gaat, wat meer los van dat ene begrip god.

Wezer

Jaren geleden, toen Waaijman een programma had voor de radio over de Psalmen, luisterde ik terwijl ik bezig was met koken. Ik werd toen getroffen door het woord Wezer dat hij gebruikte. Niet Jahwe, of God, maar Wezer. Ik werd er door getroffen, enerzijds omdat het zo vreemd klonk; zo afstandelijk. En tegelijkertijd voelde ik dat in dat woord de essentie zat. Je kunt het woord aanduiden met de Nabijheid, of met Ik-zal-er-zijn. Maar Wezer is essentiëler naar mijn gevoel. Waaijman en Wezer, die hoorden bij elkaar voor mij en verder hoorde je dat woord zo niet.

Nu, in dit boek over spiritualiteit is dat woord er weer en ik zou voor willen stellen: laten we dat woord in ons achterhoofd houden als we proberen te duiden wat spiritualiteit is, wat het wil zeggen, wat het doet…

Natuurlijk gebruikt Waaijman bijbelse voorbeelden als hij het woord Wezer probeert te verduidelijken. Maar ik weet tegelijkertijd dat hij de ruimte van de spiritualiteit niet beperkt tot het Jodendom of het christendom, want hij gebruikt net zo goed voorbeelden uit de traditie van het boeddhisme en de Islam.

Een voorbeeld uit de Psalmen nu: 'De Naam riep ik uit: Ach Wezer, laat mijn ziel ontsnappen (ps. 116:4). En dan verklaart hij: 'Het uitroepen van de Naam is een liefdesbeweging van restloos toevertrouwen. Door de naam "Wees er" uit te roepen, hecht de bidder zich in de genadige presentie van 'Ik ben er'.

Uit de context van de voorbeelden zou ik me kunnen voorstellen dat in de presentie stellen van de bidder met dit woord Wezer, dit ook samenhangt met of is ontstaan tijdens het nomadenbestaan van het volk Israël. Als bidplaats hadden zij aanvankelijk, de eerste paar honderd jaar misschien, een tent. Voor de meeste volken had de godsdienst een centrum. Daar was een god te vinden. Voor de zwervers in de woestijn was er geen centraal punt. Als ze hun god aanriepen dan was het een verzoek van: wees er.

Waaijman geeft nog een voorbeeld over spirituele wegen. Spirituele scholen (deze zouden we niet behandelen), maken meestal gebruik van het beeld van de weg. De Joodse spiritualiteit doet dat met de Thora, het aanwijzen van de levensweg, Jezus wordt voor Christenen 'de ware levensweg', de boeddhistische spiritualiteit ziet zichzelf als 'het voertuig op weg naar de Verlichting'. Het taoïsme draait helemaal om de tao, de weg. In de Islam wordt de levensvorm van mystici aangeduid met tariqa, dat 'pad' betekent.

Waaijman geeft een mooi voorbeeld hoe het gaan van een weg samenvalt met Wezer en waarom die weg wordt gegaan: Hij zegt: 'De weg van Wezer en de weg van de vrome mens, (de zoekende), grijpen wederkerig in elkaar. Met weer een voorbeeld uit een aantal Psalmteksten (1:6, 25:4-5,9; 27:11; 103:7): 'De weg die de vrome kiest, is de weg die Wezer wijst'.

Waaijman geeft ook een voorbeeld in de zelfmededeling van Wezer op de Sinaï. Eerst is er tussen het volk en Wezer, door bemiddeling van Mozes, een conflict om een afgodsbeeld. God zegt, volgens de teksten in Exodus: 'ik trek niet verder op met jullie.' Na het kreunen van het volk en de bemiddeling van Mozes komt er een uitspraak waar de naam Wezer wordt gepresenteerd: 'Ik laat voorbijgaan heel mijn goedheid voor jouw gelaat en Ik roep de naam Wezer uit voor je gelaat. Ik begenadig wie Ik begenadig. Ik verteder mij over wie Ik mij verteder' (Ex. 33:19). En dan wordt volgens Waaijman die toezegging van Wezer zelf ingelost door wat er staat: 'En Wezer daalde neer in een wolk, ging bij hem (Mozes) staan en riep de naam Wezer uit. Wezer ging aan Hem voorbij en riep uit "Wezer, Wezer!'(Ex. 34:5-6). Wezer stelt zich, terwijl hij zijn eigen Naam uitroept, aldus Waaijman, present als een eminente vorm van zelfverbintenis.

Veranderingen

Ik vind spiritualiteit en tegenbewegingen een heel passend voorbeeld om in deze serie avonden van Relevo aan de orde te laten komen. Wij leven allemaal in een periode dat er heel veel verandert en veranderd is. Op persoonlijk gebied vaak: in relaties, in het werk. Maar ook op maatschappelijk terrein, in de politiek en wereldwijd. Dat geldt vooral voor de periode van de jaren zestig tot en met tachtig van de vorige eeuw. Mensen die toen lid waren van een kerk hebben dat ook op dat terrein meegemaakt. De meesten hier zijn waarschijnlijk lid of lid geweest van de katholieke kerk. Rondom en in die kerk is vooral veel te doen geweest over hoopvolle en dan weer tegenvallende verwachtingen. Dat heeft het geloof van mensen veranderd.

We hebben gezien dat er rondom die veranderingen bewegingen zijn ontstaan. Tegenbewegingen. Tegen veranderingen in de kerk, tegen niet doorgaande veranderingen in de kerk, tegen de voortgaande macht van de clerus, tegen, ook in de protestantse kerken, veranderingen in de geloofsleer, of tegen veranderingen die juist niet goed werden doorgezet of vormgegeven.

Maar ook op ander terrein hebben zich veranderingen voorgedaan. Of mensen werden zich bewust van onderdrukkende situaties in de maatschappij en verzetten zich. Uitingen daarvan zijn de homobeweging, de vredesbeweging, de anti-kernwapenbeweging, de antiracismebeweging, de vrouwenbeweging, de vluchtelingenbeweging, de antiapartheidsbeweging, de milieubeweging, de anti-armoedebeweging, de 8-Mei-beweging. Al die bewegingen wilden veranderingen voor een betere wereld. Voor meer menswaardigheid. Ik maak me sterk dat u misschien wel aan één of meer van die bewegingen hebt meegedaan. Of er nog bij betrokken bent nu.

Ik zei al, dat ik spiritualiteit en tegenbewegingen een heel passend onderwerp vind om in deze serie avonden van Relevo aan de orde te laten komen. Waarom speciaal? Ja, Relevo is zelf zo'n tegenbeweging.

Ja toch?

Toen Joep Spits en Maart Vestjens begin jaren tachtig van de vorige eeuw met Relevo begonnen, was dit een tegenbeweging tegen de opstelling van Monseigneur Gijsen, die bepaalde mensen de mond wilde snoeren of bepaalde onderwerpen niet meer besproken wilde zien in kerkelijk georiënteerde gespreksgroepen. De tegenbeweging heeft Mgr. Gijsen overleefd. Die tegenbeweging bestaat al meer dan twintig jaar. En kennelijk heeft deze tegenbeweging nog steeds zin. Is zij niet alleen tègen een zaak, maar is zij zelf een bron geworden van spiritualiteit voor mensen. Zij is

geworden van een tegenbeweging tot een stille kracht, sluimerend op de achtergrond aanwezig, als een bezieling, een oriëntatie. Op haar beurt bezielt zij mensen. Mensen willen hun eigen leven oriënteren op wat zij binnen de cursussen van Relevo te horen krijgen. Daarom die tegenbewegingen vandaag.

Maar ook omdat Relevo behalve religieuze levensoriëntatie — want dat betekent de naam Relevo -, altijd dat maatschappelijke aspect heeft gehad. Je betrokken weten bij wat er in de maatschappij gebeurt. Ik heb dat heel sterk gevoeld toen ik jarenlang binnen Relevo de studiedagen vrouwengeschiedenis kon geven. Twee tegenbewegingen die zich daarin met elkaar konden verbinden.

Tegenbeweging

Ik baseer me in de toelichting opnieuw op wat Waaijman daarover heeft gezegd. Een tegenbeweging verzet zich tegen het dominante, het overheersende. En waar overheerst wordt is een mens, een groep mensen, niet vrij. Kan zich niet ontplooien naar eigen geaardheid. Als mensen zich tegen het dominante gaan verzetten, ontwikkelen zij krachten. De bijbel staat vol met verzetsacties en bewegingen tegen het dominante.

Het volk Israël is er in de tijd van Mozes bijvoorbeeld, een eerste voorbeeld van. Het waren onderdrukte boeren, herders en statelozen die tegen de farao's van Egypte in opstand kwamen en zich terugtrokken in de woestijn. Onder de eigen Israëlische koningen keren profeten zich tegen onderdrukkende, goddeloze koningen. Eeuwen later sluiten machtelozen, herders en vrouwen zich aan bij Jezus. Maria, de ongehuwde moeder van Jezus keert zich in haar lofzang tegen de onderdrukkers in het algemeen.

Zij horen bij de tegenbewegingen.
Maar er zijn soorten tegenbewegingen.

Tegenbewegingen in de spiritualiteit houden zich op buiten de machtsstructuren van de gevestigde orde. Maar niet alleen buiten de structuren, zoals de dominante politiek. Hedendaagse voorbeelden: de oppositie van Groen Links, SP en PvdA. Maar ook buiten de concepten. Dat betekent dat ze niet meedoen bij de thema's van een tijd. Bijvoorbeeld in deze tijd dat alles wordt ondergeschikt gemaakt aan de vrije markt.

Voorbeeld: de theologe Mary Pillay in India, die een actie ondersteunt van vrouwen in vierenveertig vissersdorpen in haar land tegen de Japanse vissersschepen die de zee voor hun kust leeg vissen met moderne technologie.

Tegenbewegingen houden zich op buiten de Grote Verhalen. Bijvoorbeeld het oude verhaal van de theologie. Kun je dat in deze tijd blijven repeteren zoals dat twintig eeuwen is gebeurd, of zet je jouw nieuwe uitleg in, zodat mensen zich van deze tijd er weer in herkennen? Zulke tegenbewegingen noemt men bevrijdingstheologie.

De tegenbeweging stelt zich op buiten de dominante macht. Een kenmerk daarvan is, dat zij zich niet laat opsluiten. Integendeel. Opsluiten is stilzitten. Dan word je slachtoffer. Dan moet een ander je komen redden. Daar wacht je op. Een tegenbeweging roeit tegen de stroom op. Tegenbewegingen veroorzaken soms chaos, maar een chaos die op zichzelf vruchtbaar kan worden.

Voorbeeld: Voorzitter Marijnissen van de SP ging/gaat vaak niet naar bijeenkomsten van de opening van de Staten Generaal omdat hij tegen de monarchie is. Hij is zelf geen verdrukte

(meer), maar neemt het voor de verdrukten op. Hij wordt hun woordvoerder. En interessant om in de gaten te houden is, na de gemeenteraadsverkiezingen, nu de SP zoveel gewonnen heeft, of deze partij die tegenbeweging ook blijft. Trouw blijft aan haar spiritualiteit om spreekbuis te zijn voor mensen die een andere samenleving willen. Of: en dat zie je vaak gebeuren: wordt die beweging zelf onderdeel van de machtsstructuur? Dat zullen we zien. (zie: de koningen van Israël).

Zoals Jezus. Zelf was hij geen onderdrukte, maar hij was hun woordvoerder. Hij mocht bij een Farizeeër en een tollenaar, degene die de belasting voor de Romeinse overheerser incasseerde, aan tafel zitten. Hij was een geëerde gast, maar hij heulde niet met de onderdrukker. Hij ging op die uitnodigingen in om de onderdrukkers aan te spreken op hun daden.

Jezus conformeert zich tijdens zijn leven nooit met de macht. Maar als je zo'n 300 jaar na Jezus kijkt, dan zie je dat deze Jezusbeweging zich conformeert met de Romeinse onderdrukker en zelf machtsstructuur wordt, die feitelijk voortduurt tot in onze tijd.

Waaijman noemt drie vormen van de spirituele tegenbeweging:

De fase van de losmaking uit de sociale structuur.

Dat is geen lolletje. Men is letterlijk nergens, men is bezitloos, passief. Toch stroomt er leven. Alleen al omdat men de stap tot losmaking heeft gezet. Binnen de groep stroomt het. Er is gemeenschap, gelijkwaardigheid, levensenergie, creativiteit, fantasie, inzicht. Er is een doorleven van waarden. Waarom heeft men deze stap gezet? Maar er is ook een ervaring van belachelijkheid. Vanuit deze overgangsfase worden vormen van spiritualiteit zichtbaar.

De fase van inferieure spiritualiteit:

Inferioriteit, dus behorend tot de allerminsten, zijn zij die aan de onderkant van het structurele bouwwerk zitten. In de kelders van de mensheid: de outcast. Noem maar op in deze tijd. De junks, de werklozen, de Marokkaanse rotjongens, de Antilliaanse rotjongens, de Marokkaanse vrouwen die van hun man niet de deur uit mogen, de moslimmeisjes die per se met een jongen uit hun milieu moeten trouwen; bijstandsvrouwen, die een absolute uitzichtloze toekomst hebben, ouderen die alleen van een AOW moeten rondkomen; sommige uitgeprocedeerde vluchtelingen, die naar een onveilig land terug moeten.

Ik blijf maar even in Nederland, want buiten de grenzen kunnen we nog meer opnoemen. En terwijl ik het opschreef en nu opnoem, had ik geen idee, dat er alleen in Nederland al zoveel onderkantmensen zijn die zitten in de fase van de inferieure spiritualiteit.

Als ze nu maar in de gaten hebben dat met inferieur ook spiritualiteit verbonden kan zijn.

Even een vraag tussendoor. Wie vertelt hen dat?

Toch hebben deze inferieuren een kracht, een spiritualiteit. Namelijk: als het goed is, als ze zelf alert zijn, krijgen ze door hoe onze samenleving in elkaar zit. Ze krijgen door hoe onze veelgeprezen democratie helemaal niet zo democratisch is. Hoe de gelijkheid in Nederland, helemaal niet zo gelijk is. Hoe onze Grondwet op heel veel punten niet in praktijk wordt gebracht. Die kracht van 'de zaken door hebben' kunnen ze gebruiken.

Het duidelijkste voorbeeld in onze tijd zijn de Moslimjongens die bereid zijn tot terreurdaden. Zij ontlenen hun kracht in hun tegenbeweging aan de Koran en met het vooruitzicht van het

eeuwig paradijs Zij storten zich in het verzet. Nu ga ik er maar even van uit dat zij de Koran juist uitleggen.

Hoe gek het ook klinkt, die kracht, die inferieure spiritualiteit fungeert tegelijkertijd als een symbool van menselijkheid. Hoe fel je ook tegen de Hofstadgroep bent. Ergens voelt iedere Nederlander, dat die immigrantenjongens, of zonen van vroegere immigranten, door de Nederlandse samenleving in de steek zijn gelaten. Zoals hun ouders door onze samenleving in de steek zijn gelaten. Zij vormen een kracht binnen onze samenleving, net als de armen met hun voedselpakketten, of de arme ouderen met hun veel te kleine budget. Doordat hun situatie anderen een scherp inzicht geeft in de maatschappij, worden zij een symbool van menselijkheid.

Zij die aan de goede kant van de welvaartsstreep zitten gaan zich afvragen: wat hebben wij eigenlijk voor maatschappij? Gebeurt dit onder onze ogen? Worden er werkelijk iedere week zoveel voedselpakketten uitgedeeld? Laten wij toe dat in onze door en door kapitalistische maatschappij zoveel mensen vallen voor de consumptie en hun budgetten ver te buiten gaan? Schulden maken?

Waaijman verwijst naar Jesaja 53 en zegt zelfs, dat deze groepen de ware vertegenwoordigers van de mensheid zijn, zij worden ervaren als met goddelijke kracht begiftigd. Zij zouden in staat zijn om alles om te keren. De maatschappij op haar kop te zetten. Nou, ik denk dat wij zulke voorbeelden te over hebben. Wie heeft dat niet een beetje ook gevoeld toen de aanhangers van Pim Fortuyn vier jaar geleden zo'n groot aantal zetels haalden in de landelijke politiek? Zij waren in staat gebleken om alle verhoudingen in onze samenleving te verstoren. Hebben wij dat toen gedacht? Of ten aanzien van de moslimjongens? Zij zijn begiftigd met een goddelijke kracht…

Wie weet wie aan wiens kant staat. Wie zal dat beoordelen?

De bijbelse zendeling Paulus zei: 'Wat voor de wereld dwaas is, heeft God uitverkoren om de wijze te beschamen'. Of: 'Wat voor de wereld van geringe afkomst is, heeft God uitverkoren om het sterke te beschamen.'(1.Kor. 1:26-28)

De marginale spiritualiteit:

Marginaal is een dubbele positie. Je behoort tot een groep van aanzien: je woont tussen die groep, je hebt goede kansen, of een plek in de samenleving, een goede baan, maar door je afkomst ben je verbonden met groepen aan de onderkant van de samenleving.

Voorbeeld: de tweede generatie Marokkanen. Velen van hen hebben gestudeerd en gaan goed gekleed. Vrouwelijke kunstenaars met een erkende status, maar ze zijn vrouw en behoren tot de onderkant van de hiërarchie. De SP-politici, weinigen van hen komen uit een milieu waarin is gestudeerd of waar men het thuis heel goed had.

Deze mensen hebben een dubbele loyaliteit. Zij behoren zowel tot de onderkant, als tot de bovenkant. Voordeel is dat zij van binnenuit kritiek kunnen leveren op de bestaande machtsstructuren.

Voorbeelden, een bisschop die zelf uit het volk voortkomt, zien we vaak in Zuid-Amerikaanse staten; een klokkenluider in een bedrijf, een Marokkaanse wethouder in Amsterdam, de vrouwelijke Kamerleden van Groen Links. Zij houden de gewetens wakker van de machtigen die zich goed voelen in de machtsstructuren. In de kerkgeschiedenis: Franciscus en Clara, beiden kwamen ze uit rijke of adellijke families en kozen voor de armoedebeweging.

Met deze drie onderverdelingen van de spiritualiteit: de losmaking, de inferieure en de marginale spiritualiteit, ben je in staat om hele velden van spiritualiteit zichtbaar te maken. Ik denk dat dat ons niet zo snel lukt. De voorbeelden die ik eerder noemde zoals de vredesbeweging, de antiracismebeweging, de antikernwapenbeweging zijn voor ons makkelijk als spirituele bewegingen te herkennen, maar de Hofstadgroep? Is dat nu ook een spirituele beweging?

Door onszelf eerlijk zulke vragen te stellen, wordt ook onze wereld op zijn kop gezet.

Voorbeelden

Ik geef van elk van deze spiritualiteiten een voorbeeld uit de geschiedenis.

De inferieure. Daaronder rekent Waaijman onder andere de devotie. Die bestaat vooral in de katholieke kerk. Het kaarsjes aansteken bij een heiligenbeeld bijvoorbeeld. Maar dat behoort de laatste decennia ook bij allerlei andere groepen mensen. Protestanten steken kaarsjes aan, de New Age beweging werkt met kaarsjes, de Antroposofen. Kaarsen branden is een algemeen teken van spiritualiteit geworden van gelovigen en ongelovigen. Het symbool van het licht. En vraag maar eens wat het voor mensen betekent.

Zeker is dat deze vorm van devotie iets te maken heeft met het alledaagse leven. Het is een kenmerk daarvan. Met geboorte, met gezondheid, met onderlinge verhoudingen. In de voorbije eeuwen is devotie van het gewone volk door de ‘clerus’ vaak als dom en vulgair gezien. Er is een hele cultuur ontstaan binnen de katholieke traditie, maar ook in landen als India naar bidplaatsen, beelden, plekken die verbonden zijn met bepaalde gebedsrituelen. De kerk heeft altijd geprobeerd deze vormen van devotie onder controle te houden.

Feit is dat nu velen niet meer in de kerk komen, maar mensen wel deze vorm van devotie vasthouden. En wie beoordeelt wat waarde heeft?

Onder die inferieure spiritualiteit rekenen we ook de bevrijdingsspiritualiteiten volgens de indeling van Waaijman. Het lied van Mirjam, de zus van Mozes – tegen haar broer – in de woestijn, maar ook Jeanne d’Arc, ook de hedendaagse (+2003) Dorothee Sölle. Grappig. Die worden genoemd. En ik vroeg me af is het toevallig dat bij die inferieuren vooral vrouwen worden genoemd? Zij hebben geen toegang tot de machtsstructuren.

De marginale: In de bijbel: David met zijn steen tegen Goliath de reus van de Filistijnen; Elia tegen de religieuze desintegratie van het Noordrijk Israël. Elia’s tijdgenoten vonden zijn analyse ontwrichtend. Maar later bleek dat hij gelijk had. Het volk Israël is aan de desintegratie ten onder gegaan en opgegaan in andere volken. Niet de staat Israël van nu.

Simeon de Dwaas, ca. 6^{e} eeuw na Christus. Maar ook de vlak voor de ondergang van Hitler, vermoorde theoloog Dietrich Bonhoeffer, betrokken bij de Bekennende Kirche, ook bij de ondergrondse strijd. Hij is in de gevangenis als lid van een zeer vooraanstaande familie en als theoloog tot het einde een zeer eenzame weg gegaan. Nu nog wordt er over hem gesproken en geschreven. Hij was in die tijd een zeer ‘aanstootgevende’ theoloog.

Marginalen zijn ook de ballingen, de ontheemden, de vereenzaamden.

Voorbeeld van deze tijd is ook: Dag Hammarskjöld, secretaris-generaal van de Verenigde Naties, in 1961 omgekomen bij een vliegtuigongeluk. Of was het een aanslag op zijn leven? Zijn leven bewoog zich in het spanningsveld van sociaal-politieke inzet en persoonlijke reflectie. Vanuit zijn religieuze inspiratie bedreef hij politiek. Iedereen is verrast na de vondst van het boekje 'Merkstenen' waaruit zijn spiritualiteit openbaar werd.

De martelaren. Dat betekent getuige zijn. Een martelaar legt met zijn leven getuigenis af van de heerschappij van Wezer tegenover een macht, die deze aanspraak van Wezer ontkent. Daarvan zijn veel voorbeelden in het Oude Testament en in de 'tussentijd'. De Makkabeeën. De profeet Daniël.

In de begintijd van de Jezusbeweging zijn er voorbeelden, Stefanus, de christenvervolgingen door de Romeinen. Andere: het martelaarschap in de sjiitische Islam, ook in hun eerste eeuwen, rond de 7^{e} en 8^{e} eeuw; de Jodenvervolgingen in Europa door de eeuwen heen; in het bijzonder in de 20^{e} eeuw; de martelaren van de derde wereld.

1) zij die sterven voor de zaak van menselijkheid en de armen;
2) zij die delen in het martelaarschap van een volk of meerdere volken;
3) de christelijke en de sociaal-religieuze realiteit zijn aan elkaar gewaagd en brengen elkaar aan het licht;
4) zij die sterven voor de gerechtigheid is de meest volkomen vorm van politieke heiligheid.

Wat is spiritualiteit eigenlijk? (3) (2006)

Sieth Delhaas

Relevo – Weert, 28 maart 2006

Inleiding

Met jullie wil ik nog eens kijken naar de aandachtspunten van de vorige keren.

De eerste keer was de vraag: spiritualiteit: waar sta jij zelf? Aan de hand van lekenspiritualiteit. De tweede keer hebben we ons verdiept in spiritualiteit en tegenbewegingen. De eerste keer was de spiritualiteit heel dicht bij onszelf. De tweede keer ging het wringen. We ontdekten: spiritualiteit is niet zo vanzelfsprekend. En ook niet alleen maar goed. Vanuit spiritualiteit kun je ook verkeerde dingen doen die vernietigend zijn voor jezelf en je medemensen.

Vandaag zijn we bezig met de vraag: wat is spiritualiteit dan eigenlijk?

We hebben bij de tegenbewegingen gehoord dat grote tradities van levensbeschouwingen zoals het boeddhisme, het Chinese Taoïsme, het westerse Christendom, de Islam, het **jodendom spreken over spiritualiteit als over het begaan van een weg, een pad. Kunnen die inzichten ons iets vertellen om te begrijpen wat spiritualiteit is?**

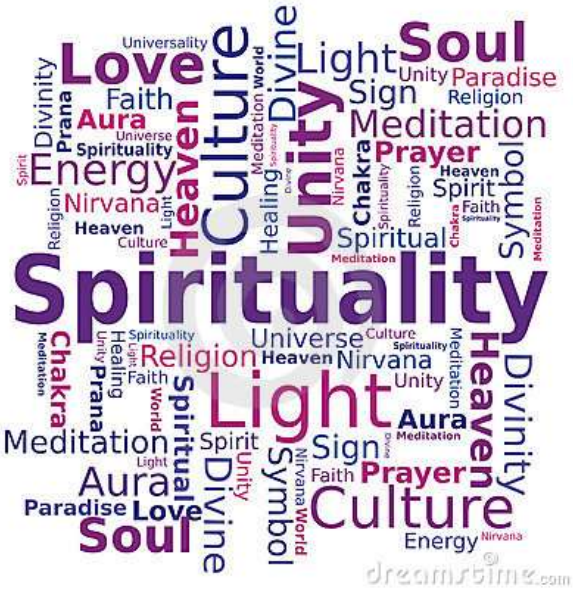

Vanavond gaan we in de leer bij de grote scholen van de spiritualiteit. Wat kunnen wij van hen leren?

Geven zij antwoord op de vraag: wat is spiritualiteit eigenlijk?

Het grootste deel van de avond zou ik willen besteden aan het lezen van teksten en een gesprek daarover. Misschien vindt ieder van ons daarin het antwoord op de vraag die wordt gesteld in de titel van de cursus in zijn geheel: 'spiritualiteit – wat betekent dat voor mij?'

Bronnen

Wat leren de grote bewegingen ons over spiritualiteit?

Grote bewegingen: dat zijn de kloosterbewegingen die aan de hand van hun zelf gekozen spiritualiteit hun leven als gemeenschap gingen leiden.

Hierin zit al een belangrijke aanwijzing: zelf gekozen spiritualiteit.

Die spiritualiteit had te maken met een 'bron'-ervaring van de stichter van de spirituele beweging. Een bron-ervaring is een fundamentele ervaring die ingrijpend belangrijk is voor die

persoon. Zij of hij voelt zich in een specifieke situatie (door God, het goddelijke, de bron) geraakt. Vervolgens vindt er een omvorming plaats in dat leven.

Mensen wilden die persoon navolgen en zo ontstond een beweging. Dan zie je dat dat nooit zo maar een losse beweging is. In die beweging worden waarden geformuleerd. En doelstellingen. Die zijn alle georiënteerd op de bronervaring van de eerste vrouw of man. In de kloosterbewegingen zie je dat de een gericht is op de missie, een ander op ziekenzorg, weer een ander op onderwijs, de verering van Maria, of meer op de navolging van Jezus.

Een spirituele beweging is volgens een wetenschappelijke onderzoeker:

Een organisch geheel waarin geen van de elementen kan ontbreken, die onmisbaar zijn voor de geestelijke vooruitgang. Iedere school van spiritualiteit vormt een geheel, waarin men geen enkel belangrijk element kan wegdrukken, verplaatsen of veranderen zonder de stabiliteit van het geheel en zijn heiligende werkzaamheid in gevaar te brengen. De delen zijn niet zomaar simpel onderling verwisselbaar met die van een andere spirituele school.

Wat leren we hier uit:

1) het gaat in een spirituele beweging om **geestelijke vooruitgang**
2) een spirituele beweging is een **organisch geheel**
3) **geen van de onderdelen kan ontbreken** (voorbeeld: gebed overslaan)
4) de delen zijn niet **onderling verwisselbaar** (voorbeeld: vasten op een vaste tijd en niet wanneer het iemand uitkomt)

Kenmerkend voor deze spirituele bewegingen is: geestelijke groei, om de gemeenschap vol te houden, om je doelstellingen te bereiken, is er een ordening nodig die je serieus moet nemen.

Ordening en uithoudingsvermogen en trouw, lijken woorden/waarden die samenhangen met spiritualiteit.

Hedendaags

Nu naar onze tijd. Kloosterbewegingen zijn – zegt men – niet meer van deze tijd. Op die uitspraak kunnen we nu niet ingaan.

We zagen dat de lekenspiritualiteit, die ook om ordening vroeg: het gezin vooral waarin men werd opgevoed, de school en andere gemeenschappen, in onze tijd minder sterk is. De ordening is minder sterk aanwezig in relatie bijvoorbeeld met school en andere verbanden waar die spiritualiteit ook wordt gevoeld.

We zagen in de tegenbewegingen dat deze gericht zijn tegen de leer van kerken, tegen bepaalde politieke bewegingen, tegen bestaande ‘grote verhalen’ waardoor onze samenleving tot voor kort geordend was.

Een voorbeeld: spiritualiteit is voor de gelovige die niet bij een kloosterbeweging was aangesloten, ook buiten de katholieke kerk, bijvoorbeeld binnen het protestantisme, te vinden in de liturgische traditie van de zondagse kerkgang. Daar in de zondagse kerkdienst is/was voor velen de ordening te vinden waar de spiritualiteit van de gelovige werd gevoed en onderhouden.

De vragen voor ons, mensen van deze tijd, die vaak zo teruggeworpen zijn op zichzelf, zijn:

- aan welke bron is mijn spiritualiteit ontsprongen?
- of kan deze ontspringen?
- welke spiritualiteit past bij mij?
- welke vorm kan ik vinden om mijn spiritualiteit te doen groeien?
- is het mogelijk om in mijn eentje mijn spiritualiteit te onderhouden?
- hoe houd ik de ordening vol?

Uit een boek over het leven van de abdis Hildegard von Bingen (1098-1179) heb ik een aantal aanwijzingen overgenomen waaraan wij, die misschien de steun van een spirituele beweging moeten missen, iets kunnen hebben.

De schrijver Louis Rebcke voert het woord heiligheid in. Een in onbruik geraakt woord, maar ik neem het hier toch over.

- Om iets van die middeleeuwse heiligen en waar kloosterlingen door geboeid waren, te begrijpen is het al genoeg om je blik te richten op de bodem van het eigen bewustzijn. Daar kun je ontdekken wat die heiligen heeft bewogen.
- Echte heiligheid, waar spiritualiteit uit voortkomt, betekent het opdragen van de buitenwereld en het eigen innerlijk aan het hogere, of hoe je dat hogere maar noemen wilt. Geen ding mag hiervan uitgezonderd blijven.

Van Benedictus en van Teresa van Avila leren we dat een soepbord of een kookpot zelfs geheiligde voorwerpen zijn. Het behoort tot het geschapene.

Dat is een eerste stap naar de ordening: wie zo omgaat met de dingen rondom zich, merkt dat deze

- boven zichzelf uit groeien en een eigen verhouding krijgen tot het goddelijke. De dingen worden een ladder waarlangs de zoekende mens opklimt naar het goddelijke. Door zo zijn of haar omgeving te ervaren laat men het benauwde ‘ik’ voor wat het is. Men verlegt de blik naar een wijder perspectief. Heiliging betekent het aanwakkeren van de goddelijke vlam die latent in ieders hart aanwezig is, door middel van verwondering en eerbied voor de dingen.

Heiliging en heiligheid kan men het meest vinden in onbaatzuchtige liefde voor mensen en dingen.

Wat is daarvoor nodig? Niet het toepassen van uitsluitend strenge discipline. Evenmin door ‘spontaan’ ongereflecteerd handelen. Ook niet door kunstmatige, al dan niet met geheimzinnige middelen verkregen zogenaamde verlichting.

Verlichting, zegt Rebcke, hangt af van een aantal factoren. En in die factoren zie ik een vorm van ordening waaraan wij als enkelingen, die het moeten doen zonder de steun van een grote spirituele beweging, veel kunnen hebben.

het bezitten van inzicht in de eigen menselijke ziel.

Niet voorbehouden aan christenen. Heiligheid is universeel en van alle tijden. Dit inzicht kan juist in combinatie met het moderne mens- en wereldbeeld leiden tot een nieuwe kijk op wat de mens nu eigenlijk is.

de manier waarop iemand haar/zijn leven inricht.

Rebcke noemt bewust beleefde inspanning en studie, en allerlei andere vormen, zoals vroeger gehoorzaamheid, armoede, liefde.

Belangrijk om zelf te zoeken: welke vorm hoort bij mij?

liefde als centraal punt van de heiliging; hij noemt hier ook het woord devotie (verwijzen naar vorige keer in tegenbeweging): het zich openstellen voor en overgeven aan het ritueel. Gebed, maar ook een kaars aansteken, samen eten. Het alledaagse. Waarom? Belangrijkste doel: zich los maken van de sleur. Het alledaagse heiligen. Zodat het niet banaal wordt. Als je het hart opheft, geef je de liefde in het eigen hart een kans.

Ik sluit af met een inzicht van Hildegard von Bingen over wat de levensweg is van de mens. En hoe je, als je dat hoort, eigenlijk als vanzelf in die heiliging, die spiritualiteit bent opgenomen. Je kunt je er eenvoudig niet aan onttrekken als je over de woorden van deze geheiligde vrouw nadenkt.

Hildegard von Bingen zegt:

> *'De geschiedenis van de mensheid heeft niet alleen historische betekenis. Zij ontleent haar betekenis aan de daaruit voortvloeiende gedragingen van de mens tegenover zijn God…'*

En dat, die gedragingen van de mens tegenover zijn God – of welke energie daarvoor wilt invullen -, heeft, volgens mij, alles te maken met onze eigen persoonlijke spiritualiteit.

Waarden en normen van de zeventiende eeuwse elite van Venetië en Amsterdam (2004)

Een vergelijking met commentaar

Sieth Delhaas

Ter gelegenheid van en tijdens de Venetiëreis van studentenvereniging *Utile Dulci* te 's Hertogenbosch van de Open Universiteit Nederland van 6 tot 16 September 2004.

Inleiding

Waarom heb ik voor dit onderwerp gekozen? Ik houd van geschiedenis en door vergelijking wil ik meer grip krijgen op ons reisdoel Venetië, de stad waarover zoveel is en wordt geschreven. De nadruk op normen en waarden heeft met onze tijd te maken. Deze worden vliegen ons dagelijks om de oren.

Kunnen we in dit opzicht van de geschiedenis leren?

Methode Ricoeur

Bij het bestuderen van dit thema ben ik uitgegaan van een methode van Ricoeur waarin hij kiest voor de tekst als centrale problematiek. De tekst als communicatie op en door afstand.[4]

De tekst waarvoor ik heb gekozen is een onderzoek van Peter Burke naar elites in de steden Venetië en Amsterdam in ze zeventiende eeuw.[5]

Om de vergelijking tussen beide steden te begrijpen is een toelichting van de begrippen 'vergelijkende methode' en 'elites' nodig.

En tenslotte: een antwoord op de vraag waarom Burke kiest voor beide steden.

Toelichting

Wat betreft de vergelijkende methode: door zaken met elkaar te vergelijken en tegenstellingen aan te scherpen worden bepaalde kenmerken van een samenleving en/of het ontbreken daarvan duidelijk. Een vergelijkende benadering is bovendien belangrijk bij het zoeken naar verklaringen voor opvallende verschijnselen.

Het begrijp elites, dat Burke hanteert is problematisch. Kenmerken van elites in de zeventiende eeuw zijn macht, status en rijkdom. Deze kenmerken overlappen elkaar vaak,

---

[4] M.B. van Buuren, 'Paul Ricoeur', in: *Filosofie van de algemene literatuurwetenschap* (Utrecht 1996)

[5] Peter Burke, *Venetië en Amsterdam. Een onderzoek naar elites in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1991, London 1974)

maar een lid van een elite behoeft niet perse over twee of drie kenmerken te beschikken. In het onderzoek van Burke gaat het om een groep van totaal 563 mannen die in Venetië en Amsterdam gedurende de zeventiende eeuw macht, status en rijkdom hadden.

In Venetië zijn dat de verschillende Doges en de procurators van de San Marco. De Doge is het officiële hoofd van de staat. Dus een politiek figuur.

De procurators zijn geen politieke leiders. Zij zijn belast met de zorg voor minderjarigen en bekommeren zich om de bezittingen van mensen die zonder testament sterven.

In Amsterdam koos Burke als elite de burgemeesters en de leden van de Vroedschap. Zij bezaten de kenmerken van rijkdom, status en macht.

Opmerkingen

Ik maak twee opmerkingen over verschuivingen binnen de elite in de periode van de zeventiende eeuw als achtergrondinformatie. De regenten in Amsterdam waren aan het eind van de zeventiende eeuw veel meer een elite dan aan het begin. Waarom? De leden waren rijker geworden in de zogenoemde Gouden Eeuw. De leden van de Vroedschap voelden behoefte, materieel rijker geworden en meer ontwikkelde door buitenlandse reizen, zich te onderscheiden van de rest van het volk. Ze 'aristocratiseerden' zoals Roorda het noemt.[6] Ze eigenden zich een leefwijze toe die op die van de adel moest lijken.

Wat gebeurde er in Venetië in die periode? Deze stad kreeg in de zeventiende eeuw financiële problemen. Rijk geworden kooplieden konden, om de financiële problemen van de stadsstaat te verlichten, voor veel geld adellijke titels kopen. Ze werden niet ingeschreven in het gouden boek met titels van de oude adel. De nieuwkomers moesten genoegen nemen met een zilveren boek. Maar ze kregen wel, net als de oude adel macht, en dus status.

Er is nog een aardige tegenstelling tussen Venetië en Amsterdam. In de laatste stad ging de elite zich steeds meer van het volk onderscheiden door de modetaal Frans te gebruiken. In Venetië daarentegen sprak iedereen, tot in de rechtszaal en binnen de Vroedschap, het Venetiaans dialect. Het was ook de taal van de poëzie. Het dialect was voor de Venetianen, van hoog tot laag, een bevestiging van hun eigenheid als Venetiaan. Het verlangen om hun collectieve identiteit niet te verliezen.[7] Hier wordt de taal gebruikte om zich als zelfstandige Republiek te onderscheiden van andere Italiaanse steden.

Uitzonderingspositie

Waarom kiest Burke voor de vergelijking van Amsterdam en Venetië? Beide steden nemen een uitzonderingspositie in in het Europa van die tijd. Beide zijn het steden, de enige in Europa, die politiek onafhankelijk waren. Venetië werd op het gebied van rijkdom als de enige rivaal van Amsterdam gezien. Wat Amsterdam betreft, een plaatselijke pamflettist beschuldigde de invloedrijke familie Bicker ervan dat zij er op uit was 'de Republiek over te nemen en aan

---

[6] D.J. Roorda, e.a., *Overzicht van de Nieuwe Geschiedenis. De algemene geschiedenis van het einde der middeleeuwen tot 1870* (Groningen 1983) passim.

[7] Burke, 16

tweede Venetië te scheppen'. Nederland was toen nog een Republiek, evenals Venetië. De rest van Europa bestond voornamelijk uit monarchieën.

In de rest van Europa behoorde de elite ook voornamelijk tot de militaire stand. In beide steden kwam de elite voort uit de burgerij, ook al waren velen in Venetië tegelijkertijd ook van adel. Op handel als inkomstenbron keek de elite in Europa neer als iets minderwaardigs. In Venetië en Amsterdam leidde handel tot succes, had daarom aanzien.

Verschillen

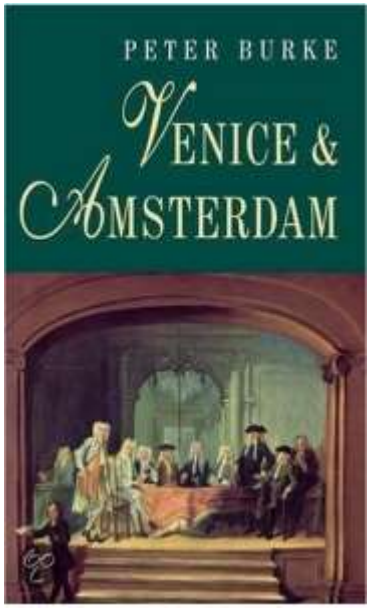

Wat zijn de verschillen die aan het licht komen door te vergelijken?

De elite in Venetië waren katholieken, in Amsterdam protestanten. Van de Venetiërs ging de loyaliteit uit naar de uitgebreide familie, de 'extended family, om in cultuurwetenschappelijke termen te spreken. De aandacht van de Amsterdamse elites lag bij het burgerlijk gezin. Het succes, de eer, de rijkdom van de zuiderlingen was gericht op de familie; die van de Amsterdammers op het persoonlijke succes, gerelateerd aan individualiteit. Met hun macht, status en rijkdom richtten de Venetianen zich op uiterlijk vertoon; de Amsterdammers beschouwden zuinigheid als burgerlijke deugd.

Om de rijkdom voor de familie en dus haar stabiliteit, te bewaren, huwde slechts één zoon uit een Venetiaans gezin. Op deze manier verbrokkelde het familiekapitaal niet. Ongehuwde broers werden vaak geestelijke of militair. Zij bleven echter wonen in het familiehuis. Van de elite in Venetië huwde dertig procent van de mannen nooit; van de adel zestig procent niet.

Bij die laatste informatie zijn hel wat vragen te stellen.

Volgens Burke zouden kinderen die in een kerngezin opgroeiden, zoals in Amsterdam. Eerder op succes gericht zijn dan in het Venetiaanse model. Dat zou een van de oorzaken zijn waardoor het economische succes van Amsterdam een het eind van de zeventiende eeuw groter was dan dat van het tanende Venetië/

Er is nog een belangrijk verschil. Venetië was een standenmaatschappij: de geestelijkheid, de adel en overige. Amsterdam was een klassenmaatschappij.

Dit was een ongewone situatie in het Europa van toen. Groepen met een zelfde status waren niet formeel afgebakend van elkaar. Status ontstond door rijkdom en macht.

Er was een kleine groep adelijken in Nederland die zich hadden gevestigd rond het hof in Den Haag.

Burke gaat er vanuit dat Amsterdammers en Venetianen door economische eb politiek achtergronden, meer bereisd waren dan de meeste andere elites in Europa. Dit nog afgezien van de mode van de Grand Tour, waaraan jonge mannen uit beide steden deelnamen, evenals trouwens ook uit andere Europese landen.

Burke zegt dat het reizen op jeugdige leeftijd beschouwd kan worden als een opvoeding in tolerantie, ‘wat de opmerkelijke nadruk op tolerantie bij zowel de elite in Venetië als in Amsterdam zou kunnen verklaren. ‘Daarbij leg ik de nadruk op het woord elite. Want tolerantie was geen vanzelfsprekende deugd van andere klassen of standen.

Waaraan hechtten de elites?

Omdat ik koos voor een vergelijking van normen en waarden bij de elite van Venetië en Amsterdam gedurende de zeventiende eeuw, zou ik de verwachting kunnen hebben gewekt, dat we het gaan hebben over normen en waarden zoals wij deze in onze tijd ter discussie stellen. Ik laat het aan jullie over het antwoord hierop te geven.

Bij normen en waarden gaat het in de tekst van Burke om de vraag: waar hechtten de elites van die tijd waarde aan? Waaraan ontleenden ze hun normen?

De achterliggende gedachte is dat datgene waaraan de elites waarde hechtten als voorbeeld geldt of kan gelden voor de rest van de bevolking. Dus een overdracht van waarden door de elite aan het volk. Althans dat zou het kunnen zijn. Dat zou ook een punt van onderzoek kunnen zijn voor een latere periode. Zijn die bepaalde waarden van de elite inderdaad een grondslag voor het leven van burgers van die steden geworden?

Wat waren de waarden van de Venetianen? Een van de belangrijkste was de gedrukte tekst. Leden van de Venetiaanse elite schreven graag boeken. De populairste genres waren gedichten, toneelstukken, redevoeringen, wijsbegeerte en geschiedenis. Naast een grote verzameling uitgegeven exemplaren is er ook een verzameling van de niet uitgegeven exemplaren bewaard gebleven.

Waren deze edelen er trots op dat ze boeken schreven? Nee, ze deden hun uiterste best om anderen te doen geloven dat ze dat schrijven ‘er bij’ deden. Schrijvers van professie hadden een lage sociale status. Dus de edelen wilden daar niet bij horen. Maar de achting voor de amateur schrijver was wel hoog. Schrijven als iets wat je ‘s avonds deed, naast je werk als Doge of procurator, dat gaf aanzien. Dus *dilettante* zijn, is in Venetië iemand die ergens genoegen in schept en zijn kunst heel verdienstelijk kan beoefenen. In tegenstelling tot de betekenis van ons woord dilettant, want dat wil zeggen dat je er niets van brouwt.

Er werden veel geschiedenisboeken geschreven, Er was ook veel belangstelling voor. De Venetiaanse regering stelde zelf regelmatig ambtelijke geschiedschrijvers aan. Dit had een pragmatische achtergrond. Geschiedenis kon en hulp zijn bij de politiek. Door politieke grondregels te verwoorden en deze met voorbeelden te illustreren, kon de lezer er politieke visies aan ontlenen. Geschiedenis als leermiddel.

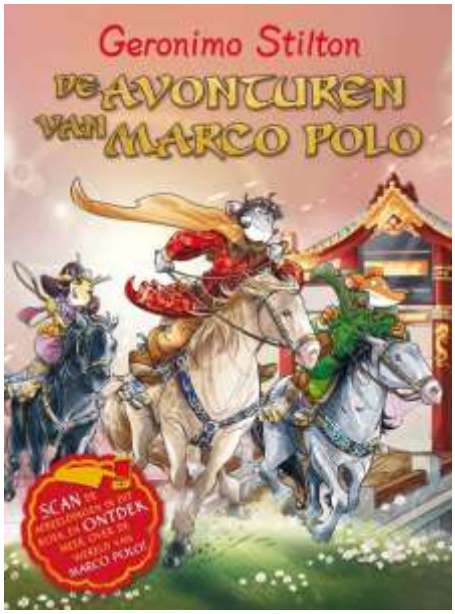

In Venetië had de elite min der belangstelling voor natuurwetenschappen. De aristocratische amateur in natuurwetenschappelijk onderzoek werd ontmoedigd. Natuurwetenschappen was alleen interessant als het praktische waarde had. Bijvoorbeeld de telescoop van Galileï voor de marine. Wiskunde moest alleen worden bestudeerd in zoverre het 'belang had voor het algemeen welzijn'.[8]

Een andere waarde van de elite was een intense belangstelling voor de opvattingen van Thomas van Aquino en zijn scholastiek. Het denken van Descartes daarentegen heeft in Venetië nauwelijks invloed gehad. Burke zegt daarover: bij de Venetianen was traditie machtig en de neiging tot vernieuwing zwak.' Deze opstelling zou terug te voeren zijn op de opmerkelijk prestaties van de Venetianen in het verleden (onder andere Marco Polo). Een teveel terugkijken in de tijd en te weinig vooruit.

Conclusie: Mogelijk is dit één van de oorzaken van het economische verval van de stad na de zeventiende eeuw.

Ter vergelijking: de Amsterdamse elite schreef ook boeken. Deze gingen echter meer over onderwerpen die met nieuwe ontwikkelingen te maken hadden. Bijvoorbeeld verhandelingen over plantkunde, magnetisme – let wel, dat woord had een andere betekenis dan in onze tijd), medische waarnemingen, atlassen, treurspelen, geënt op de klassieken, religieuze ontboezemingen, algebra, geometrie, over scheepsbouw en verre landen.

In Amsterdam was er een grotere belangstelling voor de natuurwetenschappen. Daartegenover had de Amsterdamse elite weinig belangstelling voor de geschiedenis. Uitgezonderd de patriciërs Cornelisz. en Pieter Cornelisz. Hooft. De oudste had een grote verzameling geschriften uit de klassieken. Zijn zoon was een bekend en gewaardeerd Europees historicus. Burke noemt wel vele voorbeelden van patriciërs die Romeinse en Griekse geschriften bezaten. En ook Amsterdam had een ambtelijk geschiedschrijver.

Hooft wees, net als de Venetianen o het belang van de geschiedenis en met name voor de Vroedschap. Hijzelf ontleende zijn argumenten in dit gezelschap regelmatig aan historische gebeurtenissen. Een aardig voorbeeld is wat hij gebruikt uit de Bijbelse geschiedenis. De Bijbel werd in die tijd nog als echte geschiedenis gezien. Mozes, de leider van het volk Israël

[8] Ibidem, 102

stond boven Aäron, de hogepriester. Hooft zag dit als bewijs dat de predikanten van Amsterdam de Vroedschap niet hoefden te vertellen hoe te handelen.

Het was een bijzonder en ongewoon verschijnsel, vergeleken met andere landen, dat leden van een Vroedschap zoveel belangstelling hadden voor natuurwetenschappen. Velen correspondeerden met andere geleerden over de hele wereld over hun waarnemingen. De Vroedschap had een aantal jaren een van de beste wiskundigen in zijn midden. Deze was bevriend met geleerden als Spinoza, Huygens en Leibniz.

Burke constateert in de loop van de zeventiende eeuw een binnendringen in patriciërskringen van een 'bewuste mathematische denktrant', die te danken zou zijn aan geleerden als Spinoza en Descartes.

Religie

Naast de intellectuele waarde komt die van religie in het onderzoek van Burke aan bod. Ondanks het verschil in godsdienst, Venetië katholiek en Amsterdam protestant, hadden de steden op dit terrein veel overeenkomst. Venetië was wel katholiek, maar niet 'papist'. Venetië was in de ogen van de paus ketters en kreeg zelfs in de zeventiende eeuw een interdict opgelegd.[9] De ware katholiek was volgens de Venetianen, naar het voorbeeld van de vroegchristelijke kerk, democratisch, arm, onwerelds en sober. De 'papistische kerk' was dit alles niet. Integendeel. Zij was monarchaal, corrupt, en rijk. Een hervorming van de kerk werd, volgens Burke, belemmerd door het drievoudige verbond tussen paus, Spanje en de Jezuïeten. Niet de gehele elite stond natuurlijk achter deze visie, maar wel een zo belangrijk deel dat Venetië de paus kon tarten. De 'ware' katholieken volgden dan ook met belangstelling de Dordtse Synode in het verre Nederland (1618-1619).

In Amsterdam speelde, naast de dogmatische kwesties – genade en predestinatie – immers ook een machtsstrijd tussen zeggenschap van geestelijkheid over de staat en omgekeerd mee. Daar ging het ook over vrees voor Spanje.

Een minderheid van Calvinisten – vaak teruggekeerde ballingen uit Duitsland, Denemarken, Zweden, reformatorische landen, onder andere – namen deel aan de Vroedschap. Na 1583 echter mochten er geen katholieken meer in de Vroedschap worden benoemd. Maar ook toen de katholieken verdwenen bleef de elite toch voorstander van tolerantie in de godsdienst. Zij wilde niets te maken hebben met godsdienstvervolging, theologische scherpslijperij en eerzucht van de geestelijkheid. De basis van opvattingen over het christendom bij deze elites waren vooral begrippen als een 'goed geweten' en 'innerlijcke religieusheydt'.

De Prins van Oranje behoorde tot de 'dogmatischen'

Aardig is te bedenken hoe veel leden van de 'elite', waartoe veel geestelijken behoren, in onze tijd dogmatische bedenkingen hadden tegen de keuze van een Prinses van Oranje voor een vrouwelijke vrijzinnige – niet-dogmatische – voorganger bij haar uitvaart. Zij deelde met haar dat het goede geweten en de innerlijke religiositeit belangrijker waren dan dogmatische principes.

---

[9] Een rooms-katholieke kerkelijke straf, waarbij voor een landstreek of een stad de kerkelijke bedieningen werden geschorst, of waarbij aan personen deelname aan deze bedieningen werden ontzegd. Welke omvang dit interdict voor Venetië had heb ik niet kunnen achterhalen.

De tekst als communicatie

Tijdens het werken aan dit referaat heb ik een aantal dingen ontdekt, die bevestigen wat Ricoeur zegt, namelijk dat de tekst een rol speelt als communicatie door en op afstand. Door met de tekst van Burke bezig te zijn activeert deze mij om scherper te kijken en commentaar te leveren vanuit mijn kennis en te reflecteren op dit thema.

In mijn afstudeerscriptie CW heb ik ook gewerkt met het begrip elite. Dat doet hier verder niets ter zake. Wel interessant is om te zien hoe tijden veranderen, te laten horen hoe de elite aan het eind van de twintigste eeuw werd gedefinieerd.

Ik citeer: 'De elite is een heterogene groep gezagsdragers'. Deze moet niet alleen worden gezocht binnen de overheid. Daartoe worden ook vakbondsleiders, dagbladredacteuren, geestelijken, ambtenaren en andere vooraanstaande Nederlanders gerekend.[10]

En, wat ik natuurlijk ook belangrijk vind om te vermelden: de elite in de zeventiende eeuw, Burke, maar ook Huizinga merken dat op, bestond uit louter mannenclubs. Daarin is bij de elite in onze tijd heel duidelijk verandering gekomen. Dankzij de inzet van vrouwen als Aletta Jacobs in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw en Joke Smit in onze tijd.

Voorchristelijke elementen

Ik communiceer verder met de tekst van Burke. Ik wil vanuit mijn onderzoek rondom die tekst iets toevoegen aan de bijzondere positie van Venetië en Amsterdam. Ik ben van mening dat de overeenkomst die Burke signaleert in het katholiek zijn van Venetië enerzijds en het protestants zijn van Amsterdam anderzijds, ingewikkelder ligt dan alleen hun kerkelijke achtergrond. Daarvoor heb ik twee aanwijzingen die beide met belangrijke momenten in de ontstaansgeschiedenis van de stad hebben te maken.

---

[10] Sieth Delhaas, *"Een handjevol vrouwen van een uitstervende generatie…". Een onderzoek naar de reacties van de overheid op protesten van oudere vrouwen tussen 1989 en 1995* (Vught 2003) 6; James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (3e, ongewijzigde druk; Amsterdam 1999) 10.

In de zevende eeuw trokken de bewoners zich in het gebied van wat nu Venetië is, terug in het centrum van de lagune. De invallen van de barbaren duurden voort. Tegelijkertijd zochten de bewoners naar een eigen identiteit. Deze kreeg vorm in 828 na het begin van onze jaartelling, Venetiaanse kooplieden stalen in Alexandrië, Egypte, het stoffelijk overschot van de evangelist Marcus. Venetië had tot dan de Byzantijnse Theodorus als patroonheilige. Met de komst van Marcus was Theodorus overbodig geworden. Op deze manier maakte Venetië zich zelfstandig en los van Constantinopel.

Het Oost-Romeinse Rijk had Venetië steeds als een deel van hun provincie behandeld. Voor de nieuwe patroonheilige werd een schitterende basiliek gebouwd. Venetië verzelfstandigde niet alleen tegenover de Oosterse kerk, maar ook ten opzichte van de Westerse. Venetië bleef baas in eigen huis. Het 'papistische' Rome werd op afstand gehouden.

In de eigen manier van katholiek-zijn van de Venetianen zijn echter ook sporen te vinden van voorchristelijke religieuze elementen. Een belangrijk element daarvoor zie ik in het tot 1796, het einde van de Venetiaanse Republiek, jaarlijks terugkerende ritueel de *Sposalizio del Mare,* het huwelijk van Venetië met de zee. Dit was de symbolische jaarlijkse vernieuwing van de vereniging van de stad met de zee.

De Bucintoro, de officiële gondel van de Doge, het gouden schip, verscheen in vol ornaat. Het schip bracht de Doge vanaf de kade aan de Piazetta tot aan het zeegat van het Lido. In de rug van de troon waarop de Doge zat was een opening. Hierdoor gooide de Doge een gouden ring in zee onder het uitspreken van de woorden: 'We huwen je, o zee, als teken van echte en eeuwige soevereiniteit.'

Sinds enkele decennia, zo vermeldt een toeristische brochure, voltrekt een rooms-katholieke geestelijke dit ritueel. Dat hebben we al vaker gezien dat de kerk voorchristelijke rituelen gebruikt om haar eigen macht te bevestigen.

Bij Amsterdam ontdekte ik iets dergelijks. Ondanks allerlei nieuwe ontwikkelingen, bijvoorbeeld de overheersing door Spanje met zijn dwang tot katholicisme, en de komst van het protestantisme vanaf de zestiende eeuw, is er tegelijkertijd een vasthouden aan een eigen identiteit die terugverwijst naar voorchristelijke symbolen.[11]

Ik werd me daarvan toevallig bewust – het toeval speelt altijd een verrassende rol bij wetenschappelijk onderzoek – bij de verschijning van het boek *Sacrale geometrie*.[12]

De recensie in het dagblad *Trouw* begint als volt: 'Om de bouw van het stadhuis van Amsterdam in 1648 te dwarsbomen hadden de gereformeerden op die plek alvast de fundamenten laten heien van een daar geplande kerktoren.[13] Volgens professor Gout, medeauteur van het zoek, zit het stadhuis van Amsterdam vol religieuze symbolen die via de

---

[11] Catherine Dupres, *Venetië* (Brussel 2003) 18-21, 67.

[12] Nigel Penninck en prof. Ir. M. Gout, *Sacrale geometrie* (uitgeverij Synthese 2004).

[13] Velde, Koert van der 'Een leslokaal voor Jan met de pet', *Trouw,* 14.8.2004.

Griekse mythologie uit het oude Egypte afkomstig zijn. Een christelijk symbool zal men er niet vinden. Burgers hadden er vrije toegang, net als tot de Nieuwe Kerk. Het stadhuis werd daarom door de gereformeerden als een regelrechte concurrent ervaren van de zojuist verrezen Nieuwe Kerk die er vlak naast lag en nog ligt. Gout wijst er op dat de Griekse godinnen in de Burgerzaal de essentiële waarden van het bestaan van de zeventiende eeuwse elite symboliseren. 'Het sprak', aldus Gout, 'de Amsterdamse elite meer aan dan de christelijke God.'

Deze uitspraak van Gout over de Amsterdamse elite en het voorchristelijke ritueel dat de burgers van Venetië tot het eind van de achttiende eeuw jaarlijks vierden, roepen bij mij allerlei vragen op.

Die laat ik hier nu liggen.

Valt er iets te leren?

Tot slot. Aan het begin van dit referaat heb ik de vraag gesteld: kunnen we iets leren van de normen en waarden van de Venetiaanse en Amsterdamse elites in de zeventiende eeuw? Waarden en normen zouden belangrijk genoeg zijn om overgenomen te worden door het volk.

Wat Amsterdam betreft: boeken, geschiedenisboeken, de klassieken waren belangrijk. Het bijhouden van nieuwe ontwikkelingen op wetenschappelijk gebied. Tolerantie.

Welke waarden zijn belangrijk voor onze hedendaagse elites? Denk aan de definitie die ik hierboven van hedendaagse elites geef. Hoe belangrijk zijn deze waarden om over te dragen aan de burgers? Aan volgende generaties? Hoe wordt dit uitgedrukt in de verdeling van aandacht voor informatie, beleid en verdeling van overheidsgeld? Om maar iets te noemen.

Valt er van de elite in onze tijd iets aan waarden te leren?

En wat de discussie met de tekst van Burke betreft: wie verder kijkt dan wat al vast ligt, doet bijzondere ontdekkingen.

Bewust ouder worden: hoe doe je dat? (2004)

Sieth Delhaas

Enschedese Vrouwenraad, 7 februari 2004

Inleiding

Ouder worden: hoe doe je dat?
Daar zullen wij vanmiddag samen over spreken.

Vaak reageren vrouwen dan met de opmerking: dat gaat vanzelf.
Je voelt het aan je lijf. Je staat anders tegenover de dingen om je heen.
Je merkt het gewoon op een bepaald moment.
Laat ik dan een woord aan mijn vraag toevoegen: 'bewust' ouder worden: hoe doe je dat?
Het woordje bewust zal vanmiddag een grote rol spelen. We gebruiken dat woord om de vanzelfsprekendheid van het ouder worden te doorbreken.

Beeldvorming

Het betekent ook: je niet laten meeslepen in de beeldvorming over ouderen van vandaag: het moeten voldoen aan nieuwe eisen: jeugdigheid, vrolijkheid, meedoen, goed bij kas zitten, etc.
Het betekent wel: hoe geef ik zelf vorm aan mijn derde en/of vierde levensfase?

Nederlandse beeldvorming

De Enschedese Vrouwenraad heeft mij uitgenodigd omdat ik het boek *Vrouwen van dagen* heb geschreven. Dit is voorbereid door een groepje vrouwen, dat zich vijf jaar heeft beziggehouden met de vraag: ouder worden, hoe doe je dat?
Ik wil daar eerst iets over vertellen
Voordien wil ik nog met u kijken hoe er in Nederland over ouderdom gedacht is. Uit welke cultuur is de hedendaagse manier van kijken naar en denken over ouderen en ouderdom afkomstig?
Hoe kijkt men naar oudere mannen? Hoe kijkt men naar oudere vrouwen?
Kunnen we iets aan die cultuur veranderen?
De maatschappelijke omstandigheden van en voor vrouwen zijn de laatste decennia in Nederland razendsnel veranderd. Op allerlei levensterreinen. Ik bedoel dat vooral de jonge en middelbare vrouw van vandaag niet meer (alleen) huisvrouw is. In de meeste gevallen wordt verwacht dat zij naast de zorg voor huis en eventuele huisgenoten (man/kinderen/partner) haar eigen inkomen en of een inkomen voor haar kinderen en partner verdient. Dit feit alleen al: je eigen geld verdienen, is van grote invloed, of misschien wel de grootste invloed op de beantwoording van de vraag:

ouder worden: hoe doe je dat…?.
We zijn ons er dus nu van 'bewust' dat het hóé van het ouder worden, beïnvloed wordt door heel veel factoren.
Mijn boek gaat over: vrouwen: geboren vóór 1940. Wat betekent dat?
Deze vrouwen hadden meestal geen eigen inkomen als ze getrouwd waren.
Het was de tijd van het kostwinnersbeginsel.

Thuis was haar werkterrein. Ze had weinig sociale contacten. Ze deed veel vrijwilligerswerk. Ze had geen leidinggevende functies in de maatschappij. Ze cijferde zichzelf weg. Ze had beperkte bewegingsvrijheid door haar gebondenheid aan gezin/partner, door haar economische afhankelijkheid.

- ongehuwden: eigen inkomen, laag opgeleid: werk en zorgtaken voor ouders
- idem: hoog opgeleid, aangepast aan mannenmaatschappij, zielig want niet getrouwd. (zwart/wit)

Vrouwen van dagen:

De vrouwen die aan de voorbereiding van dit boek hebben gewerkt en geënquêteerd zijn, hebben 'bewust' meegedaan, of hebben weet van de 2e feministische golf. Hun leeftijd ligt tussen eind vijftig tot midden zeventig in 1993.
De vraag die een doorslaggevende rol speelde bij het beantwoorden van al deze vragen was:

- kunnen wij onze idealen van toen volhouden?
- oud worden in een samenleving die niet past bij onze idealen;
- ons niet aanpassen aan wat van jou als vrouw wordt verwacht;
- eigen verantwoordelijkheid accepteren;
- niet langer problemen verdoezelen;
- openheid over hoe je denkt, je mening laten horen.

Belang van deze groep: geoefend in met elkaar spreken over eigen leven en ervaringen door feministische gespreksgroepen in de jaren zeventig en tachtig.
Specifieke van deze groep: kerkelijke achtergrond/oecumenisch d.w.z.:
zich bewust_van onderdrukking van vrouwen in godsdienst en theologie;
Zich bewust_van waarde van eigen visie op godsdienst en theologie. We stonden niet meer onder gezag van mannen in kerk/godsdienst. Grote ervaring van vrijheid;
Tegenstelling met niet-kerkelijke vrouwen? Weet ik niet. Vraag voor straks.
Wel: ook niet kerkelijke vrouwen doordesemd met christelijke cultuur.

Werkwijze

Opzet: niet alleen leesboek, maar ook een werkboek voor vrouwen. (voorbeeld Blikopener: zie titels boeken Sieth Delhaas: www.siethdelhaas.nl/boeken)
Belangrijk omdat we ons eigen ouder worden onder ogen moesten zien en veroveren.

De vanzelfsprekendheid van onze levensweg hadden wij onder ogen gezien:

- school: meestal geen eigen keuze;
- huwelijk en zorgen;
- kinderen krijgen; zorgen;

- kinderen de deur uit: lege nest syndroom; partner thuis na pensionering; voor ongehuwden: anderen bepaalden je leven; eenzame ongehuwde vrouw had geen rol;
- als oma was je ook een rol toebedacht.

Vanuit een nieuw 'bewust-zijn' eigen plannen maken over: hoe doe je dat: oud worden?
In het boek is een model gebruikt uit de ontwikkelingspsychologie. In dit model wordt het 'ik'/de persoon gedragen door vijf levensdomeinen waarin ieder mens leeft, te weten:

- gezondheid – welzijn
- sociaal netwerk – familie
- werk, prestaties vrije tijd
- materiële situatie
- confrontatie met waarden en normen/inspiratie

Persoonlijke oriëntatie:

- Wat houdt me nu bezig?
- Welke kwaliteiten ontdek ik in deze fase van mijn leven?
- Hoe verken ik het onbekende terrein dat voor me ligt en waar zoek ik wegen in onbekend terrein?

Algemeen oriëntatiepunt: feminisme. Waarom?

Zelf thema's aangedragen binnen levensdomein:
werkwijze: thema's verzamelen.
Dag benutten per thema: eerst rondje: wat heb je meegemaakt? Op de hoogte blijven van elkaars leven. Thuis over thema circa 10 regels op papier zetten. Voorlezen op onze bijeenkomst: elkaar bevragen en bredere discussie daarover.

Welzijn: thema's over het welbevinden van vrouwen:

- omgaan met teleurstellingen en tegenslagen
- je verleden onder ogen zien
- twijfels en angsten voor de toekomst
- gezondheid
- afnemende mobiliteit

- seksualiteit

(enkele voorbeelden: zie *Vrouwen van dagen* p. 36, 60)

Sociaal netwerk: (samenstelling van voorbereidingsgroep: 5 van de 9 vrouwen zijn gescheiden, 6 van de 9 hebben een lesbische dochter, 1 vrouw is zelf lesbisch maar komt er niet echt voor uit. Niet een doorsnee groep. Wel specifiek in die tijd van zich emanciperende vrouwen. Overleven door vriendinnen dus):

- alleen oud worden
- samen met partner oud worden
- dialoog met jongeren
- oma zijn: een verplichting die op je af komt.
- eenzaamheid
- sandwichpositie

(voorbeelden: zie *Vrouwen van dagen* p. 93, 92)

Werk, materiële situatie, vrije tijd. Niemand heeft eigen inkomen, soms stukje eigen pensioen, maar heel weinig, drie van hen leefden van de bijstand en later alleen AOW, grote financiële verschillen.

- werk (iets anders dan betaalde arbeid; freelance arbeid)
- materiële situatie
- prestaties (verhullende vrijwilligerswerk)
- wonen (problematiek: recht op wonen)
- vrije tijd (in relatie tot betaalde arbeid)

(voorbeelden: zie *Vrouwen van dagen* p. 111, 129)

Normen, waarden, inspiratie (in tegenstelling tot geloven)

Nadenken over hoe onze maatschappij omgaat met ouderen. Welke normen en waarden kregen zij mee? Hoe zijn ze veranderd in deze maatschappij? Hoe ze zelf waardenstelsel hebben veranderd door eigen ervaringen en nadenken. Subculturen jaren zestig.

- geloven
- afscheid
- politieke betrokkenheid
- euthanasie
- beeldvorming (verzet tegen beeldvorming over vrolijke, gezonde, welgestelde, heteroseksuele, rondreizende vutters en ouderen) in tegenstelling tot armen, homoseksuelen, gehandicapten, etnische, d.w.z. andere Nederlandse ouderen)
- taboes
- bedreiging vanuit de samenleving

(voorbeelden: zie *Vrouwen van dagen* p. 175, 170)

Enquêtes, honderd vrouwen. Levensverhalen.

Vorm geven: als een kunstenares die haar levenswerk tot het einde toe haar eigen vorm ontwerpt. Dat kan zij omdat zij teruggekeken heeft op haar leven.

Acceptatie: (voorbeeld: zie *Vrouwen van dagen* p. 37).

Zo was het nu eenmaal. Ook zelfacceptatie. En de mogelijkheden die er nog liggen.

Oud worden: ga ik doen vanuit de gegeven mogelijkheden.

Stellingen:

1. Met anderen verhalen uitwisselen over gebeurtenissen uit je eigen leven, kunnen je helpen je verleden onder ogen te zien.
   Alleen kom je daar niet zo gemakkelijk toe.
2. Mijn grootste angst voor de toekomst is afhankelijk te worden.
   Toch zou acceptatie van afhankelijkheid wel eens kunnen betekenen: groei naar wijsheid.
   Je verliest iets, maar je wordt ook wijzer.
3. Bewust je oude dag tegemoet zien is een goede manier het ouder worden zo aangenaam mogelijk te maken.

Feministische theologie dertig jaar daarna (2004)

Sieth Delhaas

Bijeenkomst groepje vrouwelijke studenten o.l.v. Irene Pronk in het Vrouwencafé in Amsterdam, 10 november 2004

Met Irene sprak ik af dat ik iets zou vertellen over de geschiedenis van feministische theologie sinds de voorbije jaren zeventig en mijn eigen ervaringen binnen Christendom en feministische theologie omdat ik, denk ik, een typisch voorbeeld ben van vrouwen die zo'n dertig jaar geleden met feministische theologie verbonden raakten.

Maar wat is typisch?

Waarom stonden ik en andere vrouwen er open voor en het grootste deel van de 'christelijke' vrouwen niet? Of liever, wilden en willen er niets van weten en zijn er fel tegen zelfs. En wat is er met de jongere generaties, de 'dochters' van deze vrouwen?

Feminisme & Christendom

Beide woorden staan voor een project aan de Nijmeegse Universiteit en zeggen iets over het problematische van feminisme en de christelijke godsdienst

Wat is feministische theologie?

Verschillende definities.

In mijn boek *Feministische theologie: een dwaalweg* (1986) schreef ik:

- het is een proces, een beweging dus, dat zich steeds weer herhaalt: een bewustwording van het feit dat de eigen geloofservaring niet strookt met de voorgeschreven leer;
- het vragen stellen aan de traditionele theologie
- het zelf op zoek gaan naar antwoorden en proberen opnieuw inhoud te geven aan wat met geloven wordt bedoeld.

Ik schreef dit op nadat ik zelf al bijna tien jaar met feministische theologie bezig was. Ik had toen al zo vaak in vrouwenpraatgroepen meegedraaid en zelf ook lezingen en cursussen gegeven, dat ik wist dat bovenstaande omschrijving van dit proces gold voor zowel protestantse vrouwen van verschillende achtergronden als voor katholieke vrouwen.

Kortom: feministische theologie is een oecumenische theologie. Zij gaat over kerkgrenzen heen. Betrokken vrouwen voelen zich niet verantwoordelijk voor de scheidingen tussen kerken en scheuringen binnen kerken die in het verleden tot stand kwamen.

Je kunt dus eigenlijk zeggen dat vrouwen die geloven, in dit geval bij het christelijk geloof behoorden en zich feministe voelden, niet alleen aan de gang moesten met hun rolpatroon in het huwelijk, de man-vrouwverhouding in de samenleving, maar ook met datgene wat er over de vrouw in kerk en theologie werd gezegd.

Vrouwenpraatgroepen hebben in het proces van bewustwording van wat er nu zoal mis was een aparte rol gespeeld. Feministische theologie is a priori niet voor autonome feministen,

want kerk en christendom waren sowieso onderdrukkend in hun ogen en wie zich met religie bezighield, kon in hun ogen nooit feminist zijn. Onder autonome feministen versta ik feministen die zich niet religieus gebonden voelen.

Voorbeeld: mijn werken als freelancer voor het maandblad 'OPZIJ' en hoe de toenmalige hoofdredacteur Cisca Dresselhuis, zelf van protestantse huize, het plaatsen van mijn stukken over een onderwerp dat met feministische theologie te maken had, met allerlei redenen moest omkleden.

Deze situatie is pas verbeterd door onder andere

- het bezoek van de Paus in 1985 aan Nederland en een aantal feministen van katholieke huize die paus te verstaan gaven wat er in hun ogen allemaal fout was in de katholieke kerk.
- het uitreiken aan de Bossche religieuze Antoinette van Pinxteren van de Harriët Freezer-ring door het maandblad OPZIJ.
- het eredoctoraat dat professor Catharina Halkes in de Verenigde Staten kreeg uitgereikt en er naar aanleiding daarvan een bijzondere leerstoel Feminisme en Christendom werd geïnitieerd aan de universiteit van Nijmegen.

Deze drie gebeurtenissen hebben ervoor gezorgd dat feministes uit de religieuze hoek meer in de schijnwerpers werden gezet en hun werk ook van autonome feministen meer belangstelling kreeg..

Het begin van de jaren zeventig kan worden gezien als een soort kristallisatiepunt. Er zijn allerlei emancipatiegedachten, de *Dolle Mina's* zijn actief. Wij kerkvrouwen waren nog te keurig. Let wel, dan gaat het vooral om vrouwen die werden geboren voor 1940. Mijn generatie en ouder. Ik was toen ongeveer vijfendertig jaar. Ik zat in een wat langzamere doorbraak. Er was maatschappelijk gezien aandacht voor de Apartheid in Zuid Afrika, er was verzet tegen kernwapens, vrouwen voor vrede dienden zich aan, de milieubeweging groeide, lesbische vrouwen lieten zich horen. Het ging om een maar kleine beweging, soms maar enkele vrouwen, maar men begon te zien dat alles niet zo vanzelfsprekend lag als men altijd had aangenomen.

Door alles wat er in de wereld gebeurde, bijvoorbeeld Zuid Amerika in relatie tot socialistische en marxistische bevrijdingsbewegingen, ontstonden er ook allerlei bevrijdingstheologieën binnen die bewegingen. Zwarte theologie in Zuid-Afrika met een protestantse achtergrond. De bevrijdginstheologie in Zuid Amerika had een meer katholieke achtergrond. Deze bewegingen kregen een geweldige ontvangst en stem binnen de Wereldraad van Kerken (WvK) die in 1948 was opgericht. Zij kregen deze ontvangst en invloed omdat in de jaren zestig vele volken in Afrika zich bevrijdden van hun koloniale onderdrukking en overheersers. Hun kerkleiders riepen op vergaderingen van de Wereldraad hun westerse koloniale onderdrukkers ter verantwoording. Zeg maar: vanaf de jaren zestig kwam er een grote verandering binnen het kerkelijk veld op gang, wereldwijd via revoluties en de dekolonialisering.

Tweede Vaticaans Concilie (1963-1965)

Ik laat jullie nu een citaat horen van Catharina Halkes. Zij is nu 84 jaar. Toen ze dit schreef was ze 44. Actief voor de positie van vrouwen binnen de rooms-katholieke kerk. In de jaren zeventig werd ze de eerste hoogleraar ter wereld in het vak feministische theologie aan de Universiteit — een katholieke — voor het project Feminisme en Christendom.

Het is interessant te horen hoe ze zich toen uitdrukte en hoe de positie van de vrouw was.

> *'De vrouw die trouwt, die dan een christelijk gezin sticht, moeder wordt en als moeder altijd thuis is. En als de man erg vriendelijk is, en erg goed en edel, dan mag ze er ook nog wat bij doen. Maar dat doet ze dan eigenlijk met schuldgevoelens, want ze gaat verder dan ze eigenlijk mag.'*

Zo was de situatie toen. Niet alleen voor christelijke vrouwen, maar ook voor niet-christelijke. Het was de cultuur in Nederland. In 1968 hoorden we de stem van Joke Smit in haar artikel over *Het onbehagen van de vrouw*. Dat artikel, kan men zeggen, was het begin van de Tweede Feministische Golf.

Zwarte bevrijdingsbeweging

Wat zijn de internationale lijnen?

In de Verenigde Staten was er al een vorm van feministische theologie in de eerste helft van de negentiende eeuw. Daar ontstond verzet onder blanken, voormalige Europeanen, tegen de zwarte slavernij. Een belangrijke rol speelde daarin Cady Stanton. Zij was de dochter van een advocaat. Ze hoorde van haar vader de verhalen over armoede en onrecht onder de zwarte slaven. Diep gelovig als ze was, zag ze het als haar taak om verantwoordelijkheid voor de samenleving te nemen. In de beweging voor de afschaffing van de slavernij botste ze als vrouw op tegen de autoriteit van mannen. Ze belegde daarom een conferentie voor vrouwenrechten in Seneca Falls. Van het onrecht in de samenleving ging ze, gelovig als ze was, als vanzelfsprekend naar het geloof. Want zei ze, vanuit haar zojuist opgedane ervaring in de strijd tegen de slavernij, als mannen geen argumenten kunnen vinden voor de ongelijkheid van mannen en vrouwen, grijpen ze naar de bijbel om daarin hun bevestiging te zoeken.

Stanton schrijft aan het eind van haar leven, ze is dan tachtig: '… dat religieus bijgeloof van vrouwen haar gevangenschap meer bestendigt dan welke andere invloed ook'.

In 1870 werd binnen de Engelse kerk, waar de kerken van de Verenigde Staten nog onder vielen, een nieuwe bijbelvertaling uitbracht. De feministes wilden dat vertegenwoordigsters van hen konden deelnemen aan de vertalingscommisie.

Dat gebeurde niet. Vervolgens gingen de feministen zelf aan het werk. Er werd een comité gevormd van Engelse en Amerikaanse vrouwen onder wie Griekse, Latijnse en Hebreeuwse wetenschapsters. Hun bijbelvertaling bestond uit verhalen 'waarin vrouwen voorkwamen en

waarin vrouwen opvallend afwezig waren'. Toen de bijbel in 1895 uitkwam verklaarde het Hartford Seminary Record het als het 'most humorous book of the year.'

Na als snel onder het stof van de vergetelheid te zijn geraakt, dook deze bijbel weer op in de jaren zestig van de vorige eeuw. Amerikaanse blanke vrouwen, die zich in die tijd engageerden met de strijd van zwarten in de VS, kwamen tot de ontdekking dat de positie van vrouwen in feite gelijk was aan de positie van de zwarten. En de zwarte vrouwen ontdekten in die strijd, dat ze wel mee mochten vechten met hun mannen, maar dat, als het om een positie ging in de zwarte organisaties, de vrouwen weer achter het fornuis mochten. Die klacht werd gehoord in alle bevrijdingsbewegingen wereldwijd.

Hoe kwam dit aan het licht?

Jaar van de Vrouw

1975 werd door de Verenigde Naties wereldwijd uitgeroepen tot het *Jaar van de Vrouw*.

In 1974 hield de Wereldraad van Kerken haar zeven jaarlijkse algemene vergadering, de Assemblée genoemd. Bij de wereldraad zijn wereldwijd 340 protestants-christelijke kerkgenootschappen aangesloten. Vrouwen besloten zich, ook met het oog op het naderende *Jaar van de Vrouw*, gezamenlijk sterk te maken voor die algemene vergadering. In hetzelfde jaar belegden zij in Berlijn een voorconferentie met de uitdagende titel 'Sexisme in de jaren zeventig', waarvoor de Zuid-Afrikaanse Brigalia Bam de verantwoordelijkheid had. Van 1972 tot 1984 was de Jamaicaanse methodistische theoloog dr. Philip A. Potter secretaris-generaal van de Wereldraad. Beiden, Brigalia Bam en Philip Potter hebben binnen de kerken de link gelegd tussen seksisme en racisme. Vanuit beide wereldraad bijeenkomsten en de Algemene vergadering van de Verenigde Naties van 1975 is er over de positie van vrouwen wereldwijd ontzettend veel aan het licht gekomen.

In Geneve, waar de Wereldraad van Kerken zetelt, werd er als gevolg daarvan een apart bureau voor vrouwen ingesteld, evenals in alle afzonderlijk aangesloten landen. Dus ook in Nederland.

Op allerlei gebied zijn er vertakkingen rond de aandacht voor vrouwen ontstaan. Het centrum 'Kerk en Wereld' in Driebergen heeft hierin een onschatbaar aandeel gehad met onder andere cursussen op vele gebieden, waarin de plaats van de vrouw of niet gezien of nooit aan de orde was geweest.

Er ontstonden talloze vrouwenpraatgroepen die, met het meer en meer bekend worden van feministische theologie, zich begonnen te scholen. Lesbische vrouwen lieten zich horen. Het aantal echtscheidingen binnen de kerken nam toe. Seksueel geweld en incest binnen het gezin en families kwamen aan het licht. Toen was het al halverwege de jaren tachtig. En het kon niet uitblijven: ook de positie van het gezin kwam onder vuur te liggen.

Feministisch ouder worden

Veel oudere vrouwen, geboren voor WOII voelden zich aangesproken door de ontwikkelingen die vrouwen binnen de kerken, zowel de protestantse als de katholieke, op gang brachten. Deze vrouwen werden ouder en de vraag kwam op: kun je ook feministisch oud worden? Vanaf 1993 boog een groepje vrouwen, dat begin jaren tachtig op verzoek van de Nederlandse Raad van Kerken een boekje had uitgebracht over *vrouwenpastoraat*, zich over deze vraag. In 1999 verscheen het resultaat *Vrouwen van dagen, verhalen en uitspraken over welzijn, relaties, materiële zaken, inspiratie en spiritualiteit*.

En de kerk? Uit de interviews waaruit het boek is samengesteld blijkt dat vele vrouwen geen contact meer hebben met een kerk, dat ze ongelovig, agnostisch of zelfs atheïstisch zijn geworden. En 'de Heer', dat kon niet meer, lieten ook vrouwelijke theologes en theologie studentes weten.

Internationaal

In Nederland werd in 1987 de eerste Oecumenische Vrouwensynode georganiseerd. Later volgden Duitsland en Oostenrijk. In het kader van de zich ontwikkelende Europese Gemeenschap, vonden vrouwen dat er ook een Europese Vrouwensynode moest komen.

In 1996 was het zover. Ik mocht meedoen in het organisatiecomité.

Een belangrijke gedachte achter dit initiatief was om Europawijd de positie van arme vrouwen in beeld te krijgen en te laten blijven. Deze synode was dus met name gericht op maatschappelijke situaties.

In de negentiger jaren vonden vrouwen dat de kerk 'verrechtste' evenals de Wereldraad van Kerken. Het vrouwenbureau dat in 1974 werd geïnitieerd werd opgeheven, evenals het gelijknamige secretariaat in Nederland.

Aan de universiteiten in Nederland gaan de ontwikkelingen door.

Na enkele citaten uit boeken van feministische theologes zoals van prof. Dr. Catharina Halkes en dr. Lieve Troch wordt er discussie gevoerd over de ontwikkelingen in en bijna dertig naar feministische theologie.

Aan wie delegeert de consument haar/zijn politieke macht? (2003)

Sieth Delhaas

Discussiedag te Elst over de World Trade Organisation en het Gemeenschappelijk Europees Landbouwbeleid te Elst op 10.1.2003

'Anders-Globaliseren in de landbouw', onder verantwoordelijkheid van Werkgroep Landbouw & Armoede (WLA) in samenwerking met het Platform Aarde, Boer, Consument (Platform ABC) en Oecumenisch Netwerk Kerken en Landbouw (ONKL)

Stelling

'De' consument bestaat niet. Ik wil deze stelling bewijzen aan de hand van een ervaring uit mijn eigen leven.

Vanaf mijn vroegste jeugd ben ik bewust met voedsel bezig. Vanaf mijn vroegste herinnering heb ik een afkeer van vlees. Aanvankelijk waren het alleen de vette en de zeenachtige deeltjes die ik onmogelijk door mijn keel kon krijgen. Geleidelijk aan groeide een walging tegen het kauwen op een dier. Ik werd enkele jaren voor de oorlog geboren. De bewustwording van mijn tegenzin tegen vlees speelde zich juist af gedurende die oorlogsjaren. Tot de hongerwinter was er in elk geval zondags vlees op tafel. Elke zondag speelde zich een drama af aan de middagmaaltijd. Mijn ouders dwongen mij, louter uit zorg om mijn gezondheid, soms min of meer hardhandig, vlees te eten. Ik ging in 1943 voor acht maanden naar een sanatorium. Daar herhaalde zich het drama. Lepels soepvlees wurmden de verpleegsters tussen mijn opeen geperste lippen door. Vlees was heilig voor hen.

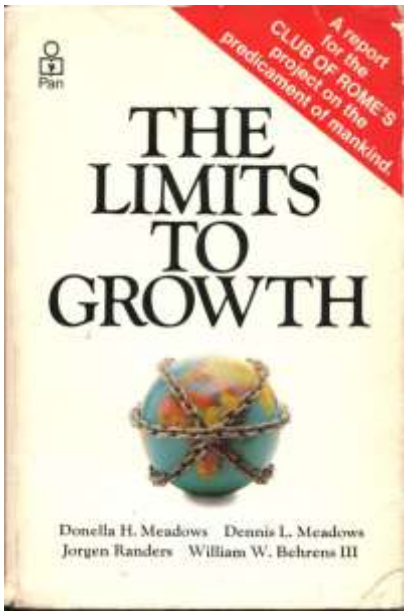

Tot 1970 duurde deze problematische verhouding met vlees. In 1970 kwamen de rapporten: het Rapport van Rome, het beroemde boekje van drs. Hueting met de vraag aan de Nederlanders: *wat is de natuur ons waard?* Het waren de eerst voorzichtige, allengs steeds uitdrukkelijker wordende waarschuwingen voor uitputting van de natuurlijke bronnen, voor overconsumptie, voor misbruik van dieren.

Volgens mij kwam de ellendige toestand van de kippen het eerst in de publiciteit. Eigenlijk speelden deze ontwikkelingen mij precies in de kaart. Plotseling kon ik al die mensen aan wie ik me had moeten aanpassen, voor wie ik jarenlang gezellig had moeten zijn aan tafel, voor wie ik letterlijk met lange tanden mijn maaltijden hadden weggeslikt, tegen wie ik me had moeten verdedigen om mijn overdreven en aanstellerige gedrag met vlees, plotseling kon ik al die mensen met bewijzen om de oren slaan. Geen-vlees-eten was geen gekte, maar in deze tijd juist een keuze voor dieren, voor het milieu, voor de derde wereld en voor nog veel meer waardevols. Ik was modern. Plotseling was ik een kritische consument geworden.

Kritische consument

‘De’ consument bestaat dus niet. De variatie van consumenten is even groot als kopers van voedsel. Consumenten vormen zich enerzijds door de ervaringen die ze opdoen op hun levensweg. Consumenten worden anderzijds gemaakt door de verleidingsmanoeuvres van reclamemakers in dienst van het bedrijfsleven, die de producten die zij verkopen aan de man willen brengen. Kortom elke consument zal haar eigen verhaal hebben bij hoe en waarom hij die consument is die hij is.

Vanaf dit moment bedoel, ik als ik over een consument spreek de kritische consument. Dat is dus die vrouw of man – daar reken ik ook de jongvolwassenen toe – die haar/zijn koopgedrag laat bepalen door een of meerdere argumenten waaruit kritiek spreekt. Kritiek op de manier waarop er bij de productie en verwerking van voedsel of andere producten met aarde, lucht, water, planten, dieren, mensen en hun arbeidsomstandigheden wordt omgegaan. Ik noem de consument ook nadrukkelijk vaak als vrouw omdat in de tijd dat de consument zich manifesteerde, de kopende partij van voedsel meestal een huisvrouw was. Met name vrouwen waren in de jaren zeventig – en ook nu nog — de draagsters van Wereldwinkels. Zij probeerden onder andere aan de Nederlandse consumenten de onrechtvaardige situatie bij de verbouw van koffie uit te leggen. Het waren aan het eind van de jaren zeventig met name de vrouwenorganisaties, die de actie in ons land tegen de apartheid in Zuid Afrika droegen met de slogan: ‘Koop geen vruchten uit Zuid Afrika’. Het waren vooral de vrouwen die bij de marktstalletjes en in de groentewinkels de discussies met de kooplui en de winkeliers aangingen over bijvoorbeeld het fruit uit Chili dat niet deugde, toen generaal Pinochet nog aan de macht was.

Het verschijnsel ‘consument’ als maatschappijkritische burger of burgeres bestaat pas dertig jaar. Het ontstond op het moment dat er hier en daar in de samenleving, nationaal en internationaal, individuen zich zorgen gingen maken over datgene dat door de drastisch gestegen welvaart in de jaren zestig mis, steeds meer mis dreigde te gaan. De consument is dus een gevarieerd figuur, die te vinden is in alle lagen van de bevolking. In de jaren tachtig, toen er geleidelijk aan meer winkels in dorpen en steden verschenen die biologisch geteelde producten aanboden en, meestal veel duurder waren en zijn dan de producten in de gewone groente- en melkzaken en slagerijen. Tot mijn grote genoegen zijn er onder hen ook veel zogenaamde ‘punk’-jongeren. Zij vertaalden hun maatschappijkritiek in kritisch koopgedrag.

Gevarieerd gezelschap

Consumenten vormden zich langs allerlei wegen. Ik noemde al de wereldwinkels. Daarnaast waren er politieke actiegroepen, zoals de antiapartheidsbeweging, de actiegroep ‘Lekker dier’ en talloze anderen. Zij trokken burgers en burgeressen aan die zich of door een speciale vorm van actie voeren, of door het thema of het product voelden aangesproken. In de jaren tachtig kwam door deze ontwikkelingen ook een stroming in beeld, die tot dan toe als een wat sektarische groep gemarginaliseerd werd. Het waren de mensen die door hun betrokkenheid bij natuurgeneeswijzen al tientallen jaren het belang van ‘verantwoord’ voedsel hadden gepropageerd: vrij van chemische bestrijdingsmiddelen, vrij van kunstmest. Zij kregen juist toen meer en meer gehoor omdat alternatieve of aanvullende geneeswijzen hun intrede deden bij kankertherapieën en andere zogenoemde welvaartsziekten. Minstens zo belangrijk was de ontwikkeling ingezet door progressieve theologen en geestelijken met de zogenoemde ‘economische’ en ‘feministische’ theologie. De economie, het kapitalisme en de maatschappij

werden geanalyseerd vanuit het Bijbels Evangelie. Het consumentenbewustzijn drong door tot de nog niet bij de maatschappijkritiek betrokken gelovigen van zowel protestantse als katholieke kerken. De Wereldraad van Kerken, vanaf de zestiger jaren actief op de meest uiteenlopende terreinen, kondigde wereldwijd het decennium voor Vrede, Gerechtigheid en Heelheid van de Schepping af.

Consumentenbewustzijn werd nu via kerkelijke vormingsprogramma's verbonden met verantwoordelijkheid voor de Derde Wereld, de vrede in de wereld, de anti-kernenergie- en anti-kernwapenbeweging. De ramp in 1986 met de kerncentrale in Tsjernobyl verpestte tot in Griekenland en de Baltische landen het milieu. Kritische consumenten, die de verklaringen van 'geen gevaar' van hun eigen overheden niet voetstoots aannamen, lieten jarenlang voedselproducten afkomstig uit die gebieden in de schappen van de winkels staan.

Globalisering

Globalisering, dat begrijpt u intussen, is helemaal geen nieuw woord. De huisvrouwen en de jongeren die zich in de jaren zeventig van de vorige eeuw onder andere met de actie *zuivere koffie* het lot van de kleine koffieboeren en -boerinnen en hun gezinnen aan het andere eind van de wereld aantrokken, waren al bij globalisering betrokken. Globalisering als woord mag dus niet negatief worden geduid. Globalisering betekent ook: burgers en burgeressen nemen hun politieke verantwoordelijkheid voor wat elders in de wereld met het milieu, dus met het produceren en het verwerken van voedsel, met producenten van voedsel en de arbeidsomstandigheden van boerinnen en werkers op de velden en in de fabrieken, gebeurt. Met globalisering moet dus dit kostbare aspect van medeverantwoordelijk voor elkaar worden bewaard.

Intussen, 2003, is de situatie veranderd. De maatschappij is veranderd. De actiebereidheid van burgers en burgeressen, zoals deze ongeveer dertig jaar geleden begon, is verdwenen. Dat heeft verschillende oorzaken. Er is een zekere actiemoeheid ontstaan. Het geloof in de maakbaarheid van de wereld is – zeker na het debacle van het socialisme aan het eind van de jaren tachtig – zo goed als verdwenen. Het geloof in de politiek is gekelderd. Mensen zijn minder snel voor acties warm te krijgen. Het déjà-vu-gevoel heeft toegeslagen

Betekent dit dat die consumenten, die zich nog niet zolang geleden in acties en vergaderingen betrokken voelden bij de problemen rond voedsel en milieu, zich onder de kritiekloze massa's hebben gevoegd?

Consumentenpolitiek

Er is intussen een andere consumentenpolitiek ontstaan. Twee economes en een wetenschapsjournaliste, respectievelijk de Engelse Noreena Hertz, Naomi Klein uit de Verenigde Staten en de Nederlandse Eveline Lubbers hebben elk daarover boeiende en

informatieve boeken geschreven. Zij beschrijven hoe enerzijds consumenten hun actieve verzet gedelegeerd hebben aan grote organisaties als bijvoorbeeld de Nederlandse Milieudefensie en het internationale Greenpeace. Dat is een positieve ontwikkeling. Zeker wat de internationale discussies over genetisch gemanipuleerde voedsel betreft. Nederland heeft zich nog steeds niet uitgesproken over duidelijke etikettering van met genetisch gemanipuleerd materiaal. 'Paars' werd ervan beschuldigd juist met de 'gen'- lobby onder een hoedje te spelen (Aderoo/press 4.1.2003 van Europarlementariër Alexander de Roo). Via anders-financieren met banken als onder andere ASN en Triodos zetten vele consumenten hun kapitaal of spaarcenten in voor een andere politiek, gericht op voedsel, milieu en welzijn in tegenstelling tot de manier waarop overheden van democratische staten zich bereid zijn in te zetten. Via moderne middelen als internet stemmen de consumenten 'met de voeten' tegen het beleid van hun 'eigen' overheden en laten hun ongenoegen merken. Dezer dagen is er het voorbeeld van Milieudefensie met haar actie 'Geef dit kabinet geen tweede kans!' De organisatie wijst de kiezers erop dat de stem van de kiezer ernstige schade kan toebrengen aan het milieu. Dit heeft dus alles te maken met waarom wij vandaag hier bij elkaar zijn. Met de vraag: aan wie delegeert de consument haar/zijn politieke macht?

Andersglobaliseringsbeweging

Toen ik eind 1999 op de televisie jongeren, ouderen, keurige burgers en de meest vreemd uitgedoste alternatievelingen door de straten van Seattle zag stuiven, opgejaagd door de Noord-Amerikaanse politie, realiseerde ik me met een schok: ik had daar moeten zijn!!! De andersglobaliseringsbeweging (eerst anti-globaliseringbeweging genoemd) had zich gedurende de jaren negentig gevormd – bijna ondergronds – onder het regime van nieuwrechts in de westerse democratieën. De aanvankelijke demonisering van deze beweging door de media heeft niet mogen baten. De andersglobaliseringsbeweging heeft ons, onder andere deze bijeenkomst vandaag van de werkgroep Landbouw & Armoede, opgeleverd.

Wederzijdse kritiek

Vanaf de jaren zeventig tot ver in de jaren negentig van de twintigste eeuw is de verhouding tussen kritische consumenten en het gros van de agrariërs – om het zachtjes uit te drukken – weinig liefdevol geweest. De kritiek op elkaar was groot. De oorzaken daarvan komen vandaag in andere lezingen naar voren. Ik ben ontzettend blij met verschillende recente artikelen waarin ik de — nog prille — toenadering lees tussen kritische agrarische producenten enerzijds en kritische consumenten anderzijds. Het beste voorbeeld van toenadering is voor mij de folder van de Werkgroep 'Samen anders op het platteland' van september 2002. Het gaat om een voorlichtingsprogramma voor producenten, consumenten en handel. De samenstellers van de folder leggen de nadruk op de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het voortbestaan van de agrarische sector. Eindelijk wordt toegegeven: consumenten en agrarische producenten zijn elkaars natuurlijke bondgenoten. Het is belangrijk dat de

consumentenbeweging die vanaf de jaren zeventig via allerlei wegen is ontstaan, opnieuw wordt geactiveerd en zich uitdrukkelijk verbindt met de beweging van kritische agrariërs. De agrariërs hebben hun doelen duidelijk geformuleerd. Ik zie de wederzijdse erkenning tussen consumenten en agrariërs als een begin van een ontwikkeling waarin de productie en de consumptie van waardevol en waardevast voedsel een centraal begrip wordt van een verantwoorde en gezonde economie. Vanuit nationaal perspectief naar een wereldwijde realiteit.

Mijn stelling voor de aanwezige politici luidt:

De politiek* moet kiezen: of de speelbal zijn van multinationale bedrijven, of een bondgenootschap aangaan met kritische consumenten en kritische agrariërs.

** politiek wil hier zeggen: onze volksvertegenwoordigers, politieke partijen, zowel regeringspartijen als partijen in de oppositie.*

Tussen mensen (2002)

Inleiding ten behoeve van de bezinningsdag van de Pastorale Raad en belangstellenden

Sieth Delhaas

Samen-op-weggemeente Brummen, 4 oktober 2002

Inleiding

Mensen ontmoeten elkaar vanuit het instrument waarmee zij in deze wereld staan: het lichaam. Zij gebruiken in die ontmoeting het lichaam: de zintuigen evengoed als hun gedachten en ideeën.

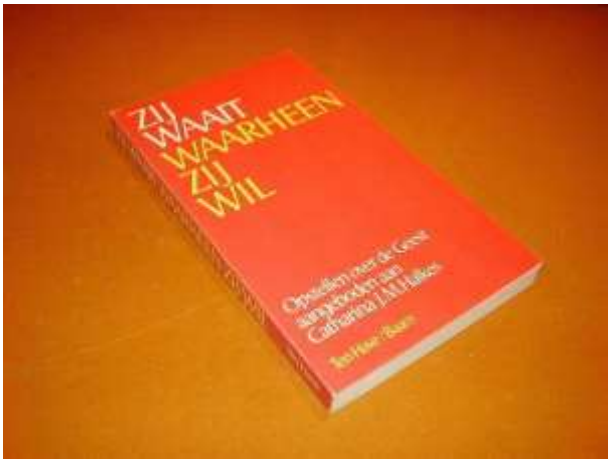

Als uitgangspunt voor deze dag is daarom gekozen een artikel met de titel *Voor een tijd een plaats van God* van theologe en danseres Riette Beurmanjer.[14]
Zij denkt in dit artikel door op een dichtregel van Achterberg *De mens is voor een tijd een plaats van God*.

Ik bewonder U dat u uw werk doet binnen en vanuit deze kerkgemeenschap!

Doel van de dag: zelf en samen ontdekken wat mijzelf/ons ten diepste bezighoudt en van waaruit wij binnen onze kerkgemeenschap kunnen communiceren en samenwerken.

Dit doel willen wij bereiken door samen deze dag naar elkaar te luisteren, met elkaar te spreken, en oefeningen te doen om bepaalde dingen te verhelderen.

Middelen: een lied van Huub Oosterhuis. Dit wordt door de dag heen gespeeld. Muziek en woorden zijn belangrijk. Verwijzen naar Hildegard von Bingen: het in trilling brengen van de lucht. Een maal in zijn geheel spelen nu. Verschillende stukken door de dag.

Mijn inleiding is opgebouwd in drie delen:

- Plaatsbepaling
- Versterking
- Verlichte stad op berg

Plaatsbepaling

Plaatsbepaling gaat over onszelf als persoon. Als individu.

---

[14] Beurmanjer, Riëtte, *Voor een tijd een plaats van God* in: Heijst, Annelies van, e.a. (red.) 'Zij waait waarheen zij wil. Opstellen over de Geest, aangeboden aan Catharina J.M.Halkes' (Baarn 1986)

Om samen te werken met anderen, om samen met andere over belangrijke dingen te spreken is het noodzakelijk dat je jezelf kent. Dat je weet wie je bent. Dat je er achter probeert te komen waarvoor je wilt staan.

Het is een proces waarmee je je hele leven bezig blijft.

Voor het thema waar we het vandaag over hebben, leg ik de plaatsbepaling bij het lichaam.

Het lichaam voor een tijd een plaats van God.

Hoge inzet. Is belangrijk. Om deze opdracht, die je jezelf hebt gegeven als lid van deze kerkgemeenschap, kan het niet anders dan datje hoog inzet. Dat heb je al gedaan. Misschien zonder dat je je dat met zoveel woorden bewust bent. Je hebt besloten om binnen de opdracht van de kerkgemeenschap een taak op je te nemen. Je wilt voor een bepaalde tijd meehelpen om de gemeenschap te onderhouden, op te bouwen.

Wat pastoraal werk precies inhoudt daarover hebben jullie toen je begon waarschijnlijk instructies gekregen of uitleg gehad.

De kerk of de gemeente wordt wel het lichaam van Christus genoemd. Ik denk als je met je werk bezig bent, dat je dat snel kunt vergeten. Je komt mensen tegen met hun eigenaardigheden, gebreken, vervelende eigenschappen. Kortom waardoor je werk moeizaam wordt. Tegenzin. Misschien denk je later: ik ben blij dat ik er vanaf ben. Begrijpelijk. We slijten aan het. Dagelijks werk. Ons eerste enthousiasme, ons innerlijk motief slijt aan de weerspannigheid van de praktijk.

Maar … als je het vol wilt houden, zul je elke keer opnieuw hoog in moeten zetten. Daar zul je je zelf elke dag weer bewust van moeten worden.

Daarom: het lichaam voor een tijd een plaats van God.

Ik ben een geschapen mens. God heeft een stukje van haar/zijn kracht, haar/zijn godheid in mij ingeschapen. Dat is mijn goddelijke kern. Vandaaruit kan ik bergen verzetten. Denk aan het mosterdzaadje.

Het prachtige van dit artikel: *mijn lichaam voor een tijd een plaats van God* is dat je er verhalen van in de bijbel. Het lichaam een tempel zegt, Paulus. Die uitdrukking is ook vaak tegen ons gebruikt als een morele waarschuwing. Ook in allerlei andere woorden.

Maar dit: Je lichaam voor een tijd een plaats van God. Met al zijn zintuigen. Een instrument om er te zijn. Mee te werken.

Als je je dat realiseert kan dat een geweldige impuls geven.

Dan ga je anders op weg naar de mensen. Je praat anders met elkaar als medewerkers van de Pastorale Raad. Je weet/beseft niet alleen *mijn lichaam is een plaats van God*. Ook degene die je ontmoet ook haar lichaam is voor deze tijd van leven een plaats van God. En zijn lichaam. Je beweegt je anders tussen de mensen als je je elke dag opnieuw probeert te beseffen en je er langzamerhand van doordrongen raakt: *mijn lichaam is een plaats van God*. In en door mij ontmoeten mensen God.

En ik ontmoet in en door andere mensen God.

Nogmaals: dit is een hoge inzet. Maar ik denk, als we bezig willen zijn met het ontmoeten van mensen dat het in feite niet met minder kan.

Welke hulpmiddelen biedt ons lichaam daarbij?

Vijf zintuigen. Zintuigen zijn die organen waardoor prikkels uit de buitenwereld in gewaarwordingen worden omgezet en waardoor wij kennis van de wereld krijgen, ogen, oren, reuk, smaak, tastzin/huid.

De smaak en de reuk worden gezien als chemische of primitieve zintuigen.

Primitief:

1) tot het vroegste stadium in een ontwikkeling van de mens.
2) gebrekkig
3) van de eerste orde.

Zesde zintuig: een bijzonder, geheimzinnig talent.

Via de zintuigen staan we in contact met onze medemensen. Via onze zintuigen prikkelen mensen ons en krijgen wij onze indrukken van en zo vormen wij als mensen met hersenen onze gedachten over onze medemensen.

Wij kunnen hen leren kennen.

En God als de onzienlijke, de niet waarneembare?

Wij kunnen God niet kennen.

Zo is het en niet anders.

En toch: Ons lichaam voor een tijd een plaats van God.

Dat kunnen we alleen zeggen vanuit een geloven. Een onzeker weten.

Stuk in krant van zaterdag. Ontwikkeling van onze wetenschap: scheiding tussen geest en lichaam. Westers afzien van het 'zesde zintuig'. Visioen. Dromen. Gezichten.

Tegenwoordig: via New-age en allerlei religieuze en spirituele uitingsvormen gaat het over: engelen, kinderen van de nieuwe tijd. Deze spiritualiteit in bewegingen buiten de kerk noemde dr. Verkuijl de onbetaalde rekeningen van de kerk.

Gnosis: weten … Het is een ander weten. Een weten niet met het verstand alleen, maar een intuïtief, een ervaringsweten. Die kant van de christelijke traditie is uitgebannen gedurende de eerste eeuwen. De lijn van Petrus heeft overwonnen. De lijn van Maria van Magdala 'het evangelie naar Maria' is terzijde geschoven.

Hoe kun je de hoge inzet van 'het lichaam een plaats van God' volhouden?

Je tot het lichaam bepalen.

De Zuid-Amerikaanse rooms-katholieke bevrijdingstheoloog Leonardo Boff heeft juist in onze tijd, de jaren tachtig, een pleidooi gehouden voor dit intuïtieve geloven waar woorden als visioen, droom, gezichten-zien weer binnen de horizon komen. Eeuwenlang hebben christenen deze woorden volledig geaccepteerd zolang ze ze in de bijbel lazen. Als mensen in hun omgeving in werkelijkheid voor zulke verschijnselen gevoelig waren, dan werden ze afgedaan als ketters, afvalligen, tovenaars. Verbrand, vermoord, in de ban gedaan, tot in onze tijd.

Leonardo Boff zei:

> *‘ … de rede (het verstand, sd) kan noch het eerste, nog het laatste moment in het menselijk bestaan vertolken. Zij is gegroeid uit iets dat nog ouder, dieper, elementairder en primitiever is: uit de affectiviteit. Naar boven toe staat zij open voor een geestelijke ervaring, die vertrekt uit de ontdekking dat de mens gericht is op de totaliteit van het zijn. Deze totaliteit is in de mens aanwezig niet als een zuivere beschouwing, maar als de ervaring, dat er achter de realiteit niet alleen maar structuren staan, maar Iets dat zich geeft, dat zich wegschenkt, dat in zich mede-voelen en tederheid is’*
> *(Boff schrijft dat ‘Iets’ met een hoofdletter, sd)*[15]
> *Deze Boff is tenslotte door het Vaticaan het zwijgen opgelegd.*

En in onze tijd: de Duitse protestantse theologe Dorothee Sölle schreef een boek met de titel: ‘Waar het visioen ontbreekt, verwildert de mens’. Deze theologe kon in haar eigen land geen werk vinden en moest uitwijken naar een Universiteit in de Verenigde Staten om haar theologie te doceren.

De inzet voor de verbinding met het hogere — hoe je het maar noemen wilt, God, de Geest, Spiritualiteit, Jezus Christus — die inzet is riskant in onze wereld.

Riskant omdat veel mensen die verbinding ontkennen en niet willen. In onze tijd is het helder dat de scheidslijn tussen open staan voor die verbinding met het hogere niet loopt tussen christenen en niet-christenen, kerkmensen en niet-kerkmensen. Ook kerkmensen en mensen die zichzelf ‘gelovig’ vinden, kunnen er moeite mee hebben om de ‘verbinding met het hogere’ als een realiteit of een gegeven.

Het lichaam als een plaats van God. Hoe blijf je je daar van bewust, iedere dag opnieuw?

Dat is geen vanzelfsprekendheid. Dat besef, bewustzijn vraagt er om gevoed te worden. Het lichaam zelf vraagt om voeding. Het besef dat het lichaam een plaats van God is, vraagt om gevoed te worden. De oorzaak ervan is dat wij leven in een wereld waar de platvloersheid van het bestaan het wint van het spirituele. Met spiritueel wordt bedoeld die verbinding met het goddelijke, het wezenlijke van het bestaan. De kern van het bestaan. De goddelijke vonk. Je kunt er allerlei namen aan geven.

Hoe voed je je besef van het lichaam als een plaats van God?

Stilte. Meditatie. Terugtrekken in jezelf. Jezus: in je binnenkamer gaan. Jezus trok zich terug uit de kring van zijn discipelen. Op een hoge berg. Waar dan ook. De stilte. Op een bepaalde, zelfgekozen manier. Het gaat om het besef. Hier zit ik. Mijn lichaam is. Wat doe ik er mee etc. In meditatiekringen noemt men dat besef ook wel ‘verlichting’. Inzicht krijgen. Een meditatiemeester: geen hoge eisen, gewoon, zegt: Op het moment dat je gaat zitten, ben je al verlicht’ Zo eenvoudig is het. Het feit dat je je het bewust ben: wie ben ik, hier sta ik: *met mijn lichaam voor een tijd een plaats van God*. Mensen die doordringen tot het eigen ware zelf.

---

[15] Raoul Bauer, cultuurfilosoof, *‘De geniale mislukking van de Middeleeuwen’*, (Antwerpen/Amsterdam 1985, p. 24).

Versterking

In je meest naaste omgeving is het soms, misschien wel meestal, het moeilijkst om je ware zelf te laten zien. Wie je bent, wat je verlangens zijn, je gevoelens. Zonder dat je het zelf beseft passen zich die innerlijke verlangens, gevoelens, dat wat je beseft wat wezenlijk voor je is, aan aan de omgeving. Wat de omgeving van je verwacht. Een klein kind heeft die gevoeligheid nog. Ook weer, net als bij het woord primitief heeft het een negatieve lading gekregen. Het affectieve: gevoelens, dat wat met de gevoelswereld te maken heeft. Gevoelig zijn voor wat niet zichtbaar, hoorbaar is. Mensen met een bepaalde aanleg, tegelijkertijd wordt affectief ook als: gekunsteld uitgelegd.

Dat geldt voor je persoonlijke/privé omgeving net zo goed als voor je werk of andere kringen waar je leeft. Spreken over dat wezenlijke van jezelf komt nauwelijks of nooit aan de orde.

In een groep zoals een kerkgemeenschap wordt er vaak vanuit gegaan dat dat een bijzondere groep is. In bijbel, theologische leerstukken, in het pastorale werk, enzovoort. In onze traditie is het verworden tot een moralistische, betuttelende, toezichthoudende verbodscultuur. Het gedrag is bepalend, meestal niet in overeenstemming met ware gevoelens.

Aanpassing aan de mores van een groep. Je praat er niet over.

Versleten heiligheid, noem ik het.

Wat er in de bijbel staat is teveel gevraagd; leven naar je geloof.

Belangrijk: Versterking door onderling erkennen: waar zijn we mee bezig?

Het benoemen. Elkaar steunen. Als groep het besef hebben: wij dragen die klus. Groepsverantwoordelijkheid.

De laatste drie regels uit het lied van Huub Oosterhuis dat we vandaag meerdere keren zingen, luiden.

> *Voor hen die kracht uitstralen,*
> *Liefde geven, recht doen*
> *dat zij staande blijven in ons midden.*

Die regels moeten we tot ons door laten dringen. Het zijn niet zo maar regels. Jij staat daar. Je bent daarin bezig. Jezelf en andere daarin serieus nemen. Zonder dat je 'meer' wordt dan een ander:

Dat besef is voor jullie als groep belangrijk.

In de bijbelse verhalen gaat het soms om de rol van de eenling. Gesprek van God met Abraham: zijn pleidooi, als er zoveel over zijn … Nee, zegt God, ik zal de stad sparen …

Genesis 18 waar Abraham vraag: 'Zult Gij dan de rechtvaardigen met de goddelozen verdelgen? Misschien zullen er vijftig rechtvaardigen in de stad zijn, zult Gij haar dan verdelgen, en aan de plaats geen vergiffenis schenken ter wille van de 50 rechtvaardigen die in haar zijn? …

God onderhandelt met Abraham: ‘Indien ik te Sodom vijftig rechtvaardigen in de stad vind, zal Ik de gehele plaats vergiffenis schenken om hunnentwil. Ze onderhandelt door tot tien rechtvaardigen. En zelfs om tien rechtvaardigen wil God de stad sparen.

In dit verhaal ligt ook de zin van jullie werk; de wereld wordt geheiligd vanwege de rechtvaardigen die daar in zijn.

Anders zien wij het, dan de schrijver van Genesis het in zijn tijd zag. Maar in onze tijd geldt hetzelfde: de rechtvaardigen in deze wereld zorgen voor de heiliging van de rest. Ook dat is belangrijk voor jullie om te weten. Daarin, om dat weten, vast te houden, kun je elkaar als groep versterken.

We kunnen de illusie vergeten dat de wereld zal veranderen. Dat wij de wereld kunnen veranderen. Het idee van de maakbare wereld uit de jaren zeventig hebben we los moeten laten. Er is nog een hoopvol verhaal in de bijbel.

Heel duidelijk in het boek van Jesaja (7:3): ‘Een rest keert weer’, of ‘een rest bekeert zich’. De overgrote meerderheid wil zich niet overgeven, maar een rest wel en daar gaat God mee verder. Zo zag deze profeet het in die tijd. Dat zijn verhalen waarmee we het in onze tijd kunnen uithouden.

Wij leven in een andere tijd waarin wij ons geloven zelf inhoud moeten geven zodanig dat het bij deze tijd aansluit. Misschien maar een klein groepje dat zich ziet als bouwers aan een wereld waarin het ‘heilige’, het ‘anders naar de wereld kijken’ gepraktiseerd wordt. En zo’n klein groepje zal de wereld redden. In de zin van hoop geven. Zij doen niet mee met de anderen in negativiteit, hopeloosheid, onverschilligheid.

Ik wil nog even terugkomen op het woord heilig.

Heilig is een manier van kijken naar de wereld. Heiligheid is daar waar je het niet verwacht. El Saadawi, een bekende Egyptische schrijfster in onze tijd.

Zij zegt je kunt dagelijks vele keuzes maken voor het heilige, het heilige in praktijk brengen. Al naar gelang de context waarin je leeft.

Toch behoren wij tot de gewone mensen. Terwijl je leeft vanuit het besef ‘mijn lichaam is voor een tijd een plaats van God’ en vanuit dat besef ben ik met mijn taak bezig in de Pastorale Raad, in de kerkenraad, als actief gemeentelid.

Hoe werk je daar mee? Hoe kun je dat weten omzetten in de praktijk van je werk? In het spreken met de mensen die je bezoekt?

Twee kanten laten zien.

- Hoe je je anders moet gedragen, je onderscheiden
- Hoe je het gewone, het alledaagse in je werk met het heilige, het bijzondere kunt vinden.

Dorien Pessers, jurist en columnist houdt een pleidooi voor een scheiding tussen de publieke en de privésfeer: als lid van de Pastorale Raad, namens de protestantse kerkgemeenschap verschijn je er ook in die rol-van. Niet als oude-jongens-krentenbrood, maar je hebt die rol en daardoor kun je je ook zo gedragen. In positieve zin. Het helpt je boven jezelf uit te stijgen. Verandering van kleding. Voorbereiding. Stilte. Wandelen er heen. Er is een verwarring ontstaan over de publieke en privésfeer. Zie emoties bij het optreden van LPF, Pim Fortuyn etc. 'Je stelt iets voor' namens de kerk.

Dit is iets anders dan een rol spelen. Het heeft iets met wederzijds respect te maken. Je brengt respect in in een verhouding waar men in een andere situatie van het leven op een ander niveau met elkaar omgaat. De emotiecultuur, waar je maar alles kunt zeggen tegen elkaar.

Feministische theologie is belangrijke ontwikkeling. Hierin vinden verkenningen naar het goddelijke in het alledaagse plaats. Een poging om het terrein van de theologie, de kerk weg te halen uit het 'geestelijke', het woord, het Heilige, Het Almachtige etc. Waar intellectuele mannen de dienst uitmaakten.

Het wil een theologie van de keukentafel zijn. Waar brood en wijn niet meer staat voor het sacrament waar mensen geen raad meer mee weten. Maar het met elkaar eten. Zich voeden. Ik bedoel dat letterlijk. Om de keukentafel zitten. Maar ook samen er op studeren. Elkaar helpen zoeken waar verschijnt volgens jou nu dat 'heilige' in je werk met mensen. Waar in de verkenning van het alledaagse verschijnt het goddelijke? En dat je elkaar op die manier versterkt.

Je hebt daarbij de bede hard nodig die Oosterhuis in zijn lied verwerkt:

> *'doe ons open gaan*
> *voor het visioen van vrede*
> *dat sinds mensenheugenis ons roept.'*

Verlichte stad op berg

Deze metafoor van een verlichte stad op een berg is niet een plek van uitverkorenen.

Wel: een verzamelplaats waar ieder haar eigen licht uitstraalt. Individuen, elk op haar of zijn eigen manier van geloven. Een plek van hoop voor mensen die niet op zoek zijn naar het 'heilige'.

Voorbeeld van zendeling in Indonesië: de vader van een overleden vriend die in de jaren voor en tijdens WOII op Tiomor werkte. Hij liet zijn huis in volle verlichting: en de mensen daar die zelf geen verlichting hadden wisten: daar is iemand die een boodschap voor ons heeft.

Ons gezegde: ik heb een boodschap aan mensen, betekent: ik trek me iets van hen aan.

- Individualiteit als positief.
- Niet meer volgens een confessie als positief.
- Maatschappijkritische analyse.
- Tijd en maatschappij.

De westerse christelijke ideologie heeft vrouwen niet gestimuleerd in zichzelf te geloven. Hetzelfde geldt voor Nederland de migranten, de vluchtelingen. Bepaalde bevolkingsgroepen: bijvoorbeeld prostituees. Oost-Europese prostituees die na de Wende naar West-Europa zijn

gekomen om hier te werken. Pooiers blijven buiten schot. Mannelijke bezoekers blijven buiten beeld. Bouwers en ambtenaren gaan samen naar het bordeel. Arbeiders, emancipatiebewegingen.

In hoeverre ben je je bewust van al die verschillende posities waarin mensen leven? Maatschappelijke problemen: welke werkomstandigheden zijn er? Bijvoorbeeld de asbestvergiftigingen, boeren en crises van de MKZ en de BSE. Nu zijn soldaten die in Balkan hebben gevochten besmet met toxische ziektes. Seksueel misbruik van kinderen en volwassenen m/v door verwanten, door hulpverleners.

Te vaak toegedekt met de mantel der liefde. Gebrek aan oog voor realiteit.

De ethische discussie in bijvoorbeeld de biotechniek.

Ook: veel mensen van 45 jaar en ouder zijn opgegroeid in de tijd van 'een maakbare wereld'. Ze zijn teleurgesteld, zijn cynisch dat het niet beter is geworden. Breekpunt vaak bij 'Wende' in 1989.

Heb oog voor de theologische diversiteit en veranderingen.

Waar praat je over als je je werk doet als lid van de Pastorale Raad? Hoe benoem je dingen? Wat geloof ik? Waar geloven de mensen 'nog' in?

In de boeken die ik sinds het begin van de jaren tachtig heb geschreven komen onder andere dit soort problematieken aan de orde: 'Blikopener', 'Noem het voor mijn part god', 'Vrouwen van dagen' en 'kritisch ouder worden'.

In de jaren zestig is er de bevrijding geweest van het 'individu'. Voorbeeld van Dieuwerke, een arme en gescheiden vrouw. Zij kan de 'oude' liederen niet meer horen. Niet meer bidden. Ze voelt woede. De kan sfeer in de kerk niet meer aanhoren.

Hoe gaat u daar mee om?

Ik vind dat die boekjes te veel nog uitgaan van een komen als bezoeker namens de gemeente van Jezus Christus. Stelt u zich de vraag. Hoe voel ik dat zelf? Leeft dit in de gemeente? Of voelen/noemen we ons een andere gemeenschap?

Wat is het doel van onze taak: mensen bij de kerk brengen? Houden? Bij God brengen?

En wat verwachten we van de mensen? Van onszelf? Van elkaar?

Wat is onze opdracht vanuit de bijbel?

Kun je wel een opdracht vanuit de bijbel verwachten die in een totaal andere tijd is ontstaan? Geschreven?

Kunnen we in de bijbel Gods wil vinden?

Hadden de mensen toen een andere kijk op God dan mensen in deze tijd?

Waarom hebben wij een gemeente, terwijl Jezus er in zijn tijd niet op uit was een gemeente te stichten?

Althans, daar zijn de geleerden het niet over eens?

Het zijn zomaar wat vragen? Zijn die helder voor jou als je op pad gaat voor de kerk?

Is het in deze tijd misschien belangrijker van andere zaken op de hoogte te zijn? Wat er gaande is in de wereld? In de maatschappij waar mensen hun zaken doen, hun werk uitoefenen in werksoorten waarvan u als bezoeker misschien geen flauw benul hebt?

Waar ethische vragen een rol spelen waar u nog nooit een minuut over hebt nagedacht?

Voorbeeld: vrouwen aan het eind van de jaren '70 zijn meer en meer gaan scheiden. Zij gingen dan eerst de kerk uit, want ze wisten dart de vertegenwoordigers van de kerk problemen zouden gaan maken en 'ze willen het niet snappen'.

Ouderen: ze worden eindeloos oud. Heeft u over hun mogelijke vragen nagedacht? Er met uw mede raadsleden over gesproken?

Er leven vragen over euthanasie, geen zin meer in verder leven.

Ernstige ziektes, eindeloos behandelen, weigeren je te laten behandelen, versterving.

Komen de angsten ter sprake?

Wat zijn de nieuwe angsten:

De oorlog tegen Irak

Milieurampen: watersnood; vergiftiging; nieuwe onbekende ziektes onbeheersbare migrantenstromen, terrorisme; criminaliteit.

Zeker met onze huidige regering wordt duidelijk hoe machteloos een staat kan zijn.

Hoe onverantwoordelijk regeringsvertegenwoordigers zich kunnen gedragen.

De woede en de agressie tegen de politiek neemt toe …

En jullie, leden van de Pastorale Raad, vertegenwoordigers van de protestantse gemeenschap in Brummen gaan er op uit en komen bij de mensen …

Ik wens jullie toe het besef 'mijn lichaam is voor een tijd een plaats van God'.

Ik wens jullie toe een versterking van jullie kracht die jullie elkaar kunt geven.

Ik wens jullie toe dat je daardoor zult zijn inwoners, met vele anderen van een verlichte stad op een berg.

Ik heb aan het begin gezegd: ik bewonder u.

Dat meen ik echt. U hebt gekozen voor een zware taak. Die is niet meer van deze tijd. Maar …, in bewonderen zit het woordje wonder en dat is precies die extra dimensie waar uw werk niet zonder kan.

Mystiek en verzet (2002)

Over de biografie en de beleveniskant in het denken en doen van Dorothee Sölle

Sieth Delhaas

Fries Leerhuis Olterperkring — Beesterzwaag 23.3.2002

Inleiding

Hoewel het bij dit onderwerp erg verleidelijk is mij op allerlei zijpaden te begeven, zal ik proberen mij bij de biografie van Sölle te houden.

In het artikel dat ik in 1999 schreef, heb ik mijn biografie met haar boeken verbonden. Het *Tijdschrift voor praktische Theologie* waarvoor ik dat artikel schreef wilde een themanummer maken over charismatisch leiderschap. Naast de charismatische leiders Beyers Naudé en Henri Nouwen had de redactie Sölle gekozen en ik mocht over haar schrijven.

Het charismatisch leiderschap was gekozen als invalshoek voor de traditie van doorgeven en voorleven waarin het christelijk geloof is geworteld. De bron van die traditie is in het christendom vooral de bijbel. Daarnaast zijn andere schriftelijke en mondelinge bronnen belangrijk.

Naast de levende bemiddeling van allerlei inspirerende personen, ouders, leraren/leraressen, voorgangers, mannen en vrouwen, is er ook het verschijnsel: charismatisch leiderschap. Bij charismatisch leiderschap gaat het om mannen en vrouwen die zeer tot de verbeelding spreken. Ieder van hen heeft zijn/haar persoonlijk geheim. Wat is de bron van bezieling die van hen uit gaat? Valt van hen iets te leren in onze tijd?
Vanuit die vraag heb ik dat artikel voor het tijdschrift geschreven.

Dorothee Sölle is voor mij een charismatisch leider. Eigenlijk al enkele decennia.
Daarom ben ik blij met de uitnodiging om vandaag, samen met Ruud Bartlema en met u, verder in te mogen gaan op de bron van bezieling die van Sölle uitgaat.

Vanmiddag tijdens de workshop krijgt een deel van u gelegenheid daar persoonlijk mee verder te gaan.

Als bijdrage aan het thema van vandaag *Mystiek en verzet* verbind ik Sölle's leven met de tijd waarin zij leefde. En hoe zij daarop met haar leven, met haar handelen, haar ethiek reageerde.

Het persoonlijke overstijgend

Misschien valt het u ook wel eens op als u naar een televisie-interview kijkt, vooral de televisie lijkt daar sterk in te zijn, dat wanneer een romanschrijver wordt geïnterviewd de

interviewer hem of haar dan bijna probeert te pressen waar in zijn/haar boek ergens een stuk van zijn eigen leven is terug te vinden. En het valt me altijd weer op, dat zo'n schrijver zich daar steeds weer toe laat verleiden. Hij/zij gaat als het ware bekennen waar in het boek er iets van zijn persoonlijke leven terug te vinden is. Al is het nog maar zo weinig.

De interviewer brengt op die manier het werk van de schrijver terug tot het leven van de schrijver. Terwijl de schrijver juist fictie heeft proberen te maken. Hij heeft een ervaring, een gebeurtenis, van hemzelf, van iemand anders, een gelezen fragment willen veralgemeniseren, waardoor het boek waarde krijgt voor het leven van vele mensen, waardoor het boven zichzelf uitstijgt.

Zo zou men ook met Sölle's boeken kunnen omgaan. Als je haar boeken op een rijtje legt, dan beschrijven ze, vanaf het eind van de jaren zestig bijna een stuk uit haar leven. Hedendaags gezegd: ze probeert als het ware datgene wat ze meemaakt in haar leven, persoonlijk, kerkelijk/theologisch en politiek door middel van schrijven van boeken te verwerken. Daar zit een spoor van waarheid in. Maar als het zo was, zou Sölle die boeken vooral voor zichzelf geschreven hebben. Als een soort therapie.

Het werk van Sölle is echter meer. Wij kunnen Sölle's leven begrijpen uit haar werk.
Ik herhaal: het is dus niet, of niet alleen Sölle's werk begrijpen uit haar leven; maar in de eerste plaats haar leven begrijpen uit haar werk.

Haar leven, dat wat ze meemaakt, dat wat er om haar heen gebeurt dwingt haar tot *nach-denken*. Zo noemt ze het. Ze denkt achteraf na over dat wat er gaande is; ze reflecteert, ze filosofeert. En de gebeurtenissen en het *nach-denken* samen dwingen haar tot handelen. Vanuit haar levenservaringen, haar belevenissen en belevingen ontwerpt ze een ethiek. Haar nach-denken dwingt haar tot het schrijven van een ethiek. Titels van haar boeken als *Kies het leven* en *God heeft mensen nodig* spreken voor zich. In die boeken verheft de schrijfster mensen tot de hoogste vorm van ethiek, namelijk het mede-schepper zijn met God in een voortdurend scheppingsproces.

Ik herken daarin iets van wat Simone de Beauvoir schreef toen ze vlak na WOII met andere intellectuelen iets wilde doen om na de verschrikkingen van de oorlog aan een andere wereld te werken. Ze schrijft daarover in één van haar autobiografieën *De bloei van het leven* :

'Wij zouden de toekomst die dan voor ons lag vorm moeten geven, misschien politiek, maar in ieder geval intellectueel: wij zouden aan de periode van de oorlog een ideologie moeten geven. Wij hadden nauwkeurig omschreven plannen (…) schouder aan schouder gingen wij opnieuw op weg.'

Sölle's boeken samen vormen een ethiek. Een ethiek van: hoe te leven in onze tijd. In de decennia die achter ons liggen: de jaren van de strijd in Nicaragua, in Chili, in de strijd tegen het wereldkapitalisme, tegen de feminisering van de armoede, tegen kernwapens, tegen de verachting van het milieu, tegen de gevolgen van de Golfoorlog, tegen de banalisering van het alledaagse leven. Al die fasen van het leven, die wij allemaal, bewust of onbewust hebben doorlopen gedurende de decennia na de Tweede Wereldoorlog. Sölle heeft er een ethiek bij geleverd. Ze gunt je geen rust. Je moet achter haar aan rennen. En ik schreef in bovengenoemd artikel:

'Haar hele werk lijkt één groot verzet. Dat geeft die onrust. De strijdhouding. Het voortdurende gevecht. Maar hoe lang houd je dat vol?'

Ik heb om mij heen heel wat mensen zien verzuren in dat verzet. Mensen, die bij het ouder worden zijn verworden tot brokken cynisme. Enerzijds omdat hun verzet geen resultaat opleverde binnen de tijd die zij zelf daarvoor hadden bedacht. Anderzijds omdat zij de rust voor het stil-zijn, de bezinning, het gebed, de meditatie of hoe je dat maar wilt verwoorden, niet namen. Diegenen die die vrije tijd niet maakten, niet vonden, zijn maar al te vaak mensen geworden die alle hoop op een andere wereld hebben laten varen. Mensen met wie je geen gesprek meer kunt voeren over wat ons 'toen' bezielde. Hun verzet is verworden tot onverschilligheid. Ze lopen voor niets of niet veel meer warm. De wereld kan hen niet zo veel meer schelen.

Ik ontdekte deze week zelf ook iets dergelijks: mijn directe omgeving, mijn context is veranderd de laatste jaren. Ik kreeg deze week een envelop toegestuurd met handtekeninglijsten bedoeld om te protesteren tegen de aanschaf van onze regering van Amerikaanse bommenwerpers: 'Geen 7 miljard euro voor JSF bommenwerpers.'

Ik stond met die lijst in mijn hand en ik wist absoluut niet aan wie ik die zou moeten voorleggen. Mijn basisbeweging is sinds kort uiteen gevallen. Ik heb geen enkele vergadering voor de einddatum van die handtekeningenlijs met vrouwen uit mijn kring. Die conclusies zeggen iets over mij. Ze zeggen iets over de wereld van nu, over het gebrek aan mensen die nog warm lopen voor zo iets als verzet tegen de aanschaf van bommenwerpers. Ze zeggen iets over het aantal mensen, vergeleken bij tien, vijftien, vijfentwintig jaar geleden. Over mijn eigen verzet. Over mijn uithoudingsvermogen? Mijn lef?

Terugkomend op het cynisme van de mensen die door hun niet aflatend verzet tot cynisme zijn geraakt, vraag ik me ook af: zet Sölle niet zelf aan tot die starheid? Juist door dat onuitputtelijke verzet dat uit al haar boeken je tegemoetkomt?

Ik noem een zin, die ik me herinner en die ik oppikte uit een toespraak van haar: 'Zolang er nog een vrouw onderdrukt wordt, ben ik niet vrij'. Als je zo'n zin tot je laat doordringen…

Heeft Sölle dit gevaar bij zichzelf ook gezien? Dat voortdurend verzet uitput. Dat je als keerzijde van verzet iets anders nodig hebt?

Ik ben er zeker van, dat ik, toen ik de titel van haar boek *Mystiek en verzet* voor het eerst hoorde, even mijn wenkbrauwen heb opgetrokken. Zoiets van – dit voor wie thuis is in de bijbel — : 'Is Saul ook onder de profeten?'

Mystieke gevoeligheid uitgraven

Toch heeft Sölle al heel in het begin van haar werkzame leven naar het belang van mystiek verwezen. In haar boek *De heenreis*, dat ze in 1975 schreef, pleit ze er al voor. Ze zegt: 'Ik zou het volstrekt onjuist vinden om een scheiding te maken tussen mensen, die politiek en sociaal actief zijn en de wereld als veranderbaar beschouwen, én degenen die mediteren, en dan te spreken van of – of; dat vind ik dodelijk.'

Ruim twintig jaar later verbindt ze mystiek en verzet letterlijk met elkaar in een zeer uitgebreide overzichtsstudie. Haar vuistdikke

studie: mystiek en verzet: ze zijn met elkaar verbonden. Ze behoren tot elkaar als twee kanten van een munt.

Het doet er voor deze dag niet zo veel toe of u het boek gelezen hebt of niet. Stukjes er uit of helemaal niets. Voor deze dag wil ik, voordat ik naar de context van haar leven ga, wat uitspraken bij elkaar zetten. Het zijn stukjes uit het gesprek dat Dorothee en haar echtgenoot Fulbert Steffensky met elkaar hebben als ze met haar boek wil beginnen. In dat gesprek zijn we als lezers getuige van de manier waarop ze elkaar, al pratend, duidelijk maken wat ze nu met dat moeilijke woord *mystiek* bedoelen.

Dorothee heeft de eerste pagina's van haar studie op papier staan en ze laat ze haar man lezen. Fulbert vindt mystiek niet zo bijzonder omdat het niets is voor eenvoudige mensen. Die hebben meer aan vroomheid, vindt hij. Maar Dorothee vindt dat het bij mystiek juist om vroomheid gaat. Je hoeft bij mystiek niet onmiddellijk te denken aan ascese, aan afgezonderdheid, aan geestelijke gymnastiek, enzo.

Fulbert zegt dat het bij het evangelie vooral gaat om de dagelijkse wensen van mensen: gezondheid, niet wanhopen aan het leven: simpel over de mogelijkheid tot leven.

Dorothee vindt dat het de mystici juist te dóen is om dit brood van het leven. En dan zegt ze iets dat ik heel belangrijk vind en dat ik vanmiddag ook wil meenemen in mijn workshop, ze zegt, als reactie op de verwijzing van Fulbert naar het evangelie:

'Volgens mij is het het probleem dat de mensen juist niet zo onbevangen zíjn ten opzichte van het evangelie. Het evangelie is misvormd, gecorrumpeerd, vernield, sinds lang tot steen geworden.' (bis)

Dorothee noemt dan een voorbeeld van mystiek, dat Fulbert een beetje spottend *spirituele artisticiteit* noemt. Dorothee vertelt dat ze op een avond de kamer van Fulberts moeder binnenliep zonder te kloppen. En daar zat de oude vrouw met gevouwen handen. 'Ik weet niet', zegt Dorothee, wat ze deed, 'bidden' of 'overpeinzen'. Maar ik ervoer bij haar een grote vrede.'

En vervolgens houdt ze een pleidooi voor haar plan om over mystiek te schrijven: 'Die vrede zou ik willen gaan uitdelen.'

Fulbert geeft zijn bezwaar tegen, wat hij noemt, hedendaagse modieuze religieuze sensatie niet zo gauw op en houdt een pleidooi voor institutie. Dorothee verwerpt de institutie, alsof die zo maar zonder meer eetbaar brood bakt. Zij zoekt naar een derde weg tussen modieuze religiositeit en instituties in.

Fulbert pleit vervolgens voor de methode van regelmatigheid, met herhaling. Een zelfconstitutie in het banale en alledaagse. Een methode die staat tegenover de directe eigen ervaring die tegenwoordig de eigenlijke inhoud van religiositeit dreigt te worden.

Voor Dorothee echter is het belangrijk de mystiek te democratiseren. Daarmee wil ze de mystieke gevoeligheid, die in alle mensen steekt, uitgraven uit het puin van de trivialiteit. 'Wij zijn allen mystici'. zet Dorothee tegenover de woorden van haar echtgenoot. Haar woorden houden, voor wie goed luistert, een opdracht in.

Fulbert reageert: 'Niemand heeft het recht zijn leven te rekken, alleen maar om te overleven. Voor ieder geldt dat hij/zij dichter bij de waarheid moet komen. Voor elk mens moeten er plekken zijn waar geen doeleinden nagestreefd hoeven te worden; waar het

voldoende is te schouwen, de waarneming van de schoonheid van het leven; de ‘genieting’ van God.

Van de mystiek komen de echtgenoten vervolgens op het begrip ‘verzet’.

Mystiek is de ervaring van de eenheid en de heelheid van het leven. Tegelijkertijd is er in die ervaring de onverbiddelijke waarneming van de gebrokenheid van het leven. Lijden aan de gebrokenheid en die onverdraaglijk vinden – dat behoort tot de mystiek.

God, de eenheid en de heelheid, gebroken te vinden in arm en rijk, in zwak en machtig, en al die andere verscheurende tegenstellingen. Het verzet van mystici zoals Franciscus, Hildegard van Bingen, Martin Luther King en, ik noem haar er alvast maar bij, Dorothee Sölle; hun verzet groeit uit de waarneming van de schoonheid.

Sölle besluit het echtelijke gesprek met een bijzondere uitspraak:

‘En dat is de langdurigste en gevaarlijkste vorm van verzet: die geboren is uit de schoonheid.’

Biografie

Als Sölle *Mystiek en verzet* schrijft is ze 70 jaar. Ze weet dan uit eigen ervaring hoe lang verzet noodzakelijk is. Welke eisen verzet stelt. Dat het wel eens kan zijn dat je de resultaten van je verzet tijdens je leven nooit te zien krijgt. En dat lijkt er bij Sölle wel op. Die lange keten van onrechtvaardigheid, geweld, minachting van mensen in haar levenstijd tijdens de twintigste eeuw. Ze heeft tijdens die zeventig jaren geleerd: zonder mystiek, zonder schoonheid, red ik het niet.

Van hetzelfde jaar

Vlak voor de Boekenweek dit jaar kwam de biografie uit van Otto Frank. De vader van Anne Frank. Ik kocht die de volgende dag al omdat er een geheim in wordt onthuld. De verrader van de familie Frank wordt erin ontmaskerd. En wat voor mij adembenemend is, is het weten nu, wat ik voordien niet wist: dat de verrader al die tijd heeft geweten dat de familie Frank daar in dat Achterhuis zat. En dat Otto Frank wist dat de verrader het wist.

Lezend in dat boek en met de voorbereiding voor deze dag in mijn achterhoofd, werden de data die in het boek over Frank werden genoemd in eens tweeduidig.

1929 Dorothee Nipperdey wordt in Keulen geboren

1929 Anne Frank wordt in Frankfurt geboren

1930 Familiebank van de ‘Franks’ stort in onder de Amerikaanse beurskrach. Edith, Anne’s moeder, verliest de bruidsschat waarmee Otto dacht de bank te redden.

Er is al 10 jaar een toenemend antisemitisme in D. ‘Het bevalt Otto niet: ik ben bang voor rechts’.

1933 Otto en Edith horen op de radio dat Hitler Reichskansler is geworden.

1933 Otto begint een zaak in pectine. Op 1.4.

is er een landelijke boycot van alle joodse zaken.

Dat jaar zijn er massale arrestaties van communisten en andere politieke groeperingen. Otto vertrekt naar Amsterdam en begint daar zijn zaak.

5.12 komt Edith Frank met Margot en Anna naar Amsterdam, Merwedeplein in Amsterdam zijn

1937 Dorothee weet wat een concentratiekamp is

juli 1942 betrekt het gezin Frank zijn onderduikverblijf, nadat Margot een week tevoren een oproep had ontvangen voor de eerste deportatie

1943. In het dagboek van Dorothee: Een meisje in de tram met zwart haar in een vlecht. Ze houdt een tas voor haar borst geklemd.
Als er voor in de tram enkele soldaten instappen verlaat ze snel de tram. Dorothee ziet een gele vlek op haar borst met het woord ‘Jood’ erop.
Zes weken had het gezin N. een Jodin op zolder. Als het gezin bij luchtalarm naar een schuilkelder vluchtte moest de Jodin op zolder blijven.
De vrouw laat Dorothee een flesje zien:
mij krijgen ze niet. Vanaf dat moment weet Dorothee is haar jeugd voorbij.
Zomer 1944 brandt het huis van Dorothee ouders af.

1945 vond Dorothee zichzelf een goede fatsoenlijke Duitser, die niets met nazi-toestanden had te maken.

4.8. 1944 gezin Frank wordt gearresteerd.
Niet verwonderlijk. Otto Frank laat zijn dochters in Amsterdam extra lessen geven in Duitse literatuur. Hij is geen godsdienstige Jood in tegenstelling tot zijn vrouw en dochter Margot . Otto voelt zich volop Duitser.

1949 (20) verwarring, Dorothee kritisch-liberaal christendom was door de nazi’s beschadigd. Respecteerde de kerk voor zover zij het had aangedurfd formeel protest aan te tekenen.

Van Dietrich Bonhoeffer had Dorothee Sölle nog niet gehoord. Vond christenen laf. Voelde een vulgair Nietzscheaanse verachting voor het christendom. Godsdienst onderwijs was onmogelijk. Kreeg een onderwijzeres die Heidegger met hen las en kreeg een kijk op een ander christendom. Wilde meer weten van Jezus die geen nihilist was. Ging theologie studeren 'om de waarheid te weten te komen'.

'Langzamerhand zette zich een radicaal Christendom in mij vast.'

Op haar twintigste ook, begin 1950 las Dorothee Sölle het dagboek van Anne Frank. Anne werd haar vriendin, die Dorothee Sölle al zo lang zocht: geestig, nieuwsgierig, intelligent en vitaal. Ze voelt zichzelf behoren tot de 'meelopers' die niets gezien hebben. Op bezoek in Nederland ervaart ze de schaamte dat Nederlanders niet met Duitsers willen praten.

Tien jaar van haar volwassenheid brengt ze door met de vraag van haar generatie: hoe dit alles met Duitsland heeft kunnen gebeuren?
Wat hadden mijn ouders er tegen gedaan? Mijn leraren. Welke tradities van mijn land hadden 'het' zoals ze het noemden, voorbereid? Luther? Wagner? Nietzsche? Heidegger?
Waren de scholen niet net kazernes? waren de gezinnen er niet om onderdanen voort te brengen? Waar was u, vroegen we de volwassenen?
Antwoorden: wij hebben daarvan gewoon niets geweten.

In 1968 begint Sölle de beroemd geworden Politieke Avondgebeden. Deze worden ook in Nederland nagevolgd. Zij duren tot 1972. Voor een deel is de Nederlandse Basisbeweging daarop geïnspireerd. Ook de vele avondgebeden in combinatie met de bijeenkomsten van Taizé-jongeren.

Dorothee zegt: 'Pas relatief laat raakte ook ik in een verwerkingsproces, dat, naar zou blijken, levenslang zou duren, voortgekomen uit een diep gevoel van schaamte.
Schaamte kan ook een vooruitstrevend, veranderend moment bevatten.' Een Duitse filosoof zegt daarover: 'Schaamte is een revolutionaire deugd.'

Vraag: Hebben wij aan de schaamte van Sölle haar ethiek te danken?
Dan komt de productie van haar vele teksten – tussen haar onderwijsbanen door — op gang. In haar biografie *Tegenwind. Herinneringen* (1995) beschrijft ze haar levensweg.
Elk van haar boeken is een leerstuk uit haar ervaringen, waarop ze met haar ethiek reageert. Zo stelt ze bij het begin van de vredesbeweging in Duitsland, die volgens Sölle geïmporteerd uit Nederland, de Hollanditis vertelt: 'Bij het begin van de vredesbeweging in de jaren tachtig, waren op de aanplakbiljetten en huismuren de woorden te lezen: *Ditmaal kan niemand zeggen dat hij het niet heeft geweten*.
Het was een uitspraak die alleen in Duitsland zijn betekenis kreeg.

Sölle schaamt zich veertig jaar later opnieuw voor het gifgas dat Duitse industriëlen leveren aan de Arabische vijanden van Israël. En over de achttien miljard Duitse marken die haar land over heeft voor de Golfoorlog in 1991.

Hoe ver haar ethiek gaat? Op 6 augustus 1985 — Hiroshima-dag — doet ze mee aan een burgerlijke ongehoorzaamheid-demonstratie voor het Pershin-rakettendepot in Mutlangen. Ze wordt veroordeeld voor 'bedreiging met geweld'. Drie jaar later is ze te vinden bij de actie 'blijven zitten voor vrede' voor het Amerikaanse gifgasdepot Fischbach. Ze wordt veroordeeld voor 'pogingen tot bedreiging met geweld'.

Ze spreekt nog steeds, bijna 75 jaar oud en ze zegt:

‘Ik heb deze schaamte over mijn volk nodig en ik wil niets vergeten omdat vergeten voedsel geeft aan de illusie dat het mogelijk zou zijn ook zonder de doden mens te worden. In werkelijkheid hebben wij hun hulp nodig. Ik heb mijn vriendin Anne Frank heel hard nodig gehad.’

Aan het begin van mijn inleiding sprak ik over Sölle als iemand bij wie sprake is van charismatisch leiderschap. Bij charismatisch leiderschap gaat het om, in dit geval, een vrouw, die zeer tot de verbeelding spreekt. Zij heeft haar persoonlijke geheim.

Het charismatisch leiderschap was gekozen als invalshoek voor de traditie van doorgeven en voorleven waarin het christelijk geloof is geworteld. De bron van die traditie is in het christendom vooral de bijbel. Daarnaast zijn andere schriftelijke en mondelinge bronnen belangrijk.

Ik leg u een vraag voor: Wat is de bron van bezieling voor u die van Dorothee Sölle als charismatisch leider uitgaat?

En de vraag die wij ons vandaag ook willen stellen is: valt er van Dorothee Sölle iets te leren vandaag de dag? In onze tijd met haar eigen problemen en struikelblokken?

Maria als maagd en als moeder (2001)

Was zij nu menselijk of goddelijk?

Sieth Delhaas

Galerie *Help u zelven* – Winterswijk, 13 mei 2001 ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling van Helmie van de Riet

Maria. Iets over haar zeggen in een korte lezing is een duizelingwekkende verzoeking. Maria. In de enige bron waaruit de wereld haar kan kennen, het Nieuwe Testament van de Bijbel, heeft ze krap anderhalve pagina tekst gekregen. En toch: de wereld puilt uit van Maria. Ze is gemultipliceerd, geïmagineerd, verhoogd, men heeft haar ten hemel doen opstijgen, men heeft haar geëxporteerd, men heeft haar een andere huidskleur gegeven. Maria. Men zegt dat ze de Zoon van God heeft gebaard.

Minimaliseren

Ik ga Maria minimaliseren. Ik ga voor de uitnodiging van Carla Aalberts, om deze Maria- expositie van Helmie van de Riet te openen, terug naar de woorden waarmee Carla mij heeft voorgesteld: feministisch theologe. Vanuit deze hoedanigheid wil ik over Maria spreken. Vanuit deze positie wil ik proberen een relatie te vinden met datgene wat tentoongesteld wordt, met de kunstenares en met de galeriehoudster.

Feministische theologie. Ontstaan in het midden van de jaren zeventig. Vrouwen kijken vanuit hun positie in de christelijke cultuur, in de kerk, naar de wereld om zich heen. Haar minderwaardige plaats in cultuur en kerk stellen kritische vrouwen gaandeweg aan de orde. Vooral katholieke vrouwen lopen tegen Maria op. Was zij tot voor kort een vertrouwde moeder, nu doorzien vrouwen wie zij is: maagd en moeder tegelijkertijd. Maagd en moeder in één persoon. Een rol waaraan een vrouw nooit kan voldoen. Gewone vrouwen dreigen Maria te verliezen. Een vereerde vrouw verandert in een instrument dat door de kerk tegen vrouwen werd en wordt gebruikt.

Maar Maria wordt ook herontdekt: wij, als protestantse en katholieke vrouwen, eigenden ons, vanaf het begin van de feministische theologie, de Maria toe van het Magnificat. De lofzang die Maria zingt tijdens haar bezoek aan haar nicht Elizabeth. Wij identificeren ons met Maria's woorden tegenover de kerk, het patriarchaat, de hiërarchie, het celibaat als zij zingt: Hij (God) heeft hoogmoedigen in de overlegging van hun harten verstrooid; machtigen van de troon gestoten; eenvoudigen verhoogd; hongerigen met goederen vervuld en rijken heeft hij ledig weggezonden.

Voor de kerk is het Magnificat een van de belangrijkste lofprijzingen. Wij, als feministische theologes, als vrouwen van de vrouw- en geloofbeweging eigenden ons deze lofzang toe. Als een strijdlied. Want daarin gaat het over ons.

Toch ligt het niet zo simpel. Niet iedereen kan zich Maria zo maar toe-eigenen. Het probleem waar mensen, die werkelijk over Maria nadenken, voor staan is immens. De kunstenares Helmie van de Riet héeft over Maria nagedacht. Sterker nog: Helmie is jarenlang tegen Maria aan gelopen. Tegen de Maria die tot element is gemaakt in een theologie die vrouwen nog steeds klein houdt. Voor Helmie is die Maria, die ze zo graag wilde kennen, een duistere figuur geworden. Ze kon Maria niet herkennen in de namen waarmee de mensen om haar heen in haar jeugd, in haar vroege volwassenheid, Maria benoemden.

Maria is een gemanipuleerd model. Ik zeg met opzet model. Ik zeg niet: ze is een gemanipuleerde vrouw. Een model. In de theologie van de kerk is Maria enerzijds de verhoogde op de troon. Tegelijkertijd behoort ze tot de zondige mensheid. Maria wordt als uitverkorene gesteld tegenover Eva, de vrouw die de mensheid in het ongeluk stortte. Maria is bijna goddelijk gemaakt, tegelijkertijd wordt de vrouw in haar klein gehouden. Want vrouwen zijn niet terug te vinden in de structuur van de kerk. Nog altijd mogen vrouwen niet gewijd worden. Geen priester worden.

Verering

De geschiedenis kent heel wat pausen die Maria in het bijzonder vereren. De huidige paus is er een voorbeeld van. Maar diezelfde paus zegt dat vrouwen nooit priester kunnen worden.

Hoe verhoudt de verering van deze pausen voor Maria zich tot de vrouw als mens van vlees en bloed?

Het verleden leert ons ook dat tijdens de verschillende perioden van heksenvervolging de Mariaverering toenam. Wat betekent dit? Wat zegt dit over de verhouding tussen de praktijk van de kerk en de vrouw als gelovige?

In feite gaat het in de kerkelijke theologie niet om de vrouw Maria. Integendeel. Maria, ik zei het al eerder, is een model. Een beeld. Een beeld dat naar believen gemanipuleerd kan worden. Enerzijds als een machtige bijna goddelijke vrouw. Een godin. Bijna.

Anderzijds de vrouw die ondergeschikt blijft aan de kerk. Want ze is een vrouw. De priesters zijn en blijven de vertegenwoordigers van God. Een mannelijke god, die een zoon verwekte bij een vrouw. En die zoon kan alleen door een mannelijke priester worden vertegenwoordigd.

Galerie *Help u zelven* presenteert zich als een ruimte voor moderne beeldende kunst en toegepaste vormgeving. Met deze expositie over Maria is de Galerie echter de moderne kunst voorbij. Met deze Maria-expositie is de Galerie duidelijk in het póstmoderne tijdperk belandt. Postmoderniteit staat immers voor: het einde van de grote verhalen.

Postmoderniteit staat ook voor: fragmentarisering.

Wij leven in een tijd van het einde van de grote verhalen. De emancipatie van allerlei groepen mensen in de samenleving betekent ook een eind van verhalen zoals dat van de kerk over Maria. Een verhaal dat geen zegen bracht voor mensen. Maria werd gelanceerd om mensen klein te houden. Enerzijds een troosteres, anderzijds een verheven godin. Een verwarrende figuur voor mensen van nu die geleerd hebben vrágen te stellen.

Vragen stellen

Helmie van de Riet is zo’n vragenstellend mens. Zij heeft in haar ontmoetingen met het model, het beeld Maria dat zij in haar jeugd en haar vroege volwassenheid tegenkwam, vragen gesteld. Ze kreeg geen antwoord van de mensen die ze om uitleg vroeg.

En vandaag zien we het resultaat van het zwijgen van mensen die beter hadden moeten weten.

Helmie heeft vanuit haar kundigheid als kunstenares het beeld van Maria aangepakt. Ze heeft het beeld gefragmentariseerd. Het beeld stukje voor stukje uiteen genomen. Het bouwwerk van beelden, maskers, verbeeldingen heeft ze uit elkaar gelegd.

Als we nu om ons heen kijken dan liggen, hangen en staan hier enkele tientallen verbeeldingen van Maria. Maria, van wie men zegt dat ze de moeder Gods is. Natuurlijk: ook Helmie van de Riet heeft verbeeldingen gemaakt.

Wat is dan het verschil met het misbruik dat de katholieke theologie van Maria maakt?

Helmie heeft, zoals ik het zie, in haar werk geprobeerd van Maria weer een gewone vrouw te maken. Voor mij is de mooiste Maria die op de foto en de Maria die — aan haar kleding te zien — uit het Middellandse Zee gebied komt. Ze is van de leeftijd van Maria toen haar zoon Jezus door jaloerse kerkleiders aan het kruis werd genageld. Ze huilt. Ze kijkt op naar het kruis en ziet haar zoon in een wanhopige, verkrampte houding hangen.

Een gewone moeder huilt om haar zoon die wordt vermoord.

En dan is Maria er ook in vele devotionele maar ook alledaagse, soms zelfs humoristische verbeeldingen. De gezelligheid met het blauwe kinderserviesje, de blote Maria als ze zich ‘s avonds voor het slapen gaan heeft uitgekleed en zich nog even bekijkt in de spiegel, ze heeft haar hemelsblauwe beha op het tafeltje neergelegd. Er is de bruidstaart die Jozef voor haar kocht toen ze eindelijk toch konden trouwen. Ik zie er een bruidstaart in, maar dat heeft Helmie niet bedoeld.

In de postmoderne tijd waarin wij leven, waarin mensen zelf willen nadenken, waarin mensen geen misleidende verhalen van machtigen meer willen horen, is er, denk ik, voor kunst een bijzondere plaats weggelegd. Kunst is in staat het religieuze, het spirituele, of noem het de meerwaarde van het leven, uit te drukken. De woorden van de grote verhalen zijn – misschien voor een tijd – te veel geworden.

Voor mij is deze expositie een religieuze verbeelding. En daarmee is de ruimte van deze Galerie een heilige ruimte geworden. Dat heilige is niet zo heilig als we dat woord vroeger moesten opvatten. Heilig betekent gewoon: een apart gezette ruimte. Deze ruimte is door deze speciale Maria-expositie van Helmie van de Riet een bijzondere ruimte geworden.

Twee jaar geleden heb ik, toen de Galerie nog in ontwikkeling was, eens aan Carla en Hélène geschreven dat mij hun huis aan de Wilhelminastraat letterlijk en figuurlijk als een lichtend huis voor ogen staat. De praktijkruimte van Hélène Meens op de begane grond is zo esthetisch en vriendelijk uitgevoerd. En nu is er de Galerie op de eerste en tweede verdieping bij gekomen met de mooie ruimten waar Carla culturele schoonheid probeert te realiseren. Aan zo’n plek had Winterswijk gebrek. Of het heeft zich dat misschien te lang ontzegd.

Voor mij zijn Carla en Hélène een voorbeeld paar. Dat mag, speciaal in deze dagen, wel eens gezegd worden. Ik heb veel respect voor datgene wat jullie teweeg brengen in dit pand.

Gefeliciteerd, Helmie, Carla, Hélène met deze ruimte, met deze tentoonstelling!

Afbeelding folder voor expositie (breng ik a,s, dinsdag mee)

Groei naar volwassenheid (2001)

Sieth Delhaas

In opdracht van Centrum Nieuwe Ypelaar te Breda, 19 april 2001

Binnen de serie het ‘benutten van kernkwaliteiten’ mag ik als zesde de lezingencyclus afsluiten met mijn thema: groeien naar volwassenheid.

In de folder lees ik als inleiding op de cyclus de regels:

‘Van onze geboorte tot onze dood nemen we elke dag onszelf mee. Hoe gaan we om met onze beste kwaliteiten? Hoe voorkomen we, dat ze, die beste kwaliteiten, tegen ons gaan werken?’

‘We nemen onszelf mee’ en ‘hoe voorkomen we dat onze kwaliteiten tegen ons werken?’

In deze beide zinnen lees ik een soort scheiding. Of we, ik, iemand anders is dan onszelf, mijzelf. Alsof ik niet een geheel ben. Alsof onze kwaliteiten niet onafscheidelijk bij ons behoren?

Kunnen onze kwaliteiten tegen ons werken?

Het lijkt onmogelijk. Toch denk ik dat wij het in ons leven regelmatig ervaren dat er dingen met ons gebeuren, van binnenuit zelfs lijken te gebeuren, die we zelf niet willen. Alsof we er geen greep op hebben.

U/jullie hebben intussen al ontdekt wat je doel in je leven is aan de hand van Loek Knippels’ lezing. Gerry Jochems heeft jullie mee op zoek genomen naar je eigen levensverhaal. De ruimte voor levensgevoelens heeft Aai Karmans jullie, vermoed ik, wel bij kunnen brengen. In het rijtje ontbreken, jammer genoeg, de thema’s van Christa de Wit ‘kernkwaliteiten en visie op religie’ en wat Ina Tanis wilde doen, ‘Dood, gewoon praten over dood.’

Deze thema’s lezend heb ik me wel de vraag gesteld: wat kan ik daar nog aan toevoegen? Als je al die thema’s hebt gehad dan heeft die groei naar volwassenheid al geweldige impulsen gekregen.

Zelfoefening

Ik wil graag met jullie de ochtend beginnen met een zelfoefening. Om in mijn thema te komen. Ik wil beginnen met te kijken naar onze levensfasen. Het leven kun je in allerlei fasen verdelen. De eerste fase als de jeugd, de tweede fase als het arbeidzame leven en de derde fase: de ouderdom. Dat zijn drie grote stappen.

Er bestaat ook een indeling in fasen van telkens zeven jaar. Daar achter ligt de gedachte, dat alle menselijke cellen in zeven jaar zich hebben vernieuwd en dat hij / zij een ander mens is geworden.

In deze zelfoefening wil ik uitgaan van die levensfasen van zeven jaar.

Mijn vraag aan jullie is: wil je voor jezelf nadenken en noteren welke belangrijke gebeurtenis, gedachte, welk gevoel er in elke levensfase is geweest waarvan je achteraf hebt kunnen zeggen: aan die gebeurtenis, aan die gedachte, aan die ervaring ben ik gegroeid, Daaraan heb ik iets gehad in mijn volgende levensfase.

We nemen daar enige tijd voor15 – 20 min.

Opschrijven. Even over praten of je nieuwe ontdekkingen hebt gedaan. Misschien een begin voor het gesprek straks. Niet de bedoeling dat we dat alles uitwisselen. Wel een oefening voor jezelf. Ter ondersteuning van mijn inleiding.

Hoe groeit een mens tot volwassenheid?

Het perspectief van mijn inleiding kies ik vanuit het achterom zien. En vanuit dat achterom zien naar de toekomst.
Ik wil dat doen vanuit de cultuurhistorische invalshoek en de filosofische.

En omdat ik ook theologie heb gestudeerd, zal de religieuze invalshoek wel het draagvlak zijn van deze ochtend.

Waar gaat het om in de volwassenheid?

Wat is de betekenis van het woord volwassenheid? Vol, vullen, wassen, toenemen, groeien, vermeerderen, hoog, tot volle wasdom komen. Groeien naar volwassenheid is dus eigenlijk een dubbel zeggen van groeien naar volle groei. Helemaal uitgegroeid zijn hoe je als mens behoort te zijn. En dan niet zo maar een mens in het algemeen. Nee, uitgegroeid tot die specifieke mens die jij bent. Met al die kwaliteiten die in jou zijn ‘ingebakken’ als wezen. Je kunt ook het woord scheppen gebruiken; die jou zijn ‘ingeschapen’. Je hoort daar komt dat stukje religieuze tevoorschijn. Als je zegt ingeschapen dan zeg je daarmee tegelijkertijd dat je veronderstelt dat je een geschapen mens bent.

Zo tekenen woorden je gedachten. Je wezen. Zo brengen je woorden datgene naar buiten wat je wezenlijk bent. Of wie je zou willen zijn.

Ik wil eerst met jullie kijken naar een ander stukje. Onze volwassenwording voltrekt zich niet op zichzelf. Niet op haar eentje. Onze volwassenwording speelt zich af in de context/wereld om je heen/allerlei verbanden. Onze volwassenwording speelt zich niet af in Rusland of in Afrika, maar in Nederland. Misschien hebben sommigen van jullie een deel van je leven doorgebracht in een ander land, een heel andere cultuur, maar de meesten toch hier in Nederland. Daarom noem ik twee tegengestelde voorbeelden. Denk maar eens na: hoe zou jouw leven zich hebben ontwikkeld als je in Rusland had gewoond?

Of als zwarte mens in een Afrikaans land? Denk je dat eens even in. Dat kunnen we niet eens. Want ons voorstellingsvermogen met de bijbehorende geuren, smaken, prikkels, gevoelens verschillen zo hevig, dat wij ons niet echt kunnen inleven in wat een mens in een andere cultuur ervaart.

Vertellen over mijn maand in Uganda en dat daar heel andere emoties zijn aangeboord.

Wij gaan er dus gewoon vanuit dat wij volwassen worden in Nederland. We zijn allemaal in onze tweede of derde levensfase. Dat betekent dat wij van een bepaalde tijd zijn. Wij zijn

geboren lang voor, tijdens of misschien vlak na de Tweede Wereldoorlog. Dat wil zeggen, dat de tweede WO een factor is in ons leven. En dat deze ingrijpende gebeurtenis verantwoordelijk is voor het opgang komen van allerlei processen. Onze groei is gekenmerkt door allerlei processen: door welvaart, modernisering, secularisering, individualisering, vrouwenemancipatie, van het niet op gang gekomen zijn van de mannenemancipatie enzovoorts zijn we met z'n allen terechtgekomen in het tijdperk dat het postmodernisme wordt genoemd. De tijd waarin de ideologieën van de laatste eeuw, en men denkt ook wel de ideologie van het christendom voorbij is.

De levenslopen van ons als Nederlanders heeft plaatsgehad in het licht van allerlei maatschappelijke veranderingen. En die maatschappelijke veranderingen hebben verandering van gevoelens teweeg gebracht, van bewustzijn, van een anders kijken naar de dingen om je heen, het anders jezelf ervaren als onze ouders het op onze leeftijd deden, het anders kijken naar, ervaren van God/god. Onze visie, ons kijken, ons perspectief is veranderd geleidelijk aan tijdens ons eigen leven. Soms is het met schokken gegaan.

In de aankondiging van deze ochtend staat dat alle levensfasen eigenlijk worden gekenmerkt door een soort uittocht. Een exodus uit oude verbanden naar nieuwe situaties.

Ik blijf nog even bij die maatschappelijke ontwikkelingen. Ik ben op dit moment bezig aan een onderzoek naar de ervaringen van 50+ vrouwen. Naar hun levenslopen in het kader van ouder worden. En ik ontdek dat er in de levenslopen van vrouwen die bijvoorbeeld vlak voor de oorlog zijn geboren en daarna, er tussen elke tien jaar zulke grote verschillen zitten (zie sociologisch onderzoek van de levenslopen), dat dat bijna schokkend is. Het verschil tussen het huisvrouw-zijn, de vanzelfsprekendheid daarvan, een generatie van geboren na 1945, de huidige babyboomers. Hun studiemogelijkheid is veel groter, vaak hogere inkomens. De generatie daarvoor, dus geboren rond 1940 wordt wel de verloren generatie genoemd. En, de vraag in mijn onderzoek: hebben die latere generaties begrip voor de situatie waarin die vrouwen toen leefden? (Zie het voorbeeld hoe staatssecretaris. Elke ter Veld reageerde op de aanklacht van de weduwen tegen de veranderingen van de WWW.)

Verschil van kijken naar die ouderen. Als je een programma op de t.v. ziet van ouderen in een verpleegtehuis, dat je je daar bijna niet mee kunt identificeren. Het zijn ouderen uit een periode waar de 'inspraakperiode' van de jaren zestig aan voorbij is gegaan de vrouwen die 'de emancipatieperiode ' van de jaren zeventig zich niet meer hebben toegeëigend. Ze worden 'anders' oud, zijn anders 'oud' geworden dan het proces waarmee u en ik bezig zijn.

Dat geheel andere verloop van groei naar volwassenheid legt een zware claim op de onderlinge verhoudingen tussen de generaties in begrip voor elkaar en gevoelens voor elkaar.

Overdracht

Onze groei naar volwassenheid wordt in de eerste plaats gekenmerkt door wat wij hebben overgedragen gekregen van de oudere generaties. Onze ouders, onze grootouders, de ouderen in het algemeen om ons heen. Dat gebeurde grotendeel binnen de familie, de buurt vroeger,

denk ik, veel meer dan tegenwoordig. Tegenwoordig spelen allerlei media daarin een veel grotere rol. Dus alleen al dat aspect geeft aan dat onze kinderen en kleinkinderen andere overdrachten krijgen dan wij.

Naast die overdrachten binnen klein verband zijn er de collectieve overdrachten. Je zou dat een soort 'kapitaal' kunnen noemen. Een overdracht die gebeurt op financieel, economisch, sociaal, cultureel en op onderwijsterrein.

Voorbeelden:

- de kinderbijslag die de ouders krijgen om het kind groot te brengen;
- de musea, het speelplaatsje in de buurt, het onderwijs dat klaar staat voor het opgroeiende kind;
- -de culturele omgeving, die ons allemaal ter beschikking staat.

Het is samen een collectief kapitaal waarmee we onmiddellijk in aanraking komen wanneer we geboren zijn.

Als we het leven in drie fasen verdelen:

1. dan vindt de overdracht in de vorm van zorg, liefde, aandacht e.d. **in de eerste levensfase** vooral plaats van de oudere naar de jongere generatie. De jongere generatie ontvangt van alle kanten uit het collectieve kapitaal.
2. In de **tweede levensfase** is er de tijd voor arbeid en de opvoeding en is er de overdracht naar de jongere en naar de oudere generaties. De zorg voor kinderen en ook vaak de zorg voor de oude ouders. In collectieve zin is er bijvoorbeeld de bijdrage van de arbeidende generatie aan de AOW, ANW..

3. In de **derde levensfase** is er een overdracht van niet meer actieve, d.w.z. ouderen die niet meer aan het arbeidsproces deelnemen of geen eigen verplichtingen (de huisvrouw, moeder) meer hebben naar de wel actieven. Dat kan zijn in de vorm van onbetaalde kinderopvang, het doorsluizen van vermogen naar de jongere generatie.

In diezelfde generatie is er ook het ontvangen van overdrachten van informele zorg van degene uit de tweede levensfase en de AOW als collectief kapitaal

Tegenwoordig wordt al gesproken over een **vierde levensfase**. Dan gaat het over de niet-meer-actieven die gezondheidsproblemen hebben. Zij zijn de ontvangenden van de jongere generaties. Zij maken aanspraak of kunnen aanspraak maken op de informele zorg van de familie en ze maken aanspraak op extra gezondheidszorg en AOW etc. In het boek over de levenslopen wordt niets gezegd over overdracht van de 4^{e} levensfase naar de jongeren. Ik denk dat daar wel degelijk sprake van is. Door voor mensen te zorgen in zijn/haar meest

hulpeloze en afhankelijke positie ontvangt de jongere generatie grote waarde door te ervaren dat het zorgen-voor belangrijk is.

Verborgen in dit schema zit nog iets anders: na WOII hebben oudere generaties veel geïnvesteerd in jongeren op het gebied van onderwijs.

Er hebben ook veranderingen plaats gevonden in het soort van overdracht. Een heikel onderwerp: door de vrouwenemancipatie en het deelnemen aan betaalde arbeid door vrouwen vindt er minder zorgoverdracht plaats naar de jongste generatie in de eerste levensfase en naar de ouderen in de derde levensfase. Als nadelige factor moet er bij worden genoemd dat de mannenemancipatie niet op gang is gekomen en mannen niet deelnemen aan de toegenomen vraag naar zorg van hun kant.

Er vinden wel meer overdrachten plaats in de collectieve sfeer: bijvoorbeeld meer afdrachten in geld om zorg te betalen en de AOW die betaalbaar blijft.

Doorslaggevend voor ieder mens is haar/zijn positie in de eigen levensloop. Op welke manier is die levensloop verweven met alle veranderingsprocessen die de laatste 70 jaar hebben plaats gevonden in onze maatschappij? In de grote wereldpolitiek die ook ons leven beïnvloedt?

Verhalen vertellen

Om daar achter te komen vind ik het zo geweldig belangrijk om elkaar verhalen te vertellen. Je eigen levensverhaal. Wat word je wijzer van dat verhaal van die ander? Is dat interessant? Ja. Ik heb zelf veel verhalen gehoord. Als er ergens een vruchtbaar gebied was voor levensverhalen is dat geweest in de tijd van de 70-er en 80-er jaren. Toen vrouwen in hun samenscholingen in het kader van vrouwenemancipatie, vrouwenstrijd of feminisme elkaar hun verhalen begonnen te vertellen. En nu, nu ik met dat onderzoek over

vrouwen-50+ bezig ben, zie ik dat het belangrijk is in onze derde levensfase naar jongere generaties toe om daarmee door te gaan.

We hebben als vrouwen vooral onze verhalen aan elkaar verteld. Omdat de meeste vrouwen onzeker waren. Dat hun verhaal niet belangrijk was, dat het vanzelfsprekend was, dus hoefde het niet verteld te worden, enzovoort

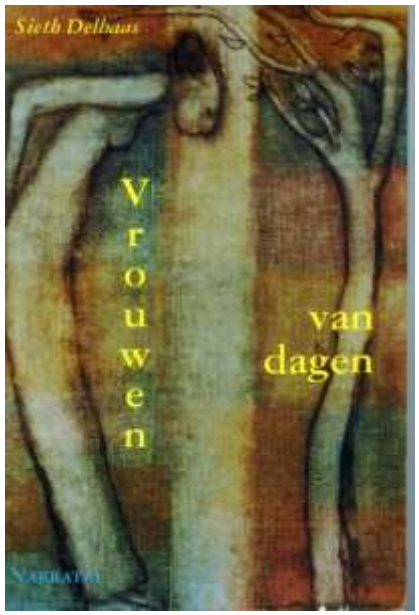

Nu denk ik dat ook de tijd aangebroken is in die derde levensfase om elkaar, mannen en vrouwen hun verhalen te laten horen. Hoe zijn onze levens zo anders verlopen. Hoe ging dat eigenlijk?

Had jij erg in die andere rolpatronen? Wat heb je daar voor voordeel bij gehad? Welke schade heb je daarbij opgelopen?

Die dingen hardop zeggen tegen elkaar.

In mijn boek ‘Vrouwen van dagen’ zijn er in het hoofdstuk ‘welzijn’ twee thema’s die belangrijk zijn voor de groei naar volwassenheid. Of eigenlijk drie. De derde dreig ik steeds te vergeten. De eerste twee zijn: ‘het verleden onder ogen zien’. Wij komen uit de generaties van de zwijgcultuur. Over

veel zaken sprak men niet. Dat wil niet zeggen dat dat nu voorbij is. Er zijn nu nog jonge mensen die zo leven omdat de buurt, de streek waarin zij wonen hen dat oplegt. In die streken, ook in Nederland, moeten die humane veranderingsprocessen nog beginnen. Het verbaast me altijd dat diezelfde bewoners van die streken in hun werk gebruik maken van de meest geavanceerde technologische middelen, maar dat ze op gewoon menselijk vlak vaak nog een halve eeuw achterlopen. De onderlinge openheid heeft hen nog niet geraakt.

Bij veel mensen heeft de uittocht, de exodus uit de zwijgcultuur wel plaats gevonden.

U weet het woord exodus is ontleend aan de geschiedenis van het volk Israël uit Egypte. Aan die exodus zijn een aantal kenmerken verbonden: er is een situatie, een ervaring van onderdrukking, slavernij, dus een niet volwaardig leven, er komt een boodschapper vertellen wat de mensen zouden moeten doen om uit die situatie te geraken. Het kernpunt is: deze mensen moeten hun eigen leven onder ogen durven zien. Ze moeten besluiten het land, de situatie van onderdrukking te verlaten. Tegelijkertijd maken ze kans om teruggehaald te worden, met geweld soms. Voordat ze de vrijheid bereiken moeten ze een tijd trekken door een droog land, een woestijn met veel tegenslagen. Dan pas wacht de nieuwe levensfase.

Als een mens de moed heeft het verleden onder ogen te zien, dan brengt dat vaak veranderingsprocessen op gang die de kenmerken dragen van die uittocht. Met moeite en pijn. Maar een verleden opruimen is een voorwaarde om bij je eigen ‘kernkwaliteiten’ te komen. Opnieuw: Als je je in je leven niet bewust bent geworden van zo’n overgangsfase blijven er ‘niet verwerkte gebeurtenissen’ hangen. Of ze misschien voor het eerst van je leven te ontdekken. Dan kan de groei naar volwassenheid doorzetten. Dan pas kom je achter alle gaven en charisma’s die je in je mee draagt.

Omgaan met

Het tweede thema in mijn boek dat belangrijk is voor groei naar volwassenheid is ‘omgaan met teleurstellingen en tegenslagen’. Kenmerkend zijn ze voor ieder leven. Je hebt geen pech als je teleurstellingen en tegenslagen (tt) hebt in je leven. En laat je niet wijs maken dat anderen geen of minder tt hebben dan u en ik. Er zijn ook tt die anderen niet zien, maar die jou net zo goed te pakken hebben als heel zichtbare. Zichtbaar is veel ziekte in je leven. Je baan verliezen. Je geliefde. Je vee kwijt raken. Noem maar op. In feite is het zo dat groeien naar volwassenheid niet kan zonder tt. Ze behoren bij en zijn elementen in het proces van uittocht. Als je die ervaringen van tt negeert, ze uitpoetst, met pillen of drank onderdrukt dan ervaar je die uittocht niet. Wel heb je grote kans dat je lichaam zich meldt via pijn, ziektes, kwalen. Blijf je zitten waar je zit. Naar je groei naar volwassenheid heb je het nakijken. Je blijft steken. En dan: wat wordt er van j?. Hoe verloopt dat leven dan?

Het derde punt wat ik telkens dreig te vergeten is: het ongeleefde leven.

Ik heb dat thema van iemand anders geleerd. Daarbij valt te denken aan die elementen in je leven die je gemist hebt. Dat waar je verlangen naar uitging en wat je niet hebt kunnen krijgen, om welke reden dan ook: het beroep waarvan je droomde, de geliefde waarmee je zeker gelukkig zou zijn geworden, de kinderen die jou niet gegund waren. Het zijn de grote verlangens, die langzaam gestorven zijn. Of nog leven en ergens diep verzonken in ons bewustzijn wachten.

Durven we die stukjes ongeleefd leven onder ogen te zien?

Of misschien weer tot leven te brengen. Wat doe je met zo'n verlangen?

Moet een verlangen uitgebannen worden? Mag je het blijven koesteren?

Kan het vruchtbaar gemaakt worden zodat het bijdraagt aan je groei naar volwassenheid?

Toekomst

In het begin heb gezegd dat ik met dit onderwerp van groeien naar volwassenheid bezig wil zijn vanuit het perspectief van het achterom zien. Dat laten we nu achter ons.

Ik wil nu vanuit dat achterom zien naar de toekomst.

Onze toekomst. We weten niet hoe die er zal uitzien. Evenmin hoe lang de toekomst is.

Met mijn bezig zijn met ouderdom, het schrijven van het boek, het nadenken en lezen over de derde levensfase, het oud zijn – wanneer begint dat – , heb ik langzamerhand een andere houding aangenomen tegenover oud-worden.

Niet dat ik voordien daar enige houding tegenover had. Eerlijk gezegd had ik voordat ik mijn boek begon te schrijven er niet echt over nagedacht. Ik sprak vanaf 1993 tot 1998 met andere vrouwen over de thema's, maar ik vond dat het mij nog niet aanging omdat ik nog druk was, veel werk had, gezond en fit was. Toen gebeurden er twee dingen: zeer ingrijpend. En dat heeft mijn levensperspectief opnieuw veranderd. Het was al vaker veranderd, maar op deze leeftijd van rond de zestig jaar, heeft het een ander effect dan wanneer je 40 bent.

Ik ben mij niet intensiever of anders bezig gaan houden met ouder worden. Niet als een nieuwe of volgende levensfase. Ik ben het meer als een continuïteit van het leven zelf gaan zien. Van het geleefde leven. Werkelijk een tijd van oogsten. Het volgroeien. En zelfs, maar dat wil ik nog verder doordenken, van een doorgroeien in relatie tot een 'leven', hoe dan ook, na de dood. Hoe en wat dan ook.

Ik weet dat ik me nu op glad ijs begeef.

Voor dat kijken naar de toekomst heb ik gebruik gemaakt van een boek dat net uit is en waarover ik een aantal lezingen heb gevolgd. Het heet 'Passie en persoonlijkheid' en het gaat over het begrip verlangen. Verlangen wordt hier omschreven als iets dat een brug slaat tussen werkelijkheid en ideaal. Verlangen is datgene wat onze dromen verbindt met het leven van nu. Dat kun je ook zeggen.

En dit gegeven: verlangen als brug tussen werkelijkheid en ideaal zou een hulpmiddel kunnen zijn, of misschien wel de basis van ons kijken naar de toekomst. Welke leeftijd je ook hebt.

Het lijkt er op dat we verlangen als brug tussen werkelijkheid en ideaal als de garantie voor onze groei naar volwassenheid kunnen zien.

Onze menselijke werkelijkheid, ons leven van alledag is eigenlijk een spanning tussen werkelijkheid en ideaal. Altijd gaan onze verwachtingen de werkelijkheid te boven. Ik dacht het jl. zondag bij het zien van de paastafel van mijn zusje bij wie ik logeerde. Een paastafel zoals ik die zelf dekte toen de kinderen nog klein waren. We ervaren een tekort, een gemis. Voortdurend. En we verlangen naar de opheffing van dat gemis.

Tegelijkertijd weten we dat het nooit zal worden opgeheven. Want meestal kunnen we nauwelijks omschrijven waar we naar en wat we verlangen. Dit tekort en dat gemis is, zeggen

de schrijvers, filosofen, van dit boek, onze meest kenmerkende levenservaring, want we hebben toch een zekere voorstelling van ons ideaal. En dat ideaal is een boeiend of bloeiend leven. Die hoop wordt iedere keer nog aangemoedigd door allerlei momenten van geluk. Slechts momenten. Momenten waar het gedroomde met de werkelijkheid samenvalt. Zulke momenten van geluk maken ons even zorgeloos, voeden het weten dat het ideaal er mag zijn. Dat het verlangen redelijk is. Zonder verlangen is er geen mogelijkheid voor geluk.

‘Geluk’ kan ons toevallen, maar we kunnen het nooit afdwingen. Zonder verlangen is er geen mogelijkheid voor ‘geluk’. Of die mogelijkheid werkelijkheid wordt, is nooit bij voorbaat zeker. Het blijven verlangen van mensen, terwijl ze weten dat hun verlangen nooit definitief bevredigd kan worden, maakt mensen kwetsbaar. Soms zouden mensen hun verlangens ook wel op willen geven. Om zodoende de spanning te verkleinen die er altijd bestaat tussen werkelijkheid en ideaal. Het ideaal dus opgeven? Wanhoop. Passie als motor van het verlangen.

De schrijvers van het boek beschouwen passie niet als een negatief gegeven, zoals dit begrip in onze – westerse christelijke – cultuur vaak wordt gezien. Zij beschrijven passie als geestdrift, als basisenergie. Als voorwaarde voor het leven. Passie is een positieve maar kwetsbare gedrevenheid. Passie als hartstocht kan ook in uitersten raken, waarin de mens zichzelf en/of anderen kwetst. In onze christelijke cultuur had/heeft passie geen goede naam. De kunst van het verlangen is echter het vinden van de juiste maat. Het gaat er om passie vorm te geven. Het vinden van een goede, mooie en gepaste vorm van passie vraagt wijsheid. Of resulteert in wijsheid.

U ziet, langzaam komen we via de weg van het beschrijven van passie als basisenergie, als geestdrift in de juiste vorm naar de volwassen-wording waarover wij het willen hebben deze ochtend.

Toewijding

Wij leven in een tijd dat om ons heen van alle kanten wordt gesuggereerd en ons de illusie wordt aangereikt dat ons verlangen naar een boeiend of bloeiend leven wel degelijk te bevredigen is. Dat de versmelting van werkelijkheid en ideaal wel mogelijk is. En dan worden ons als mogelijkheden aangereikt maatschappelijk succes, geld, consumptie, allerlei vormen van amusement, seks. Het gevaar is, dat we ons bij het vormgeven van ons verlangen kritiekloos laten leiden door de spectaculaire creaties die de commerciële markt ons voorspiegelt. De ene hype na de andere wordt gecreëerd. Alles met een beroep op onze menselijke verlangens. Het verlangen werkelijkheid en droom/ideaal samen te laten vallen. In een voortdurende staat van geluk te raken.

Het blijken drogredenen. (zie hier de associaties met drogen/drugs) Want, ik heb het eerder gezegd: meestal kunnen we nauwelijks omschrijven waar we naar en wat we verlangen. Dit tekort en dat gemis is juist onze meest kenmerkende levenservaring.

De schrijvers wijzen ons op een ander belangrijk punt. En dat punt is, waarmee ik mijn inleiding begon: wij leven als persoonlijkheden in een context die ons heeft bepaald. Wij zijn letterlijk mensen-van-deze-tijd. Onze passie is cultureel bepaald. Onze verlangens hebben een tijdgebonden stijl. Neem de passie van reizen. Wie kan een tijdperk noemen dat gewone mensen zoals de doorsnee reiziger is, in zulke grote getale verre reizen konden maken? Het verlangen naar steeds verdere reizen is een tijdgebonden passie, die alles heeft te maken met de welvaartstijd waarin wij leven.

Waar het op aan komt is dat we voldoende kritisch afstand houden om te kunnen beoordelen of ons verlangen echt wordt aangesproken. Of wordt ons verlangen door alle commerciële reclameverleidingen vervormd tot een dwangmatige behoefte?

Als het gaat om verlangen, bijvoorbeeld het verlangen naar een bloeiend leven op weg naar volwassenheid gaat het in de eerste plaats om het eigen leven. 'Zelfzorg' noemen de schrijvers dat. Toewijding aan zichzelf. Het risico is echter dat deze zelfzorg, hoe noodzakelijk deze ook is, blijft steken in een zeker platvloers egoïsme.

Dit gebeurt wanneer het meest wezenlijke kenmerk van het menselijk leven wordt vergeten: het in dialoog gaan met de dingen, de mensen om mij heen. De filosoof Taylor heeft daarover gezegd: 'Om mijn leven betekenis te geven, moet ik mijn identiteit toetsen tegen de achtergrond van de dingen die er toe doen. Bijvoorbeeld tegen de achtergrond van de geschiedenis, de natuur, de samenleving, de politiek, de derde wereld problematiek. Ook het huidig probleem: de mkz-besmetting en de Nederlandse eetgewoonten. Dat zijn de dingen om mij heen waartoe ik mij moet verhouden met in mijn achterhoofd mijn verlangen, mijn passie in mijn groei naar volwassenheid. Alleen als ik besta in een wereld waarin dingen die buiten mijzelf liggen een wezenlijke betekenis hebben, kan ik voor mezelf een identiteit vormen, die menselijk is. Naast het zorgen voor onze persoonlijke passies, onze levensvoorwaarden nemen we deel aan het uitvinden en tot stand brengen van algemene voorwaarden waaronder mensen, dus ook andere mensen dan ik zelf, een goed leven kunnen leiden.

Levenskunst, in de woorden het thema van deze ochtend uitgedrukt, groei naar volwassenheid veronderstelt dus naast zelfzorg ook: maatschappelijke betrokkenheid en sociale gevoeligheid. We zijn dan niet alleen bezig met het vinden van een manier van omgaan met de spanning, het verlangen die de kloof tussen realiteit en ideaal met zich meebrengt. Tegelijkertijd zijn we betrokken op het vinden van een gelijkwaardige en wederkerige verhouding met anderen.

Ik heb u twee invalshoeken laten zien van groei naar volwassenheid.

- De eerste is onze persoonlijke levensloop met de overdrachten `tussen generaties van zorg, verantwoordelijkheid betrokkenheid enerzijds;

En anderzijds de 'kapitaal'-stromen die uit het collectief van onze samenleving tussen ons en onze generaties heen en weer stromen. Kort gezegd: hoe onze levens persoonlijk en algemeen verlopen.

- De tweede invalshoek is hoe wij vanuit een eigen innerlijke passie of geestdrift de spanning van ons verlangen uithouden. Hoe wij het verlangen in standhouden om uit te groeien naar volwassen-wording.

Vanuit die houding oud-worden betekent voor mij een ander beeld dan dat van oud geworden aan het eind van een leven dat gelijk staat met afgetakeld zijn. Integendeel mijn verlangen is een doorgroeien in een levenshouding, die de betrokkenheid op het leven laat zien. Enerzijds.

En ik vermoed, dat het anderzijds een uitzicht biedt op een levenseinde dat geen levensvreemd verschijnsel is, maar uiteindelijk erkenning vindt als behorend-bij het leven. Behorend bij de groei naar volwassenheid.

Maar misschien loop ik daarmee wat te ver vooruit.

Wat mij voorlopig voor ogen staat is, wat ik aan het eind van mijn laatste hoofdstuk in mijn boek *Vrouwen van dagen* heb geschreven:

'Mijn zoektocht' voortzetten en dat is een zoektocht naar een manier waarop vrouwen, maar dat geldt natuurlijk evengoed voor mannen, met zoveel woorden uitdrukking gaan geven aan hun verlangens, wensen en voorkeuren voor ouder worden. Dit is mijns inziens bovendien een noodzakelijk vervolg op de traditie van samenscholen, luisteren en spreken, die in de jaren zeventig vanuit de vrouwenbeweging is ontwikkeld: verhalen vertellen.

Ik bedoel daarmee, wat Selma Sevenhuijsen zegt over de feministische thema's in de jaren zestig en zeventig, die werden geformuleerd in een lange discussie tussen vrouwen waar ze bij elkaar kwamen, of waar ze over schreven.

Ik zie deze dag als een van die mogelijkheden en plekken, waar wij als ouder wordende vrouwen, vanuit die traditie van de vrouwenbeweging, willen spreken over thema's die betrekking hebben op ons ouder worden en ons oud-zijn vorm zullen geven.

Literatuur:

- Aart C. Liefbroer en Pearl A. Dijkstra, Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970. (Den Haag 2000) pp. 11-12.
- Désirée Verweij en Frans Jespers, Passie en persoonlijkheid. De thematiek van het verlangen belicht vanuit de filosofie en de psychopathologie (Assen 2001) 156-159.

Niet alle wegen leiden naar Rome (2001)

Sieth Delhaas

Sarah Yasmine, centrum voor vrouwen-wereldwijd-geloven,16.5.2001, klooster Choorstraat te ‘s Hertogenbosch

Beste vrouwen,

In feite gaat deze dag over pelgrimsroutes. Vooral over pelgrimsroutes die in de elfde en twaalfde eeuw zijn ontstaan.

- Hoe zijn deze routes ontstaan?
- Wat is de oorzaak daarvan?
- Waarover gaat het bij die pelgrimsroutes?

Daarnaast gaat het over de pelgrimsroute als levensweg in ons eigen leven.

Ik heb mijn lezing zo ingedeeld:

- betekenissen van enkele woorden rondom het pelgrimeren;
- vrouwen en pelgrimsroutes in de vroegste tijd;
- ontstaan van pelgrimsroutes in relatie tot de middeleeuwse literatuur;
- welke rol speelden deze routes in de politiek van toenmalige machthebbers;
- wat kunnen wij daar van leren.

Woorden rondom het pelgrimeren

Pelerien: afkomstig uit het Frans: pelerine; een kraag van een pelgrimsmantel, afgeleid van het woord Pélerin is pelgrim. De mannelijke vorm;

pelgrim: mnl. pelegrijm, pelgrijm, pelgrim; ohd: piligrim, lat. pelegrinus, ‘buitenlands’ naar lat. peregrinus, met verandering van de ‘ll in de kerktaal ‘de naar Rome trekkende pelgrim’

een verklaring: in het Neder/Duits wordt verklaard in etym. 1925 Piligrin, uit ‘bili’ is zwaard en grim is ‘helm’

Interessant de kerktaal en Rome, waarschijnlijk verkieslijker want in het Latijnse Peregrinus heeft het te maken met betekenissen als: naar het buitenland gaan, in het buitenland, in den vreemde zijn, uit het buitenland komen, vreemde zeden, in overdrachtelijke zin is het ook, afwezig zijn (in gedachten zijn, de gedachten laten zwerven, vreemdeling zijn, vreemdeling zijn, buitenlander zijn, vreemdeling zijn in de zin van onwetende.

Het woord ‘vreemdeling’ verwijst naar Psalm 39

Belangrijk dat hele veld van woorden een rol speelt.

Pelgrimstocht

Het bewust een Pelgrim, een vreemdeling willen zijn. De pelgrimstocht is in de Middeleeuwen eigenlijk een samenvatting van het middeleeuwse christelijke leven. Je gaat op weg naar een speciaal doel.

Religieus in de zin van bij elkaar brengen. Het doel is niet alleen belangrijk, de weg ook. Het doel heiligt het middel, het middel heiligt het doel. Heilig in de zin van apart zetten. Wij komen 'op orde' met onszelf, met de zin van het leven. Met onze kern, wat het doel van ons leven is. Waar komen we vandaan en waar gaan we naar toe. (Sölle).

Het woord bedevaart zegt het: daar wil ik bidden op die plek. Voor iets, voor iemand..

Karel de Kale schonk in 876 aan de kerk van Chartres een hemd van Maria dat zij bij de geboorte van Christus zou hebben gedragen. Het behoorde tot de schat van Karel de Grote in Aix-la-Chapelle. Dit hemd werd voor de gelovigen zo belangrijk als Plaats van God dat de toeloop geen einde nam.

Alleen of samen

Pelgrims trekken meestal in groepen. Waarom? Allerlei antwoorden. Veiligheid, vooral vroeger. Maar ook nu nog. Kun je wel in je eentje pelgrimeren.? Wie gaan met wie? Als je een pelgrimstocht vergelijkt met de levensweg is in je eentje pelgrimeren dan wel 'natuurlijk'? Je gaat door het leven toch ook niet in je eentje?

Of houd je het op de ontmoetingen met de mensen die je onderweg tegenkomt? Maar hoe moet het dan met de onveilige stukken onderweg? Of als je ziek wordt? Neem je dan het risico dat er niemand voor je kan zorgen? Dat je in het ergste geval alleen omkomt onderweg? Geldt dit ook voor de moderne pelgrim?

Moderne mensen als pelgrims doen dat ook met georganiseerde reizen, toercaravans en campers. Onlangs werd er een echtpaar in Portugal vermoord. Is men zich tegenwoordig bewust van de gevaren onderweg? Zijn Nederlanders zich bewust van de afstanden? De moderne mens denkt al gauw: alles is mogelijk. Voelt hij zich te veilig?

Leeftijd

Wanneer loop je zo'n tocht? Op welk moment in je leven? OP een midlife crises te lijf te gaan? Na een crisis? Als bezinning? Om je op het moment dat je er aan toe bent je af te vragen wat is nu eigenlijk de zin van mijn leven tot nu toe? Waar ben ik mee bezig?

De manier van reizen nu is vaak: het aankomen op een doel. Niet wetend wat er onderweg zich voltrekt. Te snel. Vaak is er te weinig tijd voor bezinning.

Tijd

In de Middeleeuwen beginnen de pelgrims in de lente te trekken. Als de klimaat ontberingen in elk geval voorbij zijn. Dan heb je nog een lange tijd tot de zomer. Ook heeft dit wellicht iets te maken met vasten het Paasfeest. Een zich reinigen na de winter. Hoe moest dat met agrariërs, want die moesten in het voorjaar juist weer aan het werk?

Liederen

Pelgrims uit een stad of streek hebben hun eigen lied. Dus er wordt veel gezongen onderweg. Nog niet zo lang geleden zongen mensen ook onderweg. Nu heeft men vaak een walkman op de oren. Afgesloten voor de wereld. Niet diep in gedachten, maar afgesloten voor andere mensen. Als je iets vraagt moeten ze hun apparaat uitschakelen.

Een lied betekent meestal samen zingen. Plezier. Ook geeft het je kracht. Spreekt iets aan binnen in je, maar ook het ritme helpt je om een punt van vermoeidheid te boven te komen. Of het helpt je om nog net de laatste kilometers te halen. Het leidt af van je vermoeidheid.

Ook het chanten geeft een innerlijke spiritualiteit. Chanten is een actieve vorm van meditatie. Je zingt teksten of mantra's op drie toonhoogtes, het is belangrijk dat je de woorden op de juiste manier uitspreekt en dat vergt concentratie, vooral ook omdat de taal waarin het gebeurt een vreemde taal voor ons is, namelijk Sanskriet. Dit houdt je zo bezig dat er geen ruimte in je geest meer is voor andere gedachten, uit het verleden of de toekomst, eindelijk rust dus.

Reden

Waarom ga je? Duidelijk maken aan jezelf en aan anderen. Je gaat weg. Je neemt afscheid. Je neemt risico's. Je laat anderen achter. Je neemt het risico van vervreemding. Je bent een ander als je terugkomt.

Drie veranderingen:

- Beleving van tijd. Tijd is geen geld meer. De tijd bepaalt je leven niet meer. Wat moet er gebeuren: de weg moet gegaan worden. De weg bepaalt de tijd. Niet andersom. We reizen met het vliegtuigen, want dat neemt minder tijd.
- Verandering onderlinge relaties. Met je mede pelgrims: geen mensen die 'van alles te doen hebben'. Het programma van van-alles-te-doen-hebben scheidt je van elkaar. Je vertelt het elkaar, maar je deelt het niet. Bij het pelgrimeren word je mensen voor elkaar, die de tijd voor lang met elkaar delen. En dus nog veel meer. Je neemt de tijd voor elkaar.
- Verandering zelfbesef Wij ontdekken onszelf in ons anders bewegen, anders met de mensen zijn. Wij 'functioneren' niet langer, wij beginnen te 'zijn'.

Ik wandel met mensen. Ik heb wandel afspraken.

Daarin ontdek je dingen van jezelf.

Weg

(Christenen), mensen (volgelingen van Jezus) hangen een visie op het leven aan. Niet de 'Leer' die er van gemaakt is door de eeuwen heen. Zij hebben een weg te gaan. Kiezen er voor die weg te gaan. Weg komt van woord: zich voortbewegen. Uit de ruststand komen of brengen, in beweging brengen. 'Ziel' betekent de oorspronkelijke, vrije, nog door niets besmette beweging in ons zelf. Onze eigen kern.

Vanwaaruit kwam je in beweging. Hoe kwamen je voeten in beweging? Waar voelde je dat? Zielenheil betekent dat wij ons bezighouden, bekommerd zijn om deze oorspronkelijke beweging. Wij houden die kern gaande door het besef dat wij op aarde 'perigrini', vreemden zijn in 'voortdurend vreemdelingschap'. Psal 39 zingt 'want ik ben een vreemdeling, een gast bij u, een voorbijganger, een inwoner etc.' Daar kun je nog over discussiëren. Betekent niet, zoals ik het ken uit mijn jeugd: afzonderen van de wereld. Wij zijn iets bijzonders.

Ervaring

De weg voert ook bij de mens naar binnen. Wanneer die weg werkelijk gegaan wordt, kunnen we er later meer voor anderen zijn dan ooit. Tegelijkertijd wordt die 'eenzaamheid' de eigenlijke meditatieruimte van het leven. Het is de plaats waar onze ervaringen worden verwerkt naar de diepte toe in het gesprek met onszelf en/of God. Andriessen noemt het de 'mystieke molen', zoals die is afgebeeld op een van de kapitelen van de Sante Madeleine in Vézelay: de ervaring wordt er ingevoerd, maar in de molen van het hart wordt zij omgevormd tot meel voor ons eigen dagelijks brood.

Verlangen

Essentieel: terugkeer naar de plek van waar je gekomen bent: God.

De zin van het zielenheil zou ten grondslag liggen aan de echte pelgrimstocht. Want de zin voor het zielenheil ligt ook ten grondslag aan de christelijke levensvorm. Hoe, als je terugdenkt aan je leven, heb je je keuzes gemaakt? In crisesmomenten? Door wat heb je je keuzes laten leiden? Door welk begrip? Goed of kwaad? Wie heb je verantwoording af te leggen? Aan je zelf? Of toch nog aan een hogere instantie? Het is dus niet om maar 'in de hemel te komen' zoals ik vroeger leerde.

De dichter Marsman zegt: 'Het betekent niet meer en niet minder dan dat het leven wordt gedragen door het besef of het vermoeden 'dat de dood het einde niet is'. Hand. 9 vers 2. Christenen zijn aanhangers van de weg. Zij zijn niet (in de eerste plaats) aanhangers van de Leer. Dat zegt iets over eigen verantwoordelijkheid bij het gaan van je eigen levensweg.

Voor mij te horen in het verhaal van het hemd van Maria. Tussen dat hemd dat Maria aan had en de plek waaruit Christus tevoorschijn kwam, rechtstreeks van God, dan kom je wel heel dicht bij God.

Vrouwen en pelgrimsroutes in de vroegste tijd

Vrouwengeschiedenis, zoals die de laatste twintig jaar is ontstaan, vraagt om een heel andere houding tegenover het verleden. Degenen die de geschiedenis voor die tijd hebben onderzocht, mannelijke historici, hebben altijd aangenomen dat vrouwen thuis in de keuken stonden en bleven. Dat vrouwen doorgaans oninteressante wezens zijn en waren.

Nu vrouwen zelf het verleden onderzoeken komt er ook aandacht voor vrouwen.

Régine Pernoud is een Franse historica met een grote kennis van de Middeleeuwen. Ze heeft veel heel oude teksten gelezen, die voor velen ontoegankelijk zijn, en heeft zo de geschiedenis van vrouwen in de vroegste tijd opgespoord. Ze zit trouwens in een paradijs, want ze is conservator van het Nationaal Archief in Parijs.

Ik vind dat jullie ook of misschien juist het aandeel van vrouwen in die routes moeten weten, omdat het ook iets zegt over het verleden van vrouwen dat er heel anders blijkt te hebben uit gezien dan tot nu toe werd aangenomen. En wij op school hebben geleerd.

Op school hebben we allemaal een rijtje kruistochten geleerd, genummerde kruistochten met de exacte jaartallen erbij. Wij leerden die als een soort veldtochten om het Heilige Graf van Christus te veroveren op of te beschermen tegen de heidenen. Dat waren meestal de Turken. Deze beschouwden het Graf van Jezus echter ook als een Heilige plaats. Jezus is immers in de Koran een belangrijk profeet.

Kruistochten zijn echter in de eerste plaats bedevaarten, pelgrimstochten. Aan het einde van de elfde eeuw, ongeveer rond 1090 ontstond, er ‘een grote beweging van mannen en van vrouwen, zoals men zich niet herinnert die ooit gezien te hebben: de eenvoudigste mensen werden werkelijk voortgedreven door de wens het Graf van Christus te aanbidden en de Heilige Plaatsen te bezoeken… Zij waren zo geestdriftig, zo vol vuur, dat alle wegen volstroomden; de Keltische soldaten waren vergezeld door een menigte ongewapenden, talrijker dan de korrels zand en de sterren, met palmtakken en kruisen op de schouders: mannen, vrouwen en kinderen die hun land achterlieten.’

Dit schrijft Anna Comnena, dochter van keizer Alexius die woonde in Constantinopel, het tegenwoordige Turkse Istanbul. En die grote stroom mensen moest de Bosporus oversteken, op weg naar het heilige land. Anna Comnena is dertien jaar als in 1095 die grote stroom mensen Constantinopel passeert. Veertig jaar later, ze is dan drieënvijftig schrijft ze die geschiedenis op. En ze vertelt er ook de politieke intriges om heen over op. Hoe haar vader die grote menigte gebruikt om zelf weer de macht te krijgen over het Heilige Graf en Jeruzalem.

Nu wil ik niet verder op de politieke aspecten ingaan. In elk geval horen we: een vrouw, de Franse schrijfster Pernoud, laat een vrouw aan het woord komen en neemt die geschiedenis serieus. Pernoud zegt: Hier is een vrouw aan het woord die voor het eerst de ware toedracht van die beweging beschrijft.

Hoe is die beweging van de kruistocht ontstaan? Op het concilie van Clermont in 1095. Paus Urbanus de IIe, van Franse afkomst heeft de Christenen aangespoord hun broeders in het Nabije Oosten te gaan helpen en de Heilige Stad Jeruzalem te heroveren. Een ongelooflijk aantal mensen had toen ‘het kruis aangenomen’. Dat kruis, genaaid op de rechter schouder, verplichtte de mensen tot en herinnerde hen in moeilijke tijden onderweg aan hun plechtige gelofte. Door die gelofte werd je een Kruisridder.

1099 wordt Jeruzalem bereikt. Stad veroverd. Het was een Franse onderneming, en dat bleef het ook steeds van ridders en hun Dame, vrouw, hele gezinnen, mensen, mannen en vrouwen en kinderen.

Een aantal ridders wonen in het Heilige Land. We zullen zien dat tot de vijftiende eeuw die ridders en edelvrouwen een grote rol blijven spelen in het Koninkrijk Jeruzalem. Veel Europeanen zullen er blijvend wonen. Er worden vorstendommen gesticht in vele Bijbelse plaatsen: Antiochië, Tripoli. En als deze ridders en hun vrouwen weer een boodschap om hulp sturen, trekken er Europese legers naar toe om hen te helpen. Maar de eigenlijke bedevaarten naar het heilige graf gaan altijd door. In de geschiedenis bleven ze als kruistochten hangen. Eigenlijk werden ze in de geschiedenis gelijk gesteld met koloniale veroveringstochten van het Westen. Of als de Napoleontische veroveringen. Een verkeerd beeld werd geschapen. Daarom kun je de kruistochten ook geen nummer geven. Ongeveer vier tot vijf eeuwen lang was er die stroom van pelgrims naar het Heilige Graf.

Ik vind het vooral belangrijk te kijken naar de rol van vrouwen erin.

Belangrijk wat Anna Comnena schrijft: mannen, vrouwen en kinderen. Bij ons leeft het beeld, van alleen vrouwen als marketentsters. Nee, de ridder vertrekt met zijn Dame. De echtgenoten vertrokken samen. Dat was een algemeen gebruik. De koning van Frankrijk Lodewijk IX, de Heilige met zijn vrouw Margaretha in 1248. Ze hebben dan al drie kinderen, die ze achter laten bij grootmoeder Blanche, die verder regeert over Frankrijk. En als ze zes jaar later terugkomen, na een tijdje in Palestina te hebben gewoond en vreselijk veel ongemak onderweg en in Egypte, dan zijn er onderweg gewoon nog drie kinderen geboren.

Je ziet hoe de mannelijke geschiedschrijver hier verwondert over doet en het uitlegt als dat Margaretha niet met haar schoonmoeder kon opschieten en daarom met de koning meeging. Maar Pernoud, die zoveel documenten heeft onderzocht, ontdekt dat het een uitzondering is als de Dame, de vrouw thuisblijft. Ridder Godfried van Bouillon, die we op school hebben geleerd, ging inderdaad alleen. Maar hij was niet getrouwd. Vrouwen gingen gewoon op reis terwijl ze zwanger werden en bevielen onderweg.

Wie de vrouwengeschiedenisdag over Eleonore van Aquitanië heeft meegemaakt, heeft ook gehoord dat deze koningin met haar man naar Jeruzalem ging. Reden: uit dankbaarheid, want ze had eindelijk een kind gekregen na 7 jaar onvruchtbaar te zijn geweest. Een troonopvolger voor de koning van Frankrijk. Ze gingen niet als een pelgrim te voet, maar, schrijft Pernoud: ‘Wat een eindeloze reeks wagens. Een keten die vele mijlen lang was. Het waren zware vierwielige, door sterke paarden getrokken karren, reiskoffers die afgesloten konden worden waren er opgestapeld, opgerolde tenten, die onderweg gebruikt zouden worden. Dekkleden van leer of sterk linnen beschutten de lading. Maar het was niet alleen de geboorte van het kind waarom dit Franse koningspaar in 1160 vertrok op pelgrimstocht, de koning droeg een vreselijke zonde met zich mee omdat hij een stad in brand had gestoken.

Het waren in het geval dat de ridders en hun vrouwen vertrokken wel gewapende pelgrimstochten. Maar toch een pelgrimstocht. Pernoud schrijft: ‘Als men dit essentiële uitgangspunt vergeet, riskeert men niets te begrijpen van de ‘Kruistochten’, een omvangrijke beweging die heel Europa op zijn grondvesten deed schudden’.

Anna Comnena schrijft later over de terugtocht naar huis over de ridders en hun vrouwen: ‘Het gehele Westen, en al wat er aan primitieve volkeren leeft in het land tussen de andere oever aan de Adriatische Zee en de Zuilen van Hercules, alles daar trok in groten getale weg, met hele families, en marcheerde dwars door Europa naar Azië.’

Kinderkruistocht

Oudste verslag van een pelgrimage dateert al van 333. Wil niet zeggen dat er voordien geen pelgrimages waren, echt vanaf de opstanding van Christus zijn die er geweest. Aan het eind van de vierde eeuw is er een verslag van een non Egeria. Zij doet verslag van haar reis met

uitgebreide informatie over de Oriëntaalse kerken, en ze geeft een beschrijving van de liturgie en de Paasceremoniën in Jeruzalem.

Een ander belangrijk feit van de beschrijving van de vrouwen die aan deze middeleeuwse pelgrimstochten meededen, is dat men er zekerheid krijgt van de scholing van deze edele dames. Het advies aan de vrouwen in de kloosters van Hiëronymus, de kerkvader, was: 'Lees regelmatig, studeer zoveel mogelijk; laat de slaap je overvallen met een boek in je hand… Omarm de heilige Schrift en de Wijsheid zal jouw omarmen.' Pernoud schrijft: 'Zo ging het eeuwenlang in de vrouwenkloosters in het Westen, en het hoge ontwikkelingsniveau dat daar al gewoon was hoeft geen verbazing te wekken. De slotzusters bidden, lezen, studeren, hun kloosters bevatten ook scholen die toegankelijk zijn voor kinderen uit de nabije omgeving. Wanneer Heloïse abdis is geworden van de Parakleet, geeft zij les in Grieks en Hebreeuws. Dat verklaart waarom de oudst bekende Encyclopedie ooit geschreven, afkomstig is van de abdis Herrade van Landsberg van Sint Odiliënberg (Elzas 'De tuin der Lusten') Deze is voor een deel de neerslag van de 'immense en verbijsterende kennis waarvan slotzuster en abdis Hildegard van Bingen, het bewijs levert.'

Het Evangelie ziet deze vrouwen als de gelijke van mannen en de aanbidding van de Maagd, geëerd met de titel Theodoor, Moeder van God verheft deze vrouwen in de ogen van de christelijke wereld.

Vrouwen in maliënkolder

Veel van de vrouwen op pelgrimstocht aarzelen niet de maliënkolder aan te trekken, de helm op te zetten en het zwaard te gebruiken: Een paar voorbeelden: echtgenotes van Noormannen, markgravin Ida van Oostenrijk.

Pernoud zegt, dat wij sinds de 12^{e} eeuw gewend zijn aan de opvatting van de geschiedenis met triomferende legeraanvoerders en een netwerk van ordelijke nederzettingen. In werkelijkheid is heeft die nooit bestaan. Tijdens de 'kruistochten' gaat het anders. De aanwezigheid van vrouwen en de rol die zij spelen, verhindert gewoon de eenzelvige rol van de man. Pas aan het eind van de 20^{e} eeuw dringt het besef door: door de vrouwengeschiedenis zullen allerlei vooronderstellingen over vrouwen en mannen in die vroegste tijd aan de orde moeten worden gesteld.

In 1097 schrijft een westerse verslaggever over de strijd in Nicea: 'Onze vrouwen waren ons die dag tot grote steun door drinkwater te brengen naar onze soldaten en ook door hen voortdurend aan te moedigen tot het gevecht en de verdediging'. Hij vertelt van hun onverschrokkenheid en dat de mannen daardoor de vijand het hoofd konden bieden. Onder het voetvolk bevinden zich ook vele vrouwen die voor de voorraden zorgen.

Er zijn verhalen in de verslagen over Floredine, dochter van hertog Eudes I van Bourgondië die aan de zijde van Suenon, zoon van de Deense koning strijdt. Zij hadden besloten om in Jeruzalem te trouwen, maar door de aanvallen in de bergengten van Cappadocië vallen de geliefden door Turkse pijlen. Er is sprake van vrouwen die de boog spannen of met de katapult schieten. Er zijn vrouwen die in de greppels werken en stenen aandragen om de verdedigingswallen te maken.

We krijgen ook berichten over vrouwen door de brieven die zij naar huis schrijven. Want thuis houden moeders, zoals Mathilde in Normandië, vastberaden de teugels van het graafschap in handen, terwijl zoon en schoondochter op pelgrimage zijn.

Adèle is gravin van Blois en Chartres, dochter van Willem de Veroveraar, geboren in 1066. Toen haar man vertrok was het haar taak om de graafschappen Blois en Chartres te beheren. Ze was 30 jaar. Adèle is een hoog ontwikkelde vrouw 'zoals er in haar familie veel voorkwamen'. In een aan haar opgedragen gedicht van een troubadour en bewonderaar Baudri van Bourgueil lezen we een beschrijving van haar kamer waar zij mensen ontvangt: 'De muren van de kamer zijn bedekt met kleden met de voorstelling van de schepping tot de zondvloed, de Ark van Noach, een ander over Salomo etc. Scènes uit de Griekse mythologie, Sterrenbeelden, tekens van de dierenriem. Op de marmeren vloer is een wereldkaart: de aarde, haar wateren, haar bergen, de zee met vissen en fabelmonsters, alle dieren die de aarde bevolken. Geletterd, geleerd zelfs, verzamelt Adèle talrijke dichters om zich heen zoals Baudri, en geleerde prelaten zoals Yves van Chartres.

(Met het advies aan de aanwezige dames om het boek 'Kruistochten in de Middeleeuwen' vooral zelf te lezen. Wat er gebeurde met vrouwen tijdens de burgerlijke families in de nieuwe tijd, 15, 16e eeuw etc.; de heksenvervolgingen, een kerkelijke onderdrukking van de vrouw etc.)

Het ontstaan van pelgrimsroutes in relatie tot de Middeleeuwse literatuur

In de 5^{e} eeuw na Christus valt het Romeinse Rijk. Europa, dat door de Romeinen tot een bestuurseenheid is opgebouwd gedurende ongeveer zes honderd jaar, verbrokkelt. (Denk aan de gevonden loden kist in Nijmegen, vorige week!, met de vrouw er in). Wegen worden verwoest, verslonzen, onveiligheid neemt toe. economische structuur wordt weer agrarisch.

Ridders en hun grondgebied worden een autonome huishouding of economie. Boeren horigen, opvolgers van de Romeinse slaven, bebouwen de grond van de ridder, grootgrondbezitter en krijgen in ruil daarvoor bescherming en rechtsbijstand. Karel de Grote probeert in de 8^{e} en 9^{e} eeuw het Romeinse gebied te herstellen maar dit mislukt.

In de loop van de 11^{e} eeuw, dus 1050 komt er weer wat op gang. De beweging van reizen, geld, veiligheid, pelgrimeren. Kerk en vorst vergroten hun macht. De uitvinding van de ijzeren ploeg vergroot de landbouwproductie. De renaissance van de 12^{e} eeuw. Als economie goed gaat neemt ook de cultuur toe. Kunst wetenschap, ontstaan eerste universiteiten. Het verachten van de wereld door de kerk gepreekt, wordt meer een aards gericht leven. Er komen andere kerkelijke stromingen die ingaan tegen kerkelijke dogma's'

Zuid Frankrijk, van waaruit vele pelgrimstochten zijn gegaan naar het Heilige Land, komt onder invloed van de Spaans/Arabische welvaart. Handel en ook kunst, literatuur komen tot bloei. De ridderstand sloot zich af voor andere invloeden, de boeren, de hier en daar ontstane koopmansstand wilde zich onderscheiden. Meer worden. Nu er geen oorlogen meer waren uit te vechten, houden ridders en hun dames zich bezig met poëzie, zang, literatuur (de ridderromans) de canzo's. Dit is het liefdeslied van de troubadours. Een Provençaals lied dat de nederige minnaar bindt aan een hoogstaande onbereikbare vrouw. Zie gravin Adèle, die zich omringt met dichters. Het gaat niet om een echte liefdesverhouding, maar om

bewondering, en om dat doel, die hoge dame te bereiken is er een heel spanningsveld tussen het verlangen en het doel, dat toch altijd onbereikbaar blijft. In dat lied komt de op-weg-zijnde-minnaar zichzelf tegen. Hij stuit op zijn emoties, kwaliteiten, tekorten enzovoort. Hij leert zichzelf kennen. Het is een soort leerschool voor de groepsetiquette. De ridders willen zich onderscheiden van minder volk en bouwen zo hun waarden en normen op. Het is een soort subcultuur, die een afspiegeling is van de feodale cultuur van de leenheer en –mannen. De Dame, de edele vrouwe is de geliefde. Het is zeer erotische literatuur. En er is natuurlijk wel degelijk een heel veld van subtiele en verborgen verhoudingen tussen ridders, minnaars, vrouwen en hofdames. Niet allemaal zo vroom als het in het eerste deel leek. Je kunt ook zeggen, die troubadour cultuur is een soort opvoedingssysteem van huwelijkse trouw.

In die wereld van steeds belangrijker wordende hofcultuur van de ridders kunnen de pelgrimages worden geplaatst naar het Heilige Graf en de strijd, soms om de tien of vijftig jaar om het Koninkrijk Jeruzalem voor de Christenheid te redden.

Wat zich in de kleine kring van de Zuid Franse hoven, tot ongeveer midden Frankrijk ontwikkelde binnen een kleine groep van ridders, had een tegenhanger in maatschappelijke ontwikkelingen. De kerk in Rome en de nationale prelaten en de Franse koning, die in Parijs zetelden, troffen hun eigen maatregelen tegen de afzondering van de Zuid Franse ridders. Zij wilden daar een machtige stem hebben en houden.

Er kunnen vier soorten 'kruistochten/pelgrimstochten worden onderscheiden:

1. naar het heilige land via Byzantium
2. naar Santiago de Compostela
3. de relatie Parijs Rome vice versa
4. naar Toulouse als bevestiging van de macht van kerk en vorst.

Welke rol speelden deze routes in de politiek van toenmalige machthebbers

Ad 1. De kruistochten naar het Heilige land, waren georganiseerd door de kerk, bedoeld om dit aan het land van de heidenen te ontrukken. Via Byzantium (Oosters christendom) werden de ridders, dames en het voetvolk geconfronteerd met een grotere welvaart en cultuur dan de Europese. Veel werd vernietigd, maar ook veel 'verboden waar' (de tulp) meegesmokkeld naar Europa. Boeken. Deze 'verboden waar' deed zijn beschavende en winstgevende werk.

Ad 2. Pelgrimages naar Santiago de Compostela in Noord West Spanje. Al eeuwen trokken er pelgrims over de Pyreneeën naar de enige Spaanse stad die nooit door de Moren was bezet. Kleine groepjes waren het gebleven. In de 12^{e} eeuw ontstond een soort van 'pelgrims industrie', die langs vier hoofdroutes in Frankrijk talloze pelgrims op weg 'zond'!

Een strategie van de kerk om haar invloedssfeer in Frankrijk, vooral in het zuiden te vergroten als vingers aan een hand. De groeiende subcultuur in Zuid Frankrijk te vernietigen. Den aan de troubadourscultuur.

Langs als die wegen naar Santiago de Compostela vanuit Rouen, Amiens, Reims, Vézelay, Rocamodre en Pluy en Arles werden de mensen op weg gestuurd. Langs al die routes werden kerken gebouwd en herbergen. De een nog fraaier en origineler dan de andere. Wij trekken er nu weer naar toe. Opnieuw is Santiago de Compostela een 'industrie' aan het worden. Allerlei

legenden en wonderverhalen werden verzonnen of opnieuw in omloop gebracht om bepaalde plaatsen tot trekpleister te maken. Kerken werden voorzien van echte of onechte relikwieën. (Maria van Magdala's botjes)

Religieuze bezieling, zucht naar avontuur, gouddorst' en creativiteit, een mengeling van motieven om op pelgrimstocht te gaan. Het was een koortsachtige stemming in die twaalfde

eeuw. Maar er ontstonden mooie kunstwerken die we nu nog kunnen bewonderen.

Ad 3. Pelgrimages naar Rome. Dit zijn meer boetetochten dan de pelgrimages naar Spanje. Boete doen is ook een bijdrage aan de machtsuitoefening van de Kerk van Rome

Ad 4. De kruistocht, en dit is een echte kruistocht en heeft niets met een pelgrimage te maken: de kruistocht tegen de Albigenzen. En later de Katharen in Montegnou. In de loop van de 12e eeuw werd de subcultuur in Zuid Frankrijk steeds omvangrijker. Zij bleef niet beperkt tot de ridderstand. Zij vatte ook post in steden als Toulouse, Albi, Beziers en Bordeaux. Bordeaux was een stad met wijnbelangen in Engeland. Het protest tegen de kerkelijke macht werd in die steden steeds sterker. De afwijkingen van de leer van de Kerk steeds pijnlijker.

Van ongeloof was geen sprake. Maar de steden accepteerden de Kerk niet meer als heerseres over hun leven en geweten. De Kerk echter beschouwde de mensen als dissidenten en ketters. (Katharinen) en besloot uiteindelijk in het begin van de dertiende eeuw aan alle protest een eind te maken. De kerk organiseerde een kruistocht tegen de stad Albi en Beziers. De steden werden met de grond gelijk gemaakt. Het aantal doden liep in de tienduizenden. En als je er nog iets van wilt lezen: Hugo Raes heeft in zijn roman 'Het Smaran', de moordpartij beschreven.

Troibaritz

De vrouwelijke troubadours, de troibaritz, hebben bijgedragen aan de subcultuur van de canzo's, de liederen. Door het huwelijk van Eleonora van Aquitanië met de koning van Frankrijk, Lodewijk of Louis de VII is veel van de Zuid Franse cultuur overgeplant naar het centrum van Frankrijk. De maatschappelijke structuur was daar heel anders. Meer rationeel, de universiteit, dan in het zuiden. Vorst en kerk hadden veel meer directe invloed op de cultuur, en de steden hadden meer invloed op de maatschappij. Het wezen van de onbereikbare geliefde van de troibaritz wordt omgezet in een soort verlovingstijd in afwachting van een huwelijk. Een absolute ombuiging van de riddercultuur.

Nu gaat het er om dat de minnaar, de vrouw van zijn leven, de aanstaande huwelijkspartner, waard wordt met wie hij tenslotte, in een, kerkelijk gezegend, huwelijk treedt.

Wat kunnen wij van deze pelgrimages en culturele middeleeuwse ontwikkelingen leren? Dat is een vraag, waarop jullie aan het eind van deze dag zelf het antwoord mogen geven.

Literatuur:

- Régine Pernoud, 'De vrouw ten tijde van de kruistochten', Schoorl 1994
- Régine Pernoud 'Königin der Troubadoure. Eleonore von Aquitanien', Köln 1966
- Andriessen, Herman 'Naar het land dat Ik u wijzen zal. De spiritualiteit van het pelgrimeren:' Tielt 1986
- Loud Jordans, 'Op Weg. Verslag van een voetreis naar Assisi en Rome.'
- Delhaas, Sieth, 'Noem 't voor mijn part god', Hilversum 1993

Waard om door te geven (2000)

Sieth Delhaas

VOKU, Uden, 1.12.2000

Inleiding

Vorig jaar november heb ik een avond gesproken over *Waarden en normen en de media*. Vandaag gaat het over: wat is waard om door te geven.

Wij vinden het kennelijk heel belangrijk om bezig te zijn met waarden en normen.

Vandaag wil ik met jullie kijken naar de veranderingen in onze maatschappij, onze cultuur en vandaar met jullie op zoek gaan naar waarden die bij die nieuwe cultuur passen.

Vooraf wil ik een paar woorden duidelijk maken:

Waarden realiseren zich in een bepaalde cultuur. Cultuur staat tegenover natuur.

Het woord cultuur komt van het Latijnse *colere*. Dat betekent: bewerken, verzorgen, vereren. Cultuur tegenover natuur als aanduiding van al datgene wat de mens door ordening en discipline uit de biologische natuur, waartoe hij ook zelf behoort, maakt. Vandaar dat zich in de cultuur het wezen van de mens openbaart: mens zijn en cultuur voortbrengen zijn onweersprekelijk met elkaar verbonden.'

Cultuur als iets waaraan creatieve mensen bewust op elk moment opnieuw gestalte geven, met behulp van wat ze ook maar geschikt vinden.

Cultuur is een algemeen menselijke eigenschap en dus niet een kenmerk van een beperkt aantal samenlevingen of van bepaalde groepen binnen een samenleving.

Cultuur staat tegenover natuur. Catharina Halkes, hoogleraar Feminisme en Christendom heeft eens gezegd: in de theologie van de kerk stonden / staan vrouwen voor natuur en mannen voor cultuur.

Waarde is geen vastliggend begrip. Waarde staat enerzijds voor materiële zaken zoals geld, kunst, vastgoed zoals woningen. De waarde wordt altijd bepaald in vergelijking met. Een gezegde is: het is niet de moeite waard. Het sop is de kool niet waard.

Tegelijkertijd heeft waarde ook een ethische betekenis zoals zedelijk gedrag, een geestelijke of esthetische waarde en in de zin van persoonlijk gedrag.

Als iets waardevast is, is het een soort garantie. Een waardevast pensioen. De waarde gaat mee met de dagwaarde van de geldsoort.

Waarborgen = een borg een zekerheid voor de waarde.

Hoe komt het dat de uitroep van die twee woorden waarden en normen een gevoel geven dat het om iets heel belangrijks gaat en vooral iets dat rotsvast staat?

In feite moeten wij als antwoord op zulke kretologie alleen de vraag stellen: over welke normen en waarden heb je het dan?

Ik word vooral wantrouwend als gezegd wordt: de normen en waarden moeten terug komen. Dat betekent dat er normen en waarden uit het verleden terug moeten komen.

Wat was er zo goed aan normen en waarden uit het verleden?

Waren die beter dan de normen en waarden van nu?

Hebben wij nu helemaal geen waarden en normen meer?

Of zijn de normen en waarden slechter dan die we nu hebben?

Want: waarden en normen wil niet zeggen: die zijn altijd goed. Waarden en normen kunnen net zo goed waardeloos zijn.

Of waarden nu als goed of minder goed, of uitgesproken slecht kunnen worden genoemd, je kunt wel zeggen: een waarde is de grond waarop je staat. De grond waaruit je je eigen bestaan opbouwt. Van waaruit iemands denken vertrekt. Van waaruit iemand begint te redeneren. Vervolgens, vanwaaruit iemand begint te handelen. De grond waarop een samenleving wordt opgebouwd.

Waardenpatroon

Nu leven wij in een wereld waarin, vergeleken met onze jeugd, er een breuk is ontstaan. Er zijn breuken ontstaan in het waardenpatroon en die breuken brengen onze samenleving in beweging. Soms heeft men het gevoel dat er geen grenzen meer zijn aan wat er allemaal kan en mag. Niets mag, lijkt het, de ontwikkeling van het individu in de weg staan.

Toch zien we ook, dat mensen, ook jongeren op morele punten, dus op het gebied van de ethiek wel aanspreekbaar zijn. Misschien wel meer dan vroeger, Dat is niet zo vreemd. Niet verbieden betekent ook, zelf meer verantwoordelijkheid nemen. Er over praten, Je standpunt verdedigen. Zelf nadenken.

Vroeger gold er voor jongeren domweg een verbod.

Jongeren hebben nu andere thema's: vrede, milieu, seksualiteit, maatschappelijk leven, de media.

Als we het vandaag hebben over: wat is waard om door te geven, is het ook belangrijk te weten of wat wij waardevol vinden, ook past in de belevingswereld van onze kinderen of generaties die na ons komen.

De breuk in het waardenpatroon, ligt niet bij de jongste generatie, maar bij die mensen die voor en kort na de oorlog geboren zijn, dus bij degenen die tussen de 50 jaar en de 55 zijn. Dit is begonnen na de oorlog, door de gruwel van de oorlog. Ook, heeft het zich toegespitst op het rumoer van de late jaren zestig. En ook door de ontwikkeling van de vrouwenbeweging.

De eigenschappen die mensen aan hun kinderen mee zouden willen geven, weerspiegelen waarschijnlijk de eigen

werkelijke of gewenste waardenschaal. Men kiest uit de eigenschappen die je graag zou willen doorgeven. Een voorbeeld van een onderzoek uit 1990: verantwoordelijkheidsgevoel, scoort het hoogst met 74%, daarna verdraagzaamheid met 70%, dan goede manieren met 66. Dan met ruim 20% lager onafhankelijkheid, vastberadenheid en gehoorzaamheid met 40%. Dan 12% lager, hard werken, spaarzaamheid, onzelfzuchtigheid en 25% verbeelding en als allerlaagste op 7% godsdienstig geloof.

Op het punt van seksualiteit zijn de verschillen in waardering tussen ouderen en jongeren, die breuk van vijftig jaar zeker groot, maar de grootste verschuiving geeft het belang van godsdienst te zien. Niet dat de jongeren volkomen 'heidens' worden, maar hun religiositeit behoort minder vanzelfsprekend bij het christendom of de kerk.

Maar ook bij ouderen verandert er van alles. Als je kijkt naar de tolerantie voor bepaalde ethische vraagstukken, dus moreel, dus wat wel of niet goed is, dan is men in 1990 toleranter geworden tegenover zelfdoding, homoseksualiteit, voorhuwelijkse relaties, euthanasie, echtscheiding, belasting ontduiken als de kans zich voordoet, liegen in je eigen belang. Druggebruik, die tolerantie is heel weinig gestegen. Het meest gestegen is: gevonden geld voor jezelf houden.

Jongeren interesseren zich voor vrede, milieu. werk, vriendschapsrelaties, sport (jongens) en muziek (meisjes) als waarden.

De ontwikkeling in het algemeen is, dat jong en oud zich op het gebied van werk, cultuur, politiek, religie en ethiek een eigen menu samenstelt, zich niet meer richt naar overgeleverde waarden van vroeger. Meer en meer gaat het om keuzes van het moment. Ideologieën b.v. de zuilen/partijen, de godsdienstige richting bepalen niet meer je politieke keuze, de schoolkeuze voor je kinderen. En dat wijten deskundigen aan het opgroeien en leven in een tijd van grote versnelling in sociaaleconomische, culturele en religieuze veranderingen.

Voorbeeld: in protestantse kring zijn veel dogma's veranderd. Boeken als van de theologen Kuitert en Wiersinga hebben daaraan meegewerkt. In katholieke kring is er vaak geen gevoel meer van richting van wat komt vanuit Rome en/of de geestelijkheid in het algemeen: hun ideeën lopen ver achter over huwelijk, seksualiteit, rol vrouw bij wat er in Nederland gaande is. De adviezen over condooms in Afrika van de paus kan men niet meer serieus nemen. Dus men heeft het gevoel, dat men het helemaal zelf moet verzinnen. Dat er geen identificatie-/voorbeeldfiguren meer zijn, van wie jij iets wilt overnemen. Gevolg: weinig nadenken over de toekomst. Hoe zal de toekomst er uit zien? Hoe zien onze plannen er uit voor de toekomst? Maken wij plannen voor de toekomst of laten we het maar een beetje gaan?

Bedenken we voor onszelf wel eens hoe je je die toekomst wenst?

Jongeren

De meeste jongeren van nu behoren tot de welvarende middenklasse, net als de ouderen. Maar die ouderen hadden het in hun jeugd vaak niet zo goed als de jeugd het nu, of zoals zij zelf het nu goed hebben. Daarom is het niet zo raar, dat bij enquêtes zowel jongeren als ouderen zeggen dat ze zich gelukkig en tevreden voelen.

Een verschil tussen jongeren en ouderen: de jeugd is vaker eenzaam. De jeugd wordt met twee ingrijpende vormen van onzekerheid geconfronteerd, die de meesten van ons in hun jeugd niet hadden:

de jeugd is er zich van bewust, dat zij leven op het drijfzand van affectiviteit, dus alles wat met gevoel/liefde en emoties te maken heeft en onvoorspelbare relaties. Zij kennen hun eigen onbetrouwbaarheid hierin en ze ervaren de onbetrouwbaarheid van anderen. Zeker heeft daar mee te maken het grote aantal echtscheidingen, zonder daar een negatief oordeel over uit te spreken. Ook voor kinderen is het vaak beter dat ouders scheiden, dan in een negatieve relatie te blijven hangen. Ook een negatieve relatie mist haar uitwerking op kinderen niet. Het duurzaam investeren in liefde en trouw blijft voor velen een onhaalbare droom. Zelfs wordt verondersteld dat juist die broze relaties wel het grootst sociale probleem wordt van de nabije toekomst, naast dat van een multiculturele samenleving.

Daarnaast, en dat hangt zeker samen met die grote duik die de waarde godsdienst en religiositeit heeft gemaakt, is er de vraag naar de zingeving, de vraag naar het eigen bestaan van jongeren. Hoe moet je je eigen leven betekenis geven, als er geen 'hemel' meer boven je is. In die zin, dat er geen schepper, geen gids, geen kompas meer is waarop je je kunt oriënteren

In onze samenleving, lijkt het wel, is het materiële, geld, wat de hoogste waarde heeft. De laagste waarde heeft wat weerloos is. Wat zichzelf niet kan verdedigen. Het leven zelf. Het leven in al zijn aspecten.

Het materieel goed hebben. Geld, bezit, het meer willen hebben heeft in deze tijd, waar het steeds beter gaat in ons land, in Europa, in de Verenigde Staten, in veel rijke landen, ook in andere continenten zoals in Azië, macht over het leven gekregen. En het lijkt erop dat daar niet meer aan te ontkomen is.

Een econoom zegt: op het moment dat er geld te pas kwam aan het ruilen van goederen, dus niet meer bijvoorbeeld wol werd geruild tegen bessen, het begrip kapitaal is ontstaan. Kapitaal moet altijd groeien. Kapitaal dwingt tot moordende concurrentie. En het lijkt, luister maar eens naar de reclame op de radio over aandelen, of dit juist in onze tijd neigt naar waanzin. Is daar nog een ontkomen aan? Of worden we tegen onze eigen onrust in meegezogen in die materiële kracht?

Wat is er eigenlijk tegen die materiële welvaart waar we aan mee willen doen? We hoeven, nu het gezag van de godsdienst, de autoriteiten als kerk, de politieke partij, de 'zuilen' enzovoort zijn weggevallen toch aan niemand meer verantwoording af te leggen dan aan onszelf?

En toch: juist in deze tijd vragen wij ons af: wat is waard om door te geven?

Je kunt de vraag er naast leggen: zit er nog iemand op onze waarden te wachten?

En waar is jouw waarde op gebaseerd?

Behoefte aan discussie

De euthanasiediscussie van de laatste maanden is er een duidelijk voorbeeld van. Na de vraag om een kunstmatig levenseinde van de politicus Brongersma, is er iets te horen van recht op eigen keuzes bij levensmoede ouderen.

De vrijheid van de eigen keuze lijkt centraal te staan.

En waar toets je de ethische keuzes aan nu er geen god, geen godsdienst, geen richting meer is?

‘Van wie is jouw leven?’ Deze vraag stelde de ethica Helen Dupuis laatst in Buitenhof aan politicus Jan Marijnissen.

Ik merk bij mezelf als ik over die vraag nadenk, hoewel ik hem best heel confronterend vond, dat ik er in dit kader heel anders over dacht dan tien, twintig jaar geleden. Dat mijn geweten verruimd is. Ook, dat ik behoefte heb aan discussie. Maar wie organiseert die discussie?

Dorien Pessers, sociologe en filosofe sprak gisteren voor de radio over de lage kwaliteit van het euthanasiedebat. Maar hoe kan een debat over zulke ernstige vragen nog kwaliteit hebben als er geen ijkpunten meer zijn waar je die aan afmeet?

In een tijd waarin alles lijkt toegestaan?

Toch hoor je steeds meer over ethiek spreken. Bio-ethiek, voedingsethiek, landbouw-ethiek, zorg-ethiek, enzovoort.

Pessers: ‘Ik heb overal recht op. Je eigen zelfbeschikking. Daarmee breng je de vrijheid van de ander in gevaar.’ Er is in onze tijd recht op kinderopvang. Eerst hebben ouders zelf crèches opgericht. Daarna ging het van recht naar plicht, zoals verplichte kinderopvang, verplicht gaan werken, ook een bijstandsmoeder met kinderen onder de vijf jaar is verplicht geworden te gaan werken. Langzaam is de norm verlaagd. Pessers wijs op de schijnvrijheid waarin we door de jaren heen zijn beland.

Hoe discussieer je over al die punten?

Wat is er met ons aan de hand?

Waar ga je vanuit bij een ethisch dilemma? Bij voorbeeld bij het recht op zwangerschapsafbreking. Het recht van wie? Van de moeder of van de ongeborene?

Ethiek is betekenis geven aan. Ethiek heeft haar centrum in de menselijke mens. Zwangerschapsafbreking. Waarom?

Kinderoppas. Waarom?

Euthanasie. Waarom?

Hier breng ik in wat in zo’n discussie over wat kan, mag, recht op en dergelijke ter sprake komt. Het begrip *empirisch*. Dat wat waar te nemen is. Wat je ziet. Wat je een feit kunt noemen. Dit tapijt is groen. Daartegenover staat de waardering. De vraag: vind ik dit groen mooi bij de rest.

De verandering van feit naar waarde verloopt doordat wij een feit duiden als een antwoord op een behoefte of verlangen, als iets dat ons aanspreekt of dat zin heeft.

Waardering zet ons tot handelen aan: ik koop dit groene tapijt.

Het behoud, de bescherming, en de bevordering van het gewaardeerde bijvoorbeeld vrede, een schoon milieu, een waardevol leven, is letterlijk de moeite waard. Dit handelen is verantwoord.

Ethiek

Ethiek gaat over menselijke verantwoordelijkheid. Het menselijke als ethisch normatief.

Dan komt de vraag op: welk mensbeeld hebben wij?

Het menselijk handelen staat onder de toets, het criterium van het menselijke. De menselijke waardigheid is vrijheid tot verantwoordelijkheid: omdat mensen zedelijk subject zijn, hun waardigheid is vrijheid tot verantwoordelijkheid.

In het menselijk handelen gaat het om het realiseren van waarden die bouwstenen zijn van het menselijk wenselijke.

Daarom behoren ethische normen getoetst te worden aan onderliggende waarden. De ethisch normen zijn gemaakt om de mens, maar niet de mens voor de normen. Neem het voorbeeld van de zondagsrust.

Normen en waarden zijn operationeel in een gemeenschap. Beide moet je ook confronteren met meer universele inzichten. Een voorbeeld daarvan zijn de mensenrechten.

Ze moeten op iets gefundeerd worden, dat wil zeggen er moet gezocht worden naar de relatie tussen een particuliere en een meer omvattende waarheid.

Zeden, gebruiken zijn vaak opgelegd aan de mens. Een plicht is vaak door de mens opgenomen als een zedelijk object. Het geweten is het resultaat van een ethische plicht. Dat wil zeggen aangeleerd en opgelegd.

De ethische waarheid – het zedelijk objectieve – gaat uit van en is betrokken op de mens die zich als zedelijk subject opstelt en zich realiseert in de opgenomen verplichting tot verantwoordelijkheid voor het menselijk wenselijke.

Dan verschijnt het geweten als het middelpunt – zelfs een bemiddeling – dus een hulp van de ethische subjectwaarheid. ‘Het geweten is de bekwaamheid en de bereidheid om zich als persoon te laten binden door het herkende goede’, aldus H.-W .Merks.

In ‘Waarden in vrije val? Over morele opvoeding vandaag (Averbode, KBS 1992)

Dus nogmaals: de mens weet wat goed is en niet goed en deze behoort daarop te worden aangesproken en de mens kan dus pas ethisch, dat wil zeggen menselijk zijn, als zij/hij deze verantwoordelijkheid aanvaardt. Zich verantwoordelijk toont.

Veranderingen

Omdat wij ons vandaag afvragen: wat is waard om door te geven, wil ik met jullie kijken naar de *veranderingen* in onze maatschappij, onze cultuur en vandaar met jullie op zoek gaan naar waarden die bij die nieuwe cultuur passen.

In de gebruikelijk meningsvorming was het tot voor kort zo dat mannen staan voor cultuur en vrouwen natuur. Wat hebben vrouwen bijgedragen aan de vorming van waarden? Hoe zijn die tot je gekomen?

Er zijn breuken ontstaan in het waardenpatroon en die breuken brengen onze samenleving in beweging.

Het is belangrijk te weten of wat wij waardevol vinden, ook past in de belevingswereld van onze kinderen of generaties die na ons komen.

Hoe zal de toekomst er uit zien? Hoe zien onze plannen er uit voor de toekomst? Maken wij plannen voor de toekomst of laten we het maar een beetje gaan?

Allereerst de **veranderingen** in onze cultuur. Ik wil die veranderingen koppelen aan wat ik eerder gezegd heb over wat in onze cultuur doorslaggevend is: cultuur stond voor mannen, die gingen de samenleving vorm geven. Vrouwen bleven thuis, die voedden de kinderen op, zorgden dat ze groot werden en goede deelnemers aan de maatschappij werden. Vrouwen deden die opvoeding vooral via het waarden en normenpatroon dat mannen hadden opgesteld. Dit is zwart/wit gesteld, maar daar gaan we nu van uit. Maar de geestelijkheid, de overheid en allerlei instanties die daaruit voortkwamen, redeneerden en handelden zo. Ook werkte zo zwart wit omdat vrouwen niet mee mochten doen in theologie, wetenschap en politiek.

Er zijn **breuken ontstaan in het waardenpatroon**. Moeten we dat negatief uitleggen? Ik denk dat het net zo is als met het geweten dat wij opgelegd hebben gekregen, dat het waardenpatroon nu nieuw gedacht moet worden. Dat biedt nieuwe kansen. Vooral voor ons vrouwen.

Dragen wij al echt bij aan een nieuw waardenpatroon? Of laten wij maar met ons gebeuren?

Voorbeeld Dorien Pessers kinderopvang

Voorbeeld Joke Smit en vierdaagse werkweek

Voorbeeld van keten van liefde.

333Veranderend waardenpatroon: hoe spelen wij er zelf op in? Hoe begeleidt, ondersteunt de overheid vrouwen?

Eerder: kapitaal, materiële waarden beheersen het kwetsbare. De realiteit van het leven.

Voorbeeld: ANW. 1990 maatregel.

Belangrijk is om het over zaken te hebben waar vrouwen haar eigen waardenpatroon moeten herinrichten.

Zorg. Ook in het kader van zorg voor zieken, kinderen, ouderen.

Waarom worden mannen niet gedwongen om meer zorgtaken op zich te nemen?

Vrouwen werden toch ook verplicht om op te houden met werken als ze huwden, of als ze kinderen kregen?

Doorgeven

Past wat wij wat wij waardevol vinden, in de belevingswereld van onze kinderen?

Wat waard is om door te geven, gaat dus in de eerste plaats over je eigen waarden. Het ontdekken van je eigen waarden. Grijp je dan automatisch maar weer wat je is aangeleerd,

opgelegd, waardoor je geweten door anderen is gevormd? Of besef je dat je door die breuken in het waardenpatroon, zelf met anderen aan de slag moet om te ontdekken wat waarden zijn van deze tijd?

Of laten we het weer aan anderen over? Nu niet aan de kerk, de overheid of andere gezagsdragers, maar aan de vrije markt?

Wie bepaalt wat het belangrijkste is in uw leven?

En dan: valt er voor ons nog iets door te geven?

Heb je het idee dat ook jouw nieuwe waarden, als je ze ontdekt hebt, passen in de interessesfeer of de belevingswereld van de volgende generatie?

Jongeren met wie je in gesprek bent, je kinderen, je kleinkinderen?

Trouwens, worden die gesprekken gevoerd?

Of voer je die niet om de lieve vrede wil?

Stel je wel eens vragen aan de volgende generatie? Hoe zij bijvoorbeeld hun leven gaan inrichten?

Voorbeeld: ik zie veel moeders, oma's de rol van oppas op zich nemen. Daar hoeft niets tegen te zijn. Maar uit welke motieven wordt dit gedaan? Welke waarde ligt aan die keuze ten grondslag?

Is het toch het vanzelfsprekende doorgaan in het zorgpatroon, terwijl oma eigenlijk eindelijk een eigen leven mocht beginnen?

Welke verantwoordelijkheden liggen er voor oma misschien ook in de samenleving te wachten?

Hoe zien onze **plannen** er uit voor de toekomst?

Er zijn tijdens onze leef-tijd breuken ontstaan in het waardenpatroon. Die breuken zijn onherstelbaar. Dat feit kun je betreuren. Je kunt ook zeggen: een andere tijd is aangebroken. En die tijd vraagt om een ander waardenpatroon. Vandaag zijn we samen bezig te praten over een ander waardenpatroon. En dat waardenpatroon, waarover vrouwen misschien wel voor het eerst in de geschiedenis kunnen meepraten en bewust kunnen deelnemen, vragen om plannen. Plannen voor de toekomst. Hoe wil je dat die samenleving voor ons, voor onze kinderen en kleinkinderen, voor de volgende generaties mensen er uit komt te zien?

Laten we dat over aan de vrije markt? Aan materiële zaken? Of zetten wij ons om de tafel, in gesprek met elkaar, met anderen om te zorgen dat onze waarden onderwerp van gesprek zijn?

Waar zijn die plekken waar je dat gesprek kunt voeren?

Hoe kun je je voorbereiden op zo'n gesprek zonder in eindeloos gezwam verzeild te raken?

Wie zullen je gesprekspartners zijn?

Nogmaals: we kunnen niet meer met weemoed terugblikken naar wat achter ons ligt. Deze tijd vraag om nieuwe antwoorden. Om nieuwe waarden, waar wij als verantwoordelijke mensen een bijdrage aan zullen moeten leveren.

Wisselende getijden (2000)

Sieth Delhaas

Centrum de Nieuwe Ypelaar – Bavel, 15 november 2000

Inleiding

Toen ik gisteren aan de voorbereidingen van deze dag begon, zag ik in mijn achtertuin een zwarte merel pikken aan uitgebloeide zonnebloemen. De zonnebloemen, die ik van hun stengels heb afgesneden, liggen tegen de muur van mijn schuur op een stapeltje stenen, waarop zomers bloempotten staan. Vogels, roodborstjes, koolmeesjes, merels vliegen af en aan en halen er hun voorraad voor de komende winter. Voor mij een schattig gezicht vanuit mijn werkkamer. Een bijbeltekst komt bij me op. Een woord van Jezus. Ja, want deze erfenis, woorden, verhalen, beelden, die me, als protestantskind met de paplepel zijn ingegoten en die ik me tot ver in mijn volwassenheid heb eigen gemaakt, dient zich het eerst aan.

Jezus heeft als hij dat woord spreekt, dan net een gelijkenis/parabel (tweetaligheid) verteld over de rijke dwaas die in grote schuren al zijn koren en goederen heeft opgeslagen. Als die rijke dat plan heeft bedacht, zegt hij tot zijn ziel: ‘Ziel, gij hebt vele goederen liggen, houd rust, eet, drink en wees vrolijk.’ En dan zegt God tegen hem: Dwaas, deze zelfde nacht wordt je ziel van je opgeëist en voor wie zal je erfenis dan zijn?’ Jezus leert zijn volgelingen na dit verhaal om geen voorraden aan te leggen en niet bezorgd te zijn voor later: ‘Let op de raven, zij zaaien niet en zij maaien niet (…) en toch voedt God ze…’ (Luc. 12:24)

‘Wisselende getijden’ heb ik mijn verhaal genoemd. Hoe moeten vrouwen van nu, veel vrouwen van nu die nu ouder worden, deze woorden van Jezus uitleggen? Ze spreken voor zorg voor mensen. Maak je niet bezorgd, want alles komt goed.

Ik kan me voorstellen, dat heel wat vrouwen in deze tijd cynisch op zo’n tekst reageren.

Levenskunst

Wisselende getijden: het kenmerk van vrouwen die voelen dat ouder-worden vaker gebrokenheid betekent dan heelheid. Vaker vervreemding dan geborgenheid.

Levenskunst heet het ene deel van het thema voor deze dag. Is levenskunst iets wat je van huis uit hebt meegekregen? Is het een voortbrengsel van een karaktereigenschap? Is het een eenvoudig aan te leren en vol te houden levenshouding als je – al ouder wordend, want daar gaat het vandaag over – als je gezondheid goed is? Als je dak boven je hoofd veilig is? Als er mensen om je heen zijn die van jou houden of op afstand maar toch dichtbij? Wanneer je om geld geen zorgen hebt? Bezitten mensen, die zich verzekerd hebben van deze drie

voorwaarden: gezondheid, dierbare mensen om zich heen, een veilig inkomen, bezitten deze mensen levenskunst? Dat kan. Het hoeft niet zo te zijn. Als we om ons heen kijken, of naar ons zelf, dan kunnen we het antwoord vinden.
Levenskunst. Het lijkt me geen vaststaand gegeven. Het lijkt mij een heel persoonlijke kunst. Niet aan voorwaarden gebonden. Waar dan wel aan? Het woord spiritualiteit komt bij me op. Innerlijke rijkdom, innerlijke bagage, opgebouwde reserves, bezieling…

Welke woorden kunnen we nog meer invullen?

Levenskunst heeft iets te maken met die vogels pitten plukkend uit mijn uitgebloeide zonnebloemen.

De schoonheid van gele tere blaadjes, met een bijna pannenkoek-groot bruin hart, hoog op een centimeters dikke stengel, hebben ze verloren. Bijna machtig torenden ze boven mijn schutting uit. En nu liggen ze daar en komt een andere kant van hun bestaan naar voren. Ze groeiden. Ik genoot van hun schoonheid. Nu kunnen de vogels zich te goed doen aan hun pitten. En, wie een beetje thuis is in de natuurgeneeswijze, weet welke krachten zonnebloempitten in zich hebben. Leven gevend zijn ze.

Leeggeplukt, blijft er straks een mooi geraamte over van mijn zonnebloemen, dat nog een tijdje de tuin mag sieren. De lengte van hun bestaan hangt af van regen of vorst.

Levenskunst: schatten in jezelf ontdekken en uitpakken. Aanwenden. Genieten, wat je zo maar toevalt. Schatten aanwenden voor wie en wat om je heen daar iets van kan gebruiken. Je bestemming volgen. Zonder welke voorwaarde dan ook. Ook niet zeker zijn van gezondheid, lieve relaties, een voldoende en veilig inkomen. Ook dan zien mensen nog kans levenskunst te praktiseren. Ik zie het om mij heen.

Veranderingen

Maar tegelijkertijd: ik mag niet wegdromen met het tafereeltje dat ik deze week in mijn tuin zag. Vandaag gaat het om vrouwen, die vanuit hun volwassen leeftijd beland zijn in of toegroeien naar ouder worden, komend vanuit de verandering.

De veranderingen van de jaren zestig. We weten, denk ik, hoop ik, allemaal wat dit wil zeggen. Onze cultuur veranderde onder de druk van een verleden dat niet meer houdbaar was. Verouderd gezag van staat, kerk, familie, gezin, huwelijk werd aan de kaak gesteld. Vrouwen, die van al deze vormen van gezag voorwerp waren. Een deel van de vrouwen hebben zich met strijd, in een beweging tegen dat gezag, verzet. Andere vrouwen, die pas later de verhoudingen begrepen, veranderden met de stroom mee, ongemerkt bijna, begonnen zich soms te interesseren voor veranderingen. Veranderingen binnen in zichzelf, in hun gezin, familie, in de politiek, verder weg in de wereld, de derde wereld, het milieu.

Die veranderingen, bevochten, brachten breuken. Wanneer ze langzaam, ongemerkt kwamen, veroorzaakten ze onbehagen, haarscheurtjes, die soms barsten werden, toch.

Deze vrouwen van de jaren zeventig, van de jaren tachtig worden nu oud.

Wat is er met deze vrouwen gebeurd? Hoe worden ze oud?

Feminisme, emancipatie, zelfstandig worden, je eigenheid krijgen, autonoom worden. Het zijn woorden met uitwerkingen op het bestaan. Woorden die hun eigen geschiedenis maakten.

Die geschiedenissen, levenslopen van vrouwen veranderden. Woorden waardoor vrouwen hun leven niet konden blijven leven zoals ze het voorheen deden.

Er was voor velen geen weg terug. Dat heeft verliezen opgeleverd.
Er is veel verloren gegaan wat voorheen veilig was of alleen maar leek.
Er is veel gewonnen en winst geboekt.
Al die veranderingen betekenen voor veel vrouwen:

- oud worden zonder familie, zonder partner, zonder kinderen zelfs soms, die hen niet konden of wilden volgen;
- oud worden zonder huis, omdat de woning die ze bewoonden, samenhing met het gezin dat ze hadden gesticht, met het inkomen dat de echtgenoot verdiende; met minder rechten van alleengaande vrouwen op een eigen woning;
- oud worden zonder voldoende inkomen omdat de echtscheiding bijstand betekende, en
- later, eenmaal 65 vaak alleen een AOW-uitkering;
- oud worden vaak/soms zonder de oude vrienden en vriendinnen, vrienden-echtparen vooral van voorheen, omdat ze niet meer in je geïnteresseerd zijn als alleengaande vrouw
- oud worden zonder de leuke dingen van bezoek aan kleinkinderen, vriendinnen te eten vragen omdat het krappe inkomen weinig reizen, weinig extra uitgaven voor lekker eten of cadeautjes toelaat.

De vraag van Jezus in het boek, dat ons religieuze leven zo lang heeft beïnvloed, of misschien nog beïnvloedt, komt, als je in zulke omstandigheden leeft, wel erg wrang over: ‘Wie van u kan door bezorgd te zijn een el aan zijn lengte toevoegen?’ Als je goed over die vraag nadenkt, dan is dat een heel nuchtere en rationele vraag. Nee dat kan niemand dus. Maar zitten we op een el meer lengte te wachten, of verbetering van onze situatie?

Wat Jezus daarna zegt, je zou het een oplossing kunnen noemen, is in deze tijd voor heel wat vrouwen helemaal niet meer aannemelijk: Jezus zegt: ‘Indien nu God het gras op het veld, dat er heden is en morgen in de oven geworpen wordt, zo bekleedt, hoeveel te meer u, kleingelovigen’.

Veel vrouwen hebben zich door de gezagscrisis ook afgekeerd van een kerk, een religie, een geloof.

Is er nog iets overgebleven om leuk ouder te worden?

Veel vrouwen hebben in roerige achter ons liggende jaren veel achter moeten laten.

Staan ze nu met lege handen?

Andere manieren

In het boek *Vrouwen van dagen* kwam ik bij het schrijven veel van deze vrouwen tegen. Wij als 9 vrouwen, die het boek voorbereidden, die bewust met de tweede feministische golf hebben meebewogen, zijn onze gesprekken begonnen juist vanuit de ervaringen die ik boven aanhaalde. Niet elke vrouw heeft alle negatieve kanten ervaren die ik noemde. Als je die kanten tenminste als negatief wilt benoemen. Ik wil ze liever breuken noemen. Breuken, die de kans op rustig ouder worden, zoals de volksmond ons toch wil beloven, onmogelijk hebben gemaakt.

Het oude is voorbijgegaan, is weggeworpen, heeft zich teruggetrokken.

Vrouwen die zich dat bewust zijn geworden, door strijd, door schade, en schande soms, zullen dus andere manieren moeten vinden om oud te worden.

Nieuwe vormen zullen ontworpen moeten worden vanuit de heel diverse levenservaringen van allerlei verschillende vrouwen. Vrouwen, die bewust zoeken naar, kiezen voor een manier van oud worden die bij haar eigen onverwachte verleden past.

Daar is niets zieligs of treurigs bij.

Dat wil niet zeggen dat er geen verdriet is, of boosheid, of teleurstelling om wat verloren ging, wat weggedaan moest worden om tot zichzelf te komen. Verdriet, boosheid en teleurstelling krijgen in die nieuwe vormen een eigen plek. Ze helpen met het vinden van nieuwe vormen als onmisbaar materiaal voor nieuw leven.

Ik denk, dat het heel belangrijk is hoe wij als oudere vrouwen in onze totaal veranderde samenleving, in onze totaal veranderende cultuur, heel bewust leven. Daarmee kunnen we voortzetten, wat de vrouwenbeweging in de jaren zeventig benoemde als cultuurkritiek. Bij Catharina Halkes, een van de voormoeders van de feministische theologie, zie je dat woord ook steeds terugkeren. Heel breed. Cultuurkritiek. Zij betrekt dit begrip niet alleen op de politiek, zoals de autonome vrouwenbeweging dat vooral deed. Zij betrekt het woord ook op de kerk, op godsdienst als geheel, op de christelijke godsdienst in het bijzonder omdat deze ons heeft gevormd en vaak misvormd. Zij betrekt het woord cultuurkritiek ook op de omgang met de schepping, de oorlogen die nog steeds overal gevoerd worden.

In deze veranderde en nog steeds veranderende cultuur kunnen wij wat wij in de vrouwenbeweging, of ieder voor onszelf, begonnen zijn voortzetten. Hoe leven wij in de praktijk van elke dag? Hoe verhouden wij ons tot problemen die zich vandaag voordoen? Hoe gaan wij in op vragen die bij het ouder worden op ons afkomen? Hoe stellen wij ons op tegenover maatschappelijk problemen? Hoe geven wij onze mening in gesprekken van alle dag?

We zijn misschien te oud om de barricaden nog op te gaan. Misschien deden we dat vroeger ook al niet, maar namen we toch stelling tegenover zaken die ons niet zinden. Solidariteit, een nieuw begrip, voortgekomen uit die cultuurkritiek, hoeft bij het ouder worden niet te worden losgelaten.

Breuken

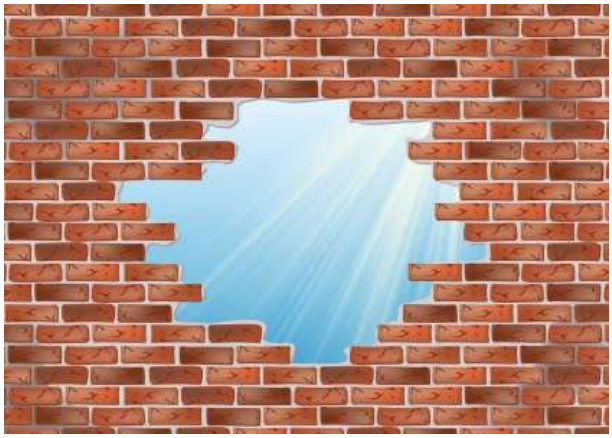

In de gesprekken, die ik vijf jaar lang, van 1993 tot 1998 met mijn vriendinnen – tussen de 60 en 78 jaar toen — heb gevoerd over de thema's die volgens ons met ouder worden te maken hadden, hebben we gekeken naar oplossingen. Eerst hoe we zelf tegenover een onderwerp stonden. Bijvoorbeeld: hoe ziet je gezondheid er uit als je oud wordt? Hoe stel je oud worden voor als je alleen verder moet? Dat konden we elkaar goed vertellen. Van de 9 vrouwen die samen onze werkgroep vormden, waren er nog twee getrouwd, van drie vrouwen was de partner overleden, vier vrouwen waren al tien tot 18 jaar gescheiden. Nog

meer variatie: zes van de negen vrouwen hebben een lesbische dochter. Onze groep, die we ‘overleven door vriendinnen’ noemde, vormde niet bepaald een gemiddelde van de Nederlandse bevolking. Toch komen al deze vrouwen uit een christelijke/kerkelijke achtergrond en hebben zij binnen kerkelijke structuren gewerkt, of werken daar nog binnen. Je kunt je ook afvragen: misschien hebben wij elkaar juist gevonden vanwege die ‘breuken’ in ons leven. Bijvoorbeeld omdat we besloten hadden niet meer te zwijgen over wat in ons leven was gebeurd en gebeurde. Een lesbische dochter hebben bijvoorbeeld, betekent al of niet solidair zijn met je kind in een samenleving – ja, dat geldt ook nog voor Nederland – die homoseksualiteit nog steeds niet volledig accepteert.

Oma-zijn. Is dat leuk? Is dat een vanzelfsprekendheid? Hoe verlopen de oma-rollen als er breuken zijn in familie of gezinnen door incest, door seksueel misbruik, lichamelijk geweld of echtscheiding? Hoe word je dan oud?

Waar vind je plekken waar je over deze problemen bij het ouder worden kunt spreken?

Van de negen vrouwen in onze groep zijn er drie arm, een van ons was een aantal jaren arm, maar door het overlijden van haar ex-echtgenoot, later financieel weer in goeden doen. Samen vijf jaar lang over deze verschillen spreken, leerde ons de samenleving kennen als een gedifferentieerd geheel, waar algemeenheden en statements er niet meer toe doen.

Geen plaats voor vanzelfsprekendheden

Door de ingevulde enquêtes van vijfentachtig oudere vrouwen, paginalange antwoorden soms, ontstond er een nog gevarieerder beeld.

Ouder worden, het is een levenskunst…

Ouder worden is en blijft een uitdaging.

Aan het eind van mijn boek heb ik de hoop uitgesproken, dat vrouwen, juist vrouwen die in onze tijd al die nieuwe, diep ingrijpende ervaringen hebben meegemaakt, dat die vrouwen kritisch blijven nadenken bij het ouder worden. Dat vrouwen niet meer vertrouwen op allerlei zogenaamde vanzelfsprekendheden in onze samenleving, maar dat ze vragen blijven stellen bij het leven dat zich aan hen voordoet.

Vrouwen op zoek naar wijsheid, die, zoals tradities ons willen doen geloven, spreekwoordelijk bij ouderdom zou behoren.

De laatste regel van mijn boek luidt:

‘Deze zoektocht naar wijsheid is mijns inziens een noodzakelijk vervolg op de traditie van samenscholen, luisteren en spreken, die in de jaren zeventig vanuit de vrouwenbeweging is ontwikkeld.’

Deze dag hier, samen met u, is daarvan ook een stuk van dat noodzakelijke vervolg.

Ouder worden…, hoe doe je dat? (2000)

Sieth Delhaas

Werkdag ‘Vrouw en Kerk’ – Hoogeveen, 16 november 2000

Inleiding

Vandaag gaan we het samen hebben over: ‘ouder worden…, hoe doe je dat?
Deze vraag is eigenlijk een ongewone vraag. Ouder worden gaat immers vanzelf.
Daar hoef je niets voor te doen. Je lichaam verandert. Je lichaam takelt af. Dat hoor je vaak zeggen als mensen over hun kwalen en ongemakken spreken van het ouder worden.
Of, als het over een ander gaat: zij takelt flink af.

Is die lichamelijke aftakeling nu het enige waar we het over kunnen hebben bij het ouder worden?

Waar blijven de beelden van oud en wijs?
Van eerbiedwaardige grijsaards?
In het woord grijsaard zit al meteen een struikelblok.

Spreken over een grijsaard, dan gaat het altijd over een man. In ons taalgebied gaat het, merkwaardig genoeg, bij de woorden oud en wijs en eerbiedwaardig meestal over oude heren of mannen.

Waar komen die beelden vandaan? Ze zijn al heel oud. Ik ben gaan zoeken in bronnen die onze leefwereld van nu diepgaand hebben beïnvloed. Allereerst is dat de bijbel. Een boek met geschiedenissen vanaf langer dan 4000 jaar geleden. Heeft dat nog invloed? Ja, want de bijbel is in onze samenleving tot voor kort een van de belangrijkste boeken geweest.

Ik denk, dat bij velen van u thuis in uw jeugd meerdere malen per dag uit de bijbel is voorgelezen, op school werden er verhalen uit verteld, ‘s zondags werd er uit gepreekt. En God, waar die bijbel vooral over gaat, werd vaak voorgesteld als een oude man, ergens boven, met een lange baard.

In die bijbel zijn over oud allerlei betekenissen gegeven. Het woord patriarch is bekend. Het mannelijk hoofd van een heel grote familie. Hun vrouwen worden alleen genoemd als ze geen kinderen kunnen krijgen. En dan toch nog, ondanks hun hoge leeftijd, als God zelf zich er mee bemoeit, een zoon baren.

Oude mannen zijn in het Oude Testament voortdurend belangrijk omdat ze geraadpleegd worden door profeten en koningen.

In het Nieuwe Testament neemt het belang van oude mannen af. Dat gebeurt onder invloed van de oude Griekse geschiedenis. Later door de Romeinse. In die beide werelden hebben oude mannen grote macht over hun families. De rijke families welteverstaan. Daar ontstaat

dan op den duur het negatieve beeld van oude mannen die te veel en te lang de macht voor zichzelf houden. Er worden spottende toneelstukken over hen geschreven omdat de jongere generaties zich door de oude mannen bedreigd voelen.

In die oude bijbelse en Grieks/Romeinse tradities komen vrouwen er meestal slecht af. Vrouwen verliezen snel hun lichamelijke aantrekkingskracht door het baren van kinderen. Ze worden vroeg afgedankt. Als ze vijfentwintig jaar zijn soms al. Mannen nemen meerdere vrouwen. Vrouwen sterven tot aan het eind van de negentiende eeuw veelvuldig in het kraambed. Tot die tijd is er een oude mannen overschot. En mannen hertrouwen soms meerdere malen met veel jongere vrouwen. Wanneer de kraamvrouwenkoorts is bedwongen, ontstaat langzaam een vrouwenoverschot. Zoals we nu zien worden vrouwen gemiddeld enkele jaren ouder dan mannen en bij de hoogbejaarden, tot in de 90, zijn veel meer vrouwen dan mannen.

Die oude beelden zetten zich voort in de geschiedenis. Enerzijds door bijbelgebruik, anderzijds, wat de Griekse invloed betreft, door toneelstukken, operettes en opera's en volksvermaak.

Daarnaast is er de christelijke charitas. Christenen moeten goede werken doen en dat betekent voor zieken en armen zorgen. Ouden behoren, afgezien van de hoogste klassen, tot ver in te twintigste eeuw tot de armen en ook vaak tot de zieken. Pas met de financiële middelen van *Vadertje Drees* komt er enige financiële verlichting voor ouderen. De AOW doet daar nog een schepje bovenop. En in de jaren zestig pas van de twintigste eeuw mag er onder ouderen een besef groeien van recht op een eigen inkomen. Recht op respect, recht op het zelf bepalen hoe men oud wil worden.

Voorgeschiedenis

Bestonden er voor de 20e eeuw dan geen of zo weinig oude mensen? Zoals met bijna alle mensen uit 'het gewone volk', dus mensen zoals u en ik, is hun geschiedenis niet opgetekend en dus verloren gegaan. In het verleden, dus tot ongeveer het midden van de 20e eeuw, tot het moment dat er een pensioengerechtigde leeftijd ontstond, behoorden oude mensen eenvoudig tot de volwassenen. Simone de Beauvoir schreef: 'Het leven van een mens begon bij zijn intree in de wereld van de arbeid en eindigde bij zijn dood.'

De voorgeschiedenis van ons, oudere vrouwen, en diegenen onder u die dat over niet al te lange tijd gaan worden, is dus niet erg rooskleurig. Nauwkeuriger gezegd: er is helemaal geen geschiedenis van of over oudere vrouwen. Er zijn wel beelden over oudere vrouwen. Die zijn vaak niet aanlokkelijk. Over oudere vrouwen is meestal erg lelijk gedaan. Men vond oude vrouwen lelijk, ze hadden lelijke karakters, stonken, scholden, waren haatdragend. Kortom een lijst van veel negatiefs.

En toch… Herinneren wij ons niemand, geen enkele oudere vrouw naar wiens beeld wij ouder zouden willen worden? Die we bewonderen?

Wij hebben het zo weinig geleerd om andere vrouwen, en vooral oudere vrouwen niet, te bewonderen.

Daarom zijn we vandaag hier. Om te praten, samen als vrouwen, over ouder worden. Onze generaties vrouwen spreken misschien voor het eerst in de geschiedenis over ouder worden. En we stellen elkaar de vraag: ouder worden, hoe doen we dat? Hoe gaan we dat doen? Welke plannen hebben we?

We gaan dat niet als groep doen. Want net zo goed als we als volwassene een uniek persoon zijn, net zo goed als we onze eigen identiteit, ons typische eigen karakter en leven hebben, zo zullen we ook als oudere zijn.

We willen vandaag vanuit ons leven in het hier en nu, terugblikken naar het verleden en vandaar uit plannen maken voor de toekomst.

Vorig jaar heb ik een boek geschreven over 'kritisch oud worden'. Dit boek, dat de titel draagt *Vrouwen van dagen,* is het uitgangspunt van deze dag.

De inhoud van het boek komt voort uit gesprekken van negen vrouwen, die zich, net als u misschien, vanaf de jaren zestig, zeventig, of tachtig betrokken zijn gaan voelen bij, of actief zijn geworden in de vrouwenbeweging of in de vrouw- en geloofbeweging. Daarnaast hebben nog honderd vrouwen meegedaan aan een enquête voor het boek. Hun antwoorden zijn ook in dit boek verwerkt.

In dat boek worden geen recepten gegeven, hoe vrouwen kritisch oud gaan worden. Wel wordt er gesproken over allerlei thema's waarvan wij vonden, dat ze bij ouder worden passen. Het gaat natuurlijk over gezondheid, maar ook over alleen of samen met een partner oud worden; over de dialoog met jongeren; over al of niet oma zijn. Hoe belangrijk vriendinnen zijn bij het ouder worden; hoe je er financieel voor staat bij het ouder worden; wat je woonsituatie is en of je er over hebt nagedacht hoe het moet als je om welke reden dan ook naar een andere woonruimte om moet zien.

Je afscheid vlak voor of na het overlijden is ook een belangrijk onderwerp, vonden wij. Onze kinderen weten vaak weinig meer van onze achtergrond of religieus verleden. Het is niet meer zo vanzelfsprekend als vroeger. Toen gaf je je uitvaart of je begrafenis, je overlijdensliturgie uit handen aan je kerkelijke gemeente of parochie of aan het uitvaartbedrijf. Wie heeft er eigenlijk weet van wat onze wensen op dit punt zijn? Hoe onze uitvaart er uit zou moeten zien? Hebben we daar ooit over nagedacht? Gesproken zelfs met iemand uit onze nabije omgeving?

Hoe is het – dat is ook een thema — met onze politieke belangstelling bij het ouder worden gesteld? Politiek viel toch samen met het persoonlijke in de visie van de vrouwenbeweging? Is zo veel maatschappelijke betrokkenheid nog vol te houden bij het ouder worden? Of is het recht op genieten als we de zestig of vijfenzestig zijn gepasseerd een vanzelfsprekendheid geworden?

We spraken over en vroegen naar elkaars ervaringen en gevoelens over seksualiteit. Kan dat wel op onze leeftijd? Seks is immers, juist in onze tijd van leven, onttrokken aan de macht van overheid en kerk. Tenslotte verloste niet voor niets de anticonceptiepil in de jaren zestig de vrouw van de angst voor seks en kon een vrouw eindelijk ook daarvan genieten.

Onze oudste vrouwenvoorvechtster, Hilda Verweij-Jonker, die onlangs de Aletta Jacobsprijs kreeg, hoorde ik zeggen dat de anticonceptiepil en de stofzuiger, de vrouw van de twintigste eeuw de vrijheid heeft bezorgd. Zij kan het weten, want naast de zorg voor haar kinderen en man bleef ze studeren en onderzoek doen en was ze politiek actief. Nu, ver in haar tachtigste heeft ze nog steeds haar eigen mening hoe het in onze samenleving toe zou moeten gaan. Zij is in elk geval een geweldig voorbeeld van een oude vrouw.

Meer thema's in het boek *Vrouwen van dagen* en ouder worden: taboes. In onze jeugd en als jonge vrouwen waren er heel wat. Zijn ze in de veranderende cultuur van de laatste decennia echt allemaal verdwenen? Nee, zeggen de vrouwen in mijn boek. Er staan er nog steeds overeind. En er zijn zelfs nieuwe bij gekomen.

Vast staat, dat vrouwen, die meededen aan de vrouwenstrijd in de voorbije twintigste eeuw, bij het ouder worden na willen blijven denken over hoe het eigen leven en de samenleving er uit zou moeten zien.

Het viel mij op dat vrouwen, die in het boek aan het woord komen, vooral hebben teruggekeken naar het verleden. Een thema in dat boek is ook zo genoemd: het verleden onder ogen zien. En nog een thema dat daar op lijkt: omgaan met teleurstellingen en tegenslagen in het verleden.

Wij waren ons ervan bewust, dat het nadenken en spreken over deze beide thema's heel belangrijk zijn voor de manier waarop wij oud kunnen worden.

Hebben wij vrede gesloten met ons verleden? Wat daarin heeft plaats gevonden?

De verhouding tot het verleden bepaalt onze toekomst. Het ouder worden, het gezond ouder worden vooral, naar lichaam en geest zoals die onverbrekelijk op elkaar inwerken.

In eigen handen

Gaat dat ouder worden iets moois worden? Of laten we ons indelen bij de oude bessen, de grijze golf, de ouwetjes en de omaatjes, zoals de beeldvorming oudere vrouwen vandaag de dag wil neerzetten?

Nu is met beeldvorming niets mis. Beeldvorming is een menselijk vermogen om de wereld om zich heen te begrijpen. Lastig wordt beeldvorming als mensen eenmaal gevormde beelden koste wat kost vast willen houden. Meestal heeft dat te maken met de eigen angst voor veranderingen. Als het gaat om de negatieve beeldvorming van ouder wordende vrouwen dan betekent dat dat wij zelf voor verandering van de negatieve beeldvorming moeten zorgen.

Iemand zegt in het boek:

‘Bij het ouder worden heb ik meer dan ooit steun nodig van andere vrouwen bij het denken over: de zin van het ouder worden, gehandicapt verder leven, euthanasie, toekomst in de knel, rituelen, liturgie bij graf of crematie. Zijn er vrouwelijke zielzorgsters die mij begeleiden kunnen? Met gebruikmaking van verhalen van vrouwen, de specifieke invalshoek van oudere vrouwen, die meestal de kerk verlieten en nu weer koploopsters zijn?’

‘Hebben wij vrouwen’, dat is een volgende vraag, ‘met alles wat wij in ons leven hebben gedaan, wat we aan veranderingen hebben aangebracht in onze eigen levens, in de kerk, in onze buurt, op andere plekken waar we hebben meegewerkt, onze stem hebben laten horen, hebben wij niet een zekere erfenis voor die na ons komen opgebouwd?’

Het is wel onduidelijk hoe onze erfenis, onze erfenis van vrouwenstrijd, wat we bereikt hebben met al ons werk, na ons zal worden gebruikt. Wat er mee zal worden gedaan door de generaties na ons. Maar ik vind het niet zo belangrijk om me daar nu druk over te maken. In die erfenis hebben we veel van onze eigen waarden gestopt. Op de een of andere manier komen deze vroeg of laat tevoorschijn. Hoe de volgende generaties daarmee omgaan is onze zaak niet meer. In een studie over de menselijke levensloop las ik bovendien, dat contacten tussen mensen binnen generaties, maar ook tussen de verschillende generaties een belangrijke vormende werking hebben op de ontwikkeling van de levensloop. Hoe bezorgd wij dus ook mogen zijn over onze erfenis, volgens de levensloopdeskundigen is de overdracht van onze erfenis gegarandeerd door middel van onze dagelijkse contacten en activiteiten. Dat geldt dus ook in de periode van ons ouder worden.

Instrumentarium

Afnemende krachten hangen samen met ouder worden. Voor de een gaat dat harder dan voor de ander. Dan spreek ik nog niet eens over verloren mobiliteit of ziekte. Dat zijn realiteiten bij het ouder worden, die het leven moeizaam en zelfs onaangenaam kunnen maken. Dan klinken uitspraken als ‘doorgaan in de toekomst’ en ‘kritisch ouder worden’ als echo’s in een hol vat.

Toch staan er ons in de meest negatieve omstandigheden nog wel instrumenten ter beschikking. Humor bijvoorbeeld, en – dat mag ook – niet al te venijnig, cynisme. Beide, humor en licht cynisme kunnen voertuigen zijn om ons kritisch ouder worden in praktijk te brengen. Aan mensen om ons heen duidelijk maken dat we er nog zijn; dat we nog een stem en een mening hebben. Op zo’n manier, met woorden, is het mogelijk om wat vastgeroest zit in verhoudingen te ontwrichten. Aan het wankelen te brengen. Beeldvorming te veranderen. Beelden die niet kloppen over onszelf. Of over andere vrouwen. Of over belangrijke zaken in het leven en de maatschappij.

Ik geef een grappig voorbeeld uit mijn eigen leven hoe je met woorden kunt ontwrichten.

Toen in 1997 de Tour de France vanuit ‘s-Hertogenbosch vertrok, vroeg mijn jongste dochter mij of ik mee ging kijken toen de ploeg in Vught langs kwam. Ik had er helemaal geen zin in. Wielrennen vind ik leuk, maar het reclamespektakel eromheen vind ik afschuwelijk. Maar, als je dochter het gezellig vindt dat je meegaat, moet je er iets voor over hebben. We stonden lang te wachten in de kou. En dan flits-flits, de ploeg voorbij. De spanning vooraf had me toch

gepakt en een weekje later kon ik er zelfs enthousiast over aan mijn kleinkinderen vertellen. En hoe reageerde mijn kleinzoon van negen?

‘Dat heb ik nog nooit gehoord. Een oma van zestig bij de Tour de France!’

Door die opmerking toonde hij mij zijn beeld van wat een oma wel en niet kan of mag. Door mijn aanwezigheid bij de Tour en mijn enthousiasme daarover had ik zijn verwachtingspatroon, zijn beeldvorming over oma’s aan het wankelen gebracht.

Dan een voorbeeld over hoe wij als ouder wordende vrouwen deel zijn van verandering door de tijd. Een verhaal om te vertellen. Om verschillen te laten zien.

Deze week kwam mijn opoe in mijn herinnering. In Rotterdam waar ik ben geboren, heetten sommige ouderen opoe en anderen oma. Ik had een opoe en een oma. Mijn opoe werd 91 jaar. Dat was voor die tijd geweldig oud. In de bijbel in Psalm 90, die mijn vader altijd voorlas als er iemand van ons jarig was, staat het zo:

‘De dagen onzer jaren, daarin zijn zeventig jaren, en, indien wij sterk zijn, tachtig jaren;’

Ik legde dat uit als: mijn opoe is geen tachtig; ze is al negentig. Ze behoort niet tot de sterken, maar tot de zeer sterken. En ik vertelde iedereen, dat mijn opoe al negentig was. Ik was negentien toen ze op haar eenennegentigste overleed. Ik was trots op haar. Om haar kracht en haar sterkte.

Het was een ouderwetse opoe. Ze had haar man verloren in 1940. Vlak na het begin van de oorlog. Toen was er nog geen weduwepensioen. Dat kwam pas in 1958. Drie jaar na haar overlijden. Na het overlijden van haar man heeft ze wel tien jaar bij een dochter en schoonzoon gewoond die geen kinderen hadden. In hun huis had ze een eigen kamer. Die tante en oom wilden na verloop van tijd wel van die binding af. Toen heeft ze nog een aantal jaren een zwervend leven gehad langs de huizen van haar getrouwde kinderen. Ze had er vijftien gehad. Zes er van waren als baby aan verkeerde voeding overleden. Mijn moeder was de jongste. Als mijn opoe kwam logeren in ons krappe huis, was dat niet altijd leuk. Ze was streng christelijk. Dat vond ik toen. Ze zat de hele dag in haar bijbeltje te lezen. Achteraf begreep ik pas waarom ze dat nodig vond: de voorgangers in haar kerk hadden haar geleerd dat ze alleen in de hemel kon komen als ze bekeerd was. En ze dacht die bekering ergens te kunnen vinden door de hele dag de woorden uit haar bijbeltje te prevelen en langdurig op haar knieën te bidden. Wanneer ze van ons weer naar het huis van een andere zoon of dochter ging- een van ons kinderen moest haar dan met de tram wegbrengen -, gaf mijn vader haar wat geld. Want geld van zichzelf had ze natuurlijk niet.

Ik zet dit schilderijtje voor u neer, om te laten zien hoe de geschiedenis in vijftig jaar totaal veranderd is. Vooral voor vrouwen. Om bij mijn opoe te beginnen. Opoes zijn er bijna niet meer. We zijn allemaal oma’s geworden. Of we een ruime beurs hebben of niet. Van welke rang of stand we ook zijn. Er is voor vrouwen van onze leeftijd nog net een weduwepensioen, dat nu, behoorlijk uitgekleed, de ANW heet. Binnen vijftig jaar, is dat broodnodige weduwepensioen zo goed als verdwenen.

De sociale wetgeving is in onze tijd van leven opgekomen, in de loop der tijd vervolmaakt en wordt nu vervolgens in korte tijd weer afgebroken. In die zin zijn wij ook een generatie, die dankzij vooral de socialistische en christelijke traditie binnen de politiek en hun sociale gedachten, kon bogen op een maatschappij waar men omzag naar elkaar. Al vielen er natuurlijk altijd mensen door de mazen van ook die wetgeving.

De ABW heeft ons vrouwen de gelegenheid gegeven om onze partner te verlaten, als het leven samen niet meer houdbaar was. Daarvoor zorgde de eerste vrouwelijke minister Marga Klompé.

Door de instelling van drie sociale wetten, de AWWW, de AOW en de ABW behoeven wij in onze ouderdom niet meer, zoals mijn opoe, langs de huizen van onze kinderen te trekken omdat we geen inkomen hebben.

De somberheid van mijn opoe over haar levenseinde en de verwachting van een hel of een hemel, is in onze tijd opgeheven. Vrouwen, die uit de christelijke traditie komen, hebben inmiddels geleerd zelfstandig te denken. Hun vrije geweten hebben ze zich toegeëigend. Dat betekent dat de geestelijkheid van welke richting dan ook de macht over hun zielen heeft verloren.

Ik zeg het zwart-wit om de kleuren van het schilderij helder te houden.

Deze stukken van onze geschiedenis, onze persoonlijke geschiedenis, die voor een deel parallel lopen met die van mijn opoe, konden wij achter ons laten in de vorige eeuw. Mijn opoe's leven is er in geëindigd. Zij heeft het nieuwe licht van geestelijke en maatschappelijke bevrijding, dat aan het eind van de jaren zestig begon te dagen, niet meer gezien. Wij leven in dat licht verder.

Onze positie

Het is niet alles bevrijding. Het beeld heeft zich ook in negatieve zin veranderd.

Daar waar ik mee begon, het trots zijn op mijn opoe omdat ze sterk was, dat ze met haar 91 nog gezond was, op de been, met de tram door de stad. En nu? Is er nog iemand trots op haar hoogbejaarde oma? Zo heet het nu: hoogbejaarden. Er zijn veel te veel van die hoogbejaarden. De verpleeg- en verzorgingshuizen zitten er vol mee. Al die hoogbejaarden zijn een probleem voor onze samenleving geworden. Ook dat is een beeldvorming. Want de werkelijkheid is, dat niet meer dan 20% van onze ouderen in een verzorgings- of verpleegtehuis wordt verzorgd. Dat betekent dat 80% van al die bejaarden nog gewoon thuis leeft en grotendeels gezond en wel voor zichzelf zorgt.

Juist om deze reden is mijn boek *Vrouwen van dagen* geschreven. U herkent het aan de titel. Ik heb de titel gekozen met een verwijzing naar de afgedankte benaming van ouderen van zo'n dertig jaar geleden: *ouden van dagen*. Daarna heette de groep bejaarden. Ook dat woord is afgedankt. Nu willen de bejaarden ouderen worden genoemd. Wat zegt dat over onze samenleving? Een verlegenheid met een groep? Een groep waartoe je zelf behoort? Waartoe je eigenlijk niet wilt behoren? Verlegenheid met een groep waartoe je, als je tijd van leven hebt, eens zult gaan behoren?

Vandaag heten we ouderen. De directeur van het Platform voor Ouderen en Europa vertelde onlangs bij de opening van het filmfestival voor ouderen, dat je op de arbeidsmarkt met 45 al als bejaard wordt gezien.

Men zit met ons in de maag dus. Met ouderen. En vooral met oudere vrouwen. Daarom wilde ik aan de titel van mijn boek een meerwaarde geven. Ik wilde daarin iets terug laten komen van de wijsheid die in andere culturen, bijvoorbeeld de Indiaanse en Surinaamse cultuur, samengaat met ouder worden. Om die wijsheid van vrouwen nog wat kracht bij te zetten, zit er een knipoogje in naar een bijbeltekst waar het gaat over de Oude van Dagen op de troon. Daar wordt God mee bedoeld. Dus iets van het goddelijke straalt met deze titel af op ons als vrouwen van dagen.

Zo eigenen wij ons met het ouder worden de wijsheid toe, die ouderen in onze cultuur wordt onthouden.

Als oudere vrouwen kijken wij niet alleen naar het verleden. Wij kijken ook naar de toekomst. Naar dat stuk van ons leven wat ons rest. We staan er met een rijke bagage. Een bagage door onszelf verworven. Omdat vrouwen in de beweging hebben laten zien, dat het leven anders kan.

Op de grens van twee eeuwen. Grenzen verbinden en scheiden. Grenzen zijn plaatsen waar nieuwe mogelijkheden ontstaan. Je kunt stappen in een nieuw land, in een nieuwe ruimte. In nieuwe mogelijkheden. Die mogelijkheden moet je wel zien. Eén van de ervaringen van veel vrouwen in mijn boek is, dat er dicht bij hen in de buurt zo weinig vrouwen zijn, die net zo denken als zij. Vrouwen met wie ze op gelijk niveau, vanuit een zelfde betrokkenheid, gedachten en ideeën kunnen uitwisselen. Elkaar kunnen stimuleren.

Eén van de nadelen van ouder worden is, dat mensen minder vaak op plekken kunnen komen waar ze in vorige levensfasen werden gestimuleerd; waar ze elkaar bemoedigden en stimuleerden; waar ze ‘opgepept’ vandaan kwamen. Dat betekent dat de mogelijkheden om gelijkgestemde vrouwen te vinden bij het ouder worden steeds kleiner worden. Daaraan moeten we zelf iets verbeteren.

Als ik het programma voor deze dag bekijk, dan is er vandaag hier een plek gecreëerd waar nieuwe mogelijkheden voor het grijpen liggen. Hier kunnen we een wissel op de toekomst nemen. Nieuwe gezichten. Oude bekenden. Nieuwe contacten. Dus nieuwe netwerken opzetten.

Wissel op de toekomst

In die wissel op de toekomst, moeten we nu, op onze leeftijd, nog bewuster onze plannen maken dan twintig, dertig jaar geleden. Omwille van ons ouder worden. Omwille van de geslonken tijd. Omwille van de afnemende krachten.

Een paar jaar geleden, toen ik zestig was, ben ik naar een cursusdag gegaan met de titel: op zoek naar het kind in je zelf. We moesten voor die dag een foto meenemen, waarvan je zelf vond dat je er als kind mooi op staat. Je moest dat kind, dat je vroeger was, in gedachten in je armen nemen. Van haar houden.

Ik denk dat die oefening ook goed is voor nu. Voor de tijd van het ouder worden. Durven we onszelf te accepteren zoals we zijn? Zijn we blij met onszelf? Durven we onszelf te omhelzen als een geliefde vriendin? Ouder worden is ook: tijd voor wegdromen. Oude dromen oppakken. Visioenen durven toelaten. Daarvoor is inspiratie nodig. En inspiratie, hoe oud en op welke manier we ook oud worden, inspiratie is de belangrijkste levensbron. Daar alleen houden we het op uit. Waar we die vandaan moeten halen? Allemaal hebben we verschillende bronnen in

ons leven leren kennen. Soms zijn ze ook weer dicht geslibd. En misschien, misschien, houden we tenslotte niets anders over dan de bronnen diep in onszelf. Het kan een dag worden vandaag waar de ogen open gaan voor nieuwe mogelijkheden. Samen manieren vinden om –ouder wordend– onze kracht te gebruiken en het leven te blijven ontwikkelen. Ouder worden kan zijn: doorgroeien in de kracht van de levenservaringen die we jarenlang zelf hebben opgedaan.

Kritisch oud worden. Wissel op de toekomst (2000)

Sieth Delhaas

Bureau voor Emancipatiezaken, Provinciale Netwerkdag voor 60+-vrouwen, Prisma-kader,

Conferentie hotel Guldenberg te Helvoirt, 8 april 2000

'…terwijl vrouwen op het representatieve niveau ontbreken,

wordt het vrouwelijke de metafoor voor al wat men wil diskwalificeren

Meijer, Maaike' *"De Lust tot Lezen', A'dam 1988*[16]

Uit de bespreking met de vrouwen die deze dag organiseerden, heb ik één woord goed onthouden: oppeppen. Het moet een op-pep-dag worden.

Het is dus de bedoeling dat u straks met meer 'pep' naar huis gaat. Volgens het woordenboek[17] is 'pep' een ander woord voor 'kracht'. U vertrekt hier vanmiddag dus – hopen wij – met meer kracht dan u hier zojuist bent binnen gekomen.

Belangstelling voor oud worden

Vorig jaar heb ik een boek geschreven over 'kritisch oud worden'. Dit boek, dat de titel draagt *Vrouwen van dagen*[18], is het uitgangspunt van mijn inleiding voor deze dag.
De inhoud van het boek komt voort uit gesprekken van negen vrouwen, die zich, net als u, vanaf de jaren zestig betrokken voelen bij, of actief zijn in de vrouwenbeweging. Daarnaast hebben nog honderd vrouwen een bijdrage geleverd met antwoorden op door ons gestelde vragen.
In dit boek worden geen recepten gegeven, hoe vrouwen kritisch oud gaan worden. Wel wordt er gesproken over allerlei thema's waarvan wij vonden, dat ze bij ouder worden passen. Het gaat natuurlijk over gezondheid, maar ook over alleen of samen met een partner oud worden; de dialoog met jongeren; al of niet oma zijn. Hoe belangrijk vriendinnen zijn bij het ouder worden, hoe je er financieel voor staat; wat je woonsituatie is en of je er over hebt nagedacht hoe het moet als je om welke reden dan ook naar een andere woonruimte om moet zien.
Je afscheid is ook een belangrijk onderwerp, vonden wij, want onze kinderen weten vaak weinig meer van onze achtergrond of ons religieus verleden. Het is niet meer zo

---

[16] Meijer, Maaike, *De Lust tot Lezen. Nederlandse dichteressen en het literaire systeem*. Amsterdam 1988 p 177

[17] Geerts, Prof. Dr. Guido en drs. Ton den Boon, *van Dale. Groot Woordenboek der Nederlandse taal. dertiende herziene uitgave*. Utrecht-Antwerpen 1999

[18] Delhaas, Sieth, *Vrouwen van dagen. Verhalen en uitspraken over welzijn, relaties, materiële zaken, inspiratie en spiritualiteit*. Gorinchem 1999

vanzelfsprekend als vroeger. Dan gaf je een uitvaart uit handen aan je kerkelijke gemeente of parochie of aan het uitvaartbedrijf. Wie heeft er weet van onze wensen hoe onze uitvaart er uit zou moeten zien?
Hoe is het – dat is ook een thema — met onze politieke belangstelling bij het ouder worden gesteld? Politiek viel toch samen met het persoonlijke in de feministische visie? Is dat nog vol te houden? We spraken over en vroegen naar ervaringen en gevoelens over seksualiteit. Kan dat wel op onze leeftijd? De antwoorden in het boek behoren, vind ik, bij een beweging van vrouwen, die zich de vrijheid heeft veroverd om over seksualiteit te spreken, er van te genieten, en er zelf de baas over te zijn. Seks is, in onze leef-tijd onttrokken aan de macht van overheid en kerk. Tenslotte verloste niet voor niets de anticonceptiepil de vrouw van de angst voor seks en kon ze eindelijk ook genieten.
Onze oudste feministe, zo ongeveer, Hilda Verweij-Jonker, die onlangs de Aletta Jacobs-prijs kreeg, hoorde ik zeggen dat de anticonceptiepil en de stofzuiger, de vrouw van de twintigste eeuw de vrijheid heeft bezorgd. Zij kan het weten, want naast haar kinderen en man bleef ze studeren en onderzoek doen en was ze politiek actief. Nu ver in haar tachtigste heeft ze nog een mening over hoe het in onze samenleving toegaat en zou moeten gaan. Een geweldig voorbeeld dus.
Meer thema's bij het ouder worden zijn: taboes. In onze jeugd en als jonge vrouwen waren er heel wat. Zijn ze in de veranderende cultuur van de laatste decennia echt allemaal verdwenen?
Nee, zeggen de vrouwen in mijn boek. Er staan er nog steeds overeind. En er zijn zelfs nieuwe bij gekomen.
Vast staat, dat vrouwen, die meededen aan de vrouwenstrijd in de voorbije twintigste eeuw, bij het ouder worden na willen blijven denken over hoe het eigen leven en de samenleving er uit zou moeten zien.

Terugkijken

Het viel mij op dat vrouwen, die in het boek aan het woord komen, vooral hebben teruggekeken naar het verleden. Een thema in dat boek is ook zo genoemd: het verleden onder ogen zien. En nog een thema dat daar op lijkt: omgaan met teleurstellingen en tegenslagen in het verleden.
Wij waren ons ervan bewust, dat het nadenken en spreken over deze beide thema's heel belangrijk zijn voor de manier waarop wij oud kunnen worden.
Hebben wij vrede gesloten met ons verleden? Wat daarin heeft plaats gevonden?
De verhouding tot het verleden bepaalt onze toekomst. Het ouder worden, het gezond ouder worden vooral, naar lichaam en geest zoals die onverbrekelijk op elkaar inwerken. Gaat dat ouder worden iets moois worden? **Of laten we ons indelen bij de oude bessen, de grijze golf, de ouwetjes en de omaatjes, zoals de beeldvorming oudere vrouwen vandaag de dag wil neerzetten?**

Nu is met beeldvorming niets mis. Beeldvorming is een menselijk vermogen om de wereld om

zich heen te begrijpen. Lastig wordt beeldvorming als mensen eenmaal gevormde beelden koste wat kost vast willen houden. Meestal heeft dat te maken met de eigen angst voor veranderingen. Of uit onwetendheid of ongeïnteresseerdheid – om maar een voorbeeld te noemen. Wanneer beeldvorming een bepaalde groep mensen treft kan deze daar danig last van krijgen. Omdat alleen die groep last heeft, en dus belang heeft bij verandering van het beeld, is het het beste als de groep zelf voor verandering van het beeld gaat zorgen.
Als het gaat om de ouder wordende vrouwen aan het begin van deze eeuw, betekent dat dat wij zelf voor verandering van de negatieve beeldvorming moeten zorgen.
Trouwens: willen we als groep gezien worden? Of als individu?
We hebben de eeuwwisseling achter ons. Er ligt nog een stuk toekomst voor ons.

In de uitnodigingsbrief voor deze dag stonden vier vragen:

- Wat laten we achter ons voor de geschiedenis?
- Wat hebben we bereikt?
- Wat willen we doorgeven aan de volgende generatie?
- Welke waarden nemen we mee naar de 21^{e} eeuw?

Deze vragen zullen misschien in de loop van de dag een antwoord krijgen. In het onderlinge gesprek, in de wandelgangen, in de workshops.
Ik wil mijn bijdrage leveren aan de hand van een aantal sleutelwoorden, via welke ik de 'pep' naar u toe wil sturen.

Wat laten we achter ons in de geschiedenis?

In de achter ons liggende jaren hebben vrouwen de bestaande orde van onze samenleving soms fel, soms met uitgekiende strategieën, maar in elk geval met succes, onder kritiek gesteld. 'Cultuurkritiek' is nog steeds de kern van de feministische beweging.
Het was een reactie van vrouwen op de bestaande man/vrouw verhoudingen, die kenmerkend waren voor onze samenleving en cultuur. Vrouwen hebben binnen de vrouwenstrijd duidelijk gemaakt hoe vervreemd zij zich voelden in hun persoonlijk leven, in een maatschappij, waarin vrouwen geen openbare rol konden spelen. Haar terrein was benauwend afgebakend.

Als ik gedichten lees van vrouwen uit bijvoorbeeld de jaren vijftig, dan herken en herinner ik mij via die gedichten mijn eigen gevoelens uit die tijd. Het is het **verwarrende** in die gedichten, wat mijn eigen ervaring van benauwdheid, mijn beklemming te binnen brengt.

Ik wil een gedicht laten horen van de dichteres Vasalis. Het komt uit een onderzoek van een feministische literatuurwetenschapper naar vrouwelijke dichteressen in de tweede helft van de twintigste eeuw. Het gaat zo:

> *O laat mij vrij, fluisterde zij naar boven,*
> *o laat mij vrij, desnoods om kwaad te doen.*
> *Laat mij luid spreken, ook al zou ik liegen,*
> *geef mij te eten, drinken, ook al zou ik spugen,*
> *liefhebben, zelfs al zou ik ontrouw zijn.*
> *Ik vast te lang en haat de geur der heiligheid,*
> *ik ben op slot en haat de veiligheid…'*

De schrijfster [19] noemt het benauwde gevoel dat de dichteres noemt een pre-feministisch bewustzijn. Dit zou typerend zijn voor vrouwenpoëzie van de jaren vijftig.

Eigen erfenis

In die zin, als ik aan het gedicht denk, hebben vrouwen in de voorbije eeuw, onze twintigste eeuw, waarin vrouwen begonnen zich te onttrekken aan de heerschappij van het patriarchaat – de overheersing van een door autoritaire mannen bepaalde maatschappij en kerk – een geweldige erfenis weten op te bouwen. Een erfenis van eigen boeken, eigen verslagen van ervaringen, van verzet en van toekomstdromen. Hoewel de meeste van onze boeken terechtgekomen zijn bij 'de Slegte', vooral van feministische wetenschappers, — ook wel lekker goedkoop om ze alsnog aan te schaffen -, is er in de archieven en bibliotheken een indrukwekkende hoeveelheid vrouwenonderzoek en –literatuur te vinden. Laten we dat goed tot ons door laten dringen. We laten een erfenis achter in de vorige eeuw en we hebben er een voor de toekomstige. Niet alleen een erfenis aan geschreven teksten. Kunstenaressen op allerlei terrein hebben, als nooit tevoren in de geschiedenis, hun kunstwerken aan de samenleving gegeven, waarin vrouwen-van-allerlei-slag zich kunnen herkennen.
Belangrijk voor de toekomst is, dat wij er voor zorgen, dat deze erfenis niet zomaar verdwijnt. Dat deze niet op een rommelmarkt terechtkomt. Of op de vuilnisbelt. Of in de papierversnipperaar. In de kringloopwinkel. Daar kan ik me nog iets bij voorstellen.
We laten dus een erfenis na. Maar zijn er erfgenamen?
Dat is een vraag waar we mee zitten.

In de discussie die wij als groep van negen in het boek voeren, zijn we daar niet al te optimistisch over. En dan gaat het niet zozeer over het contact met jongeren. Dat gaat best. Soms nog het beste met jongeren die niet onze eigen kinderen zijn. In het contact met eigen kinderen is er steeds de ambivalentie.
Enerzijds is er het afstand willen nemen. Kinderen, meestal al helemaal zelfstandig, de ruimte geven. Anderzijds merkten we bij onszelf een ononderbroken zorg om hun toekomst in deze sterk veranderende wereld.
En – dat geldt natuurlijk niet voor allemaal –: de steeds terugkerende vragen bij de eens gegeven religieuze opvoeding. Want, we zijn in dat opzicht zelf zo veranderd. Geloven op de manier als vroeger? Nee. Voorgoed voorbij. Nu soms helemaal niets meer. Maar spiritualiteit en religiositeit zijn nu meer op eigen manier onder woorden te brengen. In te vullen.
In die zin is er weinig erfenis door te geven. In ieder geval geen erfenis die qua inhoud en vorm als een zelfde pakje naar de volgende generatie gaat.
Als ik hier het woord erfenis noem, gaat het vooral om de erfenis van onze vrouwenstrijd. Wij, die in het boek aan het woord komen, hebben zelf veel over *feminisme* gesproken. We kwamen tot de conclusie, dat het zelfs voor ons in de loop van de tijd een veranderend begrip is geworden. In de vijf jaren, van 1993 — 1998, waarin wij als werkgroep — we noemden ons 'Overleven door vriendinnen' -, over de thema's met elkaar spraken, kwam het feminisme

[19] zie noot 1

telkens terug. Alsof we het begrip weer opnieuw wilden slijpen, herwaarderen, keuren. Konden we er wel de oude dag mee in? De buitenwacht wil toch dat het een achterhaald thema is? Het heet toch dat alle ongelijkheid tussen mannen en vrouwen intussen is opgeheven?
Wij kwamen al pratend tot de ontdekking, dat het thema feminisme springlevend mee de volgende eeuw in moet. Dat staat vast. En de verschillen in ons denken, zoals we deze voor ons zelf formuleerden, mogen ook blijven. Kern van het feminisme blijft immers de cultuurkritiek. Feminisme, stelden we vast, is geen dogma dat opnieuw als onderdrukkingsmiddel moet werken. Feminisme is een weg. Voor elke vrouw verschillend.

Een 74-jarige drukt zich zo uit over feminisme:

> *'Feminisme is voor mij nog steeds een beweging van vrouwen, jong en oud, die uit eigen behoefte, alleen en met anderen, de positie van de vrouw in maatschappij, gezin en kerk, kritisch bekijkt. Kritisch vanuit het principe van gelijkwaardigheid en gelijkberechtigdheid tussen mannen en vrouwen. Deze vrouwen signaleren ongelijkheid en discriminatie. Ze leggen het open en bestrijden het. (…)*

Bij het ouder worden heb ik meer dan ooit steun nodig van andere vrouwen bij het denken over: de zin van het ouder worden, gehandicapt verder leven, euthanasie, toekomst in de knel, rituelen, liturgie bij graf of crematie. Zijn er feministische zielzorgsters die mij begeleiden kunnen? Met gebruikmaking van onze verhalen, de specifieke invalshoek van oudere vrouwen, die meestal de kerk verlieten en nu weer koploopsters zijn?
Het is dus onduidelijk hoe onze erfenis, onze erfenis van vrouwenstrijd, dat wat we bereikt hebben — ook aan nieuwe wetgeving — na ons zal worden gebruikt. Wat er mee zal worden gedaan door de generaties na ons. Maar ik vind het niet zo belangrijk om me daar nu druk over te maken. In die erfenis hebben we veel van onze eigen waarden gestopt. Op de een of andere manier komen deze vroeg of laat tevoorschijn. Hoe de volgende generaties daarmee omgaan is onze zaak niet meer. In een studie over de menselijke levensloop[20] las ik bovendien, dat contacten tussen mensen binnen generaties, maar ook tussen de verschillende generaties een belangrijke vormende werking hebben op de ontwikkeling van de levensloop. Hoe bezorgd wij dus ook mogen zijn over onze erfenis, volgens de levensloopdeskundigen is de overdracht er van gegarandeerd door middel van onze dagelijkse contacten en activiteiten.

Afnemend tij

Ont-wrichten en subversief. Het zijn twee sleutelwoorden, die ik belangrijk vond om in mijn inleiding te laten horen.
Afnemende krachten hangen samen met ouder worden. Voor de een gaat dat harder dan voor de ander. Dan spreek ik nog niet eens over verloren mobiliteit of ziekte. Dat zijn realiteiten bij het ouder worden, die het leven moeizaam en zelfs onaangenaam kunnen maken. Dan klinken uitspraken als 'doorgaan in de toekomst' en 'kritisch ouder worden' als echo's in een hol vat.
Toch staan er ons in de meest negatieve omstandigheden nog wel instrumenten ter beschikking. Humor bijvoorbeeld, en – dat mag ook –, niet al te venijnig cynisme. Beide, humor en licht cynisme kunnen voertuigen zijn om onze cultuurkritiek, ons kritisch ouder

---

[20] Loth, drs. F.L. (e.a.), *De menselijke levensloop. In perspectief van een persoonlijk wereldbeeld.* Heerlen 1990 dl. 1

worden in praktijk te brengen. Om aan mensen om ons heen duidelijk maken dat we er nog zijn; dat we nog stem en een mening hebben.
Op zo'n manier, met woorden, is het mogelijk om wat vastgeroest zit in verhoudingen te ont-wrichten. Aan het wankelen te brengen. Beeldvorming te veranderen. Beelden die niet kloppen over onszelf. Of over andere vrouwen. Of over belangrijke zaken in het leven en de maatschappij.
Ik geef een grappig voorbeeld uit mijn eigen leven hoe je met woorden kunt ont-wrichten. Toen in 1997 de Tour de France vanuit 's-Hertogenbosch vertrok, vroeg mijn jongste dochter mij of ik mee ging kijken toen de ploeg Vught passeerde. Ik had er helemaal geen zin in. Wielrennen vind ik leuk, maar het reclamespektakel eromheen vind ik afschuwelijk. Maar, als je dochter het gezellig vindt dat je meegaat, moet je er iets voor over hebben. We stonden lang te wachten in de kou. En dan flits-flits, de ploeg voorbij.
De spanning vooraf had me toch gepakt en een weekje later kon ik er zelfs enthousiast over aan mijn kleinkinderen vertellen. En hoe reageerde mijn kleinzoon van negen?
'Dat heb ik nog nooit gehoord. Een oma van zestig bij de Tour de France!'
Door die opmerking toonde hij mij zijn beeld van wat een oma wel en niet kan of mag. Door mijn aanwezigheid bij de Tour en mijn enthousiasme daarover had ik zijn verwachtingspatroon, zijn beeldvorming over oma's aan het wankelen gebracht.
Dan een ervaring van verandering door de tijd. Een verhaal om te vertellen. Om verschillen te laten zien.
Deze week kwam mijn opoe in mijn herinnering. In Rotterdam, waar ik geboren ben, heetten sommige ouderen opoe en anderen oma. Ik had een opoe en een oma. Mijn opoe werd 91 jaar. Dat was voor die tijd geweldig oud. In de bijbel in Psalm 90, die mijn vader voorlas als er iemand van ons jarig was – we waren met z'n tienen – staat het zo:

> *'De dagen onzer jaren, daarin zijn zeventig jaren, en, indien wij sterk zijn, tachtig jaren.'*

Ik legde dat zo uit: mijn opoe is geen tachtig, ze is negentig. Ze behoort niet tot de sterken, maar tot de zeer sterken. En ik vertelde iedereen, dat mijn opoe al negentig was. Ik was negentien toen ze op haar eenennegentigste overleed. Ik was trots op haar. Om haar kracht en haar sterkte.
Het was een ouderwetse opoe. Ze had haar man verloren in 1940. Vlak na het begin van de oorlog. Toen was er nog geen weduwenpensioen. Dat kwam pas in 1958. Drie jaar na haar overlijden. Daarna heeft ze wel tien jaar bij een dochter en schoonzoon gewoond die geen kinderen hadden. In hun huis had ze een eigen kamer. Die tante en oom, die beiden van hun geboorte af doof waren en kinderloos bleven, wilden na verloop van tijd wel van die binding af. Toen heeft ze nog een aantal jaren een zwervend leven gehad langs de huizen van haar getrouwde kinderen. Ze had er vijftien gehad. Zes ervan waren als baby aan verkeerde voeding overleden. Mijn moeder was de jongste. Als ze kwam logeren in ons krappe huis, was dat niet altijd leuk. Ze was streng christelijk. Dat vond ik toen. Ze zat de hele dag in haar bijbeltje te lezen. Achteraf begreep ik pas waarom ze dat nodig vond: de voorgangers in haar kerk hadden haar geleerd dat ze alleen in de hemel kon komen als ze bekeerd was.
Als ze van ons weer naar het huis van een andere zoon of dochter ging — een van ons kinderen moesten haar dan met de tram wegbrengen naar een ander deel van de stad -, gaf mijn vader haar wat geld. Want geld van zichzelf had ze zonder pensioen natuurlijk niet.
Ik zet dit schilderijtje voor u neer, om te laten zien hoe de geschiedenis in vijftig jaar totaal veranderd is. Vooral voor vrouwen.

Om bij mijn opoe te beginnen. Opoes zijn er bijna niet meer. We zijn allemaal oma's geworden. Of we een ruime beurs hebben of niet. Van welke rang of stand we ook zijn. Er is voor vrouwen van onze leeftijd nog net een weduwenpensioen, dat nu, behoorlijk uitgekleed, de Algemene Nabestaandenwet (ANW) heet. Binnen vijftig jaar, is dat broodnodige weduwenpensioen zo goed als verdwenen.
De sociale wetgeving is in onze tijd van leven opgekomen, in de loop der tijd vervolmaakt en wordt nu vervolgens in korte tijd weer afgebroken. In die zin zijn wij ook een generatie, die, dankzij vooral de socialistische en christelijke traditie binnen de politiek en hun sociale gedachten, kon bogen op een maatschappij waar men omzag naar elkaar. Al vielen er natuurlijk altijd mensen door de mazen van ook die wetgeving.
De Algemene Bijstandswet (ABW) heeft ons vrouwen de gelegenheid gegeven om onze partner te verlaten, als het leven samen niet meer houdbaar was. Daarvoor zorgde in 1965 de eerste vrouwelijke minister Marga Klompé.
Door de instelling van drie sociale wetten, de Algemene Weduwen- en Wezenwet (AWWW), de Algemene Ouderdomswet (AOW) en de Algemene Bijstandswet (ABW) behoeven wij in onze ouderdom niet meer, zoals mijn opoe, langs de huizen van onze kinderen te trekken omdat we geen inkomen hebben.
De somberheid van mijn opoe over haar levenseinde en de verwachting van een hel of een hemel, is in onze tijd opgeheven. Vrouwen, die uit de christelijke traditie komen, hebben inmiddels geleerd zelfstandig te denken. Hun vrije geweten hebben ze zich toegeëigend. Dat betekent dat de geestelijkheid van welke richting dan ook de macht over hun zielen heeft verloren.
Ik zeg het zwart-wit om het schilderij helder te houden.
Deze stukken van onze geschiedenis, onze persoonlijke geschiedenis, die voor een deel parallel lopen met die van mijn opoe, konden wij achter ons laten in de vorige eeuw. Het leven van mijn opoe is nog in die oude tijd, vlak voordat de veranderingen begonnen, geëindigd. Zij heeft het nieuwe licht van geestelijke en maatschappelijke bevrijding, dat aan het eind van de jaren zestig begon te dagen, niet meer gezien. Wij leven in dat licht verder.

Ouderen probleem

Maar het is niet allemaal bevrijding. Het beeld heeft zich ook in negatieve zin veranderd. Daar waar ik mee begon, het trots zijn op mijn opoe omdat ze sterk was, dat ze met haar 91 jaar nog gezond was, op de been, met de tram door de stad. En nu? Is er nog iemand trots op haar hoogbejaarde oma? Zo heet het nu: hoogbejaarden. Alsof hoogbejaarden ergens wankel op een puntje zitten, heel hoog, waar ze ieder moment vanaf kunnen vallen.

Er zijn veel te veel van die hoogbejaarden. De verpleeg- en verzorgingshuizen zitten er vol mee. Al die hoogbejaarden zijn – zijn ze dat werkelijk? – een probleem voor onze samenleving geworden.
Om kort te gaan. Elk jaar dat u aan uw leven toevoegt, op elke verjaardag, zult u er wellicht bij stilstaan, of zullen mensen die u op die dag komen feliciteren, wellicht stiekem denken: ze wordt steeds meer een deel van het maatschappelijk probleem van Nederland. Dat is een van de schaduwen die over ons ouder worden hangt in deze tijd.
Ouder worden als maatschappelijk probleem.
Juist om deze reden is mijn boek *Vrouwen van dagen* geschreven. U herkent het aan de titel. Ik heb hem samengesteld met een verwijzing naar de afgedankte benaming van ouderen van zo'n dertig jaar geleden: oude van dagen. Daarna heette de groep bejaarden. Ook dat woord

is afgedankt. Wat zegt dat over onze samenleving? Een verlegenheid met een groep? Een groep waartoe je zelf behoort? Waartoe je eigenlijk niet wilt behoren? Verlegenheid met een groep waartoe je, als je tijd van leven hebt, eens zult gaan behoren?
Vandaag heten we ouderen. De directeur van het Platform voor Ouderen en Europa vertelde onlangs bij de opening van het filmfestival voor ouderen, dat je op de arbeidsmarkt met vijfenveertig jaar al als bejaard wordt gezien.
Men zit met ons in de maag dus. Met ouderen. En vooral met oudere vrouwen. Daarom wilde ik aan de titel van mijn boek een meerwaarde geven. Ik wilde daarin iets terug laten komen van de wijsheid die in andere culturen, bijvoorbeeld de Indiaanse en Surinaamse cultuur, samengaat met ouder worden. Om die wijsheid van vrouwen nog wat kracht bij te zetten, zit er een knipoogje in naar een bijbeltekst waar het gaat over de Oude van Dagen op de troon. Daar wordt God mee bedoeld. Dus iets van het goddelijke straalt met deze titel af op ons als vrouwen van dagen.
Zo eigenen wij ons met het ouder worden de wijsheid toe, die ouderen in onze cultuur wordt onthouden.

Rijke bagage

Vandaag staan wij op de grens van twee eeuwen. Met een blik op het stuk toekomst dat ons rest. We staan er met een rijke bagage. Een bagage door onszelf verworven. Omdat vrouwen in de beweging hebben laten zien, dat het leven anders kan.
Op de grens van twee eeuwen. Grenzen verbinden en scheiden. Grenzen zijn plaatsen waar nieuwe mogelijkheden ontstaan. Je kunt stappen in een nieuw land, in een nieuwe ruimte. In nieuwe mogelijkheden. Die mogelijkheden moet je wel zien.
Een van de ervaringen van vrouwen, die zich betrokken voelen bij de vrouwenbeweging, is altijd geweest, dat er dicht in de buurt zo weinig vrouwen zijn die denken net als zij. Vrouwen met wie je op gelijk niveau, vanuit een zelfde betrokkenheid, kunt uitwisselen. Elkaar kunt stimuleren.
Eén van de nadelen van ouder worden is, dat mensen minder vaak op plekken komen waar ze in vorige levensfasen werden gestimuleerd, waar ze ‘opgepept’ vandaan kwamen.
Dat betekent dat de mogelijkheden om gelijkgestemde vrouwen te vinden bij het ouder worden steeds kleiner worden. Daaraan moeten we zelf iets verbeteren.
Als ik het programma voor deze dag bekijk, dan is er vandaag hier een plek gecreëerd waar nieuwe mogelijkheden voor het grijpen liggen. Hier kunnen we een wissel op de toekomst nemen. Nieuwe gezichten. Oude bekenden. Nieuwe contacten. Dus nieuwe netwerken opzetten.

In die wissel op de toekomst, moeten we nu, op onze leeftijd, nog bewuster onze plannen maken, dan twintig, dertig jaar geleden. Omwille van ons ouder worden. Omwille van de geslonken tijd. Omwille van de afnemende krachten.
‘Beeldend op een ander spoor’ heet de workshop over beeldvorming, die vandaag ook op het programma staat. Niet alleen over de beeldvorming van anderen over ons. Maar ook het beeld dat we dagelijks opnieuw over onszelf maken, komt ter sprake. Is het een positief beeld? Of

zien we ons zelf evenmin staan?
Om achter onze eigen beeldvorming te komen is zelfkennis nodig. Ik houd er van om, wanneer ik in een bepaalde situatie terechtkom, daar iets te lezen bij te zoeken. Het helpt mij om bij een ervaring, iets wat me overkomt, een theorie te lezen. Uit de combinatie van die beiden, praktijk en theorie, kan ik mijn eigen mening vormen. Dat helpt mij – in het geval van ouder worden – aan meer zelfkennis, waardoor het ouder worden me beter af gaat.
Een paar jaar geleden, toen ik zestig werd, ben ik naar een cursusdag gegaan met de titel: *op zoek naar het kind in je zelf*. We moesten een foto meenemen, waarvan je zelf vond dat je er mooi op staat. Je moest dat kind, dat je vroeger was, in gedachten in je armen nemen. Van haar houden. We hebben met een stel boompje verwisselen gespeeld. Sindsdien laat ik het kind in mezelf meer toe. Dat helpt bij het ouder worden. Meer genieten. Minder ernstig zijn. Mijn te grote verantwoordelijkheden wat los laten.
Ouder worden is ook: tijd voor wegdromen. Oude dromen oppakken. Misschien worden die oude dromen gewekt in de workshop *geheimschrift*.

Visioenen

Eén van mijn laatste sleutelwoorden is visioenen. Daarvoor is inspiratie nodig. En inspiratie, hoe oud en op welke manier we ook oud worden, inspiratie is de belangrijkste levensbron. Daar alleen houden we het op uit. Waar we die vandaan moeten halen? Allemaal hebben we verschillende bronnen in ons leven leren kennen. Soms zijn ze ook weer dicht geslibd. En misschien, misschien, houden we ten slotte niets anders over dan de bronnen diep in onszelf. Als we ze nog moeten ontdekken, de workshop *mandala tekenen* opent wellicht een weg er naar toe.
Het kan een dag worden vandaag waar de ogen open gaan voor nieuwe mogelijkheden. Samen manieren vinden om – ouder wordend – onze kracht te gebruiken en het leven te blijven ontwikkelen?

Terwijl ik aan deze lezing werkte, bracht de post mij het blad Demos[21], informatie over bevolking en samenleving. Het artikel dat er in stond over de uitgaven in de gezondheidszorg in de nabije toekomst, werd gedomineerd door deze tendens: hoger opgeleide, financieel beter gesitueerde ouderen gaan in de toekomst steeds meer eisen stellen om zich het leven aangenamer te maken.
Is dat erg? Nee, ik denk het niet. Het hoort bij de generaties, die hebben geleerd mondiger te zijn. Daartoe behoren wij ook.
Toch hield ik van het artikel een onaangenaam gevoel over.
Is de angst in de samenleving voor de aanstormende grijze golf dan toch terecht?
Met het oog op zulke berichten wil ik, als een voortzetting van mijn deelnemen aan de vrouwenstrijd, mijn cultuurkritiek, die ik dertig jaar geleden heb verworven, ook bij het ouder worden blijven koesteren. Onder de workshop *maatschappelijke betrokkenheid* staat:

---

[21] Wijst, Ton van der en Roland Zwiers, *Verschuiving in de zorg. Ouderen stellen andere eisen.* in: DEMOS, jaarg. 16, maart 2000

zichtbaar en hoorbaar zijn voor je omgeving. Ook bij het ouder worden duidelijk blijven maken dat je als burgeres niet zonder meer inpasbaar bent. Heel concreet denk ik dan aan de Wereldvrouwenmars tegen armoede en geweld die dit jaar wordt georganiseerd. Het is een vervolg op de VN Wereldvrouwenconferentie in Beijing in 1995. U hoort daar nog over.
Voor wat vandaag betreft: langs rode draden en wissels helpt deze dag ons om in de juist begonnen eeuw onze netwerken stevig en betrouwbaar te maken en te houden. Ze te verzorgen en te bewaken. Dat betekent dat we elkaar – ook bij het ouder worden — nodig blijven houden en zelf ook nodig zijn.

Vrouwen van de nieuwe eeuw (2000)

Sieth Delhaas

Internationale Vrouwendag te Schinnen (L.), 9 maart 2000

Inleiding

’Vrouwen van de nieuwe eeuw’,
zo wordt u aangesproken in de folder voor deze dag: vrouwen van de nieuwe eeuw.
Wat zou de organisatie van deze dag met deze aanspreektitel bedoelen?
Zijn wij als vrouwen, zoals we hier samen zijn met de overgang van de twintigste naar de eenentwintigste eeuw plotseling andere vrouwen geworden?
Is dat zomaar vanzelf gegaan?
Zijn we andere vrouwen geworden, zonder dat we daar zelf iets aan hebben bijgedragen?
Ik denk: andere vrouwen worden we alleen wanneer we daarvoor zelf kiezen.
Niemand en niets kan ons anders maken. Alleen wanneer we dat zelf willen. Wanneer we daar zelf voor kiezen.
Maar misschien hebben de vrouwen die deze titel bedacht hebben met ‘vrouwen van de nieuwe eeuw’ een stille wens geuit. Een vraag aan ons en aan zichzelf:
Vrouwen, gaan we het in de nieuwe eeuw anders doen?
Of gaan we door met datgene waarmee we in de vorige eeuw begonnen zijn? In de twintigste eeuw?
De eeuw waarin vrouwen meer zelfstandig wilden zijn.
De eeuw waarin emancipatie en feminisme zich aandienden.
De eeuw waarin vrouwen begonnen wensen hardop uit te spreken hoe zij haar leven zouden willen inrichten.
De eeuw waarin vrouwen begonnen te dromen over een wereld waarin meer vrede, minder geweld, meer geluk, minder armoede, meer plaats zou zijn voor mensen die het minder hadden getroffen dan zij zelf.
De eeuw waarin vrouwen daadwerkelijk zich bezig gingen houden met de veranderingen in hun eigen leefomgeving.
De eeuw waarin vrouwen zich begonnen te bemoeien met politiek. Zich begonnen in te zetten voor de hele wereld.
Ik denk dan in de eerste plaats aan de kleine veranderingen dicht bij huis. In de kleine kring van de buurt, de kring van vriendinnen en vrienden, van gezin of familie. In de eigen gemeenten, in de eigen organisaties.

Wereldvrouwenconferenties

Ik denk aan veranderingen op wereldniveau. Ik denk dan aan de allergrootste manifestatie van de wil van vrouwen om de wereld er beter te laten uit zien: dan bedoel ik de grote Vrouwenwereldconferenties van de Verenigde Naties, die vanaf 1975 zijn gehouden.

1975: de eerste in het Internationale Jaar van de Vrouw.

De vierde conferentie was in 1995. In Beijing, Peking. In China. Daar hebben vrouwen uit bijna 200 landen samen aan de wereld laten weten welke ideeën, welke plannen vrouwen voor de nabije toekomst hebben. Hoe de wereld er volgens vrouwen uit zou moeten zien.
Ik ben dat jaar ook naar die conferentie gereisd. Niet naar de officiële. Daaraan kunnen alleen regeringspersonen en hun adviseurs deelnemen. Ik heb me als privépersoon aangemeld voor de schaduw-bijeenkomst die allerlei – voornamelijk – vrouwenorganisaties voorafgaand aan de officiële conferentie beleggen. Op die conferentie kon je als vrouwen uit al die verschillende landen discussiëren over de thema's die de regeringsvertegenwoordigers zouden bespreken. Op de officiële VN-conferenties wordt het beleid rondom vrouwenlevens – ten minste wat nodig zou zijn, wensen dus eigenlijk — voor de komende jaren uitgestippeld. En 30.000 vrouwen uit wel twee honderd landen over de hele wereld waren voor hun organisatie of als privépersoon naar Peking gekomen om mee te discussiëren. Om door die discussie haar stem mee te laten klinken in de officiële vergaderingen van de VN-Wereldvrouwenconferentie. Zo probeerden zij via de regeringsvertegenwoordigers van hun eigen land invloed uit te oefenen op hun eigen en op de toekomst van miljarden andere vrouwen.
Ik vond het geweldig spannend om al die discussies mee te maken in al die verschillende workshops. Ik moest kiezen. Want elke dag van die week waren er over het hele terrein verspreid wel tweehonderd workshops.
Van die gesprekken heb ik geweldig veel geleerd.

Een voorbeeld: ik hoorde een groepje Aboriginal vrouwen, de oorspronkelijke bewoonsters van Australië, een probleem inbrengen over vrouwen en milieu. Heel mijn beeld over Aboriginals, die op mijn televisiescherm vaak verschijnen als nogal meelijwekkende figuren, half naakt, of als een soort toeristische bezienswaardigheid, veranderde op slag. Ik ontmoette vrouwen, afkomstig uit de voor mij, vanuit mijn woonplaats gezien, verste hoek van de wereld, die net als ik en zoveel andere vrouwen in Nederland, zich zorgen maken over het milieu. Zorgen over het milieu in hun eigen buurt, maar ook zorgen over de vervuiling van onze aarde in haar totaliteit. Die aarde werd ineens onze gemeenschappelijke woonplaats. In die ontmoeting werd het gemeenschappelijk belang van alle vrouwen uit die tweehonderd landen duidelijk. Zichtbaar door het gemeenschappelijk discussiëren. Hoorbaar door de stemmen. De emoties in de

stemmen. Nog een voorbeeld: In de grote overdekte ruimte waar de vrouwen van Afrikaanse landen hun verschillende hoeken hadden, zetelden ook Rwandese vrouwen. Een groepje van vijftien ongeveer. Ze vielen op. Ze droegen witte met zwart bedrukte gewaden. Op een smaakvolle manier om zich heen gewikkeld. De tulbandachtige hoofdbedekkingen waren in dezelfde kleur. Ik voegde me in hun hoek bij hen en ze vertelden de naar hen luisterende vrouwen over de situatie in hun land. Rwanda: in 1995 kon je dat Afrikaanse land alleen maar verbinden met de huiveringwekkende moordpartijen van 1994. Een jaar tevoren. De televisiebeelden van stapels lijken overal. Op de wegen, in kerken, in particuliere huizen. Moordpartijen van Hutu's op Tutsi's en andersom. Op mijn televisiescherm behalve de lijken, de eindeloze rijen van mensen die de wegen naar buurlanden heen-en-weer-terug bewandelden. Vluchtend en weer terugkerend in een schier eindeloze herhaling.
Hier in hun ruimte van de Afrikaanse tent in Peking zetelde een groep sterke, prachtige Rwandese vrouwen en vertelden over haar strijd. De strijd van vrouwen om haar land opnieuw en langdurig bewoonbaar te maken. Dat groepje vrouwen bestond uit Hutu én Tutsi vrouwen. De groep was gemengd. Samen waren de vrouwen vast besloten om het leven in haar land weer leefbaar te maken. Geen uitsluiting van de ene of de andere groep.
Dit zijn maar twee voorbeelden van verandering van beeldvorming over mensen tijdens de talloze ontmoetingen op de schaduwconferentie in Peking.
Toen ik terugreisde vanuit Peking voelde ik me een stuk lichter. Ik wist – dat wist ik natuurlijk toch wel, maar door die ontmoetingen werd het pas heel duidelijk – dat er over de hele wereld duizenden en duizenden vrouwen bezig zijn met vraagstukken, thema's, conflicten die om een oplossing vragen om een meer leefbare wereld te scheppen. Samen. Met mij. Met ons. Die ontmoetingen op deze conferentie hebben me geholpen om de vrouwenstrijd – ik gebruik maar even dit duidelijke, maar niet door iedereen geliefde woord – om mijn vrouwenstrijd voort te zetten. Hier in Nederland. Want soms word je moe van die strijd. Soms verlies je de hoop, dat het echt gaat veranderen. Verlies je de hoop, dat de ideeën van vrouwen over een betere, een rechtvaardiger, een meer vreedzame, een gezondere, een vrolijker, een liefdevoller wereld ooit gerealiseerd zullen worden.
Ik denk, dat, als wij op deze middag bijeenkomen om de Internationale Vrouwendag te vieren, zo verbonden met miljoenen vrouwen over de hele wereld, die dat zelfde doen, en we worden aangesproken als: *vrouwen van de nieuw eeuw*, we het zo moeten opvatten: vrouwen van de nieuwe eeuw gaan door op de ingeslagen weg die we vorige eeuw begonnen te banen.

Verhalen

Wij blijven deze middag wat dichter bij huis. Hier in dit deel van Limburg gaan we als vrouwen die de Internationale Vrouwendag vieren, spreken en nadenken over ons eigen bestaan. Ons leven van alledag.
Dat kàn er op lijken, dat we erg met onszelf, erg met onze eigen belangen bezig zijn. Dat kàn er op lijken, dat we voorbijgaan aan de veel heviger noden in de wereld om ons heen. Denk aan de bizarre watersnood in Mozambique. En de watersnood op het eiland Madagaskar (2000). Daar woont een vrouwelijke journalist. Een Nederlandse vrouw die de aandacht vroeg voor de half miljoen daklozen daar.

Niemand van de rest van de wereld had zich nog bekommerd om dit eiland. Het mag dus lijken, dat we wat te dicht bij huis blijven. Maar dat hoeft onze aandacht niet werkelijk af te leiden van noden verder weg. Die veel ernstiger heten te zijn dan onze eigen beslommeringen.
Eén ding is zeker: de grote veranderingen die vrouwen over de hele wereld willen laten gebeuren, kunnen pas tot stand komen wanneer al die vrouwen die daar mee bezig willen zijn, zich bewust worden en zijn van haar eigen bestaan. (Herhalen)
Ik doel daarmee op wat er in de aankondigingsfolder voor deze middag geschreven staat. Daar lezen we:

> *Leven, gelukkig of ongelukkig zijn, geboren worden of sterven, dagelijkse zorgen om mensen en dingen, het vieren van gebeurtenissen die belangrijk zijn in het leven. Daarover hebben vrouwen veel te vertellen.*

De vraag, die wij ons vanmiddag gaan stellen is:

- hoe gaan wij, als vrouwen van de 21e eeuw, om met ons verleden; ons verleden dat bestaat uit al die feiten en gebeurtenissen die ons dagelijks bestaan uitmaken?
- is dat verleden een bron van ergernis?
- is dat verleden steeds meer een bron van vreugde waar je elke dag opnieuw uit kunt putten?

Ons persoonlijk verleden groeit met de dag. Ons verleden wordt steeds groter. Met elke ademtocht, met elke dag die we achter ons laten. Onze toekomst wordt steeds kleiner met diezelfde ademtocht, met diezelfde tijd die geleefde tijd is geworden.
Deze waarheid, deze vaststelling van een feit geldt voor ons allemaal.
Of we 30 jaar zijn, of 45, 55, 60, 65, 70, 75, tachtig of nog ouder.
Deze waarheid geldt voor ons allemaal.
Is dit een inzicht om van te schrikken?
Deze middag gaat het over ervaringen en veranderingen in vrouwenlevens. Hoe deze ervaringen en veranderingen vrouwen vormen en hoe ze met al die ervaringen en veranderingen om zouden kunnen gaan. Het verleden is van invloed op het leven dat later komt. Hoe gaan vrouwen om met hun verleden?

Het belang van verhalen

In de loop van de jaren tachtig, nu alweer zo'n vijftien jaar geleden, toen vrouwen vanuit de emancipatoire en feministische veranderingen ook haar aandacht gingen richten op wat geloof en godsdienst met hen had gedaan, groeide de interesse in vrouwenverhalen.
Vrouwen kwamen tot de ontdekking, dat wat voor hen belangrijk was in het leven, bijna altijd door de woorden van mannen waren benoemd. In de kerk hoorden ze van mannen hoe ze behoorden te geloven, of hoe God over hen dacht. In de politiek wisten mannen meestal wat goed voor vrouwen was. En in allerlei organisaties waarmee vrouwenlevens in aanraking kwamen, was het al net zo.

In die tijd ontstond het inzicht bij vrouwen, dat hun groei, hun ontplooiing, hun creativiteit en hun kracht, pas duidelijk wordt, als ze er zelf woorden aan hebben gegeven. Vrouwen hebben die ontdekking vaak als heel inspirerend ervaren. Het was alsof zij met hun eigen woorden hun eigen wereld konden en gingen scheppen.
Carol Christ, een Amerikaanse vrouw die hierover veel heeft nagedacht, schreef er over: 'Als we kijken naar de verhalen, die in de cultuur waar mannen de boventoon voeren worden doorverteld, dan zijn dat verhalen die gevormd zijn vanuit de gedachtewereld en de kijk van mannen op de wereld. Dit wil niet zeggen dat vrouwen geen verhalen verteld of geschreven hebben, maar deze zijn meestal niet in erkende verhaaltradities terecht gekomen.'
Toch zijn eigen verhalen van vrouwen heel belangrijk. Mensen, dus ook vrouwen, grijpen naar verhalen als er belangrijke dingen in hun leven gebeuren. Of als ze belangrijke beslissingen moeten nemen. In verhalen brengen mensen haar ervaringen onder woorden. Vrouwen maken zich aan zichzelf en aan anderen bekend. Ze laten zien wie ze zijn. Welke dingen ze belangrijk vinden in het leven. In verhalen wordt duidelijk welke intenties richting geven aan het leven van de schrijfster of de vertelster. Ze maakt duidelijk wat haar inspiratiebronnen of drijfveren zijn.

Is dat nu echt zo belangrijk – kun je je afvragen – of je zo'n verhaal vanuit het blikveld van mannen hoort of van vrouwen?
Ik denk van wel. Dat wil niet zeggen dat mannen geen interessante, avontuurlijke of hilarische verhalen kunnen vertellen. Echter: het zijn verhalen vanuit de belevingswereld van mannen. En hoe je het wendt of keert: de belevingswereld van mannen is een andere dan die van vrouwen.
Daarom is het belangrijk dat vrouwen door woorden, door woorden die verhalen vormen, hun eigen wereld tot uitdrukking brengen. Hun hoop op de toekomst, haar verlangens. Haar dromen. Haar visioenen.
Maar voorlopig mag het ook gewoon over de realiteit van alledag gaan.

Het verleden

Voor vanmiddag hebben we gekozen voor een vraag die te maken heeft met ons verleden. Hoe gaan we met ons verleden om? Met al die jaren vol feiten, gebeurtenissen, ervaringen, leerprocessen, teleurstellingen, tegenslagen, overdadig geluk, bitter verdriet, verlies.
De vrouwen die deze dag organiseerden hebben voor dit thema gekozen uit een boek, dat gaat over kritisch ouder worden. Over *vrouwen van dagen*.
Veel vrouwen, de pioniers, al aan het eind van de jaren zestig, de meesten in de jaren zeventig en tachtig, van de twintigste eeuw, begonnen zich te interesseren voor emancipatie en feminisme. Voor de vrouwenbeweging. En vanuit of naast de vrouwenbeweging voor allerlei andere bewegingen uit die tijd. De vredesbeweging. De Derdewereldbeweging. Antiracismebeweging. De beweging voor de acceptatie van lesbische vrouwen. De beweging tegen seksueel- en ander geweld tegen vrouwen. De beweging tegen de toenemende verarming van grote groepen vrouwen. En ga zo maar door. Heel veel bewegingen van

vrouwen. De meesten begonnen zich daarbij aan te sluiten toen ze zo midden dertig, veertig, soms al in de zeventig waren. Een bont palet van vrouwen uit de meest verschillende achtergronden, opleidingen, maar ook leeftijden.
Nu, aan het begin van de eenentwintigste eeuw, moeten we constateren dat we ouder en grijzer zijn geworden. Wijzer laat ik er nog even buiten.
Ouder en grijzer. Dus onze verledens zijn al behoorlijk lang. Onze rugzakken zijn goed gevuld. Hangen zwaar soms aan onze schouders. Zijn de lasten goed verdeeld? Durven we wat van die verpakking achter te laten hier en daar. Wat uit die zak te nemen en de lasten bij personen neer te leggen waar ze eigenlijk thuis horen. Of slepen we ze mee?
Ik heb, met een groepje van acht vrouwen tussen de zestig en tachtig jaar, vanaf 1993 tot 1997 gesprekken gevoerd over vierentwintig onderwerpen waarvan wij vonden dat ze te maken hadden met oud worden. Al die vrouwen zijn betrokken geweest of nog betrokken bij de vrouwenbeweging. De één meer, de ander minder.
We hebben vijf jaar lang geprobeerd aan elkaar te vertellen wat we verwachten van oud worden. Hoe we de ervaringen die we hebben opgedaan, de breuken die we hebben meegemaakt, de beschadigingen die we hebben opgelopen, proberen mee te laten wegen bij ons oud worden.
Uit die gesprekken is een boek ontstaan. Rondom dat boek zijn gespreksgroepen ontstaan. Op verschillende plaatsen in het land. Er worden cursussen georganiseerd rondom het boek. Bijvoorbeeld: de werkgroep Vrouw-Geloof-Leven in Roermond organiseert vanaf volgende week een cursus. En deze middag is eigenlijk ook voortgekomen uit een thema uit dat boek: je verleden onder ogen zien.
Wij, zoals we hier zitten, zijn misschien in gedachten vaak of soms met oud worden bezig. Misschien schuiven we die gedachten vooruit met de vraag: is het zo belangrijk om daar mee bezig te zijn?
Oud worden gaat toch vanzelf? Je hoeft er niets voor te doen. Je lichaam wordt oud. Je neigt langzamerhand naar het einde van het leven.
Dat is een manier van kijken. Want, heet het: oud worden is achteruitgang.

Is dat het, vraag ik me af, wat we als kritische vrouwen als vruchten overhouden uit de jaren waarin we begonnen met onze eigen ogen te kijken naar de wereld om ons heen?
Kunnen we die blik wel volhouden bij het oud worden?
Die blik vol houden ten minste voor onszelf?
Ik zou graag oud worden in een ander licht willen zien.
Daar waar het leven een buiging, misschien wel een knik neerwaarts gaat maken, zou ik een andere beweging willen zien.
Die knik naar beneden is zo nauw verbonden met het denken van de westerse wereld waartoe wij behoren.
Hoe dat komt? Daarvoor zijn verschillende redenen.

Het heeft zeker te maken met de manier waarop onze economie is ingericht. De leeftijd waarop mannen hun loondienst of betaalde arbeid moeten afsluiten. De daarmee gepaard gaande gedachten van mannen dat zij minder of niets meer waard waren in het arbeidsproces.

Ook in deze zin verschillen vrouwenlevens van mannenlevens.
Ik denk, dat het belangrijk is dat vrouwen vanuit haar eigen blikveld kijken naar oud worden. Dat vrouwen die periode in haar leven zelf gaan benoemen. Vanuit hun eigen kijk op het leven.
Is het een periode van louter neergang? Van afbraak? Van verloren tijd? Van verleden tijd? Van droefgeestig nagelaten herinneringen?
Of is er sprake van groei? Van doorgroeien?
Doorgroeien op grond van de opgedane ervaringen. Rijke ervaringen in rijke levens.
Want ook al zijn ervaringen geladen met verdriet, bitterheid, afscheid, dan ook is er of kan er sprake zijn van groei.
Wijsheid van vrouwen groeit met hun ervaringen en het inzicht dat ze zich al levend verwerven. Is er ook sprake van vruchten plukken?

==========

Voor de discussie:

- Het verleden is voortdurend aanwezig als onderstroom en als ervaringsmateriaal waaraan ik nieuwe ervaringen toets.
- Mijn kijk op mijn leven en persoon verschuift steeds. Ik zie soms tekortkomingen, die ik vroeger waarschijnlijk al had en die ik toen niet zag.
- Ik heb mij bijvoorbeeld te weinig afgevraagd hoe mijn ex-echtgenoot, kind, schoonmoeder, collega – noem maar op met wie je te maken had — zich voelde of dingen beleefde. Ik voelde me tekort gedaan en benauwd door zijn/haar gebrek aan communicatie en door zijn/haar autoritair gedrag. Waarschijnlijk was ik meer bezig met de vraag hoe hij/zij mij zag en dat ik misschien nooit voldeed aan haar/zijn verwachtingen.
- Ik had hem/haar anders moeten benaderen, denk ik nu wel eens. Maar toen zat ik in het web gevangen van verwachtingen en kon ik het niet anders zien en beleven. Misschien zou ik nu een andere houding hebben aangenomen. Nu ik ouder en volwassener ben…?

Bij het verleden onder ogen zien behoort ook de acceptatie of het inzien dat verschillende mogelijkheden niet geleefd zijn.

Themadag over waarden en kritisch ouder worden (2000)

Sieth Delhaas

Ignatiushuis te Amsterdam 18 februari 2000

Inleiding

Beginnen: Verwijzing naar het boek 'Vrouwen van dagen'. Waarom geschreven?
Het oud worden van vrouwen die in de tijd van de feministische bewustwording van de zeventiger jaren anders gingen kijken en kiezen.
Bedoeling: Boek gebruiken om thema's met vrouwen verder uit te diepen.
Wens: Dat vrouwen opnieuw bij elkaar komen, zoals in de jaren zeventig, om zich te bezinnen op wat feministische en kritische vrouwen staat te doen bij het oud worden.
Oud-worden wordt vaak gecombineerd met de eigenschap wijsheid.
Hebben vrouwen die deelnamen aan de cultuurkritiek van de zestiger en zeventiger jaren eigen visies ontwikkeld: hoe te leven in die veranderende en veranderde cultuur?
Gaan zij te rade bij feministische wetenschapsters?
Wat spreekt hen aan?
Waar leggen zij de nadruk op?
Welke waarden willen zij benadrukken?
Een mogelijkheid is zich te her-bezinnen op diverse waarden die in onze cultuur draagkrachtig en houdbaar zijn gebleken.
Welke zijn die waarden? En waarom zijn ze voor vrouwen-van-dagen draagkrachtig en houdbaar?

Nog steeds?
Zijn bijvoorbeeld – en dat is voor mij een belangrijke vraag, die ik met jullie wil onderzoeken vandaag – zijn die van oudsher bekende en gewaardeerde waarden ook van betekenis gebleken voor vrouwen?
Hebben ze het leven van vrouwen ook meer gelukkig, beter gemaakt?
Of stonden die waarden ten dienste van instituten? Ideeën? Een bepaalde godsdienst?
Hebben die oude vertrouwde waarden bijgedragen aan een leven waarin vrouwen haar eigen mogelijkheden hebben kunnen ontplooien?
De herbezinning op waarden zal diepgaand moeten zijn, wil ze voor de toekomst van vrouwen werkelijk ruimte kunnen scheppen.
En, waar ik erg benieuwd naar ben: hebben vrouwen nieuwe, andere waarden ontdekt?
Daarmee houden we ons vandaag bezig.
Beginnen met een schrijfoefening:

Schrijfoefening: Een waarde is voor mij belangrijk als …

==========

Andere manier van denken

Psyche: het vermogen tot denken, verstaan en spreken. Psychologie: de kennis daarvan. Door feministische zienswijzen is er een andere manier van denken, verstaan en spreken ontstaan. Een ander veld. Dat betekent dat het op bepaalde punten, kanten, van dat veld niet meer aansluit bij het oude, waarmee breuken zijn ontstaan, of waarvan het is losgescheurd. Of waar het is los gerafeld. Of waar het vanzelf heeft losgelaten.

Waarde is geen vastliggend begrip. Waarde wordt bepaald. Bijvoorbeeld door:
- het materiële als geld, kunst, vastgoed als woningen, gebouwen.
Het is een ruilwaarde.
Waardoor stijgt of daalt een waarde?
Een waarde is altijd in vergelijking met iets anders.
Gezegde: het is niet de moeite waard. Het sop is de kool niet waard.
Waarde in het woordenboek: betekenis van iets in a) zedelijk – gedrag; b) geestelijk; c) esthetisch; d) in persoonlijk opzicht.
Waardevast is een soort garantie. Een waardevast pensioen; de waarde gaat mee met de dagwaarde van de geldsoort.
Waarborgen: een borg, een zekerheid voor de waarde.
Je kunt zeggen: waarde is zoiets als de grond waarop je staat. De grond waaruit je je eigen bestaan opbouwt. Van waaruit iemands denken vertrekt. Van waaruit iemand begint te redeneren. Vervolgens begint te handelen. De grond als burger, waarop een samenleving wordt opgebouwd.
Een waarde kun je ook een grondbeginsel noemen. Of een principe.
Waarden zijn dus geen privébezit. Iemand ontwikkelt zijn waarden niet op z'n eentje. Mensen die waarden willen uitdragen in denken, spreken of handelen, grijpen terug op waarden die in de traditie zijn ontwikkeld.
Door wie zijn die waarden ontwikkeld?
Hebben jullie zelf het idee dat je tijdens je leven een waarde ontwikkeld hebt?
Welke? In welk verband? In welke groep? Organisatie?

Traditie

Als we spreken over teruggrijpen op waarden uit de traditie, dan moeten we heel ver terug. Het woord traditie zegt het al: traditie komt van het Latijnse tradere d.w.z. doorgeven. Mensen die bezig zijn met doorgeven doen dat bewust of onbewust.
Wie zijn de mensen uit die traditie? We hadden het over waarde als een grondbeginsel, waaruit iemands denken vertrekt.
Filosofen zijn de denkers. Mensen die filosoferen, zijn de mensen die van dat nadenken hun beroep hebben gemaakt. Zij hebben uitgedacht en opgeschreven wat de waarden zijn en wat die inhouden.
Mensen die die waarden van de filosofen onderbouwen met een bovennatuurlijk extra grondbeginsel of principe, zijn de geestelijken. De theologen, de priesters. De mensen die

preken in kerken. Grote gebouwen waar veel mensen bijeenkwamen en die in een uur tijd heel veel mensen konden/kunnen beïnvloeden met de waarden die de filosofen hebben uitgedacht, die theologen nog eens extra hebben onderbouwd en die de eenvoudige, niet geleerde of gespecialiseerde gelovigen zich eigen moeten maken.
Daarnaast zijn er ethici. Ethici zijn mensen, die over wat de filosofen hebben uitgedacht weer verder gaan denken om die waarden in de praktijk om te zetten. Je zou zeggen: dat kunnen mensen toch zelf. Mensen zijn zelf toch verstandig genoeg om te beoordelen hoe je in de praktijk van het leven moet handelen?
Nee, er zijn heel veel situaties in het leven waarover geleerde mensen extra moeten nadenken om te bepalen hoe er in situaties, waar belangrijke waarden mee gemoeid zijn, gehandeld moet worden.
Voorbeeld: in de tien geboden komen de waarden van de joods-christelijke traditie naar voren. Toch wordt er door mensen die die wetten onderschrijven tégen die wet gehandeld. Bijvoorbeeld: gij zult niet doden. In hoeveel zogenaamd christelijke landen wordt er niet door de overheid gedood? Kennelijk is die wet dus voor meerdere uitleg vatbaar. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld is de doodstraf nog geldig. Als er iets plechtigs aan de hand is, staat president Clinton als hoofd van de natie te bidden voor de microfoon en de tv-camera's. Tegelijkertijd zondigt hij/zijn land tegen de waardigheid van het menselijk leven, door God gegeven – zoals zij geloven.
Kennelijk is de wet: gij zult niet doden, een gebod voor de waarde van het leven, dus voor meerdere uitleg vatbaar. In zulke gevallen zijn ethici nodig. Dit zijn mensen die in staat zijn aan de hand van allerlei studies zo dicht mogelijk te komen bij de praktijk van het goede handelen. Waarom mag die staat dus wel of niet doden?
Voorbeeld geven van waarom wel of niet
Je hoorde mij zeggen: die ethici zijn in staat om 'zo dicht mogelijk' te komen bij een goed oordeel wat wel of niet mag met die waarde van het recht op leven.
Wat filosofen, theologen, geestelijken, ethici en andere denkers zeggen over grondbeginselen, waarden van het menselijk bestaan, de samenleving, is niet een op zichzelf staande waarheid.

- traditie
- godsdienst – levensbeschouwing
- context – cultuur

Een afweging op argumenten en invloeden. (Tekening)

Voortdurend nadenken

Ik wil nog een woord toevoegen: ideeën.
Een idee is: een ondersteld eeuwig en volmaakt grondbeeld of voorbeeld van iets.
Als u zegt: ik heb een idee, heeft u er dan enig idee van dat u zo'n plechtige uitspraak doet? Dat u een wijsgerige/filosofische term gebruikt?
Een idee is dus, eenvoudiger gezegd, een voorstelling van iets. Het is een gedachte over iets. Ook: een ontwerp plan.
Een waarde heeft dus ook met een idee te

maken. Een idee van:
Wat is de mens?

- Een rechteloze slaaf die je als ondernemer voor je kunt laten sloven?
- Een stuk vlees, dat je voor je seksuele driften kunt gebruiken en betalen?
- Een door de Scheppende gewild individu als mede-scheppende op aarde?
- Een kind dat speelt voor Gods aangezicht
- Een waardevol individu dat eigen rechten heeft?

Wat is een dier?
Wat is de natuur?
Dus heb je er een idee van wat een dier eigenlijk is?
Spreken over waarden vraagt dus om een voortdurend nadenken.
Een eigen mening vormen over de waarde van de mensen, de elementen, de dingen om ons heen.
Spreken over waarden is dus voortdurend bezig zijn je hersens, je intellect, je verstand te gebruiken.
Spreken over waarden betekent tegelijkertijd dat je niet meer van die waarde kunt beamen dan je zelf kunt onderschrijven.
Ik bedoel daarmee: als je een waarde is aangeleerd, in hoeverre hebt je die in je leven ook echt vanuit je zelf kunnen onderschrijven?
Of heb je daar nooit echt over nagedacht?

Of heb je die waarde maar voor zoete koek aangenomen omdat degene die jou die waarde doorgaf het vast beter zou weten dan jij? Kan dat?
Of kun je alleen maar voor je eigen leven, denken, spreken en handelen verantwoordelijk zijn?
Waarden worden geboren, gehandhaafd, uitgevoerd in een context.
Voorbeeld:

- discussie over euthanasie: leven rekkende gezondheidstechnologie, middelen voor euthanasie, wetgeving
- Japan: ouderen als zij hun gebit verliezen,
- de Indianen: gaan ergens liggen om te sterven.

Standpunten veranderen door veranderende context.
Nieuwe discussie: sperma laten invriezen.

- als je overleden bent je lichaam laten invriezen

Gender

Nieuw woord: waardendiscussie is gender bepaald.
Gender – sekse. Gaat het om mannen of vrouwen?
Terwijl ik deze lezing schrijf heb ik heel erg het idee dat het gaat over mannen: filosofen, theologen, geestelijken, ethici.
Stel: vanaf de twintiger jaren van de voorbije eeuw gingen steeds meer vrouwen studeren, vanaf de jaren vijftig kwamen ze in de politiek: wie hebben tot dan de waarden bepaald?
Af en toe tijdens mijn lezing zal ik me afvragen: waar heb ik zelf in die discussie meegedaan?
Standpunten veranderen in een veranderende context.

Voorbeeld: context verandert in onze tijd door multiculturele samenleving.
In geval van doodstraf: veel vluchtelingen komen uit een cultuur waar doodstraf een waarde is. Belangrijk. Gebaseerd op godsdienst.
Als u er voor bent dat deze mensen in onze vertegenwoordigende bestuurslichamen komen: gemeente, provincie, parlement, dan kunnen die ideeën ook veranderen. Herinvoering doodstraf? Wat zegt dat over onze verantwoordelijkheid tegenover onze waarden?
Zitten er voldoende vrouwen in vertegenwoordigende lichamen?
Ideeën over vrouwen: wat vrouwenbeweging heeft bevochten ten aanzien van vrouwenrechten, kan teruggeschroefd worden door inbreng van mannen uit andere culturen.
De vraag is steeds – en dat is een heel belangrijke voor ons vrouwen — : wie nemen er aan de discussie over waarden, over de grondbeginselen in onze samenleving deel?
Waar wordt die discussie gevoerd? Binnen vrouwen organisaties bijvoorbeeld over zorg.
Komt het resultaat van zo'n discussie bij beleidsmakers, bij volksvertegenwoordigende instanties terecht?
Bijvoorbeeld de discussie op radio 1 elke avond tussen 19 — en 20 uur.
Op televisie discussie programma's. Dat zijn een soort smaakmakers, opinievormers. Daar wordt de opinie gevormd. Wie doen daar aan mee? Zorg jij dat jouw mening wordt gehoord?
In feite is het een heel politieke aangelegenheid om met waarden bezig te zijn.
Het persoonlijke is politiek.
In een proces van het redeneren over een waarde, of die waarde 'gerechtvaardigd' is, is het heel belangrijk om het inzicht van anderen te bestuderen. Bijvoorbeeld: tegen de doodstraf. Waarom zijn anderen er voor? Waar is die mening op gebaseerd? Waarop is mijn eigen tegen-doodstraf-zijn gebaseerd? Waar komt mijn standpunt vandaan? Waar komt het standpunt van de anderen vandaan? Op welke waarden is mijn standpunt gebaseerd? Op welke waarden is hun standpunt gebaseerd? Hebben die standpunten nog wel geldigheid in deze tijd?
Word je moe van dit soort discussies en denk je: dat kan ik niet behappen en dat moeten anderen maar doen? In hoeverre kun je dan een verantwoordelijk burgeres van dit land zijn?

Geldigheid

Bij waarden gaat het om de geldigheid. Dit geldt wel of dit geldt niet. In dat gelden zit iets van: wat is het waard? Een gezegde luidt: wijsheid geldt meer dan kracht. Als het over een wet gaat bijvoorbeeld. Dus het wijs omgaan met een wet is belangrijker dan de wet doordrukken. Het woord wijsheid speelt bij 'waarden' dus een belangrijke rol. *Vrouwen van dagen*: wil zeggen: wijze vrouwen. Nog een gezegde: gewaardeerd worden dat geldt hem/haar meer dan rang of stand.
Het gaat dus om de geldigheid.
Ik ga terug naar het woord *traditie*. Het etymologisch woordenboek geeft als een van de wortels van het woord waarde het werkwoord 'worden', in relatie tot draaien, buigen, wenden. Deze woorden zeggen iets over het steeds weer herwaarderen van een waarde: binnen een context, veranderende inzichten, veranderende machten, krachten, enzovoort. Zo draait, buigt en wendt de waarde in de discussie, de gesprekken, in het leven en zo wordt de waarde steeds opnieuw gevormd en geformuleerd.
De waarden waar het in onze samenleving om gaat zijn vooral gebaseerd op de Griekse traditie en de joods-christelijke geschriften.
De Griekse geschriften dateren van de filosofen rond ca. 500 tot 400 voor Christus en later.
De bijbelse geschriften dateren ook uit die tijd: ca. 700 voor Chr. zijn de meeste boeken uit het Oude Testament opgeschreven. Die van het Nieuwe Testament ca. 200 – 400 na het begin van onze jaartelling.

Beide tradities, de Griekse en de joods-christelijke, zijn door kerkvaders als onder andere Augustinus (354-430) gebruikt in hun vastleggen van theologie voor onze tradities.
Theologie studenten van nu zijn nog met Augustinus bezig in hun studie. En bekijk eens hoe die kerkvaders vrouwen 'waardeerden'.
Vervolgens de Middeleeuwen: het herontdekken van Griekse filosofen. Daardoor een nieuwe mensvisie, herwaardering van denkbeelden en ideeën enzovoort.
Natuurkundigen, filosofen, Verlichting, Postmodernisme.
Als we teruggaan in de traditie en kijken waar de eerste geschriften over onze waarden vandaan komen, dan belanden we bij de Grieken.
Voordat we gaan lezen in de Griekse teksten moet de vraag beantwoord worden:

- welk mensbeeld hadden de Grieken van 400 v. Chr.?
- welke visie hadden ze op de maatschappij?
- wat was de historische en maatschappelijke situatie?

Dit geheel van antwoorden is: de context. Dus in welke context leefden de Grieken?
De antwoorden op die vragen moet je vergelijken met de antwoorden op de vragen van onze eigen context.

- welk mensbeeld hebben wij in 2000?
- welke visie hebben wij op de maatschappij?
- in welke historische en maatschappelijke situatie leven wij?

Deze antwoorden moet je met elkaar vergelijken. Pas dan kun je zeggen of de waarde van die filosofen van toen nog voor ons kunnen gelden.
In een discussie over waarden zijn vooral de argumenten belangrijk. Je plaatst ze tegenover de argumenten van anderen. In sommige gevallen moet je zelf beslissen. Maar je luistert ook naar anderen. Daardoor word je eigen mening aan het wankelen gebracht. Of juist versterkt. Of veranderd. Of bijgesteld.

Waarde voor vrouwen

De mensen die de filosofie van Aristoteles (384-322 v. Chr.) konden horen waren a) mannen, jong en oud en b) zij waren vrije burgers met een zeker bezit. De rest van de Griekse bevolking was buitengesloten. Dat waren slaven en vrouwen en ieder die geen Grieks burger was.
Dus als Aristoteles zich gaat bezighouden met de vraag: hoe vind ik het hoogste geluk? dan doet hij dat vanuit zijn context: als rijke Griekse burger, die gewaardeerd wordt en die niet zijn brood verdient in dagelijks zweten en zwoegen en die geen kinderen baart. Met andere woorden die in grote mate kan doen en laten wat hij zelf wil.
De vraag is wat zijn zulke waarden waard voor vrouwen uit zijn tijd?
Voor vrouwen uit onze tijd?
Over die waarden moet dus goed nagedacht en gesproken worden door vrouwen van nu om te zien wat aan de waarden die hij heeft benoemd veranderd zou moeten worden?

Kunnen vrouwen achter Aristoteles' waarden staan: doel van het leven is geluk?
Aristoteles kan zich dus veroorloven aan het mensbeeld hoge eisen te stellen. Het gaat om mannen die op hun eer zijn gesteld, die als geronten, oudsten, (gerontologie) in de raden zitten. Het goede leven dat Aristoteles op het oog heeft, is dus verbonden met hoge posities, welstand, macht. Dat zegt iets over de democratie in die tijd.

Het is een grote stap naar de Middeleeuwen: Vorsten. a) hoe gedragen vorsten zich? b) Hoe houd je de gemeenschap in de hand?
Enerzijds is er de geestelijkheid die vorsten in bedwang wil houden, anderzijds ondersteunen ze vorsten.
Het ontwerpen van een christelijke deugdenleer is vooral gericht op vorsten: hoe zij zich hebben te gedragen.
Drie standen in de Middeleeuwen: geestelijkheid, adel, boeren.
Dus 'achterlijker' dan in de Griekse traditie.
De weg die wordt gevolg in ca. 1000 in Midden en Noord-Europa: sociaal collectief gedrag, kerstening van heidense godsdienst.
Preken van geestelijkheid en traktaten: instrueren, waarschuwen, bewegen, bevorderen tot een bepaald gedrag.
Deugden zijn vooral: gehoorzaamheid, vrijgevigheid, gastvrijheid, werklust, nederigheid, naastenliefde.
Circa 12^{e} eeuw: dieptekerstening: opkomst steden en burgers. Andere samenstelling van bevolking. St. Franciscus en Sta. Clara. Begijnen, armoedebewegingen.
Andere deugden in de tijd van Luther (1483-1546). Boerenoorlogen tegen de vorsten. De houding van vorsten strookt niet met gevoel van rechtvaardigheid: Justitia. Thomas Münzer (1490-1525), revolutionair Christendom: socialistisch. Opstanden.
Vooral te maken met visie op maatschappij.
Het goede leven is sinds de visie van Aristoteles dus veranderd door de Verlichting en de Franse Revolutie onder andere.
Bijvoorbeeld: Socialisme: gericht op gemeenschap. Gelijkheidsbeginsel.
Gelijkwaardigheidsbeginsel.

Vrouwenbeweging

Met de vrouwenbeweging in de jaren zeventig van de twintigste eeuw hebben vrouwen haar ideeën gesteld tegenover die van mannelijke intellectuelen. Vrouwenbeweging is cultuurkritiek.
Cultuurkritiek is de werkelijkheid omvormen. Idee > spreken > handelen.
Hebben wij/jullie daar aan meegedaan? Op welke manier?
De vraag is: gaan we bij het ouder worden daarmee door?
In het boek van Annelies van Heijst lezen we: 'Taal vervult een spilfunctie bij de constructie van de werkelijkheid.' Voorbeeld: specifieke woorden uit de vrouwenstrijd: onderdrukking, patriarchaat, sekse specifiek.

Wij worden vaak aan onze woorden herkend. Het is ons vakjargon. Ons dialect. ‘Taal’, aldus Van Heijst heeft werkelijkheidvormende krachten.’ Taalconstructies zijn geen product van individuen, maar liggen ingebed in sociaal-culturele verhoudingen en waarden. Daardoor is de visie en het woord van de een meer waard dan van de ander. Afhankelijk van wie spreekt of schrijft, en tot wie, is taal een machtsmiddel ter overheersing of ter onderschikking. Taal is om iemand te verleiden of te manipuleren. Ter communicatie of verbale executie.’

Ik vind het zelf belangrijk om ook bij het ouder worden na te blijven denken en te blijven spreken over waarden die binnen de vrouwenbeweging zijn benoemd. Om te lezen wat vrouwelijke wetenschapsters daar over schrijven. Alleen op die manier kan ik meedenken en mee praten over de manier waarop vrouwen de cultuurkritiek waarover het in de jaren zeventig ging, ook in de 21^{e} eeuw kunnen omzetten in een andere samenlevingswerkelijkheid. Wat men in de christelijke traditie geleerd had, was onveranderlijkheid, een waarde in zich. Een van de godsbeelden was God als de Onveranderlijke.`
Tegenwoordig is bijna alles veranderlijk. Daar is niets fout mee.
Wel belangrijk is, dat wij als vrouwen blijven mee denken en mee praten over het waarom van veranderingen. Ieder van ons vanuit haar eigen levensgeschiedenis en met de mogelijkheden die zij heeft in haar eigen leefomstandigheden.
Linda R.Gannon zegt in haar boek ‘Women and aging’. ‘Wijsheid waarover ouderen in toenemende mate zouden beschikken heeft niets met intellect of geleerdheid te maken. Wijsheid is gebaseerd op levenservaring. Als je kunt reflecteren op wat er in je leven gebeurt, als je dat kunt verwerken en integreren in je bestaan, dan snap je meer van het leven.
Deze vorm van wijsheid kun je alleen ontwikkelen, als je de opgelegde patronen, die voortkomen uit opvoeding, traditie en cultuur, durft los te laten. Dan ga je leven vanuit je ‘eigen-wijsheid’ en je eigen bron. Dat betekent dat je kunt blijven groeien, ook in het ouder worden.’

==========

Opgaven voor de middag

kies een vrouw uit de groep die het gesprek en de tijd bewaakt.
kies een vrouw die terug in de grote groep in grote lijnen verslag doet van de uitkomst van het gesprek.

Eigen-waarden

1. Vrouwen die in het boek ***Vrouwen van dagen*** aan het woord komen,
   - raakten vanaf de zestiger jaren betrokken bij allerlei culturele en maatschappelijke veranderingen.
     - Welke maatschappelijke, culturele, levensbeschouwelijke veranderingen zijn voor jou belangrijk geweest vanaf de zestiger jaren?
   - Hebben die veranderingen te maken met feministische/kritische inzichten?

- Maak, voordat je aan het gesprek begint, voor jezelf een lijstje. Eventueel met behulp van een levenslijn of jaartallen.

2. Vrouwen die in het boek ***Vrouwen van dagen*** aan het woord komen vinden
   het belangrijk ook in de levensfasen van het ouder-zijn kritisch te blijven kijken naar het eigen leven in relatie tot de maatschappij en de wereld waarin zij leven.

- Welke waarden in relatie tot de maatschappij en de wereld om je heen zijn – nog steeds – belangrijk voor jou?
- Zijn er nieuwe waarden, geïnspireerd door de vrouwenbeweging aan toegevoegd? Welke?
- Welke geef je door?
- Op welke manier?
- Voel je je geïnspireerd door andere vrouwen? Wie?

==========

Evaluatie studiedag over waarden in het Ignatiushuis te Amsterdam 18 februari 2000

- Opgezien tegen nieuwe vrouwen; het is meegevallen.
- Positieve ervaring. Ik zoek verdieping. Het vraagt om voortzetting.
- Heleboel opgerakeld. Jammer, te kort. Meer diepgang. In uitnodiging meer specifieke informatie.
- Leesstukken waren moeilijk. Toch verband achteraf. Heb *Vrouwen van dagen* gelezen, wil uitdiepen en ervaringen uitwisselen.
- Het viel mij ook mee. Gesprekken in kleine kring fijne ervaring.Hheb persoonlijk veel aan feminisme gehad. Fijne dag.
- Blanco binnengekomen zonder papieren. Ontzettend boeiend. Persoonlijke verhalen. Een goede sleutel om naar eigen leven te kijken. Ik ben een oude feministe. Graag vervolg.
- Gesprekken in groepjes plezierig. Heel andere invalshoeken. Verruimend. Kritiek: vragen te veel lading met het feminisme. De groep is te groot.
- Kritisch ouder worden frappant om je geschiedenis op te halen. Ik ben door geschiedenis geworden die ik ben. Groep te groot.
- Gegeven info uitstekend. Groepjes niet te groot. Heel zinvol. Terug in geschiedenis. Heerlijk in een land waar dit kan.
- Ik dacht bij de inleiding: oh dit gaat fout. Stom van mezelf. In oktober redelijk goed afgelopen.
- Kleine groepjes leuk. Je hoort andere verhalen. Jammer, te weinig de diepte ingegaan.
- Wat mensen elkaar te vertellen hebben. Ludieke tijd van zeventiger/tachtiger jaren. Veel meegemaakt. Te veel op feminisme. Ander beeld. Boeiende samenvatting. Niet genoeg de diepte in. Hoe je dat dan doen moet? Toch gevoel er zou meer uit kunnen komen. Vragen te ingewikkeld.
- Ontvangst en verzorging rommelig. Ik heb me geërgerd. Dagen zouden voortgezet moeten worden. Vragen gestructureerder. Een vervolg met zoveel mogelijk dezelfde mensen. Wil jij dat doen?
- Dag was goede prikkel. Llevensreis. Zelfde kritiek. Voorbereiding (uitnodigingsbrief) niet goed. Door vragen goed praten.
- Dubbel, waardevolle dag. Voor ouder worden handvatten niet. Herhaling van wat ik wist. Geen nieuwe dingen. Misschien zelf te veel op zoek naar nieuwe dingen.
- Ging hier schoon naar toe. Moed om verder te gaan. Bedankt iedereen.
- Pas op de plaats. Net 48 jaar, maar ik heb zin om ouder te worden. Herwaardering van waarden waarmee je geleefd hebt. Bij mij is het wel de diepte in gegaan. Droom die ik al

heel lang heb, is hier deze dag duidelijk geworden. Genoten van samenzijn van vrouwen. Genoten van de vrouwen: wijsheid, kracht en spirit
- Een hogedrukdag. Geen kritiek op feministisch aspect. Besef dat ik mijn leven dank aan feminisme. Feminisme heeft naast het geloof een grote stuwende kracht uitgemaakt.
- Artikel moeilijk. Heel prettige dag gevonden. Heerlijk om over zulke dingen te praten.
- Aan het eind: zou jij verder willen met ons?

Sieth Delhaas en antwoord op laatste vraag: ik ben hier gast en ik kan niet mezelf aanbevelen.

Vrouwen en kritisch ouder worden (2000)

Sieth Delhaas

'De Tiltenberg'- Vogelenzang 20 maart 2000

Inleiding

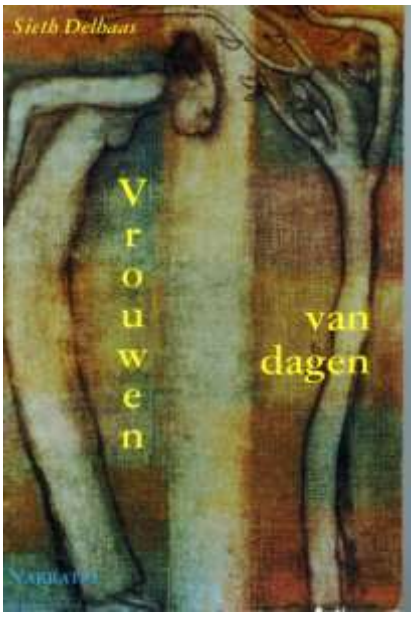

Met een variatie op de vraag van de filosoof Aristoteles 'Hoe te leven?' stel ik de vraag:

'Hoe oud te worden?'

Die vraag is voor tweeërlei uitleg vatbaar. Enerzijds de vraag naar de grens van het leven.

Maar ik bedoel de andere variant: Hoe zou het moeten? Dat oud worden.

Ik spreek hier, voor de duidelijkheid, even niet over ouder worden. Met ouder worden zijn we ons hele leven bezig. Deze dag willen we het concreet hebben over de leeftijdsfase waar je er niet meer omheen kunt: ik word nu echt oud.

In de voorgeschiedenis van het boek *Vrouwen van dagen* staat, dat de werkgroep 'Overleven door vriendinnen' gekozen heeft voor vrouwen van zestig jaar en ouder.

Enerzijds wilden we niet uitgaan van 65 jaar. De leeftijd waarop de meeste mannen van onze en de vorige generatie(s) werden gepensioneerd. Vrouwen met een betaalde baan werden meestal met 60 gepensioneerd. Die vijf jaar eerder hadden een grote invloed op de hoogte van hun pensioen.

Oud in beeld

Spreken over oud zijn en ouder worden bij jonger dan zestig jaar, vinden wij als groep die dit boek heeft voorbereid, een ontwikkeling, die niet moet worden aangemoedigd. Ger Tielen, directeur van het Nederlands Platform voor Ouderen en Europa (NPOE) zei vorige week in de VPRO-gids 'Op de huidige arbeidsmarkt is 45 jaar al bejaard. Zeker is, dat media ouderen vaak heel stereotiep in beeld brengen.' NPOE organiseert dezer dagen in Rotterdam het filmfestival *Oud is in Beeld*.

Ik schreef dat bij zestig jaar vaak veranderingen in het zelfbeeld ontstaan, die verwijzen naar de derde levensfase (p9). Ik schreef dat uit eigen ervaring, die louter op gevoelens was gebaseerd. Mijn vermoeden wordt bevestigd in het boekje *Nog vele jaren*, dat de symboliek van elk levensjaar weergeeft. Bij 60 jaar staat: 'Volgens sommige Chinese taoïstische scholen kan men zich pas geheel wijden aan het allerhoogste wanneer men de zestig nadert. De oude Grieken noemden zestig de leeftijd van de filosoof – de mens die zoekt naar de diepste betekenis van de dingen en de fundamentele waarden.

De filosofe -ik zet de tekst maar even in de vrouwvorm om onszelf er gemakkelijker in te herkennen, sd – de filosofe begint bij zichzelf. Zij kent zichzelf in haar betrekkelijkheid èn onvergankelijkheid. Zij relativeert zonder cynisme en stelt zonder dogmatiek.

Zelfkennis is het uitgangspunt van de filosofe. Zij is mild, maar vergoelijkt niet. Zij onderscheidt, maar veroordeelt niet. Zo zeeft zij het kaf van het koren.

Als zij raad geeft, wekt zij waarachtigheid, zodat de ander zichzelf het antwoord hoort geven.

Haar laatste woord is zwijgen.'

Hoewel ik deze tekst in de zij-vorm heb omgezet, herken ik in deze regels weinig van mijn eigen leven. Het is voor mij toch de wereld van de mannelijke filosoof, die leeft in een voor hem vanzelfsprekende wereld. De wereld mede door zijn hand ingericht. In cultuur gebracht.

Kijken met eigen ogen

Onze werkgroep heeft er duidelijk voor gekozen bezig te zijn met een ander perspectief. Met een andere kant van kijken naar de wereld bij het ouder worden. En met diezelfde ogen naar ons zelf te kijken. Het is de manier van kijken, die we ons hebben eigen gemaakt toen we oog en oor begonnen te krijgen voor wat er omging binnen de vrouwenbeweging vanaf het einde van de jaren zestig. Waarin wij – zoals we als werkgroep 'Overleven door vriendinnen' met elkaar gewerkt hebben – vroeg of laat, in die beweging mee gingen spreken. En vanuit dat kijken, luisteren en spreken is een levenshouding ontstaan.

Een feministische levenshouding. Het woord 'levenshouding' heeft de feministisch theologe Catharina Halkes al in een van haar eerste boeken gebruikt. Vanuit die levenshouding hebben wij nu zo'n vijftien tot twintig jaar geleefd en gewerkt.

In 1993 zijn wij met onze gesprekken begonnen. Negen vrouwen. Aanvankelijk hadden we meer vrouwen uitgenodigd, met de bedoeling het aantal nog uit te breiden. Maar in die tijd had iedereen het druk en sommigen voelden zich nog te jong en we bleven met deze negen over. Niet zo maar een willekeurige groep. Vier van ons hebben meegewerkt aan het project van de *Blikopener* van 1979 tot 1981. Maar in andere variaties hadden we ook in andere werksoorten vooral binnen de vrouw- en geloofbeweging en feministische beweging samengewerkt.

De eerste vraag voor ons was niet: hoe kunnen we kritisch ouder worden?

Onze vraag was in de eerste plaats: hoe kunnen wij vanuit onze feministische levenshouding en vanuit de feministische theologie een bijdrage leveren aan de discussie van oudere vrouwen in deze tijd. Het moest gaan om zorg voor, omzien naar elkaar, woonvormen, het regelen van ons afscheid, vieren en plezier maken. Door vriendinnen elkaar in het leven houden..

Al sprekend kwamen we er al snel achter dat onze levensomstandigheden gedurende die vijftien tot twintig jaar dat we bij het feminisme betrokken waren, ingrijpend veranderd waren en in de toekomst nog meer zouden veranderen. We moesten verliezen noteren: verlies van energie, van kracht, verlies van partners, uiteen vallen van oude verbanden. Van sommigen was de gezondheid of de mobiliteit zichtbaar achteruit gegaan. Tegelijkertijd bleef het voor ons wel duidelijk, dat we bij het ouder worden onze levenshouding, die we ons vanuit het feministisch/het kritisch perspectief hadden eigen gemaakt, niet wilden verliezen. De cultuurkritiek, het centrale woord van de vrouwenbeweging, bleef onverminderd noodzakelijk. Ondanks teloorgang van veel dat ons steun gaf in onze volwassenheid en middelbare leeftijd, wilden we bij het ouder worden toch verder met wat door de beweging verworven was. 'Onze kracht willen we gebruiken om veranderingen van de positie van vrouwen in cultuur, kerk en maatschappij uit te bouwen.'

Het feministisch moment

Daarop volgende vier jaren spreken over thema's die we belangrijk vonden bij het ouder worden. Deze waren vooral gericht op de persoonlijke beleving en situatie.

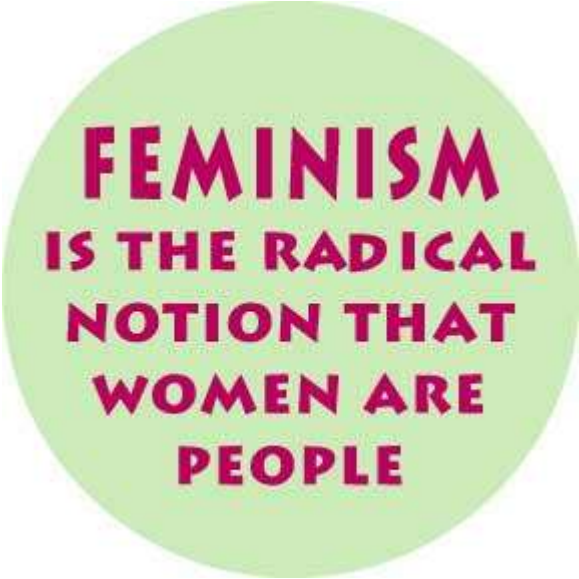

Verder uitleggen hoe we daarmee zijn omgegaan. Het feministisch moment.

Het proces. De enquête. Het schrijven. Het boek. Daarna: de studiedagen.

Voor wie het niet gelezen hebben vertellen van de levensdomeinen. De thema's

Bij het verwerken van de ruim tachtig enquêtes – en dan moet je je voorstelen, dat dit om zo'n vijf tot acht pagina's ging van ingevulde of vaak getypte of handgeschreven teksten –, moet ik bekennen dat ik me vaak teleurgesteld heb gevoeld. Werkend met de vraag in mezelf: Is dit het nu? Hebben we daar alles voor gedaan? Zijn we wel verder gekomen dan veel halfslachtige resultaten?

Ik las over terugval in oude patronen. Bijvoorbeeld bij het ouder worden 'toch weer' (!!!) terugvallen op kinderen en familie. Lekker genieten van uitjes, speciale aanbiedingen voor ouderen, bustochten. Het voor gezien houden wat betreft de problemen in politiek, kerk en wereld.

Ik merkte dat ik daarover met mezelf in discussie moest. Want mijn teleurstelling zegt meer over mijn eigen verwachtingspatroon bij het ouder worden, terwijl ik tot de jongsten behoorde, dan over de werkelijkheid van degenen die de enquête hadden ingevuld. Ik moest nog leren te accepteren dat mijn beeld over ouder worden, vanuit mijn eigen denken en levenservaring, gericht is op activiteit, doorgaan, de levenshouding volhouden die ik aangenomen heb toen ik me bewust in de vrouwenstrijd begaf.

Kostbare inhoud

Van bezig zijn met de enquêtes naar de inhoud van het boek zelf zag ik toch een ander resultaat. Want als ik de teksten lees, dan vind ik de inhoud eigenlijk steeds kostbaarder worden. Het is wat ik kon zeggen in een interview: 'Achter al die uitspraken zie je het verhaal van vrouwen.' Dat is de waarde van de verzameling teksten. Het is vastgelegd: al dat terugkijken naar het verleden. En vanuit de positie op dat moment: maart/april 1998 vooruit kijken met de vraag: hoe zal het worden, later, als ik oud ben?

Er wordt heel veel gesproken over later. Er zijn ontroerende en bemoedigende voorbeelden van. Bijvoorbeeld bij het thema euthanasie hier van een 82jarige: 'Ik heb nog weinig nagedacht over mijn levenseinde. Ik hoef me er nog niet mee bezig te houden, hoe dat misschien zal zijn. Daarop kan ik me niet voorbereiden als op een verzekering. Ik weet dat ik vandaag leef en daar geniet ik van. Dat is tegelijkertijd een uitdaging voor me.' En een bijna 90jarige: 'Te veel zorg voor de toekomst ontneemt je veel energie, die je voor het heden nodig hebt'.

Dat is pas wijsheid.

Bij het nadenken over de inhoud van al die enquêtes, mijn vage gevoelens van teleurstelling over – laat ik het maar noemen – het resultaat van het feminisme, heb ik een samenvatting gemaakt onder het kopje *verwarring*.

Verwarring

Verwarring, een gevoel van onzekerheid, richtingloosheid op de grens van levensfasen. Van middelbare leeftijd naar ouder worden. Dat lijkt me een natuurlijke verwarring. In andere culturen zijn er rites voor de overgang van de ene levensfase naar de andere, die helderheid verschaffen bij de overstap.

Hoewel: ik merk dat steeds meer vrouwen eigen rites bedenken voor die overgangen.

Volgende week zaterdag heb ik een groot feest van een vriendin die zestig wordt. Ze heeft speciaal geld daarvoor gespaard om dat feest te kunnen geven als alleengaande vrouw.

Tenslotte kwam ik tot de conclusie, dat de verwarring die ik in de enquêteteksten vaak tegenkwam – of die ik er in las – ook te lezen is in de teksten van onze werkgroep. Het is een verwarring, die ik ook voortdurend bij mezelf tegenkom. Enerzijds de uittocht uit het oude bestaan van tradities, benauwdheid, kleinhouden. Noem de woorden maar op die bij je eigen geschiedenis horen als het om het verleden gaat. Vanuit die uittocht radicaal meedoen, of gematigd, met vernieuwingen in eigen leven, de kerk, de politiek, en in globale verhoudingen.

Anderzijds is er de twijfel. Niet zozeer of je terug wilt naar die oude plekken, verhoudingen, relaties, verbanden. Het is – als ik naar me zelf kijk – soms een ongenuanceerd verlangen, dat ik niet kan benoemen. Want als je me vraagt: zou je dat en dat dan willen? dan zou ik onmiddellijk zeggen nee of ik zou zeggen, ja misschien, maar dan zou er wel dit of dat moeten veranderen. Nooit meer terug op de oude voorwaarden.

Ik heb mezelf aangeleerd om mezelf op zulke vage gevoelens te bevragen: breng je verlangen eens onder woorden. Wat daarin wil je terug? Wat niet? Hoe zou dat gerealiseerd kunnen worden?

Ik merk, dat de onvervulbaarheid van die verlangens nu, meestal toch weer uitkomen bij die cultuurkritiek, die de belangrijkste kern is van het feminisme.

Ik vond daar een mooi voorbeeld van toen ik enkele jaren geleden was uitgenodigd een lezing te geven voor het KVG-kader in Limburg. Het had als jaarthema gekozen: de toekomst is vrouwelijk.

In mijn lezing, ben ik eerst met dat woord vrouwelijk aan de gang gegaan. Welke bezwaren ik daar tegen had. Ik begreep wel wat ze ermee wilden zeggen, maar tegelijkertijd waren de kadervrouwen er zich niet bewust van het gevaar dat dat woord inhoudt: vrouwelijk is biologisch gebonden. Omdat je vrouw bent doe of denk je zus of zo. Het geseksueerd zijn.

Ik heb hen iets doorgegeven wat mij trof in een toen juist uitgekomen boek van Selma Sevenhuijsen. 'Feminisme en zorg', zegt deze sociaal wetenschapster 'is een ongemakkelijke verhouding.'

Die opmerking kan ik onmiddellijk onderschrijven. Vanuit mijn eigen geschiedenis weet ik, dat ik enerzijds zelf mijn kinderen wilde opvoeden, dat ook leuk vond, maar ik wilde ook buitenshuis werken, mijn journalistieke werk doen. Ik wilde niet in die eeuwig terugkerende tredmolen van het huishoudelijk werk verdrinken. Maar kinderopvang was er in de zestiger jaren nog niet. En in het begin, dat heeft toch wel tot het begin van de jaren zeventig geduurd, had de omgeving kritiek als ik buitenshuis werkte. Het onbehagen van de vrouw van Joke Smit was mij uit het hart gegrepen.

Maar, zorg is niet meer alleen het probleem van vrouwen en feministen, vindt Sevenhuijsen. Zorg is een maatschappelijk probleem geworden waar de politiek zich noodgedwongen mee bezig dient te houden. Enerzijds door veranderingen in de maatschappij: te dure zorgkosten, meer ouderen (sic), hoge eisen aan gezondheidszorg. Sevenhuijsen schrijft: 'Het feminisme, zoals dat eind jaren zestig opkwam, kan zonder meer worden opgevat als een rebellie tegen de vrouwelijkheid van zorg en de daaraan gekoppelde ondergeschiktheid van vrouwen aan mannen. Feministen eisten de openbare ruimte op, en brachten luid en duidelijk naar voren dat zij geen zin meer hadden in het 'vrouwelijk levenslot', in het leven dat hun moeders voor hen hadden geleefd. Zorgen werd afgeschilderd als saai, monotoon en traditioneel, en daarmee als een barrière op de weg naar zelfverwerkelijking.'

Maar, gaat Sevenhuijsen verder, ondanks die kijk op zorg, van die zorg af willen, zijn feministen toch voortdurend bezig met die zorg. Want zorg doet zich in de praktijk van het dagelijks leven steeds voor. Je kunt er niet omheen. Ook de zorg voor jezelf, je eigen woning. We zien aan de hedendaagse jonge vrouw die alles heeft wat wij toen wilden: baan, kinderen, huis, man, hoe ze er aan toe zijn. Daar moeten in de eerste plaats maatschappelijke oplossingen voor worden gevonden.

Sevenhuijsen verantwoordt zich in haar boek over haar eigen houding in dit vraagstuk met: 'Sinds 1975 ben ik actief betrokken geweest bij wat ik achteraf zou kunnen interpreteren als een zoektocht naar geschikte vocabulaires (het onder woorden brengen) om zorgkwesties

vanuit een feministisch perspectief tot een politiek thema te maken, en om daarbij ‘te denken wat we doen’.

Sevenhuijsen constateert, dat er bijvoorbeeld in het Angelsaksische gebied een breed debat gaande is over feminisme en ethiek. Het feministisch denken raakt inmiddels redelijk geïntegreerd in het vakgebied van de politieke filosofie.

Dat betekent dus, dat het ‘onzinnige gedoe’ van die ‘blote buiken vrouwen’ – ik heb het deze week over het feminisme nog zo horen uitdrukken door een vrouw – door vasthoudend bezig zijn op allerlei terreinen door vrouwen die de feministische zienswijzen en eisen serieus namen, dat dat zogenaamde onzinnige gedoe, nu onderdeel is geworden van politieke discussie niet alleen, maar ook behoort tot het erfgoed van de westerse filosofie. En dat betekent, dat onze wensen, onze feministische cultuurkritiek en onze oplossingen, serieus besproken, gewogen en hier en daar ook tot uitvoering worden gebracht.

Feminisme en ouder worden

Hoe is dat nu met feminisme en oud worden? De radicale feministen van toen, eind jaren zestig, Selma Sevenhuijsen was er als een van de eersten bij, zijn nog niet van onze leeftijd. Dat geldt niet voor iedereen, maar het gaat mij nu even over het produceren van theorieën en de lange adem. Die radicale feministen van toen staan nog volop in hun beroepsarbeid of wetenschappelijk werk. Er is waanzinnig veel te doen op allerlei terrein. Ze zijn met weinigen. En, zoals we weten, is de strijd om erkenning van de feministische ideeën en mogelijke veranderingen voor een andere samenleving, en de weerstand er tegen, nog sterk.

Nadat ik *Vrouwen van dagen had geschreven*, ben ik verder gegaan met cursussen geven, artikelen schrijven, nadenken, mijn gedachten onder woorden brengen in interviews. Van mevrouw Rooijmans, de sociaal-gerontologe, die aan de VU heeft gestudeerd en die de vragen voor onze enquête heeft opgesteld, weet ik, dat onderzoek en de vraag naar: *hoe oud te worden*, aan de Vrije Universiteit binnen het vakgebied gerontologie, vooral bestudeerd wordt vanuit het perspectief van overheidszorg. Hoe moeten we al die ouderen in de toekomst verzorgen, opvangen, laten wonen etc.? Anderzijds is er de vraag vanuit het bedrijfsleven naar technologie voor die zorg en opvang, maar ook wat betreft het commerciële stuk: hoe kunnen we zoveel mogelijk aan deze bevolkingsgroep verdienen. Want een deel van die groep heeft veel geld uit te geven.

In beide uitgangspunten van kijken naar oud worden. is er, volgens mevrouw Rooijmans geen plaats voor kijken naar sekse specifieke velden. Dat wil zeggen: naar de vraag hoe deze generaties, die nu oud worden, zijn gebonden geweest aan een vanuit de cultuur opgelegd rolpatroon. Doorsnee was/is: de vrouw zorgde na het huwelijk thuis voor man en eventuele kinderen en nam andere zorgtaken in familie en buurt op zich, deed vrijwilligerswerk in de maatschappij. De man zorgde voor het inkomen, werd thuis verzorgd door zijn vrouw, had vrije tijd en had daardoor ook mogelijkheden en geld voor een hobby. Ik zeg dit nu in heel algemene trekken.

Vanuit het feminisme zou er, naar mijn idee, gekeken moeten worden naar: hóe willen vrouwen, die meegedaan hebben aan de tweede feministische golf en daar intensief bij betrokken zijn geweest, of zich daardoor aangesproken hebben gevoeld, oud worden? Welke verlangens, eisen die zij stellen aan de samenleving, willen zij gerealiseerd zien bij het ouder worden? In hoeverre willen of kunnen zij aan de realisatie van verlangens en eisen een bijdrage leveren?

Naar mijn gevoel, zijn er in het boek *Vrouwen van dagen* nauwelijks of onvoldoende duidelijke uitspraken te vinden hoe die toekomst er uit zou moeten zien. Ik denk, bij nauwkeurig lezen van onze uitspraken en analyse van die teksten, dat ze er uit te lezen zouden kunnen zijn. Echter, wat vrouwen concreet willen bij het oud worden, ligt niet zo helder op tafel als de luid en duidelijke eisen van vrouwen uit de jaren zestig en zeventig.

Je kunt de vraag stellen: Kan dat wel bij het ouder worden? Is het gerechtvaardigd om dat te verlangen van vrouwen, die eindelijk na vaak zware jaren, toekomen aan een periode van rust die ze hebben verdiend?

Toekomstprofetieën

Er is nog een ander probleem dat zich voordoet. Bij het lezen over oud worden, grijpt mij weer een vaag verlangen aan van luisteren naar toekomstprofetieën. Die komen van zowel mannen als vrouwen. Die gaan echter niet over wat mijn ideeën zijn over kritisch ouder worden. En dus op de één of andere manier datgene voortzetten – een manier passend bij oud worden – waar we binnen de vrouwenbeweging ons voor wilden inzetten.

Wat zijn nu die toekomstprofetieën?

Toen de thema's, die wij als werkgroep hadden besproken, de enquêtes waren uitgezet en ik me voorbereidde op het schrijven van het boek *Vrouwen van dagen*, heb ik deelgenomen aan een cursus van de psychologe Carola de Vries Robles. De cursus heette *Oud worden en ten volle leven*. De cursisten werden gevormd door een groepje van ongeveer tien mannen en vrouwen. Van de twee mannen viel er na twee keer een af. Ik zat daar met heel veel gemengde gevoelens. Ik heb die aan het eind bij de evaluatie ook zo geuit. Wat mij bijzonder stoorde dat deze cursus voortkwam uit een beweging van ouderen in de Verenigde Staten. Ik weet bij benadering wat de problemen van ouderen daar zijn. En de nadruk op innerlijk spiritualiteit daar, heeft vooral te maken met het feit, dat ouderen een soort vogelvrije groep is, die soms van staat naar staat trekt met grote stacaravans, waar het maar het goedkoopste leven is. Oud worden in Noord Amerika is voor grote groepen tegelijkertijd een verarmings- of een verpauperingsproces door het ontbreken van voldoende sociale voorzieningen.

Dus uitgaan van de situatie van Noord-Amerikanen werkt versluierend want deze is dit op geen enkele manier van toepassing op de situatie in Nederland. Anderzijds sprak de zoektocht naar inspiratie en spiritualiteit bij het ouder worden mij erg aan. Ik vond dat wij als werkgroep *oud worden door vriendinnen* daar in onze gesprekken te weinig aan toe waren gekomen. Daarin speelde ook mee onze verlegenheid ten opzichte van godsdienst, onze kerkelijke opvoeding, en zelfs bij sommigen tegenover feministische theologie.

Het andere aspect was, dat deze groep Amerikaanse ouderen wat betreft hun spiritualiteit, jatte, dat zeg ik even heel plat, uit de traditie van de Noord-Amerikaanse Indianen, terwijl

deze oorspronkelijke bewoners van dat continent door diezelfde witte Amerikanen van hun identiteit en erfenis zijn en worden beroofd.

Het cursusmateriaal was ook erg gebaseerd op Joodse teksten, muziek en religieuze invalshoeken. Mevrouw de Vries Robles, de samenstelster van de cursus, komt zelf uit die traditie.

Het was ontegenzeggelijk, dat de teksten, de muziek, de oefeningen heel mooi waren. Maar ik had het gevoel, dat we stappen oversloegen.

Ik mistte vooral het sekseonderscheid. Bovendien wilde ik blijven binnen mijn eigen cultuur, waar ik ook mijn eigen bronnen wilde opsporen. Als die er tenminste zijn!

Het aardige was, dat dat sekseonderscheid juist door de verhalen van die beide mannen, zo duidelijk werd. Niet in storende zin, want die beide mannen zaten daar ontroerend kwetsbaar in hun verhalen, maar er werden bij hun en onze verhalen geen vragen gesteld wat de positie van man- of vrouw-zijn in onze samenleving, daarmee te maken had.

Cultuurveranderingen

Dan zijn er wat mij betreft nog twee andere voorbeelden op de zoektocht naar: hoe feministisch oud worden. Een boek waar ik in het laatste hoofdstuk van *Vrouwen van dagen* over spreek, namelijk *Verlangen naar wijsheid. Moderne filosofie en ouder worden* van Gerard Koek. Prachtig. Ik heb er van genoten. Een man, die in zorgvuldige woorden spreekt over het ouder worden van onze generaties. De problemen, die deze ouderen ervaren doordat er zo verschrikkelijk veel veranderd is in de laatste helft, de laatste dertig jaar van de vorige eeuw. Vooral als het gaat om verlies van waarden en normen. Van levensbeschouwing en geloof. Bij het ouder worden zijn mensen juist daardoor verweesd geraakt. Hun houvast, dat hen tot ver in hun volwassenheid een ‘Sitz im Leben’ bood, is weggenomen, weggevallen, of hen, door de cultuurveranderingen van de laatste dertig jaar, eenvoudigweg ontstolen.

Als ik naar mezelf kijk, dan heeft mij in dat verlies van allerlei vastigheden van vroeger geholpen, dat ik veel las, ook boeken buiten het boekje van mijn achtergrond. Mij heeft geholpen dat ik hield van studeren, dat ik mensen in mijn omgeving had met wie ik over deze dingen kon praten en dat ik later ben gaan studeren. Mijn journalistieke werk vanaf 1970 heeft me ook met mensen en problematieken in aanraking gebracht, buiten mijn gereformeerde cultuur, waartoe ik me op de een of andere manier moest verhouden en waar ik op papier verslag van moest doen of er een visie over moest ontwikkelen. Die ontwikkeling had ik nooit doorgemaakt als ik ‘alleen huisvrouw en moeder’ was gebleven.

Het tweede punt, dat mij heeft geholpen in die cultuurveranderingen staande te blijven en juist daarin te groeien, is het me opgenomen weten binnen de vrouwenbeweging. Ik ben me er van bewust, dat het woord vrouwenbeweging een heel vage omschrijving is, maar ik bedoel er mee, dat hele veld van vrouwen die iets zeiden in het openbaar, de literatuur die verscheen, de bijeenkomsten die overal werden gehouden, symposia en cursussen die werden georganiseerd. En waar wij leerden onze mening te vormen over wat feministisch was en wat onze kritiek was op de cultuur waarin wij een ondergeschikte rol speelden.

De schrijver van *Verlangen naar wijsheid*’, Gerard Koek heeft zijn boek als docent aan de HOVO dus vooral geschreven voor ouderen, die tijdens hun volwassenheid geen gelegenheid

hebben gehad over de achtergronden van die veranderingen na te denken. Over de traditie van de filosofie

De centrale vraagstelling van het boek is: Kunnen ouderen op basis van hun levensjaren nog wijs worden in een moderne maatschappij. Hoe ziet de wijsheid er in onze tijd uit.

Ook in dit boek, hoe waardevol ik het ook vind, constateer ik, dat er over ouderen als groep wordt gesproken en niet met een onderscheid tussen levens van juist de generaties uit onze tijd tussen mannen en vrouwen. Dat moet er mijns inziens ook zijn voor een andere manier van ouder worden als men zijn jeugd en volwassen leven heeft geleefd in een matrijs van man of vrouw, waarin onze cultuur mannen en vrouwen heeft getracht te persen.

Dankzij dit boek ben ik wel in aanraking gekomen met de filosofe Martha Nussbaum en ik heb in het laatste hoofdstuk van *Vrouwen van dagen* geprobeerd via haar filosofie een aanzet te geven om in onze cultuur tot wijsheid te komen bij ouder worden.

Cultuur van wijsheid

Want dat is ook een probleem. Als Koek zich afvraagt of ouderen nog wijs kunnen worden op basis van hun levensjaren in een moderne maatschappij, dan komt daarbij voor mij de vraag op: kennen wij in Nederland — ik houd het maar even bij ons eigen land, als onderdeel van een westerse samenleving -, kennen wij wel een cultuur van wijsheid op basis van levensjaren? Duidelijker gezegd: was er in onze cultuur ooit een traditie van wijsheid op basis van levensjaren?

Is het daarom, dat de Amerikaanse ouderenbeweging, ook behorend tot de witte westerse cultuur – misschien moet ik er wel bij zeggen, met eenzelfde koloniaal verleden — van de Indianen hun gebeden, teksten en liederen nemen, om hun eigen oud worden te inspireren? Is het daarom, dat diezelfde beweging wijsheid zoekt in de Joodse teksten en traditie, omdat zij zelf niets hebben?

Het is dus een vraag aan onszelf. Hadden wij ooit een traditie, waarin oud zijn/worden als vanzelfsprekend verbonden was met wijsheid en respect?

Er schiet mij nu een gedachte te binnen over de interpretatie van het vijfde gebod: ‘Eert uw vader en uw moeder, …’

Ik wil nog een tekst noemen uit het katholieke internationale tijdschrift *Concilium*. Een zeer gerenommeerd tijdschrift, waaruit ik bij toeval een artikel in handen kreeg via de eerder genoemde cursus. De auteur heeft het over een ‘spiritualiteit van het ouder worden’. Hij schreef boeken als: *Ouder worden als een spirituele reis*. En een artikel: *Alsmaar ouder worden*. Hij wil met dit artikel aandacht vestigen op een verwaarloosd deel van het oud worden namelijk ‘een spiritualiteit voor ouderen’. Hij ziet dat er aanzienlijke vooruitgang is geboekt op het gebied van geneeskunde, voeding, huisvesting, vervoer en wetgeving die betrekking hebben op gerontologie – het gaat alweer over een artikel in Amerika!!! -, maar met deze bewonderenswaardige ontwikkelingen hebben theologie, filosofie en ethiek geen gelijke tred gehouden. Denkers op deze terreinen en in de menswetenschappen hebben de diepere dimensies van het ouder worden onvoldoende verkend.

Het is een artikel uit 1991. En ik heb het idee, dat er nadien, nog maar heel weinig over dit probleem is geschreven. Hoewel deze auteur af en toe het hij verwisselt door mannen en

vrouwen of hij/zij, neemt hij toch de ouderen als groep in een totaliteit, zonder onderscheid te maken tot de afzonderlijke geschiedenis van mannen en vrouwen als sekse.

Bij het zoeken in de bibliotheek kom ik enerzijds boeken tegen over ouderenbeleid en ouderenzorg. Dus wat andere generaties zeggen over ouderen. Bij het zoeken in de catalogus toegespitst op oudere vrouwen, kom ik op de problematiek van alleenstaande vrouwen. En de geschiedenis van grote vrouwen of portretten van schrijfsters, en andere bekende vrouwen. Maar niets specifiek over vrouwen en oud worden vanuit het sekse.

Er zijn in het nabije verleden wel enkele interviews gemaakt met oudere vrouwen, maar die gaan dan meer over problemen met al of niet gewerkt hebben, gescheiden zijn, vrouwen op de drempel van oud worden, maar niet over het oud worden zelf en hun ideeën daarover.

Thema's vanuit feministisch perspectief ben ik niet tegengekomen.

Leven in verwarring

Ik wil nog even terugkomen op het woord *verwarring* dat ik aan het begin noemde en waarin vrouwen, ik zelf ook, leef. Met enerzijds een traditie waarin ik het grootste deel heb geleefd – wat mij betreft tot mijn 35e-40e jaar – èn anderzijds de nieuwe keuzes van daarna, voor een groot deel buiten de tradities en in nieuwe ruimtes, die nog geen duidelijke contouren hebben vaak. Geen duidelijke verbanden. Dat maakt het ouder worden er niet gemakkelijker, soms wel vrolijker op.

In het woordenboek, dus in onze cultuur, staat het woord verwarring voor: een toestand dat niemand de ander meer begrijpt, spraakverwarring. Daar kennen we uit de bijbeltraditie een vervelend voorbeeld van. De mensen werden uit elkaar gejaagd door de spraakverwarring. De toren stortte in en de mensen moesten hun levens elders en van elkaar als gemeenschap gescheiden, opbouwen.

De feministisch theologe professor Lieve Troch heeft in een toespraak, die ze vorig jaar juni aan de universiteit van Nijmegen hield, het woord verwarring onder andere in verband gebracht met leven in grensgebieden. Dat kan een niemandsland zijn, dat in onze beeldvorming ook een negatieve klank heeft. Maar je kunt het ook anders bekijken. Dat in grensgebieden, *borderlands*, mensen elkaar vinden, dat er juist in die open ruimtes, waar niemand rechten heeft, mensen met elkaar in discussie gaan. In grensgebieden worden vaststaande zaken onderbroken. Worden nieuwe verbanden gevonden. Het niemandsland wordt niet een plek van verwarring, maar het wordt een plek van nieuwe kansen. De plek van verwoesting wordt dan een plek van verzet. Ze ontneemt dit voorbeeld aan de biografie van de Anglo-Mexicaanse Gloria Anzaldua *Borderlands*. De voorbeelden in de lezing van Troch, gaan vooral over multiculturele samenlevingen.

Ik wil die beelden gebruiken voor de grenzen waar wij als oud wordende vrouwen aangeland zijn. Over het in de marge leven. De specifieke kant van het oud worden als vrouw wordt nog teveel over het hoofd gezien of helemaal niet gezien.

Troch zegt: ‘Deze marge staat niet in tegenstelling tot een centrum, maar bouwt zich steeds opnieuw op op de oneindig vele plekken waar mensen lopen in het niemandsland.’ En ze noemt nog een voorbeeld: ‘Grenzen van aarde en water verschuiven en winnen telkens ander terrein. Wandelen langs de vloedlijn is de lege ruimte verkennen – tussen twee verschillende plekken en wandelen –in- twee werelden. Tijd en ruimte komen er samen en veranderen elkaar.

Wat mij voor ogen staat is, wat ik aan het eind van mijn laatste hoofdstuk in *Vrouwen van dagen* heb geschreven:

‘Mijn zoektocht’ voortzetten en dat is een zoektocht naar een manier waarop vrouwen met zoveel woorden uitdrukking gaan geven aan hun verlangens, wensen en voorkeuren voor oud worden. Dit is mijns inziens bovendien een noodzakelijk vervolg op de traditie van samenscholen, luisteren en spreken, die in de jaren zeventig vanuit de vrouwenbeweging is ontwikkeld.’

Ik bedoel daarmee, wat Selma Sevenhuijsen zegt over de feministische thema’s in de jaren zestig en zeventig, die werden geformuleerd in een lange discussie tussen vrouwen waar ze bij elkaar kwamen, of waar ze over schreven.

Ik zie deze dag als een van die mogelijkheden en plekken, waar wij als ouder wordende vrouwen, vanuit die traditie van de vrouwenbeweging, willen spreken over thema’s die ons oud worden en oud zijn aangaan en vorm zullen geven.

Literatuur

- Delhaas, Sieth, *Vrouwen van dagen. Verhalen en uitspraken over welzijn, relaties, materiële zaken, inspiratie en spiritualiteit. Gorinchem 1999*
- Korteweg, Hans, *Nog vele janren. De symboliek van elk levensjaar*. Utrecht 1997
- Halkes, C.J.M. *Met Mirjam is het begonnen*. Kampen 19
- Delhaas, Sieth, *Vrouwen spreken zich uit over huwelijk, relaties en sexualiteit. Een blikopener*. Amersfoort 1981
- Sevenhuijsen, Selma, *‘Oordelen met zorg. Feministische beschouwingen over recht, moraal en politiek*. Amsterdam/Meppel 1996
- Koek, Gerard, *Verlangen naar wijsheid. Moderne filosofie en ouder worden*. Best 1996
- Bianchi, Eugene C., *Een spiritualiteit van het ouder worden*. in: ‘Concilium’, thema Oud worden 91/3
- Troch, Lieve, *Oefeningen in verwondering. Grenzen en grensoverschrijdingen*. lezing uitgesproken tijdens de oratie van Prof. dr. Maaike de Haardt op 3 juni 1999 aan de Universiteit van Nijmegen. In februari 2000 zal deze tekst in een definitieve en gecorrigeerde vorm verschijnen in het Tijdschrift voor Theologie.

Beeldvorming over vrouwen in de ‘christelijke’ geschiedenis van Europa van 0 tot nu (2000)

Subthema: Hoe stel je je de toekomst voor?

Sieth Delhaas

Kadertraining Katholiek Vrouwengilde Noord-Holland 22.3.2000

> *‘De vrouw heeft een uiterst fijn verstand,*
> *maar de sluwe man laat haar niet aan de studie gaan.*
>
> *(...) Ach, als de vrouw maar zou studeren*
> *zou ze leren, het verstand te gebruiken.*
>
> *ja, dan, zou alles zich wijzigen*
> *namelijk de man onder en zij boven eindigen’*

(CG 1, 1046-I, 13)

uit: bepaalde documenten van Donna di Garbo Gardini, één van de servett’s, in het jaarboek van vrouwengeschiedenis 1980, pag. 205, Kristina Hecker.

Inleiding

U hebt van mij de korte levensgeschiedenis van zes vrouwen ontvangen, die leefden tussen 0 en nu. De vraag, namens de *werkgroep Vrouw en Politiek* van het Katholiek Vrouwengilde Noord Holland (KVG-NH) was: *Hoe stel je je de toekomst voor?* De weg om deze vraag na te denken, zou moeten lopen via het leven van deze zes vrouwen, die leefden in heel verschillende tijden.

Wat is de bedoeling daarvan?

De bedoeling is: en nu druk ik dit in mijn eigen woorden uit: ik wil u bij het nadenken over uw eigen toekomst laten struikelen over de levensgeschiedenissen van deze vrouwen-van-vroeger.

Of, aardiger gezegd: door u via het leven van deze vrouwen uit het verleden, weg te halen uit de vanzelfsprekendheid van het eigen bestaan.

Want, laten we eerlijk zijn, we zijn zo vastgeroest, vaak, in ons eigen bestaan; we nemen het leven van nu als zo vanzelfsprekend, dat we ons nauwelijks meer kunnen voorstellen, dat het voor onze tijd anders was.

Bijvoorbeeld, in welke benauwenis vrouwen, nog geen generatie geleden, moesten leven. En vòòr die tijd. Eeuwen daarvoor. Het fragment bijvoorbeeld dat ik u aan het begin voorlas van een ongetwijfeld intelligente vrouw. Ze was van adel. Haar beperking was: niet mogen studeren. En ze weet heel goed, wanneer ze gestudeerd zou hebben, had ze heel wat mannen in kennis en intelligentie te boven gegaan. Maar nu is haar lot: on-mondigheid, machteloosheid, een speelbal van mannelijke willekeur.

Uit een totaal andere tijd is de film *The french lieutenant's woman*, die ik zaterdag jl. zag Als ik de beelden zie, krijg ik het letterlijk benauwd. Jong, vrouw en mooi, dan was je een prooi voor mannen van alle leeftijden en van oudere, niet meer mooie, rijke vrouwen.

Context

Elke tijd, elke plaats, elk land, elke maatschappelijke inrichting, elke levensbeschouwelijke richting en elke cultuur heeft haar eigen redenen om mensen aan banden te leggen. Maar, tijd, plaats, maatschappelijke inrichting, enzovoort, zijn geen handelende personen. De tijd, de plaats, de cultuur wordt gevormd door de personen die daar een rol in spelen.

Het is dus zaak, dat wij in de verhalen die we gelezen hebben ontdekken, wat het is dat vrouwen in haar leven beperkt, of wie dat is of wie het zijn.

Maar ook wat of welke personen deze vrouwen ondersteunen om in haar leven zich zo te ontwikkelen, dat ze haar eigen gaven, haar capaciteiten tot ontwikkeling kan brengen.

Wat we vandaag gaan doen, is dus eigenlijk:

- kijken naar het leven van een bepaalde vrouw

- leren van haar leven; zowel van het negatieve als van het positieve daarin

- een strategie ontwerpen voor je eigen leven, je toekomst.

Bij deze strategie is het woord context belangrijk. Context, dat wil zeggen, het totale verband waarin een mens leeft: de tijd waarin je leeft, de plaats in de wereld, of je vrouw bent of man, of je wit bent of gekleurd, of je alleen leeft, of je gehuwd bent, of je kinderen hebt, maar ook verder van huis: of je economisch zelfstandig bent, of je in een democratie leeft of in een totalitaire staat, of vrouwen gelijke rechten hebben als mannen, of burgers vrij zijn om te gaan en te staan waar ze willen, of de godsdienst in het land waar je woont zeggenschap heeft in de regeringsvorm, bijvoorbeeld of de kerk macht heeft over de wetgeving, enzovoort, enzovoort.

Mijn taak vandaag is om jullie in het kort iets te vertellen over de tijd waarin de vrouwen, waarvan jullie de levensverhalen hebben gelezen leefden. Die tijd geeft de eigen context aan. En wil je iets van het leven van die vrouwen leren, dan moet je haar context en je eigen context vergelijken. Zowel jouw persoonlijke context, van ieder van jullie apart, als je maatschappelijke, levensbeschouwelijke en culturele context.

Annie en Jan Romein-Verschoor, bekende historici in de twintigste eeuw, zeggen over mensen die een rol in de geschiedenis spelen:

'Het gaat in de geschiedenis behalve om maatschappelijke ook om persoonlijke verhoudingen. Het gaat om een reeks betrekkingen tussen mensengroepen onderling, die hun laatste basis vinden in de wijze waarop zij zich hun levensonderhoud verschaffen, de wijze waarop de enkeling – tevens groepslid – die betrekkingen bindt en ontbindt en er zichzelf mee bouwt!'

Vandaag gaat het dus om de rol die 'grote vrouwen' in de geschiedenis spelen. Vrouwen, die om de één of andere reden aan de vergetelheid van de geschiedenis zijn ontkomen. Die grote vrouwen zijn een deel van het geheel van de mensengeschiedenis. Deze vrouwen worden

gevormd door de cultuurmatrijs, de vorm van haar tijd. En dan kan het toch zijn, ondanks die cultuurvorm, dat juist die ene vrouw schepster wordt van 'eeuwigheidswaarde'.

In de context van elk van deze vrouwen, licht ik die facetten uit, die typerend zijn voor het leven van die vrouw.

Heloise, Frankrijk (elfde eeuw)

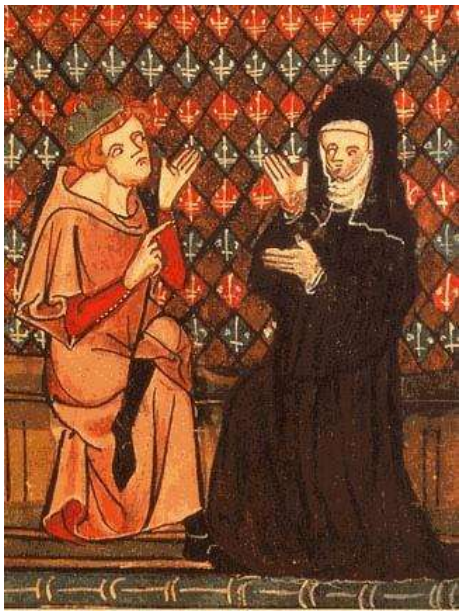

— circa 1100 opkomst van de steden

- grotere overheidsbemoeienis

- groeiende bevolking

- economische groei

- aanpak van grote ontginningen

- oprichting van universiteiten

- afwending van analfabetisme door de adel

- een nieuwe westerse samenleving ontstaat

- nieuwe staten waarin wereldwijde macht van de kerk van Rome verzet ontmoet

- huwelijk wordt door de kerkleiding aan adellijke leken opgelegd

- kerkelijke opvattingen over seksualiteit is gekoppeld aan zonde; vanaf nu legt de kerk het huwelijk op aan (adellijke) leken: de vleselijke lusten verliezen binnen het huwelijk hun zondig karakter, tenminste wanneer het seksuele contact er op is gericht kinderen te verwekken

- het huwelijk wordt een sacrament; waar omheen een theologie van het huwelijk wordt geformuleerd; de symboliek van Christus als bruidegom, verenigd in een mystiek huwelijk met de kerk, is daarvan de kern.

Dit 'moderne' huwelijk kennen we in onze tijd nog steeds compleet met altaar en burgerlijke stand.

Dit is een vorm van huwelijk, dat afwijkt van de traditionele vormen van huwelijk, die gebruikelijk zijn in NW-Europa, Noord Frankrijk en Vlaanderen in die tijd, begin van het celibaat, losmaken van de banden met de adel.

Clara van Assisi (1194-1253)

- buitengewone culturele bloei, verbreidt zich vanuit Italië over Europa
- opkomst handel en economische groei, ontstaan klasse kooplieden
- toename aantal steden
- steden en kooplieden tegenover de adel, proberen privileges te krijgen, koning probeert hen te vriend te houden tegenover de macht van de adel
- toename bevolking
- tijd: late middeleeuwen

- ontstaan geschiedenis van het hof, ridders, troubadours
- wetenschap en theologie ontwikkelen zich
- ontstaan geestelijke cultuur
- tijd van wereldbeheersend pausdom en groot machtsvertoon
- strijd tussen Duitse keizer en de paus
- opkomst sekten van Katharen en Waldenzen die de paus de antichrist noemen en armoede prediken
- tegenzet: stichting door de kerk van kerkelijke orden die armoede prediken
- vijfde en zesde kruistocht
- kerk begint verzoening door lijden te prediken zonder zelf iets van rijkdom af te staan

Katharina von Bora (1499-1552) Duitse Gebieden

- ontdekking nieuwe werelddelen, volken en culturen
- natuurkundige Copernicus beweert dat niet de aarde, maar de zon middelpunt is van het heelal, hetgeen een psychologische schok veroorzaakt
- revolutionering van de oorlogvoering door uitvinding buskruit; afbraak macht adel
- verbreiding van drukkunst, gewone mensen kunnen geschriften lezen buiten de kring van geleerden en geestelijken om
- opkomst van het humanisme
- kerk vreest gezagsverlies
- humanisme en reformatie verlangen naar ontvoogding kerk
- Turken, die al dertig koninkrijken hebben veroverd dreigen Europa te veroveren. In 1521 komen ze tot staan voor de muren van Wenen
- de Reformatie breekt door in Duitse landen. Adel is verdeeld tussen katholieken en Reformatie, wat de macht van de keizer aantast
- Bijbel brengt binnen reformatorische Christenen een vorm van democratisering tot stand
- veel bijgeloof in geestenwereld
- zeer slechte positie van de vrouw in tegenstelling tot voorgaande eeuwen in vermand met de formulering van de theologie
- rol oudere vrouw verandert in snel groeiende steden; zij wordt gezien als een handlangster van de duivel.
- ontstaan heksenleer; honderdduizenden vrouwen worden verbrand en verdronken
- aanstichters heksenprocessen en heksenleer: twee Dominicaner monniken Heinrich Institoris en Jakob Sprenger, gesteund door Paus Innocentius VIII.
- leegloop van vele kloosters doordat Luther van mening is dat de geestelijke staat niet verheven is boven de huwelijkse staat.

Raden Aya Kartini (1879-1904)

de Verenigde Oost Indische Compagnie (VOC), een typische uiting van Nederlands handelskapitalisme, heeft sinds de zeventiende ernstig ingegrepen in de bestaande zeer rijke Javaanse cultuur.

- in de negentiende eeuw was Java een volledige kolonie van Nederland geworden.
- godsdienst: voornamelijk Islam

- kerstening komt via de handelsmissies en via kerkenraden vanuit de Reformatie, maar gouverneurs willen (1612 Jan Pietersz. Coen) 'onchristelijken' bekeren.
- de VOC speelt verdeel- en heerstaktiek tussen diverse Indonesische vorsten
- 1798 komt de VOC aan zijn eind door de Franse overheersing van een deel van Europa
- systeem van verplichte aanvoer van producten blijft, inlandse boeren moeten voor Nederland producten produceren waaraan de wereldhandel behoefte heeft
- na de Franse overheersing neemt de Nederlandse overheid de rol van de VOC over
- 1825-1830 opstand van Javaanse adel tegen Nederlandse overheersing
- onder liberale druk besluit Nederland cultuurstelsel op te heffen, geen staatsmonopolie meer, maar Nederlandse ondernemers
- 1901 begin ethische politiek: besef dringt in Nederland door dat Nederland een zedelijke plicht heeft tegenover Nederlands Indië, overheidsbemoeienis op gebied van onderwijs, verkeer en irrigatie

Edith Stein (1891-1942)

1918 einde Wereldoorlog I; door hoge financiële eisen van geallieerden als Frankrijk, Groot Brittannië aan Duitsland, voortkomend uit de enorme oorlogsvernielingen verpaupert het Duitse volk, armoede en hongersnood

- vanuit de visie van het verpauperde volk staat kapitaal voor Jodendom
- Joden krijgen de schuld van de slechte situatie

- **Hitler schrijft in partijprogramma van de Nationaal Socialisten van 1920:**
- 'Staatburger kan slechts zijn wie volksgenoot is; volksgenoot kan slechts zijn wie van Duitsen bloede is, ongeacht zijn geloof. Mitsdien kan geen Jood volksgenoot zijn.'
- 1933 Hitler aan de macht, geëmigreerde Joden wordt staatsburgerschap ontnomen, het kiesrecht ontzegd en bepaalde beroepen uit te oefenen, geen gebruik meer te maken van bepaalde vervoersmiddelen, Joden moeten hoge belastingen en boetes betalen
- 1941 SS-Gruppenführer krijgt de opdracht om de 'Joodse emigratie' te organiseren, deze wordt op 31.7.1941 veranderd in *Endlösung*, dat wil zeggen de vernietiging van het Joodse ras.
- in 1940 worden in Nederland Joodse ambtenaren ontslagen

- op 3.9.1941 vindt in de bunkercellen van Blok II van het kamp Auschwitz de eerste massamoord op Joden plaats met het gifgas Zykon B, op 600 Russische krijgsgevangenen en 298 medegevangenen
- vanaf mei 1942 moeten alle Joden in Nederland een gele ster dragen
- vanaf eind 1940 houden de protestantse kerken in Nederland contact met elkaar over
- welke houding zij moeten aannemen tegenover de bezettingsmacht; vanaf eind 1941 neemt ook de Rooms Katholieke kerk aan dit overleg deel
- gesprek kerken met Duitse vertegenwoordiger over Jodenvervolging
- juli 1942 wraak van Duitse nazi-autoriteiten op een vrijmoedige houding van
- de Nederlandse bisschoppen ten opzichte van niet Arische katholieken door alle katholieke Joden waaronder ook Edith Stein
- in 1962 heeft kardinaal Frings van Keulen het zalig- en heiligverklaringsproces voor
- Edith Stein geopend
- heiligverklaring Edith Stein oktober 1998

Marga Klompé (1912-1986)

- eind negentiende eeuw: eerste feministische golf: een schok voor de nieuwe zelfbewuste burger elite
- ook een schok voor de Rooms-katholieke kerk, die juist bezig was een eigen antwoord op de moderne maatschappij te ontwikkelen
- antwoord in de katholieke leer op de beweging en emancipatie van vrouwen: ‘De vrouw is niet minder mens, maar anders mens, omdat God hen anders geschapen heeft dan de man.’
- vrouwenbeweging concentreert zich op gelijke rechten tussen mannen en vrouwen: gelijke kansen op werk en opleiding, gelijke politieke rechten (vrouwenkiesrecht), gelijke juridische positie, gelijke culturele mogelijkheden
- 1894 oprichting Vereniging voor Vrouwenkiesrecht; 1913 sterke agitatie voor vrouwenkiesrecht, 1915, midden in Wereldoorlog I Volkspetitionnement voor Vrouwenkiesrecht, 1916 protestdemonstratie in Amsterdam, 1919 vrouwen krijgen algemeen kiesrecht, Nederland is een van de laatste landen in Europa waar vrouwenkiesrecht wettelijk wordt toegestaan
- doorgaande feministische beweging, die achter economische en politieke overheersing een fundamentelere vorm van heerschappij ontwaart: de mannenheerschappij oftewel het patriarchaat
- 1910 oprichting Internationale Unie van Katholieke Vrouwenbonden
- reactie op feministische beweging: 1912 richt Mgr. Callier in het bisdom Haarlem de eerste afdeling op van de Rooms-Katholieke Vrouwenbond op, het begin van een overkoepelende vrouwenorganisatie voor alle standen
- verzet tegen deze bond vanuit bestaande stands- en vakorganisaties: er is geen
- apart vrouwenbelang in het publieke leven zegt de Limburgse katholieke voorman Hermans in 1923
- Rooms-Katholieke Vrouwenbond mag blijven als tegenwicht tegen het ‘feminisme’
- eind jaren twintig oprichting door katholieke arbeidersbeweging van katholieke organisaties voor arbeidersvrouwen (KAV)

- 1928 oprichting Katholieke Boerinnenbond
  (zie verder: Dijk, Bert van, Liesbeth Huijts en Trees Versteegen (red.), 'Katholieke vrouwen en het feminisme'. Amersfoort/Leuven 1990

Een kerkmoeder vieren (2000)

t.g.v. de viering van de 80e geboortedag van Catharina. J.M. Halkes

Vrouwencentrum Sarah Yasmine te Eindhoven, 29 november 2000

Een stapel boeken meegenomen. Mijn eigen scriptie. In het Engels Laten vertalen, Haar werk zo belangrijk, haar positie nog zo uniek. Het moest verder komen via allerlei internationale symposia die er waren. Zegt iets over het enthousiasme. En ik glimlach nu. Wat een tijden!

Ik vertel over Catharina J.M. Halkes, Professor, doctor Catharina Halkes ook in relatie tot mijn eigen leven. Ik spreek niet alleen over haar werk, maar ik zet haar werk in relatie tot haar eigen leven. Door het op deze manier te doen, voldoe ik aan een belangrijke eis van feministische theologie, namelijk dat je alleen kunt theologiseren door je zelf, je eigen leven bij die theologie te betrekken.

Dat betekent ook, dat ik geen chronologisch overzicht zal geven van het leven en werk van Tine. Ik pak her en der wat uit mijn boekenkast waaraan ik herinneringen heb, en aan momenten waarvan ik vind dat ze belangrijk waren en zijn. Voor de vrouwenbeweging. Voor mezelf.

‘Begin 1977 volg ik de radiolezingen voor de NCRV ‘Als vrouwen aan het woord komen’.

Ik zie me nog staan, ‘s avonds laat, rond 11 uur. Ik had de lichten uitgedaan om naar bed te gaan, grote lampen van de straat, even nog naar de radio luisteren, en ineens die stem: ‘Wij willen een warme kerk. Of we missen de warmte…’ Ik stond als aan de grond genageld en hoorde iets uitspreken waar ik al lang mee bezig was, maar wat ik nog nooit zo had kunnen uitdrukken.

Ik was heel actief in de kerk. Altijd al. En tegelijkertijd heel kritisch. Ik was toen al tot de ontdekking gekomen, dat er ondanks al dat enthousiasme van de jaren zestig en zeventig niets veranderde. Daarna begonnen met een theologie-opleiding als specialisatie voor mijn journalistieke werk. Dat was het begin van mijn interesse voor feministische theologie. Een prachtige aansluiting op alle zaken die met bevrijdingsbewegingen te maken hebben. Ik was heel nauw betrokken bij allerlei acties die weerstanden opriepen in de kerk.

In 1979, het jaar van mijn scheiding, las ik een interview met Tine in ‘De Tijd’. Ik zag toen voor het eerst haar gezicht. Er stonden mooie foto’s bij. Gevoelig als ik was toen, heeft het interview me erg aangegrepen. Ze was toen zelf kort daarvoor gescheiden. Ze geeft aan hoe andere dingen belangrijker worden dan het huwelijk. Je werk, je geloven, je dierbare vrienden. Ik kende niemand die gescheiden was, en ineens is er iemand die een positieve kant schildert van een scheiding. Een nieuwe ruimte om te leven…

Toen ik in 1982 aan mijn afstudeerscriptie begon koos ik de titel: ‘Catharina Halkes, een moderne kerkmoeder’. Ik was van de Achterhoek verhuisd naar Noord-Brabant en ik zocht contact met Tine, want als journaliste wist ik dat als je iets over iemand wilt schrijven, je deze het beste zelf kunt interviewen.

Ik had grote beelden rondom Tine: een docente aan een universiteit, de omvang van haar kamer, de invloed van feministische theologie. En ik kwam daar in dat kamertje aan de Heyendaalseweg in Nijmegen. Klein, eenvoudig, en daarachter de plek van Nel van de Beld, haar toegewijde secretaresse. Tine, die ik eindelijk zag en die mij onvervaard begon te

vertellen waar ik wat over haar kon vinden en dat ik dat eerst maar eens moest lezen. Later vertelde ze me van alles over haar eigen leven. Maar voor alles, dat herinner ik me goed, informeerde ze naar mij zelf. Wie ik was, hoe mijn leven was, mijn gezin, mijn werk, mijn idealen. Ik denk dat ze daarmee als mens mijn hart heeft gestolen. Maar er was iets wat die eerste middag de allergrootste indruk op me maakte: mijn beeld over feminisme en feministische theologie, groots en meeslepend, kromp ineen bij het zien van het piepkleine boekenkastje links achter Tine. Misschien drie of vier planken hoog, twee meter lang, nog niet eens vol. Dat was de hele bibliotheek van feministische theologie. Zo klein en zo zwak. En op dat moment heb ik intens beseft hoe kwetsbaar feministische theologie was, en hoe snel het weer kon verdwijnen op het moment dat Tine, toen al 62 jaar, met pensioen zou gaan…

Een jaar later, toen ik mijn boek over Katharina von Bora had geschreven vroeg Tine om een gratis exemplaar voor de bibliotheek van de Universiteit Nijmegen, omdat er geen geld was om boeken aan te schaffen voor de nieuwe theologische discipline.

In dat licht is het misschien een beetje begrijpelijk, dat ik er een paar duizend gulden voor over had om mijn scriptie over de 'moderne kerkmoeder' in het Engels te laten vertalen en deze via allerlei internationale conferenties en contacten over de wereld te doen verspreiden. Ik financierde dat grotendeels door de verkoop van ongeveer 500 exemplaren van de Nederlandse versie van mijn scriptie, die ik voor *ƒ* 10 verkocht. Wat een tijden waren dat!

Kerkmoeder

Ik moet nu wel even nadenken over dat woord kerkmoeder, zoals ik Tine noemde. De 16^{e} eeuwse abdis Teresa van Avila was in 1970 door Rome gerehabiliteerd en tot kerklerares opgewaardeerd. Dat zal er best iets mee te maken hebben gehad, want ook wij protestantse vrouwen begonnen ons te verdiepen in religieuze vrouwen. Ik ontdekte, dat wij in elk geval 15 eeuwen gemeenschappelijke kerkgeschiedenis hadden met onze katholieke zusters. En Therese van Avila was ook voor mij een kerkmoeder. Ik gebruikte die naam kerkmoeder omdat Tine Halkes sprak over het verlangen naar een kerk die ook vrouwen een gevoel van geborgenheid zou geven. En in die tijd — ik was net klaar met mijn theologie-opleiding, de vierjarige, in deeltijd, Nederlands Hervormde -Catechetenopleiding -, had ik veel lelijks moeten lezen wat kerkvaders over vrouwen hadden gezegd. Vandaar: een kerkmoeder was heel hard nodig. En nu vind ik dat woord kerkmoeder in de titel van deze avond terug. Of ik dat woord nu weer zou gebruiken?

Ik denk het niet. Die kerk, die vrouwen warmte zou kunnen bieden is er, nu bijna twintig jaar later, niet gekomen. En het komt mij voor dat ze steeds killer wordt. Hoe ik Tine nu zou willen noemen? Het zou meer in termen passen van voorvechtster, pleitbezorgster van cultuurkritiek. Want haar verbondenheid met een wereld groter dan de kerk spreekt meer en meer uit haar werk.

Inleidingscursus

Oktober 1988 bestond de Inleidingscursus theologie in het perspectief van feminisme en christendom vijf jaar, lees ik in een artikeltje dat ik in HN Magazine schreef. Dat brengt mij bij de herinnering aan de semesters vrouwen- en kerkgeschiedenis, die ik begin jaren tachtig bij docent Louis Goosens volgde.

Het was een basiscursus met vakken die bij een theologische cursus aan de orde komen. In het perspectief van feminisme wil zeggen dat de positie van vrouwen daar extra aandacht kreeg. En dat was uniek in Nederland.

Hoe was deze basiscursus ontstaan? Voor de colleges feministische theologie van professor Halkes aan de Nijmeegse faculteit was er grote belangstelling van vrouwen. En Halkes ontdekte dat ze behoefte hadden aan een basiscursus om de context te begrijpen waarbinnen feministische theologie was ontstaan. Zij stelde haar mededocenten voor een inleidingscursus te starten. Ze begon met 45 vrouwen – ik was er een van. En binnen enkele jaren is het experiment overgenomen door de Nijmeegse Universiteit. Er nam ook een enkele man aan deel. De gemiddelde leeftijd van de vrouwen was zo'n 40 tot 60 jaar, van gemengd kerkelijke afkomst, maar meest toch katholieken. Cursisten eerst uit Nijmegen, gaandeweg uit Groningen, Zandvoort, Amsterdam, Breda, 's Hertogenbosch, zoals ik zelf, om een paar buitenplaatsen te noemen. En dat ging om wekelijkse avonden gedurende zes semesters van elk dertien avonden, van half acht tot half tien. Hoge opkomst, met wachtlijsten. Dezelfde cursus is later opgezet in Roermond en een jaar of vijf geleden heeft er een o.l.v. Lieve Troch en Irmgard Busch in Den Haag gedraaid en later ook in Antwerpen. Ook mannelijke docenten deden mee. Dat was een opdracht van de universiteit. Van onwetenden naar enthousiaste docenten met tegenover zich even enthousiaste en kritische studentes. Meer en enthousiaster dan in hun eigen colleges. In 1989 waren er 55 studenten. (HN Magazine 1.10.88 p 36).

Ik herinner me ook, de middagcolleges in Nijmegen om de veertien dagen, in de jaren '83 tot '85 over feminisme en seksualiteit. Het waren nieuwe gedachten die Tine vanuit feministisch perspectief voor die colleges ontwikkelde. Ik vond die wel de spannendste. Ze ging terug tot prehistorisch culturen. Ik vind het nog jammer dat ze die colleges nooit tot een boek heeft verwerkt. Misschien kon ze die gedachten ook alleen met ons delen binnen de veiligheid van die werkcolleges met grotendeels oudere vrouwen. Er was veel in wat ze veronderstelde en wat nog onderzocht moest worden.

Zoekend

In mei 1985 schreef ik een recensie over Halkes boek *Zoekend naar wat verloren ging*. Het is een verzameling van lezingen en artikelen vanuit kritische vragen van de feministische beweging. Het gaat Halkes om de gevolgen voor het christendom in het algemeen en soms ook toegespitst op haar eigen, de katholieke kerk. Het is specifiek voor Tine, dat ze altijd haar denken en overtuigingen beschrijft vanuit haar eigen zoektocht. Haar eigen leven. Wat ook kenmerkend is voor Tine, dat ze haar boeken schrijft

enerzijds als bijdrage voor de officiële theologie en anderzijds voor het publiek dat geïnteresseerd is in dit thema. Toen ik met dat boek bezig was kwam er voor mij een heel andere vrouw naar voren dan in het boek *Met Mirjam is het begonnen*. Ze ziet "Zoekend' zelf als een vervolg op 'Met Mirjam". Ik heb voor mezelf geprobeerd te kijken waaraan dat ligt. Ik denk aan de context. De tijd is veranderd. De beweging in 'Mirjam" van wat is feminisme, jezelf voorstellen als vrouwen enerzijds en anderzijds wat er zou moeten gebeuren. Wat moeten kerken doen, wat vrouwen? Tegelijkertijd ziet ze ook van alles gebeuren om zich heen. Hoe stellen vrouwen zich op? Hoe stellen de kerken zich op. Tegenover vrouwen, tegenover de feministische theologie.

Ze is daar een stuk zelfverzekerder, bitterder ook, tegenover de kerken, kritischer ook tegenover vrouwen, die met geloven, theologie, feministische theologie, maar ook in de politiek al of niet betrokken zijn.

Wanneer in 1985 haar boek 'Zoekend' verschijnt is de tijd verder. De kerken hebben zich niets van het verhaal van vrouwen aangetrokken, nauwelijks iets. Vrouwen hebben geweldige inspanningen verricht. Zijn kritischer geworden. Tine ziet de veranderingen bij vrouwen, de verwachtingen van vrouwen, de liefde voor en de tolerantie van vrouwen tegenover de kerken. De kerken verharden zich en geven geen ruimte aan vrouwen. Hier en daar, maar niet structureel. Rationeel, maar niet met het hart en volle overtuiging. 'Om dat het niet anders kan'.

Ik citeer uit haar boek, dat in 1985 verschijnt, een citaat uit een lezing van 1981, gehouden op de Congresdag van de Unie Nederlandse Vrouwenbeweging:

> *'Ik heb een paar jaar geleden zo duidelijk ontdekt hoe afhankelijk van Rome, van bisschoppen, van machtsstructuren we zijn of ons gedragen, dat ik met één klap over de drempel ben heen gekomen. Niet door uit de kerk te stappen, want daarvoor is me de geloofsgemeenschap van Jezus Christus te dierbaar, daarvoor heeft ze me ook te veel gegeven. (…) Maar binnen de kerk wil ik niet langer meer kapot gaan aan verdriet om de structuren, maar enerzijds als lid van de geloofsgemeenschap mezelf onder kritiek stellen van het evangelie en anderzijds trachten gerechtigheid en liefde te realiseren. We zullen niet langer de schuld moeten leggen buiten ons, maar zelf aan een nieuwe gelovige gemeenschap moeten werken, die zo krachtig wordt en zo aanstekelijk dat we de machtsstructuren gewoon wèg leven, naar de marge dringen. We hebben een lange weg te gaan, waarin we elkaar bemoedigen en vasthouden.'*

Als Halkes dit schrijft heeft ze nog niet eens de rechtstreekse confrontatie met de kerk achter zich. Het gaat in dit stukje alleen nog maar over de moeizame weg die zij als vrouw, die een rol in het kader van de gelovigen speelt, theologie heeft gestudeerd, een plek aan de Katholieke Universiteit heeft veroverd, als zo vele andere vrouwen heeft te gaan.

Confrontatie

Haar rechtstreekse confrontatie met de kerk komt in april 1985. Als Paus Johannes Paulus in mei 1985 Nederland zal bezoeken wordt Catharina Halkes voorgedragen als een van degenen die de paus zal toespreken. De Nederlandse aartsbisschop Simonis legt haar een spreekverbod op.

Tine heeft ook meer recht van spreken gekregen, want waar ze naar streeft, feministische theologie opnemen in de structuren van de wetenschap, daarvan wordt opnieuw een stukje gerealiseerd. In 1982 al heeft ze van de Berkeley Divinity School of Yale een eredoctoraat gekregen. In 1983 wordt ze benoemd als de eerste hoogleraar Feminisme en Christendom in Europa en ter wereld. Op 6 april 1984 aanvaardt zij in de St. Stevenskerk het ambt van bijzonder hoogleraar in Feminisme en Christendom aan de katholieke Universiteit in Nijmegen. De titel van haar oratie is: Vrouwen – Mannen – Mensen. Het Aulagebouw van de universiteit is te klein en de St. Stevenskerk in Nijmegen is stampvol. Vooral met gewone vrouwen.

En, zo heb ik het ervaren, in alles wat Tine ten deel viel, of het nu lof was die

Tine kreeg toegezwaaid, of een veeg uit de pan van een meestal kerkelijke hoogwaardigheidsbekleder, er straalde altijd iets af op de vrouwen die ze vertegenwoordigde. Op ons. En die bijzondere leerstoel gaf hoop. Aan allen.

Cultuurkritiek

Tine probeert in haar werk lang het overzicht te houden. Wat gebeurt er met vrouwen, hoe reageert de kerk? Wat gebeurt er in de samenleving? Ze specialiseert zich niet in dogmatiek of exegese. Ze noemt het 'haar eigen benieuwdheid om het geheel te blijven volgen.' Zelf stel ik me voor, dat zij die brede ontwikkeling zo moeilijk kan los laten omdat het ook haar eigen intense maatschappelijke betrokkenheid weerspiegelt. En vanwege de opdracht die zij ziet voor de feministische beweging, een totale omvorming van kerk en samenleving.

Dat is wat centraal staat in haar werk: de cultuurkritiek. Dat heeft zij gemeen met – wat ik noem de autonome, niet kerkelijke – feministische beweging. Tine spreekt het voortdurend uit in haar werk. Het gaat om de cultuurkritiek. En vanuit die opstelling, die betrokkenheid bij de maatschappij, haalt zij ook herhaaldelijk de pagina's van het feministisch maandblad OPZIJ, dat voor het overige niet veel moet hebben van vrouwen die nog iets met de kerk willen. Tine zegt daarover in haar rede die ze uitspreekt als ze het ambt van bijzonder hoogleraar aanvaardt: 'De scepsis vanuit de feministische beweging ten aanzien van vrouwen die zich met theologie en vooral met kerk bezighouden, is ons bekend… Ik hoop dat deze leerstoel ertoe bijdraagt dat een constructieve opstelling van de kant van het feminisme de begrijpelijke scepsis doet plaatsmaken voor een toenemende nieuwsgierigheid.' Tine zelf is er van overtuigd dat de feministische theologie een eigen bijdrage aan de bredere feministische beweging kan geven. 'En', spreekt ze hoopvol uit 'als dat lukt, dan zou de verbinding Feminisme en Christendom toch nog tot een geloofwaardige relatie kunnen uitgroeien.'

Halkes omschrijft feministische theologie als: 'een kritische bevrijdingstheologie die zich niet baseert op de eigenheid van vrouwen als zodanig, maar op hun historische ervaring van lijden, hun psychische en seksuele onderdrukking, infantilisering en structurele onzichtbaar making ten gevolge van het seksisme in de kerken en de samenleving.' Je zou, zoals Tine het in haar eigen krachtige woorden uitdrukt, een theologie van het dagelijks-bestaan-van-vrouwen kunnen noemen. En weer: wat een tijden dat wij ons als vrouwen nog met zulke woorden uitdrukten. Moet je vandaag de dag eens om komen!

Tine stoot natuurlijk ook veel vrouwen – ik laat de mannen hier buiten beschouwing – voor het hoofd met haar vragen aan de kerk. Alleen vragen stellen wordt door vrouwen vaak al als kritiek op de kerk gezien. Hebben vrouwen zo weinig geleerd vragen te stellen?

Als Tine komt met haar visie op het godsbeeld, verbruit ze het nog meer bij vrouwen. Alweer – de mannen laat ik hier buiten beschouwing,

Is God wel een Vader? Die vraag is alleen al teveel. Maar Tine's antwoord is te interessant om er voor weg te lopen: 'Aan Jahweh en aan de christelijke God zijn attributen en kwaliteiten toegekend, ontleend aan een eenzijdig-mannelijke ervaringswereld…(..) Waar behoefte aan is in de praktijk: aan een rijke differentiëring van godsnamen en godsbeelden en vervolgens, dat, waar God als Vader als onderdrukkend beeld wordt ervaren ten gevolge van een eenzijdige praktijk, dit beeld dan achterwege moet blijven.'

Wat vooraf ging

Wie was Tine voordat ze zich met feministische theologie inliet? Jammer genoeg is er nog geen biografie over Tine geschreven. In 1984 heb ik op verzoek van en samen met uitgeverij Luyten en José Hoehne een begin gemaakt met een uitgave, maar dat project is gestrand. Misschien is het ook verstandig om dat niet te doen als de betrokkene nog in leven is. Misschien is er voor een biografie meer afstand in de tijd nodig.

Ik vertel wat ik weet dus uit wat Tine mij vertelde toen ik mijn scriptie schreef. En veel daarvan is ook te vinden in een interview dat Marianne Dirks en Lydia Janssen met haar hadden in 1982 voor het boek *Geloven vrouwen anders?*

Tine werd in 1920 geboren in Vlaardingen waar een orthodoxe reformatorische bevolking de overhand had. En hoewel protestanten en rooms-katholieken in die tijd niets van elkaar moesten hebben – Tine vertelt, dat ze op Palmzondag als ze uit de kerk kwam als kind het palmtakje verborg, en dat ze op weg naar school werd nageroepen voor 'roomsen' – is in die jeugd toch haar belangstelling voor de oecumene begonnen.

Als kind genoot ze intens van de liturgie en de Latijnse zang.

Ze bleef tot na de Tweede Oorlog in haar geboorteplaats. Op haar tiende overleed haar vader, dat betekende dat haar moeder, die veel ziek was, ook de zware oorlogsjaren door alleen stond voor de opvoeding van haar drie dochters. In die jaren stierf ook Tine's oudste zusje na een langdurig ziekbed. Omdat haar tweede zusje van het gymnasium thuis kwam om voor het gezin te zorgen, kon Tine haar studie voortzetten. Kort na de oorlog stierf haar moeder. Het geloof van haar moeder had Tine kracht gegeven om door te gaan.

Op het Rotterdamse lyceum voelde ze zich eerst niet zo thuis tussen de brutale Rotterdammers, maar al snel kreeg ze meer zelfvertrouwen.

Achteraf gezien realiseert ze zich dat er, na haar vaders overlijden, zowel thuis als op school alleen maar vrouwen waren. 'Misschien', denkt ze, 'heb ik nooit het idee gehad dat meisjes minder waren dan jongens. Je werd nooit in een meisjes rol geduwd. Thuis en op school werden we als personen aangesproken. Niemand zei: je bent een meisje. Je kunt dat niet.'

Na het lyceum kon ze niet onmiddellijk haar wens in praktijk brengen: studeren aan een universiteit. Er was geen geld voor een universitaire studie. Ze volgde een secretaresse-opleiding en kreeg een administratieve baan. Daarnaast deed ze een opleiding Engels en gaf Engelse conversatie lessen. Langzaam werd het haar duidelijk dat ze theologie wilde studeren. Maar in die tijd, in de jaren veertig, was er nog geen kijk op dat katholieke meisjes theologie konden studeren. Ze ging ten slotte op haar 25e in Leiden Nederlands studeren, met als bijvak middeleeuwse filosofie en mystiek.

In 1964 is Tine Halkes als een van de weinige vrouwen als waarneemster aanwezig bij het Tweede Vaticaans Concilie. Van een vrouwenbeweging was nog geen sprake. Toen verscheen haar boek *Storm na de stilte*. Een aangrijpend boek heb ik het gevonden toen ik het ter voorbereiding op mijn scriptie las. Oecumenisch en herkenbaar voor een protestantse vrouw als ik.

In 1964 opende ook de universiteit Nijmegen haar deuren voor een 'normale' theologie-studie, dus ook leken en ook vrouwelijke leken konden theologie gaan studeren – dat heeft alles te maken met het Vaticaans concilie van begin zestiger jaren. Tine grijpt haar kans. Ze is dan al getrouwd en moeder van drie kinderen als ze op haar 45e aan een nieuwe studie begint. Aan de Universiteit in Utrecht doet ze van 1965 tot 1967 pastorale psychologie en theologie. In 1967 gaat ze naar de theologische faculteit in Nijmegen en in 1970, vijftig jaar oud, wordt ze pastoraal supervisor aan de afdeling van praktische theologie aan de Universiteit van Nijmegen. Tine ziet haar levensweg lopen langs drie paden:

- de lekenbeweging: daarin was ze gericht op het delen van zeggenschap in de kerk. Ze richtte zich vooral op volwasseneneducatie, vanaf de jaren vijftig, toen ze in Breda woonde.

- de relatie tussen mannen en vrouwen als gelijkwaardige partners binnen de kerk.

- **het pastoraat**. waarmee ze zich vanaf de jaren vijftig steeds meer verbonden ging voelen. In dat kader schreef ze het boek *De horizon van het pastorale gesprek* en ontdekte dat haar pastorale bezigheden vooral om vrouwen draaiden. Ik wil nu niet ingaan op de vele functies, die Tine in die tijd, voor haar feministische doorbraak, vervulde.

Feminisme

In het midden van de jaren zeventig wordt Tine Halkes als door een 'blikseminslag' getroffen door het boek van de Amerikaanse *Mary Daly*. Vanaf dat moment is zij niet meer alleen een kerkbetrokken vrouw, maar een kritisch feministisch theologe. In 1975, het VN-Jaar van de Vrouw, vragen studenten haar in haar vrije tijd het project Feministische Theologie te begeleiden. Ze begint te schrijven over dit thema. In 1977 gaat het vierjarig project *Feminisme en Christendom* van start. En zo zijn we aangeland, waar Tine's verhaal begint, waar wij vrouwen, gewone leken, gelovige vrouwen ons aangesproken voelen door Tine. De vrouw- en geloofgroepen ontstaan. Er gaan vrouw- en geloofcursussen van start, cursussen feministische theologie. Jongere vrouwen nemen van Tine over wat zij begonnen is en de olievlek wordt groter en groter. Annelies van Heijst schrijft in het voorwoord van het boek *Zij waait waarheen zij wil,* dat in 1986 verschijnt t.g.v. haar Halkes' afscheid als hoogleraar van de universiteit: 'Wie Tine Halkes kent, haar energie en altijddurende nieuwe plannen die vraagt zich af waar ze het vandaan haalt. (…). De titel van deze bundel is dan ook deels bedoeld als een typering van de scheidende hoogleraar.' Tegelijkertijd komen de schrijfsters van de bijdragen uit deze bundel tegemoet aan het pleidooi van Tine om een minder

mannelijke opvatting van de Heilige Geest na te streven. Waarom deze niet eens met Zij aangeduid? Ja, zover is het al in 1986. Nog maar net begonnen, neemt Tine afscheid op haar 66e als hoogleraar.

Marijke Koijck-de Bruijne dicht voor haar het lied:

> *Vol kracht als een gesloten huis*
> *wanneer zij oog en oren sluit*
> *en afdaalt naar het diepe duister*
> *in zichzelf, aandachtig luistert*
> *naar wat de geest te zeggen heeft*
> *zo is de vrouw die sterk en recht*
> *dan weer haar vensters open zet*
> *vervuld van licht dat haar doet stralen*
> *de wind door heel haar huis laat waaien*
> *een huis dat aan het water staat.*

Tijd voor boeken

Het punt van de kruisraketten, de aantasting van de schepping; het zijn in die jaren niet te ontlopen thema's geworden voor iemand die contextuele theologie beoefent. Die thema's zorgen ook binnen de kerken voor grote tegenstellingen.

In 1989 verschijnt haar boek met gedachten over de heelwording van de schepping in het spanningsveld tussen natuur en cultuur. Het draagt de titel: *en alles zal worden herschapen*. In dit boek wijst Tine op de nauwe band die er bestaat tussen de onderdrukking, de minachting en de verkrachting van vrouwen enerzijds en de gewelddadige verwoesting van het milieu anderzijds. Vandaaruit ontwikkelt zij haar feministische visie op een nieuwe relatie tot de schepping. Annelies van Heijst, een vroegere studente van Tine, die altijd haar maatje is gebleven, schrijft over dat boek in 1995: 'Jammer genoeg heeft dit boek in de publieke discussie onder theologen niet voldoende aandacht gekregen; dit hangt samen met de neiging van de zogenaamde officiële theologie de impulsen die de laatste vijfentwintig jaar van de feministische theologie zijn uitgegaan, steeds weer over het hoofd te zien. De vernieuwende werking van deze theologie wordt daardoor helaas belemmerd.' In 1995, wanneer Tine's 75e verjaardag uitgebreid wordt gevierd, verschijnt er een bundel met artikelen van zestien vrouwen en acht mannen uit binnen en buitenland. Zij gaan op hun beurt wel in op wat Tine heeft gezegd en geschreven over de gevaren die de schepping bedreigen en het verband dat er bestaat tussen de onderdrukking van vrouwen. Dit boek bewijst dat feministische theologie, ruim twintig jaar nadat het in Nederland bekendheid begon te krijgen, en zoals Halkes deze beoefent, niet enkel een zaak is van vrouwen, maar ook een uitdaging aan mannen en een uitnodiging is voor een gesprek met mannen. Zo omgaan met de

schepping betekent ook dat een verandering van het godsbeeld noodzakelijk is. Tine Halkes denkt dat wij ons moeten afkeren van een Godsbeeld, dat eeuwen lang overheersing en onderwerping tussen mensen en volkeren en een verwoestende uitbuiting van de natuur toegestaan heeft. Dit godsbeeld is een afgod geworden. Het kan niet actueler, als we de bedroevende resultaten van de zojuist afgelopen klimaatconferentie in gedachten nemen.

Ook t.g.v. Tine's 75e verjaardag verschijnt er een boek dat zij zelf op een dringende uitnodiging van uitgever Ton van der Worp (Ten Have), heeft samengesteld en aangevuld. Het zijn teksten die na haar emeritaat zijn verschenen en die in een zekere samenhang zijn gebundeld. Het gaat over Tine's, zoals ze het zelf zegt, visies en visioenen. Ze verontschuldigt zich dat ze geen 'exacte' theologe is geworden, maar dat is haar eenvoudig niet meer gelukt omdat ze zo laat pas aan een studie kon beginnen. Wel heeft ze geprobeerd de 'insnijdende veranderingen die zich voordeden in maatschappelijke, culturele en godsdienstige ontwikkelingen in de samenleving en kerken, te duiden en daarin een weg te wijzen. Tendensen die inspirerend zijn, bijvoorbeeld de bewustwording en de strijd van vrouwen en anderzijds tendensen die overwonnen moeten worden, zoals de uitbuiting van de schepping. Ze besluit haar voorwoord: 'Ik raak er steeds meer van overtuigd dat spiritualiteit, religiositeit en geloof in het transcendente de einders zijn waar wij naar toe leven omdat juist zij de dimensie zijn van de mensheid. Maar dan hebben wij dringend behoefte aan een meer humane cultuur.' Ze hoopt, dat 'een jongere generatie feministische theologes toch iets aan haar geschriften kunnen hebben.'

Erfenis

Ik wil op deze bijeenkomst waar wij Tine's 80e geboortedag herdenken nog iets van mezelf toevoegen.

- Het woord uniek kan vaak klinken als we het hebben over het leven, het werk van Halkes; wat ze heeft bevochten, bedacht en georganiseerd.
- Ik heb zelf het gevoel, dat er in de vrouw- en geloofbeweging te weinig is gebeurd met het boek over de schepping. Ik spreek maar niet eens over de kerken. Hetzelfde denk ik van haar laatste bundel met cultuurkritische overwegingen vanuit vrouwenstudies theologie.

Soms denk ik wel eens, als het niet meer over de eigen onderdrukking van vrouwen gaat, wanneer het meer gaat om het maatschappelijk engagement, dat vrouwen geneigd zijn af te haken.

Ook hier spreek ik uit ervaring vanuit mijn eigen werk. En dan heb ik het vooral over die vrouwen die komen vanuit de christelijke, kerkelijke traditie. Ik heb soms het gevoel, dat zij, in tegenstelling tot de – wat ik noem — 'autonome' feministen, minder doorstoten naar de politiek om zich te laten horen hoe de cultuurkritiek handen en voeten moet krijgen.

Toen ik Tine gisteren opbelde om haar over deze avond te vertellen en haar hier over sprak, gebuikte ik het woord 'muur'. Het lijkt wel of kerkelijke vrouwen niet door een muur heen kunnen breken en maar blijven hopen, dat de kerk het voor hen regelt, dat die verandert.

Tine gebruikte toen het woord 'schoot'. En ik vond dat een mooi beeld. Blijven vrouwen, die nog enigszins iets verwachten zich koesteren in die veilige schoot van de kerken, zodat zij haar eigen verantwoordelijkheid voor de gehele bewoonde wereld niet aangaan?

Ik denk, dat er in de boeken en artikelen waarin Tine haar gedachten heeft neergelegd, nog geweldig veel stof zit, waaraan vrouwen hun gedachten kunnen scherpen.

Tot slot: haar erfenis heeft zij in onze handen gelegd. Ik denk dan vooral aan wat zij in 1981 zei:

> *'We zullen niet langer de schuld moeten leggen buiten ons, maar zelf aan een nieuwe gelovige gemeenschap moeten werken, die zo krachtig wordt en zo aanstekelijk dat we de machtsstructuren gewoon wèg leven, naar de marge dringen. We hebben een lange weg te gaan, waarin we elkaar bemoedigen en vasthouden.'*

In hoeverre doen vrouwen iets met deze woorden?

In hoeverre beschouwen ze deze als een erfenis waarmee verder gewerkt dient te worden?

Kritisch ouder worden (1999)

Sieth Delhaas

Studiedag VOKU – Uden, 6 november 1999

Inleiding

Voordat de VOKU deze studiedag wilde organiseren heeft het bestuur eerst eens rond geluisterd welk thema belangrijk was voor degenen die mee zouden willen doen. Gezondheid werd het meest genoemd. Dat komt goed uit, want dit thema komt ook voor in het boek *Vrouwen van dagen*, dat ik geschreven heb over ouder wordende vrouwen.

De bedoeling van deze dag: informatie, oefeningen met het eigen lichaam, discussie.

Gezondheid

Wat is gezondheid?

Onder gezondheid wordt in het algemeen verstaan de afwezigheid van ziekte. Bij de Wereld Gezondheidsorganisatie heeft men het standpunt over gezondheid overgenomen van een oosterse, eeuwenoude geneeswijze. Daarin wordt niet alleen de afwezigheid van ziekte als gezondheid gezien, maar zij stelt uitdrukkelijk: gezondheid is lichamelijk, geestelijk en sociaal welbevinden.

Deze manier van kijken naar gezondheid heeft zich ten tijde van onze generaties vrouwen, dus vrouwen waarover het in mijn boek gaat, 60+ vrouwen, nog niet ten volle ontplooid. Gezondheid heeft heel lang, tot in de jaren zeventig, vooral met het lichaam alleen te maken gehad. De geest bleef een apart gebied. Het besef van wederzijdse beïnvloeding van lichaam en geest of het erkennen van het bestaan van de mens als geestlichaam is slechts moeizaam doorgedrongen of nog steeds niet erkend.

Ik wil het vandaag daarom niet alleen hebben over gezondheid, zoals er bij ons meestal over gesproken wordt. Over ziekten. Meestal het lichaam betreffend. Over artsen. Ziekenhuizen. Verpleging. Wachtlijsten. Medicijnen. Behandeling van levensbedreigende ziekten.

Ik wil het vandaag hebben over het hele gebied. Zoals de Wereld Gezondheidsorganisatie het ook ziet: Gezondheid is lichamelijk, geestelijk en sociaal welbevinden.

Je kunt er ook het woord welzijn voor zetten. Heel kort samengevat.

Wat is welzijn?

Hoe achter woorden hele denkwerelden schuilgaan, laat de ontwikkeling van het begrip welzijn zien. Welzijn, een begrip dat ook in de jaren zeventig betekenis kreeg. In die tijd, dat herinneren we ons, veranderde er heel veel. Wij vrouwen, veranderden ook. Hieraan leverden ontwikkelingen in verschillende sectoren van de maatschappij, ook wet- en regelgeving op sociaal gebied, een bijdrage. Het begrip welzijn geeft veranderingen in de Nederlandse

samenleving aan, die verbonden zijn met dat hele terrein van lichamelijk, geestelijk en sociaal welbevinden.

In de jaren zeventig kwam er behoefte aan een onderscheiding tussen materiële en geestelijke welvaart. De wederopbouw die na de Tweede Wereldoorlog noodzakelijk was, had in de jaren zeventig duidelijke contouren gekregen. Tegelijkertijd maakte de toegenomen welvaart zichtbaar dat niet iedereen daarin vanzelfsprekend deelde. Er kwam behoefte aan een onderscheid tussen materiële en niet-materiële welvaart.

Het onderscheid, dat samenleving en politiek in de jaren zeventig en tachtig gaat aanbrengen in het begrip welvaart, wordt zichtbaar in de ontwikkeling van het begrip *welzijn*. Welzijn is dan een toestand waarbij men in materieel en geestelijk opzicht voorspoedig en gelukkig is en een goede gezondheid heeft. Er heeft zich een welzijnsdenken gevormd, waarin het algemeen welzijn, het zich welbevinden in een gemeenschap, boven materiële welvaart wordt gesteld. Er is zelfs een welzijnssector ontstaan, die zich bezighoudt met maatschappelijk dienstbetoon. Er zijn welzijnswerkers, die het werk van de welzijnszorg vorm geven. Welzijnszorg wil zeggen de zorg voor het geestelijk welzijn van de sociaal en economisch minder bedeelden.

Binnen dit gedachtegoed hebben ook de thema's die met gezondheid samenhangen, zich ontwikkeld. Onder het levensdomein welzijn in het boek *Vrouwen van dagen* zijn die thema's samengebracht, die verbonden zijn met het zich welbevinden van vrouwen.

Achtergrond boek

Op deze plaats wil ik eerst iets vertellen over het ontstaan van dit boek.

Vanaf het eind van de jaren zeventig zijn er op het vormingscentrum *Kerk en Wereld* (K&W) in Driebergen bijeenkomsten georganiseerd voor vrouwen, of vrouw- en geloof-vrouwen die zich betrokken voelden bij feministische theologie. Deze vrouwen hadden kritiek op de structuur van de samenleving. De structuur, dat wil zeggen hoe de rollen verdeeld waren met name tussen mannen en vrouwen. Het ging er niet alleen om dat de man de kost verdiende en de vrouw thuis zorgde. Er was veel meer aan de hand. Het ging ook over de macht in de samenleving. Wie maakten uit hoe, bijvoorbeeld, het welzijn van mensen er uit moet zien. Hoe zit de gezondheidszorg in elkaar? Hoe het onderwijs? Hoe zit het met de vragen rondom oorlog en vrede? Hoe met de productie van wapens? Hoe liggen de verhoudingen tussen ouders en kinderen?

Er kwamen dus geweldig veel thema's naar voren, waarover vrouwen, gewone vrouwen, een woordje wilden meespreken, maar daar de kans niet voor kregen en vaak ook niet voor waren opgeleid.

U weet, vrijblijvende gesprekken op een verjaardagsfeestje, of in de buurt, hebben geen succes. Vormingscentra, zoals K&W gingen in de vorming van vrouwen een belangrijke rol spelen.

Uit die bijeenkomsten ontstonden andere ontwikkelingen. Vrouwen gingen zelf dingen organiseren. Een groepje vrouwen zei: we worden ouder. Hoe houden we het feminisme vol bij het ouder worden? Is dat vol te houden? Hoe overleven we met behoud van onze principes wat betreft veranderingen die we wilden aanbrengen in de samenleving?

In die tijden begonnen de media al te zeggen: het feminisme is voorbij!

Dit groepje heeft ongeveer twintig vrouwen aangeschreven, waarvan er tenslotte negen overbleven. Na een paar keer bij elkaar geweest te zijn besloten deze vrouwen samen te gaan praten over thema's waar ze op stootten bij het ouder worden. Sommigen hadden hun partner verloren door overlijden, wij – ik deed er zelf ook aan mee -, realiseerden ons dat onze kinderen niet meer onze vroegere traditie van de kerk volgden. Dus kwam de vraag op: hoe moeten wij ons afscheid, onze uitvaart organiseren, want onze kinderen spreken onze taal niet neer. Als we niet meer met de kerk meeleven, wil dit niet zeggen dat we ongelovig zijn geworden. We kwamen ongeveer drie keer per jaar bij elkaar vanaf 1993. In 1997 echter besloten we dat er een boek moest komen, want we hadden wel vijfentwintig thema's die belangrijk voor ons zouden worden bij het ouder worden.

Voor ons begon het ouder worden bij zestig jaar. Ik vind dat de ontwikkeling in onze maatschappij van de laatste jaren, waarin de leeftijd steeds lager wordt om tot de senioren gerekend te worden, niet deugt. Ik denk dat het steeds verlagen van die leeftijd, al tot vijftig jaar, sterk samenhangt met de ontwikkeling van onze economie. Er ontstonden allerlei pensioenregelingen waarop werknemers naar huis konden worden gestuurd, of op eigen verzoek konden vertrekken (VUT-regeling). Dit begon in tijden van groeiende werkloosheid. De jaren tachtig. Nu trekt de economie aan. Weer een tendens om de pensioenleeftijd van vijfenzestig te laten vallen en die zelfs te verhogen. Er is soms zelfs te weinig personeel. Men spreekt van dwang. En van keuze.

Bij het spreken over ouder worden dus moet men eigen wegen volgen. Voor mij geldt zestig, omdat er rond dat jaar, volgens eigen en ervaringen van anderen, er ook een ander soort levensgevoel groeit. De derde levensfase. Een gevoel van terug kijken. Van lichamelijke veranderingen. Van geestelijke veranderingen. Van sociale veranderingen.

Ik weet wel, sociale veranderingen vinden tijdens heel het leven plaats, maar op die leeftijd worden ze duidelijker. De positie van de eigen kinderen. Als je geen kinderen hebt, wordt die positie ook helderder door gesprekken met andere ouder wordende mensen. Het einde van de werktijd komt in zicht. Voor onze generaties vrouwen: zij hebben vaak geen betaalde baan buitenshuis gehad. Zij zijn nog steeds vaak financieel afhankelijk van het inkomen van de man. De man is straks de hele dag thuis. Dat betekent een verandering van positie. Niet meer de hele dag alleen zijn. Een pottenkijker in huis. Die situatie wordt vaak als heerlijk afgeschilderd. Maar dat vooruitzicht, of de ervaring betekent niet altijd ook in werkelijkheid een plezier.

Oriëntatiepunten

In onze gesprekken ging het dus over problemen die we tegenkwamen bij het onze weg zoeken in de derde fase van ons leven. We hebben als vrouwen geen traditie of voorbeelden als oriëntatiepunten.

Iemand drukte het zo uit: ‘We willen de toekomst niet over ons laten komen, maar deze weerbaar en bewust onder ogen zien. Waar liggen grenzen, hoe kunnen we creatief en alert omgaan met het leven, de omstandigheden?’

Tegelijkertijd wordt uit deze persoonlijke oriëntatie duidelijk wat de verschillen zijn tussen de vrouwen van de groep. Bijvoorbeeld: onze gezondheid is niet van dezelfde kwaliteit. Onze leeftijden verschillen van 60 tot 80 jaar. Onze verschillen in inkomen zijn groot. Van dubbele inkomens tot bijstandsuitkering, of AOW zonder aanvullend pensioen. Dat laatste vooral beïnvloedt de manier waarop je oud wordt belangrijk. Als je geld hebt kun je vaker zorg of hulp kopen. Heb je meer geld om je te verplaatsen als je mobiliteit minder wordt dan zijn er meer mogelijkheden om dat ongemak te verminderen. Enzovoort.

Deze verschillen vallen niet weg bij het ouder worden. Integendeel ze worden uitvergroot.

Wij hebben in onze gesprekken over al die thema’s dus telkens gekeken wat beïnvloedt nu ons ouder worden?

Daarvoor hebben we ons leven verdeeld in vier levensdomeinen of -gebieden:

- Welzijn
- Sociaal netwerk
- Materiële situatie
- Normen, waarden, inspiratie

Als we het vandaar uit hebben over gezondheid, dan wil ik daar graag een aantal gebieden bij betrekken.

Belangrijk is het dan ook te spreken over of en hoe we geleerd hebben of gewend zijn om te gaan met teleurstellingen en tegenslagen:

- voorbeelden: ziekte van jezelf, al of geen kinderen, graag een andere opleiding te hebben gedaan, echtscheiding, overlijden partner, verlies dierbare vriendin, het seksuele leven en beleving
- met twijfels en angsten in het algemeen:
  voorbeelden: angsten voor ziekten, om de deur uit te gaan, alleen te komen staan,
- eenzaamheid, in verband met godsdienst, verlies van kinderen; het verlies van mobiliteit: slechter lopen, niet meer de deur uit kunnen, angst voor ondraaglijk lijden.

Wat we deze dag met elkaar willen bespreken is ook of we bereid zijn te kijken of deze angsten reëel zijn. Of het spreekwoord hier niet grotendeels geldt: een mens lijdt vaak het meest door het onheil dat men vreest.

- hoe we met ons verleden omgaan:
  voorbeelden: conflicten uit het verleden met familieleden, conflicten met kinderen, seksueel misbruik; in de steek gelaten zijn, oorlogstrauma’s, NSB-kinderen
- of we bereid zijn dit verleden onder ogen te zien:
  voorbeelden: je schuift het weg. vergeven, maar niet vergeten, uitpraten, in therapie gaan.

Invloed op gezondheid

Al deze onderwerpen, ook dat werd de afgelopen decennia duidelijk, zijn van invloed op onze gezondheid. Deze ervaringen samen, en òf en hoe we deze een plaats hebben gegeven in ons

leven en beleven, zijn onvermijdelijk van invloed op de wijze waarop we onze derde levensfase vorm proberen te geven.

Een ander onderwerp, maar dat wel degelijk met gezondheid te maken heeft is seksualiteit.

Onze moeders, dus de moeders van vrouwen die nu ouder zijn dan zestig jaar, waren al oudere vrouwen voordat in de jaren zeventig de seksuele revolutie om zich heen greep. Hun dochters hadden zij doorgaans niet of in elk geval niet diepgaand de ins en outs over seksualiteit uit de doeken gedaan. In die tijd bestonden nog termen, wanneer het over menstrueren ging, als *de vuile week* hebben.

De vraag kan gesteld worden: hoort een thema als seksualiteit wel thuis in een boek waarin het ouder worden van vrouwen aan de orde komt? Dertig jaar geleden zou men vinden van niet. Voor vrouwen die binnen de emancipatie, de vrouwen- en feministische beweging hebben leren spreken over seksualiteit, is dit geen vraag. Zij hebben seksualiteit leren zien als een waardevol onderdeel van het leven. Seksualiteit die meer is dan seksuele gemeenschap met als gevolg het krijgen van kinderen.

Seksualiteit wordt dan geformuleerd als: het geheel van seksuele gevoelens, verlangens, wensen, gedragingen, fantasieën, belevingen en emoties.

Een andere, en belangrijke vraag is: hebben de veranderingen die sinds de jaren zestig op seksueel gebied doorbraken, die bevrijding gebracht, die vrouwen hadden mogen verwachten? De anticonceptiepil, die in de jaren zestig op de markt kwam, heeft inderdaad bevrijding gebracht. Dat geldt ook de toenemende mogelijkheden om zich te laten steriliseren wanneer een vrouw of een echtpaar vond, dat zij hun gezin als voltooid beschouwden.

Daartegenover is door vrouwen vaak gezegd dat de pil opnieuw als dwang middel op seksueel gebied is gebruikt. Bijvoorbeeld: de vrouw had nu geen reden meer om in zogenaamde ‘onveilige dagen’ af te zien van seksueel contact met haar partner.

Publicaties vanuit de vrouwenbeweging over de veranderde verhoudingen en mogelijkheden op seksueel gebied, zijn bij na niet te tellen. Deze hebben vrouwen, ook zij die door de seksuele revolutie niet waren geraakt, geholpen een eigen houding uit te vinden ten opzichte van seksualiteit. Het was voorheen een gebied waar tot dan toe overwegend mannen de wet voorschreven. Het waren regels en voorschriften die ook een grote politieke, maatschappelijke, ethische en godsdienstige lading hadden.

Seksualiteit is voor veel vrouwen ook een pijnlijk geheel geweest. Vaak kon of durfde men er niet met de partner over te spreken. Er was ook geen taal voor. We zouden bij ons zelf te rade moeten gaan wat alleen al dat seksuele verleden voor het welzijn van ons ouder worden betekent.

Met het bespreekbaar worden van seksualiteit kwamen ook, zij het met horten en stoten, de ervaringen van slachtoffers van seksueel geweld naar buiten. Allerlei vormen van hulpverlening werden georganiseerd. Ook binnen de kerkelijke instituten bleek ‘pastoraal geweld’ geen uitzondering.

Door de verkrachtingsverhalen van de vrouwen in ex-Joegoslavië werd in de jaren negentig onder druk van de vrouwenbeweging eindelijk verkrachting van vrouwen opgenomen in de categorie oorlogsgeweld.

Lesbiennes

Bij het uitzetten van de enquêteformulieren voor het boek, is bewust gezocht naar 60+-vrouwen, die er zich in de loop van hun leven bewust van geworden zijn dat een heteroseksuele relatie hen niet paste. Door hun opvoeding, al of niet religieus, werden vrouwen van die generaties de kant opgedrongen van heteroseksualiteit. Iemand uit onze werkgroep heeft zich na een jarenlang huwelijk uit eindelijk de lesbische leefstijl, tegen de heteroseksuele normen van haar omgeving in, toegeëigend.

In de enquête antwoorden zijn er vrouwen, die hun spijt uitspreken over verloren kansen om bewust te kunnen/mogen kiezen voor een seksuele relatie met vrouwen. Dit zijn natuurlijk voorbeelden, die vooral onze generaties treffen. Er zijn onder ons tallozen, die hun hele leven niet van seks konden genieten, omdat ze eigenlijk, vaak zonder dat ze het zelf beseften, van een vrouw hielden. Op dit moment gaat men uit van een getal van 1 op 6 tot 10. Maar hoe als je je daar niet van bewust ben?. Bedreigend. Het kwam niet in je woordenboek voor.

Wat belangrijk is om vandaag met elkaar te bespreken: *wat hebben al die veranderingen die vrouwen gebracht die in dit boek aan het woord komen?*

Sociaal netwerk

Een ander aspect dat heel veel invloed heeft op onze gezondheid is ons sociaal netwerk. Sociaal netwerk is een hedendaags woord voor wat je vroeger noemde de mensen met wie

- je in het dagelijks leven te maken hebt
- op je werk mee te maken hebt
- mensen met wie je op andere manier verbonden bent:
  verder weg wonende familie
  kennissen op afstand
  vrienden van de vakantie die je af en toe ziet.

Binnen dit sociaal netwerk is er aan de ene kant veiligheid binnen die relaties, maar er is ook kwetsbaarheid. Van relaties heb je niet alleen plezier. In relaties wordt ook pijn gedaan en er wordt pijn opgelopen.

Elk individu wordt binnen een sociaal netwerk geboren, leeft en overlijdt er in. Soms is dat netwerk beperkt, maar het kan ook uitgebreid zijn. Soms is het verbindend materiaal broos, maar het kan ook aanvoelen als stevig en houdbaar.

Het beeld van overkoepelende gemeenschappen is veranderend in onze tijd. Wat bedoel ik met overkoepelende gemeenschappen? Een familie is een overkoepelende gemeenschap. Stel je een paraplu voor. Denk aan de reclame van de Nationale Nederlanden. Oud en veilig onder

de paraplu van hun verzekeringen. Van de wieg tot het graf. Vroeger was een familie, een gezin een veilig onderkomen. Dat kun je bevestigen. Anderzijds kun je er ook bij zeggen: als je je gedroeg overeenkomstig de normen van dat gezin. Die familie, het gezin is voor heel wat vrouwen van onze generatie juist geen overkoepelende gemeenschap gebleken. Scheidingen, andere politieke overtuigingen. Verlaten van de godsdienstige zuil. Contacten die heel anders denken en zijn dan de traditionele koepels. Dan spreken we nog niets eens over relaties met mensen uit andere culturen.

Juist door al deze veranderingen spreken wij als het over relaties met andere mensen gaat niet meer over familie, gezin of buurtschap, maar over netwerk.

Hoe zag de status van vrouwen er uit tot vijfentwintig jaar geleden? Vrouwen waren of gehuwd, of ongehuwd of ze waren celibatair levende religieuzes. Binnen deze drie staten kon een vrouw worden gelokaliseerd. Niet alleen zijn de statussen de jaren daarna doorbroken en uitgebreid met allerlei varianten van lat- tot lesbische relaties en alles wat daartussen en omheen is gegroeid. Maar traditionele vormen als huwelijk, gezin en familiebanden verbrokkelen en worden openlijk ter discussie gesteld. Vooral de veiligheid van deze instituten, waar ze om bekend stonden, is – in het bijzonder voor vrouwen – een mythe gebleken.

Dit proces van ontmanteling van sociale verbanden is ook niet aan ons voorbij gegaan. Misschien heb je zelf een breuk in je leven meegemaakt. Ben je gescheiden. Heb je ontdekt dat je meer van vrouwen houdt dan van mannen. Misschien zijn je kinderen of kleinkinderen gescheiden. Misschien is je zoon of dochter bij je gekomen met de boodschap dat hij of zij homoseksueel is.

Zulke veranderingen in je sociale relaties, hebben een geweldige invloed op het ouder worden. Niet alleen hoe je je dat zelf misschien had gedroomd. Maar ook op de realiteit of je alleen of samen ouder wordt. Ook of je al of niet kleinkinderen zult hebben. En als je gescheiden bent, dan blijven er je leven lang misschien pijnlijke ontmoetingen en contacten met de ex-echtgenoot door of via je kinderen of kleinkinderen. Voorbeeld van een vriendin, als kinderen trouwen, bij elk huwelijksfeest, de verjaardag kind, of kleinkind is ze een paar dagen heel beroerd door het contact daarbij met haar ex-echtgenoot. Kun je niet altijd ontlopen. Het is in de ene streek anders dan de andere.

Onze werkgroep bestaat uit vrouwen, die bewust hebben meegedaan aan de veranderingen in de jaren zeventig. Dat heeft duidelijke consequenties. De samenstelling van de werkgroep bijvoorbeeld, is geen weerspiegeling van de samenleving. De burgerlijke staat van de vrouwen stemt niet overeen met het gemiddelde van de Nederlandse samenleving. Vijf van de negen vrouwen zijn gescheiden. Deze verhouding klopt evenmin met de cijfers van de kerkelijke instituten waarmee zij verbonden zijn of waren. Zes van de negen vrouwen hebben een lesbische dochter. Hoewel in onze samenleving nog te vaak dergelijke familierelaties verzwegen worden, is er in de werkgroep geen geheim van gemaakt. Want ons devies is: overleven door vriendinnen.

Het gebied kan nog meer worden uitgebreid, zoals met materiële tekorten bij het ouder worden. Ik wil me nu beperken tot de thema’s die ik heb genoemd.

Vrouwen en ouder worden.

Ik heb naast de enquête gezocht naar ervaringen, die in wetenschappelijk onderzoek zijn bestudeerd. Het gaat om het boek *Vrouwen en ouder worden* van Linda R. Gannon. Met als ondertitel: *de mythen overstijgen*. Het gaat om onderzoek, waarin vanuit verschillende invalshoeken het ouder worden van vrouwen wordt benaderd. Gannon wil in dat onderzoek aantonen, dat de economie van een bepaalde samenleving en de seksuele politiek veel meer invloed hebben op hoe je je in het ouder worden voelt, dan de biologie van vrouwen waaraan dit altijd wordt toegeschreven.

Ik wil dat toelichten: Het leven, dus de prestaties van vrouwen zou, is de algemene opvatting, bepaald worden door het feit dat ze vrouw is. Ze menstrueert, daarom is ze in het betaalde werk minder betrouwbaar dan mannen. Ze krijgt kinderen, daarom is ze niet geschikt om carrière te maken. Na haar zwangerschappen komt de overgang, waarmee ze jaren tobt. Alweer een periode om onbetrouwbaar te zijn voor werk buitenshuis. En dan is ze tenslotte te oud.

Die argumenten zijn altijd gebruikt om vrouwen binnenshuis te houden. Met altijd bedoel ik vooral de tijd na de industrialisatie. Toen mensen, na 1895 in ons land, in grote getale in fabrieken en op kantoren gingen werken. Dus aan het eind van het agrarisch tijdperk.

Toen vrouwen nog meehielpen op het land golden dit soort indelingen van vrouwenlevens niet, omdat gewoon alle *hands aan dek* moesten op een agrarisch of ander bedrijf.

Dus wat Gannon, de schrijfster van dit boek, zegt: de sociaal economische omstandigheden bepalen veel meer de manier waarop vrouwen ouder worden dan haar biologie, dan bedoelt ze daarmee dat de vraag naar arbeidskrachten die een samenleving nodig heeft, het leven van de vrouw bepaalt. Voorbeelden: Onderwijzeressen, oorlog, aantrekken van economie altijd een reden verzonnen om vrouwen te laten werken of weer naar huis te sturen. Het opheffen van allerlei vormen van sociale overheidszorg, bijvoorbeeld het opheffen van de Weduwen- en Wezenwet, de komst van de 1990 maatregel voor meisjes, de kinderopvang, de nabestaandenwet, de bijstandswet zijn voorbeelden waar de zorg voor vrouwen en kinderen werd omgezet van zorg, naar dwang. Dwang in de zin dat deze maatregelen gericht waren op de economie en geen rekening hielden met een overgang van een maatschappelijk patroon dat tijd nodig had om die veranderingen te integreren.

Wat wordt bedoeld met seksuele politiek? Het inspelen op de rol van vrouwen. De ene keer zat de anticonceptiepil in het ziekenfondspakket, bij een volgende wet ging hij er weer uit. Hetzelfde geld voor discussies over kinderbijslag, de leeftijd van pensionering, het verschil in beloning van mannen en vrouwen.

Hoe zou onze maatschappij er hebben uitgezien als de invloed van de vrouwenbeweging er vanaf de jaren zeventig niet zou zijn geweest?

Linda Gannon gaat in haar onderzoek uit van een feministische benadering. Dat wil zeggen, dat ze al bij voorbaat kritiek heeft op de samenleving zoals die nu in elkaar zit. Bijvoorbeeld de traditionele rolpatronen waarop onze cultuur berust. En ten tweede dat ze tegelijkertijd de visie en de wensen en de invloed van vrouwen laat zien. Hoe vrouwen eigenlijk zouden willen leven.

Kun je weten hoe vrouwen willen leven?

Enerzijds: heel veel vrouwen passen zich aan de samenleving aan zoals deze zich aan haar voordoet. Toch zou je kunnen opmaken aan de manier waarop vrouwen over dingen praten, hoe ze werken, wat ze belangrijk vinden, dat dat andere dingen zijn dan de zaken die nu in de samenleving belangrijk gevonden worden.

Waarom ziet die wereld er dan nog niet anders uit? Vrouwen hebben nu toch genoeg rechten?

Omdat vrouwen nog steeds geen toegang hebben tot de plekken waar het beleid wordt gemaakt.

Hoe dat komt daar valt over te praten. Moeilijk toegang? Geen zin? Geen kansen omdat vrouwen zorgen en kinderen belangrijker vinden?

De vraag is: hoe lossen we dit met z'n allen op?

Zo zie je dat deze zaken invloed hebben op de manier waarop vrouwen ouder kunnen worden.

Gannon toont aan dat de invloed van seksisme tegenover vrouwen enerzijds, èn hoe men over ouderen denkt anderzijds — vooral over oudere vrouwen -, dat die beide invloeden de voorwaarden beïnvloeden waaronder vrouwen ouder kunnen worden.

Seksisme

Wat betekent seksisme? Dat betekent dat mannen in het middelpunt van de belangstelling staan. Dat wil zeggen, dat de man de maatstaf is waarop beleid gemaakt wordt. Als er ergens in een regeling staat: mensen doen dit of dat, dan wordt er uitgegaan van het gedrag van mannen. Als er wensen van mensen naar voren komen in de samenleving ook dan zijn mannen het uitgangspunt.

Door de invloed van de vrouwenbeweging is er meer sekse specifiek onderzoek gekomen, maar het uitgangspunt is nog altijd de man. Vaak wordt er met dat sekse specifieke helemaal geen rekening gehouden. Dus in een androcentrische samenleving wordt het lichaam van de man, zijn gevoelens, zijn activiteiten, zijn houding, zijn interesses, zijn verlangens en zijn bezigheden genomen als uitgangspunt. Voor overheidsbeleid, voor wetenschappelijk onderzoek, voor het bouwen van winkels, structuur van het landschap, bouwen van wegen, aanleggen van havens, waar er woningen moeten komen. Het lichaam van de man is het uitgangspunt.

Voorbeeld: er kwamen commissies in gemeenten van vrouwen die advies mochten geven.

Gannon geeft nog een beperking aan het uitgangspunt. De man waarvan men uitgaat is wit, heteroseksueel, behoort tot de westerse samenleving en komt uit de middenklasse of de hogere klasse van die samenleving. Dus behalve dat vrouwen worden buitengesloten, worden in onze maatschappij ook homoseksuele mannen en mannen uit de lagere klassen buitengesloten. Daaraan kunnen we toevoegen lesbische vrouwen, die zijn niet eens met zo'n

standaard man getrouwd en de mannen-van-kleur. Mannen dus die zichtbaar niet aan die eisen voldoen van wit en westers. Vandaar dat er altijd een heel ongezond streven is van mannen uit de lagere klassen in onze maatschappij om te voldoen aan de eisen die de doorsnee man zou hebben. Die lagere klasse-mannen zijn vaak nog onderdrukkender tegenover hun vrouwen. Hun vrouwen moeten ook vaker meer voldoen aan rolpatronen om 'normaal' te lijken. Homoseksuele mannen hebben zich gelukkig een eigen wereld gecreëerd, maar ook zij ontkomen niet aan de eisen die de samenleving aan het stelt.

Het is duidelijk, dat die soort mannen die de standaard zijn waarnaar onze samenleving is ingericht, deze ook de macht hebben en de autoriteit, dat zij bepalen wat normaal is Verwijzen naar normen en waarden.

Als je van deze standaard uitgaat, dan gedragen vrouwen – ik ga nu even terug naar vrouwen en laat de andere buitengesloten groepen rusten – zich dan 'normaal' als zij zich ondergeschikt en als een ander mens dan mannen opstellen. Een vrouw heeft geen mannenlichaam, zij kan zich dus niet net zo gedragen als hij, ze heeft niet dezelfde intelligentie, zij heeft andere wensen, zij heeft andere gevoelens, zij interesseert zich voor andere dingen en ze heeft andere taken. Dus met haar kun je geen rekening houden. Zij is niet de maatstaf. Kan dat ook niet zijn. En moet je wel rekening met haar houden — daar maakt de vrouwenbeweging de maatschappij nu op attent en steeds meer vrouwen laten zich horen -, dan is dat alleen maar lastig. Bijvoorbeeld bij onderwerpen als pensioenverandering en kinderoppas. Het gebeurt langzamerhand, maar pas na grote gevechten. En er is zogenaamd nooit geld voor.

De vraag is ook interessant waar vrouwen het geld van de samenleving aan zouden willen besteden en waar mannen dat nu aan uitgeven.

Hoe word je ouder?

Bij de vraag aan vrouwen: hoe word je ouder, is van essentieel belang hoe onze samenleving is ingericht. Hoe kun je zorgeloos ouder worden als jij altijd financieel afhankelijk bent geweest van het inkomen van een echtgenoot? Als je echtgenoot voldoet aan die standaardman, dan heb je tot nu toe niet te klagen. Maar als jij je abnormaal bent gaan gedragen: bijvoorbeeld als je bent gescheiden om welke reden dan ook, dan is je financiële situatie bij het ouder worden slecht.

Als je heel lang last hebt- gehad — van overgangsklachten, dan voldoe je niet aan het 'normale' beeld van de leuke vrouw die we zien op de reclamespotjes van bijvoorbeeld de Nederlandse Spoorwegen, de vrouw die met haar knappe grijzende gepensioneerde echtgenoot, verliefd en jeugdig met hem door Nederland toert, fietst en wandelt met **vlotte** jeugdige kleding aan. Die spotjes zijn standaard: man en vrouw. Waar zijn de lesbische en homo stellen? De vrouw altijd jonger dan de echtgenoot, liefst een aardig stukje jonger. Let maar eens op hoe de standaardreclame voor ouder worden er uit ziet. Nooit een bus vol grijze, permanenthoofden met bloemetjesjurken; ook al zo'n discriminerende algemeenheid voor bepaalde oudere vrouwen. Dat beeld is niet aantrekkelijk om te laten zien. Waarom zijn er zoveel van zulke vrouwen in onze maatschappij en binnen de bejaardentehuizen? Omdat die zo muisgrijs geworden zijn door hun inspanningen om te voldoen aan het zogenaamde 'normale' patroon.

Onze opgave is dan ook, nadenkend over ‘hoe wil ik gezond ouder worden’: hoe ga ik zo om met mijn persoonlijke levenservaringen op het vlak van welzijn, sociaal netwerk en materiële situatie, dat mijn ouder worden in het teken staat van wijsheid en eigen spiritualiteit?

Frauen zwischen Krieg und Frieden (1999)

Sieth Delhaas

Königswalde, BRD, 9.10.1999

Einleitung

Die Vorbereitungsgruppe des Friedensseminars hat die niederländischen Teilnehmer gebeten, diesmal einen Referenten zu suchen, der sich ausspricht über

a) wie Niederländer die Verhältnisse in Deutschland sehen.
b) wie Niederländer die Entwicklungen sehen die sich in der Geschichte ergeben haben;
c) was Deutsche und Niederländer gegenseitig voneinander lernen können.

Wie sie sehen ist kein Referenten sondern eine Referentin gefunden. Und das hier eine Referentin steht bestimmt auch wie die genannten drei Punkte in meinem Vortrag ausgefüllt werden. Durch diese Problemstellung erheben sich zugleich viele Fragen.

Für Niederländer ist es sowieso fast unmöglich, die Verhältnisse in Deutschland zu beurteilen. Welche Verhältnisse sind überhaupt gemeint? Die innerdeutschen Beziehungen ab der Wende? In welchen Bereichen? Um welche Niederländer geht es dann? Linke oder Konservative Niederländer? Reiche oder Arme Niederländer. Junge oder ältere Niederländer, die den zweiten Weltkrieg erlebt haben?

Ich möchte das Gebiet etwas beschränken. Ich möchte aus meiner eigenen Sicht und aus der Sicht und Position von Frauen diese drei Thesen behandeln.

Ich will dies machen weil wir nur über unsere gemeinschaftliche Europäische Zukunft, als einzelne Staaten, sprechen können, als wir unsere einzelnen Geschichten kennen. Und 'unsere' Geschichten sind auch immer wieder sehr persönliche Geschichten. Überdies: im letzten Jahr dieses Millennium ist es fast Mode um ein Jahrhundertübersicht zu geben.

Nachdenken und sprechen über Frieden, was Sie hier in dem Friedensseminar schon ab 1973 machen, kann nicht ohne dabei auch den Krieg mit einzubeziehen. Sprechen über Frieden und Krieg geht nicht ohne die unterschiedliche Beteiligung von Männern und Frauen daran aus zu sprechen. Vielleicht gab es bis vor kurzem kein Gebiet, wo die Rollen von Männern und Frauen so wesentlich getrennt waren als im Krieg. Seit ungefähr 15 Jahren können in meinem Lande auch Frauen Wehrdienst leisten. Damit ist der Rollunterschied etwas behoben.

Wenn man spricht über Frauen in Beziehung zu Krieg und Frieden, dann ist es wichtig zu untersuchen, welche Rolle Frauen gespielt haben in verschiedenen Kriegen. Und andererseits wie Frauen sich verhalten zum Frieden.

Es spricht nämlich nicht für sich, dass Männer sich mit dem Kriege beschäftigen und Frauen immer für den Frieden sind. So schnurgerade laufen die Grenzen nicht.

Ich habe für dieses Friedensseminar einiges beisammen gesucht, dass hoffentlich die Basis werden kann für ein Gespräch über dieses Thema.

Erst werde ich etwas erzählen über meine Verbundenheit mit diesem Thema. Also eigene Erfahrungen.

Zweitens etwas über eigene Erfahrungen und Theorien aus der Frauenbewegung.

Drittens: Einige Beispiele wie Frauen sich verhalten zu diesem Thema und welche Initiative sie unternehmen um den Frieden und internationale Zusammenarbeit zu gestalten.

Meine Verbundenheit mit dem Thema

Diese wird ganz beherrscht durch mein Alter. Ich wurde vier Jahre vor dem II. Weltkrieg geboren. In der Stadt Rotterdam und habe sehr bewusst die Bombardemente vom Mai 1940 miterlebt, den Hunger im Winter 1944/45 erlitten, Tote in den Straßen gesehen, als 4 bis 9- jährige Nächtelang mit Eltern, Geschwistern, Nachbarn im Luftschutzraum oder unter der Treppe verbracht.

Nach der Kriegsende habe ich viel über den Krieg gelesen, als Kind schon über die Konzentrationslager und alle Gräuel des Krieges. Natürlich war mein Blick sehr gefärbt von niederländischen Nationalismus, Gottesdienst und Vorurteile. Wir sprachen damals von der Propagandamaschine von Hitler, aber wir sahen nicht, dass auch die Niederlande, und im Laufe des Krieges, die Alliierten ihre eigene Propagandamaschinen hatten. Es war noch die Zeit, worin wir selbstverständlich an der Autorität der Obrigkeit und ihrer Behörde glaubten.

Ob man jung ist oder alt, wenn man einen Krieg von so nah miterlebt hat, verlässt der Krieg einen nimmermehr. Meine Erfahrung ist: Ich werde diesen Krieg nie mehr los. Er hat mein Leben mit bestimmt. Und doch habe ich keine persönlichen Verluste erlitten. In meiner Verwandtschaft wurde keiner getötet. Mein Vater wurde nicht abtransportiert für den Arbeitseinsatz in Deutschland. Er brauchte nicht als Soldat zur Frontlinie. Unser Haus wurde nicht bombardiert und wir brauchten nicht zu flüchten. Wir fühlten uns immer gesegnet, dass uns das alles erspart wurde. So empfand man das damals.

Und doch: ich werde diesen Krieg nie mehr los.

Von diesen Erfahrungen aus ist bei mir schon sehr jung Angst vor und Hass gegen Krieg im Allgemeinen, Waffen und alles was mit Militarismus zu tun hat, gewachsen. Ich wollte dies niemals mehr miterleben. So eine Entwicklung ist nicht selbstverständlich, denn in meinem Fall, aufgewachsen in einer Familie mit acht Kindern, bin ich, und einer meiner fünf Brüder, die einzige die sich in dieser politischen Richtung entwickelt hat. Warum?

Lange habe ich die Idee gehabt, dass Krieg bedeutet: Krieg zwischen dem eigenen Lande und einem anderen Land. Später lernte ich dass auch meine Verantwortlichkeit als Bürgerin und lebend in einer Demokratie weiter reicht als meine eigene Landesgrenzen. Die Niederlande

führten damals den Kolonialen Krieg gegen Indonesien, war bezogen bei der Korea Krieg in den fünfziger Jahren und bei der Ost-Westpolitik in derselben Zeit. Dadurch wuchs bei mir das Interesse in der Politik.

Wenn ich spreche über Angst vor und Hass gegen Krieg durch meine Erfahrungen im zweiten Weltkrieg, dann bedeutet das nicht zugleich Angst vor und Hass gegen die Deutschen. Meine Eltern haben mir schon früh den Unterschied gezeigt zwischen Hitler und Nazis einerseits und deutsche Bürgern andererseits. Ich bin mir davon erst 1992 Bewusst geworden. 1992 habe ich mit ungefähr dreißig bis vierzig, hauptsächlich jungen Leuten, eine Pilgerfahrt durch die Vereinten Staaten von Amerika gemacht. Zu Fuß ungefähr 7000 Km von der Ostküste zur Nevada wüste im Westen wo die VS die Atombombenversuche anstellten. Ich bin nur die letzten 1100 Kilometer mitgelaufen. Die Pilgerfahrt war von Niederländern organisiert worden, aber es liefen auch Leute anderer Nationalitäten mit. Auch mehrere deutsche junge Leute waren dabei. Unterwegs wurde viel diskutiert. Und auf einmal war die Diskussion da, über die Verhältnisse zwischen Niederländer und Deutsche. Und ich bin sehr erschrocken über die sehr negativen Gefühle von einigen dreißigjährigen Niederländern den Deutschen im allgemeinen gegenüber. In der Diskussion habe ich versucht herauszufinden wo diese negativen Gefühle – ich finde Hass ein zu großes Wort – her kamen. Wieder zu Hause habe ich darüber mit meinen eigenen Kindern gesprochen. Und die Antwort einer meiner Töchter hat mich am meisten getroffen: ‘Man muss sich die Ausrufe und Schreie mal anhören bei einem Fußballspiel Deutschland/Niederlande. Auch wenn Frauen sich zusammen das Spiel anschauen’. Wir kamen zur Schlussfolgerung, dass die Erziehung von Eltern und Lehrern hier eine große Rolle spielt. Und das bedeutet nicht immer dass diese Eltern und Lehrer selbst ernsthafte Verluste oder Schäden im Kriege erlitten haben. Viel mehr, dass es geht um ein Kritikloses weitergeben von Hass- und Widerwillegefühle.

Durch diese Erfahrungen erinnerte ich mich an meine eigene Erziehung und an verschiedene Ereignisse, wo wir mit deutschen Soldaten während den Krieg in Kontakt kamen: als die Kavalleristen am Anfang des Krieges in unserer Straße in einer große Halle einquartiert wurden.

Wir Kinder waren neugierig und kamen immer näher heran. Wir entdeckten einen sehr freundlichen Soldaten, der mit uns Kindern sprach und lachte. Als ich das abends meinen Eltern erzählte, sagte meine Mutter: ‘Die Soldaten sind von Hitler geschickt worden, die wären auch lieber Zuhause bei ihren Kindern geblieben.’ Auch als einmal ein Deutscher Soldat durch die Widerstandsbewegung erschossen worden war, war es unangebracht darüber Schadenfreude zu zeigen. Es ist ein Beispiel, wie den ganzen Krieg hindurch ein Unterschied gemacht wurde zwischen Hitler und Nazis einerseits und Deutsche im Allgemeinen anderseits.

In den sechziger und siebziger Jahren war ich, ebenso wie andere Politik engagierte Leute, so weit dass wir verstanden dass es sich nicht nur um die Verantwortlichkeit anderer, in diesem Falle der Deutsche handelte, sondern auch um unsere eigene Verantwortlichkeit in dem Krieg. Zum Beispiel: damals fing auch in den Niederlanden die Diskussion an a) wie haben erwachsenen Niederländer sich in den zweiten Weltkrieg den Juden gegenüber benommen als sie abtransportiert wurden? Und b) wie sahen die Niederländer ihre Verantwortlichkeit der in der Vergangenheit kolonisierten Völker gegenüber?

Die Tatsache dass man den Krieg sein ganzes Leben nicht mehr los wird, braucht nicht immer negativ zu sein. Ich habe entdeckt dass ich die Gabe habe um negative oder sogar

katastrophale Ereignisse in meinem Leben zu transformieren in Lebenserfahrungen die mir helfen intensiver weiter zu leben. Im Nachhinein betrachtet natürlich.

Als Oberschülerin, nur vier Jahre nach dem Kriege, stand die Deutsche Sprache, neben Englisch und Französisch auch auf dem Stundenplan. Ich erinnere mich nicht, dass die Deutsche Sprache mir mehr zuwider war als die beiden anderen Sprachen. Erstens verdanke ich dies meiner Erziehung Zuhause, wo ich nicht in Hass erzogen bin. Zweitens liebte der Lehrer sein Fach und belastete uns, so kurz nach dem Kriege, nicht mit unsympathischen oder Hassgefühlen den Deutschen gegenüber. Drittens entdeckte ich selbst die Schönheit der Sprache. Ich erinnere mich einen Spaziergang mit einer etwas älteren Schülerin mit der ich mein Enthusiasmus für die deutsche Sprache teilte. Im Deutschen gab es Wörter womit man sich besser und schöner ausdrucken konnte als im niederländischen

Die Sprache, ein wichtiges Instrument für Menschen um miteinander zu kommunizieren, ist also auch ein wichtiges Instrument um einander zu verstehen. Ich gehöre zu einem kleinen Volk, musste in meiner Jugend noch drei weitere Sprachen neben unserer eigenen Sprache lernen. Von alters her hat unser Volk versucht zu überleben durch Handel und Schifffahrt. Also wir brauchten Fremdsprachen. Vielleicht kommt es daher – was Ausländer oft die niederländische Sucht nennen – dass Niederländer über alles in der Welt eine Meinung haben und die auch gerne verkünden. Besonders wenn es um Politik geht…!

Es war mir dann auch ganz fremd, 1991 in einer Begegnung mit Belorussischen Frauen, zu hören, dass sie sich verweigert hatten als Schülerin die deutsche Sprache zu lernen - die Sprache der ehemaligen Besieger. Ich konnte ihre Verweigerung im Nachhinein, als ich ihre Geschichte seit Anfang der vierziger Jahre gehört hatte, verstehen. Vielleicht wäre es gut, z.B. im Rahmen des Vereinten Europas, dass alle Länder, klein und groß, die Sprache ihrer benachbarten Länder, verpflichtet im Unterricht integrieren. Bei uns sind, leider, seit den sechziger Jahren, als das Unterrichtsgesetz geändert wurde, die drei Sprachen aus dem Lehrplan verschwunden und können die Studentinnen wählen. Die deutsche Sprache lernt also nur noch ein kleiner Teil der Oberschüler. Kann dies ein Grund sein für die feindselige Gesinnung eines Teiles der heutigen Jugend den Deutschen gegenüber?

Es ist bekannt dass die Sprache oft ein Instrument der Herrscher ist; ein besiegtes oder ein kolonisiertes Volk werde die eigene Sprache verboten und die Sprache der Sieger werde den Besiegten aufgelegt. Die Niederlande zum Beispiel, haben im Schulunterricht in den kolonisierten Ländern immer das Niederländisch als einzige Unterrichtssprache erlaubt.

In den fünfziger Jahren heiratete ich einen Mann der ab 1953 in Köln, und später in Düsseldorf arbeitete. Wir wohnten von 1958 – 1968 an der niederländisch-deutschen Grenze.
Das bedeutet, dass ich viel lernte über das tägliche Leben in West-Deutschland und wie man mit der Besiegung zurechtkam. Ich erinnere mich was damals erzählt wurde über die ‘Heimkehrer’, Männer die aus der russischen Kriegsgefangenschaft zurückkehrten und wie diese im Grunde nicht mehr willkommen waren, weil ihre Arbeitsplätze, ihre Wohnungen

besetzt waren. Die Plätze in der Familie ausgelöscht. Man hatte kein Interesse mehr für ihre persönlichen Geschichten.

Später kam das Wirtschaftswunder und das gab Neid, auch in den Niederlanden, dass es dem besiegten Volk wieder so gut ging. Dass es mehr und mehr mitmachen wollte im politischen Betrieb Europas.

Die Deutschen haben sich seit den 60-er Jahren nach und nach 'breit' gemacht an den holländischen Stränden, mit ihren teuren Schiffen auf den Seen und Flüssen und auch in den Grenzorten, wo man jede Woche groß einkaufte. Das hat den Holländern nicht gefallen, sie waren ganz einfach neidisch.

Nach einer Unterbrechung von vier Jahren, habe ich von 1974 bis 1981 in einem niederländischen/deutschen Grenzdorf gewohnt und auch da passierte dasselbe. Bis jetzt ist es noch so – mein ältester Sohn wohnt da noch mit seiner Familie – das am Samstag die Einwohner des Ortes keine Einkäufe machen, weil alle Parkplätze von deutschen besetzt sind und die Läden, Cafés und Restaurants voll deutsche Gäste sind.

Dies alles handelt sich nur um West Deutschland.

Nach dem II. Weltkrieg war Ost Deutschland schnell aus dem Blickfeld verschwunden. Das wurde noch verstärkt als in den sechziger Jahren der Eiserne Vorhang quer durch Deutschland niedergelassen wurde. Ich realisierte mich, arbeitend an diesem Vortrag, das die politisch engagierte Leute in den Niederlanden in den sechziger, Anfang siebziger Jahren, mehr interessiert waren was vorging in den sogenannten Entwicklungslanden. Afrika das sich dekolonisierte. Den Krieg in Vietnam. Und die revolutionäre Entwicklungen der Südamerikanischen Länder.

Besonders durch den sehr kritisierten Krieg von den VS wurden unsere – und wenn ich 'unsere' sage betrifft es engagierte politisch Linken und linke Christen -, also durch den Vietnam Krieg, entstand einen Riss in unserem statischen Ost-West Denken. Das wurde noch verschlimmert durch die Rolle die die VS spielten in Mittel- und Südamerikanischen Ländern, und wie sie die anti-Revolutionären Staaten und Bewegungen in Süd-Amerika unterstützten. Ost-West-Verhältnisse fielen ab dann für uns nicht länger unter die Verteilung von Ost = das Böse und West = das Gute. Die Emanzipation fing an. Wir lernten als Bürger nuancierter zu sehen.

Dann kommt auch die DDR wieder im Blickfeld. Wir wussten von dem Mauer. Ich erinnere mich den Schrecken und die Entsetzung als wir eines Morgens erfuhren, dass die DDR jetzt ganz und definitiv hinter Schloss und Riegel war. Wir sahen die Bilder von der Mauer, das Stacheldraht das quer durch Verwandtschaften, Freund- und Bekanntschaften hochgezogen worden war.

Es geschah gerade in einer Zeit, dass wir glaubten dass die Einheit noch immer eine Chance hatte; dass die Trennung der beiden Deutschlande doch nicht immer dauern konnte. Und jetzt!!

Vor einigen Wochen habe ich – um meine Deutschkenntnisse etwas auf zu frischen – den Roman von Ingrid Böhme *Die Buchhändlerin* gelesen. Es handelt sich um zwei Frauen. Die eine ist die Tochter eines Buchhändlers, die das Geschäft ihres Vaters übernommen hat. Am Ende des II. Weltkrieges ungefähr 35 Jahre alt. Daneben ein Mädchen von 14, Kriegswaisenkind. Die eine liberal, aufgewachsen in einem gewissen Luxus, die andere aufwachsend am Rande der Gesellschaft. Nach und nach gerät die Jüngere unter den Einfluss der Sozialistischen Partei. Die ältere Frau, die alles relationales und materielles, verliert, versucht nach dem Mauer nach

dem Westen zu entkommen. Im Ankunftsort wird Sie tot im Auto angetroffen. Die jüngere Frau arbeitet sich hoch im Parteiapparat. Sie verliert ihr ganzes persönliches Leben.

Beim Lesen ergriff es mich sehr, dass die Bewohner dieser Stadt, der Name wird nicht genannt, irgendwo zwischen Berlin und Leipzig, als die Mauer hochgezogen wurde, gerade so stark davon überzeugt waren dass es bald besser werden sollte, als wir im Westen damals hofften. Dass es bald bessere Möglichkeiten geben sollte um zu Freunden und Verwandten im Westen zu Reisen. Und dann: die Mauer. Vom nachhinein weiß man, dass es noch mehr als zwanzig Jahre gedauert hat bevor die Grenzen zwischen den beiden deutschen Staaten wieder auf gingen.

Ich bin auch diesmal mir davon bewusst, dass ich diese Verhältnisse aus einer Westlich orientierten Sicht beurteile. Aber ich sag es hier, wie ich, und die meisten Niederländer mit mir, die Situation in den sechziger Jahren beurteilten.

Zurückkehrend zum Anfang meines Vortrages, denke ich, dass der Roman ein sehr sprechendes Beispiel ist von den sehr unterschiedlichen Rollen, die Frauen und Männer damals im Krieg spielten, übrigens in jedem Krieg, spielen. Auch zeigt es wie diese Rollen sich änderten in der Parteikultur. Frauen ergriffen ihre Chancen um in der Partei Macht zu kriegen.

Eigene Erfahrungen und Theorien aus der Frauenbewegung

Eigentlich fingen für mich die Änderungen an mit meinem Studium Journalistik in 1969/1970. Dieses Studium hat mir gelernt kritischer nach der Welt zu sehen. Ich hatte damals drei Kinder zwischen 3 und 8 Jahre und hatte also noch ein langes Leben vor mir ohne Berufsarbeit. In den Niederlanden war beim Gesetz von 1926 festgelegt das Arbeitgeber verheiratete Frauen entlassen dürften, und in Staatsdienst sogar entlassen sollten. Dieses Gesetz ist erst in 1976, unter Druck der Frauenbewegung aufgehoben. Und noch immer ist es so dass die Niederlande, weltweit gesehen, die wenigste berufstätigen Frauen hat.

Ich fing an in Teilzeit und freiberuflich für verschiedene Zeitungen und später auch Zeitschriften zu arbeiten. Mein politisches Bewusstsein änderte sich und wurde gleichzeitig kritischer, argwöhnischer. Obwohl ich immer politisch bewusst erzogen worden war, blieb mein politisches Engagement ganz eng zwischen den Grenzen der christlichen Partei, so ungefähr wie der CDU in Deutschland. Ich war kritisch, aber innerhalb den Grenzen der bürgerlichen christlichen Sicht auf die Welt. Mir fällt das Wort bürgerlich ein, weil die Deutsche Theologin Dorothee Sölle dieses Wort sehr oft in ihren Büchern benutzt um anzudeuten, das es sich handelt um Leute die immer genau innerhalb der Grenzen der Anständigkeit und der Selbstverständlichkeit bleiben. Nie den Kopf und Kragen riskieren.

Es war dann, in 1977, als ein Vertreter meiner ‘CDU’ im Parlament sagte, dass den IKV, die christliche Friedensbewegung, nicht hoffen sollte, dass die Partei die Friedensbewegung folgen würde in den Streit gegen den Atomwaffen. Nach dieser Aussage habe ich mich von der christlichen Partei getrennt.

Meine grenzüberschreitende Fragen, sowohl in übertragener als in wörtlicher Bedeutung, wurden ab Ende der Jahren Sechzig immer zahlreicher.

Nach 1975, das von den Vereinten Nationen ausgerufen wurde als Internationales Jahr der Frau, änderte sich viel für Frauen. In diesem Jahre wurden auch die Verhältnissen zwischen Frauen und Männer in politischen Diskussionen bezogen. Ein Verhältnis, dass bis jetzt zwischen

den vier Mauern der eheliche Wohnung geblieben war, wurde plötzlich ein öffentliches Thema. Durch die Initiativen der VN war es legitimiert dieses Thema überall auf der Tagesordnung zu setzen. Im selben Jahr sogar nahm auch den Weltkirchenrat dieses Thema über unter großen Druck der Frauen, insbesondere von denen aus den südlichen Ländern, die ihre Chance ausnutzten.

Das Thema der Feminisierung der ganzen Gesellschaft, nicht nur der niederländischen aber sogar der ganzen Welt, hat mich eigentlich bis zum Anfang neunziger Jahren beschäftigt.

Ich sehe in meinem deutschen Wörterbuch das feminisieren auf Deutsch erklärt wird als: die Gesellschaft frau freundlicher machen. Ich finde das keine gute Bedeutung des Wortes. Die deutsche Theologin Dorothee Sölle hat darüber einmal gesagt: *Frauen wünschen sich nicht die Hälfte des Kuchens, aber sie wünschen sich einen ganz anderen Kuchen*. Diese Auslegung entspricht das Wort feminisieren besser. Frauen entdeckten dass die Ausstattung der Gesellschaft eigentlich nicht nur frau- und kinderunfreundlich war; die ganze Welt, mit Kriegen, Umweltverschmutzung, Rassismus, Apartheid, Armut, Technologisierung und Ausbeutung sollte radikal geändert werden.

In diesem Sinne fanden engagierte Frauen Anschluss bei einem Begriff das besonders in der siebziger Jahren Anklang fand: auf niederländischem gesagt ‘de maakbaarheid’ der Gesellschaft. Es gibt keine deutsche Übersetzung in meinem Wörterbuch. Ich übersetze wörtlich: die Machbarkeit der Gesellschaft. Wir fanden uns damals in diesen Gedanken unterstützt von der biblischen Bergpredigt.

Die Niederlande liefen voran in der Entwicklung der feministischen Theologie. In 1980 kam sogar, als erste in der Welt, und an einer katholischen Universität, den Lehrstuhl Feminismus und Christentum.

Aus diesem Lehrstuhl und aus der Ökumenische Frauen- und Glaubensbewegung – auch ein typisch niederländisches Phänomen -, entstand eine starke Politisierung von sogenannte ‘Kirchenfrauen’. Natürlich war es nur ein kleines Teil der christlichen Frauen. Dieses kleinen Teil wusste aber deutlich auf sich Aufmerksam zu machen. Hier galt ebenso, was für die gesellschaftliche Themen Geltung hat: die Legitimation der Weltkirchenrat.

Ich schrieb, dabei unterstützt von einer Gruppe von Frauen und der niederländischen Abteilung des Weltkirchenrates, ein kleines Buch, eine Handreichung über Ehe- und Relationspastorat. Hierin wurde besonders die Position der Frau in der Ehe, in Beziehung zur Seksualität und die Rolle der Kirche dabei, an geprangt.

Plötzlich wurde klar, dass Frauen, die Jahrhunderte lang keine Stimme hatten in politischen, kirchlichen und andere gesellschaftlichen Angelegenheiten, deutliche Ideen hatten über wie die Welt humaner und lebenswerter werden sollte.

Diese Frauen sind – ich denke die erste fünf bis sieben Jahre - sehr beschäftigt gewesen ihre eigenen Leben klar zu kriegen. Aber zu gleicher Zeit wurden auch politische Analysen gemacht und entstand ein breites Engagement mit den verschiedensten Aktionsgruppen und Bewegungen.

Diese Woche z.B. empfing ich das Jubiläum Nummer des 20-jährigen Bestehens der Frauen-Friedensbewegung in den Niederlanden. In 1979 wurde auch die Bewegung Frauen gegen Atomwaffen errichtet. Zwei deutlich unterschiedene Gesichtswinkel, aber mit demselben Ziel. Viele Frauen fingen in diesen Jahren am ersten Mal in ihren Leben an nachzudenken über die eigene Verantwortlichkeit in den großen Fragen über Krieg und Frieden und Politik im Allgemeinen. Nicht länger wollten Frauen diese Verantwortlichkeit an ihren Ehemännern, der Staat oder der großen Politik lassen. Frauen waren sich zum ersten Mal in der Geschichte in so großer Zahl Bewusst geworden von der persönlichen ethischen Verantwortlichkeit und bürgerliche Mitverantwortlichkeit in diesen weltweite Probleme.

Dezember 1978 organisierte 'Frauen für Frieden' in den politischen Zentrum Den Haag die erste Demonstration gegen Kreuzraketen. Dann wurde klar dass Frauen sich auch international schon organisiert hatten. Eine internationale Organisation entstand. Die große Demonstrationen gegen Kreuzraketen, Anfang/Mitten der achtziger Jahren, worin mehrere Frauenfriedensorganisationen, neben den bestehenden Friedensorganisationen, eine eigene Rolle spielten, waren das Hohepunkt des politischen Bewusstseins von Frauen in den Niederlanden.

Die internationale Kontakten für den Frieden wurden ausgebreitet, wurden Weltweit. Sehr strategisch benutzten die Frauen schon bestehende Organisationen wie die Vereinte Nationen und Weltkirchenrat.

Es war gerade durch diese Frauenorganisationen, dass die – fast als eine natürliche gesehen – Trennung zwischen Christen- und nicht christliche Frauen, aufgehoben wurde. Frauen wollten sich nicht länger trennen lassen durch die – in den Niederlanden genannte – traditionellen Gruppierungen von Protestantische, Katholische, Liberale und Sozialistische Ursprung. Engagierte Frauen ließen diese Gruppierungen hinter sich und organisierten sich auf Themen die wichtig waren um große Änderungen in die Weltliche Gesellschaft zu erreichen oder sogar zu erzwingen.

Es gab auch andere Europäischen Frauentreffen. Diese wurden schon Ende sechziger und Anfang siebziger Jahren organisiert von – wie wir es in den Niederlanden sagen – traditionelle Frauenorganisationen. Diese haben ihre Wurzeln in die Frauenverbände verbunden mit den protestantischen und katholischen Kirchen. Kennzeichen: nicht politisierend. Drei niederländische Pfarrinnen die kurz nach dem II. Weltkrieg in Ost-Europa arbeiteten, Käthie van Drimmelen, Hebe Kohlbrugge und Bé Ruys – beide letzten insbesondere in der DDR und Ost-Berlin - haben die Fundamenten gelegt für eine Zusammenarbeit zwischen Ost- und Westdeutschen Christenfrauen.

Und durch die persönlichen Kontakte die inzwischen sparsam entstanden, nahmen allmählich die Kontakte zwischen Kirchengemeinden und kirchliche Friedens- und Jugendgruppen, u. A. in der DDR und den Niederlanden zu.

Ich bin seit sehr kurzem dabei bezogen weil unsere Gemeinde seit Anfang der neunziger Jahre ein Kontakt mit einer kirchlichen Gemeinde in Jena hat.

Mein eigener Weg mit der DDR und Ost-Europa läuft ganz anders.

Als ich mein Theologiestudium in 1982 abschloss, wurde ich fasziniert von alles was losbrach rundum den 500. Geburtstag von Martin Luther. Auch in den Niederlanden. Ich wurde neugierig ob der Kirchenreformator eine Frau hatte. Und so ja, wer sie war. Bei meinem Forschungsarbeit wollte ich auch alle Örter besuchen wo sie gelebt hatte und hoffentlich auch Archivuntersuch machen in der DDR. Das erste gelang. Das zweite nicht. Ich kam in Kontakt mit ein Luther-Kenner und Pfarrer in Leipzig. Ich war mit meinem Ehemann, selbst auch Pfarrer, eine Woche zu Gast bei dieser Pfarrerfamilie. Aus diesem Besuch entstand eine nahe Verbundenheit mit der DDR.

Verschiedene Besuche folgten. Auch – noch vor dem Fall der Mauer – von der Familie an uns. Ich fing an DDR Schriftsteller, wie Christa Wolff, zu lesen, und interessierte mir für den DDR-Politik.

In Oktober 1989 war ich bei einem Konferenz in den Niederlanden eingeladen einen Vortrag zu halten wo Delegierten aus Ost-europäischen sozialistischen Ländern eingeladen worden waren. Während der Konferenz riefen Kinder eines delegierten Ehepaares aus der DDR an, dass sie während ihren Ferien in Ungarn, nach West Deutschland geflüchtet waren. Während dieses Wochenendes fing der Strom DDR-‚Verlasser' an. Ich war sehr beeindruckt von der Verwirrung der Eltern, ihrem Kummer. Und ich bekam ein Blick auf den Gefühlen die zusammenhingen mit ein ganz eigenes Leben in der DDR das für uns, Leute aus dem Westen, unvorstellbar war.

Auf diesem Moment fing die Demontierung des West- und Ostblockes an.

Meine Gefühle während der Entwicklung und das Weitergehen der ‚samten' Revolution erfüllten mich mit großem Respekt für die DDR-Bürgerinnen und Bürger. Der Jugend ins besondere.

Dies brachte nicht nur neue Hoffnung für die DDR-Bürger und Bürgerinnen. Es brachte auch Hoffnung für engagierte West-bürger weil auch wir in den Niederlanden die zwei großen Machtblöcke satt hatten.

Aber es dauerte nicht so lange dass wir konstatieren mussten, dass die Bürger der ex-DDR wenig neue Rechte aber wohl Annektierung wartete. Und das in dem entstandenen Loch der Ost-West-Macht schnell giftige Pilzen anfingen zu wachsen.

Die meist eindringende Erfahrung wie die Verhältnisse lagen zwischen neue und alte Bundesländer, ‚Ossies' und ‚Wessies' - ist das jetzt noch so? - habe ich erfahren während einer Reise nach Minsk in Belaruss in 1991. Zwei Monaten vor den Coup gegen Gorbatsjov fuhr einen Sonderzug mit mehr als 400 Leute aus Dortmund und Umgebung nach Minsk. Es waren Lehrerinnen und Studentinnen, Kirchenleute, Mitglieder von Gewerkschaften und Mitglieder einer politischen Partei. Auch gab es einen Wagon mit Frauen des Ökumenischen Forums von Europäische Christenfrauen unter Leitung von Frau Elisabeth Raiser.

Die ganze Reise war organisiert von dem Institut für Bildungs- und Begegnungswerke (IBB). Die Initiatifnehmer hatten diese Reise organisiert weil in diesen Tagen, in der Nacht vom 21/22 Juni es 50 Jahre her war dass Nazi-Deutschland Belarus, also den Sowjet angriff. Die IBB-Leute hatten schon öfter die Bundesregierung versucht vor diesem Datum der Sowjetunion ihre Entschuldigungen über den Angriff anzubieten. Weil dies nicht geschah hat der IBB entschlossen dies stellvertretend zu tun: mit diesem Sonderzug voll deutschen Bürger und Bürgerinnen gerade an diesem Datum einen Gedenkfahrt nach Minsk zu machen.

Wichtig war dabei das Zentral stand die Vision vom Befreiung Theologe Johann Baptist Metz (* 1928). Er hat gesagt dass keine gemeinschaftliche Zukunft möglich ist ohne gemeinsames Erinnern. Und das war auch das Ziel dieser Leute: durch Begegnung, sprechen und aussprechen, gemeinsam Erinnern.

‘Frauenleben im gemeinsamen Haus Europa’ war das Thema der Frauengruppe. Unser Ziel war Frauen: Ärztinnen, Lehrerinnen, Studentinnen, Russisch-orthodoxe und politisch-aktive Frauen, und Frauen aktif für die Kinder-von-Tschernobyl, zu begegnen und Familien zu Hause zu besuchen. Alles war im Voraus organisiert und wir wollten sprechen über unsere gemeinschaftliche Zukunft im Hause Europa.

Im Gegensatz zu den anderen Gruppen, die allen aus der Umgebung von Dortmund kamen, stammten die Forum-frauen aus sowohl den alten als den neuen Bundesländern. Weil Begegnung Zentral stand, hofften die Veranstalterinnen einerseits die Begegnung zwischen Ost- und Westfrauen zu stimulieren und andererseits die Erfahrungen von ‚Ossie-frauen‘ als Bürgerinnen einer ehemaligen sozialistischen Staat mitzunehmen auf diesem Reise.

Schon während eines vorbereitenden Wochenendes traten die großen Spannungen zwischen Ost- und West-Frauen zutage. De Wiedervereinigung der beiden Deutschlanden wurde, so stellte sich aus den erbitterten Reaktionen der ‘Ostfrauen’ heraus, ging auf Kosten der Pensionen, Kinderkrippe und vielerlei Rechten, die Frauen in dem sozialistischen Staat erworben hatten.

Im Laufe der Woche während der Begegnungen mit den Minsker Frauen stellte sich heraus dass die Frauen aus den neuen Bundesländern sich mehr Zuhause fühlten bei den Belorussischen als bei den Westdeutschen Frauen. Die bevormundende und oft sogar kränkende Haltung der ‚Wessies‘ den ‚Ossies‘ gegenüber, waren sogar für mich als ‘Zaungästin’ erschütternd.

Ich war als einzige Ausländerin mit eingeladen, weil eine deutsche Freundin, Theologin in den Niederlanden, Mitglied war vom Forum.

Ich habe über meine Erfahrungen in Minsk und die Verhältnisse zwischen Ossies und Wessies in 1993 ein Buch, von meiner Position als Zaungästin aus, geschrieben.

Einige Beispiele wie Frauen sich verhalten zu diesem Thema und welche Initiative sie unternehmen um den Frieden und internationalen Zusammenarbeit zu gestalten

All diese Kontakte diskontierten sich in meiner Verbundenheit mit der feministischen Frauenbewegung. Wir planten, via die Frau- und Glaubensbewegung, die in unserem Land viele Gruppen zählt, uns zu mischen in der Politik des Vereinten Europas.

In 1987 hatten wir in den Niederlanden eine nationale Frauensynode organisiert. Frauen aus Österreich, Deutschland und der Schweiz folgten unserem Vorbild. In 1991 fingen wir, einige niederländische Frauen, an, meine deutsche Freundin war die Schrittmacherin - ich war Mitglied der Vorbereitungskommission –, Vorbereitungen zu treffen für die Organisation einer europäischen Frauensynode.

Wir fanden es am wichtigsten in der internationalen Vorbereitungskomitee so viel wie möglich Ost-europäische Vertreterinnen zu fragen. Unter den Vertreterinnen aus den Bundesrepublik Deutschland wollten wir ebenso viele Frauen haben aus den neuen Bundesländer als aus die alten Bundesländer.[22]

In Juli 1996 wurde die erste Europäische Frauensynode in Gmunden (Österreich) realisiert. Es kamen 1000 Frauen aus 31 europäischen Ländern. Da unter waren Frauen aus 15 ehemalige Ostblock Länder.

Obwohl wir für die Organisation unter viele Anderen auch Geld bekamen von Kirchen und gesellschaftlichen Organisationen und insbesondere religiöse Schwesterkongregationen, lagen die Organisation und die Ausführung in Händen von individuellen Frauen. Ein ausgedehntes und kräftiges Netzwerk war entstanden um Frauen die Gelegenheit zu geben ihre eigenen Einsichten über eine humane und Lebenswerte Gesellschaft zu diskutieren und zu realisieren.

Obwohl den Namen Frauensynode Gedanken aufruft an einer kirchlichen Versammlung, hat dies hiermit nichts zu tun. Wir haben für dieses Wort gewählt mit Gedanken an dem Wort aus der griechischen Alter: Synode als ein freies Raum, wo jedermann- - in diesem Falle jederfrau - mitsprechen und entscheiden kann. Der Basis der Demokratie.

Ich gebrauchte vorher das Wort ‘maakbaarheid’ der Gesellschaft. Dieses Wort ist die letzten Jahre ganz aus dem Wörterbuch engagierter Leuten verschwunden. Auch aus Meinem.

Die Entwicklungen nach, und die Folgen der ‚Samtenrevolution‘ in der DDR und andere Osteuropäischen Länder hatten nicht nur ihre Auswirkung auf Bürger und Bürgerinnen des ehemaligen Ostblocks. Es hat auch große Folgen für die damalige Aktions- und sogenannte linke Gruppen, Friedensbewegungen im Westen. Die Hoffnung die wir hatten über eine bessere Zukunft für das ganze Europa, für die ganze Welt nach dem Verschwinden von beiden Machtblöcke sind nicht befestigt. Neue, ernsthafte Schwierigkeiten meldeten sich nach der Wende die so wichtig war für das ganze Europa. Neue Konflikte, ethnische und mehr und mehr ökonomische, überstimmten die Erwartungen über eine neue Zukunft.

Die progressive Bewegungen, auch mehrere Friedensbewegungen, sind durch eine große Ermüdung bemächtigt worden. Andere sind ganz verschwunden.

---

[22] Pfarrin Dagmar Althausen aus Cottbus war und ist jetzt auch noch dabei.

Im Allgemeinen besinnt man sich jetzt auf neuen Strategien. Der Golfkrieg und auch die ethnischen Kriege im ehemaligen Jugoslawien haben sehr viel an dieser Stimmung beigetragen.

Was die Niederlande betrifft, hat bestimmt auch die schnelle Entwicklung vom neuen Reichtum durch Spekulation auf den Geldbörsen an dieser Stimmung von engagierten Leuten beigetragen. Diese Bereicherung auf Kosten von Anderen macht die Kluft zwischen Armen und Reichen fast täglich grösser.

Wichtig zu tun

Darum ist es wichtig, dass kleinere Bewegungen doch neue Strategien gefunden haben und damit experimentieren. Ich denke dabei natürlich an der Europäischen Frauensynode die in 2003 eine zweite Zusammenkunft in Spanien plant. Inzwischen arbeiten Frauen in den teilnehmenden Ländern an den verschiedenen Themen die in 1996 während der ersten Synode auf der Tagesordnung standen. In den Niederländen haben wir z.B. ein Übungsbuch/Arbeitsbuch zusammengestellt womit Frauengruppen auch mit Problematiken aus osteuropäische Länder beschäftigt sein können. Z.B:

- religiöse Identität von Frauen in Ost Europa und die Zukunft des feministischen Dialogs.
- Frauen und Demokratie
- Religiösen gegen Frauenhandel.
- Folgen einer Multikulturellen Gesellschaft

Es handelt sich dann um Themen, die Frauen aus der ehemalige DDR oder/ und ehemalige Sozialistische Länder haben initiiert.

Wirklich interessant war den Vortrag der deutschen Ethikerin Professor Ina Praetorius über Weiberwirtschaft. Sie setzt Frauen dazu an ‘eine Ökonomie zu denken jenseits der androzentrischen Ordnung’. Ihr Vortrag wird von Frauen auf vielen Stellen in Europa benutzt um auch das Denken der Staat über Ökonomie zu beeinflussen. Besonders den neuen Armen gegenüber, die speziell unter die Frauen zu finden sein.

Ein anderes hoffnungsvolles Initiativ ist meines Erachtens, dass u. A. *Frauen für Frieden* seit dem Anfang des Jugoslawischen Krieg ununterbrochen gearbeitet haben für Opfern des ethnischen Konflikts. Daneben genau so hartnäckig arbeiten an präventive Diplomatie. Ein total neues Gebiet für Frauen!

Überdies ist durch die Bemühungen der Frauenbewegung während den Kriegen im ehemaligen Jugoslawien bei den Vereinten Nationen eine Resolution übernommen worden, dass Vergewaltigung von Frauen als ein Kriegsverbrechen bestraft werden soll. Vor der Zeit wurde Vergewaltigung nur wie ein unvermeidliche Nebenerscheinung eines Krieges gesehen. Jetzt können solchen Kriegskriminellen beim Internationalen Gerichtshof wegen Vergewaltigung von Frauen abgeurteilt werden. Nie eher in der Menschengeschichte war dies möglich. Es war einfach undenkbar!

Dies sind nur einige Beispiele dass Frauen am Ende dieses Jahrhundert mehr als je zuvor in der Menschengeschichte ihre Verantwortlichkeit in der Gesellschaft und Politik fordern.

Es ist meinen Wunsch, dass das dritte Millennium der christlichen Zeitrechnung, eine Zukunft voller respektvolle Zusammenarbeit zwischen Männer und Frauen für eine humane und friedensliebende Gesellschaft, werden soll.

Hoffentlich kommt mit dem Ende dieses Millenniums auch ein Ende an mindestens 2000 Jahre männliche Autorität und Patriarchat.

Het Evangelie naar Maria, een apocriefe tekst uit de vierde eeuw (1998)

Sieth Delhaas

Katholiek Vrouwengilde (KVG) ‘s Hertogenbosch – Vught, 8.4.1998

Zelf gekozen voor dit thema omdat dit onbekend is in deze kring; mooi in stille week en vlak voor feest van de Opstanding.

- Wat weet u van Maria van Magdala?
- Welk beeld heeft u van haar?
- Hoe is dat beeld ontstaan?
- Waar staan de teksten over haar?

Vindplaatsen

Haar ‘achternaam’ Magdala betekent toren of burcht. Hij is te vinden als de plaats Magadan in Mattheüs 15: 39. ‘Jezus, verlaat dan na de tweede wonderbare spijziging het meer van Galiléa en vertrekt naar Magadan.’

In de nieuwtestamentische tijd was het een stad van betekenis; nu is het een klein Arabisch dorp El Medsjel. Vlak erbij hebben de Israëli’s er de kolonie Migdal gesticht.

We kennen Maria van Magdala of Magdalena uit verschillende verhalen uit het Nieuwe Testament. In Marcus 16:9 en Luc. 8:2 lezen we dat Jezus haar heeft verlost van zeven boze geesten. Het verhaal over haar genezing staat niet in de bijbel.
Wel wordt er over die genezing verteld.

In een heel klein fragment in Lucas staat onder het kopje een soort bericht; een opsomming: de vrouwen die Jezus dienden.

‘En het geschiedde kort daarna dat Hij van stad tot stad en van dorp tot dorp trok, verkondigende het evangelie van het Koninkrijk Gods, en de twaalven met Hem, en enige vrouwen, die genezen waren van boze geesten en van ziekten: Maria, met de bijnaam: van Magdala, van wie zeven boze geesten uitgegaan waren, en Johanna, de vrouw van Chuzas, de rentmeester van Herodes, en Suzanna en vele andere, die hen dienden met hetgeen zij bezaten’. Boven de tekst staat als titel: Jezus door de zondares gezalfd.

Behalve een van boze geesten genezen vrouw, is Maria van Magdala waarschijnlijk ook een bemiddelde vrouw. Vrouwen die over geld of bezit beschikten, dienden, oftewel onderhielden Jezus en zijn twaalf discipelen.

Sinds die genezing is Maria van Magdala een van Jezus meest trouwe discipelen. Vooral bij Jezus begrafenis hebben zij en haar vriendinnen een belangrijke rol gespeeld. Matth. 27: 55 en 56 vertellen over het sterven van Jezus op Golgotha: ‘En daar waren vele vrouwen, die uit

de verte toeschouwden, welke Jezus gevolgd waren uit Galilea, om Hem te dienen. Tot dezen behoorden Maria van Magdala, en Maria de moeder van Jacobus en Jozef, en de moeder der zonen van Zebedeus.' Bij de begrafenis wordt ze ook genoemd: Lucas 27:61 als Jozef van Arimathea gedaan heeft gekregen om Jezus te begraven en hem in linnen wikkelt en hem in het nieuwe graf legt staat er: 'En daar waren Maria van Magdala en de andere Maria, gezeten tegenover het graf.'

Het volgende hoofdstuk, Matth. 28: 1 laat weten: 'Laat na de sabbat, tegen het aanbreken van de eerste dag der week, ging Mara van Magdala en de andere Maria het graf bezien.' Dan volgt het opstandingsverhaal. Voorlezen:

Marcus vertelt nog meer namen van vrouwen die toekeken toen Jezus aan het kruis hing en stierf. Behalve Maria van Magdala noemt hij de andere Maria en Salomé, en 'vele andere vrouwen .'

In het Paasevangelie is Maria van Magdala de eerste aan wie Jezus verschijnt. Marcus vertelt: 'En toen de sabbat voorbij was kochten Maria van Magdala en Maria, die moeder van Jacobus en Salomé specerijen om Hem te gaan zalven. En zeer vroeg op de eerste dag der week gingen zij naar het graf, toen de zon opging.' En vers 9: '[Toen Hij (Jezus) des morgens vroeg op de eerste dag der week opgestaan was, verscheen Hij eerst aan Maria van Magdala, van wie Hij zeven boze geesten uitgedreven had. Zij ging heen en berichtte het hun, welke bij Hem geweest waren, die treurden en weenden. En toen zij hoorden, dat Hij leefde en door haar gezien was, geloofden zij het niet.'

Lucas vertelt in het opstandingsverhaal ook over de gang van de vrouwen naar het graf met specerijen. Daar vinden ze de steen van het graf afgewenteld, En twee mannen in een blinkend gewaad spreken hen aan. Maria van Magdala en die andere vrouwen, Lucas noemt Johanna en Maria, de moeder van Jacobus en de andere vrouwen die met haar waren, gaan hun ervaringen aan de apostelen vertellen. 'En deze woorden schenen hen zotteklap en zij geloofden haar niet.'

In al deze teksten wordt Maria van Magdala het eerste in het rijtje genoemd.

In het vierde Evangelie, dat van Johannes, staat in hoofdstuk 19: 25: 'En bij het kruis stonden zijn moeder en de zuster zijner moeder, Maria van Klopas en Maria van Magdala.' In hoofdstuk 20 vertelt Johannes een heel ander verhaal dan de drie andere evangelisten. Daar komen we iets meer te weten van de betrekking tussen Jezus en Maria:

Vraag: wat denkt u van dit verhaal?

Er schijnt verschil van mening te zijn geweest vroeger of de vrouw die Jezus zalfde, en als zondares bekend stond (Luc. 7: 36-50) Maria van Magdala was. Feit is dat Lucas geen naam noemt. Bovendien is er van Maria van Magdala niets bekend dat ze een zondares zou zijn. Het is een ontroerend verhaal. Ze heeft dure zalf gekocht. Jezus neemt het voor haar op tegen-over de farizeeër Simon. Is dit verhaal misschien verward met een latere zalving?

Ook hier is verwarring. Luc. 26: 6-16 noemt de zalving te Bethanië. Daarvan neemt men aan dat het om Maria de zuster van Martha en Lazarus ging. Daar zegt Jezus: 'Want zij heeft een groot werk aan mij verricht. (…) Ik zeg u, overal waar dit evangelie verkondigd zal worden in de hele wereld, zal ook tot haar gedachtenis gesproken worden van wat zij gedaan heeft.' (Bijbelse Encyclopedie uit 1950).

Na zijn opstanding verschijnt Jezus aan Maria van Magdala en maakt haar tot predikster van zijn opstanding. Marcus 16, en de discipelen geloven haar niet en in het voorgelezen stuk van Johannes. (lezen uit vertaling NBG)

Een ander evangelie

Begin van de jaren tachtig is er dan plotseling het *Evangelie naar Maria van Magdala*. Niet van, maar volgens Maria

In 1896 is het evangelie ontdekt door de Duitse egyptoloog C. Reinhardt. Hij kocht de papyrus-codex in een antiquariaat in Caïro. Het was een codex met in de Koptische taal geschreven teksten. Hij nam ze mee naar Berlijn. Daar wordt het bewaard in de afdeling Egyptologie van het Nationaal Museum.

De codex bevatte vier geschriften: het 'Evangelie naar Maria', het 'Apocryphon van Johannes', de 'Wijsheid van Jezus Christus' en de 'Handeling van Petrus'. Het zijn gnostische geschriften. Op het woord gnostisch kom ik later terug. Het gaat dus om geschriften die te herkennen zijn als behorend tot de erfenis van boeken die ook in het Nieuwe Testament staan, maar daarin — om de één of andere reden — niet zijn opgenomen. De gevestigde kerken hebben die beslissing in de loop van de eeuwen genomen. Deze gevonden boeken wijken zowel wat de inhoud als de vorm betreft, af van de canoniek geworden boeken.

Hoewel het Evangelie naar Maria dus al in 1896 werd gevonden, duurde het tot 1955 voordat men met de vondst van deze vier boeken naar buiten kwam. Misschien heeft de chaos van de twee wereldoorlogen daartoe bijgedragen? Of andere argumenten? Wie beslisten daarover?

Van het Evangelie naar Maria is maar heel weinig bewaard gebleven. Het bestaat uit totaal negentien bladzijden. In de papyrus-codeze ontbreken de pagina's 1 t/m 6 en vervolgens de bladzijden 11 t/m 14. Meer dan de helft van de tekst missen dus.

De tekst is geschreven in het koptisch, de taal van het oude Egypte. Omdat er in die tekst nogal wat Griekse woorden voorkomen, vermoedt men dat het Grieks de oorspronkelijke taal van het Evangelie is geweest. Deze veronderstelling wordt bevestigd door twee papyri die stukjes van het Evangelie in het Grieks bevatten. Helaas zijn die fragmenten ook stukken van de tekst, die er al waren, dus die vondst breidt de omvang van de eerder gevonden tekst niet uit.

De Griekse stukken zouden, volgens onderzoek, gemaakt zijn in de derde eeuw na Christus. Ze lijken terug te gaan op een eerdere versie. Het Evangelie naar Maria is dus waarschijnlijk in de oorspronkelijke vorm geschreven in de eerste helft van de tweede eeuw. In die tijd is ook het Johannes Evangelie opgeschreven. Koptische codex zou rond 400 zijn ontstaan.

Vrouwen en de gnostiek

Ik sprak in 1987 over het Evangelie naar Maria met Maria de Groot toen ik haar interviewde voor de Eerste Oecumenische Vrouwensynode. Zij heeft in haar loopbaan als theologe en tijdens haar studie — gepromoveerd op het evangelie van Johannes — de betrekkelijkheid van de bijbelse canon leren inzien.

Uitleggen canon. Relativiteit.

De ontdekking dat al de geschriften er omheen niet in de bijbel waren opgenomen, stimuleerde de belangstelling voor de gnosis. Maria de Groot denkt dat vooral de opkomende belangstelling voor feministische theologie in de jaren zeventig ertoe heeft bijgedragen dat er een vertaling van het Evangelie naar Maria is gekomen

Jammer is het dat er geen exemplaar van dit evangelie in de Nag Hamadi bibliotheek zat, die in 1945 werd gevonden. Hopelijk komt het nog eens in zijn geheel tevoorschijn.

Binnen feministische theologie is in de jaren tachtig belangstelling ontstaan voor de gnostiek. Maria de Groot hoopt dat de gnostische lijn juist door het feministisch theologiseren meer geïntegreerd wordt in de officiële theologie. Wat dat laatste dan ook moge zijn. In de gnosis traditie zit meer ruimte voor vrouwen. Maar, het probleem is dat binnen de officiële theologie de weerstand tegen de gnostische theologie erg groot is. Enerzijds is feministische theologie al bedreigend en dan komt men ook nog met de gnostische theologie. Maria de Groot vindt dat we ons als vrouwen daar heel kwetsbaar mee maken. Er is op dit terrein nog veel werk en studie te doen.

Maria de Groot voelt dat vrouwen binnen die gnosis cultuur kunnen opademen. Zonder dat ze iets wil verliezen van de joods-christelijke traditie, denkt ze dat je met die traditie binnen het kader van de gnosis op een andere manier kunt omgaan. Het zou zelfs voor mensen van deze tijd meer aansprekelijk kunnen worden. Het geeft meer vrijheid, meer verantwoordelijkheid, meer durf ook om andere beeldvormingen uit te proberen. Meer geloof in de mens, in de vermogens van de mens.

In de eerste eeuwen na Christus is juist die vrijheid en verantwoordelijkheid van mensen de nek om gedraaid. Met hiërarchie kunnen mensen van de gnosis niets. In de gnosis wordt je bij jezelf teruggebracht. Zelfkennis wordt daarin heel hoog aangeslagen en dat alleen al is voor machthebbers heel bedreigend. Maria de Groot ziet heel goed de relaties tussen gnosis en bezig zijn met politiekengagement. Dat vindt ze terug in het Evangelie naar Maria. Daarin wordt één van de grote boosdoeners in het menselijk bestaan *Onwetendheid* genoemd.

Visioen

Maria van Magdala heeft een visioen, waarin Jezus vertelt, dat als de mens gestorven is, de ziel door de verschillende machten heen gaat breken naar de eeuwige rust. Dus alle machten waar ze in haar leven mee geworsteld heeft, vindt ze na haar dood nog een keer terug. Voor zover ze die machten voor haar dood heeft overwonnen kan ze die zonder meer passeren. Eén van die machten is *Onwetendheid*. De Groot haalt als voorbeeld aan het ‘Wir haben es nicht gewusst’ waarmee in de Tweede Wereldoorlog miljoenen joden, zigeuners en homoseksuelen zijn omgebracht, zo’n kwaad heeft met *Onwetendheid* te maken. Ze vindt ook dat de eeuwenlange onderdrukking van vrouwen met *Onwetendheid* te maken heeft.

Wat in de gnosis te zien is, dat mensen worden opgeroepen om zich bewust te worden van wat er om hen heen gebeurt. Men moet zelfkennis opdoen, zich bewust worden van je situatie op aarde, maar — en dat vindt de Groot heel belangrijk — ook nog met die extra dimensie van onder welk licht valt jouw situatie op aarde? Dus gnosis heeft een link naar de maatschappij en de politiek en houdt zich niet alleen maar met – ze verwijst naar de New Age beweging — zogenaamde zweverige dingen bezig.

Gnosis

In het boekje van Maria de Groot over het Evangelie naar Maria, dat vorig jaar verscheen, licht ze haar visie op de gnosis nog eens toe. Gnosis is weten, inzicht hebben.

Bij de gnosis gaat het in de eerste plaats om de verlossing in onszelf, die uitstraalt naar de wereld. Dit in tegenstelling tot de orthodoxe leer van de katholieke kerk, de protestantse kerken en de Oosters orthodoxe kerken etc., die de verlossing als buiten onszelf verwerkelijkt zien en vervolgens worden mensen in de verlossing opgenomen. Dus: de verlossende Christus is in ons binnenste of buiten ons. Het gaat om een accent verschil omdat beide tradities ook de andere werkelijkheid kennen.

Het *zien* is binnen de gnosis de belangrijkste zintuiglijke waarneming. In de orthodoxie gaat het om het horen, gehoorzaamheid. Visioenen zijn bekende verschijnselen in de gnosis. De orthodoxie staat of valt met het gesproken woord.

Gnosis is gehecht aan poëzie, terwijl de orthodoxie het verhaal verkiest. Verhalen van concrete mensen staan centraal. De dialoog, het spreken met mensen is afhankelijk van ons gehoor.

In de gekerstende gnosis heeft de dialoog, de samenspraak een bovennatuurlijk karakter; daarin gaat het om het gesprek met de verrezen Heer. Het opstandingslichaam, met alle vragen die dat aan stervelingen stelt, is het transparante, het doorzichtige het middelpunt. De orthodoxie houdt zich aan het lichaam van gerechtigheid: de arme vernederde mens blijkt bij nader inzien de verhoogde, de verheerlijkte te zijn.

Gnosis ontwikkelt een theologie van opstanding. Orthodoxie een theologie van lijden en sterven.

Beide tradities, zegt de Groot, zijn in het theologiseren over hun visies soms verdwaald geraakt. Om zichzelf geloofwaardig te maken wordt er vaak overdreven.

Elaine Pagels, is een andere vrouw die onderzoek heeft gedaan naar gnostiek en daarover enkele jaren geleden in onder andere Ikon-uitzendingen heeft verteld. Het martelaarschap in de vroeg-orthodoxe kerk strookte niet met het levensgevoel van vrouwen. Daarom is de gnosis voor vrouwen aantrekkelijk. Vrouwen zijn draagsters van heelwording en leven, zij kozen niet voor verminking en dood. Dit zou een verklaring kunnen zijn dat het Evengelie naar Maria verspreid is binnen de stroming van de gnosis.

Gnosis is voor esthetiek. Orthodoxie heeft angst voor gnosis, ziet het als een verleidelijke en verleidende realiteit.

De verregaande soberheid van veel rechtzinnige kerkgemeenschappen betekent vaak armoede aan spiritualiteit en creativiteit.

Orthodoxie betekent: veel angst, dreiging innerlijke en uiterlijke gevaren. Vrouwen zijn daarvan vaak slachtoffer omdat de verwerpelijke verleiding door mannen vaak aan vrouwen wordt toegedicht. Als vrouwen er mogen zijn dan is dat op voorwaarden en regels van mannen.

Gnosis leidt tot een leven zonder angst. Zelfkennis en Godskennis vloeien verlossend ineen.

De Groot denkt dat de innerlijke bevrijding in de gnosis zowel mannen als vrouwen in een gemeenschap van gelijkwaardigheid begunstigt. Vrouwen hebben in de tradities van gnosis meestal een vrije en zelfstandige ontwikkeling kunnen doormaken. Zij dragen daar ook in theologisch opzicht gezag. De innerlijke bevrijding van gnosis leidt tot uiterlijke bevrijding. In de orthodoxie wordt meestal met uiterlijke bevrijding begonnen; de prediking van de vrijheid van Christus. Omdat deze prediking gebeurt in een cultuur waarin mannen de dienst uitmaken, genieten vrouwen deze vrijheden alleen op voorwaarde van mannen. Tot een verinnerlijking van de vrijheid van Christus komt het dan niet, noch voor haar, noch voor de mannen. Mannen zelf kunnen immers pas echt vrij zijn als ze zich thuis voelen in een gemeenschap van allemaal vrije mensen.

Volgens de Groot biedt de gnosis een meer natuurlijke en inspirerende omgeving voor vrouwen dan de orthodoxie. De weg van de gnosis is niet gemakkelijk.

Gnosis ontwikkelt zich door bewustwording. Het is een steeds verhelderend bewustzijn. Geestelijk inzicht in de eigen oorsprong, in de bladzijden van het aardse bestaan.

Daar verder op in gaan is te lang van deze bijeenkomst.

De Groot vindt dat beide tradities elkaar aanvullen. Ze kunnen veel van elkaar leren. Dit levensgevoel voedt haar leeswijze van religieuze en theologische teksten.

Zij leest daarom in de fragmentarisch overgeleverde tekst van het Evangelie naar Maria een spiritualiteit waarin de beide tradities, die later zo uiteen zijn getrokken, elkaar doordringen en van elkaar doordrongen zijn.

de Groot ervaart het evangelie naar Maria als een tekst waarin heel de verscheidenheid van geestelijke stromingen uit het begin van onze jaartelling spiegelt.

Deze spiegeling heeft ze met haar boekje willen opvangen.

De toekomst is vrouwelijk (1997)

Sieth Delhaas

Provinciaal Katholiek Vrouwen Gilde Limburg te 21.1.1997

Inleiding

Ik heb de neiging om op het jaarthema van het Katholiek Vrouwen Gilde (KVG) te reageren met de vraag: oh ja? En wat betekent het dan dat de toekomst vrouwelijk is? Voor wie? Voor vrouwen? voor Nederland? Voor de hele wereld?
Ik heb verschillende stukken gelezen waarin iets gezegd wordt over het thema. Vooral over het woord vrouwelijk. Juist met dat woord heb ik problemen, omdat je er heel veel kanten mee op kunt.
Daarom wil ik, voordat ik aan het onderdeel ethiek, keuzes doen, zorg, enzovoort begin, ingaan op het jaarthema.
Ik denk dat het belangrijk is dat we er een zekere basis aan geven. Het thema moet grond onder de voeten krijgen.
Dat valt goed samen met het woord ethiek, dat vandaag ook aan de orde komt, want ook ethiek moet ergens in gronden. Het moet ergens in wortelen om houvast te geven.
Sinds de jaren zeventig houden vrouwelijke wetenschappers zich ook bezig met de verhoudingen tussen man en vrouw. De verhoudingen tussen man en vrouw zijn gebaseerd op de tegenstelling tussen de beide geslachten. In onze cultuur is die tegenstelling vooral afkomstig uit de Griekse filosofie en de bijbel. Beide bronnen zijn toonaangevend voor onze hele westerse cultuur. Dit hangt samen met het christelijke scheppingsverhaal. Vandaaruit is er op die tegenstelling doorgeborduurd. Voornamelijk mannen hebben iets over die tegenstelling gezegd. Meestal negatief.
De tegenstelling die mannen hebben geformuleerd over man/vrouw ziet er als volgt uit:

- mannen zijn rationeel, reflectief en objectief
- vrouwen zijn emotioneel, intuïtief en subjectief

De tegenstelling berust volgens mannen op de tegenstelling natuur en cultuur:

- mannen behoren tot de cultuur, alles wat door mensen is gemaakt
- vrouwen tot de natuur, alles wat met het leven en de dood, het lichamelijke is verbonden

Pas sinds twintig jaar zeggen vrouwen als wetenschappers, want in de wetenschap tellen vrouwen nu mee, ook iets over die tegenstelling. Zij proberen aan de hand van allerlei voorbeelden aan te tonen, dat die eeuwenoude tegenstellingen een door mannen verzonnen tegenstelling is en dat deze nergens op berust.
Als er dus in het jaarthema gezegd wordt: de toekomst is vrouwelijk, dan lopen vrouwen het gevaar, dat de buitenwacht zegt: de toekomst is dus emotioneel, intuïtief en subjectief. Dat laatste is: je bekijkt de wereld vanuit jezelf. Dat doen vrouwen.
Om toch nog iets positiefs van het thema te maken wordt er gezegd, en dat kom ik in verschillende stukken tegen: als de toekomst vrouwelijk wordt, dan gaat het om zorg en intimiteit. Dat zijn goede waarden, dus wordt die toekomst goed. En we moeten zien dat we mannen ook zover krijgen, dat ze zich met zorg en intimiteit gaan bezighouden.
Waar komen die waarden zorg en intimiteit plotseling vandaan? Omdat vrouwen meer thuis

voor kinderen en huisgenoten zorgen? Omdat intimiteit met het leven binnenshuis is verbonden? Met liefde, genegenheid, omzien naar elkaar?
Omdat het in het jaarthema gaat om de toekomst van mensen, denk ik, dat we heel helder moeten stellen, wat we werkelijk bedoelen met het jaarthema *de toekomst is vrouwelijk*. Als we het hebben over de tegenstelling man/vrouw, en die tegenstelling staat nog recht overeind, ook al hebben vrouwen hier en daar iets kunnen wijzigen, als we het over die tegenstelling hebben, dan gaat het keihard over de uitsluiting van vrouwen op allerlei terreinen binnen onze cultuur. Een eeuwenoude cultuur. En — neemt u mij niet kwalijk — ik geloof er absoluut niet in, dat die toekomst zomaar, over die eeuwenlange tegenstelling heen, vrouwelijk zal worden. Welke mooie woorden wij er ook bij verzinnen.

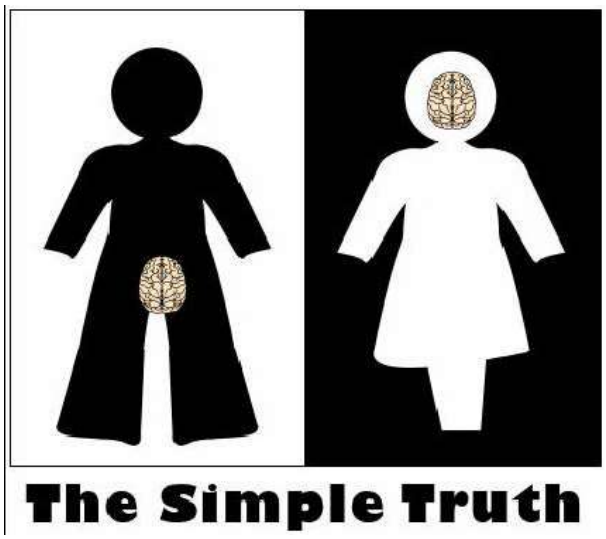

Belangrijk is dat wij, om tot een andere toekomst te komen, waarden die vrouwen belangrijk vinden hoger gewaardeerd moeten worden. Dat de verschillen in de tegenstelling tussen mannen en vrouwen eerst heel duidelijk maken.

Vragen voorafgaand aan het thema

- Als die vrouwelijke waarden zo belangrijk zijn, waarom worden ze dan overal om ons heen afgebroken? Thuiszorg, mantelzorg, onvoldoende opvang voor kinderen, de verslechterende financiële situatie voor vrouwelijke nabestaanden zonder eigen inkomen en bijstandsvrouwen? Plotseling kunnen moeders gaan werken ook al is er onvoldoende betaalbare opvang voor hun kinderen vanaf 5 jaar. Die leeftijdsgrens van kinderen wordt steeds verlaagd;
- Waarom hebben de beleidslieden in overheid en andere organisaties zich tot nu toe alleen maar druk gemaakt over de financiële zelfstandigheid van mánnen en pas toen de vrouwenbeweging zich liet horen in de jaren zeventig, is men noodgedwongen gaan nadenken over de posities van vrouwen? En nog, vinden vrouwen — zie de VN-Wereld-vrouwenconferenties in 1995 in Peking -, gebeurt het ter sprake brengen van de financiële zelfstandigheid van vrouwen nog veel te weinig;
- Welke denkwijzen liggen er ten grondslag aan het op deze manier omgaan met vrouwen?
- Waarom wordt er nog zo weinig plaats gemaakt voor vrouwen op allerlei beleidsterreinen? Is er wel voldoende vertrouwen in de kundigheid en deskundigheid van vrouwen, dat er niet voor vijftig procent plaats wordt ingeruimd om vrouwen haar visie en beleid in de praktijk van beleidsorganen te laten brengen?

Vraag: Als de zaken er zo voorstaan, welke reden hebben wij dan om aan te nemen dat de toekomst binnen afzienbare tijd vrouwelijk is?

- Houden we ons zelf voor de gek?
- Laten we ons voor de gek houden?
- En als dat zo is, waarom?

Ik denk dat we deze vragen niet uit de weg mogen gaan.
Tegelijkertijd is het vrouwen ernst om aan een andere toekomst te werken.
Als we het er mee eens zijn dat onze kaarten nog steeds slecht liggen, dan zullen we er zelf, als vrouwen, en gezamenlijk, keihard aan moeten werken, dat de toekomst er een wordt, waarin het goed toeven is voor vrouwen en andere mensen.

Ethiek

We hebben gezien, dat in het verleden de zogenaamde vrouwelijke waarden door mannen zijn benoemd en aan vrouwen zijn toegeschreven. Een eerste stap om de toekomst te veranderen is dus, dat vrouwen zelf benoemen wat zij als waardevol zien. Wat de waarden zijn die zij willen inzetten voor de toekomst.
Gelukkig hoeven wij daarmee vandaag niet te beginnen. Wel is het nodig, dat wij voortdurend de waarden die in onze tijd besproken worden, toetsen aan onze wensen en gedachten daarover. De wereld om ons heen verandert immers voortdurend. Ook wij veranderen, door eigen groei, nadenken, invloeden van buitenaf, levenservaringen en dergelijke, onze inzichten en meningen veranderen daardoor ook voortdurend.
Bezig zijn met waarden en normen, met nadenken over hoe wij moeten handelen, is een nooit eindigend proces van bezinning en discussie.
Een organisatie als het KVG is daarvoor een prachtige organisatie, omdat er in elk geval vrouwen samenkomen die in grote lijnen veel met elkaar gemeen hebben als het gaat om geloofstraditie, politieke traditie en culturele achtergrond.
Ik noem daar nogal wat: de geloofstraditie.

- Wie heeft de inhoud daarvan bepaald?
- De politieke traditie?
- Wie heeft de inhoud daarvan bepaald?
- De culturele achtergrond?
- Welk aandeel hebben vrouwen gehad in de vorming van die achtergrond?

Ziet u dat de vragen bijna ontelbaar zijn als we na gaan denken over de inhoud van onze waarden? Hebben wij als vrouwen daar enige stem in gehad?

Feministische ethica's, dat woord moet ik toch even noemen, als onderscheid. Dat zijn vrouwen die zich enerzijds aanpassen aan de oude mannenorde. Daarnaast komt de feministische invalshoek met de vraag: wat is in die ethiek goed voor vrouwen?
Als we het hebben over ethiek gaan daar twee begrippen aan vooraf:
De filosofie: het uitdenken van theorieën over hoe onze werkelijkheid in elkaar zit (bi voorbeeld hoe mannen over vrouwen denken).
De ethiek: hoe handel je in die werkelijkheid?
Hoe handelen mannen/vrouwen in die theoretisch uitgedachte werkelijkheid van mannen?
Wat is er gebeurd in al die eeuwen waarin mannen alleen de theorieën uitdachten?
Hoe is de houding van mannen en vrouwen tegenover elkaar geworden?
Hoe ziet beeldvorming van vrouwen en mannen van elkaar eruit?
Meestal is het een ingesleten beeldvorming waarvan men zich niet bewust is.

Feministische ethiek

De moraaltheologe Dorry de Beijer schreef het boek ‘En de vrouw die kiest een kind’. Zij schrijft het vanuit het perspectief van feministische ethiek. Verschilt die ethiek van de gangbare ethische bezinning, het nadenken over ethische levensvragen?
Feministische ethiek is pas sinds 1980 ontstaan als een aparte tak aan het vak van feministische theologie.
Waarom is het belangrijk om naar deze gegevens te kijken als het gaat om het KVG-jaarthema ‘de toekomst is vrouwelijk’? We hebben onze feministische wetenschapsters niet voor niets. Zij denken na binnen het veld van de gebruikelijke theologie enerzijds en de ethische discussie anderzijds vanuit een feministische invalshoek. Dat wil zeggen dat zij over deze zaken een eigen theorie en ethiek willen ontwikkelen.
Nogmaals: van die ontwikkeling moeten wij als vrouwen gebruik maken. Onze wetenschapsters doen dat niet voor niets. Alleen door deze manier van studie, nadenken, en onderzoek kunnen vrouwelijke wetenschappers een eigen plek krijgen in onze samenleving. Wij als vrouwen moeten hun onderzoek ondersteunen door met hen mee te denken vanuit onze eigen levenservaringen.
Wat is feministische ethiek? De omschrijving luidt: feministische ethiek is een vorm van systematische reflectie op het menselijk handelen en de door mensen geproduceerde instellingen onder het opzicht van goed en kwaad, menswaardigheid en mensonwaardigheid. Feministische ethica’s denken dus na over alle vormen van handelen van alle mensen, en niet alleen over het morele gehalte van het handelen van vrouwen of van het handelen van mannen tegenover vrouwen. Zij reflecteren op dit handelen vanuit een bepaalde kijk op de werkelijkheid. Dat doen mannelijke of niet feministische ethici ook.
Hierin verschilt een feministische ethiek dus niet van andere vormen van ethiek.
Het verschil is wel dat de zienswijze van feministische ethici voortkomt uit en leidt tot een specifieke vorm van menselijk handelen: de praxis van bevrijding en gerechtigheid van en voor vrouwen. Om een voorbeeld te noemen: Aletta Jacobs en haar opkomen voor de Amsterdamse prostituees aan het eind van de 19^{e} eeuw. Het gedrag van de mannen in die tijd op de Amsterdamse Kalverstraat. Met andere woorden: een feministische ethiek vertrekt vanuit een specifieke vorm van menselijk handelen als bron van ethische reflectie op alle vormen van menselijk handelen

Een goed en menswaardig leven voor vrouwen

Zo komen we bij het beslissende verschil tussen feministische ethiek en alle andere vormen van ethiek namelijk:
de inzet van feministische ethiek voor de opbouw van een goed, menswaardig leven voor vrouwen en de bestrijding van onrecht dat haar wordt aangedaan.

Dat betekent in de eerste plaats bevrijding van het alomtegenwoordige seksisme in onze samenleving. Dit zien feministische ethica’s als het kwaad van de *structurele machtsongelijkheid tussen de seksen*, die mannen mogelijkheden geeft over vrouwen te heersen.

Daarnaast komen er andere vormen van structureel onrecht in het vizier van feministische ethiek, zoals:

- rassen- en klassentegenstellingen,
- uitbuiting van de natuur,
- gedwongen heteroseksualiteit.

Specifiek voor feministische ethiek is de vraag: wat is een goed leven voor vrouwen?
De centrale vraagt voor feministische ethiek is: of het menselijk handelen en de door mensen geproduceerde instellingen recht doen aan vrouwen en een menswaardig leven voor haar bevorderen.
Als we nu terug gaan naar het jaarthema 'de toekomst is vrouwelijk' dan zou het thema m.i. moeten luiden: Hoe zou een toekomst die goed is voor vrouwen er moeten uitzien?

De toekomst claimen

Feministische ethica's zeggen: datgene wat vrouwen in haar strijd om bevrijding goed noemen, is niet het gehele goed, dat wat voor álle mensen goed is, maar het maakt een deel uit van wat het gemeenschappelijk goede is. Met de nadruk op gemeenschappelijk goed.
Ik val u vanmiddag niet lastig met namen wie wat gezegd heeft. Het gaat dus niet om het goede voor een individu. Mijn eigen goed. Niet egocentrisch. Het is niet het volledig goede, want dat volledig goede vereist de bijdrage van mannen en kinderen. Maar niet die alleen, ook de diversiteit van al die soorten mensen, mannen vrouwen, kinderen, de armen, de ouderen, de zwarten, de vluchtelingen, de zwervers. Noem al die onderscheidingen maar op.
Wie mogen er allemaal meepraten om dat gemeenschappelijk goede te benoemen?
Ziet u het verschil in wíe die gemeenschap benoemen?
Desalniettemin, hoewel wij als vrouwen dus maar een deeluitspraak doen, eisen wij toch dat wat wij als goed benoemen tot een kern behoort van wat het goede voor allen is.
Nieuw hierin is niet: menswaardigheid en gerechtigheid wordt in het hart van het handelen en de reflectie geplaatst.
Nieuw is: dat deze goederen door vrouwen voor vrouwen geclaimd worden.
Tegelijkertijd ontstaat er vanuit die particulariteit van de strijd voor bevrijding en gerechtigheid voor vrouwen, een nieuw zicht op wat goed leven voor állen inhoudt.
Is het voor het eerst dat vrouwen dit doen? Dit vind ik een belangrijke bezinning. In hoeverre hebben we daar in het verleden serieus werk van gemaakt?
Denkt u daar straks in de discussie eens over na. Hebben wij vrouwen bijvoorbeeld een bijdrage aan de discussie over euthanasie geleverd?
Bijvoorbeeld hoeveel moeite doet u als KVG om in medische commissies te komen om een bijdrage te leveren aan ethische discussies?
Acht u zichzelf daartoe geschikt en capabel?
Wat doet u om zichzelf op een discussie voor te bereiden?
In hoeverre gebruikt u wetenschappelijk onderzoek van feministische theologes en ethica's?
Dit zijn klemmende vragen. Nu is er landelijk weer een discussie over euthanasie gaande. En de discussie over abortus. In hoeverre hebben we echt een eigen mening vanuit het standpunt van vrouwen: bevrijding en rechtvaardigheid voor vrouwen?
Het maakt het verschil van hoe we in de wereld staan. Bijvoorbeeld: seksisme is een universeel en objectief kwaad waartoe vrouwen een andere relatie hebben dan mannen. Beide seksen hebben vanuit deze kijk een verschillende verantwoordelijkheid om het seksisme op te

heffen. Denk maar eens na: wat zou een man in uw omgeving moeten doen om aan dat kwaad een einde te maken?
Wat zou u zelf moeten doen?
De bewuste toespitsing van een algemeen-ethische vraag: seksisme, racisme, armoede, naar een particuliere vraag heeft gevolgen voor de toepassing; de manier waarop feministische ethiek moet worden toegepast. Als mannen daar niet echt achter staan dan loopt dat uit op conflicten. Zijn wij daartoe bereid?
Op voorbereid om goed en deskundig te argumenteren?

Ervaringen van vrouwen

Weer terug naar het jaarthema: de toekomst is vrouwelijk en onze diverse verantwoordelijkheden tegenover dit thema.
Feministische ethiek neemt als uitgangspunt: de ervaringen van vrouwen. Dat alleen is geldig. Om dat gezamenlijk uitgangspunt te kunnen innemen moeten wij elkaars verhalen serieus nemen. Onze ervaringen van discriminatie, geweld, ontkenning of andere vormen van onderdrukking.
Vanuit die ervaringen moeten we nadenken over oplossingen op weg naar het goede leven. Het benoemen, heel systematisch, van wat verzwegen is. Een proces van herinterpretatie van de realiteit, van de geschiedenis, de persoonlijke, maar ook de gezamenlijke geschiedenis, ook vanuit de geschiedenis van uw organisatie, de KVG.
Bijvoorbeeld hoe zijn we in die organisatie in het verleden met elkaar omgegaan? Hoe gaan we nu met elkaar om, met de verschillen tussen vrouwen onderling? Bijvoorbeeld het al of niet lesbisch zijn van leden?
Vrouwen kunnen met een andere houding haar eigen en elkaars waardigheid herstellen. Feministische ethiek is niet alleen geworteld in verhalen van vrouwen in onderdrukking. Wij moeten niet elkaar en onszelf tot slachtoffer maken.
Ook constateren, dat vrouwen kans hebben gezien in die onderdrukking te overleven. Draagsters zijn/geweest bijvoorbeeld in de slavernij — van een zeer kostbare en bijzondere kunst van overleven. Vrouwen in hongerwinter, vrouwen in Joegoslavië, vrouwen in het communistisch systeem met een driedubbele belasting.
Dwars door de culturen heen loopt dit. Dit verschijnsel van groeiend zelfbewustzijn van vrouwen had niet plaats kunnen vinden als deze diep menselijke kracht van vrouwen niet reeds gegronde werkelijkheid zou zijn.
Met deze laatste uitspraak moet ik wel oppassen. Ik bedoel met die diep menselijke kracht van vrouwen dat hiervan misschien alleen sprake kan zijn juist vanuit die traditie van onderdrukking. Van het weet hebben, ervaring hebben van onderdrukking.
Vraag: als die onderdrukking opgeheven is, er een gelijkwaardigheid van mensen is ontstaan, bestaat dan niet de mogelijkheid dat vrouwen ook onderdrukkers, uitbuiters, machthebbers worden, vanuit een luxueuze positie?
Kijk naar vrouwen die al macht hebben veroverd.
Hebben we reden te zeggen of te denken: dan gaat het beter?
Misschien moeten we wel zeggen: de toekomst kan alleen ‘zogenaamd’ vrouwelijk zijn als vrouwen weet blijven hebben van die kostbare en bijzondere kunst van overleven. Bij wéten te overleven behoort altijd gevaar voor het leven.
Vraag: wat hebben wij dan te wensen voor de toekomst?

Vrouwen met macht

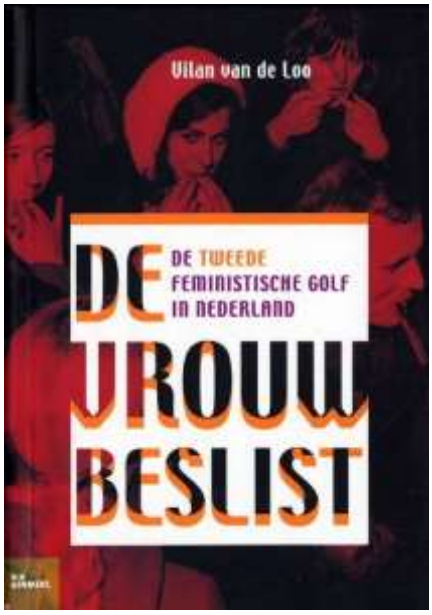

Feministische ethiek vertrekt niet alleen vanuit de ervaring van onderdrukking van vrouwen. Vrouwen zijn niet alleen slachtoffer geweest van de macht van mannen, zij zijn tegelijkertijd ook subject van eigen handelen.
Het is waar dat in een patriarchale context van machtsongelijkheid en overheersing vrouwen te weinig macht hebben om in vrijheid te kunnen kiezen en haar leven richting te geven. Maar zij hebben tegen de verdrukking in de macht die zij bezaten benut en een ethiek van de overleving ontwikkeld. Kathie Canon noemt dit een constructieve ethiek. In feministische ethiek zijn vrouwen dus niet alleen slachtoffer van andermans handelen, maar ook subject van eigen handelen, hoezeer dat ook ingeperkt wordt door een structureel gebrek aan macht.

Er zit een diversiteit in de verhalen van vrouwen: witte vrouwen, middenklassers, meeste heteroseksueel. Zij bepalen wat de problemen zijn van vrouwen.
Nog andere verschillen: leeftijd, godsdienst, lichamelijke constitutie en werk bepalen verschillen in positie en macht van vrouwen.
De erkenning van de verschillen is, volgens feministischer ethica's, de grootste uitdaging voor de verdere ontwikkeling van feministische ethiek. Het veronderstelt een bereidheid tot open, eerlijke dialoog tussen vrouwen en een hernieuwde reflectie op de uitgangspunten van feministische ethiek; kritisch en tegelijkertijd creatief. Elkaar niet verlammen. We moeten verder.
Macht is niet een vies woord, het verwijst naar mogelijkheden en vermogens.
Alle ethica's ontwikkelen een ethische en theologische reflectie vanuit een bepaalde spiritualiteit, die voortkomt uit en deel heeft aan de bevrijdende praxis van vrouwen, die zich plaatst binnen de christelijke traditie.
Daarbij zijn drie sleutelbegrippen belangrijk:

- relationaliteit
- creativiteit
- lichamelijkheid.

Relationaliteit: alles wat bestaat, bestaat bij de gratie van relaties, verbondenheid met elkaar. Gaat verder dan mensen, ook cultuur en natuur. Fundamenteel besef dat bestaan zelf relationeel van aard is. Zonder relatie geen existentie.
Patriarchaat is: dualisme en hiërarchie.

Creativiteit: niet zo maar 'doen', het is het scheppen en herscheppen van de realiteit met het oog op menselijke bevrijding en kosmische vervulling. Vermogen om het leven met anderen aan te gaan en de processen van natuur en geschiedenis om te vormen en door te geven.

Lichamelijkheid: 'embodiment', meer dan lichamelijkheid, het belichaamd zijn van iets. Geeft uitdrukking aan het inzicht dat alles wat bestaat, bestaat op de wijze van het lichaam of als lichaam. Niet alleen voor mensen, alles wat bestaat. Alles wat bestaat is goed in zich.

God zag dat het goed was. Feministische spiritualiteit bevestigt de lichamelijkheid vanuit Gods incarnatie in mensen. Ik ben een stukje God. Volledig menszijn — lichamen die leven door gevoel, lichamen verbonden met andere lichamen, nabij en veraf, lichamen die krachtig zijn geworden in relatie — is deelnemen aan de beweging van de Godheid. God is tussen en onder ons geïncarneerd en geeft ons zo macht om de wereld te scheppen, te verlossen en te zegenen, aldus Carter Heyward, Amerikaans feministische theologe. God speelt een belangrijke rol in alle drie de waarden.

Rol van mannen

'Oordelen met zorg', geschreven door Selma Sevenhuijsen, 'feministische beschouwingen over recht, moraal en politiek'.
Selma Sevenhuijsen is hoogleraar vrouwenstudies. Zij heeft zich met name beziggehouden de laatste twintig jaar, met het zorgaspect in onze samenleving. Want zorg en emancipatie van vrouwen stonden heel lang op heel gespannen voet met elkaar. Vrouwen vonden dat ze mee moesten doen in het verwerven van arbeid buitenshuis. Financiële onafhankelijkheid, gelijke rechten. Wat er met de wereld van de zorg moest gebeuren daarvoor hadden overheid en vrouwen zelf weinig aandacht. En dat terwijl de meeste vrouwen tot over hun oren in de zorg zaten/zitten: mannen, kinderen, huishouding, zieken en allerlei andere relaties. Vrouwen waren/zijn verantwoordelijk voor de zorg in onze samenleving. Voorbeeld socialistische landen en overbelasting. Nu zijn 'onze' vrouwen ook overbelast. Sevenhuijsen zegt: sinds kort is er verandering gekomen. Want er is een publieke discussie op gang gekomen over de toekomst van de verzorgingsstaat, de herverdeling van arbeid, het beleid rond de gezondheidszorg en de hervorming van het familierecht. Ja, schrikt u niet. Als we het over zorg hebben, als het KVG aankomt met het jaarthema: de toekomst is vrouwelijk, dan zullen er allerlei juridische, wettelijke zaken moeten veranderen. Dus ook het familierecht. Bent u daarvan op de hoogte? Heeft u als kadervrouwen van het KVG daarover al uw mening klaar? Want gebeurt dat niet dan zal weer 'zorg' als iets typisch vrouwelijks worden gewaardeerd. Dan zullen opnieuw vrouwen letterlijk onder de voet gelopen worden.
Dan zullen weer vrouwen de dupe worden van een maatschappelijk beleid.
Misschien niet alle vrouwen. Er zullen steeds meer vrouwen komen met goedbetaalde banen. En in de gezinnen waar man en vrouw intellectueel wat beter ontwikkeld zijn, zal de man er wellicht op de duur niet onderuit kunnen ook mee te zorgen.

Maar de vrouwen die het qua ontwikkeling en financiën niet zo goed geschoten hebben — en daarvan zullen er in onze markteconomie steeds meer komen -, behoren ook tot de gemeenschap waarin het goed leven is. Dus er zal een zorgethiek moeten komen die voor heel de samenleving 'goed' is.
Ik noem dit boek *Integreren in meningsvorming* van Sevenhuijsen omdat het — nogmaals leg ik er de nadruk op — ontzettend belangrijk is dat wij als vrouwen gebruik maken van het onderzoek dat feministische wetenschapsters doen. Haar boek is een originele speurtocht naar manieren om zorg een plaats te geven in opvattingen van democratisch burgerschap, in de hoop dat daarmee 'oordelen met zorg' mogelijk wordt.

Tweeërlei uitleg

Om een begin te maken hier vanochtend:
Ik denk dat wij als vrouwen eerder beducht moeten zijn om weer niet opnieuw met teveel

zorg te worden opgescheept. Om de zorg die de overheid laat liggen, maar weer op ons te nemen. Wij vrouwen moeten misschien juist oefenen in ‘geen zorg op ons nemen’.
Wellicht is onze eerste taak om te filosoferen, om een theorie te ontwikkelen vanuit onze eigen ervaringen hoe er gezorgd moet worden. Die bijdrage leveren. Wellicht een tegenstelling in de praktijk van alledag: zelf zieken verzorgen, zelf ouder worden.
Toch belangrijk, want voorbeeld is ervaringsvoorbeeld en deskundigheid.
Als we het hebben over lichamelijkheid: het belichaamd zijn van onze hele maatschappij met waarden die wij belangrijk vinden.
De klacht: er komt/is een harde, koude maatschappij.
Als tegenhanger kijken naar de drie waarden van relationaliteit, creativiteit en lichamelijkheid, die ik eerder noemde. Geweldige instrumenten om daarmee aan de gang te gaan.
Belangrijk om vanuit die drie begrippen eigen grenzen te leren bewaken. Zou het niet onze nieuwe taak zijn om vanuit een nieuwe afstand tot ‘zorgtaken’ een nieuwe visie te ontwikkelen? In onze persoonlijke omgeving, tegelijkertijd als ondersteuning en beweging vanuit een vrouwenorganisatie als KVG?
Belangrijk is daarbij de grens te leren kennen — voor vrouwen erg moeilijk — de grens te leren zien tussen eigen en andermans verantwoordelijkheid.
Vrouwen zijn zo geneigd, geprogrammeerd om alle verantwoordelijkheid, voor alles en iedereen op zich te nemen. Als we beginnen met ethische discussies zullen we allereerst onze eigen plaats moeten kennen. Eigen plaats, eigen territorium is altijd afgegrensd. Mag niet in ingebroken worden. Duidelijk aangeven. Misschien op deze leeftijd nog helemaal te leren. Nooit te laat. Dit is een uitgangspunt voor een nieuwe toekomst waarin het goed leven is. Vanuit die afgegrensde plaats kan er ruimte komen voor allerlei nieuwe ontwikkelingen. Andere levens- en tijdsindelingen.
En als de toekomst vrouwelijk moet worden, laten we het dan in elk geval zo onder woorden brengen, dat de toekomst als tegenkracht tegenover oude structuren, bepaald zal moeten worden door de strijd voor bevrijding en gerechtigheid voor vrouwen.

Feministische theologie in Jodendom, Christendom en Islam (1997)

Sieth Delhaas

Studiedag van Vrouw, Geloof en Leven Noord-Holland op 24.3.1997

Lezing uitgaande van onderstaande aantekeningen.

Mijn opdracht is om aan de hand van verschenen boeken en andere uitgaven te laten zien aan, en in gesprek te gaan met de deelneemsters over de tekst en werkingsgeschiedenis: hoe verschillend is de theorie, de norm in de geschreven teksten en de praktijk, de cultuur, zeker voor vrouwen?

Tekst en werkingsgeschiedenis

Hier niet ingaan op wat in de bijbel staat, niet wat theologen ervan gemaakt hebben, en hoe het is uitgelegd door de eeuwen heen.

Ik wil laten zien hoe vrouwen de laatste vijfentwintig jaar daarop hebben gereageerd. Wat zij geschreven hebben.

Welke thema's zijn behandeld in boeken, tijdschriften, cursussen, in vrouwenstudies theologie?

- Het man-zijn van God. Het Vader-zijn Mary Daly 1973: een filosofie van het feminisme die verder gaat dan het wegzuiveren van seksistische en patriarchale elementen uit de bestaande filosofie en religie. 'Vrouwen zijn pas bevrijd wanneer zij het vermogen terug-krijgen om zichzelf, God en de wereld te benoemen met hun eigen namen. De cultuurkritiek dus.
- Het boek van Letty Russel, 'Bevrijding van de mens in feministisch perspectief. Een theologie' wordt in 1975 in het Nederlands vertaald. Daarin gaat het vooral over de onderdrukking van de vrouw, het zuchten naar vrijheid, met de nadruk op bijbelse beloften. Het heil als sociale gebeurtenis, vergeten namen van God, dienstbaarheid, geen ondergeschiktheid.

- In 1977 is er een radio-serie voor de NCRV waarin een groep theologes, onder andere Sinie Strikwerda, Gonnie Scholten van Itterson, Trudy van Asperen, Catharina Halkes, Maria de Groot in twaalf programma's de feministische theologie introduceert bij een groter publiek onder de titel 'Als vrouwen aan het woord komen'. Dit is voor mij de eerste kennismaking. Althans bewust. Thema's zijn, afgezien van de toelichting op feministische theologie in drie programma's: Taal en beeld, Man en vrouw naar Gods beeld, Een 'andere' Maria en het geloof van verdrukten.

- 1978 een vertaling in het Nederlands van het boek van Elisabeth Moltmann-Wendel 'Vrijheid, Gelijkheid, Zusterschap. Emancipatie van vrouw in kerk en maatschappij'. Thema: op grond van het evangelie verschillende stadia van de mondigheid van de vrouw op economisch, sociaal en lichamelijk gebied. Met een link naar de samenleving.
- In datzelfde jaar verschijnt een themanummer van Wereld en Zending waarin onder andere Catharina Halkes en religieuze Antoinette van Pinxteren schrijven over de positie van de vrouw in ons land en andere vrouwen vanuit het terrein van zending en missie over vrouwen in Indonesië, Zuid Afrika, de Filippijnen en moslimlanden
- In 1979 is een topper en eyeopener voor vele vrouwen het in het Nederlands vertaalde boek van Merlin Stone 'Eens was God als vrouw belichaamd'. Haar conclusie: 'dat de maatschappelijke positie van de vrouw in het verleden gelijke tred heeft gehouden met het godsbeeld; in kulturen waar god als vrouw wordt afgebeeld, waren het ook de vrouwen die belangrijke posities in de maatschappij vervulden. Een onthullende analyse van het oudtestamentische scheppingsverhaal.
- In 1980 verschijnt het voor velen doorslaggevende boek 'Met Mirjam is het begonnen' van Catharina Halkes. Ook zij ziet feministische theologie als een weg tot bevrijding, ze toont het geweld van beelden, differentiatie van bevrijding van zwarte mensen en vrouwelijke mensen: in deze volgorde, en de profetische Maria.
- In 1980 verschijnt een heel themanummer van het internationale tijdschrift voor theologie 'Concilium' met als thema 'Vrouwen in een mannenkerk. met de vraag of de emancipatie van de man te ver is gegaan; over een versteende mannenkerk, de kerkelijke seksuele ethiek, celibaat in een mannenkerk, pathologie van een mannenkerk.
- In 1981 de resultaten van een onderzoek naar de belevingswereld van vrouwen in de katholieke kerk. Opzienbarend voor katholieke vrouwen zelf en de kerk. Interviews met gewone vrouwen over hun ervaringen in de kerk: functies, taken, plaats en rol van de vrouw in de kerk.
- In 1981 wordt een 'Zomeruniversiteit Vrouwenstudies' gehouden en in de congresbundel wordt er naast beelden en de onderdrukkende vadergod een nieuw aspect toegevoegd: de christelijke gezinsideologie.
- In 1982 verschijnt 'Blikopener', vrouwen over relaties en pastoraat, een uitgave onder verantwoordelijkheid van de Sektie Vrouw Kerk Samenleving van de Raad van Kerken .
- In diezelfde tijd het boek 'Vrouw zijn in het licht van het evangelie', een bundel feministisch theologische studies onder redactie van Hetty Bolkestein. Gespreksmateriaal voor vrouwengroepen. Vrouwen gaan met de bijbel aan de gang.

- In 1983 komt het katholieke driemaandelijkse tijdschrift ‘Speling’ met themanummers onder de titels ‘de eigenheid van vrouwen als uitdaging voor de kerk’, ‘moeder de vrouw is niet meer thuis’ en ‘wat vrouwen als eigen ervaren’.
- in 1984 gaan de theologes Grietje Dresen en Annelies van Heijst op zoek naar identificatiefiguren voor vrouwen onder andere naar katholieke vrouwen uit de jaren dertig.
- in 1984 ook onder redactie van Catharina Halkes en Petra Peeters verschijnt de eerste bibliografie over Feminisme en Christendom van 1960 tot 1984.
- een oproep tot innerlijke emancipatie, doen, onder redactie van Heleen Crul en Christine Quispel, een aantal vrouwen in ‘ Uit naam van de Godin’, waarin wordt gesteld dat de terugkeer van de godin in ons bewustzijn ook door zal werken in onze maatschappij. Ook hierin een historische, psychologische en spirituele betekenis van de Godin als tegenhanger van de indoctrinatie met de Vader God;
- er komt een boek uit over de gnostische evangeliën van Elaine Pagels,
- In 1984 verschijnt de vertaling van Phyllis Tribles’ boek van ‘Verhalen van verschrikking’ ongeveer gelijk met Imbens’ en Jonkers’ boek ‘Godsdienst en Incest’.
- In 1984 is er Halkes’ boek ‘Op zoek naar wat verloren ging’ en het voegt het beeld ‘Onze moeder de Heilige Geest’ toe aan nieuwe beelden.

- in 1985 opnieuw een themanummer van ‘Concilium’ met als titel ‘Vrouwen – onzichtbaar in theologie en kerk.
- in 1986 is er het boek onder redactie van de theologe Fokkelien van Dijk Hemmes ‘t Is kwaad gerucht, als zij niet binnen blijft’, een boek over vrouwen in de oudtestamentische en Romeinse wereld.
- En als Catharina Halkes in 1986 afscheid neemt als bijzonder hoogleraar Feminisme en Theologie aan de Theologische Faculteit in Nijmegen, schrijven theologen van over de hele wereld in ‘Zij waait waarheen zij wil. Opstellen over de Geest’ over thema’s die Halkes na aan het hart liggen en die alles met feministische theologie te maken hebben, zoals Radford Ruether over het gezag van de canon, Schottroff over de maagdelijke geboorte, Denise Dijk over wat er gebeurt als een pot de passie preekt en nog vele andere.
- In 1987 is er het opzienbarende boek van Elisabeth Schüssler Fiorenza ‘In memory of her’. Een feministische reconstructie van de oorsprong van het Christendom’ en op het moment van de lezing, in 1997, tien jaar later: ‘Jezus, kind van Mirjam, profeet van Sophia’.
- In 1997 van Lieve Troch haar promotieonderzoek ‘Verzet is het geheim van de vreugde’ met thema’s om mee te werken en om te zien of vrouwen de feministische beweging in relatie tot de christelijke religie gaande kunnen houden.

Ik ben opgehouden bij 1987. Maar de uitgaven bleven komen. Ik heb nog twee belangrijke boeken genoemd die dit jaar, 1997 verschenen.

Ik ben uit dat eerste decennium niet veel vergeten, maar het is slechts een greep.

De cirkel aan onderwerpen en de wereld van vrouwen wordt steeds wijder. Lieve Troch komt met de derde wereld. Mary Grey met ecologie en Derde Wereld. De Europese Vrouwensynode stelt ‘Europa’ aan de orde.

Er is geweld, seksueel geweld, het milieu, cultuurkritiek in relatie tot feminisme en de christelijke cultuur.

Het thema macht duikt op in vrouw, religie en macht.

Discussiepunten

- Hoe sta ik zelf in deze ontwikkeling?
- Welke valkuilen en successen kun je noemen?

Breuken als bronnen (1997)

Sieth Delhaas

Emancipatiedagen Vrouw-geloven-samenleving KVB – KVG –KVO 1997, Vught, januari 1997

Beginnen met een gedicht van Corrie Vollenhoven Op ‘t Land:

Soms kan het leven
sneller falen
dan de liefde
die levensgroot
blijft gaan
tot de dood
haar dwingt te overnachten.
Maar zij zal leven wachten
en overhalen
op te staan.

In dit gedicht ligt de bron al opgesloten in de breuk. De dichteres weet dat de liefde zal opstaan. Goed, de liefde wordt gedwongen te overnachten, als het ware in een winterslaap te gaan, maar vroeg of laat zal ze opstaan. De liefde, die op zichzelf al een bron is, blijft haar levenskracht geven.

Is het niet wat voorbarig om te spreken over breuken die bronnen kunnen zijn? Ik kan me voorstellen dat u die vraag stelt.

Ga je niet wat al te snel aan verlies voorbij als je zo praat?

Is het geen uitnodiging om maar weer zo gauw mogelijk tot de orde van de dag over te gaan na geleden verlies, na verdriet, na een ingrijpende verandering?

Kom je daarmee niet tegemoet aan wat we toch al om ons heen merken als je een verlies geleden hebt: op een bepaald moment moet het over zijn, verwerkt zijn, en moet je er het liefst maar niemand meer mee lastig vallen.

We hebben vanochtend van Joke Verkuijlen gehoord hoe belangrijk het is om te ‘rouwen’. Rouwen ook bij vormen van verlies waar het woord rouw niet zo gebruikelijk is: bij verlies van je werk, bij verandering van je leefomgeving, bij een verhuizing, als je kinderen de deur uitgaan, als een vriendschap verbroken wordt, kortom als je beseft dat het leven op een diep ingrijpende manier veranderd is.

Rouwen moet dus ook als het niet alleen gaat om het verlies bij de dood van een mens.

Ondanks het verdriet, het gemis, het gevoel niet verder te kunnen, het besef dat het leven door een bepaald verlies eigenlijk niet interessant meer is om verder te leven, ondanks dit alles weet ik zeker: elke breuk verbergt een bron in zich. Het is alleen de vraag of je de bron ziet. Voor dat niet-zien, kunnen allerlei redenen zijn. In het verdriet zijn je ogen vol tranen, is je blikveld beperkt en kun je de bron die onder het verlies verscholen ligt, meestal nog niet zien. Soms ook is het door je sociale omgeving bijna verboden om er maar aan te denken dat uit een verlies ook winst kan ontstaan. Desondanks denk ik, dat het voor ieder van ons een opgave in dit leven is, die bron op te sporen. En nogmaals, zonder dat daarmee het verlies van de geliefde mens of de levensbelangrijke zaak tekort wordt gedaan.

Breuken als bronnen

Laat ik vooraf duidelijk zijn: je kunt het natuurlijk nooit maken om iemand die midden in een verlies zit, van welke aard dan ook, te proberen te troosten met de opmerking: uit dit verlies valt ook iets te leren. Of: ook hier zullen weer nieuwe mogelijkheden uit voortkomen. Zo'n 'troost' is een dooddoener van de eerste orde. Dat een breuk ook een bron kan zijn, zal iemand pas achteraf, misschien na jaren, of zelfs pas aan het eind van haar leven kunnen inzien.

Er zijn vrouwen die veel in haar leven verloren hebben, die uit eigen ervaring kunnen vertellen over breuken die later leven gevende bronnen bleken te zijn.

Toch worden zulke optimistische stemmen niet zo vaak gehoord. Hoe komt dat? Komt dat misschien omdat we geneigd zijn vrouwen die een verlies op die manier ervaren, te zien als bijzondere vrouwen? We denken of zeggen al gauw: 'Maar... dat geldt niet voor mij'.

Toch, als we naar ons eigen leven kijken, dan zullen we zeker momenten kunnen ontdekken, waar een breuk, achteraf gezien en zonder dat je dat van tevoren had kunnen bedenken, ook een bron van nieuw leven bleek te zijn.

Eigenlijk is het zelfs een *natuurlijk* gegeven. Want kijk maar naar de manier waarop ons leven verloopt: alle veranderingen — en zonder veranderingen is er geen leven mogelijk — bestaan uit verlies. De baby die geboren wordt, moet het warme moederlichaam verlaten. Elke dag dat het kind iets leert en daarmee zelfstandiger wordt, verliest de ouder het kind meer aan zijn/haar eigen zelfstandigheid. En zo gaat het leven verder. 'Groeien doet pijn' is een bekende uitspraak.

Pijn is echter een ervaring, die in onze cultuur niet zoveel ruimte krijgt. Wij leven sinds, ruw genomen, eind jaren zestig in een samenleving waarin het besef is gegroeid dat de mens meer en meer recht scheen te hebben op geluk. Dat geluk was min of meer maakbaar. Zoals alles sindsdien maakbaar leek. Voor pijn en verdriet bleek steeds minder ruimte te zijn. Daarover moest je maar zo vlug mogelijk zwijgen. Ik weet niet of er vroeger, in de tijd van onze moeders en grootmoeders, wèl meer gelegenheid is geweest om over pijn en verdriet te praten. Ik betwijfel dat sterk. Misschien een enkele vertrouwde buurvrouw of vriendin. In elk geval lieten mensen tot die tijd wel allerlei uiterlijk tekenen zien van rouw. Soms was dat zelfs verplicht. Mijn moeder zei wel eens, dat ze haar moeder, mijn opoe, afkomstig van de Zuid-Hollandse eilanden, bijna nooit met een fleurige jurk heeft gezien, omdat er altijd wel iemand in de omgeving was, om wie je 'in de rouw' was.

Ik vrees dat met elkaar pràten over verdriet altijd een zeldzaamheid is geweest in onze cultuur. In elk geval zijn er nu speciale gespreksgroepen nodig om mensen te laten praten over wat hen deert. Het woord ‘verwerken’ werd een soort stopwoord voor verdriet. Met verwerken kun je iets een plaats geven in je leven en dan moet je er later ook maar over zwijgen. Maar wie echt verdriet heeft leren kennen, weet, dat verdriet altijd een deel van je leven blijft.

Daarnaast zijn de meeste vrouwen, laten we zeggen de vrouwen die voor 1950 geboren zijn, of vrouwen, die leven in kleinere dorpsgemeenschappen, opgegroeid in een zwijgcultuur. Over emoties werd en wordt vaak nog niet gesproken. En als er over pijn en verlies niet gesproken kan worden, is het ook veel moeilijker om je bewust te worden van wat ook de winstpunten van een verlies kunnen zijn. Want inzien dat het nieuwe ook goede kanten heeft, misschien wel betere dan in de oude situatie, verstoort de orde. In deze vormen van samenlevingen lijkt het maar het beste als alles bij het oude blijft. Veranderingen worden als negatief ervaren, als iets wat er eigenlijk niet zou moeten zijn. Je kunt er maar beter niet over praten: het is nu eenmaal zo. Bij dit alles speelt natuurlijk ook de religieuze achtergrond, waaruit de meesten van ons komen, een ongelooflijk grote rol. Misschien wel de grootste. In die traditie is ons toch vaak voorgehouden dat we verlies maar moesten accepteren. Dat het iets was wat God zo voor ons had beschikt. Dat het je lot was. Eigenlijk zijn zulke opmerkingen niet meer dan dooddoeners waar je niets verder mee komt. Kortom: we leven niet in een cultuur en onze levensomstandigheden zijn meestal niet van dien aard, dat deze ons uitnodigen om *breuken als bronnen* te zien; tegenslagen in het leven waar wel eens iets goeds uit kan voortkomen.

Emancipatie

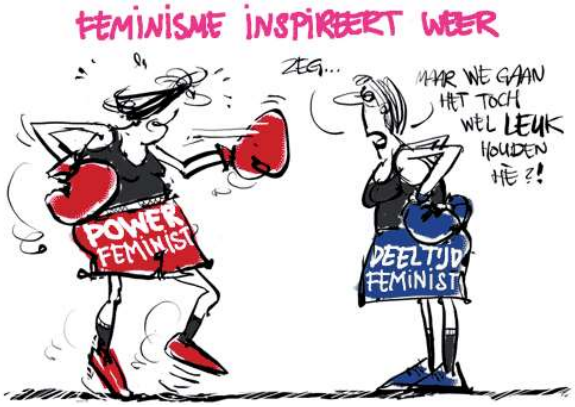

Er heeft nog iets plaats gevonden in de laatste dertig jaar. Iets wat een kans geeft om breuken als bronnen te gaan zien. Sinds de laatste twintig, vijfentwintig jaar is er een geweldige omslag gaande op allerlei terreinen. Die veranderingen zijn ook aan de vrouwenbewegingen en vrouwenorganisaties niet ongemerkt voorbij gegaan. Je kunt die veranderingen ook emancipatie noemen. Daarvan getuigt bijvoorbeeld de belangstelling voor deze emancipatiedag. In elk geval: sinds de jaren zeventig is er een stroom van bewustwording op gang gekomen en nog gaande onder vrouwen. En daarin worden allerlei dingen van het leven — in de breedste zin van het woord — ontdekt en bekeken; kritisch bekeken en zo nodig hergewaardeerd.

Die veranderingen — voor de één zijn ze verdergaand dan voor de ander — hebben ons dichter bij de bronnen van het leven gebracht.

Wat is leven? Leven kun je met veel woorden omschrijven. Maar leven is in elk geval ook: groeien. Leven van mensen is niet stilstaan en alles bij het oude houden. Leven is niet — wat we in onze westerse samenleving met de paplepel krijgen ingegeven — het materieel zo goed mogelijk krijgen. Leven is in de eerste plaats ontdekken wie je zelf bent. Dat klinkt op het

eerste gehoor wellicht egoïstisch. Maar waar is dat, wanneer je niet weet wie je zèlf bent, je er niet zijn kunt voor anderen; dan kun je niet in dit leven staan met verantwoordelijkheden die verder reiken dan de persoonlijke aangelegenheden. Die ontdekking van verantwoordelijkheid voor het eigen leven en voor andere mensen en zaken vraagt: met open ogen door het leven gaan.

Die bewust geworden verantwoordelijkheid zal je in tijden van verlies vroeg of laat de vraag doen stellen: wat betekent dit verlies voor mijn persoonlijk leven, mijn toekomst, mijn zelfkennis, mijn groei, mijn opgaven in dit leven? Misschien, leer je dan, dat dit verlies zelfs een mogelijkheid is om dichter te komen bij het antwoord op de vraag: wie ben ikzelf toch eigenlijk? Wat is de zin van mijn leven?

Bronnen

Als we het hebben over bronnen, die in breuken verborgen zitten, dan is: opnieuw met geloof en religie leren omgaan voor mij wel de belangrijkste bron in deze tijd.

Ik weet dat veel vrouwen zich zorgen maken over het feit dat haar kinderen weinig of helemaal niets meer in het geloof of het religieuze zien. In een tijd waarin je zelf vaak al aan het twijfelen bent geraakt en moeilijk meer weet hoe je verder kunt in de traditie van het geloof, zie je kinderen vaak al ver verwijderd van wat jou dierbaar of heilig is (geweest). Voor mij betekent een sterke bron juist de ontdekking van de laatste twintig jaar dat vrouwen zelf vanuit eigen geloofservaringen op weg zijn gegaan om eigen, meer vertrouwde beelden, woorden, ervaringen op te doen rondom geloven. De één is daar al wat meer in thuis dan de ander. Ik denk bijvoorbeeld aan de manier waarop ik heb gezien hoe vrouwen eigen verantwoordelijkheden nemen in de geloofsopvoeding van hun jonge kinderen, als ze moeite krijgen met de opstelling van de kerk daarin. Ik ken vrouwen, die zelf een actieve rol spelen bij een huwelijkssluiting van hun kinderen als die kinderen zelf niet meer van kerk en geloof willen weten. Zij proberen dan toch iets van spirituele waarden in te brengen op een bepaald moment van de dag of bij de voorbereidingen daarop. Zo zijn er ook voorbeelden als het gaat om een afscheid door de dood, tijdens ziekte of bij de begrafenis. Als vrouwen zo’n rol op zich nemen, uit de anonimiteit treden en in het openbaar iets laten horen van hun eigen geloof en verwachting, dan werkt dat meestal als een bron voor anderen die daar aanwezig zijn.

Verhalen

Verhalen spelen in die geloofsoverdracht een belangrijke rol. Het kunnen verhalen zijn van nu die je elkaar vertelt vanuit het eigen leven. Of een gebeurtenis uit andermans leven. Begin van de jaren tachtig heb ik deel uitgemaakt van een groepje vrouwen, die de basis hebben gelegd voor wat wij nu vrouwenpastoraat noemen. Eerst vertelden we elkaar vooral verhalen over verwachtingen en problemen binnen onze relaties met partner, kinderen, ouders. Later kwam er de zorg bij voor elkaar toen de verhalen over seksueel geweld en ander geweld binnen relaties bespreekbaar werd gemaakt. Die bronnen van elkaar in vertrouwen nemen, zouden nog veel meer moeten worden aangeboord. En daarin denk ik behalve aan het vertellen van verhalen en het luisteren naar elkaar, ook aan wat er in hedendaagse boeken wordt geschreven over hoe vrouwen naar het leven kijken. Hoeveel vrouwen hebben niet heel

veel gehad aan de boeken van Etty Hillesum, aan de boeken van Alice Walker, bijvoorbeeld *De kleur paars*, hoe velen herkennen zich niet in het werk van Catharina Halkes?

Ik vind die herontdekking van spiritualiteit en religiositeit vanuit de ervaring van vrouwen een prachtig voorbeeld hoe een breuk in de traditie van eeuwen, een bron wordt; nieuw water levert voor onderweg.

En ik wil daar nog iets aan toevoegen. Door elkaar in vertrouwen te nemen en elkaar vertrouwen te schenken, ontstaat er een heel nieuwe levenservaring. Is het immers niet zo, dat vrouwen in onze cultuur zich meestal juist tegen elkaar laten uitspelen? Niet solidair met elkaar zijn, maar juist vaak negatief over elkaar spreken? Jaloezie, boosheid, aangeleerde rollenpatronen zijn daar vaak de oorzaak van. Een omkering van dat leefpatroon, dus elkaar ondersteunen en vertrouwen schenken, zal een ongekende bron worden voor nieuwe samenlevingsmogelijkheden.

Oog krijgen voor

In onze tijd, die zo vaak wordt afgeschilderd als een goddeloze tijd of een hopeloze tijd, zie je anderzijds zó veel gebeuren. Ik zie deze emancipatiedagen ook als een bron. Op zulke dagen kunnen vrouwen samen kracht putten om op een nieuwe manier in het leven te staan. Daarin helpen vrouwen elkaar, ondersteunen ze elkaar in levenservaringen waarover je vroeger maar beter kon of zelfs moest zwijgen. De vraag is hoe lukt het je om die levensbronnen te gaan zíén? Hoe ontdek je in de breuken van je leven de bronnen? Hoe laat je die bronnen tot leven komen? Ik heb hiervoor al wat voorbeelden genoemd hoe we dat als vrouwen gezamenlijk kunnen doen. Daarvoor zijn vrouwen organisaties een enorm sterke en veilige vrouwenstad. (zie: Chr. de Pisan, *De Stad der Vrouwen, uitg. Sara*). Dat die bronnen tot leven worden gebracht is immers broodnodig in onze tijd! Zeker als we denken aan de armoedesituatie waar velen van ons in terecht zijn gekomen en nog zullen terechtkomen. Vanuit die bron, die plek waar je als vrouwen samenkomt, kun je de velden politiek, economie, religie, cultuur, mentaliteit, gezondheid, onderwijs en ontwikkeling bestrijken. Dat is een hele opgave in deze tijd waar we bij elke stap wel struikelen over de problemen opduiken: een hedendaags bestaan, dat vaak als één grote breuk wordt ervaren. Bronnen leren zien, kun je oefenen. Oefenen is belangrijk om je eigen bronnen te ontdekken. Ik denk dat de bron uit de breuk eerder kan ontspringen of gezien kan worden, als je op een bepaalde manier in het leven leert te staan. Dat kunnen de volgende manieren zijn:

- open naar anderen; mededeelzaam; ontvankelijk; — er van doordrongen zijn: leven is geen garantie op geluk; — weten: leven is een weg waarop je van alles ontdekt, leert, waar je dingen overkomen, waar je misschien langzamerhand de zin van jouw weg leert zien; — waar je de momenten van keuzes leert onderscheiden en waar je ontdekt dat jouw keuze bepalend kan zijn; — waar je tenslotte in verwondering op terug leert zien.

In eigen hand Ik wil nog terug naar de keuzes. Ik weet: soms of vaak lijkt het alsof het lot je leven bepaalt. Lijkt het alsof de omstandigheden jou gewoon ringeloren. Maar, bronnen kunnen we voor een groot deel ook naar onze hand zetten. Op veel dingen kunnen we veel meer invloed uitoefenen dan we vaak weten. Dat heeft te maken met hoeveel inzicht we hebben op alles wat ons leven beïnvloedt.

Ik geef u een voorbeeld, dat u kan helpen op momenten waarop u voor een keuze staat. Een moment dat u intuïtief weet: dit moment is bepalend.

Op elk moment van het leven staan mensen voor keuzes. Dat betekent, dat je een keuze moet doen tussen twee of meerdere mogelijkheden. Geen keus doen is ook een keuze. Want je besluit om passief te blijven. Te blijven zitten waar je zit. De kans is dan groot dat het lot of een ander mens voor jou beslist. Als je de mogelijkheid voor een keuze niet benut, gebeurt er niets waarin jij zeggenschap hebt.

Je kunt ook besluiten om de keus te maken, om over te gaan tot handelen. Ook dan blijven er verschillende mogelijkheden open. Je bereikt het resultaat dat je met die handeling op het oog had. Of, en dat is een andere mogelijkheid, je bereikt het resultaat niet. Dat kan bijvoorbeeld omdat er allerlei factoren een rol spelen die je van tevoren niet had voorzien, of waarop je geen invloed kon uitoefenen.

Voorbeeld: Mijn man is overleden, of ik ben gescheiden, of ik heb mijn baan verloren en ik kom al snel tot de ontdekking dat ik mijn huis zal moeten verlaten. De huur of de hypotheek is veel te hoog voor het inkomen dat ik nu alleen overhoud.

Ik ga op zoek naar mogelijkheden om toch in mijn huis te blijven wonen door zelf geld te gaan verdienen a); of ik probeer mijn huis voor een zo goed mogelijke prijs te verkopen zodat ik een goedkopere woning kan krijgen b; ik ga op pad om bij diverse woningstichtingen te zien waar ik een huis kan huren c); ik overweeg om naar een andere plaats te verhuizen waar ik nog vriendinnen heb, kinderen, waar ik een nieuw leven wil beginnen, waar ik altijd al graag heb willen wonen d). Deze mogelijkheid: overgaan tot handelen kan twee dingen betekenen: resultaat bereiken, of niet bereiken, maar er is een keuze gemaakt. Men heeft geprobeerd uit de breuk iets anders te beginnen.

De tweede mogelijkheid is: passief blijven, afwachten, kijken wat er gebeurt, zelf geen stem in het kapittel hebben.

Uit de ene ontwikkeling kan een nieuwe ontwikkeling voortkomen. Hoe meer iemand zelf de hand in de ontwikkeling heeft, hoe minder men zich slachtoffer voelt van het lot, het leven, of andermans manipulaties.

Hoe meer men zelf initiatief neemt, handelend optreedt, des te sterker zal men zich voelen als er succes is. Men leert, men staat sterker in het leven.

Als je die mogelijkheden leert zien, zullen er zich talloze andere aandienen die allerlei breuken in je leven zullen doen veranderen in *levensbronnen*.

Eindigen met gedicht van Jaap Zijlstra:

Met elk blad dat valt
valt meer licht op de aarde
komt meer uitzicht vrij.
Met elk blad dat valt
staan wij scherper getekend
valt meer hemel ons bij.

Het verleden bepaalt het heden en de toekomst I (1997)

Sieth Delhaas

Juniorenweekend ter gelegenheid van het 125-jarig bestaand van D*e kleine Zusters van de Heilige Joseph* – Heerlen 14 en 15.11. 1997

Inleiding

We gaan vandaag met uw geschiedenis aan de gang. Toen ik dit voorjaar zuster M. interviewde zei ze, dat haar collega-zusters van haar, als jongste, verwachten dat zij 'straks' het 'licht uit zal doen'. En opruimen. Maar dat vond ze niet zo leuk.

Goed: het licht uitdoen. Dat betekent dat onder u als jongsten van de congregatie *De kleine zusters van de Heilige Joseph* er rekening mee wordt gehouden, dat de congregatie met u als laatste generatie afloopt.

Misschien moet ik het nog sterker stellen: u weet zeker, dat met uw 'verscheiden' het licht van de congregatie uitgaat.

De vraag doet zich dan voor: gaat dat licht tegelijkertijd uit met het overlijden van de laatste zuster?

Of, zou je het licht ook voor die tijd uit kunnen doen? Terwijl er nog zusters leven? Het licht, bijvoorbeeld zelf uitdoen? Kiezen voor een eigen vorm om dat licht uit te doen? Als ritueel?

En als je dat dan doet: is dat dan een teken van ongeloof in je eigen werk?

Ongeloof in de kracht van jullie eigen profetisch leven?

Neem je door zelf het licht uit te doen de mogelijkheden al bij voorbaat weg dat anderen, vrouwen die niet binnen het instituut van het religieuze leven staan, jullie fakkel overnemen?

Is de mogelijkheid van zelf het licht uitdoen het overdenken waard?

Dingen gaan voorbij

Om het afsterven van uw congregatie bestaan emoties bij jullie allen. Uitgesproken of niet. Afsterven. Een triest woord.

Misschien kun je ook het woord voorbijgaan gebruiken.

Misschien is dat een redelijker woord.

Dingen in ons leven gaan voorbij. Dingen kunnen niet altijd blijven bestaan. Niet alleen dingen, ook personen.

Jezus gebruikt het woord voorbijgaan in Mattheus 24: 34,35 als hij zijn discipelen onderricht over 'de laatste dingen'. *Ik zeg u, dit geslacht zal geenszins voorbijgaan, voordat dit alles is geschied. De hemel en de aarde zullen voorbijgaan, maar mijn woorden zullen geenszins voorbijgaan*. Deze beide teksten komen bijna hetzelfde voor; ook in Lucas en Marcus. Dat wil zeggen dat het voor de vroege gemeenten heel belangrijke woorden waren.

In de mensengeschiedenis gaan dingen ook voorbij. ‘Gelukkig’, zullen we voor heel veel dingen zeggen. Want bij veel gebeurtenissen verlangen we dat ze voorbijgaan. En wel zo snel mogelijk. Waarom willen we dan dat deze congregatie *De kleine Zusters van de Heilige Joseph* niet voorbijgaat? Waarom zouden we wensen dat ze voortbestaat? Waarom wensen we niet dat het religieuze leven in deze vorm voorbijgaat?

Meent u echt, verlangt u er werkelijk naar dat dit religieuze leven zoals u het nu leeft blijft voortbestaan?

Het voorbijgaan van de congregatie hangt niet samen met het ouder worden van u zoals u hier zit. Of doordat jullie krachten het begeven. Of doordat jullie er over 30 of 35 jaar zeker niet meer zullen zijn. Het ligt niet aan u dat de congregatie voorbijgaat. De oorzaak van het voorbijgaan is, dat er zich geen nieuwe vrouwen melden die met jullie mee willen doen in deze vorm van leven.

Over die oorzaak worden allerlei vragen gesteld. Binnen jullie congregatie en er buiten. Men gist en zoekt antwoorden waarom dit leven vrouwen, jongere vrouwen niet meer aanspreekt.

Soms moet je gewoon feiten vaststellen: de tijd van het religieuse leven in de vorm van de kloosterbeweging is voorbij. Misschien moeten we zelfs zeggen: ze is allang voorbij. Ze bestaat nog hier en daar op een oneigenlijke manier. Omdat mensen er nog aan vasthouden. Om heel diverse redenen. Maar de beweging is voorbij.

Want over welke beweging spreken wij?

Ik wil met u een korte tocht door de geschiedenis maken om te zien

a. waarom, wanneer, waar is het religieuse leven in de vorm van de monniken en nonnen ontstaan en welk doel diende het?
b. wat is de motivatie van bepaalde vrouwen in die religieuze geschiedenis geweest om in een bepaalde tijd religieuze te zijn?

Ontstaan

In de tijd van de Romeinse keizer Constantijn in de 4e eeuw na Chr. ontstaat er een nieuwe vorm van ascese: het monnikendom. Het verlangen naar ascese is niet een zaak van enkelen. Het is een enthousiasme dat bezit neemt van de massa in de romeins-christelijke wereld. Dus het is een massabeweging. Het is niet iets van een enkeling.

De oudste vorm van het monnikendom is het eremietenleven. Dan gaat het over de zogenaamde woestijnvaders. Er bestond voordien al een vorm van ascetisch leven binnen de gewone maatschappij. Dat was niet speciaal voorbehouden aan christenen. Ook in andere

godsdiensten kende men de vorm ascese. Echter nu zonderen deze ascetische mannen zich in grote getale af. Ze trekken zich terug in de eenzaamheid. Eerst nog in de buurt van nederzettingen. Later volgt de radicale vlucht uit de wereld. Men vecht met de demonen.

Waarom ontstaat die massale beweging in die tijd? Het is een reactie op de pracht en praal van het Romeinse christendom. Het is een verlangen naar de bron, de ware aard van het christendom. Men zoekt naar de manier hoe Jezus leefde in de woestijn. In feite willen de woestijnvaders de materie ontvluchten.

In Egypte ontstaat rond 320 van onze jaartelling een nieuwe vorm van kloosterleven waar de Romeinse keizer een bepaalde vorm van religiepolitiek voert. Dit hangt samen met gnostische stromingen in die tijd. Dan moet men niet denken aan heidendom versus de kerk. In die tijd bestaan vele stromingen die een vorm zijn van het Christendom. Het 'monnikendom' verspreidt zich met een enorme snelheid over vele landen rondom de Middellandse zee.

De uit Egypte afkomstige Pachomius — circa 320 — stelt in plaats van het ongeregeld leven in de woestijn, een geregeld leven in een kloostergemeenschap voor onder leiding van een abt.

De regels die Pachomius stelde waren: oefening, onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de abt, strenge discipline — tegen kuisheidszonden -, geen privé-eigendom, arbeidsplicht zoals matten en manden vlechten, handenarbeid en akkerbouw. Niet bekend uit die tijd zijn een intredegelofte en een verplichting tot levenslang kloosterleven. Het eerste klooster stond aan de rivier de Nijl.

Pachomius stichtte ook het eerste nonnenklooster.

Opvallend is de vroomheid van de oudste monniken. Het doel van de beweging is het verlangen naar *volkomenheid*. In Mattheus 19:21 zegt Jezus*: Indien Gij volmaakt wilt zijn, ga heen, verkoop uw bezit en geef het aan de armen, en gij zult een schat in de hemelen hebben, en kom hier, volg Mij.*

Wil je volkomen zijn dan vraagt dat een volledige breuk met de wereld, het doden van alle zinnelijke, zintuigelijke verlangens en begeerten, het verbreken van alle banden met thuis, je land, vasten, waken, zittend slapen, soms mogelijk insluiting in nauwe cellen (kluizen), het dragen van harde, de huid open schurende kleding, afzien van elke vorm van lichamelijke zindelijkheid, het voortslepen van zware ijzeren kettingen, houten kruisen, het angstvallig vermijden van maar de aanblik van een vrouwelijk wezen.

Door de onderdrukking van de natuur wordt het fantasieleven aangewakkerd. In heftige innerlijke gevechten worstelen de monniken met de demonen, die hen als wilde dieren, sater, centauren of naakte vrouwen verschijnen, hen vreselijk verleidelijke beelden voorspiegelen of hen boze gedachten in het hart geven.

Het monnikendom is overgenomen uit veel oudere vormen van ascetisch leven. In Egypte en India waren er al ver voor onze jaartelling vormen van monnikendom. Het Manicheïsme

praktiseerde dit in de derde eeuw in Egypte en heeft, zegt men, het pessimisme versterkt. Bovendien heeft de Hellenistische filosofie op de christelijke ascese ingewerkt.

Er vindt vanaf 400 een snelle verspreiding van het monnikendom plaats naar Egypte, Syrië. Er ontstaan vele kloosters in Palestina, door het toenemend aantal pelgrimstochten, evenals in Griekenland en in Cappadocië – nu Turkije -, waar de naam van de heilige Basilius van Caesarea mee verbonden is. De regels die hij voor de monniken maakte, zijn in het Griekse monnikendom bewaard gebleven, zoals in de westerse kerk de regels van Gregorius de Grote.

Er ontstaan spanningen tussen clerus en monnikendom, vooral omdat bepaalde stromingen monniken van de clerus eisen evenals zij af te zien van het huwelijk en bezit.

Er gaan ook afschuwelijke leerstukken rond bijvoorbeeld verspreid door monniken in Mesopotamië, die menen dat er vanaf de geboorte in de mens een demon heerst. Dit alles komt voort uit een bepaalde lezing van het evangelie en de bijbel. Bisschoppen en synoden binden de strijd aan tegen uitwassen zoals in de vijfde eeuw de zuilheiligen. Dit verschijnsel was vooral in Syrië verbreid waar zulke heiligen soms dertig jaar op een zuil zaten. Dus naast de geordende kloosters, leeft ook het ongeordende, woestijnmonnikendom voort.

Tijdens een bijeenkomst van het concilie van Chalcedon in 451 wordt besloten dat het monnikendom onder het gezag van de bisschop van het diocees moet komen. Daarmee viel samen een gelofte waardoor de monnik een levenslange verbinding aan moest gaan met het klooster.

Vanaf de tweede generatie monniken ontstaat er een bijzondere vorm van monnikenliteratuur: biografieën en moraliserende traktaten. Deze bieden voor honderden jaren steun en voorbeelden voor vele generaties monniken.

Na 370 verschijnt het monnikendom in Europa. Namen als Hieronymus in Rome en in Milaan die van Ambrosius zijn aan dit ontstaan verbonden. In Noord-Afrika is Augustinus de gangmaker en in Frankrijk Martin van Tours, 396. In plaats van in de woestijn werden er nu geschikte plaatsen gezocht voor kloosters in afgelegen oorden, zoals eilanden voor de kust van Frankrijk.

In Europa stootte het monnikendom op heftig verzet. Jovinianus in Rome, hij was zelf een asceet, waarschuwende om het ascetisme niet te overschatten. Jovinianus wilde de kloof dichten tussen ascetische en getrouwde christenen door te stellen dat seksuele onthouding en vasten geen meerwaarde hebben in Gods ogen. Alle goede christenen wacht dezelfde beloning. Het doopritueel vormde het kernpunt van zijn argumentatie. Het doopsel was een rite de passage waarmee iemand opgenomen werd in de christelijke kerk. Jovinianus benadrukte de eenheid ervan en de kracht van het doopsel dat een christen immuun maakte om door de duivel ‘ten val gebracht te worden.’

Een andere gallische (nu Frankrijk) monnik, Vigilantius dacht er net zo over. Hieronymus bestreed beide tegenstanders hevig in zijn geschriften.

Conclusie: de oorzaak van het ontstaan van het monnikendom lag vooral in vlucht uit de wereld, de wrede tijd, het geweld van het Romeinse rijk, de rijkdom van de elite.

Uit de noodzaak om deze monnikkenbeweging te kanaliseren werd in 543 de Regel van Benedictus van Nursia geboren. Ook toen was het een zeer gewelddadige tijd. Die van de Barbaren en veroorzaakte het einde van Rome en het Romeinse Rijk.

De regel schreef een vaste woonplaats voor de monniken voor om het kwaad van het rondzwerven te voorkomen en het afzien van eigendom, een leven in kuisheid en gehoorzaamheid.

Nadruk kwam te liggen op arbeid, zoals akkerbouw, huishoudelijk werk en handwerk. De rigoureuze aspecten werden uit de ascese verwijderd. Intrede tot het monnikendom werd zoveel mogelijk verzwaard.

Het klooster had de plicht tot gastvrijheid en verzorging van armen, het inrichten van een kloosterschool om de kloosterlingen te onderrichten.

Na de dood van Benedictus bleef de regel behouden dat er in de kloosters altijd aandacht moest blijven voor literair, schriftuurlijk en wetenschappelijk werk.

Het kloosterdom is één zo niet de belangrijkste cultuurdrager en –doorgever geweest in Europa.

Hildegard von Bingen (1098-1179)

Een bekende abdis in de Duitse landen, die een klooster liet bouwen in Bingen aan de Rijn is Hildegard. Vanaf haar zesde jaar leefde zij in een klooster. Zij heeft zich tot ver in haar volwassenheid verzet tegen de visioenen die ze van klein kind af had. Niet in het minst omdat visioenen-hebben levensgevaarlijk was in verband met de kerkelijke Inquisitie.

Als ze 42 jaar is, barst de hemel open en zijn de visioenen niet meer stil te houden. Ze vertelt over een vurig licht. ‘Het doorstroomde heel mijn geest en het doorgloeide mijn hart als een vlam die niet echt brandde, maar alleen verwarmde, zoals ook de zon iets, waarop zij haar stralen richt, verwarmt.’

Haar mystiek is verbonden met de zogenaamde Oosterse kerken die bestonden naast de officiële Byzantijnse kerk.

Een vrouw had in die tijd weinig aanzien. Een abdis had in het Duitse rijk vanaf de tiende eeuw echter een gelijke positie als en rijksvorst, maar moet dan wel tot de adel behoren. Ze kon land in leen geven, privileges verlenen. De vrouwelijke religieuze was goed geschoold, gaf vaak onderwijs aan kinderen van adel en vorsten. In die tijd werd het celibaat voor de geestelijkheid ingevoerd, werd het huwelijk een sacrament voor de vorsten, de Mariaverering kreeg voet aan de grond als model tegen ‘de slechte vrouw’.

Door haar visioenen verwerft Hildegard aanzien, hoewel ze veel tegenstand heeft van de abt van het klooster op de Disibodenberg waar ze eerst met haar medezusters woont. Ze maakt zich zelfstandig als ze 49 jaar is en vestigt zich met achttien nonnen in Bingen op de Rupertsberg. Ze overlijdt in haar eenentachtigste levensjaar. Ze heeft door haar visioenen een zwakke gezondheid gehouden.

Ze heeft veel geschreven, onder andere de *Scivias* waarin veel van haar visioenen in woord en beeld zijn opgeschreven en tot nu toe zijn bewaard gebleven. Ze schrijft een boek over

geneeskunde, ze hervormt het alfabet, schrijft driehonderd brieven aan onder andere paus Eugenius III. Ze kapittelt daarin de paus over de moord op de Katharen. ‘Verjaag deze mensen uit de kerk door ze te verbannen en niet door ze te doden, want ook zij zijn geschapen naar Gods beeld’. Ze schrijft aan de Keizer van Duitsland, aan Bernard van Clairvaux, aan de Franse koningin Eleanora van Aquitanië in verband met haar scheiding van de koning van Frankrijk. Daarnaast ontvangen bisschoppen en prelaten brieven van haar. Ze waarschuwt vooral tegen politieke toestanden en macht.

In haar visioenen en beschrijvingen daarvan stelt ze theologische vragen aan de orde die door de kerk nog niet waren aangesneden. Ze schrijft naast dit alles tachtig muziekstukken en veel gedichten.

De lofprijzing van God is voor Hildegard essentieel. Daarnaast schrijft ze over de kosmische theologie en de antropologie. God, de oerkracht der liefde is haar drijfveer. In haar werken is de aanzet te bespeuren van wetenschappelijke ontdekkingen die ongeveer 500 jaar na haar dood zouden plaats vinden. Ze wordt gezien als één van de grootste en meest geniale persoonlijkheden van Europa.

Tot het eind de vorige eeuw echter is er vooral in kerkelijke kringen laatdunkend over haar gesproken.

Haar betekenis in haar tijd: een grote stroom bezoekers van alle rangen en standen. leken, geestelijken, bisschoppen, zieken en armen zochten haar raad en bijstand.

Clara van Assisi (1194-1253)

Haar eigen naam was Clara Sciffi. Met haar zestiende jaar trad ze in in het klooster. Ze wilde niet trouwen. Ze was door haar vader, een belangrijke ridder, uitgehuwelijkt aan een veel oudere man. Een normaal verschijnsel.

Ze was in contact gekomen met Franciscus van Assisi. Hij heeft haar (laten) ontvoeren in de nacht voor haar huwelijk. Iedereen was dronken. Zo kon ze eenvoudig via de achterdeur, de deur waardoor de doden werden uitgedragen, ontsnappen. In diezelfde nacht werd ze door Franciscus gewijd, met toestemming van bisschop Guido. Diezelfde nacht werd ze ook door broeders van Franciscus weggebracht naar de Benedictinessen van St. Paulus. Haar zusje Agnes volgt haar als er ook voor haar een bruidegom is uitgezocht. Er komen vrouwen van overal naar de plaats waar Clara leeft en dan schenken de monniken haar het kerkje op de Subasio, de berg van St. Damiaan. Ze vertrekt bij de Benedictinessen en ze sticht het eerste armenklooster voor vrouwen.

De paus verzet zich tegen haar handeling juist vanwege haar armoederegel opgeven. Een abdis als voorbeeld van de levenshouding om de minste te zijn kan hij niet begrijpen. Haar beweging groeit. De paus komt tussenbeide.

Clara's armoederegel is zeer streng. Te streng volgens kardinaal Hugolino.

Clara slaapt op een bundel stengels van de wijnstok. En een blok hout is haar hoofdkussen. Franciscus verbiedt het haar in verband met haar gezondheid. Maar ze zet haar leefwijze voort.

Clara leeft in een tijd van buitengewone culturele bloei en economische groei. Er wordt veel land ontgind en bebouwd. Er komt een wijd verbreidde handel op gang. Het verschijnsel stad doet zich gelden met een opkomende burgerij in Zuid Europa. De algemene bloei veroorzaakt ook een grote bevolkingstoename. Maar het is ook de tijd waarin een felle en langdurige strijd woedt tussen de keizer van Duitsland en de paus.

Het is de tijd dat er universiteiten ontstaan in Parijs, Bologna, Oxford waar theologie en filosofie de belangrijkste vakken zijn. Maar ook de tijd van afwijkende ideeën in theologie en filosofie, die door kerk steeds meer worden onderdrukt. Ketters worden voortaan verbrand.

Het is het tijdperk van het wereldbeheersende pausdom.

Bedelorden komen op. Clara komt met ze in contact. Het is de beweging van de navolging van het arme leven van Jezus. Monniken leefden opnieuw niet allemaal in kloosters, maar deden geestelijk werk onder de bevolking.

Franciscus waarschuwt tegen rijkdom. De kerk begint tegen rijkdom te preken zonder zelf iets van haar rijkdom te laten schieten. Franciscus blijft een gehoorzame katholiek. Clara is veel consequenter. Halsstarrig doet ze wat ze voor Jezus wil doen. Ze schrijft prachtige brieven aan een prinses in Tsjechië, die, evenals Clara, afziet van een machtig huwelijk en een klooster sticht in haar land.

Teresa van Avila (1515-1582)

Teresa is opnieuw in de belangstelling gekomen in de jaren tachtig van onze eeuw. In die zijn er door onderzoek van feministische theologes originele teksten ontdekt van Theresa's autobiografie. Er bleken nogal wat stukken uit latere uitgaven te zijn geschrapt.

Theresa bleek niet die ingetogen vrouw van de hagiografieën te zijn, ze was nogal opstandig. De inhoud van haar eigen boek bleek echter niet bestemd te zijn geweest voor publicatie, maar geschreven voor geestelijk leiders, zodat ze haar zouden kunnen leren en beoordelen. Juist doordat de inquisitie actief was.

Het boek was ontstaan na Theresa's bekering in 1554 rond haar 40^{e} levensjaar. Toen werd ze overstroomd door mystieke ervaringen. Ze weet er geen raad mee. Sommigen merken iets. Ze

heeft last van het vooroordeel van de mensen om haar heen. Woorden schieten te kort om de Godservaringen te verwoorden.

Als ze het eerste exemplaar van haar ervaringen aan haar geestelijke raadgevers laat zien, zijn deze geschokt. Ze vragen haar het te herschrijven. Pas in 1565 is het klaar. Ze krijgt problemen met beoordeling door haar biechtvader. Maar de controle en het wantrouwen sterken haar zelfverzekerdheid. Ze leert haar eigen weg te gaan. Tegen alle tegenwerking in sticht ze nieuwe kloosters. We leren haar kennen als een bevlogen vrouw. Haar levensverhaal is een pleidooi voor het gebed.

Enerzijds spreekt ze over haar eigen zondigheid, anderzijds heeft ze verregaande kritiek op de 'hoge heren'. Ze is voortdurend op zoek naar wijze raadgevers die 'de onderscheiding der geesten' hebben. Ze beklaagt zich over de domheid van veel geestelijken. Ook hier zie je weer: ze wil leven in armoede, maar de overheden van de stad en de provinciaal verzetten zich. Dat is een schande voor de stad. Is werkelijke armoede een bedreiging voor de geestelijke leiders?

Enkele voorbeelden over de strengheid van de regels waarin Teresa leefde:

- geen zuster mag een ander omhelzen, noch haar gelaat of handen aanraken;
- nooit worde aan de zusters een vaste dagtaak opgelegd, maar allen moeten zich beijveren zo te arbeiden, dat de zusters kunnen leven;
- geen zuster mag ongesluierd verschijnen, tenzij voor haar vader en moeder, broers en zusters wanneer hier voor enige wettige reden bestaat, en dan nog alleen voor personen die niet zozeer komen ter ontspanning, doch ons veeleer stichten, in de beoefening van het gebed helpen en ons geestelijk troost schenken;
- zusters moeten altijd van aalmoezen leven en geen enkel vast inkomen hebben. Zolang zij het kunnen uithouden, mogen zij geen aalmoezen vragen, doch moeten zij, zoals de H. Paulus deed, door handenarbeid in haar levensonderhoud voorzien. God zal voor het noodzakelijke zorgen.

Teresa kiest voor kloosterhervorming. Een strengere leefwijze. In het kader van de kerkhervorming in haar tijd: Luther (1483-1546) is een duivel in Theresa's opvatting, oordelend naar alles wat ze over hem hoort. In Theresa's tijd vond het grote concilie van de Contrareformatie plaats en de scheuring van het Christendom.

Vanuit de eigen geschiedenis naar het heden en de toekomst II (1997)

Sieth Delhaas

Geschiedenis is het beschrijven van op elkaar volgende gebeurtenissen. Maar geschiedenis is ook het interpreteren, het duiden van die gebeurtenissen.

Hoe staat een bepaalde gebeurtenis in verband met de tijd waarin deze plaats vindt?

Hoe verhouden bepaalde gebeurtenissen zich tot elkaar?

Hoe verloopt de ontwikkeling van een reeks gebeurtenissen?

De laatste vraag waar jullie vanochtend mee bezig geweest zijn was: sluit de spiritualiteit van jullie congregatie aan bij de problematiek en het mens-zijn aan het eind van de twintigste eeuw?

De congregatie van de kleine zusters van de Heilige Joseph is gesticht in 1872. Honderdvijfentwintig jaar geleden. Hij is gesticht door een man, namelijk Petrus Joseph Savelsberg. De naam Joseph, ongetwijfeld van de heilige Joseph afkomstig, komt voor in de naam van de stichter.

Waarom is een congregatie voor zusters gesticht door een man?

Die vraag komt bij mij op.

Ik ben een buitenstaander. Niet een religieuse. Wel een religieuse vrouw. Ik ben bovendien niet katholiek opgevoed. Ik weet wel aardig wat van deze traditie af en ik voel me er door mijn werk met veel vrouwen ook mee verbonden. Bovendien ben ik me ervan bewust dat de tijd dat protestanten en rooms-katholieken gescheiden kerken zijn een veel kortere geschiedenis heeft dan de vijftien eeuwen gezamenlijke geschiedenis en traditie voor de kerkhervorming in de zestiende eeuw daar een eind aan maakte.

Dus de katholieke geschiedenis is ook mijn voorgeschiedenis.

Ik vertel wat me nog meer opvalt in de geschiedenis van de kleine zusters van de Heilige Joseph.

In de mensengeschiedenis gaan mensen, dingen, woorden voorbij. Jezus zegt: *Mijn woorden zullen geenszins voorbij gaan*. Jullie congregatie is nu bijna aan haar eind gekomen.

U staat, en alle religieuzen voor u, in de traditie van Jezus woorden. U hebt er naar getracht om de woorden van Jezus te doen. En u hebt Jezus belofte: *Mijn woorden zullen geenszins voorbijgaan*. De woorden van Jezus zijn geen valse troost.

De congregatie van de *Kleine Zusters van de Heilige Joseph* zal waarschijnlijk met uw heengaan voorbijgaan. Maar wat u hebt gedaan in Jezus' naam zal geenszins voorbijgaan.

Wat blijft u nog te wensen over?

Vraag voor het middaggedeelte:

De 'grote' kloostervrouwen zoals Hildegard von Bingen, Clara van Assisi en Theresa van Avila hadden in haar tijd een strijd te voeren, die samenhing met de tijd waarin zij leefden.

Is er voor de religieuse van deze tijd een strijd of uitdaging aan te wijzen?
Waar ligt die voor jou?

Katharina von Bora (1499-1552), eine protestantische Nonne (1996)

Sieth Delhaas

Rathaus Torgau, den 16. April 1996 19.30 Uhr.

Literaturveranstaltung im Auftrag des Kultur- und Bildungsamtes der Stadt TORGAU

Einleitung

Zunächst möchte ich die Organisatorin dieses Abends, Frau Fiege, Leiterin der Stadtbibliothek Torgau und Herr Dr. Reiniger, Amtsleiter des Kultur- und Bildungsamtes der Stadt Torgau herzlichst danken für die Einladung hier an diesem mehr als historischem Ort, einen Vortrag über Katharina von Bora zu halten. Ich kann kaum sagen wie wichtig das für mich ist.

Zweitens möchte ich Sie alle schon im Voraus bitten mich zu entschuldigen über die Qualität meiner deutsche Sprache. Ich habe bis jetzt nur drei Mahl eher einen Vortrag auf Deutsch gehalten. Am wichtigsten ist Sie verstehen was ich Ihnen über Katharina von Bora erzählen will.

Es ist nicht das erste Mal das ich in Torgau bin. Als ich in 1983 anfing mein Buch zu schreiben, bin ich nach Sachsen gefahren und hab unter den Obhut von Dr. Hans Herrmann, Kirchenhistoriker in Leipzig und seiner Frau Inge, all die Stätte besucht wo Katharina von Bora gelebt und gewohnt hat. Es freut mich darum sehr wieder in dieser Stadt zu sein und sogar über Katharina und Martin Luther sprechen zu dürfen.

Ich möchte Ihnen erst erklären wie ich dazu gekommen bin gerade über Katharina von Bora ein Buch zu schreiben.

Ende 1982 beëndete ich mein Theologiestudium. Ich war damals 46 Jahre alt. Während meines Studiums hatte ich erst 4, später noch 3 Kinder zu versorgen, meinen Mann, der auch Pfarrer war, meinen Haushalt, ich war Journalistin und war überdies beteiligt an der Frauen- und Frauenfriedensbewegung. Als im Laufe des Jahres 1982/83 immer mehr Bücher und Berichte erschienen über die Gedächtnisfeier des 500. Geburtstages von Martin Luther und die Bücher die anlässlich davon neu erschienen, habe ich mich gefragt was für eine Frau Luther gehabt hat. Ich hatte irgendetwas über sie gelesen in einem Gebetsbuch von Jörg Zink. Aber da wurde auf einer Weise über sie geschrieben, dass ich nicht sehr neugierig auf sie geworden war. Sie wird dargestellt wie eine überbesorgte Hausfrau und Ehefrau und es sah darin aus dass Luther sie nie allzu ernst nahm. Und zu gleicher Zeit war ich bei all dieser Aufmerksamkeit für den Herr Doktor auch ziemlich eifersüchtig. Ich dachte nach meinen eigenen — wie man das in Holland sagt — 'Tropenjahren' mit meinem Theologiestudium und die ganze Arbeit und Sorgen daneben, für diesen gelehrten Mann ist es in jedem Fall leicht gewesen seinen Studien zu machen und all seine Bücher zu schreiben. Erst lebt er ohne Sorgen für die täglichen und

elementaren Sachen des Lebens in einem Kloster und kann da ruhig arbeiten, und später hat er eine Ehefrau die mehr als gut für ihn sorgte und überdies noch die Kost für ihn verdiente.

Meine Neugier nach seiner Frau konnte nicht ganz leicht umgesetzt werden in Tatsachen. Es hat mich sehr viel Mühe gekostet etwas mehr über sie zu wissen zu kommen als dass sie eine geflüchtete Nonne war und entkommen war, versteckt in Heringstonnen.

Vielleicht ist es für sie hier undenkbar. Aber sogar einer der berühmteste Kirchenhistoriker der bekanntesten Theologie Fakultäten Hollands, wusste nichts über Katharina. Und bald hatte ich es schon aufgegeben als ich in einem altes Kirchengeschichte Buch aus den dreißiger Jahren einen kleinen Bericht fand über die Ehe von Martin Luther mit Katharina von Bora am 13. Juni 1525. Es war das Kompendium der Kirchengeschichte von Dr. Karl Heussi, Professor der Kirchengeschichte an der Universität Jena (9. Auflage) So ein deutliches Zeichen des Daseins Katharina von Bora gab mir dem Mut weiter zu suchen. Dadurch kam ich nach einen langen Streifzug auf die Spur eines Buches von Ernst Kroker der ein Charakterschilderung von Katharina von Bora geschrieben hat Ende des 19. Jahrhunderts. Kroker war der Mann der anlässlich des 400. Geburtstag Luthers 1883 daran mitgearbeitet hat dass die Tischreden gesammelt wurden und in viele Teilen herausgebracht wurden.

In den Niederlanden muss ich immer bei einem Vortrag über Katharina von Bora erklären was die Tischreden sind, ich denke das dies hier — so nahe an dem Ort wo die Tischreden stattfanden — nicht nötig ist.

Vorurteilen

Das Buch von Ernst Kroker stellte für mich die Person Katharina von Bora in all ihren Facetten dar. Das Buch über sie war schon geschrieben, dachte ich anfangs. Leider aber schon längst ausverkauft und das Exemplar aus dem Keller der Universitätsbibliothek durfte ich nur einige Wochen behalten. Zu meinem Glück kam anlässlich des Gedächtnisjahrs auch eine neue Ausgabe des Buches Krokers heraus, dass meine Leipziger Freunde mir besorgten.

Allein, über dem Lesen bemerkte ich zu oft wie Kroker — in Respekt und großer Zuneigung für Katharina von Bora — über sie sprach; eigentlich war seine Beschreibung genauso gefärbt von Vorurteilen worunter auch Frauen in unserer Zeit noch zu leiden haben. Ich erinnere mich dass ich oft errötete über das Ärgernis als ich las wie er über sie und ihr Auftreten schrieb.

Ich war mir darüber bewusst, dass hier ein Mann der Ende des 19. Jahrhunderts sprach, aber ich erkannte zu viele Vorurteile die auch Frauen in unserer Zeit noch bedrücken.

Dann habe ich gesucht was im Kreise von Lutheranern in den Niederlanden über Katharina von Bora zu finden war. Auch hier war nichts Weiteres vorhanden als ein Art Roman genannt ‘die erste Frau Pfarrer’. Und ihr Leben und Haushalt wurde beschrieben als ob sie in einer bürgerlichen Familie des 19. Jahrhunderts ihren Haushalt geführt hatte.

Ich selbst war seit Ende der siebziger Jahre stark verbunden mit der feministischen Frau- und Glaubensbewegung in den Niederlanden und der Feministischen Theologie. Von dieser Sicht aus hatte ich gelernt nach der Geschichte zu schauen. Ich hatte gelernt dass die Geschichte geschrieben war von Männern und über Männer und dann noch Männer die etwas zu sagen, zu herrschen und zu streiten hatten. Die Geschichte des gemeinen Volkes und der Frauen war noch immer nicht geschrieben. Ich habe also mein Buch geschrieben aus feministischer Sicht.

‘Geschichte schreiben’, hat ein berühmter Historiker einmal gesagt, ‘ist wenn in einen dunkelnden Keller eine Taschenlampe scheint. Man beleuchtet nur einen kleinen Teil des Kellers. Der größte Teil bleibt im Dunkeln’.

Ich wollte mit meiner Geschichtsschreibung über das Leben von Katharina von Bora nur ein Stückchen von dem dunklen Teil beleuchten. Mein Wunsch dabei war, und ist noch

immer, diese große Frau ein wenig mehr Recht zu verschaffen als ihr in der Vergangenheit getan ist.

Eine protestantische Nonne

Erst möchte ich etwas sagen über den Titel meines Buches. Der erste Druck bekam den Titel: Frau Luther. Das war der Wunsch des Verlegers. Das war eine kommerzielle Wahl, weil niemand Katharina von Bora kannte und wer sollte dann das Buch kaufen. Weil es mein erstes Buch war, neben einigen kleineren Schriften, hatte ich noch nicht den Mut die Herausgabe zu verweigern wegen des Titels. Denn der Titel widersprach dem Inhalt. Ich hatte ja die Absicht sehen zu lassen wie selbständig Katharina gewesen ist und wie sie ihre ganz eigene Rolle gespielt hat innerhalb der Ehe. Dass sie alles war, außer einem Anhängsel Luthers.

Bei dem zweiten Druck 1989 kam das Buch heraus bei einem anderen Verleger. Ich hatte die Freiheit einen anderen Titel zu wählen, und ich wählte: Katharina von Bora, eine protestantische Nonne.

Luther war vom Umschlag verschwunden. Ich erwartete dass Katharina jetzt nach 2000 Exemplaren meines Buches, die viele Rezensionen und die Lesungen die ich überall im Lande gehalten hatte, bekannter geworden war. Den Nebentitel wählte ich wegen der Unbelehrbarkeit so vieler ihrer protestantischen Zeitgenossen und gegenwärtige Leuten, die nicht aufhören Katharina etwas schmunzelnd und niederbeugend ‘eine geflüchtete Nonne’ zu nennen.

Der Nebentitel gibt auch an die Zweiteilung in ihrem Leben, fast zwei gleiche Teile ihres Lebens römisch-katholisch evangelisch. Denselben Hinweis auf den ehemaligen Status von Luther als Mönch in niederbeugenden Sinn, wird durch seine Verehrer und Glaubensgenossen fast nie gemacht. Eher wird er darum geehrt dass er die Entscheidung gemacht hat nicht länger als Mönch weiter zu leben und in übertragender Sinne das Kloster zu verlassen — er lebte ja weiter in dem Augustinerkloster das außer Luther und Brisger von allen Mönchen verlassen war. In diesem Sinne sieht man wie der Frau mehr übelgenommen wurde dass sie die Entscheidung getroffen hat das Kloster zu verlassen.

Mit dem letzten Wort zeige ich auch an, dass ich nicht einstimme in die Entscheidung von Katharina das geistlichen Leben Lebewohl zu sagen eine Flucht zu nennen. Ich schreibe darüber in meinem Buch: ‘Nach 18 Jahre verlasst Katharina, zusammen mit ‘elf’! andere Frauen ‘Marienthron’. Sie kann das nicht öffentlich machen, denn ‘man’ (Kirche und die neue Lehre feindliche Obrigkeit) hat, besonders moralische Strafe bedacht für Frauen die ihre Klostergelöbnisse brechen.’

Ich nenne ausdrücklich Katharinas Verlassen des Klosters keine Flucht, weil diesem Wort etwas Negatives tönt. Die Nonnen haben mit dem Herrn Doktor, wie Luther damals genannt wurde, korrespondiert über die Zweifel die die Frauen noch hatten über das Recht das geistige Leben zu verlassen. Sie hatten die Flugschrift von Luther gelesen über den ehelichen- und geistlichen

Staat. Und mit Unterstützung des Herrn Doktor und Hilfe des Leonhard Koppe aus Torgau, haben sie in der Osternacht das Kloster verlassen. In der Nacht und geheimnisvoll, weil andere Machthaber es ihr nicht erlaubten.

Es war eine Entscheidung der ganz wohlüberlegt war. Ihr Leben war dabei nicht außer Gefahr weil einige Fürsten der deutschen Länder die Todesstrafe gesetzt hatten auf das Verlassen eines Klosters oder die Hilfe dazu.

Kulturgeschichte

Ich möchte diesen Vortrag nicht benutzen um über das Leben von Katharina von Bora zu erzählen. Jetzt sind mehrere Bücher über ihr Leben geschrieben.

Ich möchte die mir gegebene Zeit gerne benutzen um das Leben von Katharina von Bora in ein anderes Licht zu setzen als üblich ist.

Dazu habe ich drei Gesichtspunkte benutzt:

- die feministische;
- mich einleben in das Lebensgefühl Anfang des 16. Jahrhunderts;
- Tischreden und Briefe von Luther an Kollegen und Freunde und Freundinnen und umgekehrt von ihr an Luther, zu lesen um zu sehen wie Katharina darin erscheint.

Der feministische Gesichtspunkt

Es sind, außer einem Brief an ihre Schwägerin und über ein Grundstück an den Kanzler, keine Briefe von Katharina von Bora aufbewahrt. Darauf komme ich später noch zurück.

Ich wollte mit diesen drei Gesichtspunkte erreichen das nicht die bekannten Tatsachen über ihr Leben in meinem Buch wiederholt werden, aber ich war neugierig geworden auf die Interpretation die spätere Geschichtsschreiber, auch heutzutage, und unter denen sind auch Frauen, an diesen Tatsachen gegeben haben. Ich wollte versuchen meine eigene Interpretation daneben zu stellen.

Und ich kann Ihnen sagen, dass hat mir viel Freude gegeben. Erstens der feministische Gesichtspunkt. Das bedeutet dass ich als Frau, lebend in dieser Zeit, mich der Position der Frau bewusst bin innerhalb unserer Kultur. Ich meine damit die Position die festgelegt ist in Gesetzen, Regeln und Gewohnheiten worin diese unterschieden sind von dem Manne. Obwohl man sagt das Frauen und Männer jetzt gleichberechtigt sind. Mit dieser Kenntnis gucke ich auch nach der Position von Katharina von Bora in ihrer Zeit. Innerhalb der Theologie nennt man das Hermeneutik.

Das Lebensgefühl

Von hieraus gehe ich nach dem zweiten Punkt, der eng mit dem vorigen verbunden ist: das Lebensgefühl. Meine Stellung ist, die Zeiten ändern sich, aber die Menschen nicht. Ich meine

dass die Gefühle — hier bemerke ich wie schwierig es ist mich differenziert auf Deutsch auszudrucken — der Menschen dieselbe bleiben. Zum Beispiel: die Weise mit der die Zeitgenossen, Glaubensgenossen und Feinde besonders über Katharina von Bora geklatscht haben, kann ich genau nachfühlen als ich selbst auch diese Erfahrungen gehabt habe in einer derartigen Situation.

Durch das vertiefen in das Lebensgefühl der Menschen Anfangs des 16. Jahrhundert, gelingt es mir besser näher an der Frau Katharina von Bora zu kommen.

Dazu sehen wir erstens den Einfluss der Renaissance. In Italien schon angefangen im 1300. Der Einfluss in den deutschen Ländern erreicht seinen Hohepunkt zwischen 1475 und 1550. Das bedeutet ein wachsendes Selbstbild der — gebildeten Menschen — das natürlich auch durchwirkt auf die weniger- und nicht-gebildeten Leute — und gleichen Schritt halt damit, zunehmende Kritik auf die Kirche.

Zweitens die Bibel spielt darin eine zunehmende Rolle. Es ist nicht so dass die Bibel erst durch die Übersetzung von Luther in größere Kreise bekannt wurde. Schon im 14. Jahrhundert durch den Einfluss der Bruder- und Schwesterschafte des Gemeinen Lebens wurde die Bibel mehr benutzt. Luther besuchte in seinen Jugendjahren in Magdeburg wahrscheinlich eine Schule dieser Gemeinschaft.

Dann gibt es die menschliche Situation. Wie lebt der Mensch Anfang des 16. Jahrhunderts? In den Niederlanden, gerade die Stadt in der Nähe wo ich wohne, ist der Mahler Jeroen Bosch (1415-1516) geboren. Seine Gemälde zeigen wie das Leben von Frauen und Männer und Kinder verläuft. Das Wort Elendigen ist eine genaue Typisierung. Verunstaltungen, Menschen die Glieder vermissen, Auge, Nasen, scheußliche Verwachsene Fleischwunde. Hautkrankheiten, ausgemergelte Gerippe und viel Dreck dabei. Etwas davon wird ausgedruckt in was wir Luther in einer der Tischreden sagen hören. Er macht die Tischgenossen aufmerksam auf die Kinder wie schön sie noch aussehen: ‘Ihre Augen und Ohren und alle ihre Glieder sind noch gesund, sie stinken nicht so wie die Erwachsenen.‘

Da ist auch Ärger unter den Menschen über das Leben des Adels und der Geistlichkeit. Die beiden Stände leben kein vorbildliches Leben. Das Zölibat wird nicht nachgelebt. Viele der Priester haben eine oder mehrere Frauen und Kinder. Das gemeine Volk leitet Hunger. Preise der Lebensmittel sind zwischen 1505 und 1530 um 30% gestiegen. Das Volk ist in einer revolutionären Stimmung geraten und ist bereit jedem Neugestalter oder Reformer zu folgen.

Auch die Grenze zwischen Wirklichkeit und Geisterwelt ist ganz verschwommen im 16. Jahrhundert. Auch hier gibt eine Aussprache Luthers Deutlichkeit. In einer Tischrede im Lutherhaus 1540 sagt er: ‘Ich sah ein Kind in Dessau, dass so viel fraß, schweißte und pisste, dass man es kaum glauben kann. Als man es anfasste schrie es. Als es Zuhause schlecht ging war das Kind fröhlich und wenn die Leute zu Hause fröhlich waren, schrie es. Wenn ich da der Fürst gewesen wäre, dann hatte ich es ersäufen lassen in der Mulde. Aber der Kurfürst, der da bei mir war, wollte das nicht. Ich finde solche Kinder schlecht und ein Stück Fleisch ohne Seele, weil der Teufel solche Leute leiblich in Besitz genommen hat und verdirbt.‘

Der Aberglaube ist groß. Allerhand Geister, Teufel, Hexen und Zauberer beherrschen katholischer und reformierter Gläubigen. Die Angst ist ein Gefährte, die die Menschen Tagsüber und nachts nicht verlässt.

Luther ist einer der wenigen seiner Zeitgenossen, die nicht daran glaubt dass das Schicksal der Menschen in den Sternen zu lesen ist. Melanchton seinen Wittenberger Kollege tut das wohl, aber in vielen anderen Sachen ist Luther ebenso abergläubig wie viele seiner Zeitgenossen. Katharina erzählt einmal während der Mahlzeit von einem Teufel der mit seiner Frau an der Mulde wohnt, der Fluss der dem Kloster in Nimbschen wo sie gelebt hat, entlang strömt.

In diesem Lebensgefühl spielt auch eine sehr wichtige Rolle die Position der Frau. Ein Historiker sagt: ‘eine Frau bedeutete nichts in dieser Zeit. Sie besteht, ist anwesend, aber sie bedeutet nichts. Ihr Leben wird negativ gedeutet.‘

Drei Jahrhunderte bevor war das Frauenbild viel positiver. Aber im 14. Jahrhundert wendete das Bild sich. Das hat viel zu tun — und es geht zu weit das jetzt zu erklären — mit der sich ändernden Ökonomischen Situation, den Übergang vom Feudalismus zum Entstehen des Bürgertums und die Städte. Die Position der Frau änderte sich. Die ältere Frau als weise Frau muss Platz machen für die junge Frau, die — und hier kommt die Aufwertung der Ehe von Luther hervor — vor ihrer Ehe Jungfrau sein soll und später eine treue Ehefrau, und eine sorgsame Mutter. Die ältere Frau wird jetzt abgebildet als Hure und Verderberin des Lebens. Sie wird von sowohl der katholischen als auch von der protestantische Lehre als das Gegenbild der jungen Frau dargestellt. Dies alles wird unterstützt von der Hexenlehre, die 1484 von dem Pabst und zwei Dominikaner Mönche eingeführt wird. Die Hexenprozesse wüten mehr als drei Jahrhunderte über Europa. Ich betone dies so, weil alle diese Typisierungen der Frau zurück zu finden sind in den Verleumdungen die insbesondere Katharina zu ertragen bekommt als sie Luther heiratet. Und eigentlich geht das ihr ganzes Leben weiter. Ein zutreffendes Beispiel davon ist, die Bemerkung von Melanchton — der später eine zugetaner Freund von Katharina wurde — in einem Brief an einen Kollegen im Bezug auf ihre Ehe mit Luther: ‘ ... sie hat ihn bezaubert.’

Und als ihr Geliebter in 1546 stirbt, werden diese Verleumdungen umso kräftiger gegen sie vorgehalten.

Tischreden und Briefe

Nach dem Lebensgefühl habe ich als dritter Gesichtspunkt um Bedeutung an Katharinas Leben zu geben, die Tischreden gelesen in den Jahren in denen Katharina mit Luther verheiratet war. Ich musste das machen in der Universitätsbibliothek in einer Stadt ungefähr achtzig Kilometer von meinem Wohnort entfernt. Und ich bin viele Male dahin gefahren weil sehr viel an dem Tische Luthers und Katharina von Studenten, Professoren, Königen und Prinzessinnen geredet aber auch geklatscht wurde. Aber über diese Tischreden zu lesen lernt man sehr viel über die Personen und den Haushalt Katharinas.

Bemerkenswert ist das Luther mit seinen Studenten Diskutiert über das heiraten. Es ist eine fremde Sache in der Zeit der Reformation dass junge Leute die Theologie studieren sich an den Gedanken gewöhnen müssen, dass sie später auch eine Frau heiraten können. Und aus

dieser Diskussion kann man entnehmen wie fremd der Gedanke war und wie viel Mühe die Studenten hatten die Ehe als einen ehrenhafte Stand zu sehen, wie Luther die predigt.

Und eine andere Bemerkung 'Als eben Jesus selbst sich nicht schämte aus dem Leib einer Frau geboren zu werden, wie sollen wir die Frau dann verachten?'

Es gab Tage an denen am Tisch mehr über die Frau als über Gott geredet wurde. In erster Stelle hat Käthe sich nach ihrer Ehe nicht beliebt gemacht bei den Studenten die schon vor der Ehe im schwarzen Kloster lebten. Es war gebräuchlich das Studenten in Sachsen einen Betrag von ca. 30 Gulden zahlten für Unterkunft, Essen, Versorgung und oft auch Nachhilfestunden des Herrn Professor, insgesamt Burse genannt. Luthers Gedanke war dass er selbst alle seine Gaben von Gott empfangen hatte und dass dasjenige was man umsonst für jemanden anderes tut, Gott lohnt. Er hat also den Studenten noch nie Geld für Unterkunft und Nachhilfestunden gefragt. Käthe reorganisiert die Burse, bringt neue Regel in den Junggesellen Haushalt Luthers und macht den Studenten deutlich dass sie im 'schwarzen Kloster' wohnen können aber dass sie dafür zahlen müssen. Auch den Umfang der Burse hat sie mit strenger Hand begrenzt und das hat bei vielen jungen Leuten und auch Eltern der Studenten die ihren lieben Sohn gern bei dem berühmten Professor im Hause wissen wollten, sehr viel Ärger gegeben.

Ab 1529 fangen Studenten an aufzuzeichnen was Luther alles sagt.

Dies ärgert Käthe weil es die Mahlzeiten unnötig verlängert. Und auch Melanchton ist wenig erfreut dass so alles was Luther sagt auf der Straße kommt. In den Notizen des Studenten Cordatus, der spätere Pfarrer in Zwickau, ist viel über Katharina zu finden. Er liebt sie nicht; ärgert sich an ihre lange Erzählungen und schreibt 'dass sie als Frau sogar die schönste Erzählung ihres Ehemannes unterbricht, weil sie fürchtet dass das Essen kalt wird.' Auch der kleine Streit zwischen die Eheleute wurde von den Studenten aufgeschrieben.

Diese Notizen wurden von den Studenten gesammelt, vervielfältigt und verkauft. So entstanden die im 19. Jahrhundert erschienen Tischreden.

Viel Eifersucht ist Katharina auch begegnet weil sie versucht hat den Besitz der Familie zu vergrößern.

Es steht für sie nicht in erster Stelle nur zur Wohlstand zu kommen. Es war für sie eine Weise um diesen ganz große Haushalt zu ernähren. Daneben drückte die volle Verantwortung für die Zukunft auf Ihre Schultern. Luther erbat für seine Bücher kein Geld und er hat nie dafür gesorgt dass für die Familie etwas als Lebensunterhalt vorhanden war. Auch hierin ist viel schlechtes über Katharina geklatscht und viele Leute, auch der Kanzler Brück, hat während des Lebens Luthers und nach seinem Tode auf allerhand Weise versucht Katharina das Leben zu verderben und ihr entgegen zu arbeiten.

Später, nach dem Sterben Luthers hat er sogar versucht ihr die Kinder zu entziehen weil ein Frau allein nicht im Stande sein sollte den Kinder des Herrn Doktors eine gute Erziehung zu geben.

Natürlich kann ich noch viel über Katharina erzählen. Wie viele liebe Freunde sie hatte, wie mutig sie war. Oft ist sie, wenn allen der Stadt entflohen wegen der Pest, geblieben um mit ihren Medizinen und Kräutern den Kranken und Sterbenden zu helfen.

Die Hochzeit

Aber ich möchte lieber etwas erzählen über die Hochzeit, die diese Woche in Wittenberg im Mittelpunkt steht. In einen neu erschienenen Buch von Ingelore M. Winter, erschienen bei Droste Verlag 1990, schreibt diese dass Martin Luther 'nach langem Zögern sich entschloss, Katharina von Bora zu heiraten, der Wunsch seines alten Vaters, welchen er im Frühjahr 1525 in Mansfeld besucht hatte, gab den letzten Anstoß zu seiner Hochzeit.' Sie findet den Beweis dafür in was Luther zwei Tagen nach seiner Heirat schrieb an Dem Kanzler des Grafen von Mansfeld, Johann Rühel: ' So hab ich nun aus Begehren meines lieben Vaters mich verehelicht und um dieser Mäuler willen, dass es nicht verhindert wurde, mit Eile beigelegen...'

Ich habe jedoch eine ganz andere Schlussfolgerung was geschieht ist. Dafür habe ich wieder ins besondere die Briefe gelesen die vor und nach der Heirat geschrieben sind. Da ist mit der Reihenfolge des Datums der Briefe zu rechnen. Auch ist es sehr zu beachten was ich eben das Lebensgefühl der Zeit nennte und auch unter welchen Umständen Katharina und Luther lebten.

Für uns im 20. Jahrhundert ist es nicht mehr erstaunlich das ein ehemaliger Mönch heiratet, oder eine ehemalige Nonne; oder beide heiraten einander. Aber die Änderung der Tatsachen hatte sich damals noch nicht eingebürgert in den Köpfen und Herzen der Menschen des 16. Jahrhundert.

Ich nenne ein Beispiel aus unserer Zeit. Obwohl gesetzlich Frauen und Männer gleichberechtigt sind, lebt im manchem Kopf noch das Bild das die Frau geringer oder dem Mann untergeordnet ist. Das stellt sich daran heraus dass jetzt nach der Wende die Frauen mehr arbeitslos geworden sind als die Männer.

Luther ist wenn er spricht über eine eventuelle Ehe, reiner Diplomat. Und wenn man seine Aussagen genau liest, sagt oder schreibt er jedem den Grund seiner Heirat, der bei diesen Adressaten passt.

Meine Analyse der Heirat ist der Folgende und ich zitiere was ich darüber geschrieben habe in meinem Buch über Katharina von Bora:

'Warum Luther selbst eines guten Tages verheiratet ist, ist nie ganz deutlich geworden. Er nennt in seinen Briefen an Freunden die er einladet zum Hochzeitsmahl, 14 Tage nach der geheimen Hochzeit, immer eine andere Grund. Z.B.:

a) um doch noch den Begehren seines Vaters entgegen zu kommen;
b) Gott hat Freude an Wundern und um mich und die Welt zu hänseln und mich an zu führen;
c) der letzten Schritt aus der Bindung an die unnatürliche Kirchenlehre;

d) er sieht es als eine Notwendigkeit seine eigene Lehre über die Ehe mit der eigene Tat zu bekräftigen.

In einem seiner Briefe nennt er seine Ehe auch keine Folge der Leidenschaft, sondern die Folge reifer Überlegung und schwere geistlichen Streites.

Die Vermutungen über die tiefsten Regungen von Luther wie er zu der Ehe kam, kommen nie zu Ende. Möchte man den Sachverständigen glauben, dann hat er Katharina in einem 'ich kam-sah-und-siegte Manöver', ganz überraschend in den ehelichen Stand erhoben.

Nur aus dem Briefwechsel mit Spalatin, seinem ehemaligen Klosterbruder und Freund, ist etwas von seinen wahrhafte Motive zu schließen. Bei Anderen, als wie Spalatin drängt er auf eine Ehe, die Luther als Pflicht erhoben hat, aber selbst zögert er. Spalatin empfängt einen Brief von einer Argula van Crumbach aus Bayern, eine feurige Evangelistin. Sie fragt bei Spalatin nach wann Luther nun selbst einmal heiratet um seine Worte über die Ehe zu bekräftigen.

Als Luther dies hört antwortet er Spalatin in November 1524: 'Ich bin bestimmt in Gottes Hand als sein Geschöpf, dessen Herz er ändern kann und wieder ändern, töten und lebendig machen kann. So wie es jetzt mit meinem Herz steht, wird es nicht geschehen das ich heirate: nicht weil ich mein Fleisch und mein Geschlecht nicht spüre, ich bin schließlich auch nicht von Holz und Stein. Aber meine Gedanken gehen nicht nach einer Ehe weil mich von Tag zu Tag der Tod und die Ketzerstrafe erwarten; daher dass ich weder Gottes Werken in mir eine Grenze setze, noch mich verlasse auf mein Herz. Ich hoffe aber, dass Gott mich nicht mehr lange leben lässt'.

Und obwohl es aussieht, das den ganze Winter alles ruhig ist und Eheplane weit von Luthers Bett entfernt scheinen, Tatsache ist, dass er schon seit September 1524 gründlich Bescheid weiß über das Gespräch zwischen Katharina und Von Amsdorff, worin Katharina gesagt hat, dass wenn Von Amsdorff selbst oder Luther ihr heiraten wollten, sie darin einstimmen sollte. Es sieht mehr aus, dass Luther, durch die Aussage von Käthe in — sein Aberglaubichkeit ist er empfindlich für Zeichen — auf diese Spur gesetzt ist. Eine Ehe kommt ihm nun nahe auf die Haut. Aber Mangel an Geld, zu viel Arbeit, die Drohung des Todes für den als Vogelfrei erklärten, die Kritik der evangelischen die noch nicht so ihrer Sachen gewiss waren, der Spott der Gegner liegen bleischwer auf der andere Seite der Waage.

Als Luther aber seine Entscheidung getroffen hat, geht Luther ganz schlau vor. Es sieht aus dass er Freude daran hat Leute hinters Licht zu führen. Zwischen den 17. April und den 4. Mai fährt er zu seinen Eltern nach Mansfeld und spricht wahrscheinlich mit Ihnen über die Heiratspläne. Alle Freunde bekommen später einen Einladungsbrief für das Hochzeitsmahl, ausgenommen seine Eltern die wahrscheinlich schon in April oder Mai von Luther eingeladen waren. An Johann Rühel in Mansfeld schreibt Luther am 4. Mai zwischen allerhand Warnungen wegen dem Krieg des Grafen gegen die Bauern: '… und wenn ich es regeln kann, trotz ihm (den Teufel), werde ich meine Käthe noch heiraten ehe ich sterbe.' Mit den Namen Käthe spielt Luther hier. Er meint Katharina von Bora aber mit Käthe denkt Rühel wahrscheinlich an 'ein Kätzchen', ein willkürliches Mädchen, das hiermit gemeint ist. Auch sind seine Pläne mit Käthe bestimmt sicher als er Spalatin am 14. April schreibt 'Obwohl ich bis jetzt Anderen geraten habe zu heiraten und selber nie ernst an heiraten gedacht habe, bin ich vielleicht doch noch eher als du.' Und am 2. Juni schreibt er an den Erzbischof von Mainz einen Brief mit

dem Rat nun schnell eine Frau zu nehmen. Eine Kopie dieses Briefes schickt er am 3. Juni an Rühel in Mansfeld und bittet ihn diesen Brief drücken zu lassen.

Was gedrückt ist, wird damals auch verkauft.

Es scheint mir dies ist eine verdeckte Anzeige seiner Ehe. Vielleicht um die Reaktionen zu prüfen? In demselben Brief an den Erzbischof schreibt Luther u. A. 'Wenn meine Ehe ihre Gnade einen Hilfe sein würde, möchte ich gerne bald bereit sein ihre Gnade als Beispiel zu dienen, weil ich doch schon den Plan hab, ehe ich aus diesem Leben scheide, mich in den ehelichen Stand zu begeben, den ich von Gott gefordert achte, auch al wäre es nur eine Josefsehe.'

Aus allen Reaktionen nach der Ehe kommt hervor, sogar von dem meisten nahen Freunde, dass das Geheimnis der Ehe gut bewahrt geblieben war. Und die Freunde werden in der 'arme geflüchtete Nonne' Katharina von Bora, ohne Brautschatz, keine Braut für ihren geliebten und Europa-weit berühmte Herr Doktor gesehen haben. Jedoch, der Reformator Nikolaus von Amsdorff, Kollege und Freund von Martin Luther, weil er sich des Ausspruchs von Katharina von Bora im September 1524 noch erinnern muss, hat noch am 23. März 1525 Ave Alemann aus Magdeburg empfohlen als Heiratskandidatin für Luther.

Von Amsdorff war in März nach Wittenberg gefahren um Luther in einer seiner regelmäßig zurückkehrenden Depressionen und Versuchungen zu trösten.'

So habe ich auch eine ganz andere Meinung über die Fürsorge auf finanzielles Gebiet von Luther für seine Familie und das Testament das er geschrieben hat. Noch 1983, wurde in Ungarn, wo das Testament Luthers aufbewahrt wird, ein Buch über das Testament geschrieben. Luther wird darin gelobt wegen seiner Fortschrittlichkeit, aber wenn man gut liest in den damaligen Korrespondenz, sieht man wie Melanchton und Katharina Martin fast zwingen müssen ein Testament zu machen, sodass Katharina und die Kinder nicht unversorgt zurück bleiben wenn er stirbt.'

Zum Schluss: warum fand ich es wichtig so viel von meiner Lebenszeit an Katharina zu verwenden?

Erstens, weil ihr Leben mich während der Arbeit immer mehr interessierte und ich möchte ihr ein wenig Recht tun wegen dem vielen Unrecht das ihr in ihrem Leben, und die Jahrhunderte danach, und auch jetzt noch getan wird weil der Klatsch über sie immer noch wiederholt wird.

Zweitens, weil Frauen, auch heutzutage noch, zu wenig Frauen in der Geschichte haben die uns als Stütze und Beispiel dienen können in unserem Leben;

Drittens weil das Leben von Katharina von Bora überdies zeigt dass die Anstrengungen von Frauen nicht begrenzt werden dürfen auf ihr privates Leben und die Familie. Ihre Idealen von Selbstverfügung, ökonomische Unabhängigkeit und Gleichberechtigung müssen Frauen selbst realisieren. Persönliche und gesellschaftliche Änderungen können nur dann realisiert werden

wenn Frauen selbst an der Sache beteiligt sind, auch am politischen Leben und auch an der Gesetzgebung. Nur dann kann das Leben zwischen Männern und Frauen auf gleiche Ebene gebracht werden. Wenn dies nicht geschieht wird auch das Leben der heutigen Frauen wie das Leben von Katharina von Bora in der Vergessenheit verschwinden oder so interpretiert werden das Frauen nur ‘geflüchtete Nonnen’ sein werden.

Frauen, wir Frauen müssen dafür sorgen nicht nur passiv zu einer zu fest gefügten Gesellschaftsordnung zu bleiben.

Relaties in een veranderende cultuur (1996)

Sieth Delhaas

Thema-avond Volksuniversiteit en samenwerkende kerken – Uden, 31 januari 1996

Inleiding

Zojuist heb ik u gevraagd om, voorafgaand aan de lezing, in groepjes van zes te praten over de vraag: is uw denken over relaties tijdens de laatste vijfentwintig jaar veranderd?

Zo ja, wat is die verandering?

Over relaties bestonden tot voor zo'n twintig jaar tamelijk vaste meningen. Een heel veld van normen en waarden omgaf dat begrip. Sinds — laten we zeggen — de cultuurcrisis van de jaren zestig en de daaropvolgende *seksuele revolutie* is er van alles veranderd. Het hele veld van relaties is overhoop gehaald. Verbrokkeld. Er hebben zich nieuwe eenheden gevormd. Toch is kennelijk het veld van relaties in de tussenliggende tijd niet tot rust gekomen. Daarop duidt niet alleen uw vraag aan mij om over relaties te komen spreken. Ook de verschijning van allerlei publicaties geeft aan dat men over relaties nog niet is uitgesproken. Dat wat betreft de meningsvorming. Maar ook, dat men met relaties nog niet is uit-geëxperimenteerd.

Ik zeg dit laatste omdat ik toevallig, toen ik over deze lezing met iemand sprak, attent werd gemaakt op een paginagroot interview in de NRC van jl. zaterdag over relaties. En precies vanochtend kreeg ik een uitnodiging om te spreken voor een thema-ochtend met als titel Z*in in het gezin?* Daarnaast bracht de post het *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, waarin een verslag van een onderzoek naar *Werk en kinderen: dubbele belasting of een gezonde combinatie*?

Kortom: er is nog veel gaande rondom relaties.

Ik wil vanavond vooral met u kijken naar de vraag wat de oorzaak van die onrust rondom, over en binnen relaties zou kunnen zijn. Dit vanuit historisch-cultureel perspectief. En Vanzelfsprekend is daarin ook datgene begrepen wat mannen en vrouwen hebben meegekregen vanuit hun godsdienstige achtergrond.

Lectuur

Om mij te oriënteren over wat er in deze tijd over relatievormen wordt geschreven, heb ik uitgebreid in de bibliotheek gesnuffeld. Vooral heb ik gekeken naar tijdschriftartikelen. Ik kwam daar tot de merkwaardige ontdekking, dat er in de negentiger jaren nauwelijks — en dan heb ik het echt over slechts drie of vier artikelen — dat er nauwelijks meer over relatievormen is geschreven.

In de jaren tachtig zijn we met boeken en artikelen overspoeld. Zelf heb ik in ‘81 en ‘89 in opdracht van kerkelijke organen daar twee kleine boekjes over geschreven, maar er is nu een zeker zwijgen. Wel vond ik artikelen over problematieken: bijvoorbeeld homorelaties, die nog altijd als problematisch worden gezien, problemen in relaties tussen grootouders en kleinkinderen en hoe vriendschappen zich ontwikkelen in het leven van mensen.

Hierop kom ik later terug.

Veranderende wetgeving

Wanneer begon de onrust en onder welke omstandigheden?

De onrust is in de eerste plaats gekomen aan het eind van de zestiger jaren toen de zogenaamde democratiseringsprocessen op gang kwamen. Dat is één invalshoek. Een invalshoek van waaruit ergernissen luid en duidelijk werden uitgeschreeuwd. Een andere invalshoek, die minder aandacht kreeg, bestond al eerder. In 1965 wordt de Armenwet uit 1912 vervangen door de Algemene Bijstandswet (ABW). Deze wet was het sluitstuk van het Sociaal Zekerheidsstelsel, een stelsel dat gebaseerd is op de ideologie van huwelijk en gezin als hoeksteen van de samenleving.

Deze ideologie vind haar oorsprong in burgerlijke en christelijke opvattingen over de wijze waarop mensen dienen te leven, namelijk als gehuwd paar met kinderen. Daarbij heeft de man een betaalde baan buitenshuis en de vrouw zorgt binnenshuis voor man en kinderen. Deze huwelijks- en gezinsideologie is vastgelegd in 1838 onder de huwelijkswetgeving. En in 1926 komt er een wet waarin wordt vastgelegd dat de man officieel kostwinner is. Vanaf dat moment wordt er aan hem een gezinsinkomen uitgekeerd.

De bijstandswet uit 1965 brengt een stroom echtscheidingen op gang. Waarom? Deze wet van mevrouw Klompé, hoewel het een gezinswet is, biedt vrouwen die door de huwelijkswetgeving en de kostwinnerswetgeving, van een eigen inkomen waren afgesneden, de mogelijkheid door middel van een bijstandsuitkering, zich los te maken uit te zeer knellende huwelijksbanden.

Wat dat vrouwen heeft opgeleverd, laat de toenemende armoede onder vrouwen zien. In 1985 waren er 300.000 éénoudergezinnen in Nederland. Negentig procent van deze gezinnen heeft een vrouw als gezinshoofd. Tweederde deel van de alleenstaanden is gescheiden. De verwachting is, dat in het jaar 2000 één op de vijf gezinnen een éénoudergezin zal zijn. (uit: *Voor wie het wel geloven*, p. 12 e.v.).

De seksuele revolutie waarin ineens van alles moest kunnen, terwijl er voordien niet of nauwelijks over gevoelens en seksualiteit werd gesproken, heeft de burgerlijke moraal ingrijpend op zijn kop gezet. Ik denk dan aan allerlei leefvormen die werden uitgeprobeerd, communes, waarbij iedereen met iedereen sliep, de partnerruil waar hele groepen, straten en buurten bij betrokken waren.

De christelijke moraal sukkelde daar achteraan, want in de christelijke milieus veranderde er maar mondjesmaat iets wat relaties betreft. Daar bleven de verandering vrije seks meer tot jongeren beperkt en keken de ouderen angstig, bezorgd of verbijsterd toe.

Relatiepastoraat

Ik zelf ben aan het eind van de zeventiger jaren betrokken geraakt bij de eerste beginselen van vrouwenpastoraat. Dit gebeurde vanuit mijn betrokkenheid bij de feministische theologie. Een groep vrouwen, regelmatig rondom dit thema bijeen op het vormingscentrum *Kerk en Wereld* te Driebergen, constateerde, dat de aanvankelijke openheid vanuit de kerken tegenover veranderingen in de leefwereld van vrouwen, eind van de jaren zeventig begon om te slaan in verwijten en tegenwerking. Kortom: feministische theologie kreeg van alles en nog wat dat binnen relaties, het gezin en de kerk misging, de schuld.

De werkgroep 'De Vrouw in Kerk en Samenleving' van de Raad van Kerken in Nederland stelde een sub-werkgroep *Huwelijkspastoraat* die met dez problematiek aan de gang ging. Ik was lid van die groep en wij hebben vanaf 1980 onderzocht wat de achterliggende oorzaken waren van die verwijten die de kerken maakten richting devrouwen die zich aangesproken voelden door feministisch theologie. Waren die verwijten terecht? Aan de hand van uitgebreide enquêtes zijn ruim honderd betrokken vrouwen ondervraagd. Zij beantwoordden de vragen open en uitgebreid. Van de bevindingen heb ik het boekje *Blikopener. Vrouwen spreken zich uit over huwelijk, relaties en pastoraat* geschreven, dat door de Raad van Kerken in Nederland in 1981 werd uitgegeven.

In de *Blikopener* werden thema's als het huwelijk, de verwachting en beleving daarvan, het begrip trouw, de seksualiteit- en -seksualiteitsbeleving, seksualiteit en geloof, gebondenheid en verbondenheid, jezelf kunnen en durven blijven, aan de orde gesteld.

De voorzitter van de sectie van de Raad van Kerken, de religieuze zuster Antoinette van Pinxteren, schreef in het voorwoord van deze *Blikopener*: 'Pastoraat is vanouds een zaak die door mannen behartigd wordt. Vanzelfsprekend kon de pastor eens en voorgoed formuleren hoe het christelijk leven behoorde geleefd te worden. Daarin werd het appèl van het evangelie in onze kerken vaak gesneden naar de maat van de menselijke middenmaat met een neiging naar verenging om mogelijke buitensporigheden onmogelijk te maken. Op deze wijze was het kerkelijk gebeuren te overzien: richtingwijzers werden vervangen door bordjes 'verboden toegang'. Dit gaf duidelijkheid, maar het leven verschraalde daarbij. (*Blikopener*, p. 5)

Seksuele revolutie

In deze enkele zinnen zitten veel aanwijzingen waarmee wij vanavond met de problematiek over relaties aan de gang kunnen.

- Pastoraat is vanouds een zaak die door mannen behartigd wordt. Vanuit de revolutionaire beweging van eind jaren zestig in Nederland, heeft zich een sterke vrouwenbeweging losgemaakt. Vrouwen die aan die opstandige beweging meegedaan hebben, vrouwen vaak uit niet kerkelijke milieus, ontdekten al gauw, dat de vrijheden die de jongemannen, studenten en mannen voor zichzelf opeisten, niet bedoeld waren voor vrouwen. Vooral binnen de zogenaamde seksuele revolutie hebben vrouwen de nadelen van die ongelijkheid ervaren.

Binnen de zogenaamde seksuele vrijheid die werd opgeëist gold de vrijheid meestal voor mannen en jongens en 'moest alles kunnen'.

Die klacht: wie heeft het voor het zeggen? en de praktijk van de man die de sterkste partij was, gold natuurlijk minstens zo sterk binnen christelijke kringen. Die mening werd vooral gewettigd met de Heilige Schrift en/of de kerkelijke traditie in de hand.

Als we spreken over mannen en vrouwen samen, dan zijn zowel vrouwen als mannen de dupe geworden van wat de kerk te zeggen had over de inhoud en de vorm van (seksuele) relaties. Ik citeer zuster van Pinxteren: 'Vanzelfsprekend kon de pastor eens en voorgoed formuleren hoe het christelijk leven geleefd behoorde te worden.' Hoe dat geleefd zou kunnen worden, of er variaties, andere mogelijkheden waren, daarover dachten vrouwen en mannen niet na. Konden er nauwelijks over nadenken, want het gezag van bijbel en kerk was stevig.

Bovendien was het gezag van de kerk verankerd in de staat. Zie de huwelijkswetgeving en het Kostwinnersbeginsel. Als dus in de jaren zestig de opstand begint tegen het gezag in de breedste zin van het woord, dan gaat er van alles wankelen.

Voor de discussie voor vanavond vind ik belangrijk wat Van Pinxteren verder schrijft: 'Doordat de kerk formuleerde hoe er geleefd behoorde te worden, werd het appèl van de Blijde Boodschap vaak toegesneden op de maat van de menselijke middenmaat.' Als je die woorden op de relaties van huwelijk en gezin betrekt, wil ik de vraag stellen: hoe vaak zijn precies die relaties, binnen de instituten van huwelijk en gezin niet verworden tot de maat van menselijke middenmaat?

En die middenmaat waarin mensen gedwongen werden/worden te leven, heeft steeds de neiging mogelijke buitensporigheden onmogelijk te maken. Waarbij het doel bepalend is, zowel van kerk als staat: op die manier is het kerkelijk leven en de samenleving te overzien. Richtingwijzers die het Evangelie geeft, werden vervangen door bordjes 'verboden toegang'.

Buitensporigheden

Vandaag de dag zijn de buitensporigheden velen. En dan wil ik, het woord *buitensporigheden* niet in negatieve zin gebruiken. Integendeel, ik bedoel ze als mogelijkheden, die door de maat van de menselijke middelmaat in de toegestane samenlevingsvormen, voorheen niet aan de orde mochten of konden komen.

Heel wat mensen in onze tijd: bezorgde ouders, moralisten in kerk en overheid, pessimisten wat de toekomst betreft, degenen die het in economie en bedrijfsleven voor het zeggen hebben, die ook vooral, willen die *buitensporigheden* negatief duiden. Zij zijn of oprecht bezorgd, en dan denk ik dat het dan vooral om ouders gaat. Anderen, en dan gaat het vooral om beleidsmensen binnen instanties en instituten, vrezen een afname van eigen belang, toename van onrust, verstoring van de bestaande orde.

Er zijn in de jaren tachtig allerlei studies geschreven over het verschijnsel relaties. De uitkomst van die studies was totaal anders dan de voorgaande decennia. Misschien heeft u in uw boekenkast nog voorlichtingsboeken staan uit de jaren dertig en veertig over huwelijk, man en vrouw. Met die denkbeelden en aanwijzingen bent u wellicht zelf uw verbintenis gestart. In elk geval onze ouders. Ik sla zulke boeken er graag op na, want het eerste wat opvalt is, dat de man die het geschreven heeft, in zijn boek de mannelijke partner aanspreekt

over het hoofd – of lichaam — van de vrouw heen. Een enkele uitzondering daargelaten. En de man die het boek schrijft weet het allemaal precies.

In een onderzoek over de nieuwe ontwikkelingen dat in 1983 is uitgekomen[23], geven verschillende wetenschappers vanuit verschillende vakgebieden hen mening over de vraag: Waarom zoeken mensen een partner?

Waarom is dit onderzoek anders dan die uit voorgaande decennia? Omdat mannen èn vrouwen eindelijk geleerd hebben en de vrijheid nemen om openlijk en onbevangen over hun gevoelens, emoties, wensen en verwachtingen ten aanzien van relaties en seksualiteit te spreken. Ze passen zich niet meer aan aan wat de pastor of de moralist hen voorschrijft. Ze gaan uit van de eigen mening.

Eén van de conclusies in het onderzoek is: Partners beginnen een huwelijk met de verwachting dat de kosten-baten-verhouding — men noemt dat gedragseconomie — van het samen-zijn gunstiger zal zijn dan die van het alleen-zijn. De relatie heeft een versterkende waarde op zich. Maar een huwelijk omvat vele gedragsuitwisselingen. Er zijn vele uitwisselingen mogelijk om de relatie te versterken en te bestendigen, maar anderzijds zijn er ook uitwisselingen mogelijk, die de relatie verzwakken.

Als het die kant uit gaat, zegt men dat het systeem zich ontwikkelt van een positieve beïnvloeding naar een *dwingend* beïnvloedingssysteem, waarin iedere persoon tracht positieve versterking af te dwingen in ruil voor negatieve versterkers. De uitwisselingen bestaan onder andere uit liefde, seks, status, financiën en zorg. Al die uitwisselingen hebben veel invloed op het zelfwaardegevoel.

Ik geef deze benadering van een huwelijk vanuit de invalshoek van de kosten-baten-verhouding, omdat die ons los kan weken van de kijk die wij vaak meegekregen hebben vanuit onze christelijke achtergrond van een huwelijk/relatie als van-god-gewild, waar de goddelijke zegen op rust enzovoort. Zware ladingen, die de betrokkenen enorm kunnen belasten.

Hoe wij deze visies in een steeds meer seculariserende wereld hebben losgelaten, de beeldvorming over huwelijk, gezin, relaties vanuit deze christelijke achtergrond blijven een zware claim leggen op onze kijk op relaties.

Ik wil nu graag naar de buitensporigheden toe.

- Een buitensporigheid kun je al noemen, als je na het overlijden van je partner, een nieuwe partner zoekt. Tot voor kort trouwden deze partners (m/v) met elkaar. Dat behoorde zo in onze kringen. Samenwonen hoorde typisch bij jongeren. Daar werd/wordt het al nauwelijks van geaccepteerd. Maar ouderen konden dat niet maken.
- Daarmee heb ik al een nieuwe buitensporigheid genoemd. Het ongehuwd samenwonen van ouderen. Mensen die hun partner verloren hebben door de dood. Mensen die hun partner verloren hebben door een scheiding. Dat ongehuwd samenwonen wordt in deze tijd van ouderen meer en meer geaccepteerd.
- Een buitensporigheid is de lat-relatie. Zowel oud en jong kiezen daar voor. Om allerlei redenen. Mensen die gehuwd zijn, jarenlang, die elkaar niet kwijt willen, maar niet meer dicht in elkaars nabijheid kunnen leven, zien een lat-relatie als een oplossing om hun huwelijksrelatie in stand te houden. Dan kun je allerlei andere redenen verzinnen voor

[23] Kooy, G.A., e.a. Eén plus één is twee, Waarom zoeken mensen een partner? (Utrecht 1983)

een lat-relatie. Afstand door het werk: de vrouw werkt in de ene plaats, de man een in een andere op afstand. Een lat-relatie is de oplossing. Bij elkaar wonen als er tijd voor is.

- Een buitensporigheid een bommoeder. Niet meer zo in de publiciteit, maar ze zijn er nog: vrouwen die voor het alleen-moederschap kiezen met een donor-vader, al dan niet (later) bekend voor het kind;
- Jammer genoeg worden homomannen en lesbische relaties nog altijd als een buitensporigheid gezien. Tolerant is men in Nederland. Jawel, maar tolerant zijn betekent: de meerderheid staat het toe. Dat is heel wat anders dan de gelijkwaardigheid van relaties tussen mensen van hetzelfde geslacht erkennen. In dat opzicht kan het 'tolerante' Nederland nog wat leren van de Indianen van Noord Amerika, die homoseksualiteit als een absoluut gelijkwaardige geaardheid accepteren. In hun visie op al het geschapene, beschouwen zij homoseksuele mensen als één van de scheppingsmogelijkheden van de Schepper. En hoe zouden zij daar kritiek op kunnen/willen uitoefenen?

  Als die homoseksuele paren dan nog een kind willen hebben, via natuurlijke of voortplantingstechnologische weg, dan staat Nederland toch wel weer op stelten. Ik weet niet hoe het er op dit moment met de wetgeving voorstaat, maar voor zover ik weet is het homoparen nog steeds niet toegestaan om een kind te adopteren.

- Een buitensporigheid nummer zoveel. Niet zo opvallend nog, maar steeds meer toenemend en in feministische kring gezien als een typisch feministische verworvenheid: het toenemend aantal partners waarbij de vrouw veel ouder, soms twintig jaar ouder is dan de mannelijke partner. Tot nu toe was het omgekeerde heel gewoon. Nu komt het andere aspect veel meer voor. Dit heeft zeker te maken met de toegenomen emancipatie van de vrouw. Haar zelfbewustheid. Haar toegenomen deelname aan de maatschappij. Ik denk daarbij vooral aan hoogopgeleide vrouwen en mannen, waarvan ik er diverse ken en die goede en langdurige relaties hebben.
- Een buitensporigheid de alleengaande vrouw. Vroeger, dan spreek ik van zo'n twintig, dertig jaar geleden, was een alleenstaande man een vrijgezel. Hij werd bekeken als een interessant figuur, vaak door vele vrouwen begeerd. Alleenstaande vrouwen werden gezien en zagen zichzelf vaak als niet-uitgekozenen. Want toen leefden we nog in de tijd dat mannen degenen waren die vrouwen vroegen en kozen.

In onze tijd kiezen zowel mannen als vrouwen bewust voor het alleen-gaan als leefwijze. Ook alweer om allerlei redenen. En dan spreek over mensen in allerlei leeftijdsfasen. Niet voor niets leeft meer dan zestig procent van Nederland buiten gezinsverband.

Misschien ben ik nog enkele buitensporigheden vergeten en weet u er nog meer.

Klad in relaties

Terugkomend op de toegenomen klad in relaties. Laten we die klad toch vooral niet zoeken in de afgenomen kwaliteit van normen en waarden in onze gemeenschap. Misschien is die er. Wie zal dat meten? Moralisten hebben de eeuwen door in elke tijd geroepen dat normen en waarden achteruit vlogen.

Laten we wel kijken naar onze verwachtingen van relaties. Die verwachtingen van relaties zijn in ons werelddeel, en ik wil de kring nog wat verkleinen, in onze Nederlandse cultuur, vrij hoog gespannen. Een kwaliteit van onze relatie, de basis ervan, is sinds de romantiek in de middenklasse toch de liefde. En het mondig worden van mensen, van de vrouw vooral, hebben de kwaliteitseisen doen toenemen. Dat legt een grotere claim — ik zeg: goddank — op de twee-relatie.

In onze cultuur leven wij bovendien met het ideaal van de humaniteit. Wij streven naar welzijn, naar een goed leven. Dat is trouwens ook een bijbels gegeven. De belofte van een land van melk en honing waar wij naar streven vooral in intermenselijke relaties.

Echter, dat streven gebeurt in een politieke en economische werkelijkheid die mensen steeds verder van dat ideaal afdrijft. Ons economische systeem vervreemdt mensen steeds meer van zichzelf. Vervreemdt mensen van zichzelf en van de zin van hun leven. Vervreemdende arbeid, productie van waren die niets toevoegen aan het menselijk leven, het afbreken van stelsels die de zorg voor de medemens garandeerden, het mee-betalen aan wapensystemen die niet beantwoorden aan het ideaal van menselijkheid. Ingekapseld zitten in een economisch systeem dat enerzijds overvloed brengt en anderzijds medemensen ver weg en dichtbij in steeds grotere armoede brengt.

Deze druk op het ideaal van de menselijkheid door het politiek-economisch systeem legt een grote druk op relaties.

Daarbij kom ik terug op het onderzoek in het tijdschrift voor Vrouwenstudies, dat ik aan het begin noemde. Moederen en werk buitenshuis en je daar wel bij bevinden, schijnt alleen weg gelegd voor vrouwen met een zeer goede gezondheid en een mee-zorgende en evenveel verantwoordelijkheid nemende partner. Helaas zijn de gevallen veelvuldiger waarin vrouwen het moeten opgeven omdat de belasting te zwaar drukt en de werkgever en/of partner niet bereid zijn zich aan te passen aan een maatschappij, die het ook vrouwen toe wil staan mee te doen in het arbeidsproces om zich op deze manier een inkomen te verschaffen waarin zij een zelfstandige persoonlijkheid kunnen zijn.

De tegenkant van de overbelaste vrouw is het verschijnsel van de weglopende man. In Engeland heeft het al in de kranten gestaan. Ik denk dat het verschijnsel met de toenemende verslechtering van het sociale verzekeringsstelsel, hier eveneens snel zal opduiken namelijk: de nieuwe zwerver is een man tussen de dertig en vijftig jaar, goed opgeleid en tot voor kort succesvol in het leven. Hun vrouwen, die bellen naar de National Missing Persons Helpline,

hebben ongeveer het volgende te melden: ‘Hij zei dat hij een eindje ging toeren’ of ‘Hij is nooit op zijn werk aangekomen’.

Het gaat om mannen die de druk van de politiek-economische omstandigheden niet langer aan kunnen, die sores hebben, niet praten en de druk niet meer aan kunnen. Ze kiezen voor de weg van de minste weerstand. Eén van de zwervers die de benen nam: een ontslagen man uit een gesaneerd bedrijf: ‘Ik weet hoe de toekomst eruit zal zien. We moeten het huis verkopen. Mijn vrouw zal me verstoten. Mijn kinderen zullen me verachten.’ Stilletjes verdwijnen is voor hem de enig eerbare oplossing.

De vrouw die dit artikel schreef waaruit ik citeer is Iteke Weeda. Zij werd met de volgende woorden door haar echtgenoot op het interview geattendeerd. ‘Alsjeblieft, liefste, een interview over relaties. Iets voor jou.’ De man vond het kennelijk niet de moeite om te lezen. Vond het integendeel specifiek iets voor zijn vrouw. Gegeven het vorige verhaal van de nieuwe Engelse zwerver en dit korte tweegesprek, zouden we ons, als het over relaties gaat ook eens kunnen afvragen: wie voelt, wie is en wie gedraagt zich als verantwoordelijk voor de relatie?

Het antwoord mag u straks in de discussie geven.

Veilige haven

Ondanks het feit, dat steeds meer mensen kiezen voor buitensporige relaties, wordt de druk vanuit overheid, kerken en commercie vergroot om het gezin in ere te herstellen. Of deze instituten gaan er helemaal aan voorbij, dat het gezin zo langzamerhand ‘uit’ is. U kunt het betreuren of niet, maar het is wel zo. Extra argwanend moet het ons dus maken waarom kerk, overheid en commercie zo druk doende zijn het gezin weer in ere te herstellen.

Het gezin als veilige haven is een achterhaald en dom voorwendsel sinds we steeds meer te weten komen over mishandeling, zowel psychisch, lichamelijk en seksueel, van vrouwen en kinderen door meestal mannelijke gezinsleden.

Argwanend mogen we best zijn naar de overheid, die enerzijds het gezinsmodel aan alle kanten tracht overeind te houden en anderzijds met wetgeving komt, zoals de Algemene Nabestaandenwet (ANW) en de 1990 maatregel, waarvan mensen, maar vooral vrouwen die het gezinsmodel trouw blijven, materieel gezien, slachtoffer worden.

Het bulletin over bevolking en samenleving van deze maand meldt: ‘In Nederland is een politieke discussie gaande over de wenselijkheid om de aandacht voor gezinsvraagstukken via adequaat gezinsbeleid te versterken.’ Iteke Weeda, Nederlands gezinssociologe nummer één vindt het eenvoudig fout om steeds maar van het gezin te blijven spreken, terwijl de realiteit van de relaties en de verlangens van mensen totaal anders zijn geworden.

Ik kom terug op het woord buitensporigheid. Kijk naar de betekenis van het woord. Deze is negatief. Buiten de vertrouwde sporen van degenen die dan kiezen voor de eenvormigheid van relaties. Dat is veilig. Behalve veiligheid, schenkt de eenvormigheid orde en rust in de samenleving. Als het woord buitensporig positief gewaardeerd wordt, bijvoorbeeld als uitdagen voor nieuwe mogelijkheden, dan opent het woord andere perspectieven.

Ik zou willen, dat mensen in het algemeen, zich minder zorgen maakten om het wegvallen van het gezin als instituut. Dat ze ook positief keken naar de buitensporigheden. Naar de

voorbeelden die mensen leven naast het gezin, als één van de meerdere mogelijkheden waarop mensen met elkaar kunnen samenleven.

Voor mij — en ik houd me sinds het begin van de jaren tachtig veel bezig met relatievormen — is deze tijd een periode, waarin je met mensen kunt praten over voor- en nadelen van relaties op deze of een andere manier.

Mijn vier kinderen hebben totaal verschillende samenlevingssituaties. Ik vind dat boeiend. Hoe hun leven zich ontwikkelt in de toekomst staat niet vast. Natuurlijk heeft dat nooit bij wie dan ook vastgestaan. Maar mensen dachten als kinderen eenmaal getrouwd waren, ze 'onder de pannen' waren. Dat idee heeft iedereen hopelijk los gelaten. Niet in een soort wanhoop. Maar met een positieve en nieuwsgierige blik op de toekomst.

Ik zie mijn aandeel in de leefwijze van mijn kinderen en van veel jonge mensen om mij heen, als een belangstellende en kritische toeschouwer en gesprekspartner in een tijd waar mensen serieus zoeken en oefenen welke relatievorm het beste bij hen past. Waar de kwaliteit van de relatie in de afwegingen meegenomen wordt en waarin die kwaliteit uitgaat boven de menselijke middelmaat.

Dochters van 50 (1995)

Sieth Delhaas

Dominicaans Activiteiten Centrum – Huissen 11 en 12 mei 1995

Inleiding

‘Het baren en grootbrengen van een kind is beantwoorden aan de patriarchale, fysiologische definitie van vrouwelijkheid. Maar evenzeer kan het betekenen dat je je eigen lichaam en emoties op een sterke manier ervaart.’

Dit citaat uit het boek van de Amerikaanse dichteres Adrienne Rich (Uit: Vrouwen geboren, uitgeverij Sara 1979) geeft naar mijn idee precies weer waar het in het conflict tussen moeders en dochters om gaat. Rich wijst in dit citaat:

a) op de maatschappelijk-historische situatie waarin vrouwen zich de eeuwen door hebben bevonden. Namelijk een situatie die door de tijd telkens verandert, maar die tegelijkertijd beheerst blijft door regels/wetten ingesteld door mannen;
b) op de lichamelijke en geestelijke omstandigheden van vrouwen die zwangerschap, moederschap, verzorging en opvoeding van het kind met zich brengen.

Het blijkt, dat de verhouding tussen moeders en zonen, en moeders en dochters anders wordt bekeken en – daardoor? — ook anders verlopen.

Tijdens de voorbereidingen op en het lezen over dit thema, kreeg ik sterk de indruk dat rondom de verhouding moeders/dochters een mythevorming dreigt te ontstaan. zoals ook het geval is bij het Oedipuscomplex.

Het Oedipuscomplex is gebaseerd op een mythe over een Griekse koningszoon, die door tussenkomst van een orakelspreuk en zonder dat hij daaraan schuldig is, met zijn moeder trouwde. In de psychiatrie staat het Oedipuscomplex voor iemand die in een te sterke mate geestelijk afhankelijk is van zijn moeder. De oorzaak hiervan zou liggen in het feit dat in de jeugd van iedere man in het onderbewuste een erotische liefde voor de moeder aanwezig zou zijn.

Het gevaar van zo’n mythevorming is, dat deze als vaststaand en onveranderlijk gegeven wordt geaccepteerd. Het risico is dat door deze aanname niet meer wordt gekeken naar mogelijke andere oorzaken van het complex of de conflictsituatie.

Ik wil tijdens deze lezing proberen aan te tonen dat voor de conflictsituatie moeders/dochters:

a) in het algemeen andere motieven aan te dragen zijn;
b) dat juist onze tijd, met name de generatie waarin ‘dochters van 50’ — ruim genomen -, zitten, een specifieke bron is voor conflicten tussen moeders en dochters.

Mary Michon

Mary Michon (* 1939), programmamaakster bij Ikon-televisie — daarvoor was ze actrice — heeft tussen 1975 en nu twee boekjes geschreven over de relatie tot haar moeder. Het eerste boekje schreef ze in 1974 samen met haar moeder. De vrouwen schreven dit om elkaars leven beter te leren kennen. Twee generaties vrouwen die opgroeien in een heel verschillende tijd, maar die elkaar zeer na staan en elkaar proberen te begrijpen. Michon zegt: 'We wilden niet alles met de mantel der liefde bedekken, maar juist laten zien dat je ondanks de verschillen open en respectvol met elkaar kunt omgaan.' Als haar moeder is overleden komt ze tot de conclusie dat zij en haar moeder er helemaal niet in zijn geslaagd om liefde- en respectvol met elkaar om te gaan. Integendeel, de laatste twintig jaar dat haar moeder leefde, beschrijft Michon als een haat-liefdeverhouding 'tot de dood ons scheidde'. En uiteindelijk moest Michon in therapie.

Ze geeft in het interview in *Opzij* (oktober 1994), dat ter gelegenheid van de heruitgave van dit boek ('Zou ik niet mijn moeder eren, Ach, wat deed zij niet voor mij) wordt gehouden, enkele oorzaken daarvan aan. Maar het 'iets' in de relatie tussen haar en haar moeder, dat ze lang niet kon vatten, vindt ze in een citaat van de psychoanalytica Alberstadt-Freud. '… ik begreep ook dat ik voor mijn moeder iets heb moeten opvullen en aanvullen wat zij gemist had. Mijn grootmoeder, ook een zeer dominante vrouw, heeft mijn moeder belast met háár huwelijksproblemen en frustraties. Net zoals mijn moeder op haar beurt dromen en verwachtingen had die ik moest zien te vervullen. Zo houdt de ene generatie vrouwen de volgende gevangen in illusies: bijna mythische opvattingen over hoe moeders met dochters behoren om te gaan.'

Even verder zegt ze in het Opzij-interview waar het gaat om haar televisieprogramma *Prima Donna*, dat ze met een aantal jonge televisiemaaksters heeft geproduceerd: 'Het gekke is dat ik bij het samenwerken met de vrouwen van 'Prima Donna' ook heel duidelijk voelde dat ik van een andere generatie ben (…). Ze zeggen terwijl we zitten te monteren: goh, Mary, jij hebt geen kinderen he? Is dat de prijs die je hebt moeten betalen om je helemaal te wijden aan dit vak? Ik zei: 'ja, ik denk het wel.' (…) Ik had het zo leuk gevonden als ik mijn moeder had kunnen laten delen in mijn twijfels en inzichten. Als ze me gesteund had in mijn werk, mijn keuzen, maar dan hadden we, om met de dichter te spreken: 'te veel dromen uit elkaars vel moeten trekken.' Er was te weinig vertrouwen om dat aan te durven.'

Op het moment dat Michon antwoord geeft op de vraag over het niet hebben van kinderen en dat dat misschien de tol is die ze moet betalen voor de uitoefening van haar vak, raakt ze naar mijn idee even de oorzaak aan die Adrienne Rich noemt in haar citaat namelijk: dat baren en grootbrengen van een kind is, beantwoorden aan de patriarchale, fysiologisch definitie van vrouwelijkheid. Maar tegelijkertijd schiet ze weer terug in wat ze daarvoor zei: 'Zo houdt de ene generatie vrouwen de volgende generatie gevangen in illusies. '

Het zijn bijna mythische opvattingen over hoe moeders met dochters behoren om te gaan. Mijn bezwaar tegen Michon 's analyse is, dat zij toch de 'schuld', om dat zware woord te gebruiken, houdt op de rol die de generaties vrouwen spelen. Zij komt er niet werkelijk toe

om de oorzaak van de houding van haar grootmoeder en moeder — en ook van haar eigen rol daarin — te zoeken bij de patriarchale context van ons leven en onze samenleving.

Adrienne Rich

Adrienne Rich zoekt in haar boek, dat de geschiedenis van het moederschap beschrijft, die ze tegelijkertijd analyseert, naar de ware oorzaken daarvan. In het voorwoord zegt Rich: 'dat wij meer weten van de lucht die we inademen en van de zeeën die we bevaren, dan van de aard en de betekenis van het moederschap.'

Kennelijk is het zo, dat de betekenis van het moederschap nooit een thema is geweest voor mannen om te onderzoeken. Daarom is het niet verwonderlijk, dat in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* zoveel geschreven is over onderzoek naar het moederschap. De laatste vijftien jaar dat vrouwenstudies worden beoefend, wordt eindelijk ook onderzoek gedaan naar het wezen van het moederschap. Voor die tijd is er zeker ook van alles over moederschap gezegd en geschreven. Maar toen werd het moederschap of de vrouw waarover het ging als probleem, ja zelfs als patiënt soms, gezien. Mannen, geleerden, artsen, politici zeiden iets over moeders of het moederschap. Vrouwen zelf hebben dit gegeven tot voor kort nooit kunnen onderzoeken of problematiseren vanuit hun vrouw-zijn. Of, zoals wij dit in deze cursus doen, vanuit ons dochter-zijn vanuit een bepaalde positie. In de traditionele manier van kijken naar het moederschap is het volgende gebeurd: de status of positie van de vrouw is eraan vastgekoppeld. Haar hele identiteit kun je wel zeggen. Een vrouw werd voortbrengster van kinderen en precies dat werd de belangrijkste functie van haar bestaan. Het doel van haar bestaan. Woorden als 'onvruchtbaar', 'kinderloos' werden gebruikt om haar identiteit uit te wissen. Kreeg een vrouw geen kinderen als ze getrouwd was, dan was ze niets. Trouwde een vrouw in het geheel niet, dan werd ze nooit iets, zelfs niet de vrouw-van.

Moeder-zijn

Heeft de moeder eenmaal een kind, dan eist dat een voortdurende aanwezigheid van de moeder. De rol van de vader beperkt zich tot het verwekken, het afgeven van het sperma. De moeder draagt het kind niet alleen negen maanden, maar ook de jaren daarna is haar lijfelijke aanwezigheid vereist om het kind op te voeden. Rich stelt dat het dragen van het kind en het baren een lichamelijk en geestelijk inwijdingsritueel vergt. Het opvoeden kent de vrouw niet 'van nature', zoals zo vaak wordt aangenomen. Het opvoeden moet de vrouw zelf ook leren. En wie zal haar dat leren?

De rol van de vader en de moeder verschillen niet alleen in het lichamelijk en geestelijk aandeel in het verwekken en baren. Het kind, in dit geval houden we het op de dochter, krijgt door de verschillende rol van de ouders ook een andere kijk op, band met de verschillende ouders. Een man, zegt Rich, kan een kind maken in hartstocht of zelfs door verkrachting, en dan zo maar verdwijnen. Hij hoeft het kind of de moeder in dat geval nooit meer te zien. Hij hoeft zelfs nooit meer een gedachte aan het kind of de moeder te wijden. Die handelingen van de vader betekenen voor de moeder een reeks ingrijpende sociale veranderingen en

keuzes bijvoorbeeld met het oog op abortus, zelfdoding, verlating van het kind, kindermoord, het opvoeden ten aanzien van een als 'bastaard' gebrandmerkt kind, het onderschuiven van het kind in een volgend huwelijk, het kind alleen opvoeden en het altijd buiten de wet vallen. Welke keuze de moeder ook maakt: haar lichaam heeft onherroepelijke veranderingen ondergaan, haar geest zal nooit meer dezelfde zijn.

Dat geldt ook voor de meest optimale omstandigheden als moeder. Haar toekomst als vrouw en als mens is voor altijd door deze gebeurtenis bepaald. Voor de vader geldt dit alles helemaal niet. Ik zeg dit nu om de zaak scherp te stellen heel zwart-wit

Nu wil nog even terug naar de rol die de verschillende ouders spelen in het leven van de dochter. Vaders herinneren we ons vaak van bepaalde taferelen: van uitstapjes, schaatsen leren, uitzonder-lijke gebeurtenissen. Herinneringen aan onze vaders — en dan spreek ik echt over onze generatie – dat ze ons geduldig verpleegden, voor ons kookten, of dat ze de alledaagse taken van verschonen en eten geven op zich namen, herinneren we ons zelden. Het blijven meer de uitzonderlijke taferelen waarvan de beelden in ons achterblijven. Moeders daarentegen zorgden voor de voortgang van het levens-proces. De alledaagse dingen, het ritme. Daarin zorgde ze voor de stabiliteit. Maar tegelijkertijd herinneren we ons van haar, juist door die alledaagse verzorging, ook de afkeuringen en afwijzingen. Michon geeft dat heel scherp aan in haar interview: 'Ze kon straffen hoor. Het was een heel punitief vrouwtje. (!sic) Als ze vroeg: hoe vind je m'n rokje, moest ik eerst tot tien tellen. (…) mam, lichtblauw, is dat niet een beetje te jeugdig voor u. Nou jaaah, dat was heel erg. Dagen heeft ze niet tegen me gesproken. Ze was een klein potentaatje.'

Rich maakt in haar boek het onderscheid tussen:

a) de potentiële relatie van elke vrouw tot haar vermogen om leven voort te brengen, en
b) en het instituut dat tot doel heeft dit vermogen — en alle vrouwen — in de macht te houden van mannen.

Want, — en dat heb ik nog niet eerder zo duidelijk gezegd, maar dat bedoel ik wel met de patriarchale context waarin we leven:

- het instituut van het moederschap is de hoeksteen van de meest uiteenlopende sociale en politieke systemen.

Juist dit instituut van het moederschap, dat ondergebracht is in een ander instituut, dat van het gezin, heeft meer dan de helft van de mensheid — de vrouwen zijn in de meerderheid — de beslissing over het eigen leven ontnomen. Maar tegelijkertijd ook: door het instituut van het moederschap zo zwaar te belasten is het voor vaders ook schadelijk geworden.

Rich zegt: door deze overbelasting van het moederschap, heeft het vaders ook de mogelijkheid ontnomen om enige authentieke betekenis aan het vaderschap te geven. Dit instituut van het moederschap heeft een kloof geschapen tussen het persoonlijke en het openbare leven.

Eerder gaf ik aan, dat juist in onze tijd, waarin de tweede feministische golf zich heeft afgespeeld, er een breuk ontstaat in het instituut moederschap. Kritische vrouwen zijn, juist vanaf de zestiger en zeventiger jaren ook dit instituut onder kritiek gaan stellen. Daardoor zijn vrouwen heel bewust gaan kijken naar hun eigen rol als moeder — wij als dochters — en hebben al of niet veranderingen aangebracht in ons leven. Anderzijds heeft die generatie daar een geweldige strijd voor moeten leveren. Offers moeten brengen ook.

- Denk aan de geweldige overbelasting: huis, man, kinderen, baan waar vele vrouwen, ook generaties na ons onder gebukt gaan;
- De onzekerheid voor zichzelf die dit meebracht. Het veroveren van de nieuwe rol;
- De strijd met de maatschappij, met de eigen partner, met de omgeving, die ze moest aangaan om die nieuwe positie te veroveren.

Rich zegt bijvoorbeeld over zichzelf over de jaren zestig, toen ze haar kinderen had gekregen, over die tijd heeft ze een dagboek bijgehouden, dagboekaantekening maart 1966: 'Misschien ben je een monster — een antivrouw -, een gedrevene, die ook haar toevlucht niet kan zoeken bij de normale (sic) en bevredigende gevoelens van liefde, moederschap, plezier in anderen…' Let wel Rich was toen al dichteres, had al gepubliceerd, wilde enerzijds dichten, zag anderzijds dat haar dichten absoluut niet meer ging. Alles in het leven was banaal geworden. Over die periode zegt ze, als ze eind zeventiger jaren haar boek schrijft, dat, wat ze toen als moeder van zichzelf verwachtte, haar bevrediging zou moeten schenken, terwijl het dat niet deed, dat dat klakkeloze vooronderstellingen waren. Het moederschap en over het moederschap. Die klakkeloze vooronderstellingen over het moederschap verwachten dat een 'natuurlijke' moeder iemand zonder identiteit is. Dus iemand zonder eigen verlangens. Bijvoorbeeld, als ik kijk naar mijn eigen onvrede in die tijd, mijn eigen woede op mijn huis dat elke keer weer gepoetst moest worden, wat ik ook punctueel deed omdat ik niet in rommel kan leven, gaf me een enorme woede juist op vrijdag omdat ik het schoonmaakprogramma van mijn moeder op vrijdag precies had overgenomen. Het heeft me jaren gekost om daar achter te komen. Pas toen mijn kinderen hun eigen taken overnamen en ik het gevoel had dat het niet meer vanzelfsprekend was dat ik dit allemaal op moest knappen, kon ik daar vrede mee krijgen.

Bij Rich richtte die onvrede zich vooral op de kinderen: haar woede over de klakkeloze vooronderstelling dat ze haar levensritme moest aanpassen aan het leven van de kleine kinderen om zich heen. Dat het vanzelfsprekend scheen te zijn, dat moeders en kinderen samen in huis zijn opgesloten en afgesloten van het leven zoals dat zich in de buitenwereld voltrekt. Ze zegt: 'en dat moederliefde letterlijk zelfopoffering vergt: dat moeders en kinderen (daarom) de 'oorzaak' zijn van elkaars onbehagen.' (pagina 25).

Rich is, door de breuk in de traditie van haar tijd in staat om te constateren: 'altijd mijn eigen behoeften te moeten afwegen tegen die van het kind, en altijd zelf te verliezen. Ik zou veel beter van ze kunnen houden, bleef ik mezelf voorhouden, na zelfs maar een kwartiertje alleen voor mezelf, een beetje rust, afstand van de kinderen. Een paar minuten! (…) Net als zoveel andere vrouwen wachtte ik met ongeduld op het moment dat hun vader thuiskwam uit zijn werk. Twee uur lang kon de kring die om moeder en kinderen heen was getrokken dan tenminste wat losser worden, kon de intensiteit tussen ons wat afnemen omdat er nog een volwassene in huis was.'

Rich leeft in de zestiger jaren al in een situatie dat het bespreekbaar is dat mannen zorg delen, want ze ziet het thuis komen van de vader van de kinderen even als een verlossing. Ze verkeert in een academisch milieu. Haar man heeft een baan op de universiteit en zelf heeft ze ook gestudeerd.

Onze moeders

Omdat wij als ‘dochters van 50’ in dat breuktijdperk leven en ons in elk geval bewust zijn geworden van wat er ons in het moederschap dwars zit, wil ik vooral kijken naar de positie van onze moeders. Zij leefden in een tijd, dat ze niet eens de gedachte aan persoonlijke wensen naast of in plaats van het moederschap bij zichzelf durfden toestaan. Dat leverde hen gelijk een groot schuldgevoel op van een slechte-moeder-zijn. Laat staan, dat onze moeders dit soort gedachten durfden uitspreken. Zij moesten dus de gevoelens van onbehagen, die ze absoluut niet thuis konden brengen op een andere manier uiten. Hierover zijn genoeg geschiedenissen bekend: de hysterie, het veelvuldig flauwvallen, migraine en allerlei ernstige en minder ernstige ziektes zijn daar zeker uitingen van geweest. Mannelijke artsen moesten daarover een oordeel vellen en kwamen tot allerlei conclusies die de mythevorming over vrouwen nog vergrootten. Daarvoor behoeven we alleen maar bij de ziekteverslagen van Freud te rade te gaan. In die zin zijn de verlangens van onze moeders naar een levensinvulling — als ze zich daar al van bewust waren — even verschillend als er moeders zijn. Maar ik vermoed, dat juist wij in onze tijd stoten op het conflict tussen moeders en dochters, omdat onze moeders tot de eerste generatie vrouwen behoorden, die opgesloten werden in het huis. Immers zij waren de vrouwen die opgroeiden in de tijd dat de industrialisatie in ons land de rolverdeling tussen mannen en vrouwen definitief maakten. Denk aan de wetgeving van 1926, waarin wordt vastgelegd dat de man officieel kostwinner is en dat aan hem een gezinsinkomen wordt uitbetaald, dat gebaseerd is op vier personen: man, vrouw en twee kinderen.

Al in 1838 was de ideologie van het gehuwd samenleven van man en vrouw vastgelegd in de huwelijkswetgeving. Deze gaat er van uit dat de man een onderhoudsplicht heeft tegenover zijn vrouw.

In de lage sociale klassen bleef de vrouw werken. Alleen de hoge sociale klassen konden het zich permitteren dat de vrouw thuis bleef, en het meisje — zie Henriette Roland Holst in haar autobiografie -, bleef thuis wachten tot er een man voor haar kwam. Ik vermoed dus ook, en dat zouden wij onze moeders als ze nog leven ook kunnen vragen, dat zij mogelijk toch hun eigen verlangens en verwachtingen hebben gehad over een beroepsle-ven, maar die wellicht nooit hebben kunnen uitspreken, laat staan realiseren. En waar dat wel voor een tijdje kon, als er nog geen man in zicht was, maakte het huwelijk een eind aan die idealen. Want in de twintiger jaren werd de man immers kostwinner en de vrouw werd ontslagen op het moment dat ze huwde en/of kinderen kreeg. Daarmee is de cirkel voor een gehuwde vrouw onafwendbaar gesloten. Die situatie heeft wettelijk tot in de jaren zeventig voortgeduurd. Tegelijkertijd zien we dat onze moeders vaak/soms zelf een opleiding hadden gehad en daar dus helemaal niets meer mee konden. Zij hadden hun capaciteiten ontdekt en die werden afgesneden. Welke frustraties brengt dit met zich mee? Michon vertelt over haar moeder: ‘Ik denk (…) dat ze ook teleurgesteld was over de manier waarop haar leven haar

door de vingers glipte. Toen ze jong was kreeg ze zang- en pianolessen; misschien had ze daarin verder willen gaan. Ze zuchtte wel eens: dat mocht niet van je vader, of: dat deden vrouwen in mijn tijd niet.'

Rich vertelt over haar moeder: 'Voor haar huwelijk had ze jarenlang serieus gestudeerd voor concertpianiste en componiste. Ze had een studiebeurs gewonnen, waarmee ze kon studeren en door les te geven aan een meisjesschool had ze geld verdiend om verder te studeren in New York, Parijs en Wenen.(…) Na een tienjarige verloving trouwde zij met mijn vader, die zich begon te vestigen in de academische geneeskunde. Toen ze eenmaal getrouwd was, gaf ze de mogelijkheid om carrière te maken als concertpianiste op. (…) Mijn vader was briljant, ambitieus en bezeten van zijn eigen streven, en hij ging ervan uit, dat zij haar leven zou opgeven voor het zijne. Zij zou zijn huishouden bestieren met de vormelijkheid en de gratie die de vrouw van een medisch hoogleraar paste, al was er dan weinig huishoud-geld.' Tegelijkertijd, vertelt Rich, werd haar moeder geplaagd of ze het als moeder wel goed deed, omdat haar vader als medicus een strikt programma had opgemaakt hoe zijn kinderen moesten worden opgevoed. Een programma dat haar moeder moest uitvoeren.

In het hoofdstuk over moeder- en dochterschap gaat Rich in op de hevige emotionele strijd die ze gevoerd heeft met haar moeder, omdat ze altijd het gevoel had gehad, dat haar moeder haar vader verkoos boven haar en dat ze haar dochter had opgeofferd aan zijn behoeften en theorieën. Later ontdekte Rich, dat in al die strijd en emoties bij haar moeder schuldgevoelens een grote rol speelden. Precies die schuldgevoelens die voortkwamen uit de eisen die de vader en de patriarchale maatschappij aan haar stelden. Daar lag dus in feite de oorzaak van het conflict tussen de moeder en de dochter.

Vrouwenstudies

Hoe komt het dat wij in onze generatie pas het conflict moeder/dochter aan de orde durven/kunnen stellen? Hoe komt het dat moederschap voor onze moeders, en als we eerlijk zijn, zelfs voor ons nog, een vanzelfsprekende zaak was toen wij trouwden? Pas de generatie na ons heeft het moederschap ter discussie gesteld. Kiezen voor laat kinderen krijgen, moederschap afwegen tegen carrière maken, geheel afzien van kinderen. Tegelijkertijd zien we, dat op het moment dat het moederschap door de vrouw zelf ter discussie wordt gesteld, er allerlei technologische voortplantingstechnieken worden ontwikkeld. Ik ga daar verder niet op in, maar het is iets om vast te houden en eventueel later op terug te komen in de discussie.

In het tijdschrift voor Vrouwenstudies van 1981 (Eeuwke Sijses, pag. 417) stelt de schrijfster dat binnen de eerste feministische golf -opkomst tweede helft 19e eeuw tot het verkrijgen van het Vrouwenkiesrecht in Nederland in 1919 -, op het eerste gezicht de belangstelling voor het moederschap gering is. Deze eerste golf gaat vooral om vrouwenkiesrecht en vrouwenarbeid. Moederschap was in die tijd nog een vanzelfsprekende zaak.

Onderzoek heeft de auteur gedaan naar de periode tussen 1900 en 1919. In literatuur voor die tijd was er weinig over te vinden. In de tijdschriften van de diverse feministische groeperingen komt het moederschap als volgt aan de orde. Belangrijk te weten is dat voor 1914 er wel stukjes verschenen over dit onderwerp, maar vrede en kiesrecht drukten dit thema nadien volkomen weg. De artikelen die nog aan dat thema werden gewijd gingen over opvoeding, of stelden het 'baren van kanonnenvlees' ter discussie (1^{e} WO).

Bij het streven naar veranderingen door en voor vrouwen werd uitgegaan van hun positie als moeder. Vrouwen werden ook steeds op die hoedanigheid aangesproken. In de *Proletarische Vrouw* bijvoorbeeld werd het streven naar een socialistische maatschappij juist in het belang van de kinderen naar voren gebracht. Als er al gesproken werd over het kiezen met betrekking tot het moederschap, dan ging het over het aantal kinderen. Maar ook dat was in de samenleving van toen niet algemeen geaccepteerd. Beperking van het kindertal werd vooral gezocht in het gezin en de gezondheid van de kinderen. Vaders bleven wat betreft verzorging van de kinderen buiten de discussie. In alle tijdschriften werd geschreven over het werken van gehuwde vrouwen, waarbij men opkwam voor het recht van arbeid en arbeidsbeschermende maatregelen. (Let wel: christelijke vrouwen stonden geheel buiten de feministische golf. En let wel: het kostwinnersprincipe is van 1926).

Mythe van de moederliefde

Een boek dat in Frankrijk al in 1980 verscheen en in 1983 in het Nederlands werd vertaald, is *De mythe van de moederliefde* van de Franse sociologe en filosofe Elisabeth Badinter. Zij was precies vorig jaar precies een ‘dochter van 50’. Dus wij hebben veel aan wat ze schrijft. Ik heb het zelf al weer lang geleden gelezen en ik vind het een van de boeiendste boeken die ik ooit gelezen heb. Juist omdat het zoveel mythes en drogredenen over het moederschap onderuit haalt.

Het boek heeft heel uiteenlopende reacties gekregen omdat juist moederschap nog steeds zo’n gevoelig onderwerp is. Niet zomaar om het emotionele, maar vooral omdat het, zoals ik eerder zij, een instituut is waar zich de meest uiteenlopende politieke en religieuze ideologieën mee bemoeid hebben en nog steeds mee bemoeien. Omdat het met het gezin tot de kern van de samenleving behoort.

Badinter stelt de vraag: is moederliefde een aangeboren eigenschap, die verankerd ligt in de zogenaamde vrouwelijke natuur? In een temperamentvol betoog maakt Badinter duidelijk dat moederliefde een vrij jong product is van de beschavingsgeschiedenis. Vanuit historische, filosofische en literaire bronnen toont zij aan hoezeer dit gevoel, namelijk de moederliefde, door allerlei culturele en maatschappelijke factoren is beïnvloed. In dit boek wordt een vaak schokkend relaas gegeven van vier eeuwen strijd van de vrouw, met het kind als inzet. En natuurlijk zien we hierin weer die patriarchale achtergrond en context verschijnen.

Ik geef een klein voorbeeld uit de periode van de zeventiende eeuw in Frankrijk. In die tijd ontwikkelen zich in de Franse salons van de dames heel eigen ideeën over het eigen lichaam, de liefde en het huwelijk. Hoewel deze dames de *precieuses* genoemd, zich vooral aan het intellect wilden wijden, vijandig stonden tegenover huwelijk en moederschap, zweren ze de liefde niet af, maar willen die ontdoen van de zinnelijke lusten. Hun kunst bestaat er in zich wel te laten begeren, maar niet te laten bezitten. De verlichting heeft een generatie vrouwen opgeleverd, die de voorkeur gaven aan intellectuele ontwikkeling boven het hebben van kinderen.

Madame du Chatelet, de minnares van Voltaire, vertegenwoordigt deze generatie vrouwen, maar ze is tegelijker-tijd degene die het einde van het tijdperk van deze geleerde vrouwen markeert. Ze gaat geheel op in haar studie, en, schrijft Badinter, 'het is dan ook niet toevallig dat de dood van haar baby haar schijnbaar zo weinig verdriet doet…' Tegenover deze vrouw staat Madame d' Epinay, de grote vriendin van Rousseau, die een nieuw tijdperk van de geschiedenis van de vrouw inluidt. Zij laat de wetenschap over aan de mannen en eigent zich een nieuwe rol toe, die al lange tijd onbezet is gebleven: de moederrol. Zij publiceert over dit onderwerp en van alle kanten wordt haar lof toegezwaaid. We zitten dan midden 18e eeuw, even voor de Franse revolutie. Een anonieme schrijver prijst haar als 'het nieuwe type vrouw', de goede moeder en beticht andere vrouwen van een valse filosofie, waarmee ze de indruk wekken vrij te zijn van alle menselijk bindingen. Met deze lofprijzing is, zegt Badinter het startsein tot 'de nieuwe mode gegeven'. En met die nieuwe mode is precies bedoeld, waar wij ons conflict aan te danken hebben: de moeder-rol. Badinter geeft twee motieven aan vanuit haar historisch onderzoek, die vrouwen van oudsher hebben gebruik, om niet voor haar kinderen te hoeven zorgen. Soms gebruikten ze die motieven openlijk, soms hielden ze ze verborgen:

- ze geven uit eigenbelang voorrang aan hun vrijheid en persoonlijke ontwikkeling;
- hun eigenliefde weerhoudt hen ervan hun waardigheid als vrouw binnen de grenzen van het moederschap te zoeken.

In de zeventiende en achttiende eeuw verloopt de opvoeding van het kind uit de burgerij of de aristocratie altijd volgens een zelfde ritueel: het kind wordt uitbesteed bij een min, keert daarna terug bij de ouders en vertrekt vervolgens naar het klooster of een pensionaat. Het woont op zijn hoogst vijf of zes jaar thuis, wat nog niet betekent dat het met zijn ouders samenleeft. Of het nu een kind is van de meester-koopman of de meester-handwerksman, van de magistraat of de adellijke hoveling, het kind leeft lange tijd in eenzaamheid, soms moet het de nodige zorg missen en vaak wordt het geestelijk en emotioneel aan zijn lot overgelaten.

Wie meer wil weten over de opvoeding door een min, waarvan in alle lagen van de bevolking gebruik werd gemaakt, moet dit boek beslist lezen. Ik geef een cijfer: In 1780 werden er in Parijs 21.000 baby's geboren, slechts duizend daarvan werden er thuis door een min gezoogd, de rest werd soms al enkele uren na de geboorte naar een min gestuurd. Soms in de stad, soms ook uren ver van huis en de moeder of beide ouders zagen het kind soms jaren niet. Harde verhalen? In onze ogen ja. Maar na de Franse revolutie gaan overheid en kerk zich met name met gezin en moederschap bemoeien — vooral in West Europa — en dat loopt tenslotte uit op de situatie waar wij in zitten. En als moederliefde een mythe is zoals Badinter beweert, is het conflict moeder/dochter misschien vanuit een ander invalshoek te zien.

Veranderend fenomeen

Trudy Knijn en Carla Verheijen deden in 1989 onderzoek naar het moederschap als veranderend fenomeen/verschijnsel tegen de achtergrond van veranderende waarden. De waarden zelfontplooiing en zelfstandigheid gaan een veel grotere rol spelen. De onderzoeksters constateren dat er de laatste dertig (sic) jaar verschuivingen zijn opgetreden in de beeldvorming over het moederschap. Maar al staan de genoemde waarden van zelfontplooiing en zelfstandigheid voorop, het blijkt dat de hoofdverantwoordelijkheid voor de

verzorging van de kinderen nog altijd bij de moeder ligt. In het onderzoek worden drie soorten moeders onderscheiden:

- individualistische moeders; wijd verspreid, meest in hogere en middel milieus. Zijn het meest ontevreden over hun leven als moeder. Veel gezondheidsklachten: één op de vijf moeders heeft serieuze fysieke en/of psychische klachten. Spanningen als gevolg van hun opvattingen over moederschap en de praktijk ervan. Sommigen passen wensen aan de omstandigheden aan.
- traditionele moeders. Klachten over slechte behuizing, onaangenaam werk en werkloosheid van de partner. Spanningen hangen samen met de klassenpositie.
- ambivalente moeders. Eén op de vijf ernstige klachten.

Conclusie van het onderzoek: Het huidige moederschap en met name de recente invulling ervan zijn problematisch te leven.

Heel aardig is een onderzoek uit 1990 dat de teksten bekijkt van de pedagoog Jan Ligthart (eeuwwisseling 19e/20e eeuw). Hij gaat in tegen de dan bestaande beelden over moederliefde als speciaal behorend bij de vrouw. Hij is heel enthousiast over moederliefde, maar schetst in zijn enthousiasme een heel ander type vrouw, dan de door de maatschappij vereiste. Hij wijst het stereotype van de moederlijk liefhebbende vrouw af. Hij beschrijft de liefde als een aandrift van alle wezens en vrouwelijkheid en moederliefde hebben dus geen speciale relatie. Maar Ligthart is in zijn tijd een uitzondering en volgens velen ging hij met zijn ideeën vaak over de schreef.

Als laatste verwijs ik nog naar een onderzoek van een sociologe naar de veranderende opvattingen over het moederschap binnen de katholieke zuil tussen 1945 en 1970. Daarin wordt het moederschap bestudeerd als een uitkomst (sic) van debatten die katholieke deskundigen als de arts, de zielzorger en de psychologische deskundige in genoemde periode onderling en met elkaar voeren. Na de oorlog zien zowel de arts als de priester zichzelf als deskundigen die geroepen zijn leiding te geven over het totale leven van de gelovige of patiënt. Bij hun adviezen baseren zij zich op de traditionele katholieke moraalleer. De psychologische deskundigen gaan daarin een eigen rol spelen.

De onderzoekster concludeert in het laatste hoofdstuk van het onderzoek: ‘Er zijn weinig onderwerpen onbespreekbaar in die tijd. Of het nu gaat om onanie bij de puber, seks van de bejaarde of de psychoanalyse voor de priester. Zeker is er ook veel aandacht voor geboorteregeling en de opvoeding — onderwerpen die op de eerste plaats vrouwen aangaan.(…) Hoewel een en ander invloed heeft voor de invulling van het moederschap blijft een rechtstreekse bespreking van de consequenties voor de vrouw stelselmatig onbespreekbaar (…) In de jaren vijftig is het moederschap vanzelfsprekend en zijn veranderingen onbespreekbaar. Begin jaren zestig komt hierin verandering; er valt niet langer te ontkomen aan de vaststelling dat een affectieve opvoeding de moeder meer op de voorgrond plaatst. Het valt moeilijk vol te houden dat de menselijke ontplooiing die men zo belangrijk is gaan vinden, voor vrouwen simpelweg samenvalt met totale beschikbaarheid voor kinderen. (…) Maar zelfs in de jaren zestig is de aandacht voor het moederschap betrekkelijk. De jeugd eist de volle aandacht op en juist op het moment dat deskundigen constateren dat de inbreng van de moeder in de opvoeding van grote invloed is, kondigen zij de crisis van het vaderschap af en waarschuwen voor de overbeschermende moeder.’ Pas de vrouwenbeweging problematiseert de plaats van het moederschap in het leven van vrouwen. Moederschap komt centraal te staan op de feministische agenda.

Dochters van vijftig: wij zijn hier niet voor niets bij elkaar. We zitten met een eeuwenlange erfenis. Want dochter-zijn heeft alles te maken met het moederschap. Een instituut dat door het patriarchaat is beheerd en beheerst, maar dat niet waard was om bestudeerd te worden op effecten op de moeder zelf.

Afscheid als groeiproces II (1995)

Sieth Delhaas

Aantekeningen en schema NCVB, afdeling Oss op 20.11.1996; Uitgenodigd naar aanleiding van het interview over dit thema met mij in *Informatie*, november 1995.

November is een mooie maand voor dit onderwerp. Daarin valt de laatste zondag van het kerkelijk jaar en tegenwoordig ook dodenherdenking in protestantse kerken. In de liturgie worden de namen genoemd van degenen die dat jaar overleden.

- Vertellen van het namen register van de doen achter in de kerk van Vught. Kunstwerk van voormalige predikant en kunstschilder Ruud Bartlema.

Een nieuw gebruik in onze kerk.

- Kan dat woord. Een nieuw gebruik?
- Tradities: zijn deze dood of levend? Hebben wij protestanten op dit gebied tradities?
- Hoe liggen de kaarten?

(vijf minuten met elkaar praten — inventariseren van antwoorden)

Ik ben actief in vrouw- en geloofbeweging en feministische theologie vanaf 1977. Vanuit groei in die beweging stamt mijn bewust bezig zijn met deze zaken: eigen rituelen, ontwikkeling van bewustzijn en gevoeligheid voor nieuwe rituelen waarin vrouwen – ook – een rol spelen vanuit eigen ervaringen.

- Begin: Auteur van *Blikopener* — pastoraat — onderling pastoraat voor vrouwen. Stap op weg naar: bewust leven. Nu bewust ouder worden. Vertellen van opgerichte groep. Zie boek *Vrouwen van dagen* (Gorinchem 1999)

Afscheid als groeiproces: kan dat?
We nemen ons hele leven afscheid. Boek Judith Viorst *Noodzakelijk verlies*'.
Verliezen begint bij geboorte: verlaten van warme, veilige moederlichaam. Dan gaat het maar door. Het nieuwe mensje verliest en neemt afscheid. Dat is voorwaarde voor groei. En dat afscheid loopt parallel met de afscheidspijn van de moeder. Zij is al een heel eind op weg in haar leven: zij moet opnieuw weer afscheid nemen van de kleine mens die haar/zijn eigen weg moet gaan. Afscheid nemen van liefdes, illusies, afhankelijkheid, irreële verwachtingen, partners, kinderen, huizen. woonplaatsen, werk, banen, vriendinnen of van de geliefde en tenslotte... van het leven.

Vandaag hebben we het niet over afscheid nemen in de eerste plaats van degene die gaat sterven.

Toch wil ik vanuit die ervaring spreken. Er zijn heel wat variaties:

- afscheid van een geliefde/vriendin/kind — mens die er zelf weet van heeft;
- afscheid van een mens die er samen met jou en anderen over wil praten;

- afscheid van een mens die zwijgt.

Drie mogelijkheden die ongelooflijk van elkaar verschillen. Ik wil praten vanuit eigen ervaring: er weet van hebben en er samen over praten. Andere mogelijkheden komen misschien in discussie aan de orde.

Vooraf: een mens sterft zoals hij geleefd heeft.

Ook: je neemt afscheid zoals je met elkaar bent omgaan.

Voorbeeld eigen invulling.

- Hoe is je relatie? Vertrouwen naar elkaar? Samen praten. Spreken over geloof, spiritualiteit, over de grens van het sterven heen. etc.;
- Als het zover is. Begin van het afscheid. Scheiding in gedachten die je ervaart. Beiden een verschillende horizon.
- Hoe ga je verder? Lang ziek. Benadering anderen. Wie betrek je erbij?
- Gevecht aangaan en toch weten dat je sterft?
- Hoe doe je dat? Nooit eerder meegemaakt.
- Verwachtingspatroon.
- Geen schema. Wel dingen voorbereid: graf, waar wil je liggen
- creativiteit: al doende leert men.
- Rust voor stervende; zorgvuldig zoeken naar wensen. Niet gevangen in paniek van iets doen, en alles uit handen geven.

Met verpleegster afgelegd. Grote troost. Het langzaam kouder voelen worden van de geliefde dode. Afscheid nemen van het lichaam. Zelf bezig. Bijna alles zelf gedaan. Kaarten schrijven, dienst samenstellen.

- Je ontwikkelt een gevoeligheid wat kan en niet kan.
- Bezoek van mensen: bloemen op slaapkamer;
- Wierook branden, kaarsen. Hij was midden onder ons. Terugdenken aan feestelijk tijd. Droevig, maar innig en goed. Het schrikbarende is weggenomen.
- Voor mij en kinderen: Zeker weten rouwproces is al begonnen voor de dood. Niet minder of korter verdrietig of gemis. Heeft te maken met kwaliteit van de relatie. Wel: het hoort bij het leven. Zet denkproces op gang.
- Heeft scheiding tussen leven en dood anders gemaakt. Raakt aan grenzen van leven en dood.
- Eigengereidheid van invloed op geloof en denken over geloven/theologie
- grote mate van zelfstandigheid. Zelfvertrouwen.

Nu: mijn eigen wensen duidelijker. Met kinderen gesproken. Alles opschrijven.
Riskant. Dit voorjaar bijna dood. Nooit te vroeg. En je groeit erin.

Discussie: Uitwisseling: wat kunnen wij doen?

Literatuur

- Haardt, Maaike, Dichter bij de dood. Feministisch-theologische aanzetten tot een theologie van de dood (Zoetermeer 1993)
- Piessens, Chantal, Als feministen stilstaan bij de dood. Een feministisch-theologisch onderzoek naar omgaan met sterven en dood van nabije anderen (Tilburg 1993)
- Kübler-Ross, Elisabeth, *Intens leven en sterven* (Amsterdam 1996)
- Idem, Lessen voor levenden. Gesprekken met stervenden (Bilthoven 1969)
- Radin, Paul, The Road of life and Death. A Ritual Drama of the American Indians (Princeton 1991)

Vrouw zijn toen en nu (1995)

Sieth Delhaas

VHS Bergen, zomerweek, 19 juli 1995

Inleiding

In welke landschap heeft ons leven als vrouw zich afgespeeld? En speelt zich nog af?

Vooroefening in een kleine groep:

- Welk verhaal is voor jou van veel betekenis?
- Welk verhaal heeft veel indruk op je gemaakt?
- Uit welk jaar dateert dat verhaal?
- Welke ideeën zitten in of achter dat verhaal?

Vraag: schrijf voor je zelf een steekwoord op als je tijdens mijn lezing een situatie herkent of een beeld krijgt bij je eigen levensverhaal.

Landschap van ons verhaal

Door het landschap van ons verhaal te verkennen gaan we de veranderingen in onze tijd zien.

Ons leven heeft zich afgespeeld of speelt zich voor een groot deel af in de twintigste eeuw. In die eeuw is heel wat gebeurd. Je kunt die eeuw vanuit heel wat invalshoeken beschrijven:

- twee wereldoorlogen;
- industrialisering;
- toenemende invloed wetenschap;
- technologisering (Cyborg)
- medicalisering. enz. enz.

Ergens daartussen speelt zich ons eigen leven af. Onze eigen verhalen. In het geheel van een cultuur. Want alle uitdrukkingen samen van alle mensen, alle menselijke verrichtingen vormen samen een cultuur.

Daaruit pakken we drie grote lijnen die een naam gekregen hebben en die een beetje grip hebben gegeven op die eeuw, die zeer bewogen is en waarin ons leven zich afspeelt. Waarin zich ons verhaal afspeelt. Met de kenmerken van die lijnen kunnen we misschien ook een beetje ons eigen leven plaatsen in het landschap van deze eeuw. Contouren aangeven: ja dat herken ik. Dat heeft ook invloed op mijn leven gehad etc.

- moderniteit
- modernisme } invloed/context van ons eigen verhaal
- postmodernisme

Moderniteit

Moderniteit = algemene uitdrukking voor moderne samenleving en moderne cultuur, zoals we die kennen vanaf de zeventiende eeuw.

Centraal: vooruitgangsgeloof.

Burgers van 19e eeuw, onze voorouders geloofden in bepaalde idealen, het erfgoed van de Verlichting:

- naarmate de mensheid redelijker zou gaan denken — steeds minder gehinderd zou worden door bijgeloof, tradities, conventies of autoriteiten, zou zij in staat zijn de wereld beter vorm te geven. Met de wereld zou het steeds beter gaan.
- maakbaarheid van de samenleving;
- gestage vooruitgang van de mensheid.

Dat was het wereldbeeld van de 19e eeuw, van de moderniteit.

Niet alleen het vrije denken, ook:

- vervolmaking van de totale persoonlijkheid:

een harmonieuze persoonlijkheid met een goed oordeelsvermogen door middel van een esthetische ontwikkeling en karaktervorming.

Middelen: onder andere piano leren spelen.

In het laatste kwart van deze eeuw ontstaan musea, die de hoogtepunten van de nationale en de Europese schoonheid toonden.

Opkomst van gymnasia, lycea en universiteiten, waar kennis van de klassiek humanistische traditie werd aangekweekt.

Kennis nemen van het beste wat er in de wereld (lees Europa) was gezegd en geschreven en gedacht.

Er moest worden gewerkt aan het kweken en cultiveren van waarden:

- prestatiemoraal. noeste arbeid voor succes in het leven. Carrières op basis van verdiensten; niet meer op basis van geboorte of privilege.
- zelfbeheersing en gematigdheid; driften en emoties de baas blijven; uitingsvorm: soberheid.

Goede burgers zijn: wars van adellijke pronk- en spilzucht en volkse vraat- en drankzucht, ‘hij’ poogt zich in seksueel opzicht in te houden.

- schoonheid: aangenaam, niet huiveringwekkend of meeslepend, waardoor je controle over jezelf verliest.

Al deze burgerlijke idealen maken mensen gevoelig voor een verlicht soort christendom, waarin moraal belangrijker was dan dogmatiek en de menselijke slechtheid minder geaccentueerd werd.

Christendom, de klassieke humanistische beschaving en de Verlichting liggen ten grondslag aan het burgerlijk cultuurideaal.

Dit burgerlijk wereldbeeld maakt deel uit van de moderniteit.

Kern van deze traditie is de rationaliteit: 17e eeuwse filosofie en natuurwetenschap.

Absolutistische staat, geordende samenleving, voorwaarden voor geleidelijke economische en sociale vooruitgang, terugdringen van machten van kerk en bijgeloof. Langzamerhand komen er parlementen, weliswaar nog geen algemeen kiesrecht, maar burgers vinden zich daarin terecht.

Triomf van een burgerlijke cultuur

In de negentiende eeuw worden kerk, adel en absolute monarchen gaandeweg teruggedrongen

Het burgerlijk ideaal, met gemeenschappelijke identiteit van burgers, kwam er voor in de plaats. Nationalisme als kosmopolitisme. Met het idee dat elke natie een eigen karakter heeft. Het einddoel van een gemeenschap van gelijkwaardige burgers kon pas worden bereikt als iedereen een goede burger was geworden en zich alle burgerlijke waarden had eigen gemaakt.

Centrale begrippen:

Paternalisme: beschavings-, disciplinerings- en zedelijkheidsoffensief.

Beschaving: door middel van godsdienst en onderwijs.

Pas als de massa zich deze waarden had eigengemaakt was deze geschikt voor democratie.

Zowel in de literatuur, de beeldende kunst, als in de wetenschap is deze burgerlijke dominantie terug te vinden.

Roman: zo groot mogelijke werkelijkheidszin:

- alwetende verteller;
- geloofwaardige personages;
- duidelijke structuur in het verhaal.

Modernisme

Rond 1900 wordt dit burgerlijk ideaalbeeld bedreigd:

- industrialisatie. eind vorige eeuw in de moderne stad. Grote fabriekscomplexen, duizenden arbeiders. Verpaupering. Kantoren en winkels. Massale aanwas van arbeiders en lagere middenklassen in de steden. De burger zag dit als ‘de massa’, die het leven in de steden ging bepalen.
- Emancipatie van deze nieuwe groepen door onderwijs, Deze organiseerden zich in onder andere vakbonden, belangenorganisaties en politieke partijen, ook al had nog niet iedereen kiesrecht, en doorkruisten de plannen van de burgers die van het gewone volk.

Opkomst socialisme, radicaal nationalisme, antisemitisme, feminisme, christendemocratie, bewegingen die het burgerlijk liberalisme beconcurreerden. Vorm van massademocratie.

Kortom: in wetenschap, politiek en kunst is de zekerheid van de moderniteit zoek.

Ook het christelijk geloof komt onder druk te staan door onder andere de historische Bijbelkritiek. Veel bijbelverhalen zouden alleen een mythische achtergrond hebben en geen historische. Darwinisme met evolutietheorie; scheppingsverhaal verliest waarde.

- het christendom als overkoepelend waardenpatroon verliest zo aan overtuigingskracht.

Verlies christendom geeft extra waarde aan rationalistische en wetenschappelijke wereldbeeld.

Zorg om het verval van de cultuur tot normloosheid en relativering van waarden.

Opkomst massacultuur tijdens periode van modernisme. Aan opvoedingsideaal van massa komt een eind. Verheven idealen blijken totaal anders uit te komen: kranten, verenigingen, onderwijs.

Resultaat: geen verheffing tot elite cultuur, maar verbreding van de kloof tussen elite en massa. Met een eigen cultuur.

Kritiek op, analyse van, en wanhoop over massacultuur zou voortdurend onderwerp van intellectueel debat zijn.

Modernisme: a-historisch. Door snelle veranderingen in de samenleving en verlies aan gezag van de oude Europese culturele waarden — christelijk of verlicht — voelden intellectuelen en kunstenaars zich steeds minder in een lange historische traditie staan.

Modernisme: vernieuwing en melancholie. Verloren paradijs.

Twintigste eeuw

Het besef: we leven in een heel nieuwe tijd, die totaal nieuwe cultuur-- en denkvormen vereiste, dat men de bestaande corrupte wereld moest zuiveren.

Steeds met iets nieuws komen. Gebrek aan houvast in het verleden. Crisis gevoel en vervreemding.

Veel van de thema's die wij kennen uit de twintigste eeuw kwamen en komen dus voort uit een gedesillusioneerd besef. Mensen, vooral zij die leiding wilden of moesten geven, intellectuelen en kunstenaars, werden geconfronteerd met een wereld die niet aan hun verwachtingen beantwoordde, zich zelfs steeds meer van die verwachtingen verwijderde.

Twintigste eeuwse cultuur was er vooral één van het gemis, van de beperking.

De cultuur, die deze vragen en houdingen als uitgangspunt had, wordt aangeduid als het modernisme.

Modernisme als reactie op de crisis van de moderne, burgerlijke cultuur.

De modernistische levensbeschouwing uitte zich op allerlei terreinen, waar de menselijke geest actief was.

Algemene verwerping van de liberale, burgerlijke, politieke cultuur met haar individualisme en parlementarisme.

Joden: antisemitisme. Zij waren belichaming van de moderne ontwikkelingen.

Nationalisme: allerlei groepen die zich door veranderingen in samenleving bedreigd voelden.

Onder andere oprichting: Antirevolutionaire Partij.

Toch: geen breuk tussen moderniteit en modernisme. Het modernisme brak met het naïeve vooruitgangsgeloof en het naïeve realisme dat aan de moderne gedachte ten grondslag lag, maar dat modernisme bleef toch zoeken naar een vaste werkelijkheid. Een weg tot ware kennis. En de moderniteit bleef met het modernisme verbonden omdat er een melancholie,

een verlangen bleef bestaan naar de moderne idealen, die aan zeggingskracht hadden ingeboet.

Modernisme = Januskop

a) breuk met het moderne ideaal van universele rede en vooruitgangsgeloof;
b) twijfel, scepsis en relativisme;
c) hardnekkige pogingen vaste greep te krijgen op de werkelijkheid door formalistische en abstracte analyses.

Voorbeelden in kunst, filosofie en wetenschap.

Cultuurkritiek

Burgerij wordt zich door WO I pas goed van de crisis van de burgerlijke cultuur bewust

Literatuur: *Untergang des Abendlandes* van Oswald Spengler.

Nederland: Huizinga, *In de schaduwen van morgen*. 1935.

Huizinga's oeuvre — onverdacht persoon, dringt ook in christelijke kringen door -, was één van de vele uitingen van de cultuurschok, die de opkomst van de massasamenleving voor de burgerlijke cultuur was geweest. Kritiek op het modernisme van de jaren twintig. Men stort zich op de politiek: daar moet het gebeuren.

Weinig vaste punten. Huizinga niet voor niets zo'n geëerd schrijver. Ook nu nog.

Waarom stort men zich op de politiek?

Door het zichtbaar worden van het barbarisme in politiek: het anti-intellectualisme van nazi's.

Ook het totalitarisme in Sovjet-Unie. Dat werd niet gezien door de intellectuelen die het bezochten. Zij vonden westerse democratieën te slap om nationaalsocialisme te bestrijden, Wendden zich tot Sovjet-Unie. Interesse kwam voort uit westerse problemen, niet uit sympathie voor Sovjet-Unie. Sympathiserende reisverhalen. Wanhopig op zoek naar alternatieven om uit westerse problemen te komen. Zagen niet de Grote Zuiveringen van Stalin en het inhumane van het totalitaire systeem.

Na Wereldoorlog II

Een verdere intensivering van de cultuurcrisis. Daarna: schuld van oorlog en jodenmoord werd door de overwinnaars gelegd bij de Duitsers. Zochten daar cultuurhistorische achtergronden.

Hernieuwde bevestiging van de waarden van de Verlichting. In Nederland: verzuiling.

Internationaal: Verklaring Rechten van de Mens in 1948. Typerend: voor Vrouwen kwam deze pas in 1979 ter sprake, vier jaar na het VN-Jaar van de Vrouw. Voorbeeld hoe oude beelden nog doortrekken. Heeeeeel lang.

Wég van het nationalisme, naar een Europese eenwording.

Tweedeling: een liberaal en een communistische kamp.

Wereldwijd een ideologisch conflict, dat sterk afbreuk deed aan universele aanspraken van de Verlichtingstraditie. Maar, zoals we weten is er in die Verlichtingstraditie al een breuk

gaande, die rond 1900 bestond. Die wordt in de naoorlogse opbouw en de toekomsteuforie gemakshalve vergeten. Deze laat zich echter niet wegdrukken.

Cultuurcrisis wordt ernstiger: kapitalisme versus socialisme.

Kernwapens, consumentisme, kernenergie, milieurampen.

Standpunten filosofen van de Frankfurterschule, jaren zestig: de irrationele waanzin van de jaren dertig en veertig is dialectisch voortgekomen uit de Verlichting en behoort tot de verantwoordelijkheid van de hele Europese cultuur. Dus niet meer alleen Duitsland de schuld geven.

Verlichting heeft in haar streven naar rationalisering van de samenleving een nieuwe mythe geschapen: de mythe van het moderne wetenschappelijke wereldbeeld. Hierin zou de natuur en tenslotte ook de mens zelf, teruggebracht worden tot een voorwerp van onderzoek en manipulatie. Tot ding gemaakt worden.

Ook vanuit christelijke kant: gruwelen twintigste eeuw en antisemitisme moeten in breder kader worden geplaatst. Dorothee Sölle: ‘Alles zal worden herschapen’.

Waarom hadden de kerken zich niet duidelijker verzet bij het weghalen van de joden?
Is het antisemitisme niet even oud als het christendom zelf?
Waren voor Hitler’s Endlösung niet al vele pogroms en razzia’s in Europa gehouden?

Herbezinning op joods-christelijke wortels van westerse cultuur.

Thema’s van absurditeit en zinloosheid van het bestaan in allerlei vormen.
Onder andere: Sartre in de literatuur.
Pinter, Ionesco, Beckett in de theaterkunsten. ‘Who is afraid of Virginia Woolf’?

Jaren zestig: revoltes aan universiteiten, civil rights beweging, feministische beweging betekenen het hoogtepunt en eindpunt van het modernisme. Dus kritiek op moderniteit.

Twee wereldoorlogen versnellen de veranderingsprocessen. Deze oorlogen brengen de heersende klasse en burgerlijke waarden nog meer in diskrediet. Nieuwe generatie intellectuelen identificeren zich met modernisten en het modernisme breekt door.

Het wordt na WO I de belangrijkste stroming in de Europese cultuur.

Aan de oppervlakte is zichtbaar: estheticisme, hedonisme, amorele en onmaatschappelijke aspecten (roaring twenties), die de elitaire jeugd van na WO I aanspraken. Jazzmuziek, balletten, films.

Dit klimaat is gunstig voor de modernistische kunst: James Joyce, Thomas Mann, Robert Musil, T.S. Elliott, Ezra Pound, Marcel Proust, Paul Valéry.

Wezenlijk aspect: avant-gardisme. Voorhoede die verkent.

Die door middel van manifesten en programma's een zo groot mogelijk publiek willen bereiken en bovenal de kloof tussen kunst en het leven willen opheffen (Cyborg-manifest) door esthetisering van het leven.

Voorbeeld: constructivisme.

Botsing met burgerlijke kunstvormen: realisme.

Postmodernisme

In de jaren zestig van de twintigste eeuw komt het postmodernisme op. Men probeert bewust afstand te nemen van het modernisme. De tijd van kritiek op de moderniteit. Maar, het postmodernisme is nog geen nieuw historisch tijdperk.

Meer: bewustwording van het modernisme als culturele overgangsperiode: het kan zo niet meer. Moderniteit niks, maar modernisme ook niet. Brengt geen oplossing. Wat dan wel?

Postmodernisme geen modieus verschijnsel. Zie de boeken van Rosi Braidotti. Overal wordt debat gevoerd.

Sinds de Romantiek is er geen verschijnsel dat zo de aandacht heeft gekregen.

Kritiek op modernisme: Met al hun openlijk beleden sympathie voor de werkende massa, koesterden ze in hun hart slechts minachting voor de smaak en het leven van de gewone man. Massacultuur wordt niet serieus genomen.

Architectuur: verzet tegen technocratische woningbouw: Bijlmer.

Wat houdt postmodernisme in positieve zin in?

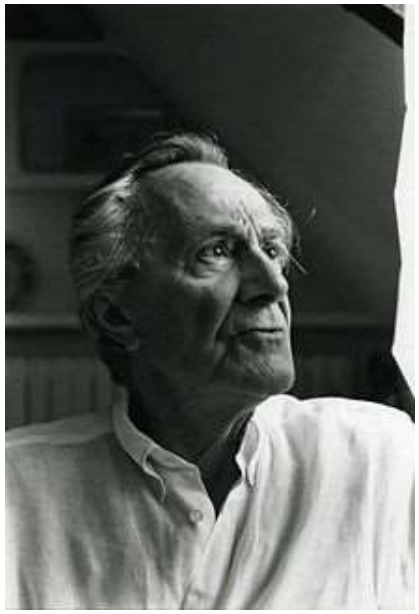

Onduidelijk vaak, maar wel afkeer van avant-gardisme, met zijn onderscheid tot high-culture en low-culture, voorlijk-achterlijk. De intellectuele voorhoede moet de massa voorgaan.

Kritiek op progressieve partijen in het algemeen. De mislukte Meirevolutie 1968 in Parijs zette veel Franse intellectuelen aan het denken over het revolutiebegrip gebaseerd op het vooruitgangsdenken. Daarop is heel ons denken gebaseerd!

Grote man van postmodernisme: Jean François Lyotard met zijn boek in 1979. Keert zich tegen het moderne rationaliteitsbegrip en het daarbij behorende vooruitgangsgeloof. Hij legt de nadruk op de betrekkelijkheid van geschiedverhalen. Reactie op Marxisme: geschiedenis zal kapitalisme vernietigen en socialisme doen zegevieren met betrekking tot bezitsverhoudingen.

Lyotard distantieert zich — en let nu op het woord dat komt — Lyotard distantieert zich van de metaverhalen. Dat wil zeggen de grote verhalen. De allesomvattende verhalen. Zoals het

verhaal van het Marxisme. De onvermijdelijke processen en onvermijdelijke revoluties en dat die mannen die die verhalen creëren, ook het juiste historische inzicht claimen.

Filosoof Foucault zegt: denkcodes in bepaalde periodes zijn specifiek en zijn door een onoverbrugbare kloof van elkaar gescheiden.

Consequentie hiervan is, dat van vooruitgang van kennis geen sprake meer kan zijn.

Er zijn uitsluitend naast elkaar bestaande denkcodes. (denk aan de Aquariussamenleving uit de jaren tachtig, het was een begrip, een concept).

Wat is de betekenis van het postmodernisme?

a. Op het moment dat de moderniteitgedachte door het postmodernisme overboord wordt gezet, verliezen alle problemen van het modernisme hun betekenis. Men hoeft niet meer naar de ware werkelijkheid achter de waarneembare werkelijkheid te zoeken in een of andere dieptestructuur omdat zo'n ware werkelijkheid niet bestaat.

Vaste punten van waaruit men tot ware kennis en absolute zekerheid kan komen bestaan niet. Vanuit het postmodern perspectief zijn er geen waarden meer, die voor een hele cultuur geldig kunnen zijn.

b. Politiek aspect. Kritiek op rationaliteit en kennis op het moderne utopische geloof in blauwdrukken voor een nieuw maatschappij, maakt het postmodernisme tot een wezenlijk antitotalitaire filosofie. Het is een democratische filosofie bij uitstek. Het postmodernisme tracht elke aanspraak van macht over anderen op basis van rationaliteit of kennismonopolie door te prikken.
   Het beschouwt de rationaliteit van verschillende groepen in beginsel als gelijkwaardig: er bestaat een meervormigheid en een meervoudigheid van rationaliteiten. En daarmee maakt het postmodernisme ook een einde aan de burgerlijke cultuur, die zijn bestaansrecht ontleende aan de pretentie rationeler, verstandiger te zijn dan de massa en die de plicht voelde de massa op te voeden. Burgerlijke cultuur is subcultuur te midden van andere subculturen zonder verdere voorbeeld functie.

De oude kloof tussen burgerlijke elitecultuur en de massacultuur houdt daardoor op te bestaan. We mogen daarom stellen dat we met het postmodernisme een nieuwe cultuurhistorische periode zijn ingegaan.

Gezondheidszorg: ethiek, keuzes, ontwikkelingen, grenzen (1995)

Sieth Delhaas

Studiedag Provinciale Vrouwenraad Brabant, 24 oktober 1995

Inleiding

Zorgen is niet vanzelfsprekend. Voor vrouwen meestal wel, voeg ik er aan toe.

Met mijn bijdrage aan deze dag wil ik die vanzelfsprekendheid aan de kaak stellen.

Ik ga daarbij uit van ervaringswijsheid. Mijn eigen ervaringswijsheid, die ik acht jaar geleden opdeed. Vijf jaar na die opgedane ervaringen heb ik daarover een boek geschreven. Ik hoop, dat mensen door het lezen van dit boek zich bewust worden van hun eigen zeggenschap, hun eigen keuzes, hun eigen grenzen, hun eigen ethiek in periodes van ziekte, sterven en andere crisissituaties.

In deze inleiding wil ik eerst ingaan op mijn eigen ervaringen met

- keuzes met betrekking tot de medische wegen;
- mantelzorg/thuiszorg.

Daarna wil ik iets vertellen over

- het bewaken van mijn eigen grenzen;
- tenslotte iets vertellen over de huidige ontwikkelingen in het zorgaanbod en
- welke rol de vrouwenorganisaties en de vrouwenbeweging zouden kunnen spelen in de realisatie van de behoeften en wensen van vooral de vrouwelijke burger.

Welke medische weg

Ziekte komt altijd onverwacht. Met die opmerking trap ik een open deur in. Tegelijkertijd is het een waarheid als een koe. Niet zozeer vanwege het terechte onverwachte, maar omdat mensen in het algemeen zich in goede dagen weigeren te bezinnen op kwade dagen. Als: ‘mij overkomt dat niet.’ Misschien. ‘En het is nog zover weg… ‘

En als het zover is, dan worden mensen bijna overweldigd door de medische machine die op hen afkomt.

Bij ons ging het ook zo, maar…: wij hadden - en voor mij gold dat het sterkst – een vijftienjarige ervaring in zelf keuzes maken welke medische weg ik zou volgen. Ik heb dat geleerd doordat vier van mijn kinderen in de jaren zestig begin zeventig een min of meer ernstige vorm van bronchitis hadden. Met de eerste drie tobde ik eindeloos en leerde ik, dat de allopathie, dus de gebruikelijke geneeswijze, nauwelijks middelen had om deze aandoening te bestrijden. Een steeds terugkerende, steeds groter wordende hoeveelheid antibiotica moest worden toegediend.

Enkele jaren voor de geboorte van mijn jongste kwam ik in aanraking met homeopathie en natuurgeneeswijzen naar aanleiding van een project dat ik met enkele vrouwen had opgezet rondom het verschijnen van het rapport van Rome.

Aanvankelijk werd mijn aandacht gevoed door interesse en nieuwsgierigheid, maar na de geboorte van mijn jongste in 1973 werd het ernst toen bleek dat zij zelfs naar het ziekenhuis moest voor haar bronchitis. Via een contact met een deskundige vrouw in een drogisterij ben ik er meer over gaan lezen en heb mij tenslotte helemaal toevertrouwd aan de alternatieve geneeswijzen. Tot de boodschap dat mijn man kanker had, ging het in ons gezin buiten de bronchitis, om betrekkelijk lichte aandoeningen en gebruikelijke kwalen. Nu betrof het een levensbedreigende ziekte.

De melanoom, een vorm van huidkanker, die niet te genezen is, hooguit af te remmen met chemotherapie, stelde zowel de artsen als ons voor een moeilijk probleem. Voor de artsen was het een kwestie van uitstellen van het levenseinde. Voor mijn man en mij was het belangrijkste toch te blijven hopen op en werken aan herstel en het definitieve einde niet zomaar te accepteren. Bovendien was voor ons was het ook belangrijk de kwaliteit van zijn leven bewaken.

Het ziekteproces heeft veertien maanden geduurd. Twaalf maanden daarvan heeft mijn man betrekkelijk normaal zijn werk gedaan. Hij was al met emeritaat – een gepensioneerde predikant -, maar hij was bezig aan een wetenschappelijk onderzoek. De laatste twee maanden verzwakte hij zo, dat hij bijna onafgebroken op bed heeft gelegen. Doordat hij, toen hij de slechte boodschap hoorde, lichamelijk in een prima conditie verkeerde en de melanoom eigenlijk bij toeval werd ontdekt, was er voor ons ruimte om na te denken over de weg die we zouden bewandelen. De artsen boden, na ongeveer een maand van onderzoek en beraad met collega's, een operatie aan waarbij een streng van ongeveer dertig klieren, lopend vanaf het oor tot de borst zou worden verwijderd. Dit voor het geval er ergens in die klieren uitzaaiingen zouden zitten - hoewel er op een scan niets zichtbaar was -, die voor verspreiding van de kanker zouden zorgen.

De kostbare tijd, die verloren ging aan onderzoeken en beraad, benutten wij intussen om ons op alternatief terrein te informeren naar andere mogelijkheden. De huidkankervorm melanoom was in 1986 nog vrij zeldzaam. Door eindeloos telefoneren en informeren kwam mijn man in contact met Jeanne van Voorst van de Stichting Telefonische Informatie voor Alternatieve Geneeswijze. Deze stichting werkt samen met het Lopag, een patiëntenorganisatie die kiest voor alternatieve geneeswijzen. Mevrouw van Voorst helpt hem een begin te maken in het doolhof van geneeswijzen buiten de allopathie. Een keuze en een grens komen in dit stadium al aan de orde. De keuze om je niet onvoorwaardelijk over te geven aan de adviezen van de eigen huisarts of de behandelende oncoloog en andere betrokken artsen. Want er komen er heel wat aan te pas als er onderzoeken moeten worden gedaan om de juiste vorm van kanker vast te stellen.

De patiënt kiest

Een andere keuze, wat mij betreft, was om het op zoek gaan naar informatie over alternatieve geneeswijzen volledig aan mijn man over te laten. Ik wist dat hij minder overtuigd stond in het vertrouwen in alternatieve geneeswijzen dan ik. Hij was de patiënt en als je tot alternatieve geneeswijzen overgaat, moet je er voor honderd procent achter staan om die 'onzekere' weg te gaan.

Ik noem die weg onzeker omdat er niet die gebaande wegen liggen die allopathie kan gaan doordat deze wettelijk, maar ook door verzekeringen volledig wordt gedekt. Bij homeopathie

en andere alternatieve geneeswijzen ligt dat volkomen anders. Er is enerzijds veel concurrentie tussen verschillende stromingen. Verzekeringsmaatschappijen vergoeden helemaal niets van de kosten of slechts een klein gedeelte. Een eigen huisarts kan zich afwijzend of zelfs vijandig opstellen als men voor deze geneeswijze kiest, waardoor je of je alternatieve gekozen weg voor hem of haar geheim moet houden, of zelfs moet omzien naar een andere huisarts.

Als je als patiënt het alternatieve pad op gaat, is geen of nauwelijks wettelijke bescherming. Op dit punt, waar ik mijn man zelf liet zoeken naar informatie over alternatieve geneeswijzen moest ik leren om voor mezelf een grens te trekken. Me er niet mee bemoeien. Hem zelf zijn weg laten zoeken, terwijl ik die wegen al veel beter wist. Die grens moest ik trekken om niet later verwijten te riskeren, dat onder mijn aandringen deze weg - waarvan we niet wisten waarop die zou uitlopen – was gekozen.

Uiteindelijk hebben wij gekozen voor niet opereren, maar te starten met een alternatieve medicatie waarbij de kwaliteit van leven en de weerbaarheid van het lichaam zoveel mogelijk zouden worden bevorderd en beschermd.

Achter deze enkele regels gaan uren van twijfel, moeilijke gesprekken met de oncoloog en zorgvuldige gesprekken met de huisarts schuil. Wij hadden het voordeel, dat wij beiden mensen waren die in ons leven kritisch hadden leren denken, een meer dan gemiddelde opleiding hadden, weerbaar waren en goed ons woordje konden doen. Van die voordelen waren we ons terdege bewust en wij beseften hoe mensen die niet over die voordelen beschikken, bijna onmogelijk deze eigen-wijze weg kunnen volgen omdat zij veel moeilijker tegen de druk van de medische wereld zouden zijn opgewassen. Een ander punt was - en is nog steeds - dat de alternatieve middelen bijna niet of ten dele vergoed worden door verzekeringen. In ons geval vergoedde de particuliere verzekering van mijn man een groot deel, bovendien stond onze huisarts - hoewel hij zelf niets af wist van alternatieve geneeswijzen, volledig achter ons. Hij respecteerde onze keuze. Wij konden steeds bij hem terecht voor overleg en wij deden dat ook. Wij overlegden elke stap met hem, waarin hij ons feitelijk niet kon raden. Ik had een lijstje gemaakt van alle middelen die mijn man innam. En hij werkte zoveel mogelijk mee om recepten van alternatieve middelen te ondertekenen, zodat wij die bij de verzekering vergoed konden krijgen.

Deze goede verstandhouding met onze huisarts heeft ons geweldig geholpen.

Deze weg zijn wij twaalf maanden gegaan. De hulp van mevrouw van Voorst van de Stichting Alternatieve Geneeswijzen is van nog groter waarde geweest, omdat zij uitstekend kon luisteren en ons steeds een nieuwe mogelijkheid toonde als we op een bepaalde manier waren vastgelopen. Het was een absoluut onpartijdige vrouw, die in het heikele veld van deze geneeswijzen een absoluut betrouwbare gids is gebleken.

Beiden, onze huisarts en deze adviseuse zijn ons geweldig tot steun geweest. Maar dat wij van hun hulp gebruik konden maken was evengoed een gevolg van ons eigen omzichtig, volhardend en kritisch naar wegen zoeken om het pad naar genezing of het overlijden van mijn man te gaan. Een weg, die wij voor ons als de juiste zagen.

Uiteindelijk is het een zware weg geweest met veel strijd, onbegrip, maar waarbij de kwaliteit van leven nooit uit het oog is verloren. Wij beiden hebben nooit spijt gehad die weg te hebben gekozen. Integendeel, voor mij en voor de mensen om mij heen is deze enorm leerzaam geweest.

Mantel- en thuiszorg

Na twaalf maanden volhouden, zoveel mogelijk doorgaan met het gewone leven, komt er een moment, dat de vermoeidheid zo hevig is, dat mijn man het grootste deel van de dag op bed blijft. Van de ene dag op de andere heeft hij de strijd opgegeven. Hoewel zijn conditie goed bleef, vermagerde hij sterk en nam de vermoeidheid toe. Totdat het op was. Veertien dagen heb ik hem verzorgd, waarbij hij zelf steeds opstond om naar het toilet te gaan, op zijn studeerkamer at en wat mobiel bleef op de etage waar zijn werkkamer, onze slaapkamer en de badkamer met toilet was. Na veertien dagen voelde ik, dat ik die vierentwintig-uur zorg niet vol kon houden. Vooral lichamelijk niet.

Diezelfde dag vraag ik een gesprek aan met de kruiszorg over welke hulp van hun kant kan worden geboden. Wij waren al jaren lid van deze organisatie. De achterliggende vraag voor mij, in een periode waarin minister Brinkman de *zorgzame samenleving* propageert, is: wie zorgt daarin voor wie? Wie blijft er thuis? Geeft haar/zijn werk op als er iemand thuis ziek is en verzorging nodig heeft? Nogmaals: ik zou niet willen dat iemand anders mijn man verzorgt. Misschien wel een heel verkeerd standpunt van mij. Maar ik vind dat ik dat zelf het beste kan.

Mijn situatie is zo dat mijn freelance werk en onze financiële omstandigheden het toe laten dat ik thuis blijf. Maar..., hoe staat het met andere vrouwen met een vaste baan buitenshuis of vrouwen met parttime werk in een zelfde situatie? Werk van vrouwen dat in onze samenleving toch al niet zo serieus wordt genomen. Werk dat doorgaans ook al slecht wordt betaald. Hoe staan eenoudergezinnen ervoor, waarin meestal de vrouw de lasten van werk en verzorging draagt?

De wens van mijn man is thuis te sterven en vanuit huis te worden begraven. Ik ga dus aan het werk om hem uit het ziekenhuis te houden. De vraag is: hoe houd ik hem eruit? Mijn angst is: welke gevaren bedreigen hem? Ik besef hoe weinig ervaring ik heb met ziekte en dood. Eigenlijk geen enkele. Ik laat mij voorlichten door onze huisarts. De gevaren zijn vele. Maar zijn wens thuis te sterven is het belangrijkste.

Allereerst moet er hulp komen om mij te ontlasten.

Dit jaar heeft ons kapitalen gekost aan alternatieve zorg en alternatieve hulpmiddelen die de verzekering niet heeft vergoed. Tegelijkertijd besef ik, dat ik de verzekering minstens fl 800 per dag bespaar dat anders voor een ziekenhuisbed en het salaris van artsen betaald zou moeten worden. Bovendien lever ik, door thuis te blijven, mijn eigen inkomen in. Ik besef, dat de door minister Brinkman op hoge toon - we spreken over 1987 - gepropageerde *zorgzame samenleving* opnieuw neerkomt op de rug van de niet-buitenshuis-werkende, of welbuitenshuis- werkende (huis)vrouw, moeder, dochter, schoondochter, zuster, kortom welk vrouwelijk familielid van de zieke ook. Vanuit die optie, en in overleg met mijn man, spreek ik met de wijkverpleegster en onze huisarts. Ik vertel hun mijn visie op de situatie en de bovengeschetste verhoudingen.

Naast hulp bij de verzorging van mijn man bij de dagelijkse wasbeurt, vraag ik de wijkverpleegkundige deskundige oppas voor die dagdelen dat ik afwezig zal zijn voor een interview of lezing, of de voorbereiding daarvan. Intussen heb ik mijn werk al enige weken neergelegd, maar die vraag stellen aan de betreffende instanties is voor mij een uitdaging naar buiten toe. Ik wil de instanties bij de vraag bepalen: hoe moet een vrouw, die de verzorging van een huisgenoot of familielid op zich neemt, haar verplichtingen in haar betaalde en/of niet-betaalde arbeid - want ook dat laatste is arbeid en serieus te nemen -,

hoe moet zij die verplichtingen nakomen? Alles maar afzeggen? De vanzelfsprekendheid die in onze cultuur tegenover deze omstandigheden heerst, zonder tegenspraak volgen? De wijkverpleegster onderschrijft mijn visie. Voor mijn hulpvragen, die de hulp die de kruisvereniging normalerwijze kan bieden, te boven gaan, overlegt de wijkverpleegkundige met haar bestuur. Die dag nog krijg ik bericht dat mijn vraag wordt ingewilligd. Bovendien raadt ze me aan al mijn wensen op papier te zetten, de brief te laten ondertekenen door mijn huisarts, zodat ze die kan bespreken met haar bestuur. Na twee weken kan ze me vertellen, dat de totale door mij gevraagde hulp wordt toegestaan. Bovendien heeft de kruisvereniging contact opgenomen met onze verzekering en deze heeft zich garant gesteld voor een aantal uren per week - later kan dat indien nodig worden uitgebreid. Er mag een wijkzuster komen en ik kan zelf aangeven op welke uren en dagen.

Bezinning op taken

Dat al mijn wensen zo soepel worden ingewilligd, is te danken aan diverse ontwikkelingen, die zich juist in deze periode afspelen. Door de propaganda voor de *zorgzame samenleving* vanuit de overheid, gaan de kruisverenigingen zich bezinnen op hun taak. Zij zien de nood van de mensen thuis door de overheidsbezuinigingen toenemen, maar hun budget is te klein om voldoende bij te springen. Mijn vraag komt als geroepen. Daarmee kan mijn kruisvereniging aantonen dat er vragen om hulp komen vanuit de bevolking waarvoor nog geen oplossingen zijn bedacht. Bovendien is het nieuw dat een thuisverzorgende vrouw aandacht vraagt voor haar specifieke positie; dat zij het niet meer vanzelfsprekend vindt dat zij alleen voor de lasten opdraait die thuisverzorging vraagt. Daarbij heb ik het geluk een huisarts én een wijkverpleegkundige te treffen die mijn wensen, gebaseerd op een streven naar een andere verdeling van de zorgtaken, onderschrijven. Onze zorgverzekeringsmaatschappij op haar beurt, staat open voor dit experiment. Zij heeft, kort gezegd, financieel baat bij veel goedkopere thuiszorg - al zegt zij dat niet met zoveel woorden - dan met dure ziekenhuisbedden.

Mijn man is twee maanden later, overeenkomstig zijn wens, thuis overleden en vandaaruit begraven.

Negatieve kanten

Ik ga hier niet nader op in omdat dit stuk niet past bij het onderwerp van vandaag. Ik wil wel zeggen dat ik er van overtuigd ben, dat het thuis voor iemand kunnen zorgen een grote steun betekent bij het rouwproces dat daarna volgt. Dat is één kant.

Aan thuiszorg kunnen ook negatieve kanten zitten. Evengoed komt het voor dat zieken liever in een ziekenhuis of verpleegtehuis blijven, omdat ze angstig zijn thuis te zijn buiten het directe bereik van medische hulp. Of, de thuisbasis, wie dat ook moge zijn, durft of kan deze zware opgave om welke reden dan ook niet aan. Dit is een heel aparte discussie.

Met het bovenstaande, het voortdurend en steeds opnieuw stelling nemen in mijn positie binnen de mantelzorg en thuiszorg, heb ik tegelijkertijd steeds opnieuw mijn eigen grenzen proberen aan te geven. Dat is mij niet altijd gelukt. De neiging om mezelf volkomen in te leveren, lag voortdurend op de loer. En ik was en ben me ervan bewust, dat dit te maken heeft met mijn geprogrammeerd zijn als vrouw vanuit het verwachtingspatroon dat onze cultuur aan vrouwen stelt.

Huidige ontwikkelingen

Sinds 1987 is er heel wat veranderd. De vergoeding van thuiszorg is veel gunstiger geworden. Verschillen tussen ziekenfondsen en particuliere verzekeringen is opgeheven. Wat de relatie tot het ziekenhuis betreft: als mensen - wat men noemt - uitbehandeld zijn, kunnen zij niet langer in een ziekenhuis blijven en gaan patiënten naar een verpleeghuis, waar het bed ruim twee keer zo goedkoop is dan een ziekenhuisbed. Daarnaast is er een uitgebreid aanbod gekomen van aanvullende thuiszorg.

Daarbij spelen de financiële mogelijkheden van de patiënt natuurlijk een grote rol. De patiënt kan onder de huidige omstandigheden eigen zorg kopen, door het persoonsgebonden budget en waarvoor de patiënt heeft gekozen bij de eigen verzekering. Daarbij staat het hem/haar vrij al of niet deskundige hulp te laten komen als de zieke thuis wenst te blijven. Een deskundige vakbondsvrouw uit de gezondheidszorg, die ik hierover raadpleegde vertelde, dat deze soort zelfvoorzienende hulp een groot risico met zich draagt. In vakbondskringen wordt gevreesd voor de kwaliteit van de zorg. Want behalve deskundige hulp, kan de patiënt ook kiezen voor de hulp van een ondeskundige buurvrouw, dochter, zus of wie dan ook. Het risico voor inactief worden van de zieke, de druk van de verpleegkundige op de patiënt om bijvoorbeeld regelmatig te gaan wandelen, op te staan, voldoende beweging te nemen, kan achterwege blijven.

Nadeel voor de niet-professionele kracht is, dat zij onder slechte arbeidsomstandigheden kan komen te werken. Vaak zit er een bemiddelend bureau tussen patiënt en hulpverleners en deze particuliere bureaus gaan niet altijd even serieus om met de belangen van hun personeel, weet men in vakbondskringen. Ze noemde het voorbeeld van een aantal verpleegkundigen die elkaar afwisselen daarbij in elkaars bed en tussen elkaars lakens moesten slapen. Kortom, volgens haar, kan de kwaliteit van de zorg zowel voor de patiënt, als voor de werkomstandigheden van de verpleegkundige of hulp, achteruit hollen. Deze hulpen, die vaak niet meer zijn dan een veredelde alfahulp, hebben vaak een slechte rechtspositie en worden vaak slecht betaald. De vakbeweging zou graag zien, dat er voor deze nieuwe vorm van thuiszorg goede cao’s komen en dat er bovendien voor deze vrouwen, want ook hier gaat het bijna altijd om vrouwen, ook goede pensioenregelingen komen. Ook voor die vrouwen, die maar af en toe bijspringen.

Rol vrouwenbeweging

Maar hoe je het wendt of keert, de mantelzorg, die de gaten moet opvullen die er vallen tussen de aanvullende zorg, die allerlei instanties van buitenaf kunnen bieden, die mantelzorg wordt nog steeds gedaan in hoofdzaak door een vrouw: de echtgenote, de vriendin, de moeder, de dochter, de zus, enzovoort. Welke rol zouden de bestaande vrouwenorganisaties of de moderne vrouwenbeweging kunnen spelen in de realisatie van de behoeften en wensen van vooral de vrouwelijke thuis-zorgende burger?

De laatste jaren is er binnen allerlei vrouwenorganisaties zeker aandacht besteed en is er aan bewustmakingsprocessen gewerkt wat betreft gezondheid- en gezondheidszorg. Ook is er aandacht geschonken aan de veranderingen op dit gebied. Daarbij is ook gekeken naar wat niet alleen de rol van de overheid, de medische wereld, de wetenschap en de verzekeringsmaatschappijen, maar ook wat de rol van de burger in dit geheel is en zou kunnen

zijn. In de vooraankondiging van deze dag van de Provinciale Vrouwenraad lazen we de volgende vragen:

- wordt er niet te veel macht toegekend aan deskundigen?
- bij wie ligt de uiteindelijke beslissing?

De Provinciale Vrouwenraad Brabant zelf stelt de vraag:

- Waarom stellen we ons als vrouwen niet kritischer op?

Is dat de bedoeling van deze dag? Ons kritischer opstellen als vrouwen? Als vrouwen die stuk voor stuk, en als organisaties bij deze ontwikkelingen betrokken zijn? Wellicht hebben vrouwen in alle discussies die vrouwenorganisaties in ons land de afgelopen jaren hebben georganiseerd over dit thema, zich wel degelijk kritisch opgesteld. Maar de belangrijkste vraag is: wat gebeurt er daarna? Gaat men naar huis en pakt men het volgend jaar een ander thema bij de kop? Ik geef vaak lezingen voor vrouwenorganisaties.

Telkens opnieuw raak ik onder de indruk van de knowhow, de kracht, de deskundigheid van al die vrouwen. Maar ik heb ook de indruk dat al die vrouwen niet door hebben, dat ze behalve veel knowhow, veel kracht en deskundigheid, ook veel macht hebben, al was het alleen al door hun getal. Maar …, dat ze die macht niet effectief gebruiken. Als ik nu terugkom op mijn zorg, die ik bij het schrijven van mijn boek[1] over deze mantelzorgperiode heb geuit over de *vanzelfsprekendheid* waarmee vrouwen nog altijd de thuiszorg - in welke hoedanigheid of relatie dan ook - op zich nemen, dan zou ik vooral de vrouwenorganisaties en de vrouwenbeweging in het algemeen willen aanspreken op hun verantwoordelijkheid in deze zaak.

En mijn vraag is: doen vrouwenorganisaties voldoende om de positie van de thuis-verzorgende vrouw, de vrouw in de mantelzorg, te verbeteren? Doen vrouwenorganisaties voldoende om in de discussies die overheid en verzekeringsmaatschappijen, vakbonden en andere belanghebbenden bij thuiszorg voeren, een aandeel te hebben of te verwerven? Mijn vraag is ook - en dan citeer ik opnieuw de vooraankondiging van de Provinciale Vrouwenraad voor deze dag: deze dag biedt ons de mogelijkheid onze eigen grenzen vast te stellen - waarom gaat u niet een stap verder? Waarom wordt er niet besloten wensen en verlangens te formuleren en die met behulp van andere vrouwenorganisaties bij de politiek neer te leggen en deelname aan de discussie op te eisen? Maar misschien ben ik als buitenstaander slecht geïnformeerd en gebeurt dit allang.

Tot slot

Ik nog iets toevoegen vanuit mijn recente ervaringen en een nieuwe hoop opgedaan door wat er enkele weken geleden tijden het NGO-Forum in Peking gebeurde. Daar zag ik hoe de ruim dertigduizend, uit alle hoeken van de wereld samengekomen vrouwen, samenwerkten en met hun samengebalde macht de regeringsdelegaties van die 180 vertegenwoordigde landen van de VN Vrouwenconferentie over een aantal moeilijke beslissingen heeft kunnen heen tillen. Dit productie maken van samengebalde vrouwenmacht heeft uiteindelijk een beslissende rol gespeeld in de beslissingen en toezeggingen van overheden met betrekking tot de positie van vrouwen; die daardoor de komende jaren wereldwijd kunnen verbeteren.

Ik hoop, dat deze studiedag, net als wat er op beide conferenties in Peking gebeurde, ook perspectieven gaat openen naar een situatie waarin vrouwen via haar organisaties volledig

mee kunnen en gaan doen om de problemen rond de thuiszorg op te lossen. En wel op zo'n wijze, dat deze recht doet aan de gelijkwaardige verhoudingen die er in onze tijd tussen vrouwen en mannen behoort te bestaan.

1 Delhaas, Sieth, Geen andere handen (Baarn 1992)

Godsdienst, klacht, kracht, macht (1995)

Sieth Delhaas

Werkdag voor Vrouw- en geloofbeweging Noord-Holland, 17 mei 1995.

Inleiding

Dat Ik hier sta als inleidster heeft alles te maken met de VN-Wereld vrouwenconferentie van 1975. Dat jaar, 1975 was het Jaar van de Vrouw (JvdV). Met hoofdletters geschreven. Omdat Ik toen lid was van het ARP-vrouwenberaad, stond ik in een standje van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) op de grote Manifestatie van alle Nederlandse vrouwenorganisaties als voorbereiding op die VN-conferentie. Ik weet nog, dat ik toen voorzichtig ook langs de stand van het feministisch maandblad *OPZIJ* ben gelopen. Dat werd toen uitgegeven in de vorm van een langwerpig smal foldertje, zwart/wit.

Onderweg van Utrecht naar de Achterhoek, waar ik toen woonde, heb ik de informatie, die vaak nieuw, vaak uitdagend, soms ook schokkend voor me was, opgezogen. Wat ik die dag meemaakte zag en las was enerverend. Had ik niet in het ARP-vrouwenberaad gezeten, dan was die dag in Utrecht waarschijnlijk aan me voorbij gegaan, want ik was met geen enkele vrouwenorganisatie verbonden.

Ik heb me toen nog niet op *OPZIJ* geabonneerd. Daar was ik nog niet aan toe, want ik vond wat ik las tamelijk schokkend, niet zo netjes, want ik was vooral fatsoenlijk, en vooral christelijk opgevoed. Maar ik was in mijn journalistieke werk wel al een tijd bezig met de man-vrouwverhoudingen. Op maatschappelijk gebied vooral. Maar echt feministisch...? Nee, dat begon toch pas na het Jaar van de Vrouw.

Waarom heeft dat JvdV in 1975 met mijn inleiding vandaag en hier te maken? Omdat de resultaten van dat jaar doorvertaald zijn naar onze Nederlandse samenleving. Om maar even bij ons eigen land te blijven.

Wereldraad van Kerken

Toen in datzelfde jaar,1975, de Wereldraad van Kerken vergaderde, werden, in vervolg en gebaseerd op de bijeenkomst van de VN-Vrouwen-conferentie in 1975, in de Assemblee van de Wereldraad in Nairobi (Kenya), vrouwen uit de hele wereld uitgenodigd om hun klachten over hun positie in de kerken tijdens die vergadering vrijmoedig op tafel te leggen. Een nieuw verschijnsel was toen dat twintig procent van de afgevaardigden uit vrouwen bestond. Deze ontwikkeling binnen de Wereldraad van Kerken was duidelijk een gevolg van wat hetzelfde jaar binnen de VN-Wereldvrouwenconferentie was begonnen.

De klachten van die vrouwen zijn op de WvK gehoord. Vrouwen uit de Derde Wereld wezen de kerkmannen op de volslagen rechteloosheid van hun sekse.

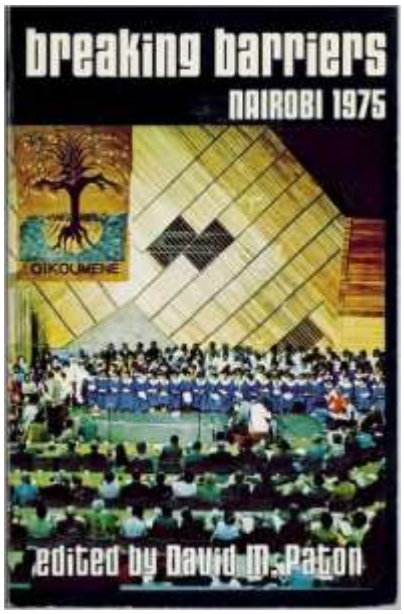

- Thaise vrouwen vertellen dat de economische toestand in hun land ertoe leidt dat families hun jonge dochters verkopen voor betaalde seks.
- Ghanese vrouwen vertellen, dat de vrouwen in hun land slechts 'dingen' zijn die je erft met het huisraad of als er iemand doodgaat.
- Vrouwen uit de westerse wereld constateren dat ze nog steeds als niet meer worden gezien dan als vrouw, moeder, dochter of huishoudster en dat voorbij wordt gekeken aan hun andere capaciteiten.

Kerkelijke cursus

Ruim twee jaar daarna, najaar 1977, werd ik door een cursuscommissie uit de protestantse kerken in mijn Achterhoekse woonplaats uitgenodigd iets te vertellen over 'Sectie 5' van de Wereldraad. In die sectie ging het over 'mensenrechten', speciaal gericht op seksisme en racisme. Het rapport dat door Sectie 5 was opgesteld hield in dat tot de volgende vergadering van de Wereldraad, dus in 1983 'voorrang moest worden gegeven aan de mensenrechten'. De kerken in Winterswijk wilden zich daar op voorbereiden.

Ik heb in mijn spreekbeurt natuurlijk de nadruk gelegd op de positie van de vrouw.

Die toespraak heb ik bewaard, weer even opgezocht in mijn archief en ik weet nog, dat dat toen, op 9 november 1977, eigenlijk mijn eerste echte uitkomen was in het openbaar voor vrouwenrechten binnen mijn kerkgenootschap. Voor die tijd was ik actief in het kader van vrede, racisme en Amnesty International, maar de man-vrouwverhoudingen waren voor mij niet echt in beeld. Ik voelde me niet onderdrukt. Niet dat het er niet was, maar ik ging mijn eigen gang en deed wat ik wilde. Ik zag de structurele onmogelijkheden niet.

Klacht

De discussie die die avond losbrak en het weerwerk dat ik kreeg, maakte mij ervan bewust, dat als je stelde: westerse vrouwen zijn niet meer dan huisvrouw etc. met voorbijzien van hun andere kwaliteiten, dat dat niet lekker viel. Voor mij is dus het JvdV en de aandacht binnen de WvK het startpunt geweest voor mijn feministische ontwikkeling. Die ontwikkeling is voor mij zo belangrijk geworden — niet zo zeer voor mezelf als wel wat ik aan onrecht tegenover vrouwen in ons land, in de kerk en de wijde wereld zag -, dat ik mijn schrijven, mijn theologiseren en actieve werk daarop heb gebaseerd. Ik leef hier van figuurlijk en letterlijk. Dit werk is ook een deel van mijn brood geworden.

Waarom ga ik dus naar Peking?

Omdat het bijwonen van deze conferentie voor mij betekent een toegeven aan een verlangen dat ik al had bij de 2e VN Wereldvrouwenconferentie in Kopenhagen in 1980. Daar te zijn waar 'het gebeurde'. Door mijn gezinssamenstelling kon ik toen niet gaan. Vijf jaar later nog niet. Nu ben ik zowel wat gezin als mijn financiën betreft zo vrij, dat ik wel in staat ben om te

gaan. Als ik nu niet ga, is het misschien te laat. Over veertien jaar ben ik misschien lichamelijk niet meer capabel of zijn mijn financiën slechter. Dus ik pak, heel rationeel, de kans. Peking is voor mij dus in de eerste plaats een diep doordrongen zijn van de invloed die het JvdV 1975 op mijn leven heeft gehad en dat ik mijn ontwikkeling aan die conferentie ontleen.

Daarnaast, omdat ik, gezien datgene wat ik zelf te danken heb aan die ontwikkeling, ook door wil laten gaan voor vrouwen in mijn eigen land niet alleen, maar over heel de wereld, die niet geprofiteerd hebben van de ontwikkelingen toen, die mijn positie en vrijheid hebben verbeterd. Dat ik mijn werk heb gebaseerd op de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, is voor mij een bewuste keus geweest, die niet ophoudt bij mijn eigen welzijn. Dorothee Sölle zou zeggen: 'Ik ben niet vrij zolang nog één van mijn zusters in onvrijheid leeft.' Dat is een tamelijk hoge eis, die ik daarmee aan mezelf stel, maar dat betekent niet dat ik gebukt ga onder die eis. Zolang ik ervoor zorg dat die eis mijn leven niet gaat beheersen.

Ik vind het belangrijk deze motivatie te geven, omdat ik uit een bericht over deze cursus vragen tegenkwam over het nut van de conferentie in Peking.

Ik geef mijn motivatie bovendien omdat het voor mij als conferentieganger belangrijk is te weten, dat ik ook namens anderen ga. Dat het geen individuele zaak is, maar dat ik ook met deze beslissing sta in de vrouw- en geloof- en de gehele vrouwenbeweging.

Dat ik daar in mijn aanwezigheid ben als vertaalster, als doorgeefster van wat hier in onze beweging in Nederland gebeurt naar daar waar zoveel vertegenwoordigsters van vrouwen van overal samenkomen en zo verder de wereld in. Daarna kan ik hier terug weer doorgeven wat ik daar gehoord en ervaren heb en hoe wij met die informatie hier in Nederland verder gaan.

Ik grijp terug op mijn lezing in 1977: daar besprak ik met mijn medegelovigen in een Achterhoeks dorp wat leden van de WvK in Sektie 5 hadden geschreven in hun rapport: hun opdracht aan de gelovigen over de hele wereld om vooral te werken aan de mensenrechten tussen toen en de volgende Assemblee in 1983.

Het welslagen van de VN-Vrouwenconferentie in Peking in 1995 hangt dus af van mijn aanwezigheid, en niet alleen die van mij, maar van alle vrouwen die in Peking aan de VN-Vrouwenconferentie zullen deelnemen; én wat wij daarna gaan doen met datgene wat wij daar gehoord en gezien hebben. En — en dat is minstens zo belangrijk — in hoeverre organisaties en particuliere vrouwen hier en overal bereid zijn met de uitkomsten en ervaringen van 'Peking' verder te werken. Die verantwoordelijkheid gaat daarin door.

Natuurlijk kunnen we zeggen: wat heeft die conferentie voor zin? Natuurlijk kunnen we zeggen, het kost veel geld en er zal veel geruzied worden. Daarop zal de pers vooral de vinger leggen. Maar wat in de eerste plaats belangrijk is, dat wij in die conferentie een plek hebben, op gelijk niveau met andere VN-bijeenkomsten; dat wij vrouwen over het leven en de toekomst van vrouwen over de hele wereld als vrouwen onderling kunnen luisteren naar elkaar en spreken en proberen beslissingen te nemen.

Bedenk: dit is een traditie die pas 20 jaar bestaat. Willen wij nu het bijltje er al bij neergooien, terwijl eeuwen ongelijkheid en monddood-zijn daaraan voorafgaan?

Of, en dat mogen we ons ook afvragen, is het toch wat kneuterigheid, gemakzucht, angst voor het onbekende? De neiging om toe te geven aan het verlangen om te blijven bij het kleine kringetje waar we al zoveel verantwoordelijkheden hebben?

Deze opmerking is geen minachting voor die kleine kring. Die kleine kring is belangrijk. En elke vrouw heeft de vrijheid te kiezen om bezig te zijn op de plek die zij belangrijk vindt. Maar anderzijds kunnen de vrouwen die wel de stap nemen naar de grotere cirkels, waar belangen van grotere groepen mensen/vrouwen binnen beeld en aan de orde komen, niet buiten de steun, belangstelling en inzet van die vrouwen die op hun plek blijven en daar hun taken zien. Die uitwisseling is van levensbelang.

Macht

Vrouwenrechten/mensenrechten.

Mijn belangstelling van 20 jaar geleden, voortgekomen uit het werk van Amnesty International heeft zich toegespitst op Vrouwenrechten.

Ik heb mij opgegeven voor de workshop Vrouwenrechten. In die activiteit zie ik een aspect, dat op alle terreinen van het leven terugkomt: in de kerken, in de persoonlijke verhoudingen, maar ook in de arbeidswereld, de ontwikkelingen van Europa, de oorlogen, de diverse wetgevingen in die landen waar andere godsdiensten en levensbeschouwingen het leven van alle dag beheersen.

Graag wil ik iets vertellen over het ontstaan van de mensenrechten, de ontwikkeling daarvan en wanneer vrouwenrechten in beeld komen. Ik heb dit onderdeel voor vanmiddag gekozen omdat zowel godsdienst in het algemeen, als ook de trits *klacht, kracht en macht* daarin aan de orde komen.

Ontwikkeling Mensenrechten tot 1995

Wij kennen de Rechten van de Mens sinds bijna vijftig jaar. Als wij denken aan de rechten van de mens, tenminste zo vergaat het mij, dan denk ik aan 10 december 1948, toen de Rechten van de Mens in de Vergadering van de Verenigde Naties (VN) werden bevestigd. Daarna, heb ik de Rechten van de Mens vooral verbonden met acties van Amnesty International.

Die Rechten van de mens zijn, na 10 december 1948 een soort meetlat geworden. Een, om in termen van ethiek te spreken, normatief argumentatiekader in de internationale politiek. Als een land zich schuldig maakt aan de schending van die rechten, dan moet de regering van zo'n land erop rekenen, dat ze zich te verantwoorden heeft tegenover de Vergadering van de VN. Het riskante van die schending is, dat een land door de internationale gemeenschap geïsoleerd kan worden.

Doordat die doctrine — leerstelling — van de mensenrechten zo'n zwaar normatief middel is geworden, staan ze tegelijkertijd sterk ter discussie. Want wie, welk land, welke ethicus of filosoof moet de zwaarte daarvan vaststellen? Ik bedoel dit: als we over mensenrechten spreken, dan weten we allemaal dat dit verbonden is met een mensbeeld, dat in een bepaalde cultuur of godsdienst wordt gehanteerd.

We weten dat dat enorm verschilt in onze wereld.

Als je over mensbeelden spreekt kun je gaan bekijken hoe die verschillen liggen. Dat is praktisch geen doen. Als we kijken naar Indonesië, een oosters land, gedurende eeuwen verwant geweest aan Nederland, daar worden, vinden wij, de mensenrechten nog al eens geschonden. Tegelijkertijd lijkt het of wij in Nederland, als we het over mensenrechten hebben, juist aan Indonesië hogere eisen willen stellen dan aan andere Aziatische landen.

Is dat terecht?

De conflicten en ideologische verschillen over en rondom de mensenrechtendoctrine, kunnen tot heftige situaties leiden. China wordt bijvoorbeeld boos omdat de VN. mensenrechten verbinden aan handelsrelaties.

Wat is de oorzaak van die verschillen en conflicten?

Mensenrechten hebben hun oorsprong of zijn geboren uit, of zo je wilt, zijn een uitvinding uit een bepaalde periode uit de West-Europese geschiedenis. Deze gedachte is ontstaan tijdens een periode van de 'burger'-revoluties.

Juist die ontstaansgeschiedenis roept vragen op hoe, waar en wanneer zijn die mensenrechten dan toepasbaar? Kom je, zoals bijvoorbeeld vanuit de VN. in een internationale situatie terecht dan komen er totaal andere verledens, achtergronden, culturen van allerlei landen aan de orde. Alleen al de ethische traditie, waaruit het westen put is al vreemd aan allerlei andere culturen. Zo ontstaan confrontaties met 'overheersende' westerse mogendheden vanuit de westerse politiek. Door uit te gaan van de Westerse ethische traditie stelt het Westen de eigen traditie als gezaghebbend voor.

(Voorbeelden vragen of geven).

Men kan dus zeggen: mensenrechten zijn niet de uitdrukking van universele normen en waarden. In andere tradities zijn er ook vergelijkbare ideeën die de mensenrechtendiscussie een morele basis kunnen geven. Erkend moet dus worden dat de westerse, liberale interpretatie van de mensenrechten niet de enig juiste hoeft te zijn en dat andere tradities een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan de verdere ontwikkeling van de mensenrechten.

Mensenrechten zijn dus altijd in ontwikkeling.

De aanvaarding van — wat we noemen — contextuele interpretaties roept de vraag op: hoe kun je, als je invloed toelaat van andere betekenissen, deze dan verenigen met het gegeven dat de mensenrechten een normatief argumentatie kader is? Dus een doctrine. Een leer waaraan je niet kunt tornen. Is daarmee het eind niet zoek?

Hoe is die historische ontwikkeling geweest?.

Is er niet toch een universele kern in de huidige mensenrechten te verdedigen?

Hierom gaat het nu precies als ik *vrouwenrechten* aan de orde wil stellen.

Komen vrouwen voor in het debat over mensenrechten?

- als degenen waarover gesproken wordt?
- als degenen die meespreken en de problematiek en het leven van vrouwen volledig kunnen inbrengen?

Sterker nog:

- met wier problemen en positie in het leven in de discussie ook rekening wordt gehouden?

Historische ontwikkeling.

Mensenrechten wortelen in de joods-christelijke tradities, in de Stoa-leer van Zeno uit Citium, een Griekse filosoof die ca. 300 jaar voor onze jaartelling leefde. Hij leert slechts de rede te volgen, de hartstochten uit te bannen en het leed te verzachten, zie het gezegde: je stoïcijns gedragen: onverstoorbaar, onaangedaan, gelaten — en het Romeinse Recht.

Uit deze wijsheid is in de loop van de eeuwen door debat, het idee ontwikkeld van een recht dat mensen van nature toekomt.

Met dat idee kun je het ijkpunt *natuurlijk recht* in stelling brengen tegen de wetten van de staat. Wetten van een vorst, rechtspraak, moeten dan hun wettigheid ontlenen aan een 'hogere'- of 'basis'-rechtsorde dan die van de staat zelf.

Pas in de 17e en 18e eeuw ontstaat er een uitwerking van dit 'natuurlijk recht'. Pas dan kunnen of gaan 'burgers' nadenken over de macht van de vorst over onderdanen.

Het recht van onderdaan en vorst krijgen een 'natuurlijke' plaats.

Dit denkmodel maakt een omslag in het maatschappelijk verdrag of het sociaal contract.

In dit denkmodel wordt wettigheid van het overheidsgezag afgeleid van een fictieve situatie, waarin mensen gedwongen worden met elkaar samen te werken zonder enige vorm van overheidsregeling. De samenwerking wordt beperkt door enkele natuurlijke beperkingen. Bijvoorbeeld:

- niet iedereen draagt evenveel bij aan de samenwerking
- niet iedereen is even nuttig

Daarom ontstaan er problemen rondom de verdeling van het sociale product.

- niet iedereen is bereid anderen mee te laten delen.

Door dat gebrek aan bereidheid te delen ontstaat er ongelijkheid.

Vanuit die contracttheorie en de problemen die daaruit ontstaan, is er een noodzaak van een regulerende overheid.

Evident is ook de manier waarop de overheid reguleert. Op zo'n manier dat allen gelijke burgers zijn. Zo niet, dan wordt het weer een voortzetting van de natuurlijke staat.

Stelling van contractfilosofen: een legitieme maatschappelijke orde kan niet anders dan gebaseerd zijn op gelijke vrijheid voor allen.

En de ontwikkeling daarvan in die jaren:

John Locke komt met: natural rights of man, de natuurlijke rechten van de mens.

Hieruit kwam voort de Amerikaanse Declaration of Independence 1776.

En dertien jaar later de Franse Déclaration de droits des homme et du citoyen 1789.

De Verenigde Naties grijpen terug op de laatste met de: Universal Declaration of Human Rights 1948.

Daarna volgt er een uitbreiding van de doctrine met aanvullingen, conventies, verdragen en verklaringen.

Onder mensenrechten wordt verstaan de overtuiging dat:

- iedereen in overeenstemming met de menselijke waardigheid behoort te kunnen leven en daartoe verzekerd moet zijn van rechten,
- dat elk mens daarop aanspraak kan maken krachtens zijn of haar menszijn
- dat deze rechten hun normativiteit niet ontlenen aan het positieve recht, maar daaraan voorafgaan.

Positief recht dat berust op vastgestelde wetten of gewoonten.

Mensenrechten hebben de status gekregen van een normatief interpretatiekader.

Niet: mensenrechten worden overal ter wereld gerespecteerd (zie Amnesty International).

Wel: gezag als norm voor het optreden van overheden en politieke machthebbers. Dus hen er op aanspreken.

Westerse landen hebben in de zeventiger jaren de mensenrechten aanvaard als criterium voor de ontwikkeling van buitenlands beleid. Dit betekent dat met landen waar mensenrechten onvoldoende worden gerespecteerd, geen normale handelsbetrekkingen kunnen worden onderhouden.

In sommige staten zijn de mensenrechten vastgelegd in de grondwet. Dat betekent dat burgers deze van de staat kunnen afdwingen.

Ontwikkeling mensenrechten

Sinds 1948 zijn er generaties mensenrechten.

In 1948 klassieke mensenrechten en politieke rechten.

In de jaren zestig ontstaan de sociale, economische en culturele rechten.

In de jaren zeventig de ontwikkelingsrechten.

In relatie tot deze generaties zijn er wereldwijd gezien conflicten tussen Oost en West en Noord en Zuid.

Dus veranderende machtsverhoudingen in de wereld.

Klassiek: dominante westerse democratieën

Sociale en economische rechten: invloed socialistische staten en hun erfgoed.

Cultuur en ontwikkeling: Derde Wereldlanden.

Geformuleerd in conventies en verdragen.

1979: Covenant on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women;

1984: Declaration on the Right of Peoples to Peace;

Nog steeds zijn al deze ‘soorten’ rechten aanleiding tot diepe conflicten.

Wie moet de gezaghebbende uitleg geven? Het zou een interpretatie moeten zijn die niet uit hoeft te gaan en los staat van een bepaalde cultuurhistorisch gesitueerde mens- en maatschappijvisie.

Vraag: zijn zulke contextloze visies mogelijk?

Hedentendage: er heerst een sceptische visie op de houdbaarheid van mensenrechten.

Bewijst de veertigjarige ontwikkeling van de doctrine niet dat het begrip mensenrechten is verworden tot een instrument van politieke retoriek?

Immers, elke andere visie die wordt aangedragen, is inwisselbaar voor een andere.

Pleidooi: wel lippendienst van veel machthebbers, maar ontwikkeling van mensenrechten is al beïnvloed door allerlei politieke ideeën. Dus mensenrechten maken zelf een geschiedenis door.

Mensenrechtendiscussie in internationale gemeenschap

Uitgangspunt voor de discussie moet liggen in de praktijk van het debat zoals het al in de internationale gemeenschap wordt gevoerd. Deze praktijk moet worden uitgelegd als een gemeenschappelijke onderneming, waaraan de deelnemers zich verplicht weten. Dat kan alleen goed gaan als iedereen het recht krijgt de mensenrechtendiscussie te interpreteren in het licht van de eigen mens- en maatschappijvisie. Omgekeerd kunnen hun opvattingen alleen dan gezaghebbend worden als ze in de ogen van anderen een zinvolle bijdrage vormen aan de voortgaande discussie over de betekenis van mensenrechten.

Of dit kan in toekomst hangt af van de leden van de internationale gemeenschap. Anders gezegd: of de praktijk van de internationale mensenrechtendiscussie een morele praktijk is. Dit hangt op zijn beurt weer af van de wederzijds bereidwilligheid om eikaars bijdragen aan die discussie te beoordelen in het licht van de gemeenschappelijke onderneming.

Kracht

Naar Peking gaan betekent voor mij vooral luisteren naar wat vrouwen uit andere landen, maar vooral andere culturen te zeggen hebben over:

- hun onderdrukking;
- hun kritiek op het westen;
- hun eigen mogelijkheden en oplossingen.

(Hier vertel ik iets over een conferentie die ik kort daarvoor bijwoonde van de Evangelische Akademie in Loccum (BRD) en wat ik daar heb gehoord.)

Wij moeten vooral gevoelig worden in het lúisteren naar wat andere vrouwen, vooral uit andere culturen te zeggen, en zelfs óns te zeggen hebben.

Ik wil dat illustreren aan een aantal voorbeelden die indruk op mij hebben gemaakt en die mijn perspectief daarna hebben veranderd. Ik wil met die openheid ook naar Peking gaan.

(Hier noem ik een voorbeeld uit de lezing over het thema Vrouwenrechten als Mensenrechten door een vrouwelijk lid van een Duitse mensenrechten organisatie.)

Er kwam een opmerking uit de zaal: ‘Zelfs de Arabische staten ondertekenden de eis voor een UNO-waarneemster.’ Ik vermeld die opmerking omdat door het woord ‘zelfs’ in die opmerking duidelijk wordt dat wij, westerse vrouwen kennelijk niet verwacht hadden dat een Arabische staat die eis zou hebben ondertekend. Ik probeer te kijken naar de beelden die wij in het Westen van het Oosten hebben. De Arabische staten staan in dat beeld voor absolute onderdrukking. Ik wil die onderdrukking niet ontkennen. Maar ik vraag me toch af: waarom zouden de patriarchen daar iets minder huichelachtig zijn als de patriarchen in ons Westen, die ook zulke eisen ondertekenen, omdat het hen tot niets verplicht.

Wij westerse vrouwen zijn geneigd die arme Oosterse en Moslimvrouwen als slachtoffers zonder-meer te beschouwen. De Arabische staten bestaan ook uit Arabische vrouwen, die voor hun rechten vechten, terwijl ze vaak als alleen maar slachtoffers worden gezien. De uitdrukking Arabische staten impliceert, dat zij wel de allerlaatsten zijn, die zich ooit kunnen bevrijden.

Wij moeten tegelijkertijd ook de vraag aan onszelf stellen: welke staten of regeringen gebruiken religie als onderdrukking?

Een vrouw, op die conferentie in Loccum, Saba Khabipour, merkte op: ‘Ik ben een product van verschillende continenten en culturen. Mijn ouders en voorouders komen uit Azië, ik ben opgegroeid in Europa, nu leef ik in Afrika.’ Door die verschillende ervaringen heeft deze vrouw een groot bewustzijn ontwikkeld voor de gelijkheid van alle geslachten en alle mensen.

Ze vertelde dat ze door het luisteren naar de ervaringen van al die verschillende vrouwen een eigen overtuiging ontwikkeld heeft: ‘We leven in een wereld waarin alles met elkaar verbonden is. Dat betekent voor mij, dat als in zogenaamde westelijke landen sociale structuren en denkstructuren het vrouwen — nog altijd — moeilijk maken op alle levensterreinen hun invloed en kracht in te brengen en te laten gelden, dit tegelijkertijd ook verhindert, dat ergens anders vrouwenrechten gerealiseerd worden.

Onze aarde is een samenhangend organisme. Natuurlijk bestaat de indruk dat vrouwen in Europa vrij kunnen leven. Dat is fijn, maar ook hier bestaan beperkingen.’ Ze wijst op de ondervertegenwoordiging in allerlei beroepen, besturen en overheid. Ook dit is een aantasting van mensenrechten in de meest brede zin van het woord. Diezelfde tekorten, die hier vrouwen nog treffen, treffen door de wereldwijde onderhandelingen over mensenrechten dus ook de vrouwen in de Noord-Zuid-verhoudingen. Wat hier nog niet gerealiseerd is, kan ook niet doorwerken in het Zuiden.

Wij worden aan de hevigheid van onze eigen strijd herinnerd. Wat we voor onszelf niet meer bevechten, krijgen de anderen dus ook niet.

Deze vrouw gaf verschillende voorbeelden van mensenrechtenschendingen in Derdewereld-landen.

En wij westerse vrouwen hoeven niet eens zo ver te kijken. Dagelijks vinden er mensenrechtenschendingen van vrouwen plaats in alle staten van Europa. Eenzame opsluiting in Duitsland van vrouwen, schandalige uitwijzing van vluchtelingenvrouwen. De wet op buitenlanders en vluchtelingen heeft sterke tendensen die tegen de mensenrechten zijn.

De vraag van niet-westerse vrouwen is duidelijk: wie legt de meetlat aan als het om rechten gaat? Wie bepaalt die rechten?

De vraag, als wij naar Peking gaan, is ook: kennen wij onze eigen rechten wel goed?

Onze wetgeving?

Kijken we alleen wat er elders gebeurt, en zijn we alleen maar blij over wat hier gebeurt?

Dr. Safia Safwat, juriste op het gebied van Moslim en Koran, vertelde op die conferentie in Loccum dat de rechten van vrouwen vastgelegd zijn in de Koran. Het zijn zelfs de meest fundamentele en vooruitstrevende principes over de positie van de vrouw. Haar is een onafhankelijke status toegekend, maar ook daar blijven de vrouwen gediscrimineerd. Anderzijds is het zo: omdat de Islamitische wetgeving voortkomt uit een goddelijke bron, maakt dat deze wetgeving moeilijk aan te passen is in een zich veranderende wereld.

Allereerst verlenen Koranwetten waardigheid en stevigheid aan de positie van zowel mannen als vrouwen. Deze juriste maakt zich in de praktijk sterk om de rechten van de vrouw weer op te diepen.

Ik vond het belangrijk te horen hoe zij de achtergronden van die wetgeving uitlegt. Tegelijkertijd bedenk ik hoe verbazingwekkend het is hoe wij veranderingen en vooruitgang in onze eigen samenleving, wet- en regelgeving wel zien, maar denken dat islamitische mensen nog leven in de gewoonten van Vader Abraham.

Dr. Safwat zei: ‘De profeet heeft de Moslimvrouw status en garanties gegeven, die aan westerse vrouwen gedurende eeuwen zijn onthouden. De profeet Mohammed zegt:

De beste onder jullie is degene, die het beste is ten opzichte van vrouwen. Van het allergrootste belang waren vriendelijkheid en gevoeligheid (affectie) voor de vrouw in de onderwijzingen van de Islam. En een vrouw mag scheiden.’

Een prachtig voorbeeld over de wijsheid in de Koran vond ik in het geval dat een vrouw beschuldigd wordt van overspel. Zij moet dan worden gestenigd. Maar de voorgeschreven afstand tussen slachtoffer en steniger is zo groot, dat de steniger de veroordeelde nooit kan raken. Deze jurist vroeg ons westerse vrouwen naar haar en haar medestrijdsters te luisteren. Want Koranrecht en Mensenrecht staan niet zo ver bij elkaar vandaan.

Als wij als westerse vrouwen dus kritiek uiten over de handhaving van mensenrechten, moeten we rekenen op vragen van andere vrouwen over hoe wij met onze vluchtelingen en migranten omspringen. Hoeveel migranten en vluchtelingen hebben te lijden onder het verkeerd interpreteren van de Mensenrechten waar wij zo prat op gaan?

Vrouw zijn: toen en nu (1994)

Over Xantippes, Kenaus en Jeannes d'Arc

Sieth Delhaas

Lezing Volkshogeschool te Bergen, 1.8.1994

Ja, als ik de ondertitel lees voor deze ochtend over Xantippes, Kenaus en Jeannes d'Arc, dan typeren de verhalen, juist over deze vrouwen, hoe de verhalen over vrouwen in het algemeen gingen en gaan: man-made. Naar het beeld van de man geschapen. Ik bedoel daarmee: vrouwen gemaakt, naar de beelden die mannen van haar in hun hoofd hebben, Zoals god man-made is. Een godheid gemaakt naar het beeld zoals mannen dat in hun hoofd hebben. Mannen waren en zijn nog voor een groot deel de spraakmakers. De cultuurmakers. Maar er is een kentering in de tijd. Vrouwen worden zich bewust van het belang van haar verhalen. Daarop haakt deze week in: 'het verhaal van je leven'.

Wat ik wil doen met jullie is het volgende:

- Kijken hoe beelden van en over vrouwen in het verleden zijn ontstaan;
- Kijken wat er met die beelden is gebeurd
- Ons samen erop bezinnen wat we willen doorgeven in onze verhalen.

Maar eerst een korte onderlinge aanzet:

- welk verhaal zou jij over je leven willen vertellen terwijl je dat nooit gedurfd hebt, dat je altijd hebt weggeduwd, als niet belangrijk, maar dat toch van groot belang is voor jezelf etc.?
- Tien minuten — in grote lijnen voor jezelf reproduceren, niet rapporteren, misschien er verder in de week iets mee doen, of gewoon als bewustzijnsmoment voor je zelf mee laten doen.

De titel voor deze ochtend 'vrouw zijn: toen en nu' stelt de vraag naar wat was en is de plaats, het beeld, het leven van de vrouw in de geschiedenis? Die plaats, dat beeld, die levens kunnen we niet zonder meer scheiden van onze eigen levens. Alsof onze levens niets met het verleden van andere vrouwen te maken hebben. Als we in onze tijd een kentering constateren, als we zeggen: vrouwen gaan haar verhalen vertellen, verhalen van overleven, van doen overleven, van geluk, van…, laten we het zelf straks maar invullen, dan is het zaak dat we eerst kijken: welk beeld hebben wijzelf bij dat vertellen van de vrouw? Welk beeld staat ons daarbij voor ogen?
Geven we het man-gemaakte beeld door?
Of nemen we de vrijheid het eigen beeld van ons zelf, of van de vrouw waarover ons verhaal gaat door te geven?

Mijn ervaring: Limburgs project.[24] Tien interviews cultuuroverdracht tussen oudere en jongere vrouwen. Vrij. Doorsnee. Leeftijd. Van vrouw naar vrouw. Wordt wel een duidelijk verwijt naar mij toe: je hebt allemaal bijzondere vrouwen uitgezocht.

Verhaal: dochter mijnwerker-communist. Vervalste geschiedenis van Limburg. Ook katholieken arbeidersvereniging. Meer vader-dochterrelatie. Daarna: ze tast het beeld van de vader aan.

---

[24] Delhaas, Sieth, *Vrouwen wederzijds begrip. Cultuuroverdracht tussen generaties* (Roermond 1995)

Kennelijk: vrouwen kunnen geen geschiedenis vertellen.
Maar wat is er met Xantippe, Kenau en Jeanne d'Arc gebeurd?

Hoewel het namen van vrouwen zijn die we allemaal kennen, ben ik toch in de literatuur gaan zoeken naar wat er met zo'n vrouw is gebeurd. Ze zijn spreekwoordelijk geworden. Vastgeketend in de taal. In het kort: Xantippe[25], vrouw van de filosoof Socrates, 460 of 469 vC., Athene, democratie, man, geboren Griek, vader, burger, moeder was dochter van een burger. Hij een gemiddelde Athener, voor wie de stad het heelal betekent. Misschien heeft hij een bedevaart gemaakt naar Isthmos of heeft hij het orakel te Delphi bezocht. Verder is hij nooit geweest, werkmanszoon,

Waarmee houdt hij zich bezig? Met het ondervragen van zijn medeburgers. Hij bevindt zich van de morgen tot de avond op straat, in het gymnasion, in de winkels, op plaatsen waar men mensen ontmoet, die hartstochtelijk over het leven spreken. Sokrates mengt zich in de gesprekken, geeft er een speciale wending aan. Men is in die tijd dol op spitsvondige redeneringen of men wil graag anderen schaakmat gezet zien. In zijn verdediging zegt hij: 'Ik ondervraag, in opdracht van god, ieder, burger of vreemdeling, die mij bekwaam toelijkt… De jongelieden die zich spontaan bij mij aansluiten, zien met genoegen zulk een onderzoek en willen mij dikwijls nadoen.'

Een soort schooier, maar hij gaat wel om met rijke lieden uit zijn tijd. Geen scherpe klassescheiding. Leven letterlijk boven op elkaar in de drukke stad. Verder geen ander beroep dan dat van ondervrager. Een soort Johannes de Doper, grove mantel die hij winter en zomer droeg.

Alle beschrijvingen, ook toneelstukken die over hem geschreven zijn, alles wordt wat aangescherpt. Zijn lelijkheid, beroemd geworden doordat hij berecht is en de gifbeker moest drinken. Verschillende eigentijdse filosofen hebben opgeschreven wat hij zei, hoe zijn woordspelingen waren. Daardoor beroemd geworden. Hijzelf heeft niets opgeschreven. Vergeleken met Jezus. Hij moest er aan omdat hij de leiders van het volk ter discussie stelt.

Xantippe: Waardoor bekend? Waarschijnlijk is Socrates pas op zijn 45ste getrouwd want hij heeft nog drie jonge zoons als hij op z'n zeventigste sterft.

In de boekjes die ik over Socrates leven heb geraadpleegd, kom je uiteraard veel tegen van en over Socrates nauwelijks iets van en weinig over Xantippe. De mythe die over haar is ontstaan: een spreekwoordelijke kijfachtige en lastige vrouw. Voor ons is belangrijk uit te vinden hoe en waarom die mythe kon ontstaan.

Micheline Sauvage, de schrijfster over Socrates zegt:

> *'de komedie heeft alles naar het excentrieke overdreven en een zekere traditie, die daar de huwelijksbetrekkingen met de al te beruchte Xantippe aan toevoegt, maakt bijna een*

[25] Micheline Sauvage, *Sokrates*, (Het Spectrum 1959)

karikatuur van hem. Maar deze onaangename vrouw — en ongetwijfeld bezat zij ook weinig ontwikkeling — deze vrouw heeft, haar man, die door het volk werd veroordeeld, niet verloochend; zij is de laatste dag aan zijn zijde, met haar tranen en gebrek aan zelfbeheersing, maar ook met haar roerend geloof in de onschuld van de filosoof. In plaats van de gemeenplaatsen op te noemen die van Xantippe een ongetemde feeks maken, kunnen wij beter ook in haar Socrates ontdekken, datgene juist wat hem voor de lieden van Athene onbegrijpelijk maakte.

Socrates heeft er voor gekozen dat hij geen geld aannam, dat hij er voor koos in armoede te leven. De benepen toestanden thuis moeten wel invloed hebben gehad op het humeur van Xantippe. Zij moest naast S. drie zoons onderhouden.

De armoede van Socrates wordt in de verhalen over hem opgehemeld: een leefwijze, die door zijn zending is vereist. Zij verbiedt hem in deze nijvere stad elk winstgevend bedrijf (Plato). Zijn leefwijze is daarom een zeer natuurlijke, omdat zij aan zijn geestelijke gesteldheid beantwoordt.

Prof. Dr. Is. van Dijk[26] heeft al in 1890 over Socrates geschreven:

"Wat hem ertoe bewoog — tot het huwelijk op latere leeftijd met een veel jongere vrouw weten wij niet. De vraag van een gelukkig huwelijk moet men in Athene eigenlijk niet stellen. Er zullen natuurlijk uitzonderingen geweest zijn, maar men trouwde om kinderen te verwekken; om een goede zorg te hebben voor het bestuur om voort te leven in de nakomelingschap.
De liefde was er niet in betrokken. Haar zocht men op andere wegen. Uiteenzetting van wat anderen zeggen (Wilamowitz): Voor Socrates is Xantippe onverschillig; wij willen haar noch redden noch aanklagen, hem echter ook niet."

Van Dijk wil haar psychologisch benaderen om haar wat te verontschuldigen. "Ik herinner mij een Arabisch spreekwoord: zelfs bij een dode hond moeten wij nog zeggen, wat heeft hij mooie tanden. Waarom zullen wij het niet zeggen bij Xantippe? Zij was ongetwijfeld een lastige en opvliegende vrouw in hart en nieren. Xenophon zegt:

"De lastigste van alle vrouwen, die er zijn, die er geweest zijn en die er nog zullen zijn. Men vraagt op hoeveel inductie zulk een dwaas oordeel wel berust. Maar dit is zeker, zij was lastig, en zeer lastig. Socrates had het niet met haar getroffen. Maar Xantippe had het, dunkt mij ook niet zo best getroffen met Socrates. Ook hij was driftig en van een heftige natuur, wordt ons gezegd, maar voegt, men er dan bij, hij kon zich volkomen beheerschen. Ik wil het gaarne gelooven, maar tegenover een licht prikkelbare vrouw is de houding van zelfbeheersching stellig niet altijd kalmerend. Daar kwam nog bij dat zijn vruchtbare veine, ader van ironie, ook geen rozen deed sneeuwen over een reeds niet idyllische verhouding." Hij gaat verder: "Geen geld aannemen, hoge en onafhankelijk houding, maar 't bracht, geen geld in huis. Xantippe stond voor alles alleen, en een aardsche schoorsteen kan niet alleen van idealisme roken. Xantippe had de harde taak om om drie stuivers te verdienen het werk voor vijf te doen."

Het beste excuus bewaart hij voor het laatst.

---

[26] Dijk, prof. dr. Is. van, *Socrates* (1920, herdruk 1949)

“Er is ons bewaard een kort woord van Xantippe van haar eerste bezoek in de gevangenis. Phaedo (filosoof) vertelt, van den laatsten dag. Hij en enkele vrienden zijn reeds vroeg in den morgen in de gevangenis gekomen. Zij vinden daar Socrates wiens boeien zoo juist door de elfmannen zijn afgedaan, en Xantippe, die bij hem zit met haar kind op den arm. Toen Xantippe ons zag, zegt Phaedo, begon zij luid te schreien en zeide ongeveer, zoals vrouwen gewoon zijn: oh Socrates, dit is de laatste maal dat de vrienden met u samenzijn en gij met hen.” Van Dijk: “Het wil mij voorkomen dat dit een parel is. Zij denkt niet aan haar kinderen, zij denkt aan Socrates en de vrienden, en dat dit nu hun laatste samenzijn is. Dit is nu een goede vrucht van een ondersteld kwade boom. Zij denkt niet aan zichzelf; in 1 Corinthe 13 lees ik van de liefde dat zij zichzelve niet zoekt. Het doet pijnlijk aan dat S. zonder iets te antwoorden, aan Crito vraagt haar door een van zijn dienaren naar huis te laten brengen. Het doet ook pijnlijk aan dat Plato door Phaedo laat zeggen dat Xantippe zo spreekt op de wijze der vrouwen. Hier is een dissonant in het Griekse Hooglied des geestes; in het Hooglied der liefde is niet enkel een diepere, maar ook een andere toon.”

Laatste: Pieter Langendijk, een beroemde schrijver uit de 18e eeuw heeft, een blijspel geschreven getiteld: *Xantippe, of het Booze Wijf des Filozoofs Sokrates beteugeld*.

In de tekst die in 1967 opnieuw is uitgegeven en van commentaar is voorzien van dr. W. Ornée, komen, naast een levensbeschrijving van Pieter Langendijk, die behalve dichter en schrijver ook een textielhandel had, allerlei veronderstellingen voor waarom hij dit stuk geschreven heeft. Sommigen zeggen dat de ervaringen met zijn moeder, die lastig was en dronk, en die door haar zoon onderhouden moest worden, en de ervaringen met zijn eigen vrouw. Die ervaringen weten we niet van hemzelf, maar weer van ene Kops, die over Langendijk heeft geschreven. Hij zegt: “…want behalve dat zij vrij kwistig viel — veel geld uitgaf — deelde haar inborst in de ongesteldheid van haar lichaam (dus lastig was).” Ook vanwege een gedicht van hem:

‘k Hoef om Xantippe na den Schouwburg nooit te gaan.
Al preekt daar Sokrates; want ik kan zelfs wel preeken:
Maar wil mijn wijf haar zien, daar zou ik toe verstaan.
Het kon haar nut zijn om haar kop te leeren breken
‘k Verguis noch geld noch tijd voor hartzeer en verdriet
‘k Zie de Comedie in mijn huis genoeg voor niet.

Er wordt een zeer boosaardig wijf getekend in vijf bedrijven en aan het eind wordt, de ommekeer van Xantippe aangetoond. Ruzie tussen Socrates en Xantippe. Ornée vraagt zich af: op welke historische achtergrond is het spel gebaseerd?

Historische betrouwbaarheid is niet erg groot. Jaartallen juist, ook de personen die er in optreden. Wat Plato en Diogenes vertellen. Maar Diogenes is al niet betrouwbaar in zijn verhalen over Socrates. Vooral afgaan op wat Plato en Xenophon vertellen. Dat Xantippe een helleveeg is geweest, staat, helemaal niet vast. Langendijk heeft zich blijkbaar alleen gebaseerd op Diogenes waar hij in zijn tweede boek, 5e kapittel, genoeg over Socrates kan vinden voor een blijspel.

Diogenes Laërtius leefde 2^{e} eeuw nC. Bekend is dat hij geen wetenschappelijke methode volgt. Hij vermeldt allerlei bijzonderheden die te vinden zijn bij filosofen, tijdgenoten van

Socrates, zoals Plato, Xenophon en minder grote filosofen en geschiedschrijvers. Bekend gegeven: Xantippe heeft eens, na eerst Socrates uitgescholden te hebben, hem met 'vuil water begoten', waarop Socrates zei — dit als voorbeeld van zijn snedigheid: 'zei ik niet dat het donderen van Xantippe met regen gepaard gaat?

Conclusie: Langendijk heeft — op grond van een beperkt aantal klassieke gegevens — een spel opgebouwd dat speelt in een klassieke sfeer en dat eerder als 'menselijk' dan als 'historisch' blijspel beschouwd moet worden.

De laatste Winkler Prins die in 1993 is uitgekomen doet Xantippe meer recht: In de kleine WP van 1950 niet vermeld. Die van 1993 zegt: Xantippe (Grieks), vrouw van Socrates. Huwde haar pas op latere leeftijd. Overlevering luidt dat zij een humeurige vrouw was. Dit berust waarschijnlijk slechts op een constructie achteraf van de cynische school of het is althans sterk overdreven.
Ik sprak over de Kentering! Dit voorbeeld uit de Winkler Prins is hoopgevend.

Vragen na dit alles, waar vele geleerden zich bezighouden met Xantippe:

- waarom heeft men er belang bij deze vrouw zo kwaadaardig af te schilderen?
- haar karakterisering van helleveeg, kijfachtig enz. te bevestigen?
- waarom is ze zelfs spreekwoordelijk geworden als men eigenlijk nog geen drie zinnen over of van haar weet?
- als wij nu iemand als een Xantippe typeren is ze voor haar leven getekend.
- bent U zelf wel eens voor een Xantippe uitgemaakt?

Kenau

Over haar is geen boekje verschenen. Ze was immers geen vrouw van een beroemde filosoof, slechts de dochter van een onbekende Simon Hasselaar. Een man die nu juist door het dappere gedrag van zijn dochter in de geschiedenis voortleeft. Van haar is alleen iets te vinden in de Oosthoek Encyclopedie. De WP vermeldt haar niet. Wat wordt, er gezegd: Kenau staat voor manwijf, aldus genoemd naar Kenau, Simonsd. Hasselaar, die zich bij het beleg van Haarlem door de Spanjaarden in 1572 en 1573 zeer moedig gedroeg.

Staat voor manwijf: Van Dales woordenboek van 1977 zegt bij manwijf: forse en bazige, ruwe vrouw, virago. Virago: manwijf, mannetjesputter, helleveeg.
En we zijn weer terug bij Xantippe.

Jeanne d'Arc. Vele boeken over haar. Niet verder op ingaan. Wij weten wie ze was. Een jonge Franse vrouw, die leefde van 1411 – 1431. Een tijd waarin Frankrijk in de honderdjarige oorlog verwikkeld was met Engeland en waarin Jeanne d'Arc in 1429 een definitieve keer bracht waardoor de Engelsen zich gestadig moesten terugtrekken. De Britse geleerde Felix Grayeff schreef in 1982 een boekje 'Jeanne d'Arc, legenden en feiten', waarin hij analyseert wat hij een 'vervolging' noemt van deze vrouw. En hij tekent wat hij noemt het afzichtelijke proces dat geleid werd door corrupte rechters, met op de achtergrond de sluwe keizer

Sigismund en een proces dat in het licht staat van het Grote Schisma. De strijd tussen de pausen in Rome en de pausen in het Franse stadje Avignon. Deze laatsten stonden onder invloed van het Franse koningshuis.

Jeanne d'Arc is om allerlei redenen in boeken tot een martelares en tot een heldin gemaakt. Meestal bleven de ware redenen van haar dood buiten schot. Evenals de mannen die profijt hadden bij haar optreden en haar dood.

Ik ga er niet verder op in, maar het is wel duidelijk dat niet alleen negatieve typering schadelijk is voor het vrouwbeeld, ook sublimering doet vrouwen kwaad en beletten ons als luisteraars of lezeressen van het verhaal te zien wat er zich werkelijk afspeelde.

Tweede deel: wat gebeurde er met de beelden, die vaak berustten op mythes, komedies, typeringen, etc.?
Daarvan zijn talloze voorbeelden te noemen. Binnen feministische theologie leven de voorbeelden van de kerkvaders met hun onthutsende uitspraken die aanzetten tot allerlei geweld tegen vrouwen. De bijbel is daar ook een voorbeeld van. In het boek *Godsdienst en incest* van Annie Imbens en Ineke Jonker staan een aantal verwijzingen van vrouwen waarbij de daders Bijbelteksten aanhaalden op grond waarvan zij hun seksueel geweld legitimeren.

In mijn boek dat ik geschreven heb over Katharina von Bora, de vrouw die bijna vijfentwintig jaar, van haar leven met de reformator Martin Luther getrouwd is geweest, heb ik een lijst opgenomen met scheldwoorden over vrouwen. Het is niet zo maar een lijst, maar een lijst die is samengesteld door een beroemde voorman van een hervormingsbeweging binnen de religieuze orde van de Dominicanen. Bij hervorming moeten we niet denken aan vooruitgang, maar een teruggrijpen op oude waarden, die vaak los staan van de tijd waarin die vervolging plaats vindt.
Die voorman is Antonius van Florence. Hij schreef in 1450 een moraaltheologische summa (= hoofdzaak), het geheel (misschien een samenvatting, of een kort begrip), de eerste in zijn soort die nog eeuwenlang is herdrukt.[27]
De eerste uitgaven van die summa verschenen in de jaren zeventig van de 15e eeuw o.a. in Keulen. Hiervan bevinden zich verschillende oorspronkelijke uitgaven in Nederland. In het derde deel van die summa haalt Antonius — in het kader van een uiteenzetting over het huwelijk – een alfabet van 'vrouwenondeugden' aan, dat afkomstig is van zijn leermeester Dominici, de grote stimulator van de Italiaanse hervormingsbeweging van de Dominicaner orde. Dit alfabet, en de daarbij gevoegde voorbeelden van verderfelijke vrouwen gebruiken de auteurs van de *Heksenhamer* in 1486. De auteurs waren Institoris en Jacobus Sprenger. Deze Sprenger was o.a. prior van het invloedrijke Dominicanenklooster in Keulen, en verbonden aan de universiteit van Keulen. Hij was sinds 1481 inquisiteur van de bisdommen Mainz, Trier en Keulen en in die functie direct betrokken bij de uitroeiing van de ketterij van

[27] Dresen-Coenders, Lène, *Verbond tussen heks en duivel'* (Baarn 1983)

de heksen. Toen ik deze bij mijn onderzoek naar de tijd waarin Katharina Von Bora leefde tegenkwam, heeft die lijst me werkelijk verbijsterd. Daarin wordt zo heftig de haat zichtbaar van mannen naar vrouwen. Haat is angst voor. Zo'n woordenlijst zegt meer over wat mannen bezighoudt dan verhalen over wat er toen gebeurde. Citeren: pag. 23 'Een protestantse non'.[28]

De voorbeelden die Antonius aanhaalt bij de in het alfabet genoemde ondeugden zijn vrouwen die — zoals ik het noem — door de geschiedenis worden voortgesleept door dit soort mannen. Bij het woord zinnelijkheid pakken ze de vrouw van Potifar en Eva, bij bedrieglijkheid, Delila, die Simson van het geheim van zijn kracht wil ontroven, Izebel hoort bij furieuze woede, jaloezie ziet deze Antonius als een bijzondere eigenschap van vrouwen waartoe heel wat vrouwen geneigd zouden zijn zoals Sara, Rachel en Martha. Toverij uit wraakzucht bij liefdesbedrog, waarvan Saul en Salomo het slachtoffer worden.

Uit de klassieke oudheid worden ook vrouwen gebrandmerkt Cleopatra, Helena van Troje en Medea als voorbeelden van verderfelijke vrouwen. Een theologisch hoogstandje van de geleerde Dominicaanse theologen is de volgende redenering: 'Het verhaal van een koppige echtgenote moet illustreren hoe de vrouw die immers uit de kromme rib van Adam is gemaakt, de neiging heeft om haar man dwars te zitten. De desbetreffende vrouw was verdronken en haar man zocht haar lijk stroomopwaarts. Op de vraag waarom antwoordde hij: 'Zij was zo koppig en dwars, dat zij nu ook wel in de omgekeerde richting zal drijven.'

Als we het onderzoek naar de heksenvervolgingen lezen van Lène Dresen-Coenders en de hoeveelheid vuilbekkerij over vrouwen leest, dan ben ik altijd weer verbaasd hoe het mogelijk is dat zulke verhalen het houden naast de realiteit van het dagelijks leven dat er toch ook moet zijn geweest. Tegelijkertijd: bijgeloof en angst.

Circa 1650 is er de opkomst van een nieuwe natuurkunde en nemen de heksenvervolgingen af. Tegelijkertijd: beelden blijven ook voortleven.

Einde 19^{e} eeuw is er bijvoorbeeld een culturele mythe ontstaan, die in onze tijd nog doorwerkt. Ook die mythe kunnen wij als vrouwen waarschijnlijk in ons eigen leven wel aanwijzen. Het zijn beelden van enerzijds de femme fatale en anderzijds de femme fragile. Het beeld van de vrouw die enerzijds geen genade kent, de verslindende vrouw. Aan de andere kant de vrouw die geen genade ontvangt, die slachtoffer is in plaats van demon.

Grondleggers van deze mythe zijn schrijvers en schilders uit het eind van de 19e eeuw. In 1933 heeft een zekere Mario Praz, een verhandeling over deze 19^{e}-eeuwse literatuur geschreven. Hij behandelt daarin de 19^{e}-eeuwse decadente literatuur in Frankrijk en Engeland.

Onder decadenten worden verstaan kunstenaars van wie het werk tekenen van verval, van ontbinding van geestelijke normen en vooral van geestelijke inhouden vertonen. In de literatuur zijn het vooral schrijvers tussen 1850 en 1900, die op grond van bepaalde veranderingen in de cultuur tot een uiterste 'ziekelijke' verfijning van de geest en van het zintuiglijke zijn geraak. Uit die overrijpheid van beschaving een poëzie scheppen van de hoogste sensibiliteit. Sterk erotisch, schoonheid zoekend om de schoonheid zelf, zonder betrekkingen tot de normen van een gezond leven, en niet zelden vrij ruggengraatloos.

---

[28] Delhaas, Sieth, Een protestantse non. Katharina von Bora (Kampen 1989)

Voorlopers van de decadenten noemt men Heine, Byron, Leopardi, de Musset en Baudelaire. Tot de decadenten behoren vooral Verlaine, Huysmans, Bang, Tsjechov en Oscar Wilde (WP 1949).

Het ontstaan van de mythe van de fatale vrouw schrijft Praz toe aan de verdrongen en verworden mannelijke seksualiteit van het Victoriaanse tijdperk.

Mina Auerbach (letterkundige) heeft in 1982 een boek over dit onderwerp geschreven met de titel 'Vrouw en demon, het leven van een Victoriaanse mythe'. Zij laat zien dat men ook op een andere manier naar die mythe kan kijken. Mario Praz wijst als uitgangspunt van die mythe op een gedicht van Keats (1795-1829), waarin een vrouw op wie de dichter verliefd is, de ene keer wordt gezien als lief, gelukkig, geefster van levenstekens en de andere keer door de dichter wordt gezien als wild, bedroefd, doodssignalen afgevend en als demon. Het dubbelbeeld van Eros en Thanatos, liefde en dood. Het blijkt namelijk dat Keats aan tuberculose lijdt, dus het kan zijn dat hij dat dubbelbeeld gebruikt om zijn doodsstrijd aan te geven. Op die manier — even terugdenken aan Langendijk en Xantippe. Daar wordt het beeld van een vrouw gebruikt als een allegorie/zinnebeeld, tegelijkertijd gaat het werken tegen de vrouw in de werkelijkheid van alledag.
Al werkend drong zich de vraag aan mij op: waar komen die beelden vandaan? Eigenlijk geven Mario Praz en Nina Auerbach al een antwoord daarop. Soms terug te voeren op een psychische achtergrond, een bepaalde ervaring of beleving van de werkelijkheid. Daar wil ik nu niet op in gaan. Terugzoeken brengt je in een oneindig lange traditie. Ik denk daarbij aan de colleges *Seksualiteit en sacraliteit* in 1984/85 van Catharina Halkes. Soms word je van dat verleden depressief, lijkt alles uitzichtloos. Ik wil liever kijken naar het laatste punt…

Ons samen erop bezinnen wat we door willen geven in *onze* verhalen

Ik wil beginnen te vertellen waarom ik hier ben uitgenodigd. Omdat ik een boek heb geschreven over Katharina von Bora:

- waarom geschreven? Lutherjaar 1983
- eigen ervaring theologiestudie
- bezig met feministische theologie, daardoor andere vragen gaan stellen
- boekje prof. Dr. Mieke Bal, De theorie van vertellen en verhalen, gericht op het leren van andere vragen te stellen in teksten, taal en tekens
- verhaal, geschiedenis, effect van geschiedenis: wie, wat, waarom
- feministische visie op verhaal, duidelijk zeggen
- schokkend welke vrouw er achter de vrouw van Luther te voorschijn kwam
- effect reis naar Rome
- tweede druk, twee duizend maal een ander verhaal
- nu na val muur uitnodigingen uit Wittenberg en Torgau om daar over haar te vertellen
- daarna begonnen cursussen vrouwengeschiedenis te geven over totaal 28 vrouwen uit eigen en derdewereldgeschiedenis.
- wil niet zeggen dat alle vrouwengeschiedenissen positief gemaakt worden, zoals in de feministische theologie soms is gebeurd. Nee, leren kijken wat is er in het verleden gebeurd met vrouwen als de 'heilige' Clara, Christine de Pisan, Edith Stein, Simone de Beauvoir etc.

Waarde en normen

Met verhalen worden waarden en normen doorgegeven. We hebben bij de verhalen over Xantippe, Kenau en Jeanne d'Arc gehoord om wiens waarden en normen het ging. Niet alleen normen van mannen, moeten we misschien eerlijkheidshalve zeggen. Of vrouwen — in het algemeen — de toen geldende normen en waarden onderschreven hebben is niet altijd duidelijk. Plaats, tijd, positie, economische omstandigheden, klasse, status, het zijn allemaal facetten die een rol spelen in het verhaal en de levens.
Er zijn verhalen die getuigen van een andere mentaliteit van vrouwen.
In een Griekse komedie ten tijde van Socrates, waar het gaat over het al dan niet gerechtvaardigd zijn van het houden van slaven, heeft de komedieschrijver de volgende discussie ingelast in zijn blijspel: Praxagora legt aan haar echtgenoot Blepyros uit hoe de ideale samenleving eruit zal komen te zien als vrouwen de macht overnemen.

Praxagora: "Allen zullen eerlijk delen en alles gemeenschappelijk gebruiken, een gezamenlijk levensonderhoud en niet langer zal de één rijk, de ander arm zijn, de één veel grond bezitten, de ander niet eens genoeg voor een graf, de één over stoeten personeel beschikken, de ander over niet een enkele bediende, nee, ik zal er voor zorgen dat het levensonderhoud voor iedereen gemeenschappelijk zal zijn."

Blepyros: "En hoe dacht je dat te doen?"

Praxagora: "Ik zal om te beginnen de grond gemeenschappelijk eigendom maken en ook het geld en alle andere dingen ter beschikking stellen van iedereen. Niemand zal gedreven worden door armoe, nooit niet, want men zal samen alles bezitten!"

Blepyros: "En wie zal het land bewerken?"

Praxagora: "De slaven."

(zie Ekklèsiaziusai 590-595, 605, 651; eigen vertaling. 'commentaar v. auteur *Van Babylon tot Brugge, Algemene Cultuurwetenschappen,* Open Universiteit 1989 (ekk 3. Esiazousai baby ion tot brugge deel 2, pag. 66: Zelfs in een komische utopie waarin de wereld op zijn kop wordt gezet, kon men zich een slavenloze maatschappij niet voorstellen).

Voorbeelden: voor ons is het de vraag, wil men in deze komedie de opmerkingen van de vrouw belachelijk maken, of is de vanzelfsprekendheid van slavenhouden zo groot dat er eenvoudigweg niet aan te tornen valt.

Jullie zien, die discussie is tenminste al meer dan 24 eeuwen oud.

Er zijn al veel pogingen ondernomen,, zoals door vrouwenboekhandel Xantippe. We hebben de omdraaiing van situaties al geleerd. Heel belangrijk, wat er al op gang is gebracht. Maar het is wat anders als het gaat om het doorgeven van waarden en normen. Bijbelverhalen: een constructie.

Ik wil niets zeggen over de waarden en normen die wij, als vrouwen van deze tijd zouden moeten doorgeven. Ik denk dat we ons misschien eerst zouden moeten afvragen:
welke normen en waarden vinden wij vandaag de dag belangrijk?

Pakken we gewoon de bestaande? Die van de overlevering?
Intussen zijn die wel voor ieder van ons verschillend, komend uit verschillende tradities.
Of gaan we als vrouwen samen op zoek naar wat nieuwe waarden en normen zouden kunnen zijn, behorend bij onze ideeën over een menswaardige samenleven?

Vraag voor de discussie: zijn er momenten waarop wij bewust waarden en normen doorgeven?

Hierbij denken aan een stukje uit het boek ‘Aarde der mensen’ van Premoedya Ananta Toer. (zie uittreksel)

Wel patriarchaal misschien, anderzijds: hebben wij als vrouwen nog een zo belangrijke rol bij een rite de passage (antropologische uitdrukking) als deze vrouw?
Bijbelverhaal: “Prent het uw kinderen in.”

Aan ons uit te maken wat we willen doorgeven aan waarden en normen.

Deze kans in de tijd van kentering volop benutten.

Algemene introductie Vrouw-en-geloofbeweging (1993)

Sieth Delhaas

Lezing voor de Raad voor Overheid en Samenleving van de Nederlands Hervormde Kerk, 7.6.1993 te Leidschendam

Geachte dames en heren,

Ter ondersteuning van de algemene introductie van de vrouw-en-geloofbeweging, waarvoor ik vanavond ben uitgenodigd, heb ik u een overzicht gegeven van die beweging over de jaren 1968 tot 1989. Dit overzicht is afkomstig uit een boekje dat ik in 1992 heb geschreven ter gelegenheid van het afscheid van mevrouw Annekee Stokvis, die van 1977 tot 1991 studiesecretaris van de sektie de vrouw in kerk en samenleving van de Raad van Kerken is geweest.

Het is natuurlijk onmogelijk om in de korte tijd die vanavond beschikbaar is die hele ontwikkeling recht te doen. Daarom heb ik ervoor gekozen vanuit drie invalshoeken wat informatie te geven, waarna u eventueel verdere onderbouwing kunt vinden in lectuur over de beweging die overvloedig aanwezig is.

In de eerste plaats wil ik u laten horen hoe deze beweging in de kerkgeschiedenis kan worden gezien. Daarna wil ik u op een aantal onderdelen attenderen van de beweging en de ontwikkeling in relatie met de kerken daarin. Tenslotte geef ik mijn visie op de plaats van de vrouw-en-geloof- beweging als vrouwenkerk.

Als u naast het jaartal 1968 onder de kolom Worldcouncil of Churches ziet staan 'Womendesk', dan is het niet zo, dat dat vrouwenbureau zomaar uit de lucht is komen vallen. Of dat dat vrouwenbureau er juist in die jaren zestig is gekomen, omdat er toen in heel Europa revolutionaire tendensen waren.

Eerder kunnen we zeggen: het moment was daar dat de beurt aan vrouwen was om met haar emancipatie ernst te maken. En daarmee kun je de vrouw-en-geloofbeweging, de beweging die voortgekomen is uit de feministische theologie, plaatsen in de traditie van de kerkgeschiedenis.
Toen Luther in 1517 zijn stellingen schreef, waren die het resultaat van een lang proces van kritiek op zijn kerk. Zijn kerk verdroeg die kritiek niet en wees hem de deur en met hem vele gelovigen die door de jaren heen in dat proces van onthechting van de moederkerk waren meegegroeid. Maar de crisis in de kerk was niet alleen een geloofskwestie, het was evengoed een teken van diepgaande maatschappelijke veranderingen, een gezagskwestie, waar mensen zeggenschap over hun eigen leven wilden.

Zulke uittochten uit de kerk zijn er meer geweest: als gevolg van het verlichtingsdenken, als gevolg van de maatschappelijke veranderingen in de maatschappij in de negentiende eeuw

waar arbeiders hun mondigheid opeisten en de kerken kozen voor het kapitaal in plaats van voor de arbeiders. Tijdens het derde kwartaal van de twintigste eeuw heeft de kritische houding die vrouwen – en als ik zeg vrouwen dan gaat het hier om feministische vrouwen — aannemen tegenover de kerken, eveneens alles te maken met veranderingen in gezagsverhoudingen en diepgaande maatschappelijke conflicten.

Hun zich onttrekken aan het gezag van een door mannen gedomineerde kerk en theologie heeft dan ook al een proces van een eeuw achter de rug. Waar het verschijnsel duidelijk al trekken heeft van feminisme, speelde het zich af in de Verenigde Staten van Amerika. Ik wil u iets van die voorgeschiedenis vertellen.

Welgestelde vrouwen gingen zich in de jaren veertig van de vorige eeuw vanuit hun christelijke overtuiging inzetten voor de bevrijding van de zwarte slaven in hun land. Daarvoor hielden zij lezingen om hun landgenoten van het onmenselijke van dit bedrijf te overtuigen. Deze vrouwen behoorden voornamelijk tot de beweging van de Quakers. In die beweging is de man/vrouwverhouding een gelijkwaardige. Deze vrouwen kwamen echter tot de ontdekking dat, wanneer zij in gemengde gezelschappen, dus van vrouwen én mannen optraden, mannen haar het woord ontnamen. Vrome mannen herinnerden haar eraan, dat door het gedrag van Eva in het paradijs de zonde in de wereld was gekomen en dat de vrouw daarom in het openbaar had te zwijgen. Zij illustreerden hun woorden met behulp van Bijbelteksten. Uit de brieven van Paulus en Petrus werden die uitspraken nog een bekrachtigd.

Deze Quakervrouwen die intellectueel zeer goed ontwikkeld waren, kwamen in hun strijd voor de zwarte slaven tot de ontdekking, dat zij in hun relatie tot mannen — ook al waren die mannen vaak minder goed intellectueel ontwikkeld dan zij zelf — evengoed slaven waren. Vrouwen uit zowel Amerika en Engeland hebben daarop gereageerd met de oprichting van een internationale vrouwenbeweging, het schrijven van artikelen en door een commentaar te schrijven op de bijbel, de zogenaamde Woman's Bible.[29] Zij hebben daarmee de basis gelegd voor feministische theologie.

Deze beweging, die in het begin van deze eeuw is weggeëbd, is in de VS opnieuw tot leven gekomen in de zestiger jaren van onze eeuw toen de zwarte burgerrechtenstrijd ontstond. Witte en zwarte vrouwen zetten zich toen samen in voor hun vrijheid binnen kerk en christendom omdat vrouwen nog steeds binnen de kerken niet aan het woord kwamen. Tijdens het Internationale Jaar van de vrouw in 1975, uitgeroepen door de Verenigde Naties en de Assemblee van de Wereldraad van Kerken in datzelfde jaar, hebben vrouwen uit de hele wereld hun specifieke manier van onderdrukt zijn in die vergaderingen aan de orde gesteld en vandaaruit is de feministische theologie over de wereld verspreid en manifesteert zij zich sindsdien in allerlei vormen en bewegingen.

---

[29] Stanton, E. Cady, *The Woman's Bible*, (Seattle 1980, VI)

Dat de weg van feministische theologie via de Wereldraad van Kerken (WvK) loopt is niet zo vreemd. Al vóór de eerste oprichtingsbijeenkomst van de Wereldraad in 1948 is er hier in Nederland, in Baarn een internationale vrouwenbijeenkomst geweest, waaruit aanbevelingen voor de algemene vergadering van de Wereldraad zijn gekomen. Die aanbevelingen waren in termen geformuleerd overeenkomstig de mentaliteit van die jaren: minder kritisch dan de bewoordingen waarin dat de laatste vijftien jaar is gebeurd, maar in de aard van de zaak was de kritiek dezelfde. Toen, bij de oprichting en de jaren daarna, is er beleefd naar vrouwen geluisterd, maar met de kritiek is nauwelijks iets gebeurd.

Dertig jaar later is de discussie in de Wereldraad in 1975 vooral beïnvloed door de vrouwenconferentie in 1974 in Berlijn, georganiseerd door de Womendesk in Genève die de uitdagende titel *Sexisme in de jaren zeventig* had gekregen. Mevrouw Mia de Vlieger ging voor de Hervormde Vrouwendienst naar Berlijn en naar aanleiding van haar rapportage en op aandringen van de St. Willibrordvereniging, het adviesorgaan van het Nederlands Episcopaat inzake Oecumene, heeft de Raad van Kerken besloten de Werkgroep — die enkele jaren later een Sektie werd — de Vrouw in Kerk en Samenleving (VKS) op te richten. Daarmee het voorbeeld volgend van Genève van de Womandesk.

Ik heb aan het begin van mijn lezing een onderscheid gemaakt: als ik spreek van kritische vrouwen dan gaat het niet om alle vrouwen binnen de kerken, maar om feministische vrouwen die zich aangesproken voelen door feministische theologie. Ik wil in enkele zinnen en zeer vereenvoudigd zeggen wat de term feminisme in verband met theologie wil zeggen.

Theologie is, simpel gezegd: nadenken en praten over god, het goddelijke; in feministische theologie gebeurt dit door vrouwen, die zich bewust zijn van de specifieke plaats die vrouwen in onze cultuur en in de christelijke godsdienst innemen; d.w.z. een ondergeschikte plaats die bepaald wordt door haar sekse.

Feministische theologie is niet voorbehouden alleen aan die vrouwen die een academische opleiding hebben gevolgd, maar voor alle vrouwen die nadenken over god/het goddelijke, religiositeit en spiritualiteit.

De ontwikkeling van feministische theologie (f.t.) In Nederland is tweeledig geweest:
a. scholing van vrouwen aan de basis waarin vooral het vormingscentrum Kerk en Wereld jarenlang een zeer belangrijke rol heeft gespeeld. In de loop van die tijd is die vorming ook door andere centra overgenomen en hebben onder andere door de inzet van prof. Catharina Halkes in Nijmegen, de theologische opleidingen f.t. In hun pakket opgenomen.

b. de initiatieven van vrouwen om binnen de kerken aandacht te krijgen voor hun ervaringen, ideeën en kritiek en waar die niet — of niet snel genoeg — werden gehoord of gehonoreerd, zijn er structuren ontwikkeld die naast de kerkelijke organen een eigen leven zijn gaan leiden, of na jaren toch geïntegreerd zijn in kerkelijke structuren.

Maar er is nog een derde beweging: die van buiten onze eigen cultuur naar Europa toekwam, onder andere via de Wereldraad. Dat is het contact met en de inbreng vanuit de Derde

Wereldlanden. Je zou kunnen zeggen dat de beweging van de witte vrouwen die zich in Amerika inzetten tegen de slavernij en zo hun eigen onderdrukking ontdekten en hun strijd legitimeerden, zich herhaalde in onze tijd.

Mevrouw Stokvis, die vanuit haar plaats in de sektie Vrouw Kerk en Samenleving (VKS) gedurende de eerste twaalf jaar als een katalysator heeft gewerkt, vertelt dat haar bezoek aan de WR-conferentie *Human Rights and Mission* in 1979 buitengewoon belangrijk is geweest voor het verstaan van haar werk als studiesecretaris. Op die conferentie ontmoetten niet alleen vrouwen elkaar die door hun kerken waren afgevaardigd, maar er waren ook vrouwen die zelf slachtoffer waren van geweld op allerlei gebied: sexueel geweld, politiek geweld, martelingen. Tegelijkertijd waren er vrouwen die hulp verleenden aan deze vrouwen en werkten in Blijf-van-mijn-lijfhuizen in Australië en Engeland. Daar ook lieten vrouwelijke religieuzen zich horen die werkten in de Filippijnen en zelf werkten aan de bewustwording van Filipijnse vrouwen en demonstraties organiseerden tegen de bulldozers, die alweer nieuwe terreinen wilden ontginnen om er fabrieken te bouwen voor de multinationals. Wat nooit eerder was gebeurd in kerkelijke vergaderingen, bij monde van de slachtoffers zelf, kwam de onmiddellijke lijfelijke pijn en het lijfelijk verzet op tafel.

Deze methode van onmiddellijke confrontatie en ontmoeting met de problemen is de methode die tot nu toe nog steeds wordt gebruikt in de vrouw-en-geloofbeweging in Nederland. Een goed voorbeeld daarvan is de treurige weg die veel bijstandsvrouwen in de loop van de jaren tachtig op kerkelijke vergaderingen en gemeenteavonden hebben willen afleggen, omdat kerkmensen vaak in kringen verkeren waar men geen weet heeft of had van het bestaan van bijstandsvrouwen.

Vanuit die directe confrontatie ontstaat kennis en solidariteit.

De voorbeeldfunctie die van de WR-conferentie *Human Rights and Mission* uitging, is dat als de kerk op zo'n manier luistert naar slachtoffers en mensen die solidair met hen zijn, dat die kerk dan niet een gesloten gemeenschap is, waarin men alleen maar over het evangelie spreekt, nee daar werd ervaren hoe een gemeenschap open behoort te zijn naar mensen die bezig zijn met gerechtigheid en met mensen die slachtoffer zijn.

Mevrouw Stokvis is als vrouw, die van de Raad van Kerken de opdracht had de vrouw-en-geloofbeweging in Nederland op te zetten en te coördineren, ook teruggekomen met een verwijt van de zogenaamde derde-wereldvrouwen aan de zogenaamde eerste-wereldvrouwen. Zij verweten hen hun onwetendheid. Ze zeiden: 'Jullie weten niets. Jullie zijn je politiek absoluut niet bewust van je situatie. Wij willen dat jullie weten'.
Dit verwijt is in de vrouw-en-geloofbeweging een soort nieuw geweten geworden dat zich vormt, langzaam, veel te langzaam soms, maar in sommige kringen is het toch een leidraad geworden en daarvoor hebben alweer de bijstandsvrouwen vooral de aanzet gegeven.

Eigenlijk ben ik al aan het tweede punt van mijn uiteenzetting begonnen als het gaat over de ontwikkeling van de beweging en de relatie met de kerken, nu ik een paar keer de bijstandsvrouwen heb genoemd. Uit het contact met en de bijstandsvrouwen is ontstaan het projekt kerkvrouwen/bijstandsvrouwen waarin uw raad, ook dankzij de inzet van enkele mannen, een fors aandeel heeft.

Anders is het gelopen met het pastoraat aan vrouwen. Omdat ik daar zelf ruim tien jaar intensief bij betrokken ben geweest, en dit nog steeds een heikel punt is, wil ik daar op in gaan als voorbeeld van de vrouw-en-geloofbeweging in relatie tot de kerken.

Vanuit deze vorm van theologiseren door vrouwen is in Nederland sinds 1979 een begin gemaakt met vormen van vrouwenpastoraat. Pastoraat van vrouwen aan vrouwen. Het bleek aan het eind van de jaren zeventig, toen meer en meer huwelijken werden ontbonden, maar ook in verband met de totale relatie tot de kerkelijke gemeenschap, dat vrouwen t.a.v. het pastoraat heel andere ideeën en verwachtingen hadden dan de kerken — pastores, ouderlingen en kerkordes — beloofden en in praktijk brachten. Ik maakte in die jaren deel uit van een groepje vrouwen die vanuit feministisch-theologische scholing en vorming een enquête hebben gehouden over vrouwen en pastoraat in opdracht van de Raad van Kerken in Nederland. Dat onderzoek heeft opzienbarend materiaal opgeleverd over onderwerpen als:

- verwachtingen en beleving van het huwelijk, seksualiteit
- seksualiteit
- trouw
- jezelf durven zijn in een relatie
- de rol van de kerk[30]

Uit het boekje dat ik daarover heb mogen samenstellen, blijkt dat vrouwen, variërend in leeftijd van 20 tot 70 jaar, hun eigenheid als mens moesten verbergen omdat zij zich als vrouw in een door de samenleving en godsdienst van en voor haar gevormd patroon diende te gedragen. Binnen relaties was er heel vaak iets mis en ging er ontzettend veel mis, maar er werd nooit over gesproken.

Toen wij 85 van de 100 zeer gericht uitgezette enquêteformulieren terugkregen, waren er aan de vragenlijsten soms meer dan tien vol geschreven vellen toegevoegd. Het doorlezen daarvan was zeer emotioneel en wij vroegen ons af of er nog wel één relatie in Nederland deugde. Uit de verhalen van vrouwen bleek dat, als problemen in relaties toevallig eens naar buiten kwamen en de kerk er aan te pas moest komen, in welke vorm of persoon dan ook, dan ervoeren vrouwen op een zeer enkele uitzondering na, steeds dat er met haar positie als vrouw geen rekening werd gehouden. Dat zij zich steeds moest aanpassen aan het bestaande rolpatroon en dat hulpverlening in feite betekende: zich aanpassen aan de bestaande orde die door mannelijke beleidsmakers en ideeënvormgevers door de

[30] Delhaas, Sieth, *Vrouwen spreken zich uit over huwelijk, relaties en pastoraat. Een blikopener* (Amersfoort/Voorburg 1982)

eeuwen zijn gemaakt, die absoluut niet aansloten bij hedendaagse verhoudingen en de belevingswereld van vrouwen.

Vanuit het resultaat van deze enquête hebben wij vanuit de vrouw-en-geloofbeweging twee dingen gedaan:

- wij hebben gesprekken aangevraagd met de diverse kerken om te pleiten voor vormen van vrouwenpastoraat omdat het bestaande pastoraat absoluut niet aansloot bij de positie, noden en verlangens van vrouwen;
- met een aantal vrouwen werkzaam bij het PSVG en de KSBR, de protestantse en de katholieke bureaus voor sexualiteit en relaties, is er een werkgroep gevormd voor vrouwenpastoraat.

Vanuit die groep hebben wij door de jaren tachtig heen aan grote aantallen vrouwen cursussen gegeven en hen getraind voor situaties uitlopend op vrouwenpastoraat. (verwijzen naar de Blikopener, pag. 90).

Het contact met de Kerken daarentegen liep stroef of lukte helemaal niet, omdat de kerkleiding de inhoud van het boekje meestal veel te vér gaand vond en dus voorbij ging aan de uitspraken van vrouwen zelf.
Ik heb in die tijd samen met een vertegenwoordigster van de PSVG vanuit de werkgroep vrouwenpastoraat, die aan de sektie VKS was verbonden, die gesprekken gevoerd onder andere met de Raad voor de Herderlijke Zorg en de Raad voor het Gezin, samen met de Gereformeerde Deputaten. Die gesprekken zijn in 1987 door ons afgebroken omdat de gesprekspartners destijds absoluut het belang en de noodzaak van onze aktiviteiten ontkenden met de opmerking dat het allemaal wel meeviel. Maar het zag er ernstiger uit dan wie dan ook kon vermoeden.

Zoals u weet kwam door het werk van de vrouwenbeweging aan het begin van de jaren tachtig langzamerhand een overstelpende hoeveelheid verhalen los van incest-overlevenden. Binnen het godsdienstig kader hadden Annie Imbens en Ineke Jonker daarover al in 1985 een boek geschreven.[31] Vanuit de vrouw-en-geloofbeweging en de
feministische theologie is het pastoraat aan incest-overlevenden onmiddellijk opgepakt en is men opnieuw druk gaan uitoefenen op de kerken.

Na een jarenlang gevecht met de kerken om hen van de ernst van de verhalen te overtuigen en seksualiteit eindelijk ook eens binnen de godsdienst aan de orde te stellen, en dan vooral de onthutsende gevolgen van een negatieve benadering van de seksualiteit, wordt er sinds kort vanuit de drie grote kerken in samenwerking met het vrouwenpastoraat ook echt beleid gemaakt om incest-overlevenden bij te staan en adequate voorlichting en scholing te geven aan pastores en priesters.

Een andere vorm van onderling pastoraat is vanaf het eind van de jaren tachtig opgezet door vrouwen die een relatie hebben of hadden met een rooms-katholieke priester, de zogenaamde priestervriendinnen. Door de eeuwen heen zijn ook deze vrouwen het slachtoffer geworden van clericalisme en celibaat en hebben deze vrouwen moeten zwijgen en soms -of misschien wel meestal — onder de meest belabberde en rechteloze omstandigheden. Maar van de kant van de officiële kerk wordt dit nog steeds doodgezwegen.

---

[31] Imbens, Annie en Ineke Jonker, *Godsdienst en incest* (Amersfoort 1985)

Ik spreek hier van relaties met allerlei verschillende kerken door elkaar omdat de christelijke feministische beweging vanaf het begin in haar wezen een oecumenische beweging is, die er van uitgaat dat vrouwen, doordat zij binnen kerken en theologie geen zeggenschap hadden, geen deel hebben aan kerkelijke scheuringen en twistpunten.

Om terug te komen op het pastoraat — en laten we hopen dat dit ongeveer het laatste is van de ellende — sinds eind vorig jaar is pas goed het misbruik door pastores en priesters van vrouwen uit hun gemeente of parochie aan het licht gekomen. De vrouw-en-ge- loofbeweging heeft ook hier weer het initiatief genomen en zij heeft vrouwen opgeroepen met hun verhaal naar buiten te komen zodat binnen de kerken deze misstanden kunnen worden aangepakt.

Het is al met al een treurige lijst die het resultaat is van de inhumane cultuurbepaalde machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen.[32] Een machtsongelijkheid die zich uitstrekt tot in de verste uithoeken van alles wat met onze samenleving, onze godsdienst en onze werkelijkheid te maken heeft.

En dan kom ik bij het derde punt: de plaats van de vrouw-en-geloofbeweging als *vrouwenkerk*. Het woord vrouwenkerk is vanuit de feministische praktijk in Amerika overgenomen in Nederland. Vrouwenkerk is niet een aparte kerk voor vrouwen. In de Verenigde Staten Zijn groepen vrouwen, vooral vanuit rooms-katholieke achtergrond, begonnen zich te oefenen in liturgie: in gebed, theologische reflectie en eredienst, gecombineerd met een transformerende sociale praktijk. Het accent ligt op de bevrijding van vrouwen in kerk en samenleving. In die bijeenkomsten worden vaak nieuwe rituelen ontwikkeld, die binnen de patriarchale liturgie zijn verwaarloosd: genezende riten bij of na sexueel geweld, na een abortus of een miskraam, afrondende liturgieën na echtscheiding of na het verlaten van een kloostergemeenschap of een ander belangrijk punt in het leven. Vrouwenkerk heeft in Nederland vorm gekregen onder andere in de ruimte die vrouwen voor zichzelf claimen dwars door de kerken heen.
Dan denk ik aan het netwerk vrouw-kerk-beleid op landelijk niveau, aan het feministisch netwerk vrouw, geloof en maatschappij Zuid Nederland waar theologes, beroepskrachten, vrijwilligers, religieuzen en kaderleden regelmatig binnen haar eigen groep bijeenkomen en eenmaal per jaar een studiedag beleggen, in de honderden plaatselijke vrouwen-en-geloof groepen in Nederland.
Maar vrouwenkerk heeft vooral vorm gekregen in de twee oecumenische vrouwensynodes van 1987 en 1992, waarin vrouwen naar de kerken, kerkelijke organen, maar ook naar de samenleving toe hun voorstellen en voorwaarden kenbaar hebben gemaakt.

Vrouwenkerk is voor talloze vrouwen die zich in de bestaande kerken niet meer kunnen vinden, omdat voor haar de grens van de toelaatbare tolerantie is bereikt, een alternatief. Een plek waar vrouwen haar eigen structuren scheppen. Dat kan zijn in de vorm van cursussen, gespreksgroepen, een opleiding, leesgroepen. Helaas zijn de erediensten, de liturgische vieringen dan vaak wel weggevallen, maar beter niets dan een viering waarin je niet wordt aangesproken.

Deze kerk-verlatende vrouwen vormen een andere groep dan die vrouwen en mannen die uit desinteresse de afgelopen jaren de kerken hebben verlaten en in het niets verdwijnen.

---

[32] Komter, Aafke, *De macht van de vanzelfsprekendheid* (‘s Gravenhage 1985)

Aan de andere kant heeft juist het bevrijdende licht dat feministische theologie, die tegelijkertijd een bevrijdingstheologie is, werpt op het religieuze, nieuwe mogelijkheden laten zien van de spirituele kant van het leven. Een kant die vanuit de kerken vaak onzichtbaar blijft.

Andere vrouwen gaan door die nieuwe theologie juist hoopvol verder binnen de oude kaders van kerk en christendom en proberen van binnen uit en met gebruikmaking van kerkelijke organen en instanties veranderingen aan te brengen. Veranderingen die niet alleen heilzaam zijn voor vrouwen, maar ook voor mannen als die ervoor open willen staan. Maar de vraag blijft hoe lang houden zij het vol als kerken niet wensen te luisteren.

Als u in het overzicht kijkt dat ik u heb gegeven van de vrouw-en-geloofbeweging in relatie tot de Wereldraad van Kerken, aan de linkerkant en de kerken aan de rechterkant dan is daar een hele mentaliteitsgeschiedenis in geschreven.

Als u mijn verhaal wilt gebruiken bij uw adviezen aan uw kerk, dan zou ik u in overweging willen geven eens na te gaan hoe het verloop is geweest binnen de Wereldraad in haar verhouding tot de vrouwenbeweging. En ook de vierde kolom, de kerken in haar relatie tot de vrouwenbeweging. Als u bijvoorbeeld kijkt naar pagina 93 bovenaan, dan ziet u staan: rooms katholiek, hervormd en gereformeerde kerken trekken financiën VKS in. Die intrekking heeft veel kwaad bloed gezet bij vrouwen. Dat bureau, die sektie, wordt nu betaald door de Remonstrantse kerken.

Het gevolg van de intrekking van die financiën is geweest

a. dat het veel vrouwen duidelijk werd hoe de verhouding van de kerken in feite naar vrouwen toe is, en hoeveel vrouwen de kerken waard zijn, en
b. dat een groep vrouwen in Rotterdam en omstreken in 1987 het Fonds voor de Zaken van Vrouw en Kerk heeft opgericht. (U ziet het links van de mededeling onder de kerken staan), en dat veel vrouwen nu een deel van of hun gehele kerkelijke bijdrage aan het fonds betalen om in eigen behoeften van de beweging te voorzien.

Wat meer naar beneden: Hervormd Evangelisch Beraad (HEB) financiert ‘t Spint te Deventer. Een centraal punt in Overijssel van waaruit allerlei cursussen en activiteiten werden ondernomen om vrouwen vanuit een f.t. achtergrond te scholen en te aktiveren in relatie tot de kerken. In 1991 is ‘t Spint opgeheven, omdat het project voorbij was.

Zo zijn er binnen de kerken, oecumenisch gezien, talloze kortlopende projecten, die na twee of drie jaar worden opgeheven. Vrouwen zien dit als een in feite niet onderkennen door de kerken van de enorme achterstand die vrouwen hebben opgelopen tijden de afgelopen eeuwen enerzijds, maar dat nu, anderzijds vrouwen de gelegenheid niet wordt gegund binnen die kerkelijke ruimte zich te oefenen en veranderingen uit te proberen en die zo mogelijk te doen integreren in de kerken.

Heel wat jonge vrouwen hebben feministische theologie gestudeerd de laatste jaren. Ze krijgen vaak baantjes in kortlopende projecten en staan na twee drie jaar weer op straat. Ons Netwerk in Zuid Nederland zit er vol mee. Die vrouwen raken overwerkt, staan onder grote druk en voelen dat hun opdrachtgevers niet echt achter hen staan. Die vrouwen verdwijnen vroeg of laat naar het bedrijfsleven en houden de kerk absoluut voor gezien, of zij gaan hun deskundigheid aanwenden voor religieuze praktijken die niets meer met de kerken te maken hebben.

Ik kan u verklappen, dat wij als Netwerk Zuid Nederland van Vrouw-Geloof en Leven (VGL) voor oktober een afspraak hebben gemaakt met een man uit het bedrijfsleven, die ons komt helpen hoe wij binnen het bedrijfsleven sponsors kunnen vinden om ons werk te betalen, omdat de kerken ons geen vaste bodem onder de voeten bieden.

Zonder dat ik de vraag wil stellen vanuit ethisch-theologische kant in de zin van: hoe gaat de kerkleiding met haar gelovigen om, wil ik de vraag heel praktisch formuleren: hoe zuinig zijn de kerken op de helft van haar leden?

Ecofeminisme en spiritualiteit (1993)

Sieth Delhaas

Vrouwenecclesia – Antwerpen-Berchem, 23 oktober 1993

Inleiding

Uit het rijtje onderwerpen over spiritualiteit heb ik ook het thema ecofeminisme gekozen. Het leek mij een interessant onderwerp omdat ik al vanaf het verschijnen van het Rapport van Rome in 1972 hevig geïnteresseerd ben in en me betrokken voel bij alles wat met het milieu te maken heeft.

Als leeswerk vooraf heb ik jullie het stuk gegeven van Marijke Colle, niet wetend dat zij een Belgische is. Dat komt dus mooi uit. Hoewel er bij het stuk allerlei vragen te stellen zijn, vind ik het een duidelijk overzicht geven van wat onder ecofeminisme wordt verstaan en welke geschiedenis het woord en de beweging heeft.

In het Nederlands taalgebied is er veel minder over geschreven dan in het Engels. Vorig jaar heb ik ter gelegenheid van het afscheid van professor Mary Grey (Engelse) van de speciale leerstoel Feminisme en Christendom in Nijmegen meegedaan met een aantal werkcolleges met de titel: Een feministische ecologische theologie van de kerk.

Uit enkele artikelen, die wij in die colleges bespraken, wil ik jullie vandaag het één en ander doorgeven. Maar eerst, de visie van twee Nederlandse feministische theologes.

Uitbuiting

In ‘Zijwind’, nr. 1, 1993 schrijft Birgit Verstappen over uitgangspunten voor een ecologische theologie ‘Eeuwig plastic leven’. Ze constateert dat het grenzeloos uitbuiten van de niet menselijke natuur uit blijkt te lopen op een nachtmerrie. Uitbuiting van de natuur hangt samen, dat wisten we al een tijdje, met het dualistische denken dat in onze westerse cultuur sinds het begin van de 17e eeuw meer en meer de overhand heeft gekregen. Door verstand en lichaam, natuur en cultuur, man en vrouw, leven en dood als paren tegenover elkaar te stellen en door aan het één meer waarde te hechten dan aan het ander, is er een ongelijkwaardigheid ontstaan waardoor het ene deel van de tegenstelling tot overheersing en uitbuiting van het andere is overgegaan. Ten diepste wordt in dat dualisme het aardse leven, met daarin opgesloten verandering, verval en eindigheid, afgewezen ten gunste van het streven naar eeuwig leven.
Het ontstaan van een spiritualiteit, bijvoorbeeld spiritualiteit waarin de ascese en het celibaat

hoog staan aangeschreven, zo'n spiritualiteit die geen raakvlak meer heeft met de aardse werkelijkheid, wordt daarom een leugen. Zo'n spiritualiteit kan eenvoudig niet bestaan.

Verstappen noemt in haar artikel nogal wat voorbeelden die wij de laatste jaren regelmatig in de kranten en op de televisie tegenkomen. Hoe het dualistisch denken heeft geleid tot een verwording van het leven: experimenten met dieren en vandaar uit naar de experimenten die er gebeuren met voortplantingstechnieken bij mensen.

Die ontwikkelingen, zegt Verstappen, moeten gevolgen hebben voor onze manier van theologiseren, dat wil zeggen: ons nadenken over God, of over het heil van mensen, of over de zin van het leven. Het is maar hoe je het woord theologie wilt invullen. Zij zegt dat de negatieve omgang met de natuur het gevolg is van het feit dat mensen God boven aan de ladder hebben geplaatst, volledig los van zijn schepping. Dus bijvoorbeeld: God als almachtige zien die alles vanuit de verte bestuurt. (In dit geval kun je niet spreken over háár schepping). Door die afstand is alles wat met de aarde te maken heeft tot ding geworden. En al die dingen zijn om te zetten in geld.

Een tegenmogelijkheid zou zijn te theologiseren vanuit het idee dat God in alles en iedereen is. Een gedachte die door steeds meer hedendaagse theologen wordt uitgewerkt. Zij pleit ervoor als je van die idee uitgaat niet meer over God of Godin te spreken in menselijke beelden omdat dan het gevaar groot is dat aan de mens een speciale, duidelijk van de rest van de schepping te onderscheiden, plaats wordt toegekend. Hierdoor zouden opnieuw de belangen van de mens weer de doorslag geven. Ook het spreken over de mens als rentmeester van God die de natuur beheert is een gevaarlijke factor, zoals het verleden en heden ons leert. Vanuit de vrouw gezien zit er in dit woord rentmeester en beheren te veel mannelijke zeggenschap. Denk ik.
Verstappen pleit, ervoor dat al deze begrippen opnieuw worden uitgewerkt om de eigen intrinsieke waarde van de natuur te waarborgen. Dat zou wel eens kunnen betekenen, dat menselijke belangen moeten wijken voor de belangen van de niet-menselijke natuur. Verstappen haalt het woord *interdependentie* aan dat betekent dat alles met alles samenhangt. Het is dus een waandenkbeeld, dat de mens los van de natuur zou kunnen functioneren.

De dood die aanwezig is in de huidige wetenschap en in de industrie op het gebied van manipulatie met plantenzaden, dierlijk en menselijk leven moeten wij, volgens Verstappen bevechten met alle kracht en liefde die in ons is. Daarbij moeten wij ons gesteund weten door een spiritualiteit die onze blik op onze aardse werkelijkheid gericht houdt, opdat leven hier en nu mogelijk wordt.

Verwantschap

De tweede theologe die ik noem is Lies Sluis, in de praktijk ziekenhuispastor, die in een artikel in *de Bazuin* stelt, dat de doelstellingen van de ecologische en de feministische bewegingen nauw verwant zijn met elkaar. Zij pakt onmiddellijk de koe bij de horens en zegt: er bestaat een opvallende gelijkenis tussen de manier waarop er in onze cultuur wordt omgesprongen met de natuur en met vrouwen. De natuur, aarde, lucht, water, al die elementen die we nodig hebben om in leven te blijven, worden op grote schaal vervuild, verminkt, geëxploiteerd. – Ik zal daarop vooral terugkomen bij de Indiaanse spiritualiteit. - Vrouwen worden vernederd, misbruikt en als tweederangs wezens beschouwd. Zowel moeder

aarde als aardse moeders vallen ten prooi aan agressie en vernedering. Die verbinding geeft ook de samenhang aan tussen twee belangrijke hedendaagse cultuurkritische bewegingen, te weten het feminisme en de milieubeweging.

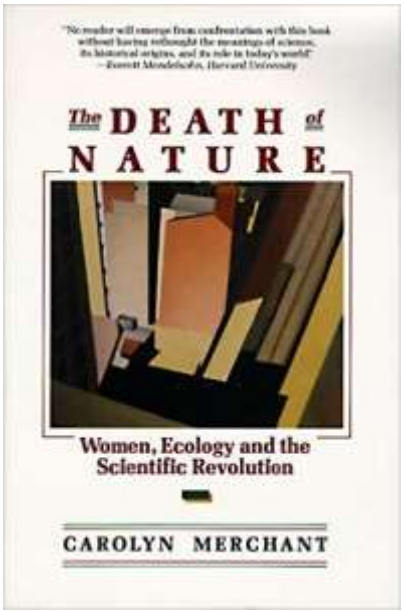

Sluis verwijst naar het boek van de Amerikaanse Carolyn Merchant *The death of nature*, waarin vooral verwezen wordt naar dezelfde beelden die door de eeuwen heen voor vrouwen en de natuur in de taal worden gebruikt.

Aan de hand van het beroemde boek *Gullivers reizen,* dat in 1726 verscheen, zegt de hedendaagse filosoof Hans Achterhuis al over die tijd: 'In een wereld die één groot vliegend mechaniek is geworden, volstrekt gereguleerd door wetenschap en technologie, is er voor vrouwen en het vrouwelijke geen plaats meer. Niet alleen moeder aarde is vernietigd, ook concrete vrouwen worden er gemarginaliseerd. Lies Sluis toont in een opsomming in haar artikel aan, dat voordat in onze westerse wereld rond 1600 de fatale technologische natuur en vrouwvijandige ontwikkelingen begonnen, mensen van allerlei culturen duizenden jaren lang geleefd hebben in grote verbondenheid met de natuur als een levend organisme. Het natuurgebeuren had de trekken in zich van leven en dood, van orde en chaos en werd om die reden met heilig ontzag tegemoet getreden.
Zowel het leven brengende als het vernietigende aspect van de natuur — zoals bij natuurrampen — boezemde de mensen ontzag in en maakte dat men moeder aarde met het nodige ontzag tegemoet trad.

Een typerend voorbeeld van het respect voor Moeder Aarde is de terughoudendheid die lang bestond voor mijnbouw op grote schaal. Mineralen en metalen kwamen, zo zag men het toen, tot rijping in de baarmoeder van de aarde. De mijnen werden vergeleken met de vagina en het smelten van de metalen in de kunstmatige baarmoeder van een oven, werd beschouwd als een soort abortus, een vroegtijdige onderbreking van een natuurlijk groeiproces. Het gold dan ook als hoogst ongepast om in de buik van moeder aarde naar goud te zoeken De Romeinse schrijver Plinius, beschouwde, een halve eeuw na Chr., aardbevingen als een uiting van verontwaardiging van Moeder Aarde. Hij vraagt zich af: 'Wanneer zal het einde zijn van het op deze manier uitputten van de aarde en tot welk punt zal hebzucht uiteindelijk doordringen?'

Veel later, na de Middeleeuwen brengen de ontdekkingen van nieuwe werelddelen als het ware een versnelling aan in het ongegeneerd omgaan met aarde en natuur in het algemeen. In het spoor van de moderne wetenschap die rond 1600 ontstaat, ontstaan er heel andere opvattingen over de natuur. Men gaat over van een organische kijk op de natuur naar een mechanische kijk. De natuur en de aarde worden dan niet meer gezien als een levend — vrouwelijk — lichaam, maar als een dode machine. Je kunt hem, op gang zetten, beheersen, besturen door kracht van buitenaf, door wetenschap en techniek.
Meer en meer probeert de mens de natuur naar zijn hand te zetten, in het bedwingen van de natuur worden opnieuw vergelijkingen met de vrouw gemaakt. De 'onberekenbare' kanten van de natuur, — waarbij de natuur wordt vergeleken met de zogenaamde gulzigheid en seksuele onverzadigbaarheid van vrouwen — moeten worden bedwongen. De houding van

terughoudendheid en respect voor de natuur is in enkele decennia veranderd tot een houding van brutaliteit en uitbuiting.

In een gedicht dat vlak na de ontdekking van Amerika wordt geschreven door een Engelsman en waarin sprake is van de kostbare bodemschatten die Amerika heeft gaat het zo:

> *Laat mijn zwervende handen hun gang gaan*
> *voor, achter, tussen, boven onder*
> *oh, mijn Amerika, mijn nieuw gevonden land.*

Vrouwbeelden

De graaiende handen van goudzoekers en kapitalisten worden hierin brutaal aangehaald. Het geeft te denken dat precies in de tijd van de ontdekking van Amerika in 1492, ook de heksenvervolgingen rond 1480 op gang komen en tot ver in de zeventiende eeuw duren. De grilligheid, de onberekenbaarheid, het vernietigende en de passiviteit van de natuur worden steeds vaker benoemd als typisch vrouwelijke eigenschappen. Zij komen overeen met de bedreiging die mannen ervoeren van vrouwen en het vrouwelijke. De kerk, zowel de rooms-katholieke als de protestantse kerken hebben in die beeldvorming een grote rol gespeeld.[33]

De vrouw die men beschouwde als veroorzaakster van het kwaad en als een bedreiging voor de man, theologisch onderbouwd met een bepaalde uitleg van het zondevalverhaal uit Genesis 3, moest op haar plaats gezet worden en onder controle gehouden. Evenzo de natuur door de wetenschap en de technologie.

In het boek en alles zal worden herschapen van prof. Catharina Halkes, schrijft deze ‘Eerlijk gezegd ben ik zelf nogal geschokt door de ontdekking dat het beeld van de natuur als een ‘zij’ en over de vrouw als ‘natuur’ zo funest heeft, gewerkt en nog altijd werkzaam is in onze cultuur. Door de associaties met veroveren en bezitten, overheersen, tot ding maken, met geesteloosheid en passiviteit, met onberekenbaarheid en irrationaliteit, zijn zowel de natuur als de vrouw tot in hun kern geschonden”.

De vrouwenbeweging en de milieubeweging, vervolgt Lies Sluis haar artikel in *de Bazuin,* zijn elk op haar eigen manier in touw om een keer te brengen in het lot van vrouwen en de natuur. Beide bewegingen zijn op dit moment de meest radicale vormen van kritiek op de manier waarop onze maatschappij met mensen en de natuur, de schepping omgaat.

Zij vindt dat de milieubeweging niet alleen maar bezig is met de vraag; hoe kunnen wij als mensen overleven, maar, zegt ze; de milieubeweging heeft oog voor de eigenwaarde de meerwaarde zou ik zeggen van de natuur. Deze beweging kijkt ook naar de houding en het gedrag van mensen: namelijk het roofzuchtige gedrag van mensen dat op uitbuiting is gericht.

---

[33] Delhaas, Sieth, Een protestantse non. Katharina von Bora (Kampen 1989) en Léne Dresen Coenders, *Het verbond van heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd* (Baarn 1983)

De vrouwenbeweging op haar beurt gaat een stap verder dan alleen maar te streven naar emancipatie voor vrouwen. Als emancipatie niet naar meer zou streven dan naar een gelijke plaats van vrouwen in een mannenwereld, dan laat ze de door mannen misvormde wereld van vandaag buiten de discussie. Omdat beide bewegingen verder gaan dan hun eigen en eerste belang vormen zij een belangrijke verwantschap namelijk: de hiërarchische structuren, die gepaard gaan met dominantie en agressief gedrag dienen te worden afgebroken. Daarvoor in de plaats moet een grotere verbondenheid komen en gelijkwaardigheid. Natuur en vrouwen worden dan niet langer uitgebuit en misbruikt.

Als je het zo bekijkt is het inderdaad niet meer dan een manier van opvattingen. Zou het zo eenvoudig zijn?

Als laatste — en dat idee komt van de antropoloog Ton Lemaire — is het zelfs zo, dat de patriarchale civilisatie — dus de verwetenschappelijking en vertechnologisering van de natuur – niet alleen de natuur als vrouw en de vrouw als natuur heeft onderdrukt, maar daarmee heeft de man het zogenaamd vrouwelijke in zichzelf ook weggedrukt.

Als we nu even in gedachten teruggaan naar het artikel van Marijke Colle, dan zijn er al een heel aantal meningen en visies op ecologie en feminisme naar voren gekomen.

Voor de discussie blijft de vraag: wat heeft dit alles nu te maken met spiritualiteit?

Indiaanse spiritualiteit (1993)

Sieth Delhaas

Vrouwenecclesia – Antwerpen, 20 november 1993

Inleiding

Wat gaan we vandaag doen?
We zijn begonnen met de vijf punten waarop spiritualiteit is gebaseerd.
Deze tweede dag gaat over ecofeminisme. Hoe je aspecten van spiritualiteit kunt misbruiken. Moeder Aarde losmaken van de maatschappelijke realiteit. Natuur losmaken van politiek. Dan schiet je als mensen niets op. Daarom kijken we naar Indianen, daar vind ik een evenwicht, waarvan wij iets te leren hebben.
Wij kunnen geen Indiaantje gaan spelen. Zijn dat niet. Maar wat kunnen we leren? Hoe kunnen we dat van hen wellicht in ons leven integreren, of op zoek gaan naar een eigen spiritualiteit.

Vandaag ook bij elkaar brengen wat we hebben gedaan.
Probeer met een woord te omschrijven wat je ervaart aan het stuk van Rigoberta Menchu.
Idem: wat je ervaart bij wat de Indiaan in de video zegt.
Oefeningen: beweging, waar voel je je het beste bij; doorstromen, doorgaan.
Vanuit die woorden tekening maken, kleuren spiritualiteit.
We zijn begonnen met in woorden uit te drukken, nu naar de emotie in kleur, lijnen of zo.
Kijk nog eens naar vijf punten: mystieke beleving.
Als we klaar zijn: in het kort weergeven wat heb je eraan beleefd. Wat zegt je tekening?

Wat is er fout in onze cultuur?

Waarom heb ik gekozen voor de Indiaanse spiritualiteit? Dat heeft te maken met mijn verblijf in de Verenigde Staten in 1992 voor de Eureopean Peace Pilgrimage (EPP) en de ontmoeting met verschillende Indiaanse volken.

Wat jullie hebben gelezen in het hoofdstuk uit het boek van Rigoberta Menchu komt overeen met wat ik hoorde en zag bij de Western Shoshones wonend in de Nevada woestijn, met wie ik vooral de laatste drie weken van onze pelgrimage optrok. En met het artikel over Paula Gunn Allen.

Ik ben ik er trots op dat ik door het reservaat van de Laguna-Indianen heb gelopen en er me onderweg bewust van was, er over kan nadenken dat Paula Gunn Allen daar heeft gewoond. In die onmetelijk eenzame half-woestijn met de kleine huisjes van klei en dat zo’n vrouw dan toch op een universiteit terecht komt. Ons vertelt over haar leven.

Toen ik naar de Verenigde Staten vertrok had ik voor mezelf een vraag geformuleerd waarmee ik daar bezig wilde zijn. Waarop ik een antwoord wilde vinden.
Maar waarmee ik, eenmaal terug in Nederland, verder wilde gaan.
Daarom heb ik ook gekozen om in de serie van de vrouwenecclesia een inleiding te houden met betrekking tot Indiaanse spiritualiteit. Ik kan dat alleen maar doen in relatie tot onze West-Europese verhouding tot de Indiaanse volkeren.

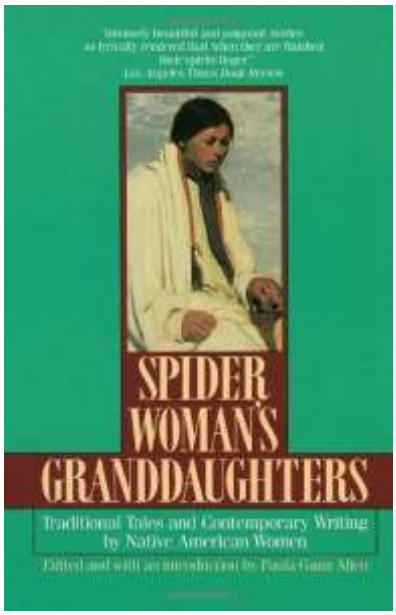

Die vraag luidt zo:

> *Wat is er fout in/aan onze cultuur en/of godsdienst dat Europeanen, komend vanuit die cultuur en godsdienst, zulke moordpartijen aanrichtten, roofden en onderdrukten zoals zij deden en doen onder — in dit geval — de inheemse bevolking van het Amerikaanse continent sinds de óntdekking van Amerika in 1492?*

Die vraag houdt me ook bezig omdat op ons continent en elders in de wereld de vernietigende krachten doorgaan. Tegelijkertijd zie je, dat wat Europeanen vanuit hun cultuur naar het Amerikaanse continent brachten — ondernemingslust, godsdienst, mensvisie etc. — in verhevigde mate bij ons terugkomt. Het meest onschuldige is de kerstman. Het meest nachtmerrieachtige voorbeeld zijn kernbommen en kernenergie.

Met die last heb ik de eerste vier weken gelopen. En die last werd steeds zwaarder. Ik las in mijn tent People's History of the United States van Howard Zinn. Daarin wordt de geschiedenis van de Verenigde Staten beschreven. Niet alleen over de strijd van op winst en rijkdom beluste Europeanen tegen de indianen, maar ook tegen de 'negers' en de eigen arme blanken. Dan wordt die vraag steeds sterker: zit er iets in onze cultuur, in onze godsdienst dat ons Europeanen zo moord- en roofzuchtig maakt?

In Flagstaff, een kleine plaats in de staat Arizona werden we ontvangen door een groep Amerikanen die contacten hadden met een Indiaanse sundancer. 's Avonds kwamen we in een zaal bij elkaar. We stonden in een kring. Indianen komen altijd in een kring bij elkaar, een oeroud symbool, waarop we straks nog terugkomen. De sundancer begon ons toe te spreken. Een sundancer is — wat wij zouden noemen — een soort liturg in een religieuze plechtigheid. Hij begeleidt mensen bij de dans, de rituele dansen, tijdens de bijeenkomsten. Hij liep door de kring op en neer en hij begon ons te vertellen hoe blij hij was met wat wij deden. Dat wij onze huizen, onze families hadden verlaten om dit voor hen te doen. De drie doelen waren: stoppen met kernproeven, stoppen van de uraniumwinning en de landrechten van de Indianen eerbiedigen. Nog nooit was er een groep mensen voor hen opgekomen. Indianen hebben geen eigen lijnen naar de overheid, ook al mogen ze stemmen bij verkiezingen, want dat hangt samen met de organisatie van het kiesstelsel in de Verenigde Staten.
Wij brachten voor hen naar buiten waarin zij zelf nauwelijks worden gehoord.

Indiaanse spiritualiteit

Hier kwam ik voor de eerste keer in contact met de Indiaanse spiritualiteit. Terwijl ik mezelf onderdeel voelde van die Europese cultuur en godsdienst waarbij ik zoveel vragen had, stond

er een man tegenover ons, die geen spoor droeg van haat of verachting tegenover ons als Europeanen. Nee, zijn dankbaarheid, niet een onderdanige dankbaarheid, maar een oprechte dankbaarheid was als een zalf op mijn intens verdriet en mijn schaamte. Het klinkt misschien vreemd, maar als je geconfronteerd wordt met die vernedering, die nog steeds doorgaat, dan is er alleen maar schaamte. Ook al ben je er zelf niet rechtstreeks aan schuldig. Hoewel dat nog maar de vraag is.

Een ander punt van spiritualiteit: hij nam ook de last van mij af door te zeggen: jullie lopen hier en dat is wat jullie taak is. Meer kunnen jullie niet doen. Zij die jullie zien lopen en jullie ontmoeten, hebben de verantwoordelijkheid verder iets met jullie boodschap te doen.

Het derde punt van de Indiaanse spiritualiteit: hij heeft met ons gebeden tot de Great Creator. Want zei hij: we hebben allemaal dezelfde god. Ook daardoor werd ik getroffen. Want vanuit onze godsdienst is het toch meestal zo, dat anderen zich tot onze godsdienst moeten bekeren. En deze man die tot een volk behoort dat zoveel te lijden heeft gehad en nog, van de voormalige Europeanen, accepteert ons als gelijken. Samen bidden tot dezelfde god. Ik herinner me dat tijdens dat gebed mij de tranen langs de wangen liepen.

Zoiets heb ik in de kerk nooit meegemaakt en ik realiseerde me dat door deze onderneming van de pelgrimage, de politieke en spirituele beweging, ik religieus diep geraakt was.

Die avond heeft hij met zijn drum ons liederen geleerd en met ons gezongen en daartussendoor ons verteld over hun gebruiken.

Wij werden voor de volgende dag uitgenodigd voor een sweatlodge[34]

---

[34] Een Indiaanse traditie
De indianen zijn zich er van bewust dat Het Leven Gevend Principe, De Grote Geest, in alle levende wezens aanwezig is. In de planten, de dieren, de stenen, de rivieren, zelfs in ieder grassprietje. Grote natuurlijke krachten, zoals de kracht van Moeder Aarde, de Zon, de Maan en de Vier windrichtingen, spelen een belangrijke rol om alles in balans en verbinding met elkaar te houden.
Volgens de Indiaanse visie is de zweethut (Inipi) een microkosmos waarin de energieën van deze natuurlijke krachten aanwezig zijn en op ons inwerken. De Inipi reinigt niet alleen onze lichaam en geest, maar het maakt de geest ook wijzer. Het is een heilige plek waar we onze band met de aarde, de kosmos en onszelf hervinden en vernieuwen. Het oeroude ritueel wordt nog steeds uitgevoerd door de noord-Amerikaanse Indianen. Heilig Vuur heeft een nauwe band met de Lakota Sioux en enkele teamleden zijn door hen getraind in deze Indiaanse traditie en visie.
De zweethut is een koepelvormige constructie van wilgentakken, afgedekt met dekens en canvas. In het midden worden roodgloeiende stenen opgestapeld, waarna de toegang tot de hut dicht gaat. Je zit samen met de andere deelnemers en de begeleiders om de gloeiende stenen in een kring. Hierop wordt water gegoten, waardoor stoom ontstaat. De temperatuur in de hut stijgt. We zingen heilige liederen, ook eenvoudige liederen die iedereen snel kan meezingen. We bidden tot de Grote Geest voor onze verwanten, kinderen en alle mensen die ondersteuning nodig hebben, ziek zijn of in moeilijke omstandigheden verkeren. Voor het leven en de gelukkige dingen die we mogen ervaren, spreken we onze dankbaarheid uit. Pijn, frustratie, angst of verdriet kun je in deze zuiveringshut rustig uiten en door

Tijdens de menstruatie mochten vrouwen daar vroeger niet aan deelnemen, maar door het Amerikaanse *junkfood,* dat de Indianen ook eten, is het belangrijk dat vrouwen ook in die tijd de sweatlodge bezoeken.
Het bouwen van de sweatlodge is hard lichamelijk werk, vuur maken.
De deelnemers gaan de hut binnen volgens de baan van de zon.
Vervolgens wordt de lodge afgedekt met takken en aarde tot er volkomen duisternis is. Binnen wordt er door het vuur water verdampt met veel kruiden, er wordt gezongen, sommigen die er behoefte hebben bidden. En we blijven zolang we kunnen.
Sommigen gaan er uit als het te benauwd word en ze het zitten of de duisternis niet langer kan volhouden.

Mij heeft het diep ontroerd.
Uitgangspunt is: gooi je last op de rotsen, ga mee naar Great Creator.
Mij klonk het in de oren als de bijbeltekst: Gooi al je lasten op hem en hij zal u rust geven.

Daarna ben je doodmoe en voldaan tegelijk van dit fantastische reinigingsritueel in die speciale omgeving van woestijn en de onbekende natuur.
Vanaf die tijd heb ik anders gelopen, ik voelde niet meer die last van de schuld van Europa. Ik was ontlast en me intens bewust van het belang van wat wij ondernamen.

De Indianen zelf hebben door de eeuwen heen hun Indiaanse traditie opgegeven in de hoop te worden geaccepteerd door de Amerikaanse 'Europeanen'. Maar vooral in deze tijd, ook door de viering van het Columbusjaar probeert de oude rituelen weer in ere te herstellen, omdat zij inzien dat alleen daarin hun volken kunnen overleven.

Datzelfde verhaal hoorden wij terug toen we an het eind van onze pelgrimage in het gebied van de Western Shoshones kwamen.

Belangrijkste: elke ochtend kwam de zon op. Voor zonsopgang, geweldige ervaring. Nooit zo de zon gezien. Niet zon aanbidden, maar je er bewust van worden van het belang van de zon voor de groei. Niet als zonde god straft: maar als je dit of dat niet doet, gebeurt er dat. Ook de Thora gaat daarvan uit, besefte ik.
Welke uitleg heeft onze theologie daar aan gegeven?

Later kregen wij nog twee keer een sweatlodge aageboden. Daarvoor hebben wij al lopend door de woestijn ons eigen hout verzameld, want hout was er bijna niet meer te vinden in dit verlaten gebied.

Corbin Harney, de geestelijk leider vindt dat er meer gebeden moet worden.
Tijdens de viering van 500 j. onderdrukking op 10 oktober zal er een andere 500 jaar beginnen, is zijn overtuiging.

Je ziet bij Rigoberta Menchu dat ze volhoudt: ik vertel onze geheimen niet, want de blanken hebben ze altijd tegen ons gebruikt.

---

de aanwezige energieën laten helen. Onze harten openen zich en er ontstaat verbinding met elkaar en al onze verwanten. Zo kunnen we de hut verlaten met meer kracht, vreugde en in sterkere verbondenheid met onze ware natuur.
De helende werking en het spirituele karakter van de zweethut sluiten goed aan bij de behoefte die veel mensen tegenwoordig voelen aan spirituele ontwikkeling. Men zoekt genezing, oorspronkelijkheid en authenticiteit in een wereld die dit alles node mist.

De spiritual leader van de Western Shoshone zegt: ‘Ik vertel jullie onze geheimen, omdat ik denk dat alleen onze leefwijze — en dat is hun spiritualiteit — de wereld nog kan redden.

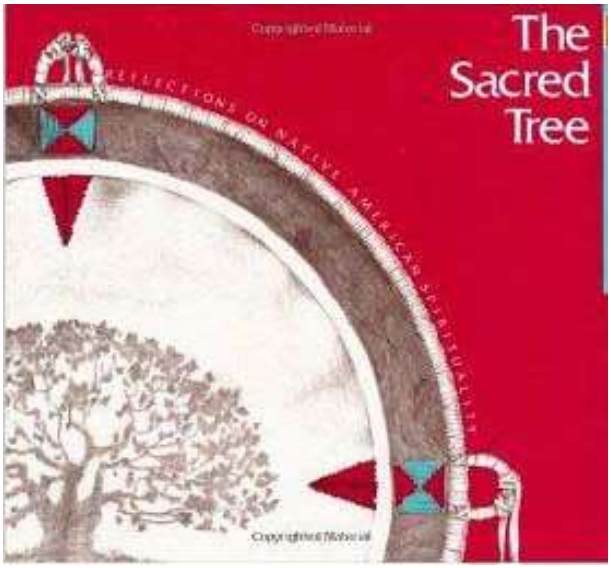

Daarom een boekje gekocht: The sacred tree — de heilige boom.[35]
Ik zie het als een soort catechisatieboekje, dat bestemd is voor de inheemse volken over de aarde wier heilige visioenen, dromen, gebeden, liederen, wijsheid, ervaring de basis en de levenswerkelijkheid vormen van de *sacred tree*.

Al gelijk in voorwoord valt mij op dat het in het Engels niet mogelijk om in m/v-taal uit te drukken. Daarom hebben de schrijvers de vrouwen in een actieve rol gezet, ook in de afbeeldingen. Gelijkwaardigheid mannen en vrouwen staat hoog aangeschreven.

Verhaal van de schepping van de heilige boom.
Als je daaromheen vergadert vind je wijsheid, genezing en zekerheid. Takken als biddende handen naar de schepper. De vruchten van de bomen zijn de lessen die de weg wijzen naar liefde, meeleven, geduld, wijsheid, rechtvaardigheid, moed, respect en vele andere gaven.

Uitleg van symbolen die betekenissen hebben waar mensen steun aan kunnen hebben. Als je zonder symbolen leeft, wordt het leven oppervlakkig.

Medicijn-wiel, een oud symbool voor bijna alle volken van het Zuid- en Noord-Amerika.
De vier oudsten, de vier windrichtingen, de vier belangrijkste richtingen en andere betekenissen in vieren. Als een spiegel gebruiken; wat achter ons is of om de hoek. Extra dimensies. Het medicijnwiel kan de Indianen helpen dingen te zien.
Hij vertelt een –in mijn ogen- wonderlijk goed oraal verhaal. Dingen zien omdat het ideeën zijn en geen materiele dingen.

Het medicijnwiel laat zien dat de vier symbolische rassen, geel, zwart wit rood allemaal tot dezelfde menselijke familie behoren. Allen zijn broeders en zusters levend op Moeder Aarde.

Het medicijnwiel leert dat water, lucht, vuur en aarde, de vier elementen, zo krachtig zijn en deel zijn van de tastbare wereld.
Alle moeten gelijkelijk worden gerespecteerd voor hun bijdrage aan het leven op aarde.

Het medicijnwiel verbindt lichamelijkheid, mentaliteit, spiritualiteit en emotionaliteit.

Dat zijn de aspecten van onze natuur. Al deze aspecten moeten gelijkelijk worden ontwikkeld tot een gezond en evenwichtig individu met gebruikmaking van de wil.

Potentie is kracht. Het zaad bevat als potentie een machtige boom. De vier aspecten van onze natuur zijn zoals het zaad. Zij hebben de kracht in zich om tot krachtige gaven uit te groeien. Gebruik van de wil.

---

[35] Bopp, Judie, Michael Bopp, Lee Brown, Phil Lane, The sacred Tree. Reflections on native American Spirituality (Four World Development Press 1983, 1985, Alberta, Canada)

Laetitia Aarnink, die het artikel '*spiritualiteit van het feminisme*' schreef in Speling nr. 2 1983 zegt: 'Spiritualiteit, is een bepaalde geest die je bezielt, een geest die je inademt en opsnuift: een geest, een sfeer voelbaar en zichtbaar.
Bij spiritualiteit gaat het om een samenspel van vijf elementen die samen spiritualiteit bepalen:

- De groepsgeest (de groepsgeest van een heel tijdperk zou je tijdgeest kunnen noemen);
- De grondinspiratie van een beweging;
- Het zelf (de mens) die wordt aangesproken;
- De weg van het inoefenen;
- Het mystieke moment.

Toelichting:

Groepsgeest: Dat is de sfeer die in een bepaalde groep hangt. Deze sfeer doordringt het hele leven: de taal, de omgangsvormen, de sociale instituties, de beleving van natuur en religie. Het is datgene waardoor de ene persoon lijkt op mensen uit de groep waartoe zij behoort. Deze groepsgeest zweeft niet tussen of boven de personen, maar die kun je aflezen uit het konkrete leefpatroon van een bepaalde groep.

Grondinspiratie: Daaronder wordt de fundamentele bezieling verstaan, waardoor de leden van de groep zich laten leiden. Het gaat om waarden die voor jou centraal staan in dat leven; datgene wat heel je doen en laten bepaalt. De grondinspiratie overstijgt de groepsgeest, de sfeer die je om je heen inademt. De grondinspiratie is zoiets als het leidmotief waardoor de groep zich laat leiden.

Het zelf: Je doet of zegt iets, spontaan en ondoordacht, helemaal vanuit jezelf. Het is eruit voordat je er erg in hebt. Een andere keer overleg je alshetware in je zelf: wat zal ik zeggen? Je houdt rekening met wat anderen van je verwachten. Er vindt alshetware een gesprek plaats tussen jezelf en de rol die je hebt. Die rol kan zo ingesleten zijn, dat je niet meer aan jezelf, wezenlijk aan je zelf toe komt. Je houdt geen rekening meer met je zelf en past je aan aan wat je omgeving van je verwacht. Je laat je niet meer leiden door je grondinspiratie en je eigen ik. Ik, het zelf in mij verzet zich tegen de oude rol. Dit besef dringt niet van de ene dag op de andere door, maar groeit langzaam door alles heen. Ik kom weer terug tot mijzelf.

De weg van het inoefenen: Als je gegrepen bent door een ideaal dan doe je er alles voor om je dat ideaal toe te eigenen. Je zoekt mensen die je erbij kunnen helpen, je trekt er tijd voor uit en je doet soms moeilijke dingen, omdat het je dat allemaal waard is. Op dit punt maak je vaak ook de meeste fouten. Soms denk je dat je een bepaald ideaal moet nastreven, maar het is gewoon te hoog gegrepen. Je wilt het wel graag, maar je stoot op je eigen grenzen. Soms is de tegenwerking van mensen in je naaste omgeving zo groot, dat je er onder door gaat. Het komt ook voor, dat het tempo waarin je de dingen wilt bereiken te hoog voor je is en dat je het wat kalmer aan moet doen. Je doel anders stellen. Een ander gevaar is dat je niet meer naar je eigen zelf luistert, maar dat je je laat meeslepen door wat anderen met wie je je verwant voelt, belangrijk vinden.

Mystieke beleving: Soms kan het je overkomen, dat geleidelijk of onverwacht het besef doorbreekt van een diepere werkelijkheid. Alles wat tot dan toe belangrijk voor je was: ideeën, idealen, functies, relaties, gaan verschuiven. Het is alsof je op een dieper nivo contact maakt met de werkelijkheid en dat je in een keer ziet dat de werkelijkheid er anders

uitziet dan je altijd hebt gedacht. Zo'n ervaring kan je helemaal in verwarring brengen, omdat je er niet op verdacht was en het je helemaal aangrijpt. De aanraking is zo direct en onmiddellijk, dat je niet op dezelfde voet verder kunt gaan, maar dat je alshetware opnieuw moet beginnen. Je ziet duidelijk dat het anders moet, dat je veel dingen los moet laten en stappen moet zetten in een niet vertrouwde ruimte. Het gaat om het verkennen van een gebied, waar je weinig kunt plannen of organiseren, maar waar de dingen aan je gebeuren, als je ze de kans geeft. Niet in één keer, maar in een langzaam proces van loslaten en opengaan. Leven vanuit een mystieke houding noemt men dat vanouds. Zulke processen zijn wezenlijk voor menselijk leven.

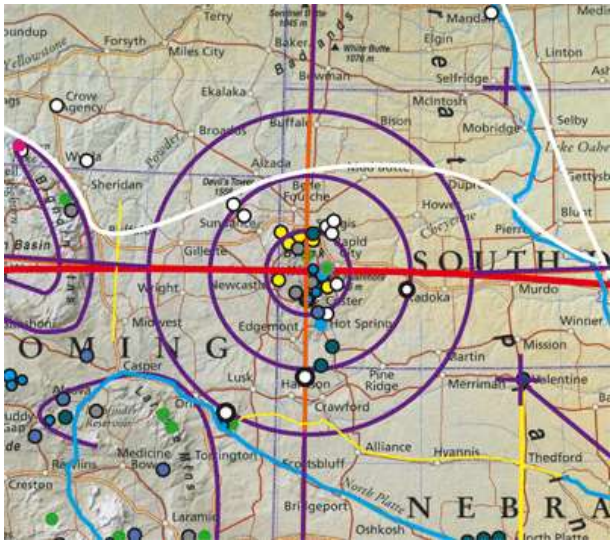

Spiritualiteit (1993)

Sieth Delhaas

Vrouwenecclesia, St. Niklaas, België, 18 september 1993

Inleiding

Doel van de dag:

- Onderzoeken wat spiritualiteit is vanuit feministisch perspectief.

We beginnen met een schrijfoefening associëren. Vijfentwintig vrouwen is te veel om iedereen aan het woord te laten. We verdelen het en enkelen zeggen wat ze hebben opgeschreven.

Het doel van de oefening is om niet onmiddellijk beïnvloed te worden door wat anderen of ik daarover zeg. Het is belangrijk eerst je eigen beeld te vormen.

Opdracht: Associeer op het woord spiritualiteit. Schrijf vanuit dit woord met het beeld wat je over spiritualiteit hebt als beginpunt.

Probeer zo snel mogelijk te schrijven wat er in je opkomt.

~~~~~~~~

Het woord spiritualiteit komt van het Latijnse spiritus, is geest, is adem. Zij waait waarheen zij wil. Zij is niet vast te leggen. We zijn al te veel beïnvloed door allerlei visies van anderen. Deze dag is er veel ruimte voor eigen invulling.

Het Nederlandse woord geest heeft weinig stamverwanten. Het komt met verschillende klinkers voor in het Fries, het Engels en het Duits. Taalhistorici zoeken de oorsprong ervan in een grondwoord dat enkele duizenden jaren geleden schrik of schrikwekkend moet hebben betekend. De oergeest zou een schim of spook zijn geweest, die angstaanjagend moet zijn geweest.

Toen het Christendom onze voorouders bereikte, vulden zij het woord geest in met een nieuwe inhoud. Het Christendom verscheen in onze streken in ongeveer de 7e eeuw. Het Friese en Engelse woord ‘gaast’ leek een goed synoniem voor het Latijnse spiritus in de Latijnse bijbel. Missionarissen bewogen bekeerlingen op het vaste land ertoe ook hun gaast, geist of geest ter herijken.

Vraag: in hoeverre hebben vrouwen in de christelijke traditie de kans of mogelijkheid gehad terug te grijpen op vrouwenuitspraken of ervaringen?

Wat ik vond in boeken:

Feministische religieuzen verwijzen als ze spreken over religiositeit naar mannelijke teksten, binnen het Christendom zijn het dus steeds mannelijke bronnen.
~~~~~~~~

Bisschop Bekkers sprak over vrouwelijke religieuzen als een nieuwe spiritualiteit, hecht gefundeerd op een gezonde theologie.

Religieuzen: nieuwe spiritualiteit opbouwen vanuit het beleven van evangelische waarden. Engelmundis Nijssen verwijst naar feministische theologie: emancipatie is een lang proces van bevrijding uit vastgeroeste filosofisch-theologische inzichten en traditionele maatschappelijke en kerkelijke problemen en systemen. Verwijst naar Jezus wat hij schetst in parabels over het Rijks Gods: 'Een vrouw nam drie maten meel in Mattheus 13 vers 33.

Geest: waar over God wordt gesproken is toch steeds de God die ons geleerd is in onze christelijke theologie. Dus die al is vastgelegd.

Feministische theologie zal dus ook verwijzen naar hedendaagse teksten. Deze religieuzen verwijzen naar vedische vrouwenteksten uit India met mystieke gaven. Daar is gelijkwaardigheid tussen man en vrouw, de vrouw die Jezus zalfde in Mattheus 14: 6-9: 'Wel hebben enkele vrouwen ons versteld doen staan.' Dit doet denken aan een visionaire ervaring. Lucas 24. Daarnaast het Evangelie naar Maria van Magdala.

Verwijt: spirituele woorden van grote godsdiensten zijn onvoldoende doorgedrongen in het cultureel-sociale leven.

Literatuur: 'Tussen hemel en aarde', red. Fr. Haarsma,
Engelm. Nijssen, rel. van de Zusters van Liefde, en generaal overste, studeerde theologie.
Joke Forceville, 'Spoorzoeken naar eigen spiritualiteit. Door welke geschriften zijn heiligen beïnvloed?

1. Personen; 2 Natuur; 3 Cultuur; 4 Medemensen.

Vraag: wat gebeurt, er als je je geestelijk laat begeleiden door een vrouw?

Cath. Visser, 'Sluiers van God. Gesprekken over het beeld van de verborgene', uitgeverij Luijten 1985.

Daarin een interview met zr. Antoinette van Pinxteren.
God is voor haar het land en de lucht. Hij is het kloppen van haar hart, een aanwezigheid tussen haar en de anderen.

Citaat: 'lk voelde iets heel bijzonders, iets van een geheim, misschien zelfs iets van Aanwezigheid in de eerste communie. Ik was als kind al geboeid door 'iets waar ik niet bij kon komen'.

'Zij waait, waarheen zij wil. Opstellen over de Geest aangeboden aan Cath. J.M. Halkes, uitg. Ten Have, Baarn.

Citaat: "In de supervisiezittingen ben ik vaak ontroerd geweest hoezeer de geest over ons en tussen ons voelbaar was, zodat er een rust en een verheldering ontstonden die meer waren dan het resultaat van het gesprek. Het gesprek was zo vruchtbaar dat nieuw leven kon ontstaan: de heilige Geest als vroedvrouw.' Bundel uitgebracht bij het afscheid van Tine Halkes als hoogleraar in Nijmegen.

In de bundel met opstellen over de geest, schrijft Annelies van Heijst 'Deze wil een aanzet zijn tot uitbouw van een nogal verwaarloosd onderdeel van de theologie: de pneumatologie.'

Rosemary Radford Ruether ziet de Heilige Geest als de open toekomst van de openbaring. Ze zegt dat de canon van de bijbel slechts een klein gedeelte is van openbaring. Alle bijdragen mijmeren over de christelijke geest.

Mijn boekje 'Feministische theologie: een dwaalweg' uitg. de Horstink 1986.
Feministische spiritualiteit, sociaal-feministen, radicaal lesbische feministen en feministen uit de christelijke hoek 'jongleren met feministische spiritualiteit'. Ik klaag over de hoeveelheid en de vaagheid als: heelwording, androgynie, de godin in jezelf of kosmische energie, wat wordt er bedoeld? Waaraan of aan wie refereert men met deze 'nieuwe inspiratie'? Want 'ergens' moet er een bron zijn die inspireert.

Ik citeer wat Dorothee Sölle zegt: 'Er is in ons platte bestaan behoefte aan een besef, een gevoel, te zijn opgenomen in een werkelijkheid die groter, dieper of omvattender is.'

Eind tachtiger jaren is spiritualiteit kennelijk een behoefte nu de economische crisis de zaak van het feminisme minder soepel en snel doet verlopen dan velen misschien hadden verwacht en het radicaal feminisme wat achter adem dreigt te raken.

Ik constateer het gevaar dat vrouwen die voorheen uitgesproken politiek bezig waren in die feministische spiritualiteit dreigen terug te zakken in zelfgenoegzaamheid. Voorbeelden: Spiritualiteit inhoud geven blijkt erg moeilijk.

Ook ik heb het nog over naar eigen woorden zoeken. Als die woorden maar doorstoten naar de realisatie van een wereldwerkelijkheid die leefbaar is voor mensen die er zich van bewust, zijn dat zij medescheppers zijn van een en dezelfde wereldwerkelijkheid. Vooral wat betreft het sociaal-politiek handelen.

Daarnaast: veel vrouwen trekken zich terug. Er is veel 'nieuwetijdsdenken', een vage veelvormigheid.

Juist deze week verscheen een themanummer van "Vrouw en Woord' over spiritualiteit met onder andere trainingen: 'wat wil ik met mijn leven?', 'heb ik een taak? Een roeping?' Deze trainster noemt spiritualiteit de *potentie van mensen*.

Ik noem het werk van Aleid Schilder, psychologe en geestelijk verzorgster in een psychiatrisch ziekenhuis. Zij werkt vanuit de visie van *New Age*. Eerst was zij streng Gereformeerd, via een geestelijke depressie kwam zij tot de *New Age*.

Ik noem de brochure van Jacqueline Borsje uit 1988, geschreven in opdracht, van de sectie Interreligieuze Ontmoeting van de Raad van Kerken in Nederland:

> *Vrouwenspiritualiteit is een spiritualiteitsbeweging van vrouwen, ontstaan vanuit een feministisch bewustzijn en vanuit een verzet tegen heersende opvattingen over spiritualiteit en geloof in het Westen. Met als ondertitel: Vrouwen op zoek naar een spiritualiteitsbeleving waar zij ruimte en waardering konden ervaren.*

Er is een afwijzing van de scheiding tussen lichaam en geest en een opwaardering van het lichamelijke. Ideeën uit het *Holisme* in tegenstelling tot het dualisme.

Sommige vrouwen van de VSB zien magie als een middel om de wereld weer in "balans' te krijgen. Invloed uitoefenen op energiewervelingen. Ook kijken naar vroegere matriarchaten. Mary Daly inspiratiebron van VSB.

Sporen van spiritualiteit in publikaties. Wij zelf op zoek naar bronnen van spiritualiteit.

Omschrijving:

Dr. C. Sanders, emeritus hoogleraar theoretische psychologie en wijsbegeerte van de psychologie schrijft in *Wending*, 1987 nr. 3:

‘Spiritualiteit is naar mijn opvatting een vorm van cognitie, kennis. In een verklarend woordenboek van psychologische termen trof ik een omschrijving aan die op het volgende neerkomt:

> *cognitie slaat op processen waarbij een persoon zich bewust wordt, of kennis verkrijgt van iets. Het omvat activiteiten ais waarnemen, zich herinneren, begrijpen, concluderen, etc.*

Ik kan met deze omschrijving meegaan als men de genoemde activiteiten opvat als aspecten van het menselijk interacteren met de werkelijkheid. Kennen en handelen hangen immers onlosmakelijk met elkaar samen.’

Jung: wijst op de moeite van de contemplatieve weg. Onze moderne cultuur maakt het de mens gemakkelijk die weg niet te gaan. Is het wel zinvol? Obscuur. (zie art. Wending). Het ontdekt worden aan zichzelf is tevens een ontmoeting met een persoonlijke God.
Buber: Ontmoeting met – wat hij overigens ook moge wezen – Hem die in scheppende, openbarende, verlossende daden tot ons mensen in directe relatie treedt en ons zo in staat stelt in een relatie tot Hem te treden. Constitueert steeds wederkerigheid, zoals enkel tussen mensen kan bestaan,

Ook: spiritualiteit is een contemplatieve weg in bijbelse zin, betekent geen wereldmijding en voert niet tot een goedkope vorm van piëtisme. (Ook in New Age een twijfelachtige wereldmijding).

Nog een bijdrage uit *Wending* 1989, 2 als het gaat over het Conciliair Proces:
Ruurdje Boersma, algemeen en regionaal landbouwkundige, Universiteit van Wageningen:

> *Spiritualiteit versta ik als het ervaren van verbondenheid met je innerlijke wezen, met het wezen van andere mensen en met je hele omgeving, levende, zowel als niet levende natuur – en hierin ook met God of het goddelijke.*

Ik wil ik graag de overstap maken naar wat de religieuze en theologe Laetitia Aarnink zegt:

> *‘Veel gezocht, in wat er gezegd wordt over mystiek. Mystici leren ons dat leven van ieder belangrijker is dan structuren en systemen die wij ontworpen hebben om gemeenschap mogelijk te maken, of: het algemeen belang. Alles afplatten.*

Leren: een houding van eerbied en verwondering te ontwikkelen,

Mystici: een kritiek op de samenleving, staan aan de rand van de samenleving.

Mijn vraag voor de discussie: Is het goed voor de vrouwenecclesia aan de rand van de samenleving te blijven?

Ik heb geboeid gelezen in Kees Waaijman’s ‘Verkenningen in de mystiek’: voorwaarde is een open houding naar mystiek. Hij noemt ook de vooroordelen op. Hij schept een manier om buiten de canon te gaan.

Toespraak Riagg (1993)

Sieth Delhaas

Riagg Eindhoven, ter gelegenheid van het afscheid van mevrouw Riny Jansen – Scholten

Geachte mevrouw Jansen-Scholten,

Geachte dames en heren,

Ter gelegenheid van het afscheid van mevrouw Riny Jansen-Scholten mag ik vandaag iets zeggen over de plaats van vrouwen in de hulpverlening. En over het religieuze in de hulpverlening. Of moet ik zeggen: het ontbreken van het religieuze aspect in de hulpverlening bij de Riagg's?

Op het eerste oog lijken dit misschien twee heel afzonderlijke thema's, maar waarschijnlijk verschijnen deze twee niet toevallig samen in één lezing.

In de eerste plaats is dit het gevolg van de vraag van mevrouw Jansen-Scholten aan mij om over deze beide aspecten te spreken.

In de tweede plaats kunnen beide thema's in hetzelfde verhaal worden geplaatst, omdat ik haar vraag onmiddellijk herkende vanuit mijn eigen ervaring van werken met vrouwen vanuit een feministisch theologische achtergrond enerzijds en vanuit mijn pastoraatservaring rondom vrouwen en relaties, incestoverlevenden en vrouwen en sexueel geweld anderzijds.

Over wat feministische theologie wil zijn, heb ik een boekje van ongeveer honderd pagina's geschreven[36], ik wil proberen dit in een korte voorgeschiedenis en een enkele zin uit te leggen omdat ik aanneem dat niet iedereen hier dit begrip kent.

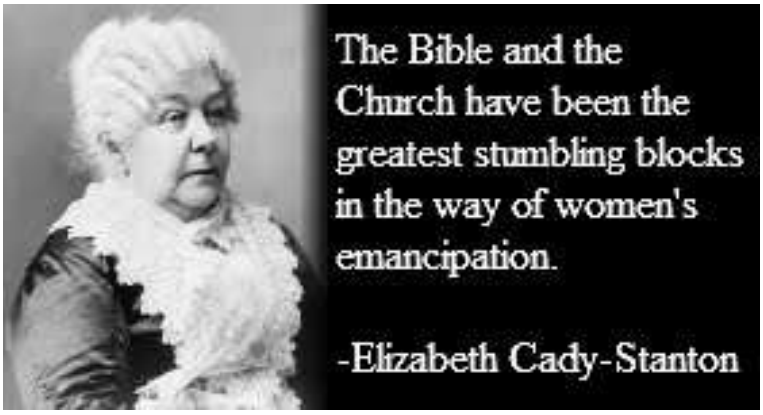

Feministische theologie is ontstaan in de vorige eeuw in de Verenigde Staten van Amerika toen vrouwen zich vanuit hun christelijke overtuiging gingen inzetten voor de bevrijding van zwarte slaven in hun land. Met dit doel hielden zij lezingen om hun landgenoten van het onmenselijke van dit bedrijf te overtuigen. Deze vrouwen behoorden voornamelijk tot de *beweging* van de Quakers. In die beweging is de man/vrouw-verhouding een gelijkwaardige. Deze vrouwen kwamen echter tot de ontdekking dat, wanneer zij in gemengde gezelschappen, dus van vrouwen én mannen optraden, mannen hen het woord ontnamen. Vrome mannen herinnerden haar eraan, dat door het gedrag van Eva in het paradijs de zonde in de wereld was gekomen en dat de vrouw daarom moest zwijgen in het openbaar. Met behulp van een aantal teksten uit de brieven van Paulus en Petrus werden die uitspraken nog eens bekrachtigd.

---

[36] Delhaas, Sieth, *Feministische theologie, een dwaalweg*, Amersfoort 1086

Deze Quaker-vrouwen die intellectueel zeer goed ontwikkeld waren, kwamen in hun strijd voor de zwarte slaven tot de ontdekking, dat zij in hun relatie tot mannen evengoed als slaven konden worden gezien.

Vrouwen uit Amerika en Engeland hebben daarop met de oprichting van een internationale vrouwenbeweging, het schrijven van artikelen en door een commentaar te schrijven op de bijbel, de zogenaamde Woman's Bible[37], dé basis gelegd voor feministische theologie.

De beweging is in de Verenigde Staten Opnieuw tot leven gekomen in de zestiger jaren van onze eeuw toen de zwarte burgerrechtenstrijd ontstond. Witte en zwarte vrouwen zetten zich toen samen in voor hun vrijheid binnen kerk en christendom omdat vrouwen nog steeds binnen de kerken niet aan het woord kwamen.

Tijdens het internationale jaar van de vrouw in 1975, uitgeroepen door de Verenigde Naties en de Assemblee van de Wereldraad van Kerken in datzelfde jaar, hebben vrouwen uit de hele wereld hun specifieke manier van onderdrukt-zijn in die vergaderingen aan de orde gesteld en vandaaruit is de feministische theologie over de wereld verspreid en manifesteert zij zich sindsdien in allerlei vormen en bewegingen.

Wat betekent de uitdrukking feministische theologie?

Theologie is, simpel gezegd: nadenken en praten over god, het goddelijke; in feministische theologie gebeurt dit door vrouwen, die zich bewust zijn van de specifieke plaats die vrouwen in onze cultuur en in de christelijke godsdienst innemen; d.w.z. een ondergeschikte plaats die bepaald wordt door haar sekse.

Voor dit moment laat ik het bij deze korte uitleg. Wilt u er verder op ingaan dan kan dat straks in de discussie.

Vanuit deze vorm van theologiseren is in Nederland sinds 1979 een begin gemaakt met vormen van vrouwenpastoraat. In wereldlijke taal gezegd: hulpverlening van vrouwen aan vrouwen. Het bleek dat vrouwen t.a.v. het pastoraat heel andere ideeën en verwachtingen hadden dan de kerk, pastores, ouderlingen en kerkordes beloofden en in praktijk brachten. Ik maakte in die jaren deel uit van een groepje vrouwen die vanuit feministisch theologische scholing en vorming daarover een enquête hebben gehouden in opdracht van de Raad van Kerken in Nederland en dat onderzoekje heeft opzienbarend materiaal opgeleverd over onderwerpen als:

- verwachtingen en beleving van het huwelijk;
- sexualiteit;
- sexualiteit en geloof -trouw;
- jezelf durven zijn in een relatie;
- de rol van de kerk[38]

Uit het boekje dat ik daarover heb mogen samenstellen blijkt, dat vrouwen variërend in leeftijd van 20 tot 70 jaar hun eigenheid als mens moesten verbergen omdat zij zich als vrouw in een door de samenleving en godsdienst van en voor haar gevormd patroon, diende te

---

[37] E.Cady Stanton, *The Woman's Bible*, Seattle 1980 VI

[38] Sieth Delhaas, *Vrouwen spreken zich uit over huwelijk, relaties en pastoraat. Een blikopener* (Amersfoort/Voorburg 1982)

gedragen. Binnen relaties was er heel vaak iets mis en ging er ontzettend veel mis, maar er werd nooit over gesproken. Toen wij 85 van de 100 zeer gericht uitgezette enquêteformulieren terugkregen, waren er aan de vragenlijsten soms meer dan tien vol geschreven vellen toegevoegd. Het doorlezen daarvan was zeer emotioneel en wij vroegen ons af of er nog wel een relatie deugde. Uit de verhalen van vrouwen bleek, dat als problemen in relaties toevallig eens naar buiten kwamen en 'de kerk' er aan te pas moest komen, in welke vorm of persoon dan ook, vrouwen dan op een zeer enkele uitzondering na, steeds ervaren dat met haar positie als vrouw geen rekening werd gehouden. Dat zij zich steeds moest aanpassen aan het bestaande rolpatroon en dat hulpverlening in feite betekende: aanpassen aan de bestaande orde die door mannelijke beleidsmakers en ideeënvormgevers zijn gemaakt.

Vanuit het resultaat van deze enquête hebben wij vanuit de vrouw-en-geloofbeweging – zoals de beweging in Nederland wordt genoemd die ontstaan is uit de feministische theologie — - twee dingen gedaan:

- wij hebben gesprekken aangevraagd met de diverse kerken om te pleiten voor vormen van vrouwenpastoraat omdat het bestaande pastoraat absoluut niet aansloot, bij de positie, noden en verlangens van vrouwen;
- met een aantal vrouwen werkzaam bij het PSVG en de KSBR, de protestantse en de katholieke bureaus voor sexualiteit en relaties, een werkgroep gevormd voor vrouwenpastoraat.

Vanuit die groep hebben wij door de jaren tachtig heen aan grote aantallen vrouwen cursussen gegeven en hen getraind voor situaties uitlopend op vrouwenpastoraat.

Het contact met de kerken daarentegen verliep stroef of lukte helemaal niet, omdat de kerkleiding de inhoud van het boekje meestal te vergaand vond en daarmee dus voorbij gingen aan de uitspraken van vrouwen zelf.

Zoals u weet kwam door het werk van de vrouwenbeweging aan het begin van de jaren tachtig langzamerhand een overstelpende hoeveelheid verhalen los van incest-overlevenden. Binnen het godsdienstig kader hebben Annie Imbens en Ineke Jonker daarover al in 1985 een boek geschreven.[39] Vanuit de vrouw-en-geloofbeweging en de feministische theologie is het pastoraat aan incest-overlevenden onmiddellijk opgepakt en is men opnieuw druk gaan uitoefenen op de kerken.

Na een jarenlang gevecht met de kerken om hen van de ernst van de verhalen te overtuigen en sexualiteit eindelijk ook eens binnen de godsdienst aan de orde te stellen en dan vooral de onthutsende gevolgen van een negatieve benadering van sexualiteit, wordt er sinds kort vanuit de drie grote kerken — de rooms-katholieke, de Nederlands hervormde en de gereformeerde kerken — in samenwerking met het vrouwenpastoraat ook echt beleid gemaakt om incest-over levenden bij te staan en adequate voorlichting en scholing te geven aan pastores en priesters.

Een andere vorm van onderling pastoraat is vanaf het eind van de tachtiger jaren opgezet door vrouwen die een relatie hebben of hadden met een rooms-katholiek priester, de zogenaamde priestervriendinnen. Door de eeuwen heen zijn ook deze vrouwen het slachtoffer

[39] Annie Imbens en Ineke Jonker, *Godsdienst en Incest* (Amersfoort 1985)

geworden van klerikalisme en celibaat en hebben deze vrouwen moeten zwijgen en soms of misschien wel meestal, onder de meest belabberde en rechteloze omstandigheden.

En dan — en laten we hopen dat dit ongeveer het laatste is van de ellende — is sinds eind vorig jaar pas goed het misbruik door pastores en priesters van vrouwen uit hun gemeente of parochie aan het licht gekomen. De vrouw-en-geloofbeweging heeft ook hier weer het initiatief genomen. Vrouwen worden opgeroepen met hun verhaal naar buiten te komen zodat binnen de kerken deze misstanden kunnen worden aangepakt.

Het is een treurige lijst die het resultaat is van de inhumane cultuurbepaalde machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen.[40] Een machtsongelijkheid die zich uitstrekt tot in de verste uithoeken van alles wat met onze samenleving, onze godsdienst en onze werkelijkheid te maken heeft.

Machtsongelijkheid die zich uitstrekt tot in de verste hoeken van onze samenleving: en die samenleving is — of je het nu wilt of niet — doordrenkt met het denken van het christelijk erfgoed.

Het rijtje ellende dat ik zoeven heb opgenoemd: beperkt zich echter niet tot de kerken. Alle vormen van het mislukken van relaties tussen mensen, incest, misbruik door hulpverleners komt ook buiten het godsdienstig veld voor. Dat is logisch. Want ook daar speelt de machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen een rol .

Natuurlijk is het te eenvoudig om de kerk, de godsdienst in het algemeen de schuld te geven van de achterstelling van vrouwen. Om die reden wordt de godsdienst dan ook vaak maar de deur uitgedaan. Maar zo eenvoudig ligt het niet.

In wezen liggen er binnen de joods-christelijke traditie voldoende aanknopingspunten voor een gelijkwaardige relatie tussen mannen en vrouwen. Daarover is binnen de feministische theologie voldoende gezegd en geschreven. Een belangrijk boek daarover is onder andere dat van de Amerikaanse Elisabeth Schüssler Fiorenza[41]. Wat er binnen de christelijke traditie mis is gegaan in haar spreken over en handelen met de vrouw is vooral terug te voeren op de invloed van het Griekse denken. Ook daarvoor zijn talloze bewijzen te vinden. In het boek over het ontstaan van het huwelijk in de elfde eeuw geeft de Franse historicus Georges Duby[42] de morele en ethische kaders aan die tussen de jaren 1000 en 1200 zijn ontstaan. Binnen die kaders beweegt onze samenleving zich nog steeds en deze kaders zijn vooral terug te voeren op de traditie van de Griekse denkers. De kerk heeft, als een trouwe, of misschien moet ik zeggen, slaafse, dienares deze onchristelijke of niet-evangelische traditie voortgezet en gelegitimeerd.

[40] Aafke Komter, *De macht van de vanzelfsprekendheid* ('s Gravenhage, 1985)

[41] *Elisabeth* Schuessler Fiorenza, *Ter herinnering aan haar* (Hilversum 1987)

[42] Duby, George, *Ridder. Vrouw en Priester* (Becht, 1985)

Maar ook de verlichtingsdenkers en vele filosofen daarna, en we weten dat dat bijna altijd mannen waren, hebben de ongelijkwaardige verhoudingen tussen mannen en vrouwen gehandhaafd en de plaats van de vrouw als lager en minderwaardig uitgedrukt.

Juist door het nieuwe en bevrijdende licht dat vanuit feministische theologie, die tegelijkertijd een bevrijdingstheologie is, valt op de mogelijkheden van het religieuze voor mensen, is de spirituele kant van het leven voor veel vrouwen opnieuw interessant geworden. Ook voor vrouwen, die vanwege die onderdrukkende factor van de godsdienst, het religieuze al lang hadden afgezworen. Andere vrouwen gaan hoopvol verder binnen de oude kaders van kerk en christendom en proberen van binnen uit en met gebruikmaking van kerkelijke organen en instanties veranderingen aan te brengen. Veranderingen die niet alleen heilzaam zijn voor vrouwen, maar ook voor mannen als die ervoor open willen staan.

Ik wil nu ingaan op twee aspecten van het religieuze binnen de hulpverlening buiten het kader van kerkelijk pastoraat of feministisch vrouwenpastoraat. Ik gebruik het woord pastoraat met enige terughoudendheid. In dit geval om het te onderscheiden van de niet kerkelijke hulpverlening. Pastoraat is een typisch kerkelijke term en je kunt je afvragen als je bezig bent met feministische hulpverlening aan vrouwen waar het christelijke of kerkelijke aspect aan de orde komt, of je dan iets anders doet dan gewoon hulp verlenen zoals u binnen het Riagg bijvoorbeeld ook doet. Maar voor de duidelijkheid handhaaf ik de term pastoraat.

Het eerste aspect: Tijdens de gesprekken die ik de afgelopen jaren heb mogen voeren met incest-overlevenden was het in de meeste gevallen zo, dat deze vrouwen al jaren bij een therapeut in behandeling waren. Als op een gegeven moment de godsdienstige kant van het misbruik naar boven kwam en herhaaldelijk opdook, moest de hulpverlener haar/zijn cliënt steeds zeggen dat zij/hij daar niets mee kon. Zij/hij had zelf al jaren geleden de kerk of het geloof afgezworen en wilde daar niets mee te maken hebben. Of het probleem van de godsdienst werd niet serieus genomen en als een allang achterhaalde mythe afgedaan. De cliënt, die zelf wèl de omvang van haar probleem onderkende, kon dat aspect dus laten voor wat het was of daarnaast een andere hulpverlener zoeken.

Sinds de oprichting van het verband godsdienst en incest hebben zich dus talloze vrouwen daar gemeld, terwijl ze daarnaast gewoon in behandeling bleven bij een andersoortige hulpverlener. Onlangs sprak ik met een vrouw die twintig jaar geleden door een priester in naam van hun beider broeder Christus, jarenlang was misbruikt, die precies dezelfde ervaring had. Ik moet u zeggen, dat ik dit een zeer slechte ontwikkeling vind. In de eerste plaats voor de betreffende vrouw, maar ik heb het ook zelf als een grote handicap ervaren.

Enerzijds omdat de cliënt vaak komt terwijl de behandelende therapeut het niet hoeft/mag weten omdat de cliënt zich dan niet loyaal voelt tegenover haar therapeut, terwijl ze toch dat godsdienstige aspect onder ogen wil zien. Anderzijds, omdat je als hulpverleenster vanuit dat vrouwenpastoraat geen officieel erkende status had/hebt om daarover contact op te nemen met de behandelende therapeut.

Vanuit feministisch-theologisch onderzoek en vanuit de praktijk zijn er uitstekende methodes uitgewerkt waarmee men kan aanwijzen hoe bepaalde godsdienstige mechanismen in het misbruik en het gedrag van de vrouw werken. In het boek van Imbens en Jonker zijn daarover goede aanwijzingen te vinden. Maar het gaat natuurlijk niet alleen over incest. Ook in relatieproblemen met partners en kinderen, bij lichamelijke of sexuele mishandeling spelen het man-vrouwbeeld en de rolpatronen binnen onze samenleving een bijna onuitwisbare rol.

En ook in die laatste gevallen spelen beeldvorming vanuit het godsdienstig leven, leerstellige beelden van zonden, schuld, dienstbaarheid vergeving en verzoening een grotere rol dan menig niet— of niet meer — godsdienstige hulpverlener zich kan voorstellen.

Erkenning van het religieuze aspect kan ook een heel praktische kant hebben.

In 1985 kreeg ik van een vriendin in de DDR de vraag om bij een volgend bezoek aan haar een psychotherapeutisch boek mee te brengen dat in de DDR niet te koop was. De titel luidde *Jesus als Psychotherapeut*.[43] Ten aanzien van de titel was ik nogal wantrouwend. Toen ik het in huis had, heb ik het onmiddellijk zelf gelezen. Sindsdien gebruik ik de stof voortdurend in mijn cursussen met vrouwen. De schrijfster Hanna Wolff, die in 1910 is geboren en naast psychologie ook rechts- en staatskunde en theologie studeerde, ontdekte dat ze in haar praktijk als psychotherapeute, die ze sinds 1969 voert, vaak onbewust naar een bijbelwoord greep om een psychische toestand te kenschetsen of een verworven inzicht puntig samen te vatten. Vaak ontmoette ze ook vroegere patiënten die tegen haar zeiden: 'Het heeft me diep geraakt! Ik houd me aan dat woord dat u toen zei: een woord van Jezus.' Zo kwam Wolff op de gedachte dat er aan het spreken, het handelen en het leven van Jezus een psychotherapeutisch inzicht ten grondslag moest liggen.

Als ze van vakgenoten het verwijt kreeg, dat het voor een theologe geen kunst was, dat haar tijdens haar werk woorden van jezus invielen, dan antwoordde zij dat 'als analytici of andere critici niet beschikken over een christelijk godsdienstige of filosofische achtergrond, dat tot schade van henzelf en hun patiënten is, want je kunt niet genoeg over associatieve en achtergrondkennis beschikken om de veelvoudig gestructureerde fenomenen en voorvallen van je cliënten te begrijpen.'

Wolff vindt dat zij zelf en haar collega's iets van Jezus kunnen leren, want in het evangelie gebeurt wat in onze tijd psychotherapie wordt genoemd. Jezus ziet zichzelf als arts, niet voor gezonden, maar voor die zieken, die de moed hebben toe te geven, dat ze ziek zijn. Waarbij het Jezus er dan vooral om gaat dat mensen eerlijk met zichzelf omgaan. Dat mensen in hun eigen ziel leren af te dalen. Leren te kijken wie zij zelf zijn. En ik denk, dat dat niet alleen een oproep is aan cliënten die naar onze spreekuren komen, maar dat dit evenzogoed geldt voor onszelf als hulpverleners.

Het tweede aspect: Het religieuze als bron van spiritualiteit. Als Wolff zegt, dat analytici en critici iets missen wanneer zij niets afweten van de christelijke geschiedenis en filosofie, dan wil ik nog een stapje verder gaan. En dan richt ik mij op hulpverleners in de breedste zin van het woord: als hulpverleners zelf de inspiratiebron van het religieuze niet kennen of erkennen hoe kunnen zij dan een medemens terzijde staan om weer zicht op het leven te krijgen?

Ik zeg dit niet uit een vroom vertoon. Ik zeg dit met de woorden van een theologische leermeesteres, die, als ik me niet vergis, ook genoemd is door Riny Jansen-Scholten toen we

---

[43] Wolff, Hanna, *Jesus als Psychotherapeut* (Stuttgart 1978)

een voorgesprek hadden over deze bijeenkomst. Ik denk daarbij aan mevrouw dr. Flesseman-van Leer[44]

In haar boek G*eloven vandaag* heeft ze het over de onvanzelfsprekendheid van God. Nog niet zo heel lang geleden was het vanzelfsprekend in onze cultuur dat een beschaafd mens christen was. Daarna kwam er een tijd dat mensen buiten de kerk zich afvroegen hoe een beschaafd mens nog in God kon geloven en vandaag de dag stellen heel wat christenen zich de vraag hoe ze als verstandige mensen nog in God kunnen geloven. Het spreken over God is moeilijk geworden omdat gelovigen niet meer weten welke inhoud ze aan het woord God moeten geven. 'De moeilijkheid waar we mee zitten', zegt Flesseman-van Leer, 'is, dat we niet meer zien welke aanwijsbare rol God in de wereld vervult. God is niet meer nodig als verklaring voor waar alles vandaan komt'.

Ik wil daarmee zeggen, dat we met het verdrijven van God uit onze cultuur, ons niet moeten verbeelden dat daarmee de religieuze realiteit verdwenen is. Het is niet zo dat iets wat mensen of een bepaalde groep mensen of een groot deel van de westerse mensen niet meer willen of niet meer nodig hebben, dus ook eenvoudig niet bestaat!

Een andere bekende theoloog uit de dagen dat Riny Jansen-Scholten haar opleiding als wika kreeg, is dr. Berkhof. Hij spreekt in zijn theologie over *een mens die zich in deze tijd van kennen en dwalen, zijn kunnen en falen zich nieuwsgierig en verbijsterd afvraagt wie zij/hij nu eigenlijk is.* Berkhof zegt dan, als hij de geschriften uit de joods-christelijke traditie bestudeert, dat de mens *er blijkbaar op gebouwd is God te ontmoeten*. Een mens is er om te ant-woorden op het woord van God.
Kennelijk hebben wij in onze tijd, en dat weten hulpverleners misschien wel het allerbeste in hun ontmoetingen met mensen in problemen, het besef verloren dat zij antwoordelijke wezens zijn. Vanuit zijn theologisch inzicht zegt Berkhof dat de menswording pas haar beslag heeft gekregen, toen de mens de aanwezigheid van God ging beseffen.[45]

Ik wil nu het woord God loslaten. Ook voor mij als theologe is dat een moeilijk woord geworden. God hangt samen met traditionele en dus mannelijke godsbeelden. Het positieve van deze tijd is dat er een openheid en een mogelijkheid is dat wat vroeger als God werd benoemd, nu ook benoemd kan worden met andere beelden. Beelden die dichterbij liggen, die mensen misschien weer het besef geven van iets, van een bron die kracht is, zin geeft, ons inspireert.

---

[44] Dr. E. Flesseman-van Leer, *Geloven vandaag* (Nijkerk 1972)

[45] Dr. H. Berkhof, *Christelijk geloof* (Nijkerk zj*)*

Voorzichtig wordt gesproken over de god-in-jezelf, het spirituele, de bron, het religieuze. Sallie MacFague, een Amerikaanse feministisch theologe[46] spoort ons zelfs aan eigentijdse modellen voor God, dus voor het religieuze te zoeken omdat de oude, patriarchale modellen niet meer passen. Die oude godsbeelden zijn achterhaald en maken dat wij ons over het religieuze of spirituele uitdrukken in een taal die absoluut niet meer bij onze tijd past en waardoor wij het religieuze weg hebben gepraat en geschreven, kwijt zijn geraakt en niet meer verstaan. We moeten het religieuze alshetware door nieuwe namen en uitdrukkingen bij-de-tijd brengen.[47]

Intussen verkeren we met z'n allen in een situatie van een Babylonische spraakverwarring. Daar heb je weer zo'n term: als je de bijbel niet kent, dan weet je niet waar die uitdrukking vandaan komt. Als u de afgelopen donderdagen naar de Ikon- programma's hebt gekeken *in de zwevende hemel* [48] dan kunt u zien wat een diversiteit — laat ik het zo maar noemen — er op het geestelijk terrein heerst.

Ik heb zelf niet zo het gevoel dat er nu een hevige discussie moet ontstaan over welke religieuze richting de juiste is. Belangrijke toetssteen voor mij is wel, dat het religieuze — hoe het dan ook ingevuld mag worden — verbonden is met vrede, barmhartigheid en gerechtigheid. Dat religiositeit alles te maken heeft met het leven van alledag, met medemenselijkheid, met maatschappelijke omstandigheden, met machtsverhoudingen, met een leefbaar bestaan voor alle mensen op aarde. Dat zijn voor mij ten diepste toetsstenen als het om religiositeit gaat en daarin staat de relatie tussen mensen centraal. Een relatie waaruit de machtsongelijkheid is verdwenen.

En waar laat ik mij dan door inspireren? Door verhalen van mensen. U als hulpverleners hoort veel verhalen. Verhalen die overlopen van ellende meestal. Kunnen die verhalen je inspireren? Je zicht geven op een betere toekomst voor mensen?

Ik denk dat het antwoord daarop van onszelf afhangt. Waarop die verhalen van mensen uitlopen tenslotte.
En daarvoor verwijs ik naar een vrouw, die ongeveer twee jaar geleden voor het eerst van zich deed spreken. En ik noem haar hier, omdat mevrouw Jansen-Scholten vertelde dat zij zich ook door haar optreden geïnspireerd voelt.

Twee jaar geleden sprak de jonge Koreaanse theologe Chung Hyung Kyung tijdens de Assemblee van de Wereldraad van kerken in Canberra (Australië) een gebed uit waarin zij de geesten aanriep van die personen en groepen mensen uit verleden en heden aan wie geen recht was gedaan.

---

[46] MacFague, Sallie, *Modellen voor God, nieuwe theologie in een bedreigde wereld* (Amersfoort 1990)

[47] Delhaas, Sieth, *Noem het voor mijn part god (*Hilversum 1993)

[48] *Michon*, Mary (red.), *In de zwevende hemel* (Baarn 1993)

De geest bijvoorbeeld van Hagar, de Egyptische uit het eerste testament, die met haar zoon Ismaël door Abraham en Sara de woestijn was ingestuurd. Ik geef een enkele van haar aanroeping weer:

> *"Kom, geest van de inheemse bewoners van de aarde,*
> *slachtoffers van volkerenmoord in de tijd van het kolonialisme*
> *en de periode van de christelijke zendingsarbeid in de heidenwereld;*
>
> *Kom, geest van de Koreaanse vrouwen in het Japanse*
> *prostitutieleger tijdens de Tweede Wereldoorlog die werden*
> *gebruikt en verscheurd door bloeddorstige soldaten,-*
>
> *Kom, geest van aarde, lucht en water die worden verkracht,*
> *gefolterd en uitgebuit door de menselijke begeerte naar geld.*

En zo gaat ze door. De miskende en gefolterde mensen worden in het midden gesteld. Hun geesten moeten rust vinden. Zij hebben het in deze wereld voor het zeggen, zolang hun leven geen recht is gedaan.

Mevrouw Chung vertelt in haar boek ***De strijd om weer de zon te zijn***[49] over haar leven. Hoe ze van een welgesteld meisje tot armoede verviel, hoe ze knokte om via de beste scholen in Korea, aan de universiteit in Seoul terecht te komen en theologie ging studeren. Hoe ze in de studentenbeweging leerde dat armoede niet een toevalligheid was maar alles te maken heeft met macht, met onderdrukking, met ongelijkwaardigheid. Haar theologie werd geïnspireerd door verzet.

Haar verzet groeide toen ze ontdekte dat haar moeder die zojuist was overleden, niet haar biologische moeder was. Deze vrouw die haar met grote liefde had opgevoed en haar met grote financiële offers had laten studeren, kon zelf geen kinderen krijgen. Haar vader, toen nog een rijk man, wilde een eigen kind en verwekte Chung bij een zogenaamde draagmoeder die haar kind na een jaar moest afstaan. Zij leefde arm en vergeten in een andere wijk van Seoul. Chung hoorde dit verhaal pas na de dood van haar adoptiemoeder. Chung leerde dat haar beide moeders veel van haar hadden gehouden, maar dat zij elkaar moesten haten vanwege de voor vrouwen onderdrukkende en vernederende gewoonten in haar land.

Vanuit deze ervaring van onderdrukking voert professor Chung Hyung Kyung haar strijd. Voor de ongelukkige vrouwen in haar land, voor haar land als object van het neokolonialisme. In haar verzet en in haar strijd doemen vindplaatsen van het goddelijke, van het religieuze, van inspiratie en spiritualiteit op.

Noem het zoals je het noemen wilt.

---

[49] Chung Hyung Kyung, *De strijd om weer de zon te zijn. Proeve van een Aziatische feministische theologie* (Baarn 1992)

Maar het is die solidariteit en het verzet tegen de machten waarop mensen wachten, die hun verhaal en hun levens aan ons als hulpverleners openbaren en in dat verzet en die solidariteit is de inspiratie te vinden.

Mevrouw Jansen-Scholten heeft deze bijeenkomst georganiseerd in de hoop dat er binnen het Riagg Eindhoven iets zichtbaar blijft van de rode draad die zij tijdens de afgelopen jaren in haar werk heeft willen weven. Van dat waardoor zij zelf geïnspireerd werd.

Om die rode draad tot een betekenisvol patroon te doen uitgroeien, zou ik u als hulpverlenende instantie drie mogelijkheden in overweging willen geven.-

- Komen tot samenwerking tussen feministische theologes/pastoraal werksters en het Riagg om de godsdienstige elementen en beeldvormingen binnen hulpvragen, indien nodig, op het spoor te komen, zodat deze geen belemmering worden of blijven in het hulpverleningsproces;
- Een training te starten van zowel mannelijke als vrouwelijk hulpverleners om inzicht te krijgen in hoeverre je als hulpverlener zelf belast bent met traditionele verwachtings- en/of rolpatronen over mannen en vrouwen en die je onbewust overbrengt op de cliënt waardoor het hulpverleningsproces wordt benadeeld;
- Zelfonderzoek en onderlinge gesprekken te starten over je houding tegenover je eigen religieuze en/of spirituele bronnen.

Met de titel van een boek van de Duitse theologe Dorothee Sölle[50] wil ik eindigen: waar het visioen ontbreekt, verwildert het volk. En met visioenen bedoelt ze ‘beelden van een land waar goed zijn eenvoudiger is.’

Ik wens u allen voor de toekomst rijke visioenen toe.

[50] Sölle, Dorothee, *Waar het visioen ontbreekt, verwildert het volk* (Baarn 1987)

De toekomst van vrouwen in een veranderende samenleving (1993)

Sieth Delhaas

Vrouw, geloof, samenleving — Schouwen-Duiveland, 9 oktober 1993

Inleiding

Voordat ik aan mijn lezing begin, zou ik jullie een opdracht willen geven. Die opdracht moet je zien als een begin van een poging — of een experiment — om via een andere weg dan wij binnen de vrouw-en-geloofbeweging gewoon zijn, over dingen die ons raken na te denken. Binnen de vrouw-en-geloofbeweging gaan wij meestal uit van christelijke begrippen, vrouw-, mens- en godsbeelden. Na het lezen van het boek *Een beeld van een vrouw. De visualisering van het vrouwelijke in een postmoderne cultuur*[51], en na het twee maal bekijken van het interview met de filosofe dr. Rosi Braidotti voor de VPRO-serie *Geleerd in augustus*, zou ik vanuit een andere invalshoek willen beginnen.

Braidotti stelt: wij leven in het postmoderne tijdperk. Dat tijdperk is ongeveer begonnen na de Tweede Wereldoorlog. In die periode tot nu zijn allerlei vertrouwde dingen weggevallen bijvoorbeeld de kerk, allerlei instituten, het gezin, familieverbanden, arbeidsverhoudingen. Daarvoor in de plaats zijn gekomen: de televisie, de invloed van de media, communicatietechnieken, medische ingrepen, voortplantingstechnieken, zwangerschapstechnieken, waardoor ethische vragen worden opgedrongen waarop wij niet zijn voorbereid. Al deze zaken veroorzaken weer andere verschijnselen zoals onder andere verslavingsproblemen, vereenzaming. Kortom we leven in een cultuurcrisis.

Veel mensen raken daardoor in paniek en hebben daarop geen antwoord. Je krijgt ook niet de indruk dat de politiek daarop een antwoord heeft. Ook de kerken niet. De leegte die door al deze veranderingen en het uit elkaar vallen van verbanden is ontstaan, zijn mensen geneigd op te gaan vullen met vluchtpatronen zoals de toestroom naar een beweging als New Age laat zien. Of men gaat de leegte opvullen met geweld, zoals we in onze eigen samenleving en in Joegoslavië zien gebeuren.

Lichaam als instrument

Rosi Braidotti echter zegt: eigenlijk is dat postmoderne tijdperk waarin alles wegvalt een heel goed moment voor vrouwen. Want in die achter ons liggende structuren, die vooral toch

---

[51] Braidotti, Rosi (red.) *Een beeld van een vrouw. De visualisering van het vrouwelijke in een postmoderne cultuur*. Feminisme in verandering (Kampen 1993)

gedomineerd werden door het patriarchaat, hadden vrouwen weinig of niets in te brengen. Nu hebben vrouwen dus de kans om mee te werken aan het scheppen van nieuwe structuren, om nieuwe vormen aan te brengen vanuit dat niets. Kortom om een nieuwe samenleving te creëren en die leegte in te vullen.
Ook binnen de vrouw-en-geloofbeweging, vanuit onze feministische inspiraties hebben wij verlangens om deze wereld in een meer menswaardige wereld te herscheppen. Daar willen we vandaag mee bezig zijn.
Daarbij wil ik een andere invalshoek kiezen. Ik wil niet uitgaan van onze beelden vanuit de christelijke achtergrond. Vanuit de begrippen van mens- en godsbeelden of anderszins waarmee we belast zijn in het verleden. Ik wil uitgaan van *de leegte van de verdwenen structuren*.

Daarbij ga ik uit van ons lichaam. Het lichaam is het instrument waarmee wij bestaan in deze wereld. In het boek *Beelden van de leegte* verstaat de schrijfster het lichaam niet meer als een dualiteit, dus geest en lichaam, die tegengesteld zijn aan elkaar, maar als het *zelf* als iets meervoudigs. Het *zelf* is verstrooid en versplinterd in de feministische wetenschappen. Het *zelf*, dus onze identiteit, wie ik ben, is een proces. Het *zelf* is in beweging. Dat betekent niet dat dat *zelf* geen morele of politieke inhoud heeft. Als we dus over 'het lichaam' spreken dan bedoelen we daar niet meer mee het lichaam als vlees en bloed, maar als iets wezenlijks waar 'vlees en bloed' en culturele codes – dat is een stelsel van overeengekomen woorden, afspraken en gewoonten in een bepaalde cultuur -, bij elkaar komen. Om dat goed door te krijgen wil ik jullie een creatieve opdracht geven.

Wil je op dit blad een lichaam tekenen. Zie het voorbeeld van het glazen en lege lichaam van de Tsjechisch-Canadese kunstenares Jana Sterbak op de omslag van het boek *Een beeld van een vrouw*. Neem jouw lichaam, en kleur dit in of schrijf een tekst er op hoe jouw lichaam gedurende jouw leven door codes van onze cultuur is ingevuld.

Ongeveer een half uur hebben jullie daarvoor de tijd. Daarna plakken we de afbeeldingen op en kun je ze in de pauze van elkaar bekijken. Je kunt deze oefening zien als een bewustwording van wat er met jou *zelf*, met je lichaam tijdens je leven is gebeurd.

Postmoderniteit

Om in het postmoderne tijdvak dingen nieuw in te kunnen vullen — laten we er vanuit gaan dat er een leegte is — moet je dat doen vanuit een bewustzijn hoe jouw *zelf*, dat 'lichaam' is ingevuld. Misschien zonder dat je je daarvan bewust bent. Kun je met dat beschreven en ingevulde lichaam die leegte anders gaan invullen?

Je kunt je natuurlijk ook de vraag stellen: wil ik die leegte wel anders invullen? Nee, kun je vinden, ik wil eigenlijk alles bij het oude laten.

De schrijfsters in het boek *Een beeld van een vrouw* — feministes, daarvan moet je je bewust blijven -, zeggen: door de enorme vooruitgang van de wetenschap moet de postmoderne cultuur zich er eigenlijk van bewust zijn dat je het begrip *identiteit*, dus het 'wie ben ik', niet meer kunt benoemen met de begrippen van voor die postmoderne tijd.[52] Dus: een mens

---

[52] Postmodernisme: Het meest in het oog springende kenmerk van de stroming is het in twijfel trekken van lang gekoesterde begrippen als *waarheid* en *authenticiteit*. Op filosofisch vlak houden zij die tot de postmodernen worden gerekend zich, meer nog dan hun voorgangers, bezig met *taalkritiek*. Zij zijn

bestaat uit geest en lichaam. Wij moeten, zeggen ze, ons ervoor gaan inspannen om de namen opnieuw in te gaan vullen. Hoe gaan we dat *zelf*, die identiteit dan wél beschrijven? De filosofes in het boek zeggen: dat moet je in de eerste plaats doen vanuit de vraag in welke relatie staat dat *zelf* van mij tot politieke macht en handelingsbekwaamheid. Die vraag is een heel slimme. Het is ook echt een vraag die vanuit vrouwen komt. Want, vrouwen hebben immers de voorliggende eeuwen nooit invloed gehad op — in elk geval niet rechtstreeks en niet via de wet — de politiek en waren in Nederland tot in de jaren vijftig van deze eeuw handelingsonbekwaam.

Macht van taal

Voor de wet zijn we nu niet meer handelingsonbekwaam, maar in het denken van mannen en ook van veel vrouwen, wordt die handelingsonbekwaamheid vaak nog wel gezien en gevoeld.

Cultuur maken is namen geven. Het joodse scheppingsverhaal vertelt dat Adam alles wat hij zag in het paradijs namen gaf. De man is daarmee vervolgens doorgegaan. Hij heeft cultuur gemaakt. De vrouw was en is de natuur. Dit hing samen met leven doorgeven.

In het postmoderne tijdperk waarin wij nu leven, willen vrouwen dat dus gaan veranderen. Niet zomaar vanwege een willekeurige inval. Nee, dat verlangen komt voort uit het bewustzijn van vooral de afgelopen vijfentwintig jaar, waarin de problemen van onze wereld en kosmos zo gigantisch groot zijn geworden. We kunnen rustig vaststellen dat het cultuur maken tot nu toe eenvoudig vast is gelopen. Dat de mensheid voor waanzinnig grote problemen is gesteld door haar eigen manier van leven waarin milieu, bewapening, geweld, onmenselijkheid, armoede, honger, enzovoort een grote rol spelen.

Macht hangt volgens de schrijfsters van *Een beeld van een vrouw* samen met het ontstaan van beelden in de loop van de tijd. De macht om de dingen hun betekenis te geven. Macht is taal. En taal is macht. Achter elke betekenis ligt weer een andere betekenis. Bijvoorbeeld: een tafel is om aan te eten, om er rond of aan te zitten, een vlak met vier poten, een punt van samenkomst, enzovoort.

De macht van taal hoeft niet altijd onderdrukkend te zijn. Deze kan ook creatief zijn. Taal kan nieuwe mogelijkheden, nieuwe betekenissen scheppen.
De macht van vrouwen over taal zou kúnnen zijn om onszelf als nieuwe identiteiten te benoemen en van daaruit de wereld te benoemen of met anderen mee te benoemen. Macht is dan niet iets wat slechts door een kleine groep wordt uitgeoefend, maar macht kun je dan zien als een netwerk van mogelijkheden.
De schrijfsters van *Een beeld van een vrouw* zeggen niet: macht is iets van een kleine groep,

---

hiertoe voornamelijk door Lyotard geïnspireerd. Het model waarin taal een afspiegeling zou zijn van de werkelijkheid wordt daarin nadrukkelijk verlaten. Men proclameert het einde van de ‘grote verhalen‘ (vooruitgang door techniek, marxisme, christendom). www.wikipedia.nl

de happy few. Nee, in feite heeft iedereen macht. Want macht is een situatie, het is een geheel van bestaande verbanden. Eén van de schrijfsters zegt: feministische cultuurkritiek is dat je de dagelijkse gebeurtenissen benoemt en invoegt in een bredere sociale context. Bijvoorbeeld: als vrouwen thuis zorgen, kinderen opvoeden, de tuin bijhouden, zorgen dat hun echtgenoten schoon en heel op hun werk verschijnen, vrijwilligerswerk doen, een stervend familielid begeleiden, dan is dat tot nu toe werk dat in onze cultuur niet wordt gehonoreerd. Niet in geld, maar ook niet in waardering. Het wordt wel gewaardeerd, maar als een valse waardering. Bijvoorbeeld vanuit het moederschap. Hoog geprezen, maar in feite stelt het niets voor. In feite is het moederschap een instituut dat in een bepaalde vorm, binnen de context van een huwelijk met kinderen, een kern vormt van onze kapitalistische samenleving.

Als we het moederschap bekijken zoals de feministische cultuurcritica Bell Hooks doet, dan zegt zij: het werk van die vrouw moet geïntegreerd, dus ingevoegd worden in het geheel van de sociale context. Dan wordt het een onderdeel van een theoretische discussie en belangen. Dan wordt al dat werk van een vrouw onderdeel van ons economisch stelsel. Het wordt een onderdeel van de theorie over arbeid. Het wordt een onderdeel van de discussie over hoe moet ons gezondheidsstelsel er uit zien. Ik noem slechts enkele voorbeelden, maar, jullie kunnen er zelf nog heel wat aan toevoegen, vermoed ik.

Hooks zegt, als je op deze manier de dagelijkse gebeurtenissen, dus ook wat wij hier vandaag doen, invoegt in dat grotere sociale geheel, dan hef je het verschil op tussen academische kennis en populaire culturele vormen. Het alledaagse wordt van belang. Het wordt gewaardeerd als behorend bij wat van belang is. Dan gaat de wereld er heel anders uit zien. Wij zouden vandaag dan niet meer onopgemerkt onze studie doen, maar onze studie zou ingevoegd worden in het geheel van onze samenleving en het zou effect hebben op wat er verder hier in de stad gebeurt, of in het land, in de wereld.
Nu is het zo, als we straks naar huis gaan, moeten we maar zien wat we met onze initiatieven, gedachten en plannen kunnen doen, of er iemand is die daarin is geïnteresseerd.

Ons lichaam

We zijn begonnen met ons lichaam te beletteren. In te vullen. Ik heb het nog niet allemaal bekeken, maar ik denk dat jullie zeker ook het begrip seksualiteit ingevoegd hebben in die invulling. De Franse filosoof Foucault heeft al in de zeventiger jaren gezegd, dat onze cultuur op overdreven wijze bezig is met het lichaam. Enerzijds zie je dat in de manier waarop we mensen die ziek zijn maar op blijven lappen en in leven houden met allerlei medische technieken. Daarnaast is er de cultus die rondom het lichaam is ontstaan met fitness, slank-zijn, jeugd, plastische chirurgie en nog veel meer hulpmiddelen. In Amerika is dat tientallen malen erger. Daar geven zelf kerkgenootschappen boekjes uit hoe je zo gezond mogelijk kunt eten en afslanken. Kortom het lichaam moet alsmaar worden geperfectioneerd.

Daarnaast kunnen we het vermoeden plaatsen dat de boulimia en anorexia-nervosa problemen, waarmee zoveel jonge vrouwen tegenwoordig worstelen, juist een uitvloeisel van die schoonheidscultus kan zijn. Want het vrouwelijk lichaam is altijd meer onderwerp van de medische wereld, van de moraal ook, dan het mannelijk lichaam.

In dit postmoderne tijdvak wordt de vrouw op een andere manier slachtoffer van de cultus van het lichaam. Niet wordt de vrouw in haar emancipátie gevolgd, of het vroegere beeld van de vrouw geanalyseerd op haar politiek vastgepind zijn — zoals het moederbeeld dat ik straks

noemde. Nee: de media haken sinds 1989 — de schrijfsters zeggen vooral na het verloren gaan van het socialisme — in op een dubbelbeeld. Vrouwen worden gepropageerd als een soort supervrouwen: moeders en huisvrouwen, die tegelijkertijd minister-president zijn — zoals bijvoorbeeld president Thatcher, atletische topsporters en andere vrouwen die aan de weg timmeren, en die tegelijkertijd in haar relatie de toegewijde rol moeten spelen. Een kundige artieste als Madonna, die tegelijkertijd een seksgodin is.

Dit soort supervrouwen, hebben de schrijfsters ontdekt, worden postfeministen genoemd. Ze worden losgekoppeld van de strijd die vrouwen nu ook nog moeten strijden en daarmee worden zij als het ware als bewijs opgevoerd, dat alles al geregeld is met de gelijkwaardigheid van vrouwen. Tegelijkertijd worden de vrouwen die de culturele, sociale en economische strijd nog willen voeren, misschien zelfs pas kunnen beginnen, als ouderwets en achterhaald afgeschilderd. Daarmee wordt gezegd, ik herhaal het nog eens: de emancipatie is voltooid.

Vanuit deze opvatting worden in deze tijd ook veel subsidies voor het vrouwenwerk ingetrokken. De gelijkwaardigheid is immers tot stand gekomen. Waar zeuren jullie nog over? De media vooral wakkeren in feite de scheiding tussen feministen en de zogenaamde 'echte vrouwen' aan. In feite worden de zogenaamde 'geslaagde vrouwen' door de media gebruikt tegen de feministen.

De succesvolle vrouwen die nu door de media tegen de feministen worden afgezet, waren tot voor kort nog verwerpelijk, want feministes. Nu worden zij gebruikt als ideaalbeeld tegen het feminisme. De feministische critici zeggen daarentegen: doordat de media zo met vrouwbeelden omgaan zie je hoe leeg de structuren van de cultuurindustrie zijn. Dat komt omdat die industrie alleen uit is op geld. Dus zo lang een bepaald beeld van vrouwen verkoopt is het goed. Neem als voorbeeld de feministische literatuur en de uitgeverijen daar achter.

Ik wil hiermee zeggen, dat het belangrijk is om jezelf als feministe te laten zien. Het is misschien wel belangrijker dan ooit, want daarmee spreek je in taal uit wat er nog moet gebeuren. Dat de feministische cultuurkritiek nog niet is verdwenen, want er is hoegenaamd nog niets geregeld. Vandaar de oproep om in deze postmoderne tijd ruimten te openen voor vrouwen waarin zij zelf nieuwe vormen en beelden van zichzelf kunnen geven. Schrijfsters als Alice Walker, Astrid Roemer, Etty Hillesum, en vele anderen geven ons het voorbeeld.

Nieuwe cultuur

Hoe komen wij tot nieuwe vormen van onszelf, tot integratie van het dagelijkse in het grote geheel? Het zijn immens grote opgaven. Ik ben hier uitgenodigd op grond van een interview dat Jessica met mij heeft gehad na mijn reis naar de Verenigde Staten waar ik drie maanden heb meegelopen met de European Peace Pelgrimage tegen de kernproeven in de Nevada Testsite, tegen de uraniummijnen en voor de rechten van de Indianen.

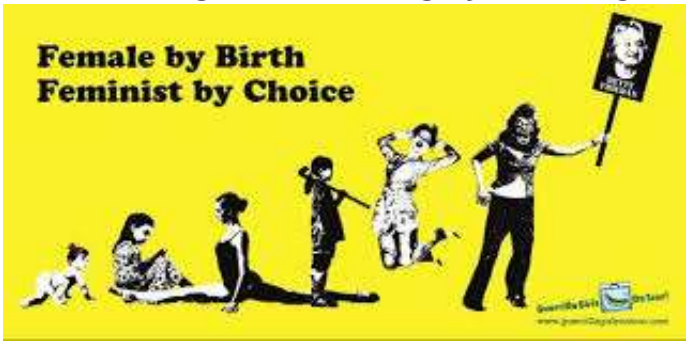

Ik heb die gemaakt vooral door mijn teleurstelling dat tachtig procent van de Nederlandse bevolking vorig jaar achter de Golfoorlog stond. De Nederlandse vrouw-en-geloofbeweging heeft zich in protesten daartegen niet laten horen. Waar blijven de vragen over onze cultuur? In 1988 ben ik de studie cultuurwetenschappen begonnen om beter op de hoogte te raken van wat er eigenlijk allemaal scheef zit in onze cultuur en wat de achtergronden daarvan zijn. In die studie ben ik nog meer geconfronteerd met alles wat onze Europese cultuur op het Amerikaanse continent heeft aangericht tegen de oorspronkelijke bevolking, zoals de Indianen. Wat is er met onze cultuur aan de hand? Wat met de godsdienst die we daar hebben achter gelaten?
Vandaar dat die omweg vanuit die leegte te werken aan een andere cultuur mij aanspreekt. Ik wil dat kijken naar een andere cultuur niet meer als vanzelfsprekend vanuit mijn christelijke opvoeding en achtergrond doen. Ik wil die even laten rusten.

Misschien blijven wij vrouwen teveel aanschuren tegen de achtergrond van waaruit wij komen. Misschien moeten wij er aan werken om juist die kerkelijke en theologische begrippen om te vormen. Ik denk aan mijn gesprekken in 1991 in Minsk (Sovjetunie) met Russische vrouwen, met de ex-DDR-vrouwen, die met ons meereisden. Er zou iets nieuws komen na het vallen van de muur en het verbrokkelen van het reële-socialisme. En wat heeft het Westen, onze cultuur ervan gemaakt? De Oost-Duitse vrouwen voelen zich opnieuw uitgebuit.

Die grote verwachting, die je vanuit ook je christelijke begrippen als gerechtigheid hebt, wordt tegelijkertijd door onze West-Europese opstelling en politiek plat gewalst. Je komt er niet meer uit.

Vandaar dat ik de omweg wil maken via de leegte die de postmoderne filosofes ons vandaag hebben laten zien. Ik wil ook de leegte van de theologische begrippen die niet meer werken onder ogen zien.

Ik zou aan het eind van de middag als jullie met je vragen en discussies klaar zijn, willen kijken: welke vragen kunnen we vandaar uit, vanuit die leegte, met onze nieuwe voorstellen komen, misschien tot nieuwe vormen komen van ons zelf, van de toekomst.

Wat zouden wij vandaaruit onze feministische theologes voorleggen of zelfs voorstellen? Denk er eens over na: hoe komen we tot nieuwe theologische vormen, beelden, intuïties enzovoort?

Over verlies en rouw (1993)

Naar aanleiding van het boek van de spreekster 'Geen andere handen'

Sieth Delhaas

Dominicaans Activiteiten Centrum – Huissen, 18 februari 1993

Vraag: hoe sta ik, als ik met verlies en rouw te maken krijg, tegenover mijn eigen dood?

Wat heeft mij/ons geholpen:

- zelf je situatie in handen nemen;
- van tevoren nadenken/overleggen over wat de stervende wil;
- dichtbij de leefwijze, de persoon van de stervende blijven wanneer je keuzes voor haar/hem moet maken;
- zover mogelijk meegaan met de stervende, misschien over je eigen verwachte grenzen heen;
- hulp/nabijheid durven vragen aan anderen;
- meeleven en respect voor onze weg mogen verwachten;
- je eigen leven/werk/bezigheden zo lang mogelijk voortzetten;
- vooral je eigen grenzen ontdekken en laten weten;
- je op de hoogte stellen van maatschappelijke mogelijkheden;
- niets doen waar je later spijt van krijgt.

Wat heeft mij/ons gestoord:

- afgeschreven worden als je zelf nog wilt vechten voor het leven;
- gemis aan solidariteit met mijn/onze keuzes;
- betutteling, hoe goed bedoeld ook;
- ongevraagde gebeden of 'preken';

De kwaliteit van je relatie neem je mee in ziekte, sterven en rouw.

Niet van iedereen mag dezelfde inzet worden verwacht. Dit punt hangt sterk samen met de vorige opmerking.

Rouwen kent geen tijd, kent geen vast patroon;

Wat is dat eigenlijk: rouwen?

Wat zijn onze manieren?

Hebben we eigen rituelen?

Zijn ze van buitenaf opgelegd?

Betekenen ze iets voor ons? Zo ja, dan kunnen ze ons helpen.

Rituelen gaan door.

Laat je omgeving je niets wijs maken.

Kijk eens naar andere culturen en godsdiensten.

En vooral: wat heb je zelf in je mars?

Geweld als belangrijkste grondslag van onze cultuur[53] (1993)

Sieth Delhaas

Lezing gehouden op diverse plaatsen, voorjaar 1993[54]

Inleiding

Voorop wil Ik stellen, dat ik hier niet sta als Joegoslaviëdeskundige. Sinds januari 1993 heb ik op verzoek van verschillende groepen en organisaties binnen de vrouw-en-geloofbeweging lezingen gehouden over de situatie in ex-Joegoslavië en dan vooral verbonden met de verkrachtingen van vrouwen als oorlogshandeling. Het houden van die lezingen is voortgekomen uit een column die ik in december 1992 heb geschreven in het weekblad de *Bazuin* (zie: Moord.pdf).

In die column ga ik in op de term, die regelmatig door de media wordt gehanteerd als het om geweldssituaties gaat — zoals nu in Joegoslavië — en iedereen — ook vrouwen zelf — spreekt over onschuldige vrouwen en kinderen. Ik zeg in mijn column, dat vrouwen onschuldig noemen in een oorlogssituatie hetzelfde is als vrouwen onmondig verklaren. Het is een terugkeer naar een situatie waarin mannen de vrouwen nog niet hadden toegelaten tot de politiek, toen mannen aan vrouwen nog geen stemrecht hadden verleend.

Vrouwen onschuldig noemen aan oorlog lijkt menslievend. Achter mannen die dit zeggen zoekt men geen vrouwenhaters. Toch zijn zij, naar mijn mening, het zachte equivalent ervan en gevaarlijk voor de mondigheid en medezeggenschap van vrouwen. Ik haalde in die column het agressieve gedrag aan eind vorig jaar van drie socialisten uit de Tweede Kamer tegenover het VVD-kamerlid mevrouw Heemskerk toen zij iets te berde durfde te brengen over de afschaffing van de dienstplicht.

Ik gaf als mijn mening, dat zolang vrouwen in oorlogstijd als onschuldig worden beschreven, mannen zich van een excuus bedienen om de

[53] Deze titel is ontleend aan het denken van de Franse filosoof René Girard, genoemd in Vrouwen en Geweld, een onderzoek van Annego Hogebrink voor de Protestantse Voortgezette Opleiding te Amsterdam, mei 1987.

[54] De **Joegoslavische oorlogen** of **post-Joegoslavische oorlogen** vormen een reeks van gewapende conflicten binnen Joegoslavië, die zich vanaf 1991 ontwikkelde als gevolg van het uiteenvallen van de Socialistische Federale Republiek Joegoslavië. Nadat de federale staat in 1991 was uiteengevallen in Slovenië, Kroatië, Macedonië en romp-Joegoslavië (Bosnië en Herzegovina, Montenegro en Servië) ontstond in delen van Kroatië en in Bosnië en Herzegovina een hevige burgeroorlog: zie Wikipedia: Joegoslavische oorlogen.

oorlog voort te zetten. Echter die mannen verzwijgen, dat vrouwen het roerend goed zijn van de vijand; en dus kunnen worden gedeporteerd en verkracht. Door vrouwen onschuldig te houden, ontzegt de man haar het recht zelfstandig te oordelen over een handwerk dat bepaalde mannen niet moe worden te beoefenen. Vrouwen onschuldig noemen is als een ritueel dat voortdurend herhaald moet worden om een mythe kracht en betekenis te geven. Volgens de theologe/filosofe Mary Daly gaat het in die mythe om de moord op de godin.

Vorige week kreeg ik een briefkaart in de bus mij toegestuurd door *The Breakfast Club* in Hilversum rondom het geweld in Solingen. Die briefkaart is onderdeel van een actie. En waarachtig, op die kaart staat opnieuw: 'vijf onschuldige vrouwen en meisjes zijn levend verbrand.'
Nogmaals: vrouwen onschuldig noemen is als een ritueel dat voortdurend moet worden herhaald om de mythe dat vrouwen onschuldig zijn, kracht bij te zetten. En zolang we dit blijven geloven, blijven vrouwen onmondig en zal niet naar hen worden geluisterd.

In elk geval willen wij vanmiddag kijken of wij de karakterisering *onschuldig* voor vrouwen evenmin moeten accepteren.
De belangrijkste bedoeling van deze middag is dat:

- wij onze gevoelens van afschuw delen met elkaar:
- onze kennis en ervaring inzetten om te zoeken naar oorzaken van dit geweld;
- onze analyse inbrengen in de publieke meningsvorming over de achtergronden van deze oorlog;
- mogelijkheden uitwisselen en onderzoeken om vrouwen in het voormalige Joegoslavië daadwerkelijk te ondersteunen.

Met u wil ik allereerst doen wat ik zelf altijd geneigd ben te doen als ik van een situatie niets begrijp: kijken naar de geschiedenis die hieraan vooraf ging. Trefwoorden in mijn herinnering zijn daarbij: Communisme, Generaal Tito, sinds jaren een vakantieland waar vele mensen met plezier en goedkoop naar toe trokken.

Vraag: ik zou aan u, die ooit in Joegoslavië met vakantie zijn geweest, de vraag willen voorleggen:

- had u ooit deze uitbarsting van geweld verwacht?
- kunt u deze uitbarsting rijmen met de mensen die u daar hebt ontmoet?

De feiten die ik u nu geef over Joegoslavië zijn afkomstig uit een publicatie van het Nederlands Centrum voor Buitenlanders van 1978.

De positie van Joegoslavië

Geografisch gezien is Joegoslavië een land van tegenstellingen en variaties op het gebied van bewoners, taal, cultuur, geschiedenis, klimaat, landschap en economische.

Omdat het op een kruispunt ligt van Europa en Azië is het gebied altijd een gevechtsterrein geweest voor talloze oorlogen door de eeuwen heen.

Als zelfstandige staatskundige eenheid bestaat Joegoslavië sinds 1918. Grondstoffen kunnen belangrijke strijdpunten zijn in een oorlog. Daarom noem ik u daarvan enkele:

- In Bosnië wordt onder andere ijzer, steenkool en lood gevonden;
- Slovenië beschikt over de belangrijkste kwikmijn van Europa. Kosovo heeft op haar gebied belangrijke lood- en zinkmijnen;
- Oost-Servië kan zich beroemen op de grootste kopermijnen van Europa;
- Slovenië heeft vindplaatsen van uranium en bauxiet en in het noordoosten wordt olie en aardgas gevonden. Wel zijn de gebieden waar de meeste grondstoffen liggen, tot nu toe het minst industrieel ontwikkeld en nog moeilijk toegankelijk. De autowegen die zijn aangelegd, waren voornamelijk bedoeld voor toerisme dat de laatste jaren een grote vlucht heeft genomen. U ziet dat als je deze bronnen van grondstoffen noemt, Joegoslavië ineens een heel andere vorm van belangrijkheid krijgt in de zin van de wereldeconomie.

Daarbij schiet me te binnen wat ik dezer dagen in de krant las. Enkele maanden geleden hebben de VS van Amerika concessies gekregen over belangrijke olievelden in Somalië. Dit was niet bekend en hoewel de VS-overheid beweert dat dit feit niets te maken heeft met hun in december gestarte actie *Restore Hope*, geeft zo'n bericht heel wat te denken.

Misschien kunt u ook in de volgende informatie al aanwijzingen terugvinden voor de omstandigheden zoals die er nu uitzien in voormalig Joegoslavië.

De waardensystemen van de bevolking van de meest gestabiliseerde staten spelen een zeer grote rol in het levenspatroon van de bewoners. De mensen van het platteland geven de voorkeur aan een traditionele leefwijze voor werken: geen risico's nemen, geen initiatief tonen, je niet onderscheiden van de ander, wantrouwen tegen nieuwigheden en vreemden.

Door te werken kan men zich in leven houden, extra inspanning helpt niet omdat de totale voorraad land en welstand etc. beperkt is. Verdeling hiervan is belangrijker dan productie.

Opgelegde werkritmes en technologie van buiten of bovenaf worden verafschuwd.

De standenmaatschappij is gebaseerd op geboorte, leeftijd en geslacht. De kleine clangemeenschappen gehoorzamen een autoritaire leider. Het gedrag is conformistisch.

Niemand mag boven een ander uitsteken. Persoonlijke welstand wordt gecompenseerd met grote, dure feesten en er heerst groepsegoïsme.

De plattelandscultuur van het centrale heuvel- en berggebied wordt als volgt geschetst: patriarchale verhoudingen sterk, positie van de vrouw zeer ondergeschikt, de gemeenschap heeft een zeer autocratisch leiderschap en is militaristisch georganiseerd, de groepstrots is groot, productie-arbeid wordt vermeden (oorlogsbuit is evengoed).
Nog twee andere, meer moderne waardensystemen worden genoemd:
in de industriële maatschappij discipline en punctualiteit met een machine gebonden arbeidsritme, innovatie gericht handelen, het nemen van risico's, openstaan voor nieuwe ideeën, produceren voor de markt, kompetitie gericht.
Ten aanzien van de communistische partij en de partizanenoorlog: heldendom, militaire organisatie, gehoorzaamheid aan een krachtige leider, solidariteit, internationalisme, toekomstgerichtheid, gelijkheid, discipline.

Sommige waarden vallen samen, andere sluiten elkaar uit.

In de WO II heeft de bevolking grote verliezen geleden. 1,7 miljoen doden op een bevolking van ruim 15 miljoen. Na de ontstaat een grote trek van het platteland naar de steden, zo snel dat de steden 'rurbaniseerden'. Dat wil zeggen: er vond een proces plaats van verstedelijking van het platteland, waardoor het stedelijke gebied en zijn invloedssfeer verder werd uitgebreid. Het begrip rurbanisatie komt van de Engelse woorden rural ('landelijk', 'plattelands-') + urban ('stedelijk'). Rurbanisatie wordt grotendeels veroorzaakt door suburbanisatie (Rurbanisatie). In de jaren zestig begon de uittocht naar het buitenland. Ook in Nederland kwamen Joegoslavische gastarbeid(st)ers.

Over het eenheidsgevoel van de inwoners van het land: De volkstelling van 1971 laat zien dat van de 21 miljoen mensen slechts 270.000 als nationaliteit Joegoslaaf opgeven. De overigen noemen hun staat. Het nationaliteitenprobleem is nooit weg geweest. Men kon behalve de staat ook opgeven Moslim. Dit is niet een religieuze term, maar een staatkundige aanduiding. Dit gold praktisch alleen voor Bosnie-Herzegowina waar in 1971 40% zich als Moslim opgaf.

Daartegenover staat dat er nergens (in Europa of ter wereld) een multinationale staat wordt gevonden waar zo vergaand is gepoogd recht te doen aan culturele en nationale aspiraties van de bevolking, maar het bleef altijd dringen.

In het. begin van de jaren zestig vonden 11.5% huwelijken plaats tussen mensen van verschillende nationaliteiten. Maar slechts een enkel huwelijk tussen een moslim en niet-moslim.

Het verzet tegen de Duitsers tijdens WO II en de communistische revolutie is gedragen door de boeren. Echter tussen 1946 en 1971 zijn 200.000 boeren uit de partij gezet en de boeren zijn daarna vrijwel uit het politieke leven verdwenen. Boeren zijn in het naoorlogse Joegoslavië tweederangs burgers. Voor hen zijn er geen sociale voorzieningen en er is sindsdien geen landbouwpolitiek gevoerd. Onder de boeren heerst grote armoede. Velen hebben niet eens

een eigen bed en de mensen zijn verstoken van gezondheidszorg, overgeleverd aan allerlei ziekten. Alles is gericht op voorzieningen in de toeristische dorpen.

Misschien is dat ook goed om vast te houden voor de discussie straks:

- welke rol spelen wij rijke Westerlingen in de toeristenindustrie van arme of achtergebleven landen en wat betekent dat voor de diverse bevolkingsgroepen daar?

Politieke geschiedenis

Na het instorten van het Habsburgse Rijk (wikipedia: Habsburgse_monarchie) werd in 1918 het Koninkrijk van de Serven, Kroaten en Sloveniërs gesticht met koning Alexander. Daarbij werden landen en gebieden verenigd van een volkomen eigen en diverse ontwikkeling.

De scheidslijn tussen Christelijk Europa en het niet-christelijke Oosten loopt al eeuwen dwars door het gebied waarover wij deze middag spreken. Dat heeft zijn sporen nagelaten in godsdienst, economie en culturele ontwikkeling.

Ten tijde van de Franse revolutie, toen het gevoel van nationalisme in heel Europa opkwam, bestond er bij Kroaten en Serven een gevoel van Zuid-Slavische eenheid. Van 1809-1813 heeft het land onder invloed van de Napoleontische periode gestaan en heeft het zich meer en meer afgezet tegen Duitse en Hongaarse invloeden.

De eerste Servische opstand tegen de Turken was in 1804-1813. In 1815 bestaat er een klein, maar praktisch onafhankelijk Servië. In 1912 storten alle Balkanvolken zich op de Turken, waardoor Servië gebiedsuitbreiding krijgt, maar het heeft geen uitgang meer naar de Adriatische Zee. Dat is heel belangrijk, want alle eeuwen door hebben naties al gestreden om belangrijke havens met het oog op de handel.

De grote mogendheden proclameren dan het bestaan van de staat Albanië en hitsen Servië en Bulgarije tegen elkaar op en in 1913 wordt de 2e Balkanoorlog uitgevochten. Oostenrijk doet een duit in het zakje door zijn macht in Bosnië te demonstreren door een zeer provocerend bezoek van de Oostenrijkse troonopvolger aan Serajevo. Dat wordt teveel voor de Bosniërs en zoals we weten wordt de koninklijke Frans Ferdinand in Serajevo doodgeschoten en daarmee barst de WO I los.

Oostenrijkse en Duitse troepen houden vreselijk huis in Servië, vooral onder de burgers. Het leger vlucht naar het eiland Korfoe. In 1918 verenigen, zoals ik al eerder zei, de Serven, Slovenen en Kroaten zich in Joegoslavië onder een monarchie.

Tot 1923 blijft het tobben over de grenzen, vooral met Italië. Bij de grondwet van 1921 worden de Servische bureaucratie en het leger uitgebreid over de hele natie. Servisch officieren en ambtenaren werden de meest gehate figuren in het land. In 1928 deelt de koning het land op in stukken die dwars door andere staten heen lopen. In 1934 wordt de man tijdens een bezoek aan Marseille door een extremistische Kroatische fascist vermoord.

In maart 1941 sluit Joegoslavië zich aan bij de fascistische Asmogendheden Italië en Duitsland, maar dit wordt door de bevolking niet geaccepteerd. Officieren plegen een staatsgreep, waarin vooral de communisten een grote rol spelen. In april van dat jaar doen de Duitsers een inval en vestigen zich in Belgrado en straffen de bevolking af.

De communistische partij, die al vanaf de jaren twintig verboden was, had zich al lang op een illegale rol voorbereid en stond sinds 1937 onder leiding van Josip Broz, bijgenaamd Tito (1892-1980). Aanhangers kwamen vooral uit artistieke en intellectuele hoek.

Toen al was de haat tussen Kroaten en Serviërs groot. Met behulp van de Duitsers vermoordden de fascistische Kroaten 300.000 Serviërs. Serviërs slachtten op hun beurt Kroaten en Moslims af. Vandaar die 1,7 miljoen doden.

De Rooms Katholieke kerk heeft zich nauwelijks of niet tegen de onderlinge moordpartijen verzet.

De zeer goed georganiseerde communisten vielen steeds de bezetter aan en in 1943 ook Italië. De partizanen, zoals de communistische strijders werden genoemd, kregen steeds meer aanhang, vooral van de Serviërs. Deze partizanen hebben zeer grote heldendaden verricht. Ook bereidden zij een goede administratie voor. In 1942 was er al een rompparlement, voor de tijd dat de oorlog voorbij zou zijn.

Eind 1944 werd met hulp van de Russen Belgrado bevrijd met veel wraaknemingen en fusillades.

Met het politieke herstel werd staatkundig het voorbeeld van Rusland gevolgd onder de leus: broederschap en eenheid, en daarmee leken alle problemen tot het verleden te behoren.

Dat is — zoals we vandaag kunnen zien — een illusie geweest. Elke spontane uiting van anders denken werd meedogenloos onderdrukt.

Tito’s afscheiding

In 1948 maakt Tito zich met zijn eigen revolutie los van Rusland.

Zijn economie richt hij anders in waardoor arbeiders iets meer invloed krijgen. In 1953 komt er iets meer democratie met een regering uit alle nationaliteiten

Begin jaren zestig is er een generatie die zelf iets wil ondernemen en verzet zich tegen de betutteling vanuit Belgrado.
In de 60 jaren worden hervormingen doorgevoerd, maar het gevolg is grote werkloosheid en een dalende levensstandaard voor de laagstbetaalden. Verzet komt er vooral van de Serviërs en de onderontwikkelde gebieden.

De kloof tussen wel en niet-ontwikkelde gebieden en mensen wordt steeds dieper. Problemen ontstaan over de diverse talen tussen Serven en Kroaten.

Merkwaardig in die tijd is dat er een groep zeer ontwikkelde filosofen zich manifesteert. De strijd om individuele vrijheid grijpt meer en meer om zich heen.

In 1968 ontstaat er een studentenoproer in Belgrado. Er zijn arrestaties. Mensen voelen zich verraden door Tito, die brood en werk aan iedereen had beloofd.

De inval van de Russen in 1968 in Tsjechoslowakije brengt de Joegoslaven weer bij elkaar uit angst dat dit hen ook zal overkomen. Maar dat duurt niet lang. Steeds krachtiger steken de nationale verschillen de kop op, waaraan de slechte economisch situatie ten grondslag ligt.

In 1972 is de algemene desorganisatie compleet. Een socioloog verklaart in 1978 dat het in feite gaat om de strijd tussen liberalisering en nationalisme.
In oktober 1991 zeggen in Nederland wonende Joegoslaven: de oplossing voor deze problemen is slechts te vinden in het denken van de mensen zelf, maar een ander geeft de economische tegenstellingen de schuld. De rijke Slovenen en Kroaten zijn het zat hun geld te moeten pompen in het arme zuiden. Weer een ander schuift de oorzaak op de onjuiste vertegenwoordigingen in de verschillende overheidslichamen.
Serviërs vertegenwoordigen Kroaten bijvoorbeeld bij de Verenigde Naties.

Een andere immigrant zegt dat zijn landgenoten onmachtig zijn om op een democratische en beschaafde manier te veranderen; ze hebben dat niet geleerd want in het verleden zijn besluiten door mensen aan de top met harde hand afgedwongen; een vrouwelijke immigrant weet dat er zoveel haat is tussen de verschillende staten, die aangewakkerd wordt door groepen politici, geholpen door de journalisten.

Ongeveer 1990 begonnen de diverse staten binnen Joegoslavië zich openlijk voor onafhankelijkheid uit te spreken. De economische problemen werden breed uitgemeten in de kranten, daarna volgden religieuze en nationalistische verhalen. De laatste vallen bij de bevolking in vruchtbare aarde. Toch beweerden eerder geciteerde immigranten: er was geen structurele haat op grote schaal. Zestig tot zeventig procent van de mensen kunnen gewoon samenleven.

Vrouwen

In al deze verhalen komt niets voor over de specifieke situatie van vrouwen. Terwijl wij hier juist bij elkaar zijn vanwege de vrouwenverkrachtingen.

Merkwaardig voor mij was, toe ik vorige week op het bureau Oost-Europa projecten de krantenknipsel doorlas over de oorlog in Joegoslavië. Ze waren bijgewerkt tot 31 december 1992. Knipsels uit de *Volkskrant* en *NRC*. Niets over verkrachtingen. Vraag aan de beheerder van het bureau: ‘Is er selectief geknipt?’ Hij wist het niet. Hij zou het na het weekend aan zijn collega vragen. ‘Als ze nog iets heeft, zal ik het sturen.’ Er kwam niets.

Over het al dan niet waar zijn van de verhalen over structurele verkrachtingen, wordt nog steeds gediscussieerd. Ik kreeg deze week via VTK (Vrouwen tegen kernwapens) bericht, dat minister van Buitenlandse Zaken Kooijmans tijdens de demonstratie op 9 januari heeft toegezegd, dat met de EG-onderzoekscommissie, die binnenkort naar Joegoslavië vertrekt, de vrouwelijke gynaecoloog, mevrouw dr. Gunilla Kleiverda mee zal gaan om onderzoek naar en verslag te doen van juist deze situaties. Ook zou aan de hand van dit materiaal een poging bij de VN. gedaan kunnen worden om verkrachtingen in oorlogstijd als oorlogsmisdaad vastgelegd te krijgen, waardoor de daders ook bestraft kunnen worden. Er van uitgaande dat de berichten hierover in elk geval op waarheid berusten, wil ik nu een aantal gedachten doorgeven die ons kunnen helpen bij het gesprek hierna,

I. Zijn Serven, Kroaten, Moslims en Bosniërs van origine nu zulke barbaren, die maar even de teugels gevierd krijgen, en ze slaan aan het moorden en verkrachten?
Of liever, zoals een historicus van het Oost-Europa Instituut in Amsterdam, Andra Gerrits, zich afvroeg: wat doet een eerzame Servische burger veranderen in een moordzuchtige gardist?

Als we naar de voorliggende geschiedenis kijken, kunnen we daar voor een groot deel zelf al antwoord op geven.

Gerrits zegt: ‘Ongetwijfeld was een belangrijk deel van de moordzuchtige gardisten en sadistische kampbewakers een jaar geleden nog een eerzaam onderwijzer, veldwachter of werkloze. Van alle omstandigheden die hen tot deze wandaden heeft aangezet is racisme zonder twijfel de belangrijkste.’
Alle voorgaande typeringen zoals autoritarisme, groepsgeest, fanatisme, etc. zijn volgens hem ondergeschikt aan racistische overtuigingen. De gemiddelde Servische gardist heeft geen idee waar de grenzen van zijn Groot-Servië precies liggen; hij weet alleen dat daarbinnen geen plaats is voor Kroaten, moslims, Hongaren en Albanezen die niet aan de wil van het Servische volk zijn onderworpen.

- herkennen wij dit soort gevoelens en gedachten in onze eigen samenleving?

II. Hoe komt het dat de meerderheid van de mensen — 60 tot 70% van de bevolking — zei een Joegoslavische immigrant, zich stil houdt en dit in hun eigen land laten gebeuren, waardoor wij in het Westen het beeld krijgen, dat iedereen daar barbaar is en je soms het verlangen moet onderdrukken om toe te geven aan de gedachte, dat ze daar elkaar dan maar moeten uitmoorden?
De schrijfster Dubravka Ugresic uit Zagreb probeert in een artikel in *Vrij Nederland* van 12.9.1992 daar een antwoord op te geven. Zij weigert om partij te kiezen. Ze weigert antwoord te geven op de vraag tot welke nationaliteit ze behoort. ‘Ik kan zelfs niet zeggen dat ik Joegoslavische ben. Want Joegoslavië bestaat niet meer. Het is alsof het leger zelfmoord pleegt en de hele bevolking wil meesleuren.’

Dubravka heeft een manier van overleven gevonden, zoals alle burgers bij haar In de buurt. Ze gaat zo weinig mogelijk uit, praat zo weinig mogelijk met anderen, stopt de boeken en tijdschriften weg die haar kunnen belasten. Kortom: ze maakt zich niet meer druk. Ik heb besloten te overleven. De mensen in Kroatië doen alle moeite om te laten zien hoe vroom ze wel zijn, hun kruisjes op de ontblootte borst, ze willen laten zien hoe loyaal ze zijn aan het Westen: wij zijn geen bloeddorstige beesten zoals onze vijanden. En tegelijkertijd, als ze al dit soort walgelijke toestanden ziet om haar heen, weet ze, dat ze in zo'n maatschappij eigenlijk niet wil overleven. Meer en meer krijgt ze verlangens, om zich, zoals Jan Palach (1948-1969) in Praag deed, in brand te steken als teken van afschuw voor een tijd waarin anderen alle moeite doen om te overleven.

Dit verhaal stelt een vraag aan mijn eigen functioneren in onze maatschappij. Zijn we ook bezig met overleven of stellen we vragen bij onze maatschappij?

Volgende maand verschijnt in het feministisch maandblad *OPZIJ* een artikel van een Nederlandse journaliste waarin ze verslag doet van de verkrachtingen in Joegoslavië. Ze heeft een bezoek gebracht aan een kraamafdeling in Sarajevo. Daar is de 30-jarige Bosnische Safa bevallen van een kind. dat ze niet wil zien en nooit wil zien. 'Ik ben bevallen van een monster', zegt ze. Maandenlang is deze vrouw verkracht en toen ze wisten dat ze zwanger was hebben de Servische soldaten haar vastgehouden tot ze het kind niet meer kon laten aborteren. Ze noemt de namen van de soldaten die haar verkrachtten en ze kent hen allemaal uit haar geboortedorp. De journaliste sprak ook met de Bosnische sociologe Azra. Zij ziet in de verkrachtingen van de Serviërs van moslimvrouwen wel degelijk een structureel beleid. Ze sprak een moslim-studente die op een dag 28 keer was verkracht. Onder de groep vrouwen van 10 tot 30 jaar die voor de soldaten moesten werken, werden ook de jongsten zonder problemen voortdurend verkracht. Het zijn volgens de sociologe doelbewuste pogingen om de Bosnische moslimvrouwen kapot te maken.

Toch worden de moslimvrouwen binnen hun samenleving daarvoor niet uitgestoten. De sociologe, die gesprekken met de verkrachte vrouwen voert zegt tegen hen: Jullie zijn heldinnen, want jullie hebben de hel overleefd. En ze merkt dat ook de samenleving zo tegen de vrouwen aan kijkt.

Volgens een onlangs door de Engelse diplomate Anne Warburton opgesteld EG-rapport zijn er minimaal twintigduizend verkrachte moslim vrouwen. Deze door Serviërs uitgevoerde verkrachtingen zijn volgens haar bedoeld om de etnische zuiveringen te perfectioneren en gericht op het creëren van zoveel mogelijk 'getraumatiseerde moslim vrouwen'. Heleen Habraken van het Amnesty kantoor in London, die zich speciaal bezighoudt met Joegoslavië bevestigt dit. Ze zegt' Alle partijen in het conflict verkrachten vrouwen van de tegenpartij. Maar de bewijzen zijn het zwaarst naar de Serviërs.'

Ontmaskering

Voor deze uitspraken wil ik voor de gesprekken na de pauze kijken naar twee andere feiten.

Wat mezelf betreft heb ik, door alle feiten over seksueel geweld die de laatste tien jaar in ons land boven tafel kwamen — zelfs seksueel geweld binnen het kerkelijk pastoraat — de conclusie getrokken, dat bovengenoemde verkrachtingen niet apart gezet moeten worden voor oorlogssituaties. Het gezegde: in oorlogen worden nu eenmaal altijd vrouwen verkracht, is aanleiding om er dus verder maar niets mee te doen. Tijdens de oorlog is er geen tijd om er

over te praten. Als jezelf niet in een oorlogssituatie zit, zeg je al snel: dat gebeurt nu eenmaal. Verkrachting is dan normaal.

Ik denk. dat het hoog tijd wordt dat de vrouwenbeweging dit soort ideeën ontmaskert en de verbanden laat zien die er liggen tussen de vormen van seksueel geweld die wij of onze vriendinnen, binnen het eigen gezin of de leefomgeving, te verduren hebben. Via allerlei andere vormen van seksueel geweld naar de verkrachtingen rondom oorlogen. De *Playboy*'s die aan de Nederlandse soldaten zijn verstrekt deze maand, de vanzelfsprekendheid waarmee zoiets gebeurt, zegt iets over de verkrachtingen in Joegoslavië. Ik hoorde eergisteravond op de radio, dat minister Ter Beek heeft gezegd dat hij niet zo'n problemen had met het sturen van *Playboy*, maar dat nu allerlei bedrijven dingen gaan sturen naaide soldaten.

Het SGP-kamerlid Van Dis heeft in de Tweede Kamer zijn woede laten blijken over de duizend *Playboy*s die onder de Nederlandse militairen in Joegoslavië via de post Ontwikkeling en Ontspanning is verspreid. Ik deel zijn woede, maar niet het waarom.

Hij is tegen zedekwetsing en godslastering. Ik ben erop tegen dat het vrouwenlichaam op een dergelijke manier geweld wordt aangedaan. Laten we er niet te licht over denken hoe deze schijnbaar zijdelingse actie alles te maken heeft met de positie van alle vrouwen, ook die van ons en die van de verkrachte moslimvrouwen in, het voormalig Joegoslavië.

Weten we wat er binnen de kazernes gebeurt? Welke posters en wandversieringen er op de slaapzalen van 'onze jongens' hangen?

Geweld tegen vrouwen, tegen mensen. Hoe komen mensen daartoe? In de geschiedenis van de Joegoslavische staten komen we extreem leiderschap, verering voor de leider, groepsdenken en conformisme tegen.

We blijven zoeken naar verklaringen voor dit gedrag. Ik heb nog eens gekeken in een artikel, dat de Amerikaanse feministe Gloria van Steinem heeft geschreven in het Amerikaanse vrouwenblad *Ms* in November 1991.

Aan de hand van de analyse van Allee Miller, de therapeute en expert op het gebied van kind en geweld, heeft ze ten tijde van het uitbreken van de Golfoorlog de jeugd van Sadam Hussein en George Bush geanalyseerd. Hussein, die In zijn jeugd gewelddadig is behandeld door zijn stiefvader is zo verwrongen geraakt door deze vergiftigde opvoeding, dat hij die in zijn leiderschap uitleeft op al het levende, ook op de natuur, dat hem voor de voeten komt. George Bush heeft geen vergelijkbare jeugd gehad.

Hij wordt per auto met chauffeur naar school gebracht, maar Gloria van Steinem beschrijft de vader van Bush ook als iemand die door Bush en zijn broer gevreesd wordt, een streng religieus man, die elk onderdeel van het leven van zijn gezin controleerde en er op stond dat zijn zoons tijdens sportwedstrijden wonnen en leidersfiguren zouden worden. De jonge George deed wat van hem verwacht werd en hij werd een leider.

Het is zelfs zo ver gegaan, dat tijdens de laatste dagen van Bush' presidentschap het openlijk werd gezegd, dat de aanval op Irak zijn oorsprong vond in de persoonlijke vijandschap tussen deze beide leiders. Als we Gloria van Steinem mogen geloven: tussen twee in hun jeugd in gewelddadige omgeving opgegroeide mensen.

Als we de verhalen over de Servische mannen in het bijzonder, maar ook van andere voormalige Joegoslavische mannen hebben gehoord, dan lijkt het erop. Een gevoel van zelfwaardering hebben ze waarschijnlijk nooit geleerd in de groep, met hun conformistische gedrag, hun minderwaardigheidscomplex van nationaliteit die opgegaan is in het grote geheel van Joegoslavië. Hun gekwelde en vernederde geest wreekt zich op alles en tenslotte op het minste in hun ogen: de moslimvrouwen.

Geweld als grondslag

Ik kom aan het laatste aandachtspunt. Dat heb ik ontleend aan het onderzoek van Annego Hogenbrink, dat ik in het begin noemde (voetnoot pagina 1).
Volgens Hogenbrink ontbreekt aan de theorie van Girard die met geweld en geweldmechanismen samenhangt, een essentieel element: hij gaat voorbij aan de positie en de rol van de vrouw met betrekking tot geweld. Ik kan op haar onderzoek nu niet breedvoerig ingaan, maar er wel enkele dingen van aanstippen.

Mary Daly en Catharina Halkes, zegt ze, maken vrouwen bewust van hun aandeel en de instandhouding van het geweld en de zogenaamde christelijke wortels daarvan.

Een eerste punt. is, nu geweld tegen vrouwen vaker ter sprake komt, dat vrouwen dat geweld, kennelijk zelf ook als normaal hebben gevonden. Vrouwen hebben gezwegen en dus toegestemd. Het was normaal en het was de wil van God. Dat heeft vooral de dominante groep, de mannen, bepaald. Vrouwen hebben zich geïdentificeerd met de belangen van de dominante groep.

Tweede punt is dat geweld tegen vrouwen vooral seksueel gericht is. Seks, bloed en slachtspartijen, zijn volgens vele mannen de opwindende ingrediënten van bet gevoelsleven van de Echte Man. Dan pas leeft de man.

Derde punt: geweld tegenover vrouwen heeft te maken met macht en onmacht. Voor geweld zijn twee partijen nodig. Een geweldpleger en het slachtoffer. Waarom vervullen vrouwen zo vaak de rol van het slachtoffer? Vrouwen zijn in onze cultuur In hun opvoeding voorbestemd toekomstig slachtoffer te zijn. En, terugkijkend naar de analyses over Hussein en Bush de vraag: worden mannen in hun opvoeding voorbestemd om geweldpleger te zijn?

Vrouwen gedragen zich tegenwoordig echter steeds minder als slachtoffer onder invloed van vooral de feministische vrouwenbeweging. In haar onderzoek zegt Annego: Doordat vrouwen minder snel te imponeren zijn tegenwoordig, zie je ook het gewelddadige gedrag van mannen toenemen. Daarmee overschreeuwen ze hun eigen angst voor geweld.

Twee uitwegen stelt Annego voor in haar onderzoek om uit de geweldspiraal te komen. Op de laatste wil ik kort ingaan: de relatie tussen conflict en geweld.

Is het mogelijk, vraagt ze zich af, om zo met conflicten om te leren gaan dat de vanzelfsprekendheid van het geweld doorbroken wordt?
'Dat kan alleen wanneer wij conflicten gewoon gaan vinden. Ze niet schuwen, maar leren zien als behorend bij ons dagelijks leven, de menselijke samenleving bestaat uit bundels conflicten.
Niet de stabiliteit is normaal, maar de voortdurende verandering met bijbehorende spanningen en botsingen.'

Dit brengt me waar ik deze bijdrage van mij zou willen eindigen. Het geweld, vooral de verkrachting van vele duizenden vrouwen, heeft het gevoel van machteloosheid in ons tot een hoogtepunt gebracht. 'We pikken het niet langer', is er geroepen. Maar de achterkant van deze uitroep laat tegelijkertijd zien, dat vrouwen na zo'n twintig jaar strijd nog steeds niet op de plekken in het beleid zitten waar wij dit soort geweld kunnen afwenden of tegenhouden.

Machteloosheid?

Ja en nee.

Ik heb dat lange stuk uit de geschiedenis van het voormalig Joegoslavische volk verteld om te laten zien, dat wij inderdaad niet in staat zijn om dit proces van eeuwen in een keer te stoppen. We staan machteloos.
Ten dele. Ten eerste zullen we de conflicten in deze wereld moeten accepteren en er mee moeten leren omgaan.
Tegelijkertijd hoop ik, dat we van deze situatie van geweld iets leren. En daarvoor zijn we vanmiddag ook bij elkaar.

Ik heb nog steeds het gevoel, dat vrouwen nog steeds veel last hebben van het 'schone handen syndroom' zoals Annelies van Heijst, feministisch theologe dat noemt.[55] De ziekte van de afzijdigheid is een cultureel ziektebeeld.

Van Heijst geeft vrouwen de volgende raad: zich los te maken uit de eenzijdige fixatie op het schone en het opgeruimde. Het alles in orde willen hebben. Vrouwen zijn specialistes in het maatschappelijk en politiek afzijdig zijn. In het aanvaarden en dulden. En het zou goed zijn voor de wereld als vrouwen zich wat actiever bemoeiden met wat zij onder het Goede en het Ware verstaan. 'We moeten het vermogen tot samen dromen van een andere wereld ontwikkelen. Dromen van een wereld, waar ook chaos een plek heeft.'

Wat ik met dit alles wil zeggen voor de discussie hierna is: we zijn verschrikt en willen redden, zoals vrouwen plegen te doen;

---

[55] Heijst, Annelies van, *Schone handen: de ziekte van de afzijdigheid*, OPZIJ, september 1991

We komen tot de bittere ontdekking, dat vrouwen in deze wereld van politiek en macht geen plekken hebben met voldoende macht. We leven in een westerse wereld, die denkt dat deze het recht heeft overal te kunnen ingrijpen en de wereld naar haar hand te kunnen zetten.

Laten we vanmiddag beginnen te dromen van een andere wereld. Samen. Lijnen zoeken die er al liggen naar de chaos die vandaag voormalig Joegoslavië heet en morgen weer een andere naam zal hebben.

Laten we ons taai en standvastig verzetten tegen al het geweld in de wereld. Dat vraagt inzet en geen afzijdigheid. Dat vraagt om een eigen plan voor het Goede en het Ware.
Dat willen wij in deze wereld tot werkelijkheid maken.

Macht en onmacht in relaties (1993)

Sieth Delhaas

Lezing te houden voor de Begijnenhofbijeenkomst te Eindhoven op zondag 19 december 1993,

alsmede een verslag van dezelfde lezing in opdracht van het Platform Vrouw en kerk, deputaatschap kerk en vrouw ten behoeve van vrouwelijke kerkelijke medewerkers en geïnteresseerde vrouwen, gehouden op 5 november 1991 in de Vredehorst te Hoogeveen.

Omdat ik — en niet een ander — vandaag hier ben uitgenodigd om het onderwerp macht en onmacht in relaties in te leiden, is het, denk ik, goed eerst te vertellen waarom ik bij dit thema betrokken ben en hoe die betrokkenheid verlopen is. Ik denk dat dit belangrijk is voor u om te weten. Niet zo maar een toevalligheid.

Geschiedenis

- Feministische theologie jaren zeventig.
- Ontstaan Blikopener en cursussen
- Ontdekkingen daarbinnen en studie *Macht van de vanzelfsprekendheid* van Aafke Komter
- Conciliair proces
- Opdracht *Blikopener* vanuit kerken

Naar aanleiding daarvan ben ik ook gevraagd voor allerlei lezingen voor onder andere vrouwen in kerkeraden en kerkelijke organen in Drenthe hoe zij zich moeten opstellen tegen *mannenmacht* in de kerken.

In het kort: de lezing die ik houd is niet macht op zich. Ik heb er voor gekozen macht te behandelen zoals die aanwezig is binnen relaties in onze cultuur. En dat betekent dat de man/vrouw-verhoudingen daarin een eerste rol spelen.

Daarnaast komen nog een aantal andere machtsverhoudingen aan de orde.

Voorbeeld: theorie gevestigden en buitenstaanders van Norbert Elias en J.L. Scotson.
Ik heb dit model uit een doctoraalstudie godsdienstsociologie van mevrouw Osterman. Het gaat over een beperking van vrouwelijke predikanten binnen de Nederlands Hervormde Kerk in hun ambt: niet toegelaten tot het domineesambt, dus na afstuderen hulppredikanten, later titel vicaris uitgevonden en pas in 1967 mochten ze zich predikant noemen en de sacramenten bedienen.

Elias stelt dat het een universeel menselijk thema is dat groepen mensen die in termen van macht sterker zijn dan andere groepen

waar ze mee te maken hebben, van zichzelf denken dat ze in menselijk opzicht ook beter zijn dan die anderen, en dat zij bovendien bij degenen die minder machtig zijn het gevoel teweeg weten te brengen, dat zij in menselijk opzicht minder waard zijn, bepaalde deugden niet bezitten.

Daarbij weten de meest-machtigen vaak ook de minder-machtigen buiten hun gemeenschap en in elk geval buiten de posities met een groot machtspotentieel te sluiten. Zo'n verhouding tussen twee van elkaar afhankelijke en op elkaar reagerende groepen, waarbij de meest-machtige de ander weet buiten te sluiten en te stigmatiseren, noemt Elias een gevestigden-buitenstaanders figuratie, en hij vraagt zich af hoe zo'n figuratie mogelijk is: hoe krijgen de meest-machtigen, de gevestigden dit voor elkaar?

~~~~~~~~~~~~~~

Verslag werkdag 5.11.1991 te Hoogeveen

Machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen in kerkelijke structuren.

Na eerst in groepjes pogingen gedaan te hebben om aan te geven wat ons dwars zit in de machtsongelijkheid, krijgt mw. Sieth Delhaas het woord.

Door met zo'n grote groep (58) bij elkaar te zijn erkennen we eigenlijk al dat er machtsongelijkheid bestaat tussen mannen en vrouwen en het betekent ook dat we daar iets aan willen doen.

De meeste mannen ontkennen dat er zo'n probleem bestaat, dus staan vrouwen er — op een enkele uitzondering na — alleen voor.

Waarom is er tegenwoordig juist behoefte om te praten over macht? Omdat macht en onmacht overal spelen. En door de ontwikkelingen in de jaren zestig, toen gezag en macht aan de orde werden gesteld.

- Wat is macht? Een vies woord?
- Macht is een woord dat behoort tot de woordgroep van mogen.
- Macht behoort bij kracht, kunnen en vermogen.

Een omschrijving van macht is: macht is het vermogen om, al dan niet bewust, bepaalde effecten teweeg te brengen op gevoelens, houdingen, kennis, inzicht of gedrag van anderen.

Nog een omschrijving van macht is: het beïnvloeden of richting geven aan het gedrag, de gedachten en de emoties van de ander.

Macht is het beïnvloeden van de ander, die ander kan zich dus ook verzetten.
Tegelijkertijd komt dan de vraag: wat is dan onmacht?

Vrouwen voelen zich vaak onmachtig. Toch moeten we ons daarin niet vergissen.
Wij oefenen veel vaker macht uit op anderen zonder dat we ons daarvan bewust zijn. Het is heel belangrijk dat wij ons ervan bewust worden, wanneer anderen macht over ons uitoefenen en ons bewust worden wanneer wij zelf macht over anderen uitoefenen. Als macht betekent dat je iets kunt of de mogelijkheid ertoe hebt, dat jij die macht kunt aanwenden om iets tot stand te brengen.

Nog een omschrijving van onmacht is: je zodanig beïnvloed weten door de ander dat je anders leeft, denkt, praat dan je zou willen.
~~~~~~~~~~~~~~

Een vraag aan jezelf daarbij is: hoe vaak gedraag ik me anders dan ik eigenlijk zou willen en hoe komt dat?

Macht vinden we o.a. tussen wereldmachten, ruim. Op middelgroot gebied, bijvoorbeeld binnen organisaties, kerk, clubs. En binnen klein gebied, bijvoorbeeld in gemeenschappen, families, gezinnen, tussen partners, in werksituaties.

Bronnen van macht

Macht komt ergens vandaan. Bronnen van macht zijn:

- deskundigheid,
- formele regels,
- sancties,
- referentie,
- bezit,
- bestaande structuren en mechanismen,
- macht in taal,
- macht en maatschappij.

Als mensen geboren worden treden zij in een geschiedenis waar de macht al verdeeld is. Wie de macht heeft, wordt bepaald door de structuren, zoals de inrichting van de samenleving, de vorm van bestuur, de overheersende godsdienst, de overheersende huidskleur, de overheersende vorm van sexualiteit, de economische orde.

Al de maatschappelijke vormen zijn van invloed op de relaties tussen twee mensen.

Als we ons invoegen in de bestaande orde, zijn we ons niet bewust van de macht die via de bestaande structuren op ons wordt uitgeoefend.

Doen mensen ontdekkingen of nemen ze beslissingen die niet passen in de bestaande orde, dan worden de verhoudingen van macht en onmacht zichtbaar: vrouw gaat voor in liturgie, ouderling, predikant, scheiding, lesbisch, huidskleur.

De structuren zijn taai. Steeds meer mensen tornen aan de structuren. Om die taaie structuren te veranderen, moeten we eerst onderzoeken waarom en hoe deze zijn ontstaan. Hoe onze voorouders dachten en leefden, voelden en geloofden, waardoor ze er behoefte aan hadden deze structuren te bouwen. Om die taaie structuren te veranderen moeten we met elkaar in gesprek blijven. Hebben die structuren van nu nog geldigheid of slepen we ze maar mee uit eerbied voor het verleden of omdat we niet weten wat we er dan wel van willen maken? Als wij ander structuren willen moeten we goed beslagen ten ijs komen. We moeten studeren, onze kerkgeschiedenis kennen. Kennis is macht. Toerustingscursussen volgen en ons scholen, al ben je nog zo oud. Wij hebben een achterstand van 2000 jaar. Nu moeten wij invallen op plekken waar mannen geen zin of tijd meer hebben. Door onvoldoende ervaring kunnen wij geen andere modellen tegenover de bestaande zetten en daarmee laten we ons uit het veld slaan. Maar dat wil niet zeggen dat ons idee, onze gedachten niet goed zijn. Wij moeten zorgen dat kennis onze bron van macht wordt.

Soorten macht

Hier is de laatste jaren veel onderzoek naar gedaan. Een belangrijk boek hierover is het boek van Aafke Komter: ‘De macht van de vanzelfsprekendheid’.

Mensen schikken zich in de rollen waarin ze zitten en die door bovengenoemde structuren gegeven zijn. Het blijkt dat mensen die in dat onderzoek ondervraagd werden zich vaak van zichzelf vervreemd voelden, een andere weg opgestuurd. Dit boek wil ons helpen inzicht te krijgen hoe dat werkt. Hoe als het ware vanuit die structuur en die rollen mechanismen ontstaan waardoor je handelt zoals je handelt, terwijl je het eigenlijk niet wilt. Vanzelfsprekendheden.

Komter denkt dat de bouwwerken van machtsongelijkheid tussen de mensen af te breken zijn als de verborgen machtsverhoudingen tussen de seksen aan het licht worden gebracht.

Er komen machtsprocessen op gang als een van beide in een relatie een verandering wil. Een van de verschijnselen is dat er een belemmering kan optreden in de reaktie van de ander die aan deze verandering moet meewerken.

Voorbeeld: Plan om preekrooster te veranderen, vrouwen moeten ook voorgaan.

Allemaal mooi voor elkaar. Man en vrouw gelijk, dan blijkt plotseling dat de ander dat niet wil.
Om die verandering toch op gang te brengen moeten bepaalde strategieën worden gebruikt. Strategie is a.h.w. een plan maken om het beoogde doel te bereiken.
Doordat u nadat de kerkeraad nee heeft gezegd u daar niet bij neerlegt, maar uw doel wilt bereiken omdat u van mening bent dat er ook vrouwen op het preekrooster moeten, kan er een conflict ontstaan.

Twee soorten macht

Er zijn twee soorten macht: manifeste macht en latente macht, (zie ook de informatie). Om machtsverhoudingen te veranderen zijn er allerlei strategieën te gebruiken. Strategieën, zowel om de latente macht als de manifeste macht te doorbreken wanneer een van de partners verandering in de machtsverhouding wil. Komter heeft de strategieën genoemd naar de manier waarop iemand de verandering wil of waarop ze te werk gaat. Het blijkt dat mannen en vrouwen een eigen voorkeur hebben voor een strategie. Deze strategieën zijn niet mannelijk of vrouwelijk, maar hebben te maken met de mechanismen waardoor ons gedrag is gevormd. Het is juist een uitdaging om die strategie te gebruiken die mannen toepassen. Met eigen wapens verslaan.

Uit onderzoek blijkt dat mannen meer tevreden zijn met de bestaande situatie dan vrouwen. Vrouwen gebruiken strategieën om veranderingen aan te brengen. Mannen gebruiken strategieën om veranderingen tegen te houden. De strategieën van mannen hebben vaak meer effect, omdat hun positie vaak sterker is: meer macht, geld, status, kennis, ervaring,

deskundigheid etc. Door hun rol hebben vrouwen vaker last van schuldgevoelens, dienen, mannen ontzien, angst.

De macht van de vanzelfsprekendheid is een uitvloeisel van:

- de maatschappelijke ongelijkheid tussen mannen en vrouwen.
- de in onze cultuur heersende waardering van de verschillende seksen.
- het eigen denken daarover (gevoel van eigenwaarde /gebrek aan gevoel van eigenwaarde wordt meegebracht in het (kerke)werk.

Anja van Servellen zegt in haar boek 'De macht van de onmacht':

> *Mannen en vrouwen zijn bijna niet meer in staat elkaar als gelijkwaardigen te zien omdat er in de loop van eeuwen zo'n vastgeroest beeld van elkaar is ontstaan. Mensen zijn in elkaars ogen vervormd. Een vrouw is zus, een man is zo.*

Vrouwen houden vooral een negatief zelfbeeld in stand van zichzelf.

Wat vrouwen ook doen, ze voelen zich altijd aangesproken op haar vrouw zijn.

Vrouwen moeten er voor zorgen dat ze zich anders gaan gedragen zodat het beeld dat van de vrouw bestaat wordt uitgeroeid en er een ander ontstaat van een persoon die zichzelf is.

Vrouwen gedragen zich zo omdat ze in hun jeugd boodschappen meekregen:

- Een meisje maakt geen ruzie,
- Een meisje is lief en zacht.
- Een meisje is aantrekkelijk.
- Voor een meisje is studie niet belangrijk.

Voor een meisje uit christelijke milieus komt er nog bij: nederig, geschapen om te dienen. Door het gedrag van Eva is alle ellende door haar in de wereld gekomen.

Achter al die lessen zit macht. Als je niet mooi bent krijg je geen man, als je ruzie maakt ga je tegen de regels in en loopt het slecht met je af, etc.

De opvoedingslessen die de man meekreeg, zijn gebaseerd op een positie in de maatschappij, kost verdienen, carrière maken.

De een nederig en passief, de ander leiding geven en krachtig.

Zouden mannen zich prettig voelen in deze rol? Mannen zijn vaak niet bereid om hierover te praten. Daarom is het zo belangrijk dat vrouwen er mee begonnen zijn en proberen intermenselijke relaties, structuren etc. op een menselijke maat te brengen. De mens is onderworpen aan structuren.

Terug naar bronnen van macht. Als macht vertaald wordt naar vermogen kunnen we die bronnen positief omzetten om anderen met dat vermogen te dienen. Als jezelf. Niet vergeten.

Macht in de bijbel

Ook het vermogen tot. Elk mens is beeld van God. Groepen mensen zijn soms eeuwenlang onmachtig geweest omdat de bijbel letterlijk is genomen. Vrouwen zoeken nu zelf meer naar de betekenis van teksten en komen tot de ontdekking dat de macht van mannen die ze toen — in de tijd dat de bijbelboeken geschreven werden — hadden, gebruikt wordt om ook tegen bijvoorbeeld vrouwen van nu – in een totaal andere cultuur – te gebruiken. Zo is de bijbel tot een machtsmiddel gemaakt.
We zouden veel meer moeten luisteren naar de gelijkwaardigheid zoals we die in het leven van Jezus en in zijn worden tegenkomen.
Ieder mens, elke vrouw is beeld van God met een eigen opdracht.
We moeten ons leren afvragen: wat is mijn taak, mijn doel in dit leven?

Geen vanzelfsprekend doel: moeder, echtgenote of een bepaald vrouwenberoep, omdat je nu eenmaal vrouw bent.

Hebben wij ons als vrouwen wel eens afgevraagd: waarom, voor welk doel heb ik dit leven uit Gods hand ontvangen?

Catechisanten (1993)

Sieth Delhaas

Bijeenkomst ouders van catechisanten te Andel, 1983

Geachte dames en heren,

De kerkeraad van deze gemeente ben ik erg dankbaar, dat zij mij de gelegenheid geeft om met u, ouders van mijn catechisanten, en hopelijk ook andere belangstellenden in contact te komen.

Toen de kerkeraad mij in de loop van vorig jaar vroeg of ik voor één winter de catechisatie-lessen wilde waarnemen, heb ik dat graag gedaan. Tegelijkertijd was ik mij er heel sterk van bewust, dat ik de kinderen in uw gemeente mee ging opvoeden, terwijl ik eigenlijk niets van hun achtergronden, hun leefmilieu af wist. Een onzekere basis om op te werken zou je kunnen zeggen. Aan de andere kant werd mij uit een gesprek met enkele kerkeraadsleden duidelijk, dat de meeste van mijn toekomstige catechisanten een vorm van middelbaar onderwijs volgden, die hen buiten de haven van gezin- en dorpsomgeving brengt als een verkenningstocht voordat de definitieve afvaart op eigen kompas, begint.

U zult wel gemerkt hebben vanuit die verschillende scholen komen vreemde klanken en nieuwe waarheden uw huis binnen. Klanken en waarheden, die niet alleen voor het kind, maar ook voor u zelf nieuw zijn. Niet vertrouwd met al het oude wat u zichzelf hebt eigen gemaakt en waarin u het kind hebt groot gebracht. Die nieuwigheden van een school zijn nog wel te slikken en ouders hopen altijd, dat zoiets van voorbijgaande aard is en dat het kind wel weer op de oude koers komt te liggen.

Daarom is het des te verontrustender als uw kind ook van de catechisatie thuis komt met klanken en waarheden, die u niet vertrouwd in de oren klinken. En terecht spreken ouders daarover de kerkeraad aan omdat zij de vrouw, die hun kinderen in opdracht van de gemeente verder moet helpen op de weg van bijbel en geloof, niet kennen en niet weten wat zij van haar verwachten kunnen.

Daarom ben ik blij, dat wij elkaar vanavond kunnen zien, elkaar vragen kunnen stellen en elkaar zo op waarde kunnen schatten.

Voordat we aan vragen toekomen, denk ik dat het goed is om samen nog eens na te gaan waarom er catechisatie wordt gegeven.

in de jongste christelijke kerk, zo'n. 2000 jaar geleden hebben de gemeenten catechese gegeven om bekeerde heidenen de leer van de kerk duidelijk te maken, voordat zij konden worden gedoopt. Later heeft de kerk dat onder jongeren voortgezet.

Het meeleven van de ouders en de betrokkenheid bij het kerkelijk gebeuren is daarbij erg belangrijk. De kerk met die catechisatielessen jongeren voor te bereiden op een volwaardig lidmaatschap van de kerkelijke gemeente. Een

gelovig mens, dat binnen die gemeente uit eigen overtuiging een plaats wil innemen en een taak op zich wil nemen overeenkomstig de eigen gaven om namens de gemeente van Jezus Christus in de wereld te werken als medewerker van God. Dat is het uiteindelijke doel van de catechisatie.

Als de kinderen op een bepaalde leeftijd naar deze lessen komen, hebben zij van u als ouders al heel wat mee gekregen. Moeders hebben hen het eerste gebed geleerd, het verhaal van God zoals Israël dat beleefde hebben zij in allerlei toonzettingen, thuis en op de christelijke school gehoord.

Op de catechisatie is het de taak van de catecheet om de jongeren b e t e r te leren geloven. En met dat 'beter' bedoel ik, dat je, net zo goed als je je voorbereidt op de uitoefening van een vak in onze samenleving, je ook moet voorbereiden om een goede gelovige te zijn.

Wanneer twee mensen verliefd op elkaar worden, weten ze vaak niets van elkaar, maar als die relatie zich verdiept, ze er over gaan denken een verbond voor het leven te sluiten, dan is het een noodzaak om zoveel mogelijk van elkaar te weten, elkaar van buiten, maar vooral van binnen te leren kennen, anders heeft dat verbond geen levenskansen.

Zo gaat het ook met God. God heeft zich in de bijbel, vooral in de gestalte van Jezus Christus en zijn werk aan ons bekend gemaakt. Ook in de wereldgeschiedenis en in ons eigen leven kunnen wij de daden van God herkennen. Maar wil die herkenning er zijn, dan moeten wij God wel goed kennen. We moeten ons steeds weer op God oriënteren. We moeten tijd voor hem nemen, ons verdiepen in zijn woord, kijken naar Jezus leven. Daaruit alleen leren wij hem kennen. Dat vergt veel tijd. Dat stop je niet met een paar keer bijbellezen en een kerkgang. De bijbel is een boek om samen gelezen, maar vooral om samen besproken te worden. Dat duurt je hele leven voort.

Als je God beter leert kennen en Hem een goede kans geeft in je leven dan leer je ook beter geloven. Dat geloof wordt verdiept en onderbouwd door kennis. En daarmee bedoel ik geen wetenschappelijke of schoolse kennis. Natuurlijk is het geweldig fijn als je de gelegenheid hebt om die te verzamelen en je eigen te maken.

Maar ook de ongeschoolde gelovige kan een kerklerares of -leraar worden voor de meest geleerde theoloog in geloofsvertrouwen en inzicht in Gods bedoelingen met deze wereld.

Bij het verwerven van die kennis uit Gods Woord moeten een aantal regels gevolgd worden om niet op dwaalwegen te raken en Gods spoor bijster te worden. Als we met de Heilige Schrift bezig zijn, moeten we met een paar punten rekening houden.

1. De bijbel is het boek van de kerk. Je moet er altijd samen mee bezig zijn. Elkaar de verhalen vertellen, wat dat verhaal jou doet.

2. De bijbel is een heel oud hoek. Het is opgeschreven over een periode van 1000 jaar. Van ongeveer 500 voor tot 500 j. na Christus. Over die tijd wordt steeds meer ontdekt. Bijvoorbeeld de vondst van de Dode Zee rollen in 1947. Je moet op de hoogte blijven van de wetenschappelijke

gegevens. Als men weet hoe de volkeren in die tijd leefden, wordt er meer licht geworpen op het verhaal, wat er bedoeld wordt met een bijbelverhaal. De boodschap gaat helderder klinken, de stem uit het verleden wordt duidelijker.

3. Geloof is altijd een zaak van het hart. De bijbel doet dienst als een geloofsboek. Het gaat niet om er geschiedenis of aardrijkskunde uit te leren, maar 'om ons wijs te maken tot zaligheid (II. Timotheüs 3:15). 'Deze dingen zijn geschreven opdat Gij gelooft dat Jezus is de Christus (Joh. 20: 30 en 31). De bijbel heeft met diepe gevoelens te maken.
Mensen moeten elkaar de ruimte geven voor het hart. Niet zeggen: ik lees het zo dus is het zo. Nee, we moeten samen lezen, samen onderzoeken. En elkaar ruimte geven voor ieders persoonlijke relatie met God. Tenslotte heeft God het laatste woord.

4. Wat wij als westerlingen ook vaak vergeten is, dat de bijbel een Oosters boek is. Op elke bladzijde komen wij de oosterling als verteller tegen. Salomo, de doortocht door de Schelfzee, enzovoort. Wat wil de verteller zeggen: zo'n grote God is onze God.

5. Tenslotte moeten wij niet vergeten, dat wij, in onze tijd, kijken met onze bril. Elke bijbellezer, de jood in de synagoge, vader Augustinus in de jonge kerk, Luther in zijn klooster midden in de stormachtige tijden van de renaissance, de moeder van de schilder Rembrandt op zij schilderij, Abraham Kuyper in de vastgeroeste situatie van de vorige eeuw en wij in onze adembenemende tijd van kernwapens, die onze aardbol op scherp heeft gezet. Al die lezers door de eeuwen heen hebben een eigentijdse kijk op de bijbel.

Als i k deze vijf punten overzie, — steekwoorden herhalen -, dan is het erg gemakkelijk om dit van je af te schudden als moderne flauwekul, want onze voorvaders hebben het ook heel eenvoudig gedaan. We kunnen ons natuurlijk afvragen, of we daarmee de waarheid recht doen. Denken we alleen aan de lengte van de kerkdiensten vroeger, het verenigingsleven rondom de gemeente en allerlei andere bijeenkomsten, die met een pittige christelijke saus waren overgoten.

Maar het is niet terecht om steeds maar op de oude tijden terug te vallen alsof die waarheid alleen geldt. U stuurt uw kinderen na de lagere school ook niet onmiddellijk naar een baas of een dienstje om aan het werk te gaan. We zijn allemaal, ieder op haar of zijn manier met onze tijd meegegaan. Maar we zijn geneigd de bijbel achter ons te laten. We laten die bijbel achter in het donker van het verleden. We geven God niet de kans om Zijn licht, dat door de tijden met ons mee gaat, ook op dat oude boek te laten schijnen.

We houden dat oude boek angstvallig voor de moderne tijd verborgen.

We zijn bang, dat het licht van deze tijd, dat ook van God komt — en dat ons nieuwe ogen geeft om het woord te lezen -, ons onzeker maakt en bang. Daarom houden we dat boek maar weg. We laten het liggen in het donker en als we erin lezen, lezen we het bij het flakkerende licht van de kaars uit voorbije tijden, dat licht is niet helder, onze ogen zijn dat licht ontwend. We hebben heldere, elektrische lampen gekregen.

Daarbij leest iedereen allerlei boeken, studeren we, gaan we met de moderne tijd mee. We laten het licht op ons leven schijnen vanuit de 1000-en watt sterke lampen van onze televisietoestellen. Maar de bijbel blijft in het licht van het zwakke kaarsvlammetje. We moeten ons ernstig afvragen of we God zelf niet de kans uit handen nemen om het werk met zijn wereld voort te zetten.

De vraag waarover we vanavond bezig moeten zijn is, denk ik, willen we onze kinderen voorlezen uit een bijbel, die open licht midden in onze gezinnen, midden in onze gemeenten, midden in ons leven en dus midden in de wereld in het stralend zonlicht dat God ons nú geeft.

Of blijven we kiezen voor het kaarsvlammetje?

Waar het bij u en mij om gaat is, hoe geven we de bijbelse boodschap door aan onze kinderen. En dan ontkom je niet aan een vraag aan jezelf: welke kans geef ik de bijbelse boodschap in mijn eigen leven. Wat doe ik er zelf mee? Hoe wordt mijn eigen leven daardoor verlicht en in hoeverre is dat zichtbaar voor mijn kinderen bijvoorbeeld ?

Afscheid nemen en groei (1993)

Sieth Delhaas

St. Vrouw-en-geloof – Groningen, Woodbrokers Kortehemmen/ Beetsterzwaag 5.11.1993

Inleiding

Naast de aanwijzing van Judith Viorst[56] in haar boek dat het voor het verwerven van inzicht in ons leven wezenlijk is, dat we inzicht hebben in de manier waarop we met verlies omgaan, is het de bedoeling van deze kadertraining, dat we ons bezig houden met de vraag; dienen zich bij vrouwen, die zich betrokken weten bij feminisme en theologie, nog een aantal specifieke vragen aan?
Corrie Dijksterhuis heeft in haar toelichting op het thema een aantal voorbeelden daarvan gegeven.

Ik wil in mijn inleiding op die vragen ingaan aan de hand van eigen ervaringen, ervaringen van andere vrouwen en opmerkingen over feminisme als cultuur-kritiek.

Daarbij wil ik gebruik maken van een methode uit de vrouwenstudies filmgeschiedenis[57]. In die methode, die de betekenissen in de filmtekst bestudeert – een filmtekst bestaat uit beelden en geluid van de film – en die filmsemiotiek wordt genoemd, vanuit die semiotiek dus is men geïnteresseerd in de vraag: hoe komt het dat de filmtekst vaak wordt waargenomen als oen verhaal dat zich als vanzelf lijkt te ontrollen?

De filmsemiotiek onderzoekt niet alleen de filmtekst en de rol van de zender, de regisseur of de cameraman enzovoort, maar ook de plaats; van de toeschouwer. Degene die de film bekijkt. In de algemene filmsemiotiek staat de film als; tekst niet los van de maatschappelijke werkelijkheid, maar is er ook niet aan ondergeschikt.

Maar, in de feministische filmsemiotiek is de maatschappelijke werkelijkheid de enige werkelijkheid. Dus: het vanuit je plek als vrouw in deze samenleving kijken met een cultuurkritische blik.

In de klassieke films — zoals de Hollywood films — zijn de regisseur en het publiek van ondergeschikt belang. De regisseur heeft zich namelijk te onderwerpen aan conventies van de waarschijnlijkheid. Er moeten goede films gemaakt worden en het publiek wil een goede film zien.

Hoe weet men wat het publiek onder 'goed' verstaat? Daarvoor zorgen publieksonderzoeken door middel van statistieken en enquêtes. De vraag is: wie stellen deze vragen voor

---

[56] Viorst, Judith, *Noodzakelijk verlies* (Baarn 1993)

[57] Mare, Heidi de, *Vrouwenstudies filmgeschiedenis* in: 'Filmkunde, een inleiding' (Open Universiteit, Heerlen 1991)

statistieken en enquêtes samen? Waar wordt naar gevraagd? M.a.w. de conventies, dat zijn de afspraken en gewoonten die in de westerse maatschappij bestaan, zijn uitgangspunten van die vragen. Daarop wordt geantwoord. Met die richtlijnen worden films gemaakt.

ik wil een voorbeeld geven over een bepaald feministisch filmonderzoek. Dit onderzoek verzette zich tegen de rollen die vrouwen in de klassieke Hollywoodfilm spelen. Het zijn de zorgzame (huisvrouw/moeder) en de alleenstaande vrouwen (weduwen/gescheiden/ongehuwd), die altijd een ondergeschikte plaats innemen ofwel aan het eind van het verhaal alsnog ingevoegd worden in de patriarchale cultuur.

Ook de zelfstandige vrouwen (carrièrevrouw of de femme fatale) zijn hieraan onderworpen. Ofwel zij trouwen, ofwel zij sterven. Dit laatste is de enige mogelijkheid om die ondergeschikte positie te weigeren, Het zijn dus vanuit feministisch gezichtspunt weinig benijdenswaardige vrouwbeelden.

Binnen vrouwenstudies filmgeschiedenis wil men niet alleen naar deze rollen van vrouwen kijken. Want, zeggen zij, daarin zie je alleen het manifeste verhaal, dat wat zichtbaar is.

Er gebeurt namelijk iets anders, zegt Heidi de Mare, de onderzoekster: het filmverhaal wordt beheerst door allerlei regels die niet onmiddellijk zichtbaar zijn.
Voorbeeld: in een klassieke film over liefde zie je dat de vrouw van rol wisselt. In het begin is zij bijvoorbeeld huisvrouw of moeder, aan het eind een carrièrevrouw, maar ook het omgekeerde komt voor: van carrièrevrouw naar huisvrouw/moeder. Het mannelijk personage vertoont echter geen verandering, Hij blijft de echtgenoot, vader of carrière- man. Of hij is vanaf het begin een misdadiger of gek.
De vrouw laat dus activiteit zien in de zin van verandering. De man toont standvastigheid, dat in het onderzoek als A wordt benoemd.

De feministische reactie op deze zienswijze is: ‘als we kijken naar de manier waarop die **verandering** en passiviteit tot staand komt, dan zie je dat het vrouwelijk personage ertoe gebracht moet worden om te veranderen. Zij krijgt hulp doordat er in het verhaal iets gebeurt, zij kan reageren, Daarentegen moet het mannelijk personage voortdurend handelen (actiefilms, zoals de western en de oorlogsfilm zijn in die betekenis bij uitstek ‘mannenfilms’).

Op manifest — op het zichtbare — verhaalniveau wacht het vrouwelijk personage ad. Reageert. Zij is passief. Het mannelijke personage moet voortdurend van alles doen, hij is actief. Of beter gezegd: een personage in e klassieke liefdesfilm is **vrouwelijk** doordat jet een **passieve activiteit** vertoont. Het verandert, maar doet niets. Daarentegen is een personage **mannelijk** als het van alles doet, maar niet verandert (een actieve passiviteit).[58]

Werkelijkheid een verhaal

Ik wil hier de feministische filmanalyse verlaten, maar ik wil er twee opmerkingen bij maken die ons behulpzaam kunnen zijn bij het thema van vanmiddag: afscheid — tussen haakjes nemen — en groei

[58] Mare, Heidi, idem

Het eerste is dat niet alleen in de klassieke Hollywoodfilm. Ook in onze westerse cultuur wordt de werkelijkheid in het algemeen gezien als *een verhaal dat zich als vanzelf ontrolt*.

Het tweede is: als een vrouw zich in deze werkelijkheid niet *vrouwelijk* gedraagt, dus als passieve actieve, *dan veroorzaakt zij breuken in dat zichzelf ontrollende verhaal*.

Waarom is het belangrijk dat wij bij het thema man *afscheid en groei* de feministische vragen stellen?

Een discussiepunt voor hierna:
Ik denk dat wij naast de opmerking van Judith Viorst, — dat we pas inzicht krijgen in ons leven als we inzicht hebben in de manier waarop we met verlies omgaan -, onmiddellijk de opmerking zouden moeten zetten: voorwaarde bij het inzicht krijgen in ons leven is het bewustzijn van de maatschappelijke onderschikking van vrouwen.

Autonomie en intimiteit

In het hoofdstuk 'Liefde en haat in de huwelijkse staat', schrijft Viorst: mannen streven autonomie na; vrouwen hunkeren naar intimiteit' (…)
'Uit onderzoeken blijkt consequent dat "meer vrouwen dan mannen frustratie en ontevredenheid over hun huwelijk melden; meer vrouwen melden negatieve gevoelens; meer vrouwen melden huwelijksproblemen; meer vrouwen beschouwen hun huwelijk ais ongelukkig, overwegen scheiding en hebben spijt van hun huwelijk; en een kleiner aantal meldt kameraadschap', bovendien voegen vrouwen zich meer in wat mannen van hen ver-wachten en doen meer concessies en sluiten meer compromissen. In het kort brengt Judith Viorst. hun problemen terug op de onverenigbare verlangens van partners en de daaruit voortkomende conflicten en teleurstellingen.

Als je het alleen maar laat bij onverenigbare verlangens dan kun je misschien wel groeien bij die acceptatie, maar waar groeien deze vrouwen dan naartoe? Er blijft op deze manier veel buiten beeld. Bijvoorbeeld het antwoord op de vraag waarom streven mannen naar autonomie? Zijn ze daar zelf werkelijk zo gelukkig mee?
Waarom hunkeren vrouwen naar intimiteit? Heeft dat iets met haar zogenaamde vrouwelijkheid te maken? Of is dat een algemeen menselijk verlangen waaraan vrouwen wellicht meer herinnering hebben dan mannen?
Hoe komt in het dat mannen dit wellicht zijn kwijt geraakt in hun leven?
Heeft onze westerse cultuur daar misschien iets mee te maken?
En verzin de vragen er zelf maar bij.

Doordat vrouwen die zich betrokken weten bij feminisme en theologie — en nu zijn we weer

helemaal bij onszelf terecht — door het vragen stellen vanuit het uitgangspunt: (nemen) en groei anders.

Corrie Dijksterhuis heeft het woord *nemen* tussen haakjes gezet.

Uit de feministische geschiedenis van de laatste zien 25 jaar is te zien dat het woord *nemen* in de groei van vrouwen een grotere rol is gaan spelen dan voor die tijd, En het woord *nemen* verbind ik dan aan: het leven en wat daarin gebeurt niet meer als vanzelfsprekend nemen, ais de film die zich ontrolt. Het woord *nemen* verbonden met de strijd die vastzit aan de breuk die ontstaat als je de levensloop niet meer als vanzelfsprekend neemt.

De klassieke Hollywoodfilm neem ik als patroon zoals onze cultuur verwacht dat ons leven verloopt: opgroeien, trouwen, kinderen krijgen, oma worden en sterven. Zie de illustraties in de tentoonstelling van bijvoorbeeld *Tijd van leven* in het Amsterdams Historisch Museum deze zomer.

Als je je onttrekt

Wat zien we gebeuren als vrouwen vanuit feministische theologie, ik houd dat woord maar aan, je kunt ook zeggen vanuit feministisch uitgangspunt, zich onttrekken — vrijwillig of gedwongen — aan de zich als vanzelf ontrollende film van het leven? Ik neem daarvoor de ervaringen uit mijn eigen of andervrouws leven:

- Me al enkele jaren oriënterend binnen het veld van feminisme en later feministische theologie, ging ik vragen stellen rondom mijn bijna twintig jarig huwelijk. Die vragen werden verdiept en aangescherpt doordat ik juist in die periode samen met andere vrouwen begon aan het onderzoek onder vrouwen over hun verwachtingen van huwelijk, relaties en pastoraat. Hierover schreef ik in 1981 'Blikopener'.[59] Tijdens de gesprekken die wij als vrouwen elkaar in het voorbereidend onderzoek durfden stellen en in de verhalen die we elkaar vertelden, verhelderden wij onze situatie. Samen vonden wij antwoorden op gevoelens van onlust, woede, verdriet, onvoldaanheid, onmacht etc.
  Wij kwamen daartoe omdat wij voor onszelf een plek hadden gecreëerd waarin wij vragen konden stellen en verhalen konden vertellen, die onmogelijk waren binnen onze voormalige situaties. Namelijk als vrouw, echtgenote binnen een leefwereld of (huwelijks)instituut waarin het vanzelfsprekend was dat je de vuile was niet buiten hing.
  Dat je vanzelfsprekend aannam dat 'een man meer autonoom is' en 'een vrouw meer verlangt naar intimiteit', maar dat je in deze wereld nu eenmaal niet alles kunt krijgen. Kortom. we hadden maar te blijven in de rol die de film van het leven ons op legde.
  Die gesprekken en vragen hebben mij de moed gegeven om na twintig jaar huwelijk uit

[59] Delhaas, Sieth, *Blikopener, vrouwen spreken zich uit over relaties en pastoraat* (Amersfoort 1981)

te breken uit een uitzichtloze situatie. Afscheid nemen, heel bewust, veel pijn, maar ik kon groeien omdat ik door de gesprekken en vragen bevestiging had gekregen van vrouwen die met soortgelijke vragen en levens zaten.

- In het boekje 'Eva, poets je appel…'[60] schrijft Diewerke Folkertsma 'Ik moest mijn eigen weg gaan: van betaald werk in het onderwijs naar economische afhankelijkheid als huisvrouw in het huwelijk en van huisvrouw tot bijstandsvrouw bij de echtscheiding. Het was in 1977 toen me dat etiket 'bijstandsvrouw' werd

op geplakt Ik had mijn gedicht *Crisis* anderhalf jaar daarvoor geschreven en m'n naam er met moeite onder gekrabbeld. Ik was heel dicht bij mezelf gekomen en vastbesloten dat zo te houden. Vijf jaar trok ik uit om sterk worden, daarna wilde ik een deeltijdbaan zoeken; dat was mijn bestek.'

Afscheid nemen

Afscheid nemen, veel pijn en groei.
Die nieuwe groeisituatie brengt opnieuw strijd in dit geval. Diewerke stelt in haar nieuwe situatie opnieuw vragen. Zij ervaart zichzelf ais bijstandsvrouw vanuit haar huwelijk gekomen, als een door de samenleving armgemaakte vrouw. Als onderwijzeres had zij bij haar huwelijk haar baan moeten opgeven. Kinderopvang was er niet. De bijstandsuitkering werd gekort. De groei deed nieuwe vragen rijzen en vanuit afscheid nemen van de situatie van politiek niet-geëngageerde vrouw door veel pijn en moeite naar politiek geëngageerd ontstond haar boek 'Eva, poets je appel…'.

Zowel van mezelf met 'Blikopener', als van Diewerke is te zeggen dat wij hoogstwaarschijnlijk onze geschreven producten niet aan de vrouwenbeweging hadden kunnen aanbieden als wij de vragen behorend bij feminisme (en theologie) niet hadden gesteld.

Uit de feministische theologie en de vrouw-en-geloofbeweging is in 1987 de Eerste Oecumenische Vrouwensynode voortgekomen De weg van — laten we zeggen 1975, toen via de Assemblee van de Wereldraad van Kerken, de eerste kiemen van feministische theologie ontsproten – tot 1987 is er voor vele vrouwen één geweest van afscheid nemen. Soms gedwongen, van kerk, geloof, oude verhalen, joods-christelijke traditie.
Voor velen via een pijnlijk verlies, voor velen ook naar groei. Groei om naar andere vormen en inhouden te zoeken van religiositeit. Laat ik dat ruime woord maar gebruiken in plaats van godsdienst.

Sterven en rouw

Zijn er, vraagt Corrie Dijksterhuis zich in de toelichting op het thema van vandaag af – zijn er met name vanuit het omgaan met sterven, rouw en dood nieuwe inzichten en een eigen vraagstelling aan te geven vanuit feminisme en theologie?
Ik kan daarop vanuit mij eigen ervaring maar ook vanuit de ervaringen van anderen antwoord op geven: ja en de groei is verzekerd

Toen wij, in mijn gezin, in de herfst van 1986 het bericht kregen dat mijn partner een niet te genezen vorm van kanker had, begon voor ons een periode van afscheid nemen, maar tegelijkertijd van verzet.

---

[60] Folkertsma, Diewerke, *Eva poets je appel…* (Gorinchem 1992)

Tegen beter weten in tegen de lichamelijke dood in de eerste plaats. Want hoop doet ondanks beter weten, leven. Maar verzet vooral omdat deze ziekte voor ons symbolisch was voor allerlei vormen van onrecht in ons leven dat we net uit de puinhopen van het verleden waren begonnen nieuw op te bouwen
Maar ook verzet tegen wat wij zagen als onrecht in de samenleving en waartegen wij ons al jarenlang verzetten.
Verzet ook tegen de onwijsheid van de medische instituten binnen zowel de allopathie als alternatieve geneeswijzen. En wat al niet meer.
Tegelijkertijd met het verzet groeiden wij. Mijn geliefde naar de overgang van het leven naar de dood. Ik naar zonder hem verder leven.
Daarna het afscheid nemen van het lichaam in de aarde, de rituelen daaromheen die ook tegelijkertijd groei betekenden. Niet alleen voor mij en mijn kinderen, maar ook voor de omstanders. In een wijde straal van kracht.
In een proces van afsterven en groeien is na vijf jaar het boek geschreven waarin ik verslag doe van dit proces.[61] Een boek dat geen bestseller wordt. Dat kranten niet willen bespreken of negatief afdoen als 'zo moet het dus niet'. Maar waarvan mannen en vrouwen die de confrontatie met het eigen levenseinde aadurven, jongeren ook vooral, merk ik, veel leren over leven en dood.
Ik heb dit kunnen doen door voortdurend voort te gaan met het stellen van vragen aan dit leven en ook aan de dood vanuit een feministische cultuurkritiek.

Ritueel

Ik kom daarmee op het ritueel. Dat woord heb ik zoeven al gebruikte. Door de jaren heen heb ik geleerd wat rituelen betekenen. Rituelen als gedenkstenen plaatsen. Zichtbare tekens opdat we ons herinneren als we er weer langs lopen of er met opzet naar teruggestuurd moeten worden om de moed, de groei erin te houden.

Diewerke Folkertsma is zo'n gedenksteen en het mijne en de boeken, schilderijen en de werkstukken en de vriendinnencakes van vele andere vrouwen. Een snoer dat zichtbaar door levens loopt.
Opdat we ons herinneren. Dat herinneren is voortdurend nodig.
Want onze levens voltrekken zich in deze westerse cultuur op een immens groot filmdoek waarop nog altijd een zeer klassieke Hollywoodfilm wordt afgedraaid. De levens van vrouwen die vanuit feministische cultuurkritiek niet meer reageren vanuit een passieve activiteit, veroorzaken intussen al flinke beschadigingen op het celluloid.
Haar rol is niet meer van de 'vrouwelijke' zoals die door de filmmakers in Hollywood zijn bedacht. De beschadigingen door feministische-cultuurcritica's worden met alle macht door filmoperateurs in de gedaante van politieke, kerkelijke, patriarchale, autoritaire en economisch belanghebbenden, etc., vaak nog, met behulp van nog niet uit hun rol getreden 'vrouwelijke' handlangsters weggewerkt. Men zet zich in om hen uit te wissen, hen te voorkomen, hen buiten het kader van het doek te dirigeren.

We kunnen doorgaan met voorbeelden. Jullie weten ze ongetwijfeld uit je eigen leven aan te dragen. Als ik naar mijn eigen leven kijk, dan vindt daarin een escalatie plaats van afscheid,

---

[61] Delhaas, Sieth, *Geen andere handen* (Baarn, 1992)

pijn – dat moet erbij, anders lijkt het te eenvoudig – en groei, sinds ik me bewust ben geworden van mijn ondergeschikte plaats in deze maatschappij en alles wat daarbij hoort.

Een dialectische ontwikkeling van these, antithese en synthese. In een zich steeds versnellende ontwikkeling.
De vraag blijft over: groei waartoe?
Voor mij is de persoonlijke groei onverbrekelijk verbonden met de maatschappij. Ik denk dat dat ook niet anders kan als ik mijn uitgangspunt kies in dat wat in vrouwenstudies filmgeschiedenis wordt genoemd: de maatschappelijke onderschikking van de vrouw.
Die onderschikking wil ik ongedaan maken. En ik meen dat we dat als feministische beweging allemaal willen.

Mijns inziens komen daar vanuit feministische theologie nog vragen bij vanuit het toekomstperspectief van onze maatschappij. Of liever nog, vanuit de gehele schepping: de kosmos.
Groei waartoe? Waar loopt de groei op uit als wij opgegroeid zijn met beelden van de leegte binnen de klassieke film van onze cultuur?
Hoe en met wat vullen wij die beelden van de leegte?

Vrouwen in het verenigd Europa (1992)

Sieth Delhaas

Limburgse Vrouwenbeweging, 29 april 1992

Inleiding

De titel van mijn inleiding waarover ik gevraagd ben te spreken, *Vrouwen in het verenigd Europa,* belooft te veel. Twee vragen duiken in die titel op:

- wat is het Verenigd Europa?
- over welke vrouwen gaat het dan?

Eerst wil ik kort uitleggen wat het Verenigd Europa inhoudt. Waar het zijn oorsprong heeft. Iets over de geschiedenis. Welke rol politieke vrouwen in het Verenigd Europa hebben gespeeld en nog spelen.
Ten tweede wil ik kijken wat het Verenigd Europa betekent voor vrouwen in het algemeen.

Oorsprong

Waar ligt de oorsprong van het Verenigd Europa?

Na de tweede wereldoorlog hadden de Verenigde Staten hun plannen klaar voor Europa. West Europa zou alleen vellig zijn voor het communistische gevaar en toegankelijk voor Amerikaanse bedrijven wanneer een zelfde proces van rationalisering en schaalvergroting als in de Verenigde Staten zou plaats vinden.

Op 9 mei 1950 is de Europese gemeenschap gesticht. Op die dag werd de productie en het beheer van kolen en staal onttrokken aan de bevoegdheid van West-Duitsland en Frankrijk en toevertrouwd aan een onafhankelijke hoge autoriteit die door beide landen werd opgericht. De gedachte erachter was duidelijk: men wilde graag het pas opgerichte West- Duitsland onder controle houden met het oog op producten als kolen en staal. Belangrijke basis producten waarmee een oorlog kan worden gevoerd.

Bij dat verdrag van 1950 sloten zich onmiddellijk de Benelux landen (Nederland, België en Luxemburg) en Italië aan. Dat zijn bij elkaar dus zes landen. Groot-Brittannië vroeg bedenktijd.

Het was in de geschiedenis een heel nieuwe manier om een oorlog te voorkomen. In plaats van vriendschappen te sluiten op grond van geestelijke ideeën, gaan landen proberen om oorlog te voorkomen door de zeggenschap van naties over bepaalde producten af te breken. Geen bondgenootschap op basis van vriendschap en toegenegenheid, maar op materiële basis. Of materiele belangen.

Frankrijk en Duitsland, twee aartsvijanden uit de geschiedenis werden alshetware op kolen en staal aan elkaar geklonken.

Later volgden andere verdragen: Euratom, en de Europese Economische Gemeenschap voor de landbouw. In 1965, dus 15 jaar na het eerste verdrag werden de drie verdragen verenigd in de Europese gemeenschap.

Groot Brittannië had zich nog steeds niet aangesloten. Dat lidmaatschap van Groot Brittannië kwam pas in 1972. In dat jaar sloten ook Denemarken en Ierland zich aan. In 1980 kwam Griekenland erbij. En in 1985 Spanje en Portugal. Ja, daarmee zijn we aan de twaalf landen gekomen die aan het eind van dit jaar het verenigd Europa gaan vormen.

Nu bestaat Europa uit heel wat meer landen dan twaalf. Je vraagt je af: waar zijn Noorwegen en Zweden? Waar is Zwitserland'? Als we bedenken dat Europa zo'n ruim dertig soevereine staten heeft, dan ontbreken er nogal wat landen aan dat rijtje van twaalf. Noorwegen bijvoorbeeld, wilde zich wel aansluiten maar krijgt in het eigen land geen toestemming daarvoor. Maar anderzijds sloten de landen van de Europese Gemeenschap ook landen uit: bijvoorbeeld landen waarvan de economische basis niet gezond genoeg was, of landen die niet democratisch genoeg waren.

Intussen zijn de twaalf leden steeds maar doorgegaan met het onderling sluiten van verdragen, (regionaal fonds, sociaal fonds enz.)

Ik ga daar nu niet verder op in. Wel noem ik een belangrijk verdrag: de Europese akte. Deze werd in 1986 gesloten. Daarin staat dat de grenzen tussen de lidstaten zullen worden opgeheven voor vier zaken:

- voor kapitaal stromen;
- voor goederen stromen;
- voor diensten stromen;
- voor personenverkeer.

De nieuwe regeling, dus de opening van alle grenzen is ingegaan op 31 december 1992 om middernacht precies.

De Europese Gemeenschap is dus begonnen met een verdrag op de productie van staal en kolen. Dus ter voorkoming van oorlog. En de Verenigde Staten van Amerika vonden het belangrijk dat de economische ontwikkeling van Europa na de Tweede Wereldoorlog net zo grootschalig zou worden als van de Verenigde Staten om weerstand te kunnen bieden aan het Communisme.

Nu hoort men wel zeggen bij tegenstanders van een Verenigd Europa: Europa wordt een economisch fort dat andere, armere landen zal buitensluiten en het zal zich nog harder opstellen tegenover de Derde Wereld.

Wordt het Verenigd Europa nu, na veertig jaar een bedreiging voor de mensen die buiten staan?

Voor vluchtelingen, kunnen we dagelijks in de kranten lezen, wordt het steeds moeilijker om tot een Europees land te worden toegelaten. Nu oordeelt Nederland nog over zijn eigen grenzen. Nu, 1993 zijn de binnengrenzen weggegeven en zijn de buitengrenzen van Europa de grens waar een vluchteling over moet komen. Waar komt de verantwoordelijkheid van de Nederlandse overheid dan te liggen?
Worden we harder, onmenselijker tegenover vluchtelingen die in hun eigen land geen toekomst meer hebben?

De vraag rijst: is het Verenigd Europa dan alleen maar ontstaan uit puur economisch eigenbelang? Om zich als concurrent staande te houden tegenover twee andere economische machten: de Verenigde Staten van Amerika en Japan? En nu het economisch opkomende China?

Heeft dit iets met een menswaardige wereld te maken waarin wij als personen, als vrouwen ook verantwoordelijkheid dragen voor de naaste?

Op de werking van de Europese Gemeenschap ga ik niet verder in. Het is in elk geval zo dat de beslissingen op een totaal andere manier genomen worden dan in ons nationale parlement.

Rol politieke vrouwen

Ik ga nu naar het tweede deel van mijn eerste punt: wat is de rol van politieke vrouwen binnen het Verenigd Europa?

In 1991 heb ik een internationale conferentie in Duitsland meegemaakt waar vrouwen uit het Europese Parlement over hun werk vertelden en over de toekomst van vrouwen in Europa. De titel van die conferentie was: Beschäftigungswunder oder blaues Wunder für Frauen? Met andere woorden: biedt het Verenigd Europa vrouwen grote mogelijkheden voor deelname op de arbeidsmarkt? Of komen vrouwen in het nieuwe Europa van een koude kermis thuis?

Toen de basis werd gelegd voor de Europese Gemeenschap in de jaren vijftig waren er in de politiek nog maar nauwelijks vrouwen te vinden. Ook in het bedrijfsleven, waar de politiek van Europa op gebaseerd werd, speelden vrouwen geen of nauwelijks een rol.

De EG had al zo’n vijfentwintig jaar erop zitten voordat vrouwen een eigen rol gingen spelen binnen dit instituut.

Hun rol begint eigenlijk bij de voorbereidingen van het Internationale Jaar van de vrouw (1975) dat door de Verenigde Naties was uitgeroepen. Door de toegenomen economische ontwikkelingen van de jaren zeventig waren meer arbeidskrachten nodig om aan die economische groei te voldoen. Enkele politici uit de EG raakten ervan overtuigd dat er gemeenschappelijke Europese maatregelen getroffen moesten worden voor de deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt.

Tegelijkertijd kwam overal in de westerse landen en in de VS de feministische vrouwenbeweging op.

In 1975 legde de Europese Commissie de minister van de EG een memorandum voor over de gelijke behandeling van mannen en vrouwen in het arbeidsbestel. Dit voorstel had al bij voorbaat op grote tegenstand gestoten bij de leden van de betrokken regeringen.

Intussen had de Wereldvrouwenconferentie, die in 1975 in Mexico was gehouden, een aantal eisen opgesteld voor de komende tien jaar om de positie van de vrouw te verbeteren. De Europese commissie besloot die verbeteringen stukje bij beetje aan de ministerraad van’ de EG voor te leggen om de complexe achterstelling van vrouwen in Europa weg te werken en tenslotte uit te komen bij gelijke beloning van mannen en vrouwen.

Gemeenschappelijke opstelling

Ik zal u de lange weg besparen van de twee stappen vooruit en één stap achteruit-weg die sindsdien is bewandeld. Als er al iets bereikt is op het terrein van vrouwen, dan is dat te danken aan de gemeenschappelijk inzet van vrouwen binnen het Europese Parlement door alle verschillende partijen heen en enkele mannen van de Groene Regenboogfractie of linkse en socialistische partijen.

Gelukkig zitten er in het Europese Parlement gemiddeld meer vrouwen dan in de nationale parlementen. Dat komt niet omdat men op Europese Niveau meer plek gunt aan vrouwen. In het Europese Parlement worden geen beslissingen genomen en daarom is er op die plek niet zo veel eer voor mannen te behalen. Vandaar de grotere vertegenwoordiging van vrouwen. In 1979 was 12% van de leden vrouw, in 1984 16% en in 1989 18.3% vrouwen.

Het is dus duidelijk dat door de grote samenwerking van vrouwen onderling steeds opnieuw de positie van de vrouw aan de orde kan worden gesteld.

Toch lijkt het er op het eerste gezicht op, dat de EG heel vrouwvriendelijk is en alsmaar uit is op de gelijkberechtiging van man en vrouw. Al in 1957 deed Frankrijk het voorstel voor de gelijke beloning van mannen en vrouwen. Was Frankrijk nu zo vrouwvriendelijk? Nee, ik moet u teleurstellen. Ik meen dat het ging om lonen in de textiel, maar als dat niet klopt, moet u mij dat maar vergeven. In elk geval had Frankrijk er belang bij dat de lonen van vrouwen en mannen in de textiel gelijk werden getrokken omdat in andere landen vrouwen minder werden betaald. Die landen konden dus goedkopere producten leveren en dat was slecht voor de concurrentiepositie van Frankrijk. U ziet: niet de rechtvaardige verhoudingen tussen mannen en vrouwen was aan de orde. Maar de economische positie van Frankrijk.

Dit nu is een treffend voorbeeld hoe de EG begaan is met de positie — ik noem het maar niet het lot — van vrouwen. Daaruit kunnen we dus concluderen: willen wij als vrouwen ervoor zorgen dat de positie van vrouwen in het toekomstige Europa er een zal zijn van gelijkwaardigheid dan zullen vrouwen zelf die positie moeten veroveren, want van de aan de macht zijnde mannen hebben wij niets te verwachten. Ons belang, het belang van vrouwen, is niet hun belang, dat is na 40 jaar EG wel duidelijk.

Bij de Stichting Burgerschapskunde is een boekje verschenen van Annemarie Onstenk, lid van het Europees parlement, waarin zij de geschiedenis van de vijf Europese richtlijnen voor vrouwen uitlegt. Hieruit blijkt dat het Europees Parlement de nationale overheden vaak jarenlang moet dreigen en tenslotte moet dwingen een richtlijn uit te voeren. Hiervan zijn verschillende voorbeelden. De rol van het Europese Hof is hierbij zeer belangrijk. De vrouwelijke Europarlementariërs raden vrouwen aan veel meer gebruik te maken van en aanklachten in te dienen bij het Europese Hof. Ik denk dat hier een heel belangrijke taak ligt voor de grote landelijke vrouwenverenigingen en -bonden die individuele vrouwen hierin zouden kunnen ondersteunen.

Ontbreken eigen inkomen

Ik ga daar niet verder op in, omdat dat te veel tijd zou vergen. Wel is duidelijk, dat als het in de EG gaat om gelijkberechtiging, dat de gelijke behandeling van mannen en vrouwen vaak zo slecht uitpakt voor vrouwen, dat jarenlange vrouwenstrijd in één klap weer teniet wordt gedaan.
Ik verwijs daarvoor naar wat er gebeurt op dit moment met de weduwenpensioenen en de nieuwe Nabestaandewet. De positie van mannen en vrouwen wordt gelijk getrokken. De man krijgt evenveel recht op een weduwnaarspensioen als de vrouw p een weduwenpensioen. Dat gaat de overheid te veel geld kosten. Staatssecretaris Ter Veld neemt een maatregel om die extra kosten in te dammen en de vrouw is uiteindelijk het slachtoffer.

Hoe komt dit nu? Wel, als er iets gedaan wordt aan de gelijkberechtiging van mannen en vrouwen dan zal er allereerst gekeken moeten worden naar de ongelijk startpositie van mannen en vrouwen. Om nog even terug te komen op de Weduwenwet: de meeste vrouwen hebben geen eigen inkomen uit arbeid. Zij zijn dus afhankelijk van een weduwenpensioen voor een inkomen. De meeste mannen hebben wel inkomen uit arbeid. Zij krijgen nu een weduwnaarspensioen bovenop hun bestaande loon. Dus de vrouwen moeten de pensioenrechten van de man betalen. En dat loopt tenslotte uit, als wij ons niet verzetten tegen de maatregelen van Ter Veld, op opnieuw een achteruitgaan van de positie van vrouwen.

Wie de geschiedenis van de Vijf Richtlijnen voor vrouwen leest, stuit voortdurend op deze ongelijke uitgangssituatie van mannen en vrouwen. En vandaar dat er onder vrouwen een stemming heerst, dat het Verenigd Europa niet de nieuwe kansen voor vrouwen biedt die bijvoorbeeld het vrije personenverkeer ons voorhoudt. Nee, de werkelijkheid is dat de verarming onder vrouwen die al jaren aan de gang is, nog zal toenemen.

Om dit te voorkomen is de enige mogelijkheid dat vrouwen er zelf voor zorgen dat zij een stem krijgen op die plekken waar in de politiek, in het Europese Parlement, in de ministerraad van het Europa en in de eigen nationale parlementen, een stem krijgen. Kortom: het wordt de hoogste tijd dat vrouwen niet 107, 167 of 187 van de plekken bezetten waar beleid wordt gemaakt, maar dat ze op z’n minst 507 van die plekken bezetten, om enigszins hoop te hebben op een toekomstig Europa waar het ook goed wonen is voor vrouwen.

In februari 1991 is er in Brussel een Europese vrouwenlobby opgericht. Deze lobby bestaat uit vertegenwoordigsters van diverse vrouwenorganisaties uit de twaalf lidstaten van de EG. De vrouwenlobby is heel hard nodig om meer vaart te brengen in het Europees beleid op het terrein van emancipatie en gelijke kansen. De vrouwenlobby probeert druk uit te oefenen op de Europese commissie en allerlei andere organen van de Europese gemeenschap en de nationale regeringen

Zo heeft ze als eerste taak op zich genomen dat het officiële emancipatie-actieprogramma 1991-1995 van de EG niet wordt afgezwakt. Verder wil de lobby voorstellen doen t.a.v. Europese richtlijnen en wettelijke maatregelen onder andere op het terrein van ouderschapsverlof en kinderopvang.

Nederland heeft vier plaatsen in de algemene vergadering en één plaats in het bestuur. De eerste vertegenwoordiging is voorlopig samengesteld uit de organisaties van de Nederlandse Vrouwenraad, het Breed Platform vrouwen voor Economische Zelfstandigheid en organisaties van zwarte en migrantenvrouwen.

Helaas moest ik vorig jaar van een vrouw uit het Europese Parlement horen, dat de vrouwenlobby wel een kantoor in Brussel zal krijgen, maar dat ze nog niet over financiën beschikt. Intussen lopen er in Brussel talloze lobbyisten rond die over voldoende geld beschikken om hun belangen door de meest deskundige lieden te laten behartigen. En meestal zijn die belangen niet gunstig voor vrouwen.

Bovendien, en dan geef ik weer even door wat de Duitse Europarlementariër vertelde: vrouwen hebben nog veel te weinig lobby-ervaring en voorlopig verwacht zij van de vrouwenlobby nog maar weinig succes.

Mag je dat nu zo maar zeggen? Ik denk van wel. Daarom geef ik het hier ook maar even door. Ik denk dat wij vrouwen in dit soort politieke zaken veel te gemakkelijk zijn. Het te gemakkelijk aan andere vrouwen overlaten en te weinig bedenken wat wij zelf kunnen doen om onze enorme, gigantische politieke achterstand in te halen. En het leven en welzijn van miljoenen vrouwen in Europa en hun kinderen hangt van de betrokkenheid en daadkracht van ons allen af.

Huidskleur

Ik ga nu naar het tweede punt: wat betekent het Verenigd Europa voor vrouwen in het algemeen?

Allereerst wil ik stellen dat het Verenigd Europa in de volksmond vaak verwisseld wordt of gelijkgesteld wordt met de term het Huis Europa. Deze laatste uitdrukking komt van Michail Gorbatsjov dat hij hanteert in zijn boek over de veranderingen in Rusland en de plaats in Europa. Hij laat daarin zien dat een economisch verenigd Europa, zoals het verenigd Europa waarover wij nu spreken, niet heilzaam is voor de bewoners van het grote Europa.

Het zal steeds meer mensen buitensluiten. Dus huis van Europa is heel iets anders dan het Verenigd Europa van de twaalf dat per 1 januari 1993 tot stand komt.

Eind 1990 ben ik lid geworden van de werkgroep Europa die het netwerk van de vrouw-en-geloof-beweging heeft opgericht. Een zwarte vrouw die ik goed ken, zei in de eerste vergadering toen we het over de gevolgen van het Verenigd Europa voor vrouwen hadden, ‘Ik heb een Nederlands paspoort, ik ben Nederlandse, maar omdat ik zwart ben mag de politie mij straks naar mijn identiteitsbewijs vragen.

Ik stelde mij daarbij voor: als ik na 1 januari 1993 met haar op straat loop, twee Nederlandse vrouwen, dan kan zij vanwege haar huidskleur naar haar identiteitsbewijs gevraagd worden omdat ze er als een niet-Europeaan uitziet, en ik hoef niets te laten zien. Misschien een simpel voorbeeld, maar het trof mij als het toppunt van belediging voor een Nederlandse vrouw. Dat is concreet een voorbeeld wat de Europese grenzen voor zwarte vrouwen kan betekenen

Ik kreeg eind 1988 een verslag van een bijstandsvrouw die als arme vrouw was afgevaardigd naar een Europese Armoedeconferentie van vrouwen in Brussel. Zij had een verslag gemaakt

over de situatie van wat arme vrouwen over hun positie in hun eigen land vertelden. De algemene verwachting is dat de sociale omstandigheden van vrouwen — ik heb het nu gemakshalve maar even over vrouwen, maar voor arme mannen geldt natuurlijk hetzelfde -. De sociale omstandigheden van arme vrouwen zullen niet opgetrokken worden naar de positie van de landen waar de sociale voorzieningen het beste zijn. Nee, de vrees bestaat, dat de positie van de sociaal goed-voorziene landen, bijvoorbeeld Nederland, zal verslechteren naar een niveau van landen waar de sociale lasten minder kosten. En de voortekenen zijn al aan te wijzen. Zie de positie van weduwen, zie de positie van bijstandsvrouwen enzovoort, enzovoort.

Ik geef u van het armoedetribunaal een paar ervaringsverhalen van arme vrouwen:

Een alleenstaande vrouw uit Frankrijk vertelt dat haar huis is afgebrand. Zij krijgt een nieuw huis, maar de huur is te hoog en ze komt in een kraakpand terecht met ratten en zonder water. Haar gezondheid verslechtert, ze knokt voor haar positie bij de overheid, krijgt andere woonruimte die haar 300 Franse franc per maand kost, terwijl haar uitkering 520 Franse franc is. Het wettelijk minimumloon is 4000 Franse franc.

In datzelfde Frankrijk. Een vrouw van vijftig jaar. Ze is gescheiden van een man met een uitstekende positie. Zelf is ze niet geschoold en heeft geen werkervaring. Ze ging werken, een schoonmaakbaantje. Ze raakte met haar vingers beklemd tussen een liftdeur en raakte haar vingers kwijt. Bloedend werd ze naar het ziekenhuis gebracht en aan een infuus gelegd. Even later werd haar gevraagd of ze verzekerd was voor ziektekosten. Armen zijn in Frankrijk niet verzekerd. De verplegende trok het infuus eruit en zij werd op straat gezet.

Een Duitse vrouw heeft na een echtscheiding bijstand gevraagd. Ze krijgt alleen kinderbijslag van Duitse Mark 72. Haar vaste lasten zijn Duitse Mark 70 per week. Ze heeft werk gezocht, maar dat lukte niet. Nu doet ze kinderoppas zwart. Ze heeft dus geen verzekering. Soortgelijke verhalen uit Ierland, Spanje en Italië.

Een vrouw die werkt onder daklozen in Turijn, waar tienduizenden mannen en vrouwen werkloos zijn door de hightech-ontwikkeling. Werklozen hebben niet altijd een uitkering, er is geen beleid om de werkloosheid te bestrijden. Werkgevers plegen chantage. Door een overaanbod aan werklozen worden de lonen verlaagd. Vrouwen worden gedwongen te gaan werken, kinderen worden hen afgenomen en gaan naar een pleeggezin, want werkende moeders kunnen geen moeders zijn.

Zie ook het voorstel van staatssecretaris Ter Veld van april 1992 voor bijstandsvrouwen. Gedwongen werk ook als ze heel jonge kinderen hebben.

Wat zeggen vrouwen die in de beleidsorganen van vakbond zitten?

Catelene Passchier van de FNV: ‘Overal waar in het bedrijfsleven de klappen gaan vallen is de kans groot dat het om vrouwenwerk gaat. De negatieve gevolgen zijn voor de zwakke groepen. De mobiliteit van werknemers wordt gemakkelijker (personenstroom) voor vrouwen is dat moeilijker. Zij zijn meer dan mannen gebonden door kinderen aan huis.’

José Stolwijk van het CNV: ‘In het plan voor een Verenigd Europa Is er weinig aandacht besteed aan de problemen van vrouwen. Triest voorbeeld is de bankensector. Banken en levensverzekeringsmaatschappijen besloten samen te gaan: AMRO, ABN, NBM, Postbank en Nationale Nederlanden, Rabo en Robeco-beleggingsfondsen. Vrouwen doen bij banken baliewerkzaamheden, bij vrouwen vallen de ontslagen.

Annemarie Onstenk, lid Europese Parlement, zegt hetzelfde: veel nieuwe fusies, concentratie van bedrijven, specialisatie en automatisering van de productie en bedrijfssluitingen en verplaatsingen naar lage lonen landen. Het aantal bedrijven binnen de EEG zal met 40% worden verminderd, terwijl de overblijvers met 50% zullen groeien. Verplaatsing: niet de vrouwen, deze kunnen minder makkelijk van huis. Vraag naar hooggekwalificeerde arbeidskrachten zal toenemen, laaggeschoolden neemt af door automatisering. Vrouwen zijn meestal laaggeschoold.

Trieste voorbeelden. Trieste toekomst.

Wat doen vrouwen zelf?

Vraag: wat doen vrouwen zelf? Vrouwenorganisatie als het LVB? Zoveel leden. Op welke manier praten vrouwen mee. Wat doet zo’n grote organisatie? Hoe laat zij haar stem horen binnen de vrouwenlobby? Binnen de overheid? Binnen de overkoepelende vrouwenorganisaties?

Is zij daarin ook kritisch genoeg wie daar haar stem vertegenwoordigen? Komen deze vertegenwoordigers voldoende op voor de rol van de vrouw in het algemeen? Of alleen voor de traditionele vrouwenrol van moeder en economisch afhankelijken?

Er is geen tijd om met handen in de schoot te zitten of de moed te verliezen. Ik denk dat vrouwen wel degelijk de mogelijkheid hebben om een stem in het kapittel te hebben.

Ik weet, de macht die vrouwen moeten weerstaan, is groot. Mannen beschikken nu eenmaal over veel kennis en over het geld. Toch, als we kijken naar het voorbeeld van het weduwenpensioen: dit voorstel van Ter Veld is een jaar opgehouden door het verzet van vrouwenorganisaties en individuele vrouwen. En nog kunnen wij iets doen. Belangrijk is dat we ons verenigen en alles inzetten wat we hebben om ontwikkelingen tegen te houden die een mensonwaardige samenleving tot een schrikbarende werkelijkheid zal maken.

Als ik naar de verhalen van het armoede-tribunaal luister, dan is die schrikbarende werkelijkheid al realiteit.

De opdracht en het vervolg van deze dag kan zijn ons af te vragen: waar staan we zelf?

Aan de kant? Of gaan vrouwen en vrouwenorganisaties zich bezinnen wat hún bouwstenen zijn aan een Verenigd Europa?

Vrede aan alle mensen van goede wil (1992)

Sieth Delhaas

Werkgroep Vrouw, Geloof en Leven, Roermond, 17 december 1992 (kerstviering)

Deze kerstwens roept beelden bij me op. Ik loop door de staten New Mexico, Arizona, Nevada. Ik loop langs tweebaans- of vierbaanswegen, net buiten de witte strepen op het asfalt. Dat is eigenlijk verboden, maar lopen in de berm, ongelijk, vol kuilen en stenen, vol met weggegooide drankflessen en plastic, is ook geen pretje. Dus ik riskeer een bekeuring. We lopen daar om gezien te worden. En gezien worden, wil zeggen, dat alleen automobilisten je zien.

We willen, dat de mensen in die auto's zich afvragen waarom we daar lopen; dat ze stoppen misschien; dat ze als ze over ons gehoord hebben op radio of tv, zich ons herinneren, of dat ze zich ons herinneren als ze vanavond via de media over ons horen of ons zien.

De meesten van ons zwaaien bij elke auto. Op sommige highways hoef je je arm dan niet zo vaak op te heffen.

Op andere is dat bijna onafgebroken. Sommige pelgrims worden niet moe hun hand te heffen en te groeten. Soms komt er een groet terug; een V-teken een enkele keer. Heel vaak wordt er niet gereageerd.

Toen ik op 1 augustus 1992 aan mijn pelgrimage begon in Albuquerque in New Mexico, begon ik ook te zwaaien. Ik was nog tamelijk onbevangen. Maar al lopend wordt je gevoelig voor situaties en verhoudingen. Ik leerde dat maar weinig mensen van ons af wisten. Dat weinig mensen in de Verenigde Staten weten wat er in hun land gebeurt. Dat weinig mensen bereid zijn, zich daarvan op de hoogte te stellen. Ik leerde vooral de vreselijke dingen die in de Verenigde Staten gebeuren: met mensen, maar ook met de rest van de natuur: de lucht, het water, de aarde en dat het vuur bijna nooit meer een schoon vuur is.

Ik hield op met zwaaien en hand op steken. Ik leerde onderscheid te maken. Kwaad te worden op de Amerikanen en Amerikaanse Indianen die me in hun auto's voorbij suisden. Me in hun stofwolken hulden of me verrasten met een plens van de plas waar ze doorheen reden. Ik ging al lopend inzien, dat ik daar niet wilde lopen met een *open heart* zoals op één van onze spandoeken geschilderd stond. Ik vond, zeker naarmate ik meer last kreeg van de hitte en ik ging beseffen hoe lang 75 dagen lopen wel is, dat ik daar liep omdat die lui daar in die auto's te bedonderd waren om zelf te doen wat ze moesten doen. Dat ik daar lopend aandacht liep te vragen voor wantoestanden waar deze mensen zelf aan meewerkten of deze op z'n minst kritiekloos lieten gebeuren. Ik zwaaide na enkele weken alleen nog maar naar degenen die zelf zwaaiden. Daaruit kon ik tenminste een glimp van begrip en solidariteit opmaken.

Zoiets vind ik ook van de kerstwens die we vandaag als thema hebben: vrede aan alle mensen van goede wil.

Ik krijg daar onmiddellijk vragen bij:

- Welke vrede bedoel je eigenlijk?
- Waarom die beperking van goede wil?
- Waarom geen vrede aan alle mensen?
- Wat versta je onder goede wil?
- Is dat begrip goede wil niet al te toedekkend en gemakkelijk vooral?

Ik kom dan op een ander voorbeeld van mijn reis. Eén van de pelgrims had me uitgenodigd om na 12 oktober nog mee te gaan naar een Nederlandse goede bekende van hem, die enkele jaren geleden naar de Verenigde Staten was geëmigreerd en in de buurt van Denver woonde. Ik gaf er de voorkeur aan om naar Nederland terug te keren. Hij reed in anderhalve dag ruim dertienhonderd kilometer om zijn goede vriend en gezin te bezoeken. De pelgrim was vol van wat hij had ervaren gedurende de pelgrimage. Vooral de contacten met de Indianen gedurende de laatste twee weken en onze ervaringen van ons verblijf van vier dagen vlak voor de ingang van de Nevada testside: geconfronteerd met het geweld van veel militairen en CIA, boven ons ronkende helikopters, kortom de hele intimidatie van een met alle geweldsmiddelen uitgerust leger, tegenover een groep vredespelgrims die niets anders hebben dan hun benen, hun water, brood en hun tenten.

Van zulke ervaringen ben je vol. Het ontroert en vervult je hart. Zo kwam deze pelgrim bij zijn goede vrienden na 1300 km. De aardige familie was in de States een grote ranch begonnen. Zoals bij ons de kippen- en varkensfokkerijen soms de duizendtallen halen, zo haalden zijn koeien deze cijfers. Hij produceerde ze voor de wereldwijde Mac Donald-burgers. Afgezien van het productiedoel, zijn het bedrijven die kilometers in de omtrek de bodem vervuilen. Een nacht doorbrengen op zo'n ranch voel je letterlijk aan je lijf als je zo intens gesteld bent op en gevoelig bent voor wat er met de natuur gebeurt onder het geweld van mens en materialisme.

Hij kwam in gesprek en vertelde enthousiast over de pelgrimage, de indrukken, de Indianen, de vermaledijde kernproeven. Maar hij sprak tegen een muur. Zijn woorden ketsten af op de vooringenomenheid van deze besmette emigranten. Ze wuifden veel weg: vooral de ernst van wat er met de Indianen gebeurt. En dat van die kernproeven viel ook wel mee en die waren nu eenmaal nodig.

Terug in Nederland vroeg ik hem, met deze kerstwens voor ogen: zou je deze mensen van goede wil kunnen noemen?

'Ja', aarzelde hij, 'het waren toen ze hier woonden aardige mensen. Nu eigenlijk nog en zo gastvrij. Maar ze weten absoluut niet wat er gaande is in de wereld.'

Van goede wil?

Tijdens de voordagen van het Sinterklaasfeest moesten we — maar misschien is het niet iedereen opgevallen — constateren, dat niet Sinterklaas halverwege november zijn intrede deed, nee overal verschenen kerstballen en -sterren en, tot menig menselijke verbijstering, ook de kerstman.

Nu heb ik nooit iets met de kerstman gehad. Ik heb hem van kindsbeen af gezien als de concurrent van het kind Jezus. Het mannetje dat kerstcadeautjes bracht, waardoor de arme Jezus helemaal over het hoofd werd gezien. Daarom vierden wij geen Kerst met cadeaus zoals

ze in Duitsland deden, maar gewoon kerstfeest om de geboorte met het kind, met decent sparrengroen.

Die vroege kerstmannen-presentatie heeft verontrust commentaar opgeleverd. Ik noteerde uit de mond van Cor Galis van de VPRO de vrijdag voor Kerst een verontwaardigd: dat het Germano-Amerikaanse misbaksel met zijn bolle appelwangetjes, de waardige ascetische bisschop van Mira had verdrongen. Hij vond dat een achteruitgang van het opvoedende element van de sint, naar kopen en consumeren van het bolle appelwangengeval. Zelfs het NRC-handelsblad, toch vaak als spreekbuis gezien van kopend en consumerend Nederland, schrijft: 'Ik word er treurig van. Daar zal je een schitterend feest hebben als natie. Een feest om u tegen te zeggen, met een ware rijkdom aan eten en drinken, met een eenvoudige maar sterke verkleedpartij, grappen, gedichten, surprises, een springlevende liederenschat van indrukwekkende omvang — en dat zullen we nu eens met z'n allen om zeep gaan helpen voor een zouteloze, smakeloze, patserige, puur commercieel geïnspireerde import van uitgerekend dat (innerlijk) door en door bleke en voze, tweedimensionale, plastic 'karakter', die dan nu via een u-bocht en de Bijenkorf en een stomme stichting druk bezig is zich aaneen te smelten met die roodgroene pias: Santa Claus. Hoe heeft dat zover kunnen komen? En moeten we dat nu maar lijdelijk aanzien?' aldus de NRC.

Toen ik vorige week om half negen 's avonds naar huis fietste van het station en onderweg de huiskamers binnenkeek, was er bijna geen huis waar niet al een kerstboom, geheel opgetuigd stond te branden. En niet alleen de kerstboom, ook de rode ballen, de elektrische kaarsen waren al voor de ramen.

Wat is dat voor een ontwikkeling? Is deze buitenproportionele feestvreugde een nevenverschijnsel van het buitenproportionele consumeergedrag dat onze westerse landen in zijn tentakels houdt gevangen?

Evenals bij het zomaar laten schieten van een prachtig volksfeest, dat Sinterklaas toch is en dat dateert van waarschijnlijk de late Middeleeuwen en dat — volgens de encyclopedie — vooral in Nederland door de kinderen met grote vreugde wordt gevierd, lijkt het alsof ook de betekenis van kerstfeest is teruggebracht tot een boom in huis, liefst elk jaar met een mode-kleur aan ballen en linten opgedoft, en heel veel boodschappen.

De overdenking die ik zondag jl. moest houden in een parochiekerk in Den Bosch ter gelegenheid van *zondag solidaridad* ging over de tekst uit Jesaja: 'de woestijn zal bloeien en de steppe zal juichen.' Bij die tekst heb ik opgemerkt: wij zitten nog halverwege Advent. En Advent betekent: opgaan uit het duister naar het licht. Ik heb het gevoel dat al die mensen, die zich nu al helemaal in de kerstversiering zetten, vooruitgrijpen op iets, waar ze nog geen recht op hebben: op de bloeiende woestijn, die pas gezien kan worden als je ook de dorheid en de verlatenheid van de woestijn hebt ervaren.

Zo ziet onze cultuur eruit. Het lijkt wel alsof het invoelingsvermogen, de betekenis van de dingen, totaal uit onze cultuur, uit onze samenleving, ja, uit onszelf is verdwenen.

Wat heeft dit nu met 500 jaar Columbus te maken?

Ik mag hier vandaag de lezing houden omdat ik gedurende tweeëneenhalve maand heb meegelopen met de European Peace Pilgrimage. Een tocht dwars door de Verenigde Staten Van Amerika, begonnen op 16 februari aan de westkust en die 12 oktober, de dag, die de Europese Amerikanen Columbusdag noemen, is geëindigd.

Die tocht was gericht tegen de voortgaande kernexplosies in de Nevada-woestijn, grond die al sinds eeuwen toebehoort aan de western Shoshones, een Indiaans volk, dat niet alleen lijdt onder dit wapengeweld, maar ook de gevolgen daarvan draagt in allerlei ziekten en misvormingen van volwassenen en kinderen.

Voordat ik naar de Verenigde Staten vertrok heb ik me ingelezen in de problematiek van een natie als de Verenigde Staten, die gevormd is uit emigranten, mensen die om allerlei redenen sinds het begin van de zestiende eeuw uit Duitsland, uit Engeland, uit Nederland en later ook vanuit andere Europese landen naar dat continent zijn vertrokken en daar een nieuw leven hebben opgebouwd.

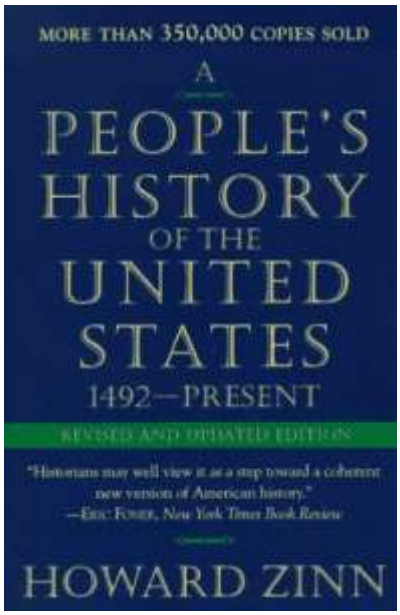

Ik heb daarbij gebruik gemaakt van een boek van een Amerikaanse historicus[62], die nu eens niet de geschiedenis vertelt vanuit de blik van de heersers en belanghebbers, maar vanuit die groepen, die niet gedeeld hebben in de successtory van de Verenigde Staten. Groepen op wier lijven en levens deze successtory werd opgebouwd.

Ik moet zeggen, dat ik al lezend, tijdens de maanden voor mijn vertrek en ook tijdens mijn tocht, in de uren in mijn tent, van die verhalen diep ellendig ben geworden. En ik overdrijf niet, als ik zeg, dat ik de eerste drie weken, geconfronteerd met de Verenigde Staten-realiteit daar ‘s nachts nauwelijks van geslapen heb. Het leek alsof in mijn hoofd de twee culturen van witte Europese Amerikanen en de van oudsher daar wonende volken, de Indianen, alsof die beiden in mijn hoofd botsten. Pas door een ontmoeting met een Indiaanse sundancer en het mogen meedoen aan een indiaans sweatlodge in Flagstaff, ben ik daarvan genezen en werd ik van deze vreselijke last bevrijd. Hierop kan ik nu niet verder ingaan.

Behalve het geschiedenisboek van de Amerikaan, heb ik een aantal boeken gelezen van Indiaanse vrouwen en mannen; hoe zij over het verleden vertellen, hoe hun volken ervoor staan, hoe zij hun toekomst zien. Deze verhalen lezen is leren kijken door de ogen van niet alleen mensen uit een andere cultuur, maar leren kijken naar mezelf; naar mijn verleden, naar mijn manier van leven, naar alles wat mijn geschiedenis, mijn cultuur aanricht op deze planeet en met alles wat binnen het bereik ligt van deze planeet, en dan bedoel ik de lucht.

---

[62] Zinn, Howard, *A people’s history of the United States* (New York 1980)

En wie zal zeggen wat wij al niet voor schade hebben aangericht op de andere planeten die we met onze ruimtevaartuigen hebben bereikt.

Leren kijken naar jezelf door hun ogen betekent: in ontzetting raken over wat onze manier van leven betekent voor andere — niet tot de rijke westerse cultuur behorende volken. Ik zou u willen aanbevelen om het eerstkomende jaar eens alleen maar boeken te lezen van vooral vrouwen uit andere culturen: Indiaanse, Arabische, Aziatische, Aboriginal en Afrikaanse vrouwen.

Toen ik naar de Verenigde Staten vertrok had ik voor mezelf een vraag geformuleerd waarmee ik daar bezig wilde zijn. Waarop ik een antwoord wilde vinden. Maar waarmee ik, eenmaal terug in Nederland, verder wilde gaan. Ook mijn spreken hier is daarvan een deel. Die vraag luidt als volgt:

- *wat is er fout in/aan onze cultuur en/of godsdienst dat Europeanen, komend vanuit die cultuur/godsdienst zulke moordpartijen aanrichten, roven en onderdrukken als zij deden en doen onder — in dit geval — de inheemse bevolking van het Amerikaanse continent?*

Die vraag houdt me ook bezig omdat op ons continent en elders in de wereld — denk nog even terug aan de Golfoorlog in januari/februari 1991 — die vernietigende krachten doorgaan. Tegelijkertijd zie je, dat wat Europeanen vanuit hun cultuur naar het Amerikaanse continent overbrachten — ondernemingslust, godsdienst, mensvisie, hebzucht, etc. — in verhevigde mate bij ons terugkomt. Het meest onschuldige voorbeeld is de kerstman. Het meest nachtmerrie-achtige voorbeeld is kernbommen en kernenergie. En het wordt ons alles gepresenteerd, alsof het goed is voor ons, en heilzaam.

Ik zei dat wat er vroeger gebeurde aan moorddadigs, nu op precies dezelfde wijze doorgaat. Ik wil twee voorbeelden noemen uit een onafgebroken reeks:
In 1763 dreef de Engelse generaal Jeffrey Amhurst, commandant van Fort Pitts, handel met enkele Indiaanse leiders. Het was hem de afgelopen jaren niet gelukt de Indianen zijn wil op te leggen om hun land in bezit te krijgen en hen te verdrijven. Om toch zijn zin te krijgen verkocht hij hen vanuit zijn fort dekens, die afkomstig waren uit een hospitaal waar Engelse pokkenpatiënten waren behandeld. Onder de Indianen brak een epidemie uit, die talloze Indianen het leven kostte.

Wij hebben zo vaak het idee, dat toen de Europese kolonisten in de zestiende eeuw begonnen naar de VS te emigreren, dat dat land praktisch leeg was, maar laten we ons niet vergissen: in wat nu Noord-Amerika is, woonden 18 miljoen Indianen en in Zuid-Amerika 22 miljoen.
Deze miljoenen zijn voor het overgrote deel eenvoudig uitgemoord door de landhonger van de Europeanen.

Een hedendaags voorbeeld, om te laten zien dat het gerichte uitmoorden door de Amerikaanse overheid doorgaat:
In 1947 begonnen enkele grote Amerikaanse maatschappijen, in opdracht van de overheid van de Verenigde Staten, uraniummijnen te exploiteren in het Noorden van het Navajo-reservaat. Het erts was bestemd voor de aanmaak van kernbommen. De Navajo's, die in deze mijn

gingen werken, wisten niets af van het stralingsgevaar waarin ze verkeerden. Ze waren ongeschoold en niemand, noch de overheid, noch de mensen van de maatschappijen, vonden het nodig hen in te lichten of hen beschermende kleding te laten dragen.

In de loop van de tijd kregen alle mijnwerkers — niemand uitgezonderd — kanker of andere ernstige afwijkingen. Intussen zijn driehonderd mijnwerkers overleden. Begin 1970 is door de Navajo's een comité opgericht om van de overheid financiële schadevergoeding te krijgen voor de nog in leven zijnde mijnwerkers en voor de weduwen van de overledenen. Maar de Navajo's beschikken niet over bewijzen. Nu moeten zij via ziekenhuizen en artsenverklaringen — met alle tegenwerking van dien — papieren zien te krijgen welke ziekteverschijnselen ze destijds vertoonden.

Na 20 jaar zwoegen met kleine beetjes geld, bijeengebracht met de opbrengst van sporttoernooien, heeft in oktober 1990 de regering in Washington een compensatie-akte ondertekend, dat, wanneer er voldoende bewijzen zijn, de slachtoffers een vergoeding krijgen van $ 100.000.
Intussen, twee jaar later, zijn er aan vier weduwen/slachtoffers claims uitbetaald, terwijl er al honderden mijnwerkers zijn overleden. De anderen moeten stukje bij beetje de bewijzen bij elkaar zoeken.

Nu er meer bekendheid komt onder de Indianen over het stralingsgevaar, snappen ze ook waarom hun kinderen vanaf het begin van de jaren vijftig op onverklaarbare wijze vlak na hun geboorte overleden of mismaakt werden geboren.

Dat is het verhaal van de Navajo's. Maar hetzelfde heb ik gehoord bij de Lakota-Indianen, waar in het begin van de jaren tachtig de grootste uraniummijn ter wereld door de firma Kerr Mc. Gee werd achtergelaten toen de uraniumprijzen plotseling zakten. En langs de kleine Coloradorivier liggen, over een afstand van 100 mijl, 98 open uraniummijnen, waar het afval open en bloot ligt, en waaruit de straling schade aanricht aan alles wat leeft, en in de rivier en het grondwater lekt.

De maatschappijen gaan vrijuit, want zij werken in opdracht van de overheid. De overheid zegt dat zij geen geld heeft om de mijnen af te dichten, laat staan de slachtoffers schadevergoeding te geven, of de besmette grond schoon te maken.

Deze verhalen uit de mond van de slachtoffers zelf te horen is zo verbijsterend, dat de last die je als pelgrim meedraagt bijna ondraaglijk wordt.

Je kunt natuurlijk zeggen: wat verschrikkelijk die Amerikanen. Maar zo eenvoudig is het niet. De realiteit is ernstiger. Met dit uranium zijn de kernbommen geproduceerd waarmee ook wij Nederlanders ons hebben laten beschermen vanaf het begin van de Koude Oorlog. De vrede die wij de laatste veertig jaar hebben gekend, hebben we te danken aan het feit — dat zeggen we toch altijd en dat was ook het argument van de politici — dat we de Russen, de communisten op afstand konden houden door de dreiging met deze wapens.
In feite is het zo, dat onze veiligheid, onze gewapende

vrede is betaald met de verminking, de kanker en de dood van honderdduizenden Indianen. Want door de landpolitiek van de Verenigde Staten ligt het uranium juist in die armzalige gebieden, die de overheid tijdens de vorige eeuw aan de Indiaanse volken heeft toegewezen.

U begrijpt wel, dat het bovenstaande voorbeeld er slechts één is uit vele. De Amerikaanse overheid voert een barbaars beleid tegen de Indianen. Echter, ik acht de blanke bevolking mee schuldig omdat zij slecht geïnformeerd is en genoegen neemt met walgelijk ondermaatse televisie- en kranteninformatie.

Ik wil terug naar mijn uitgangsvraag, namelijk: wat is er met onze cultuur/godsdienst aan de hand, dat op basis van onze West-Europese ideeën dit geweld wortel kon schieten in de Verenigde Staten?

Ik heb voor een verklaring gezocht in een onderzoek naar de wortels van het ontstaan van onze Europese industriële samenlevingen. En daarbij vooral gekeken naar de mentaal-culturele kant. De kant dus van de dénkwijze die wij in Europa hebben ontwikkeld.

Burgerlijk kapitalisme

Er is een burgerlijk-kapitalistische mentaliteit nodig om een samenleving als die waarin wij nu leven, te doen ontstaan. Daarvoor is een levenshouding nodig die bestaat uit de volgende drie elementen:

- een allesdoordringend individualisme.
- individuele prestaties zijn het belangrijkste.

Dit individualisme is begonnen ongeveer vanaf 1500. Men verliet toen de middeleeuwse ordo-gedachte. Dat betekent, dat elk mens zijn/haar door God voorbeschikte plaats had.

- een wettig ondersteund bezitsindividualisme.

De eigenaar van geld of goed heeft de absolute beschikkingsmacht over dat eigendom. Noch de kerk, noch een wereldlijke overheid kan hem/haar verplichtingen ten opzicht van dit bezit opleggen. Daardoor gaan andere bezitsrelaties, bijvoorbeeld familiebezit, dorpsgemeenschappen of andere vormen van gemeenschap, verloren.

Relaties tussen mens en wereld — de aarde en de kosmos — tussen mens en medemens, worden vanaf circa 1500 beoordeeld vanuit het economisch belang of voordeel. Daarbij gaat het element tijd een belangrijke rol spelen. Tijd is niet meer oneindig, zoals in de middeleeuwen, maar tijd wordt geld en schaars. Arbeid wordt, in plaats van een straf op de zonde — zie het paradijsverhaal — een middel om zowel aards geluk te krijgen en hemelse zaligheid ermee te verdienen. Rijkdom, in de vórm van grond, veranderde in investeerbaar kapitaal.

De medemens veranderde in dit economisch systeem van schepsel Gods en naaste, in koopwaar op een arbeidsmarkt. De maatschappij wordt een systeem waarin berekenend denken een voorwaarde wordt. Een voorbeeld is dat koopkracht tegenwoordig het argument is waaraan alles wordt gemeten.

Dit denken in individualisme, bezit en systeem heeft twee bronnen:

- de renaissance en de verlichting;
- het christendom en vooral de rol van het Calvinisme daarin.

De Renaissance en de Verlichting zijn twee grote vernieuwingsbewegingen, die beide teruggrijpen op het Griekse denken dat al voor onze jaartelling ontstond.

De Renaissance verovert de Europese samenleving rond de 14e en 15e eeuw. Deze tast de gevestigde autoritaire orde van de Middeleeuwen aan, waarbij het individu aan Gods almacht en aan de kerkelijke en traditionele invloeden wordt ontrukt.

De Verlichting in de 18e eeuw denkt de wereld aan wetten te kunnen onderwerpen en deze op die manier te beheersen. De God, die, naar de gangbare theologische ideeën, naar eigen willekeur in zijn schepping ingrijpt, moet plaats maken voor de God, die de schepping zo heeft ingericht dat deze zonder zijn bemoeienis kon verder draaien. Dit systeemdenken van de Verlichting breidt zich uit naar alle terreinen van het leven. Ook naar de economie.

De tweede bron van het burgerlijk kapitalistisch denken is het Christendom en vooral het Calvinisme. Bleven Verlichting en Renaissance nog beperkt tot een betrekkelijk kleine elite, het Calvinisme werd aangehangen door een grote massa, die een diepe mentaliteitsverandering onderging.

Ik zeg het nu even in simpele woorden om het niet droog te maken: het Christendom wil de wereld beheersen, want een mens is een werktuig van God ter vervolmaking van zijn schepping. Vooral de Calvinisten kregen een andere visie op arbeid dan binnen het katholicisme. Spaarzaamheid werd een grotere deugd dan caritas.

Rijkdom was een gevaar voor het zielenheil, maar ook een uitdaging tot goed rentmeesterschap. Dit leidde tot een verzakelijking van het wereldbeeld en een op voordeel gerichte verhouding tot de medemens. Bij de katholieken heeft het nog tot het eind van de 19e eeuw geduurd voordat ze dit wereldbeeld overnamen.

Interessant is dat dit kapitalisme vooral opdook in Nederland en Engeland en dat vooral uit deze landen veel strenge Puriteinen en Calvinisten om allerlei redenen — vaak omdat ze om hun geloof vervolgd werden — naar de Verenigde Staten vertrokken. Naast de militairen, de gelukzoekers, de pelsjagers en de landloze boeren, zijn het tegelijkertijd Christenen die de basis legden voor de huidige Verenigde Staten

Waarom vertel ik dit hele verhaal? Om te laten zien dat de wortels van het kapitalistische kwaad door allerlei uitwassen in dit Europa ontstonden en als het ware uitvergroot in de Verenigde Staten het intense kwaad er van laten zien. In veel erger mate dan wij het in onze eigen samenleving herkennen. Misschien, want ook wij herkennen meer en meer de gevolgen van deze economie. En dan denk ik aan de rampzalige ontwikkelingen rondom het milieu. De Indianen zeggen eenvoudig: de aarde is stervende.

Ik geef toe, dat het een weinig opwekkend verhaal van eeuwen is waarin onze cultuur, nee, onze hele wereld lijkt vast te lopen. Toch ben ik niet helemaal moedeloos uit de Verenigde Staten teruggekomen. En dat heeft een aantal oorzaken.

In de eerste plaats hebben de Indianen mij geleerd te relativeren. Wij denken dat de mens het allerbelangrijkste is. Dat kan ook niet anders nadat we gehoord hebben van de ontwikkelingen van het denken van de mens. De Indianen echter stellen zichzelf op één lijn met de omringende natuur. Ik ben hetzelfde waard als een plant, als een dier, als een rots. Als je dat goed beseft dan bedenk je je tien keer voordat je een plant uitrukt of een bloem plukt of op een dier trapt.

Uit dit denken over de plaats van de mens in het geheel, komt voort, dat, als mensen de aarde doden en al het omringende doden, de mens met hen zal sterven. En omdat de mens de dader is en — vergeleken met de dieren en planten — nog maar heel kort op deze aarde woont, zal de mens als eerste uitsterven. Dat is erg, zeggen de Indianen, maar zij hebben zichzelf omgebracht. De aarde zal zich daarna weer van de mens herstellen.

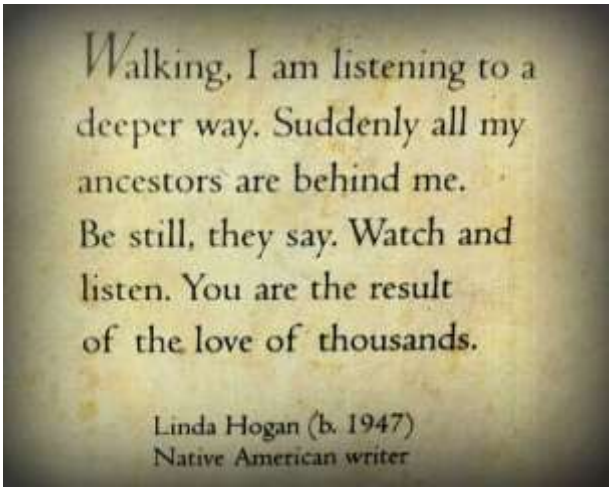

'We have to continue', zei de geestelijk leider van de Western Shoshone tegen ons op 12 oktober: wij moeten doorgaan. Dat betekent, niet moedeloos worden. Een grote groep Indianen heeft met hun rituelen en hun geloof in de Grote Geest, in God, deze 500 jaar van onderdrukking kunnen overleven. De geestelijk leider heeft ons aangespoord niet op te houden met bidden. Elk op onze eigen manier, want we hebben dezelfde God.

Het derde punt dat mij hoop heeft gegeven is niet in de eerste plaats wat ik en met mij vele anderen, hier in Europa kunnen veranderen. Wat mij hoop geeft, is dat veel Indianen terugkeren naar hun oude waarden en die verbinden met hedendaagse ontwikkelingen. Zij hebben ons bovendien gevraagd, dat wat wij van hen hebben gehoord, te vertellen in ons eigen land.

Dat is natuurlijk veel meer dan ik in dit uur kan vertellen. Maar ik zou dit verhaal een uitnodiging willen laten zijn aan u om u te verdiepen in dat wat de inheemse volken ons te leren hebben, namelijk om een andere wereld te creëren.

Die andere wereld ziet er, denk ik, anders uit dan de kerken in Nederland en wijzelf misschien, in het Conciliair Proces proberen te doen. Ik heb het gevoel, dat dat wat rommelen in de marge blijft. Naar wat ik van de Indianen heb geleerd, gaat het om een totale omkering van ons denken. Ik heb het geproefd in hun uitingen van hun spiritualiteit, die bij mij emotionele lagen hebben aangeboord, die ik voordien niet kende. Ik heb het vermoeden, nee, ik weet het zeker, dat onze westerse manier van leven, mij de mogelijkheid heeft ontnomen te weten te komen wie ik zelf ben. Mij de mogelijkheid heeft ontnomen te weten wie God is. En ik heb het vermoeden, dat de Indianen, die ik heb ontmoet, meer kennis over die scheppende kracht hebben dan ik.

Mensen van goede wil

Mensen van goede wil: zijn zij het die dit alles onder ogen willen zien?

Feministische theologie, waarmee we nu ruim vijftien jaar bezig zijn, is een vorm van cultuurkritiek, zeggen we. Dat is een groot woord. Toch zien wij onszelf als vrouwen die bezig zijn met feministische theologie.

Daarom durf ik het aan, deze vraag aan u voor te leggen: wat denkt u, dat vrouwen kunnen doen om die totale omkering in het westerse denken vorm te geven?

En voor de dagen die komen: vrede aan alle vrouwen van goede wil!

Solidariteit in verscheidenheid (1992)

Sieth Delhaas

Christelijke Federatie Overheidspersoneel, landelijke vrouwengroep, 6 maart 1992

Inleiding

Als mij gevraagd is solidariteit toe te lichten vanuit de kerk, dan kies ik ervoor om dit te doen vanuit het begrip 'vrouwenkerk'.
Spreken over solidariteit vanuit de kerk zou voor vrouwen niets nieuws opleveren. Ik wil dat met twee argumenten ondersteunen.
- Tijdens de voorbereidingen voor het Conciliair Proces, dat in september 1989 met een landelijke kerkendag werd afgesloten, hebben vrouwen uit de stuurgroep de eis gesteld, dat naast de drie speerpunten: vrede, gerechtigheid en heelheid van de schepping ook het thema: machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen zou worden ingebracht. Hoewel die wens is ingewilligd, was het enige resultaat na vele maanden van inspanning om die machtsongelijkheid in parochies en gemeenten aan de orde te stellen, dat er op de afsluitingsdag aan het commitment van het Conciliair Proces een piepklein regeltje werd toegevoegd.

Daarin stond dat kerken zich verbonden zich nu eindelijk eens bezig te gaan houden met de maatschappelijke positie van vrouwen.[63]

-Het tweede voorbeeld is dat wereldwijd gezien, het nog steeds noodzakelijk is dat vrouwen aandacht vragen voor zichzelf, omdat zij niet vanzelfsprekend aanwezig zijn in de kerk.

Vrouwenkerk

Na de Wereldraadconferentie *Sexisme in de jaren zeventig* en het Wereld raadprogramma van de jaren tachtig *Gemeenschap van mannen en vrouwen in de kerk*, dat door geldgebrek werd stop gezet, heeft diezelfde Wereldraad nu het *Decennium voor de vrouw* in gang gezet. Het blijkt na al die jaren nog steeds noodzakelijk de kerken te vragen aandacht te schenken aan de positie van vrouwen. Het is dus vruchtbaarder te spreken vanuit het begrip 'vrouwenkerk'.

Ik zal dit woord heel kort uitleggen en in een voetnoot verwijzen naar literatuur voor degenen die daar meer over willen lezen.

'Wanneer binnen de vrouw- en geloofbeweging vrouwen gaan zeggen dat zij kerk zijn, dan getuigen zij in het doopsel geroepen te zijn tot het leerlingschap van gelijken. En zij verkondigen dat de beweging van vrouwen als het volk van God, in woord en daad, het visioen

---

[63] Delhaas, S., *Ploegen op rotsen, interview met Annekee Schilthuis* in: HN-Magazine 12.10.1991

is van een kerk in solidariteit met de ontrechten, die in meerderheid uit vrouwen en van vrouwen afhankelijke kinderen bestaat. Het leren van gelijkheid, en de oefening van alles wat daarvoor nodig is, op politiek, economisch, cultureel en op religieus terrein, maakt uit wat kerk-zijn is. Dat roept de gemeenschap in het leven, en daarom noemen we onszelf vrouwenkerk.[64]

Om het begrip vrouwenkerk te verstaan is het belangrijk te weten dat zowel de term vrouwen, als de term kerk de betekenis hebben, die zij in de vrouwenbeweging en in vrouwenstudies theologie hebben gekregen. Onder die woorden ligt het historisch gegeven dat de vrouwenbeweging en het feminisme zijn ontstaan door in opstand te komen tegen wat zij het patriarchaat noemen.

In de omschrijving van vrouwenkerk bent u het woord solidariteit al tegengekomen. Ik wil de betekenis van dit uit de Latijnse taal stammende woord nog eens noemen: grondslag, stevigheid, degelijkheid. Deze betekenissen zeggen in feite alles. Als solidariteit ontbreekt, stort onze gemeenschap in elkaar.

Welke rol speelt solidariteit in de vrouw- en geloofbeweging/vrouwenkerk?

Ik kan u zeggen dat dat een zoeken is met vallen en opstaan. Natuurlijk. Maar belangrijk is dat solidariteit kritisch besproken kan worden. Dat is niet vanzelf gegaan.

In het begin van de vrouwenbeweging leek het woord zusterschap alles te dekken. Wij waren allen één. Maar de armoede in Nederland vooral heeft aan die gewaande eenheid een eind gemaakt.

Ik denk dat vooral het positie kiezen van bijstandsvrouwen dat duidelijk heeft gemaakt. Zusterschap bracht hen geen brood op de plank. Het besef dat wij als vrouwen allemaal slachtoffer waren van het patriarchaat, ontkende de speciale positie, namelijk hun uitzichtloze armoede, van bijstandsvrouwen.

Enkele jaren later, tijdens de Eerste Oecumenische Vrouwensynode in 1987 in Driebergen gehouden, lieten ook zwarte vrouwen zich horen en moesten witte vrouwen tot de pijnlijke erkenning komen, dat zij zich tegenover zwarte vrouwen van dezelfde machtsmechanismen bedienden, als mannen tegenover vrouwen. Daar kwamen dan nog de lesbische vrouwen bij, die zich in de feministische theologie, waarin toen nog heel vaak gesproken werd over de heelheid tussen mannen en vrouwen, ook niet erg thuis voelden. Zusterschap bleek een verhullende term.

De jaren tachtig zijn binnen de vrouwenbeweging vooral de jaren geworden van differentiatie. Aandacht leren krijgen voor en erkenning van verscheidenheid in de posities van vrouwen.

Pas als je die verscheidenheid aan de oppervlakte brengt, kan er gewerkt worden aan solidariteit.

---

[64] Lessini, Lidy en John Videc, *In de ruimte van de ecclesia van vrouwen* in: Bonsen, J. (red.) ‘Nergenshuizen, verhalen en utopieën voor de gemeente’ (Gorinchem 1991)

Opstelling

Een recent heel pijnlijk voorbeeld van gebrek aan solidariteit speelde zich af rondom de golfcrisis. De bevrijdingstheoloog Tissa Balasuriya uit Sri Lanka vroeg behalve aan de vredesbewegingen en de westerse intelligentsia, vooral aan de vrouwenbeweging: waarom protesteren jullie niet? En de vrouwenbeweging/vrouwenkerk heeft zich niet laten horen. Ook niet toen de Golfoorlog uitbrak.

De vraag is hoe de vrouwenbeweging zich zal opstellen in dit jaar wanneer de moord op miljoenen bewoners van het Amerikaanse continent zal worden herdacht; wanneer opnieuw de vraag om het respecteren van de landrechten van de Indiaanse volken aan de orde wordt gesteld. Zal de Europese vrouwenbeweging, zal vrouwenkerk zich solidair verklaren en solidair handelen met de Indiaanse vrouwenbeweging? Met de miljoenen zwarte vrouwen, nazaten van de slaven die in diezelfde vijf eeuwen van het Afrikaanse continent naar de Nieuwe Wereld zijn verkocht?

In vrouwenkerk wordt er in solidariteit geoefend. Want zegt de Amerikaanse theologe Elisabeth Schüssler Fiorenza, die het begrip vrouwenkerk heeft geïntroduceerd als ‘een leerlingschap van gelijken’: gelijkheid moet geleerd worden. En juist de oefening van alles wat daarvoor nodig is, op politiek, economisch, cultureel en religieus terrein, maakt uit wat kerk-zijn is. Die oefening samen roept de gemeenschap in het leven.

Hier wordt dus niet geëist dat we als vrouwenkerk al volmaakt zijn, maar voorwaarde is dat we oefenen in solidariteit om het te leren zijn.

Ik wil twee voorbeelden van die oefening noemen.

- In 1984 zijn er voor het eerst door de Raad van Overheid en Samenleving van de Nederlandse Hervormde Kerk (later is ook het maatschappelijk aktiveringswerk van andere kerken daarbij betrokken), bijeenkomsten georganiseerd waar bijstandsvrouwen en kerkvrouwen elkaar konden ontmoeten . Enerzijds vrouwen, die afhankelijk zijn van een bijstandsuitkering en zich actief bezighouden met hun situatie, en anderzijds vrouwen die actief zijn binnen de kerk. Doel van de gesprekken was plaatselijke kerken actief te betrekken bij de gevolgen van de economische crisis voor met name bijstandsvrouwen.

In de loop van die gesprekken tussen bijstandsvrouwen en kerkvrouwen werden bondgenootschappen gesloten en kwamen overal in het land soortgelijke ontmoetingen op gang.

Ik kan u zeggen dat die ontmoetingen zeer confronterend waren. Bijstandsvrouwen zijn en waren toen vooral, gescheiden vrouwen. Zij confronteerden de meestal gehuwde kerkvrouwen met hun ongelijkwaardige positie binnen het huwelijk en maakten hen bewust van hun rechtsonzekerheid als er onverhoopt ook aan hun huwelijksverbintenis een einde zou komen.

Bijstandsvrouwen vroegen via de kerkvrouwen aan de kerken om bondgenoot te willen zijn en een einde te maken aan liefdadigheid.

Hun vraag aan de kerken doet een beroep vooral op de solidariteit van kerkvrouwen die in een totaal andere maatschappelijke positie zitten — gelijkheid in verscheidenheid — solidariteit wil niet alleen zeggen, naast ontrechten gaan staan. Solidariteit wil zeggen omwille van de stevigheid en de naastenliefde, de gerechtvaardigde eisen van ontrechten in woord en daad kracht bij zetten.

Het project kerkvrouwen-bijstandsvrouwen bestaat nog steeds en zal zich dit jaar zowel op de Tweede Oecumenisch Vrouwensynode in augustus als op de Kerkendag in september zelfbewust presenteren.

Op 31 oktober 1987 is er in 's-Hertogenbosch een dag van de vrouw-en-ge1oofbeweging regio Brabant gehouden. Aanleiding van de dag waren twee gebeurtenissen. De diocesane werkgroep vrouw-en-kerk in het bisdom 's-Hertogenbosch had haar mandaat teruggeven aan bisschop J. ter Schure. Reden: de diocesane functionaris vrouw en kerk Liesbeth Huijts werd niet herbenoemd. Dus er was geen plaats voor de vrouw-en-ge1oofbeweging binnen de Bossche Bisdomstructuren.

De 31e oktober is een feestelijke dag geworden. Een dag die het begin werd van de oprichting van het Feministisch Netwerk Vrouw-Geloof-Maatschappij Zuid Nederland[65], dat deze herfst haar vijfjarig bestaan gaat vieren.

Binnen dat netwerk is sprake van solidariteit omdat er binnen de verschillende werkgroepen aandacht is voor elkaars positie binnen de kerk, binnen het werkveld, binnen de opleidingen en op beleidsplekken.

Wij hebben in Brabant, Limburg en Zeeland echt het gevoel dat we vrouwenkerk zijn, dat wil zeggen: oefenen in so1idariteit .

Heeft solidariteit toekomst?

Is er toekomst voor solidariteit? Vanuit de beide voorbeelden die ik u noemde durf ik volmondig ja te zeggen. Ik heb het gevoel dat vrouwen nu pas de mogelijkheden zien, vanuit haar nieuwe zelfbewustzijn, om solidariteit met andere vrouwen te realiseren.

Dat wil niet zeggen dat het een eenvoudige opgave is. De maatschappij dwingt ons als het ware tot niet-solidair zijn met elkaar en vooral niet met ont-rechten. De druk op vrouwen om zich waar te maken op de arbeidsmarkt is ongelooflijk zwaar. De grote verleiding voor werkende vrouwen is om zich, net als mannen afgelopen honderd jaar hebben gedaan, alleen nog maar te bekommeren om hun plaats op de arbeidsmarkt en die te verbeteren.

---

[65] Feministisch Netwerk Vrouw-Geloof-Maatschappij, Eindhoven tel. 040-121955

Als we het op deze dag moeten hebben over solidariteit dan zou ik vooral het accent willen leggen op solidariteit in zorgarbeid.

Ik heb eerder het voorbeeld aangehaald van de bijstandsvrouwen. Hun beklagenswaardige financiële en daardoor sociale positie in onze samenleving vandaag, staat model voor de waarde die deze maatschappij aan zorgarbeid hecht.

Ik denk dat als vrouwen er niet alert op zijn dat zorgarbeid wordt verdeeld en op gelijkwaardige manier wordt gehonoreerd, wij een maatschappij tegemoet gaan waar eenzaamheid en hardheid normaal zullen zijn.

Waar solidariteit een onbekend goed geworden zal zijn.

Vrouwen maken haar eigen dienst uit! (1991)

Sieth Delhaas

Vrouw, geloof, leven – Venlo, 15 november 1991.

Inleiding

Wat vindt u van de titel van mijn inleiding: *Vrouwen maken haar eigen dienst uit?*
Vindt u die uitspraak waar?
Maakt u uw eigen dienst uit in uw privé bestaan?
Maken wij als vrouwen onze eigen dienst uit in het reilen en zeilen van de wereld?
Maken wij de dienst uit in de politiek?
Maken wij de dienst uit als het gaat om oorlog en vrede?
Maken wij de dienst uit als het gaat om religieuze aangelegenheden?

Hebben vrouwen eigenlijk wel iéts in te brengen, waar dan ook?

Goed, laten wij het antwoord op deze vragen maar even laten rusten tot het eind van mijn lezing. En tot u er straks in de discussie zelf antwoord op kunt geven.

Woorden ontleden

Ik ben tot de titel van mijn inleiding gekomen door het idee van de organisatie van deze ochtend, de sticht Vrouw, Geloof en Leven in Venlo.

De bestuursleden waren geboeid geraakt door het woord ont-moeten. Niet in de zin van: elkaar tegen komen of met elkaar in gesprek raken, nee, ont-moeten in de zin van: vrouwen ontlasten van het moeten.

Woorden op zo'n manier gebruiken is heel verhelderend. Woorden, reeksen van woorden maken onze taal. En taal is een systeem van lettertekens dat vorm geeft aan het leven van mensen. Ik bedoel dit: wanneer iemand tegen ons zegt: dat hoort niet. Dan weten we allemaal wat er bedoeld wordt. Het is niet zomaar een losse zin. Die uitspraak zegt iets over of heeft invloed op ons gedrag. Wij gaan ons doen en laten inpassen in die regel: dat hoort niet.

Nog een voorbeeld. Iemand doet de uitspraak: vrouwen reageren altijd zo emotioneel. Dat is niet alleen een regel van 33 lettertekens. Met die regel kun je een vrouw doen verstommen als ze — bijvoorbeeld — in een gesprek of op een vergadering boos wordt of in huilen uitbarst als ze iets duidelijk wil maken en men begrijpt haar niet. Of men wil haar niet begrijpen.
Met die zin: vrouwen: reageren altijd zo emotioneel, wordt een oordeel uitgesproken waarin een vrouw, waarin alle vrouwen met haar, in een bepaalde hoek worden geplaatst. Waarin ze verwacht wordt te blijven staan. Het is tegelijkertijd een afsluiten van een vrouwenwereld van een mannenwereld. De wereld van mensen wordt in twee vakken verdeeld.

Is een vrouw van plan om zich niet meer in die hoek te laten drukken en gaat ze de zaken heel nuchter en verstandelijk benaderen om aan dat stempel van emotioneel reageren te ontkomen, dan wordt ze als hard of onvrouwelijk betiteld.
Zo ziet u dat taal niet zo maar een onschuldige manier is om te praten zonder-er-bij-na-te-denken. Taal is er ook niet alleen om uitdrukking te geven aan de werkelijkheid om ons heen. Of aan de werkelijkheid die wij in onszelf beleven, in onze gedachten en gevoelens. Taal is een systeem waarin wij als mensen elkaar in passen. We geven elkaar een plaats en we verwachten van elkaar dat we op die plaats blijven. '*Blijf zitten waar je zit en verroer je niet*' is een regel uit een liedje dat wij vroeger zongen als we verstoppertje speelden.

Taal als cultuurkritiek

Feministisch theologe Catharina Halkes heeft feminisme genoemd als een absoluut noodzakelijke cultuurkritiek.
Tot onze cultuur behoort ook onze taal. De manier waarop wij onze zinnen vormen, ons uitdrukken in taal, is de weerspiegeling van onze werkelijkheid. In die werkelijkheid krijgt elk mens haar of zijn plaats toebedeeld in dit leven. Op de taal ook moeten wij als vrouwen onze kritiek loslaten. Wij moeten kijken — moeten, hoort u wel, ik begin ook al te zeggen wat wij moeten — wij zouden moeten kijken hoe onze taal in elkaar zit. Hoe onze taal ons als vrouwen gevangen zet, zonder dat wij er ons tegen verzetten.
Wij zouden als vrouwen onze eigen taal kunnen maken. En als je de taal verandert kun je heel wat verwarring stichten. Je ziet al, dat zo'n woord ontmoeten als je het doorknipt een heel andere betekenis krijgt.
Binnen de vredesbeweging is men daar ook mee bezig. Kijk naar het woord d*efence* = verdedigen. *Fence* = schutting, omheining. De vredesactivisten maakten er de woordspeling van om hekken van de militaire bases door te knippen: de-fence de bases.

Waarom wil het feminisme een kritiek op de cultuur zijn?
De cultuur waarin wij leven is gevormd door mannen. Nu lijkt dat wel een heel erg zwart-witte voorstelling. Want de helft van de mensheid bestaat uit vrouwen. Het is dus onzin, waarschijnlijk, om zeggen dat onze cultuur gevormd is door mannen. Vrouwen voeden kinderen op, vrouwen hebben in gezinnen veel, of misschien wel alles te zeggen, vrouwen drukken haar stempel op man en kinderen. Vrouwen spelen haar eigen rol op het arbeidsterrein.

Toch herhaal ik de uitspraak: onze cultuur is gevormd door mannen. En dat geldt in feite voor alle culturen op deze wereld. Maar laten we ons beperken tot onze westerse, Nederlandse wereld. Daar hebben we al genoeg aan.

Een cultuurhistoricus heeft eens gezegd: *Cultuur is de levensstijl van een samenleving.* (P.J. Bouman). Als we nu eens kijken hoe onze eigen levensstijl eruit ziet. Ik bedoel de levensstijl van ons vrouwen.
Gaat u uw eigen leven eens na.
Op welke terreinen van uw leven leeft u zoals u eigenlijk zelf zou willen? In hoeverre hebt u in uw leven op die manier kunnen leven zoals uw droomde in uw jeugd?
Wat wilde u worden toen u jong was en op school zat?
Durfde u een plan te maken voor uw leven?
Durfde u een plan te maken dat niet ergens in de jaren uitliep op trouwen en kinderen

krijgen?
Wie van u vulde het leven in met een droom en bracht die droom tot werkelijkheid?

Voor die misschien ooit gedroomde droom is heel vaak, of ik durf eigenlijk wel te zeggen, bijna altijd een andere werkelijkheid in de plaats gekomen. Een werkelijkheid die we zelf niet gekozen hebben.

Zo gaat het nu eenmaal?

Wij mensen, wij vrouwen zijn er meesters in om te zeggen: zo is het leven nu eenmaal. Je krijgt niet alles wat je hebben wilt. En daarmee is de zaak klaar.
Ik wil een andere vraag tegenover deze dooddoener zetten. Wij zijn hier vanochtend bij elkaar als vrouwen die na willen denken over vrouw, geloof en leven. Geloven heeft alles met religiositeit en met God te maken. Wij zijn geschapen mensen. Door God geschapen. Wij weten ons — en daarmee stemmen we in zoals het in het joodse scheppingsverhaal i wordt voorgesteld — geschapen naar Gods beeld.

Wat betekent dat: geschapen zijn naar Gods beeld? Hoe kijk ik naar mezelf als ik me realiseer dat ik, vrouw, zoals ik hier sta, u vrouwen zoals u ieder op uw eigen stoel zit, dat u vrouw bent geschapen naar Gods beeld. Wat betekent dat voor mijn leven nu? Heel concreet?

Als ik me dat afvraag dan realiseer ik me dat mijn leven in een heel ander licht komt te staan. Ik ben dan plotseling niet meer Maria, de vrouw van en moeder van, of Elisabeth, verpleegkundige in dat ziekenhuis, of Johanna, vrijwilligster in deze of gene beweging of Teresa, religieuze in die congregatie.
Als ik bedenk dat ik leef als geschapen naar Gods beeld dan kom ik op mezelf te staan. Ik kijk naar mezelf en vraag me af waarin en waaruit tot nu toe dat beeld-van-God-zijn bestaat in mijn leven?

Vrouwen komen en zijn in het laatste kwart van de twintigste eeuw tot de ontdekking gekomen dat hun leven meestal niet heeft bestaan uit beeld-van-God-zijn. En ik bedoel met dat beeld van God zijn niets meer, maar ook niets minder dan: ZICHZELF ZIJN. Welke vrouw is zichzelf? Welke vrouw heeft de moed gehad om bij zichzelf na te gaan wie ze zelf is?
Wat ze met haar leven aan wil?
Hoe ze beeld van God kan zijn?
Hoe ze op haar eigen wijze, naar haar eigen wezen, invulling kan geven aan haar leven? Hoe ze achter de zin van haar bestaan kan komen?

Nu kom ik terug bij het woord ont-moeten.
Hoe verlos ik mezelf van het móeten, van het dwanggedrag dat ons vrouwen vanuit onze cultuur is opgelegd?
Vrouwen heb ik eerder gezegd, hebben de cultuur niet gemaakt.

Natuurlijk wel een beetje. Alles wat we doen, bijvoorbeeld dat wij in november 1991 hier in Wilhelmina bij elkaar zitten, in plaats van op vrijdagochtend ons huis te poetsen voor het weekend, of met boodschappen slepen ten behoeve van onze geliefden, dat niet doen van wat van ons verwacht wordt, is ook cultuur maken. Dat is de cultuur van de vrouwenbeweging. Dat is verandering van ons bestaan. Daarmee zijn we begonnen. Daarmee gaan we door en dat is belangrijk.

Maar desalniettemin: wij moeten onszelf en elkaar nog ont-moeten. Wij moeten onszelf en elkaar verlossen van het moeten. Ook al zijn we begonnen met de dingen anders te doen: het moeten zit nog in ons hele lijf. In ons denken, in ons gedrag, in ons doen en laten.
En voordat we onszelf en elkaar van het moeten kunnen ontdoen, moeten we ons zelf ons van ons dwanggedrag bewust worden. Dat is een hele opgave en niet gemakkelijk.
Daarom heb ik u aan het begin van deze ochtend gevraagd: wat moeten wij allemaal wat we zelf eigenlijk niet willen.
U hebt vast wel één of meerdere dingen gevonden terwijl ik hier sta te praten.
Ik zal een voorbeeld noemen:
Onlangs had ik een gesprek met een vrouw die nog wat ouder was dan ik. Ze durfde te bekken dat als ze vroeger, toen ze nog niet getrouwd was, had geweten wat ze nu wist, als de pil er in haar tijd was geweest, dan was ze niet getrouwd en had ze een beroep gekozen. Iets wat ze heel graag had willen worden. Ik vond het moedig dat ze dat durfde te zeggen.

Ze had een goed huwelijk. Ze had fijne kinderen. En toch zei ze dat zo maar. We praatten verder waarom ze dan wel was getrouwd. Waarom ze wel kinderen had gekregen.

’Ja, dat was van-zelf-sprekend’. Het werd van je verwacht als meisje zo’n veertig jaar geleden, aan het eind van de jaren veertig, en nog heel wat later ook, dat je trouwde, en als je niet trouwde dan mankeerde er iets aan je. Of je ging iets anders doen met je leven, maar het moest in elk geval in dienst staan van je medemens: dat hoorde bij een vrouw.

Dit soort móeten, dit soort dwanggedrag, dit gevolg geven van vrouwen aan een gang in haar leven is eigenlijk verbijsterend. Als je er werkelijk over nadenkt wat er met al die vrouwenlevens is gebeurd, die de vanzelfsprekende gang in haar leven gegaan zijn, die ze zelf niet gekozen hebben, dan word ik daar stil van. Dat anderen, meestal mannen de dienst over hun leven hebben uitgemaakt.

Deze week ben ik in de Abdij van Heeswijk-Dinther begonnen met een inleidende cursus feministische theologie die zes ochtenden duurt.
Voordat we begonnen vroeg ik aan de vrouwen: wat verwachten jullie van deze cursus?
Het is een groepje van veertien vrouwen waarvan de leeftijd ligt tussen de 35 en 70 jaar, één is Remonstrants, de rest is van katholieke huize en één is religieus. En ik heb opgeschreven wat ze antwoordden:

1. Ik zit in een groeiproces. Ik heb veel teleurstelling in mijn leven gehad, ook in de kerk en ik wil van andere vrouwen horen hoe die dat ervaren;
2. De religieuze had geleerd dat de wil van de overste de wil van God was, en daarom had ze haar hele leven daarnaar gericht;
3. Een andere vrouw was ruim dertig jaar huishoudster geweest op een pastorie en voelde zich daarin ontzettend onrechtvaardig behandeld. Ze voelde zich gebruikt en was er ziek van geworden. Ze was in de wao gegaan.

4. Ik wilde vragen stellen over het geloof, maar dat mocht niet.
5. Een gescheiden vrouw, na jarenlange mishandeling heeft ze zich los gemaakt uit haar huwelijksrelatie en dan hoort ze van de paus dat zij er niet meer bij hoort.

Eigen keuzes maken

Ik denk dat het tijd wordt dat vrouwen aan zichzelf de vraag stellen: waar en wanneer hebben wij geleerd om eigen keuzes te maken?
Met eigen keuzes maken bedoel ik echt: waar en wanneer heb ik geleerd de eigen dienst in mijn leven uit te maken? Zoek dat punt maar eens op in je levensweg, in je levensproces. Is er iemand geweest die je gezegd heeft: jij alleen bent verantwoordelijk voor de keus die je maakt? Het is jouw leven, dus jij alleen hebt daarover te beslissen?
Jij alleen bent verantwoordelijk voor jouw leven?

We hebben het voorheen gehad over de cultuur die door mannen is gemaakt. Wat meer omschreven, de manier waarop onze wereld in elkaar zit.
De régels die er bestaan, waaraan wij ons leven ondergeschikt maken, zijn verzonnen door mannen.
Laten we zeggen: als we als bijstandsvrouw met de sociale dienst te maken krijgen.
Laten we zeggen als we als werkloze met het arbeidsbureau te maken hebben.
Laten we zeggen als we als arbeidsongeschikt geworden vrouw met uitkeringen te maken hebben.
Gaan al die regels uit van de voorgeschiedenis van vrouwen? Van de speciale plek die vrouwen in onze maatschappij innemen, dat haar leven is gevormd door verwachtingen die anderen van haar hebben? Omdat ze zoveel in haar leven moest, dat ze eigenlijk niet wilde?
Is ze misschien daarom gescheiden, in de bijstand, in de WW of in de WAO gekomen?
Heeft die stress haar leven in feite bepaald in plaats van zijzelf?

Vrouwen gedragen zich zo vaak zo onzeker, voelen zich vaak zo weinig thuis in haar eigen lijf, omdat ze zoveel moeten wat ze eigenlijk zelf niet wil.

En als we gaan naar de grotere politiek: de wetten waarmee wij in onze samenleving te maken krijgen.
Welke vrouwen hebben wetten verzonnen die goed zijn voor de levens van vrouwen?
Er zitten maar weinig vrouwen op die plekken waar regels gemaakt worden. En als ze op die plekken terechtkomen dan gaan vrouwen maar al te snel door de knieën voor de druk van de mannen die het politieke veld beheersen. Voorbeeld is staatssecretaris Elske ter Veld en de Weduwenpensioenen.

Maar er is nog een ander terrein in onze cultuur waar mannen de dienst uit maken, waar vrouwen het beeld geworden zijn waarin ze zichzelf niet herkennen. Dat is de godsdienst, de kerk.
Misschien zegt u nu wel: dat heb ik allemaal allang achter me gelaten. Ik trek me er niets meer van aan wat de paus zegt, wat de pastoor zegt en wat de kerk zegt.
Maakt u zichzelf niets wijs.
Uw lijf en uw leven is doortrokken en doorbloed met de voorschriften en regels van de kerk.
Uw denken druipt van de voorschriften. Zelfs zo dat u zich in alle ernst moet. afvragen of u er zich in dit leven nog van kunt bevrijden.

Zijn wij in staat om ons denken over onszelf over datgene wat voor ons met religiositeit, met spritua1iteit te maken heeft, los te denken van alles waarmee we zijn opgevoed?
Zijn we in staat om ons te laten inspireren door het goddelijke waaraan we eigen voorstellingen hebben gegeven?
Een voorstelling niet beïnvloed door onze opvoeding?
Ik zal u eerlijk zeggen: mij lukt het niet. En misschien hoeft het ook niet, maar in hoeverre kunnen we onszelf nog verlossen van het moeten dat ons beeld over het goddelijke vervormt en vertroebelt?
Dat ons onze kans ontneemt om onszelf te worden. Zo te worden zoals we door God zijn bedoeld?

Keuzes toetsen

Vrouwen moeten eigen keuzes maken heb ik gezegd. Vrouwen moeten leren haar eigen leven richting te geven. Maar keuzes maken betekent ook: keuzes aan iets toetsen. Waarom kies je voor het één en niet voor het ander? Als je jezelf en elkaar wilt ontdoen van het opgelegde moeten dan wil je je keuzes door iets laten bepalen. Ook daarin moeten we bij onszelf te rade gaan: wat zijn de toetsstenen waaraan ik mijn keuzes toets? Waardoor laat ik bepalen wat ik doe of laat? Waar komen de toetsstenen in mijn leven vandaan? Ik ga daarover nu geen voorspellingen doen. Dat mag u straks in de discussie met elkaar zelf uitzoeken.

Maar ik zou u willen vragen: als u besloten hebt jezelf te ont-moeten.

Als je besloten hebt elkaar te ontmoeten, waaraan willen wij de keuzes die wij voortaan doen dan toetsen? Op welke gronden baseren wij onze keuzes, Op welke gronden baseren wij onze manier van leven?

Men zegt: mannen doen rationele keuzes. Zij volgen hun verstand. No-nonsens. Men zegt: vrouwen doen emotionele keuzes: zij volgen hun gevoel. Op haar keuzes kun je dus de wereld niet bouwen. Maar opnieuw: laten we ons niet laten drukken in de vastgestelde beelden van mannen-en-vrouwen-werelden.
Tot voor kort hebben we onze keuzes vaak gebaseerd op de regels van de kerk. Maar die kerk hebben we – dat geld voor velen — achter ons gelaten. Of we erkennen dat we met die kerk echt niets meer aan kunnen.

Goed: als we zeggen vandaag gaan wij ons ont-moeten, vanaf vandaag gaan wij vrouwen zelf onze dienst uit maken: dan is mijn vraag — en ik hoop dat dat ook uw vraag is- : hoe gaan we dat doen’ Wélke dienst ga je uitmaken?

De vrouwenbeweging, de feministische beweging en daar wil ook vrouw, geloof en leven – Venlo toe behoren, wil een andere wereld.
Niets meer en niets minder.
Dat zijn grote woorden. Dat is zo.
Wij vrouwen willen werken aan een wereld die er anders uitziet. Een wereld waarin mensen

elkaar ontmoeten. En nu bedoel ik: waarin mensen elkaar zien staan. Waarin mensen elkaar zien. Een wereld waarin u als vrouw, de plaats hebt die u — als beeld van God — toekomt.

Als we aan die andere wereld willen werken — en nu schiet mij te binnen wat onze grote voorgangster Zusters Francesco, Antoinette van Pinxteren heeft gezegd: *al gaande zal mijn kracht vermeerderen*.
Dat betekent: als wij aan die andere wereld werken, dan verandert die wereld onder onze handen.
Vanaf dit moment maken vrouwen haar eigen dienst uit. Laten wij dus met elkaar in overleg gaan hoe we dat willen aanpakken.
Ik weet zeker dat er vrouwen zijn die daarin ervaring hebben.

Als afsluiting wil ik u nog een prachtig voorbeeld laten zien van het ontmaskeren van taal. Hoe wij ons leven kunnen veranderen door taal, door woorden te veranderen.
De Amerikaanse dichteres Adriene Rich heeft dit woord gebruikt: *Remember*: jezelf de dingen te binnen brengen.
Als we dat doen, met elkaar ons leven herinneren, weer te binnen brengen, dan re—member je elkaar. Je geeft aan elkaar je ledematen terug. Je maakt elkaar heel.

Machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen in kerkelijke structuren (1991)

Sieth Delhaas

Platform VROUW EN KERK van de provincie Drenthe, Hoogeveen, 5 november 1991

Inleiding

Ik begin niet zomaar mijn verhaal. We hebben vanochtend al de tijd genomen om aan elkaar te vertellen wat ons dwars zit in het kerkelijk werk waarmee we al lang of nog maar sinds kort bezig zijn.

Als je de verschillende problemen hoort, denk ik onmiddellijk: hoe kan ik deze vrouwen in zo'n korte tijd als vandaag enigszins helpen? Hoe kan ik hen datgene aanreiken waardoor ze straks weer terug op hun eigen plek echt verder kunnen.

Verder op zo'n manier dat je je ook echt gesterkt voelt.
Dat je je krachtig voelt om het werk waarin je binnen de kerk wilt werken ook met vreugde voort kunt zetten.

Laat ik eerst zeggen dat het al geweldig is dat we hier met zo'n grote groep bij elkaar zitten; dat we daarmee erkennen dat wij zien dat er 'machtsongelijkheid is tussen mannen en vrouwen'.
Dat betekent ook dat we van plan zijn om iets aan dat probleem te gaan doen.

En helaas: de meeste mannen zijn nog steeds bezig dat probleem te ontkennen. Dus voorlopig staan vrouwen er — op een enkele uitzondering na — alleen voor.
Met het erkennen van dat probleem hebben wij vrouwen een grote voorsprong op de mannen.

U hebt dat kunnen lezen in het interview met Annekee Stokvis, die zoveel jaren zich voor honderd procent heeft ingezet voor de plaats van de vrouw in de kerk.
Zij is er mee gestopt nu.

Wij zetten ons eigen werk — misschien moet ik zeggen nóg — voort. Ik denk ook haar werk want onze samenwerking binnen de kerk en de vrouwenbeweging moet zo zijn dat wij elkaars taken overnemen om onze doelen te bereiken. Het is zaak om dat zo te doen dat wij ons straks niet leeggezogen voelen. Dat we leren hoe we onze kracht goed verdelen en niet verspillen aan onnodige ergernis.

Instrumenten

Om een klein begin te maken met het zicht krijgen op hoe de machtsongelijkheid in elkaar zit en hoe die werkt, wil ik vandaag wat met u oefenen. U wat instrumenten aanreiken waar u zelf mee aan de slag kunt en waarin u met enkele vrouwen bij u in de buurt ook verder kunt oefenen.

Eerst nog een vraag aan u. Ik heb zoeven gezegd dat het nodig is dat we samenwerken om onze doelen te bereiken.

Wat is eigenlijk het doel dat u voor ogen staat als u bezig bent in het kerkelijk werk? Antwoorden noteren voor u zelf als een eigen werkmodel.

Twee jaar geleden ben Ik door de commissie toerusting van de Hervormde en Gereformeerde Kerken uitgenodigd om een boekje te schrijven over macht in relaties.

Bij macht in relaties niet alleen denken aan partners of kinderen, familie. Macht in relaties bestrijkt heel het terrein waarin je met andere mensen te maken hebt.

Hebt u ook het gevoel als iets in een vergadering of werk vastloopt of niet zo gemakkelijk loopt dat je vaak denkt dat het aan die ongemakkelijke of vervelende persoon ligt? Of dat je zelf weer moe of chagrijnig was en daarom alles verkeerd liep?

Waarom breek je niet door de onwil van de kerkeraad heen als jij een goed idee hebt?

Waarom zijn er zo vaak problemen waardoor het werk in de wijngaard van de Heer vaker een beproeving is dan een vreugde?

Laten we voordat we een andere persoon of onszelf weer de schuld geven van het mislukken van een stuk werkt eerst eens kijken of er misschien nog andere oorzaken zijn.

Macht: Fijn dat we dat woord tegenwoordig mogen gebruiken. Heel lang niet. Vies woord.
Waarom tegenwoordig juist behoefte om te praten over macht?
Macht en onmacht spelen overal.

Ontwikkelingen jaren zestig. Gezag en macht aan orde gesteld.

Vraag: is macht een vies woord?
Woord: behorend tot de woordgroep van **mogen**.
Macht hoort bij kracht, kunnen en vermogen.

Omschrijving: macht is het vermogen om, al dan niet bewust, bepaalde effecten teweeg te brengen op gevoelens, houdingen, kennis, inzicht of gedrag van anderen.

Tegelijkertijd de vraag: wat is dan onmacht?
Bij dat begrip hebben wij vrouwen baat. Denken we. Vrouwen vaak onmachtig?
Toch daarin niet vergissen. Wij oefenen veel vaker macht uit op anderen zonder dat we ons daarvan bewust zijn.

Belangrijk: je bewust worden wanneer ander macht over jou uitoefent.
Bewust worden wanneer jij macht over ander uitoefent.
Betekent: als macht kunnen of mogelijkheid betekent: dat jij je mogelijkheden aanwendt om iets tot stand te brengen.

Vandaag proberen kijk te krijgen op onze eigen vermogens.

Omschrijving: je zodanig beïnvloed weten door de ander dat je anders leeft, denkt, praat dan je zou willen.

Vraag eens aan jezelf: hoe vaak gedraag ik me anders dan ik eigenlijk zou willen en hoe komt dat?

Nog een omschrijving van macht: het beïnvloeden of richting geven aan het gedrag, de gedachten en de emoties van de ander.
Macht is dan het beïnvloeden van de ander. Die ander kan zich dus ook verzetten.

Waar is macht?

a) Ruim: tussen wereldmachten
b) Op middelgroot gebied: binnen organisaties, kerk, clubs
c) Binnen klein gebied: bijv. in gemeenschappen, families, gezinnen, tussen partners, tussen mensen die in werksituaties met elkaar werken.

Bronnen van macht

Macht komt ergens vandaan.

a. Deskundigheid
b. Formele regels
c. Sancties
d. Referentie
e. Bezit

Belangrijk als u in uw werk bezig bent dat u de bron van de macht op het spoor komt. Overnemen. Opschrijven.

Oefenen: Waarom sta ik hier? Als je door hebt, kan het een begin van verandering zijn in de ongelijke machtsverhouding.

De dominees: zijn kennis tegenover jouw deskundigheid.

Probleem: wat wordt erkend?

Macht in taal

Vakjargon. Je komt binnen in wereld die voor jou onbekend is.
Denk aan de liturgie.

Macht en maatschappij

Als mensen geboren worden, treden zij in in een geschiedenis waar de macht al verdeeld is:

- Inrichting samenleving
- Vorm van bestuur
- Overheersende godsdienst
- Overheersende huidskleur
- Overheersende vormen van sexualiteit
- Economische orde

Al deze dingen samen noemen we bestaande structuren, al deze maatschappelijke vormen zijn van invloed op de relatie tussen twee mensen. Als u zich invoegt in de bestaande orde

bent u zich vaak niet bewust van de macht die via de bestaande structuren op het geheel wordt uitgeoefend.

Doen mensen ontdekkingen of nemen beslissingen die niet passen in de bestaande orde, dan worden de verhoudingen van macht en onmacht zichtbaar: Vrouw gaat voor in liturgie, ouderling, predikant, scheiding, lesbisch, huidskleur.

Geldigheid.

Structuren taai. Nu steeds meer mensen tornen aan structuren.

Het is niet voor niets dat u hier zit over machtsongelijkheid. Vijftien jaar geleden kon niet.

Om die taaie structuren te veranderen, eerst onderzoeken waarom en hoe die zijn ontstaan. Hoe onze voorouders dachten en leefden, voelden en geloofden, waardoor ze er behoefte aan hadden deze structuren te bouwen.

Waarom kon een man alleen dominee worden?
Waarom mannen ouderling etc.?

Belangrijk dat jullie studeren, je kerkgeschiedenis kent. Kennis is macht! Weerwoord hebben. Toerustingscursussen, jezelf scholen, al ben je nog zo oud. Het gaat!
Zorgen dat je als vrouwen van kerken cursussen kunt doen.

Vrouwen hebben een enorme achterstand. Echt 2000 jaar. Nu moet je plotseling invallen op plekken waarin mannen geen zin of tijd meer hebben. Ouderling vrouw in tijd dat mannen niet meer te vinden waren. Zie onderzoek domina's.

Als je kerk je lief is, ontwikkel je dan, weet welke andere kerkvorm je dan wel wilt.
Om die taaie structuren te veranderen, met elkaar in gesprek gaan.

Hebben die structuren van nu nog geldigheid of slepen we ze maar mee uit eerbied voor het verleden of omdat we niet weten wat we er dan wel van willen maken?
Als je andere structuren wilt moet je goed beslagen ten eis komen.

Bijvoorbeeld hoe de organisatie in elkaar zit, welke financiën nodig zijn en wat de bron daarvan is.

Wij vrouwen onvoldoende ervaring, kunnen geen andere modellen er tegenover zetten en daarmee laten we ons uit het veld slaan. Maar wil niet zeggen dat jouw idee niet goed is. Zorgen dat jouw bron van macht kennis wordt.

Soorten macht

Laatste jaren veel onderzoek gedaan.
Belangrijk boek Afke Komter: *Macht van de vanzelfsprekendheid*.

Als het ware hoe mensen zich dwangmatig schikken naar de rol waarin ze zitten en die door bovengenoemde structuren gegeven zijn. Het blijkt dat mensen — die Komter in dat onderzoek ondervroeg — zich vaak van zichzelf vervreemd voelen, een andere weg opgestuurd.
Komter wil ons helpen inzicht te krijgen hoe dat werkt. Hoe als het ware vanuit die structuur en die rollen mechanismen ontstaan waardoor je handelt als je handelt, terwijl je het eigenlijk niet wilt. Vanzelfsprekendheden.

Komter:

- Zichtbare kanten conflict en
- Onzichtbare kanten conflict.

Lijkt vaak geen conflict. Komt niet aan de oppervlakte.
Komter denkt dat je bouwwerk van machtsongelijkheid tussen mensen kunt afbreken als de verborgen machtsverhoudingen tussen de seksen (daar over spreek ik nu: ook zwarten, tussen arm en rijk aan het licht wordt gebracht.
Dit noem je situaties analyseren.

Er komen machtsprocessen op gang als een van beide in een relatie (spreek over relatie als werkrelatie) een verandering wil. Een van de verschijnselen is dat er belemmering kan optreden in de reactie van de ander die aan deze verandering moet meewerken.

Voorbeeld: Plan om preekrooster te veranderen. Ook een vrouw kan voorgaan. Allemaal mooi voor elkaar. Man en vrouw gelijk, blijkt plotseling dat de ander dat niet wil.

Om die verandering toch op gang te brengen moeten bepaalde strategieën worden gebruikt.

Strategie: militaire kreet. Als het ware een plan maken om het beoogde doel te bereiken.

Doordat u nadat de kerkeraad nee heeft gezegd u daar niet bij neerlegt, maar uw doel wilt bereiken omdat u van mening bent dat er ook vrouwen op het preekrooster moeten, kan er een conflict ontstaan.

Twee soorten macht

a. Manifeste macht
b. Latente macht

Manifeste macht als de een openlijk een veranderingspoging doet: bijvoorbeeld: u doet met een beroep op het decennium voor de vrouw, of het conciliair proces, of de toetsingslijst van Raad van Kerken een poging om preekrooster met een kwart of de helft vrouwen er op.

Latente macht: kerkeraad hoort uw verhaal beleefd aan en zal kijken wat eraan te doen is. Allerlei commissie, opschuiven, tenslotte een argument waarom het niet kan.

Om dingen te veranderen allerlei strategieën gebruiken.

Strategie zowel om de latente macht als de manifeste macht te doorbreken wanneer een van partners verandering in machtsverhouding wil.

Komter heeft die strategieën genoemd naar de manier waarop iemand de verandering wil of waarop ze te werk gaat.

Het blijkt dat mannen en vrouwen een eigen voorkeur hebben voor een strategie.

Niet mannelijk of vrouwelijk, maar heeft alweer te maken met de mechanismen waardoor ons gedrag is gevormd. Juist uitdaging om die strategie te gebruiken die mannen toepassen. Met eigen wapens verslaan:

Strategie van omzichtigheid:

- Confronteren met de gevolgen
- Sanctioneren
- Afwachten
- Redelijkheid
- Negeren

Uit onderzoek blijkt dat mannen meer tevreden zijn met bestaande situaties dan vrouwen. Vrouwen willen vaker een verandering. Vrouwen gebruiken strategieën om veranderingen aan te brengen.

Mannen strategieën om veranderingen tegen te houden. Blijkt ook dat strategieën van mannen meer effect hebben. Hun positie vaak sterker, meer macht: geld, status, kennis, ervaring, deskundigheid etc.

Vrouwen door haar rol vaker schuldgevoel, dienen, mannen ontzien, angst.
In manifeste macht vaak mannen stand houden; meer overwicht.
Vrouwen in tranen. Enige wapen? Veranderen.

Macht van de vanzelfsprekendheid

Waarvan is de macht van de vanzelfsprekendheid een uitvloeisel?

Maatschappelijke ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, dan wel: de in onze cultuur verschillende waardering van de seksen.

Het eigen denken daarover — gevoel van eigenwaarde/gebrek aan gevoel van eigenwaarde — wordt meegebracht in het werk

Wat in relaties tussen twee bestaat, werkt door in grotere verbanden.

Anja van Servellen: Macht van de onmachtigen. Zij zegt: mannen en vrouwen zijn bijna niet meer in staat elkaar als gelijkwaardigen te zien omdat er in de loop van eeuwen zo'n vastgeroest beeld van elkaar is ontstaan. Mensen zijn in elkaars ogen vervormd.

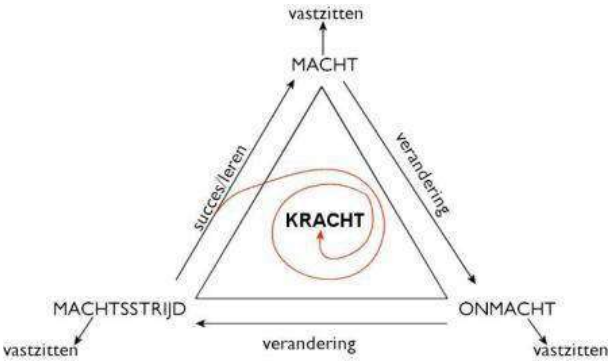

Een vrouw is zus, een man is zo.

Vrouwen houden vooral negatief zelfbeeld in stand van zichzelf, wat vrouwen ook doen: altijd aangesproken op haar vrouw zijn. Dat met wortel en tak uitroeien. Vrouwen moeten ervoor zorgen dat ze zich anders gaan gedragen zodat het beeld wat over de vrouw bestaat wordt uitgeroeid en er een ander ontstaat van een persoon die zichzelf is.

Hoe komt het dat vrouwen zich zo gedragen?

Boodschappen meegekregen:

- Een meisje maakt geen ruzie
- Een meisje is lief en zacht
- Een meisje is aantrekkelijk
- Voor een meisje is studie niet belangrijk

Voor meisjes uit christelijke milieus komt er nog bij: nederig, geschapen om te dienen.
Door gedrag van Eva is alle ellende door haar in de wereld gekomen.
Achter al die lessen zit macht. Als je niet mee eens bent, krijg je geen man.
Als je ruzie maakt ga je tegen de regels is en loopt het slecht met je af. etc.

Man ook eigen opvoedingslessen, maar gebaseerd op positie in maatschappij, kost verdienen, carrière maken.
Eén nederig en passief, ander leidinggeven en krachtig.

Voelen mannen zich prettig in die opgelegde rol?

Ik denk van niet, maar vaak niet bereid om over die rol te praten. Daarom zo belangrijk dat, vrouwen er mee begonnen zijn en wij proberen intermenselijke relaties, structuren etc. op een menselijke maat te brengen.

Mens is onderworpen aan structuren.

Macht als vermogen

Het leven delen met anderen.
Niet vrouwen in opstand.
Vrouwen grijpen naar de macht, stellen eisen: vrouwen gaan hun vermogen gebruiken om dingen te veranderen.
Vrouwen eisen dat anderen het ook doen.
Wereld gaat aan problemen ten onder.

Terug naar bronnen van macht.
Als je macht vertaalt naar vermogen, kun je die bronnen positief omzetten om anderen met jouw vermogen te dienen.
Als jezelf. Nooit vergeten.

Macht in de bijbel

Ook het vermogen tot. Elk mens beeld van god. Groepen mensen soms eeuwenlang onmachtig geweest omdat de inhoud van de bijbel letterlijk is genomen. Vrouwen nu meer zelf zoeken naar betekenis van teksten en komen tot de ontdekking dat de macht van mannen die ze toen — tijd dat bijbel geschreven werd — hadden, gebruikt wordt om ook tegen bijvoorbeeld vrouwen van nu — in een totaal andere cultuur — te gebruiken. Zo is de bijbel tot een machtsmiddel gemaakt.

Veel meer luisteren naar gelijkwaardigheid zoals we in woorden van Jezus tegenkomen, beeld van god zijn.

Elk mens, ook vrouw heeft eigen opdracht.
Leren afvragen: wat is mijn taak, mijn doel in dit leven?

Geen vanzelfsprekend doel: moeder, echtgenoot, of een bepaald vrouwenberoep, omdat je nu eenmaal vrouw bent.

Heb je je weleens afgevraagd: waarom, voor welk doel heb ik dit leven uit Gods hand ontvangen?

(Zie ook hetzelfde onderwerp: Macht-en-onmacht-in-relaties)

Spiritualiteit (1991)

Sieth Delhaas

Vrouwen tegen kernwapens, Utrecht, 29 november 1991

Inleiding

Een licht gevoel van cynisme kon ik niet van me afzetten toen ik deze lezing begon te schrijven. In een tijd waarin alle hoop vervlogen lijkt, in een tijd die wordt gedomineerd en het symbool is van plat materialisme en verloren hoop, moet ik wat vertellen over spiritualiteit.

Spiritualiteit: het is een modewoord geworden de laatste jaren. Spiritualiteit: we halen het van de plank nu we het niet meer weten. Spiritualiteit een woord dat met geest te maken heeft. Geest die vluchtig is. Spiritualiteit die vervlogen is, gelijk met de hoop.

Wat valt er dan nog over te zeggen?

Veel vervlogen

Een hoop op vele zaken lijkt vervlogen in onze tijd.

De hoop op vrede, terwijl die bijna voor het grijpen lag. Nadat de strijd tegen de kernwapens gewonnen leek. Nadat de afbraak van de muur tussen Oost en West Europa omlaag was gehaald.

Bijna voor het grijpen.

‘Vredesmensen’ vertelt de uitnodiging voor deze dag, ‘hebben in onze tijd nieuwe inspiratie nodig om met meer zelfvertrouwen telkens opnieuw de noodzakelijke initiatieven te nemen.’

Ja. die nieuwe inspiratie is wel nodig aan het bijna eind van dit jaar. Een jaar waarin we in januari bij het uitbreken van de Golfoorlog mochten vernemen dat 80% van het Nederlandse volk bereid is om de oorlog tegen Saddam Hoessein, tegen Irak te voeren.

En acht maanden later als Hoessein nog steeds op zijn troon zit en hij weer opspeelt maakt een enquête duidelijk:

76% van het Nederlandse volk staat er achter als Amerika Saddam Hoessein door middel van een oorlog voorgoed van het politieke toneel laat verdwijnen.

Wég demonstraties van de jaren tachtig, weg al het geploeter om het vredesdenken onder ons volk te bevorderen, wég hoop op een toekomst waarin oorlog met wapens voorgoed zal zijn uitgebannen.

We lijken weer terug bij af.

Nieuwe inspiratie is wel nodig nu twee jaar na de spirituele Wende in de DDR, de hoop, de spiritualiteit — want die was daar te zien, te horen en te voelen — letterlijk onder de voet is gelopen door platvloers materialisme.

Vervlogen hoop.

Materieel belang

Je kunt de vraag stellen: waar legt hoop het zo snel tegen af?

Waarom legt de hoop het zo snel af?

Waarom heeft de hoop op vrede in het algemeen het zo snel afgelegd?

Ik denk dat het antwoord heel simpel is — en ik beperk me nu tot de voor mij cruciale voorbeelden van de Golfoorlog en de Wende -: de hoop op vrede, op het vredesdenken van mensen dat zich wat meer in mensenharten genesteld zou moeten hebben na alle demonstraties, heeft het afgelegd tegen plat materieel belang.

De hoop op een heel nieuw begin voor de burgers van de DDR, waarvan een kleine groep jarenlang elke maandagavond in een kerk in Leipzig zijn hoop op betere tijden, zijn verzet tegen het harde communistische bewind had getoond door samen te komen en kaarsen te branden, is vertrapt onder het platte materiele belang. Het geld dat zo snel mogelijk en in zo groot mogelijke hoeveelheden verdiend moet worden.

Niet door de Oost-Duitsers zelf in de eerste plaats. Maar die hoop is vooral vervlogen door de financiële overval uit het Westen. Het Westen dat de mensen daar niet de tijd geeft zich te bezinnen op hun eigen situatie, zich te bezinnen op hun eigen toekomst.

Het Westen dat met zijn vrije mark- idee, kansen schoon ziet om een nieuwe markt open te gooien, geld te verdienen, schuldenaars te maken. Een nieuw slavenvolk te onderwerpen.

En waarom is ons zelfvertrouwen als vredesmensen aan het wankelen gebracht?

Waarom hebben we behoefte om opnieuw geïnspireerd te worden?

Ik denk dat het meest ondermijnende voor ons zelfvertrouwen en voor de spiritualiteit die ons heeft voortgedreven om met vrede bezig te zijn de laatste decennia; het meest ondermijnende is om ten lange leste steeds opnieuw erin bevestigd te worden dat wijzelf deel uit maken van de samenleving die voortdurend alle hoop op deze wereld uitbant.

Wij zelf maken deel uit van een samenleving die alle hoop steeds opnieuw de grond intrapt.

Dat is voor mij het meest geestdodende weten.

Geestdodend — wat het laatste restje spiritualiteit in mij om zeep brengt.

Misschien is het goed ook eens te kijken naar onszelf als het gebrek aan of het verlies van spiritualiteit in deze dagen. Ik heb de Golfoorlog en het mislopen van de ontwikkelingen in Oost Europa genoemd als oorzaken die je de spiritualiteit ontnemen.

Als tweede oorzaak heb ik genoemd het feit dat wijzelf tot dat deel van onze wereld behoren, deel uitmaken van de cultuur die alles op deze aarde plat lijkt te slaan, de schepping en de aarde op de meest roofzuchtige manier leegplundert.

Er is nog een stukje waarom wij onze spiritualiteit misschien te snel verliezen. En u moet mij maar verontschuldigen als ik met een verhaal kom over een oude traditie. Omdat ik christelijk ben opgevoed en ook nog theologe ben, schieten mij natuurlijk heel snel oude bijbelverhalen te binnen. Maar zulke verhalen bestaan er in alle tradities, alleen ik ken ze minder goed.

Ais ik denk aan ons gebrek aan spiritualiteit dan schiet me het verhaal te binnen van de vijf wijze en de vijf dwaze maagden. Zij wachten op de bruiloftsstoet in de avond met hun lampjes aan om mee te gaan naar de feestzaal. Maar het valt allemaal tegen.
De bruiloftsstoet blijft langer weg dan ze verwacht hadden. De meisjes vallen in slaap. En dan... Ineens schrikken ze op van de muziek. Daar komt de stoet. En oh!, schrik, dan blijken de lampjes uit te zijn. En dan blijkt dat de helft van de meisjes geen olie in voorraad hebben en de anderen hebben niets bij zich en daardoor missen ze het feest.

Als wij in de wereld van vandaag het gevecht aangaan met krachten die uit zijn op oorlog, met krachten die er op uit zijn om anderen arm te maken. Met krachten die er op uit zijn anderen tot slaven te maken.. Hebben wij dan zelf voldoende in onze mars om de strijd vol te houden?

Ik bedoel: hebben we de lange adem?
De lange adem, niet voor één of twee jaren, niet voor acht of tien jaren, maar hebben wij de lange adem voor misschien wel ons hele leven lang waarbij wij geen enkel resultaat zouden dien?

Hebben wij die lange adem? En als we die lange adem niet blijken te hebben, weten we dan waar we die lange adem vandaan moeten halen? Waar die te krijgen is? Waar deze uit voortkomt?

Ook al ben ik theoloog en nog aardig religieus, toch zult u van mij niet horen waar die lange adem te halen is. Daarvoor is geen algemeen adres.
Ik denk dat ieder mens bij zichzelf te rade zal moeten gaan waar voor haar of hem persoonlijk die lange adem vandaan moet kamen.
Adem is een ander woord voor geest. Doordat wij ademen blijven we in leven.
Als wij een lange adem hebben, de geest hebben, spiritualiteit hebben, houden we het mentaal uit.
Ook in een wereld die ieder uitzicht op verandering ten goede lijkt te hebben verloren.

Spiritualiteit van

In een artikel over de spiritualiteit van het feminisme[66], geschreven door zr. Laetitia Aarnink, die spiritualiteit studeerde aan de universiteit van Nijmegen, schrijft ze:

> *Spiritualiteit, een bepaalde geest die je bezielt, een geest die je inademt en opsnuift: een geest, een sfeer die ergens hangt. Spiritualiteit lijkt vaag, maar is zeer konkreet voelbaar en zichtbaar.*
> *Zo kun je spreken over de spiritualiteit van een krant of van een politieke partij. Dat is dan het eigene wat je proeft.'*

Aarnink vervolgt*:*

---

[66] Aarnink, Laetitia, *Spiritualiteit van het feminisme* in: Speling nr. 2m 1983

‘In sommige publikaties over spiritualiteit van het feminisme wordt spiritualiteit nogal eens vereenzelvigd met religiositeit of met liturgie. In dat geval verwijst spiritualiteit uitdrukkelijk naar de sfeer van het hogere, het goddelijke. Spiritualiteit behoeft echter niet per se iets religieus op te roepen.
Bij spiritualiteit gaat het om een samenspel van vijf elementen die samen spiritualiteit bepalen:

- *de groepsgeest (de groepsgeest van een tijdperk zou je tijdgeest kunnen noemen*
  de grondinspiratie van een beweging
  het zelf (de mens), die wordt aangesproken
- *de weg van het inoefenen*
  het mystieke moment

Toelichting

Ik wil die vijf punten graag toelichten in de geest van zr. Aarnink. Misschien kunnen deze vijf elementen ons helpen erachter te komen waarom het ons , of sommigen , ontbreekt op dit moment of altijd al ontbroken heeft aan spiritualiteit.

Element 1 de groepsgeest: dat is de sfeer die in een bepaalde groep hangt. Deze sfeer doordringt het hele leven: de taal, de omgangsvormen, de sociale instituties, de beleving van natuur en religie. Het is datgene waardoor de ene persoon lijkt op mensen uit de groep waartoe zij behoort. Deze groepsgeest zweeft niet tussen of boven ons maar die kan worden afgelezen uit het concrete leefpatroon van een bepaalde groep.

Element 2 de grondinspiratie: daaronder wordt de fundamentele bezieling verstaan, waardoor de leden van de groep zich laten leiden.
het gaat om waarden die voor jou centraal staan in dat leven; datgene wat heel je doen en laten bepaalt. De grondinspiratie overstijgt de groepsgeest, de sfeer die je inademt.
De grondinspiratie is zoiets als het Leitmotiev, waardoor de groep zich laat leiden.

Element 3 Het zelf: ik doe of eg iets spontaan en ondoordacht, helemaal vanuit mijzelf. Het is er uit voordat ik er erg in heb. Een andere keer overleg ik als het ware eerst in mijzelf: wat zal ik zeggen? Ik houd rekening met wat anderen van mij verachten. Er vindt als het ware een gesprek plaats tussen mijzelf en de rol die ik heb. Die rol kan zo ingesleten zijn, dat ik niet meer aan zijzelf, wezenlijk aan mij zelf toe kom.
Ik houd geen rekening meer met mijzelf en pas mij aan aan wat mijn omgeving van mij verwacht. Ik laat me niet meer leiden door mijn grondinspiratie, mijn eigen ik. Ik, het zelf in mij, verzet zich tegen de oude rol. Dit besef breekt niet van de ene dag op de andere door, maar groeit langzaam door alles heen,
Ik kom weer tot mijzelf.

Element 4 de weg van het inoefenen: Wanneer je gegrepen bent door een ideaal dan doe je er alles voor om je dat ideaal toe te eigenen. Je zoekt mensen die je erbij kunnen helpen, je trekt er tijd voor uit en je doet soms moeilijke dingen, omdat het je dat waard is.
Op dit punt maak je vaak de meeste fouten. Soms denk je dat je een bepaald ideaal moet nastreven, maar het is gewoon te hoog gegrepen. Je wilt het wel graag, maar je stoot op je eigen grenzen. Soms is de tegenwerking van mensen in je naaste omgeving zo groot, dat je er

onderdoor gaat.
Het komt ook voor dat het tempo waarin je de dingen wilt bereiken te hoog voor je is en dat je het wat kalmer aan moet doen. Je moet je doel anders stellen.
Een ander gevaar is dat je niet meer naar je zelf luistert, maar dat je je laat meeslepen door wat anderen met wie je je verwant voelt, belangrijk vinden.

Element 5 mystieke beleving: Soms kan het je overkomen, dat geleidelijk of onverwacht, het besef doorbreekt van een diepere werkelijkheid. Alles wat tot dan toe belangrijk voor je was: ideeën, idealen, functies, relaties gaan verschuiven. Het is alsof je op een dieper niveau contact maakt met de werkelijkheid en dat je in één keer ziet dat de werkelijkheid er anders uitziet dan je altijd gedacht hebt.
Zo'n ervaring kan je helemaal in verwarring brengen omdat je er niet op bedacht was en het je helemaal aangrijpt. De aanraking is zo direct en onmiddellijk, dat je niet op dezelfde voet verder kunt gaan, maar dat je alshetware opnieuw moet beginnen. Je ziet duidelijk dat het anders moet, dat je veel dingen los moet laten en stappen moet zetten ion een niet vertrouwde ruimte. Het gaat om het verkennen van een gebied waar je weinig kunt plannen of organiseren, maar waar de dingen aan je gebeuren, als je ze de kangeeft. Niet in één keer, maar in een langzaam proces van loslaten en opengaan. Leven vanuit een mystieke houding, noemt men dat vanouds.
Zulke processen zijn wezenlijk voor volmenselijk leven.

Patronen

Als we bovengenoemde elementen, die samen iets zeggen over spiritualiteit tot ons door laten dringen, dan zie je: spiritualiteit is niet maar zoiets vluchtigs. Het is niet iets wat je komt aanwaaien.
Spiritualiteit heeft te maken met zelfonderzoek, met saamhorigheid, met grondbeginselen, met oefeningen en met mystiek, of iets ongrijpbaars, of onbenoembaars, iets transcendents. Hoe je het maar noemen wilt.

Als ik die vijf elementen nog eens overdenk dan komt het beeld van een klooster me voor ogen.
In sommige kloosters worden streng of wat meer ontspannen de vaste tijden gebeden en teksten gelezen, waardoor de religieuzen zich willen laten inspireren. En hoe vreemd het ook klinkt misschien, juist in dat vaste ritme, aan de trouw van het je houden aan die vaste tijd, zit een oefening van het volhouden.
Dat alles samen geeft die kloosterlingen de lange adem om het vol te houden.

Als ik denk aan het begin van dit verhaal, aan die tien vrouwen uitgenodigd voor de bruiloft, en aan onze verloren spiritualiteit door bijvoorbeeld de oorlogszuchtigheid van ons volk en het Westen bij de Golfoorlog. Of aan onze verloren spiritualiteit als we terugdenken aan de verloren gegane kansen van de Wende in Oost-Europa, misschien waren onze lampen toen niet gevuld met voldoende brandstof.

Misschien hadden we niet voldoende uithoudingsvermogen om te blijven oefenen, misschien ontbrak het ons aan trouw, of aan saamhorigheid om met elkaar in een verplichtend model van verantwoordelijkheid van elkaar te weten dat het heel lang kan duren en dat wij misschien alleen maar sprankjes zullen zien van vrede, van gerechtigheid, van een schepping die weer levensvatbaar is.

Conversie

De titel van het boekje dat is samengesteld na de cursus *Conversie* heet *Bruggen bouwen tussen droom en werkelijkheid.*[67]
Als we reëel zijn dan weten we dat een droom geen pijlers kan dragen van een brug. Toch willen we bruggen bouwen tussen droom en werkelijkheid.

Als we aan de bouw van die brug beginnen, toewerken naar de andere oever waarvan we nu nog niet eens weten of die oever echt bestaat, dat is getuigen van spiritualiteit. Eigenlijk is het zo eenvoudig om die droom op de andere oever ook werkelijkheid te laten worden: we hoeven alleen maar aan het werk te gaan, gewoon beginnen de brug te bouwen, en vol te houden tot aan het eind.

[67] Delhaas, Sieth, samenst. *Bruggen bouwen tussen droom en werkelijkheid: over konversie* (Utrecht 1991)

Maken vrouwen keuzes op eigen gezag? (1991)

Sieth Delhaas

Pauluskerk – Rotterdam, 10 april 1991

Inleiding

Ais je na een traditie van ruim 15 jaar feministische theologie in Nederland, voor een onbekend gezelschap uitgenodigd wordt op het thema 'feministische theologie, dan levert dat problemen op.

- Wie zijn de aanwezigen?
- Wat weten ze wel of niet van f.t.?

Ik moet zeggen dat ik er weinig voor voelde om weer eens voor de zoveelste keer te gaan uitleggen wat f.t. wil zijn. Er is Intussen een overvloed aan literatuur verschenen waarmee iedereen die geïnteresseerd is in dit onderwerp haar/zijn voordeel kan doen,

Ik hoop dat ik nu niemand teleurstel. Mocht dat wel zo zijn dan kunt u mij straks na de pauze met uw vragen bestoken.

Ik heb voor mijn lezing dus gekozen voor de vraag: maken vrouwen keuzes op eigen gezag? Het is een vraag die mij de laatste tijd meer en meer bezighoudt tegen de achtergrond van de ontzaggelijke problemen waarmee de wereld sinds de veranderingen in Oost-

Europa — je moet ergens een grens trekken — te maken heeft. Voor mijzelf, voor wie feminisme en f.t. onverbrekelijk met mijn bestaan zijn verbonden, dringt de vraag zich steeds meer op: welke rol spelen feminisme en f.t. in al die grote veranderingen en geweldsgolven die onze wereld treffen/

Ik kan daar zelf nauwelijks een antwoord op geven en eigenlijk zou ik daarover vanavond met u in gesprek willen gaan. Ik denk dat we allemaal zo onze eigen ervaringen hebben in en met alles wat er gaande is.

Europese kwestie

Omdat ik hier uitgenodigd ben, wil ik wat voorbeelden aandragen van mijn ervaringen en stellingnamen als aanzet tot ons gesprek.
Ik begin met een Europese kwestie. Van 'Kerk en Vrede' kreeg ik een jaar geleden het verzoek om een artikel te schrijven over de 'manier waarop vrouwen kunnen werken aan een veilig Europa'.

Lang zocht ik in mijn gedachten naar allerlei positieve zaken die vrouwen konden doen om het leven in het Europa na 1992 gezellig en leefbaar te maken. Met de nodige kritiek, natuurlijk, maar toch: positieve inzet. Tot ik op een goed moment — ik liep de trap af, zoiets blijft je bij — me realiseerde dat ik mezelf weer liep in te pakken. Let wel, ik zeg niet, ik liet me inpakken, maar ik liep mezelf in te pakken. Vanuit mijn 'oude bedeling' probeerde ik Europese zaken te redden, die niet gered mogen worden. Ik ben vervolgens in de leer gegaan bij Aletta Jacobs en sindsdien heeft haar standpunt, mijn houding zeer bepaald.

Aletta Jacobs, bekend feministe en activiste op allerlei gebied, o.a. een grote rol gespeeld voor het tot stand komen van het vrouwenkiesrecht. Aletta Jacobs dus zette zich in 1914 na het uitbreken van de WOI met de leden van de vrouwenkiesrecht comités in om te zorgen voor vrouwen en kinderen van wie de kostwinner, de man dus in die tijd, onder de wapenen was geroepen. Nadat ze dit enkele maanden had gedaan — ze had de kiesrechtstrijd maar even aan de kant gezet, omdat de oorlog een grotere ramp was -, kwam ze op een heel goede dag tot deze ontdekking, en ik citeer haar in haar eigen woorden:

> *'hielpen wij, door de gevolgen van den oorlog zoveel mogelijk te verzachten, eigenlijk niet mede aan het bestendigen van den gruwelijken, den mensonteerenden toestand?'*

Vrouwen hebben de keus in tijden van oorlog om mee te gaan in het verwachtingspatroon dat onze patriarchale samenleving en cultuur van haar heeft: verzorgen, voeden, hoeden en daarmee de bestaande orde in stand houden. Een orde van toenemend economisch onrecht, geweld op alle fronten, marginalisering van vooral vrouwen.

Mijn conclusie as, dat vrouwen die kiezen vanuit een feministisch perspectief, ja zelfs vanuit een christelijk feministisch perspectief, voorlopig niet kunnen meewerken aan veilig Europa. Want, en dat zeggen de strevers naar het Europa-van-de-vrije- Markt dat volgend jaar gerealiseerd wordt er niet bij: want met hun veiligheid wordt bedoeld: je zonder tegenstribbelen aanpassen bij een Europese ontwikkeling die nadelig is voor het welzijn van vrouwen.
Dat Verenigd Europa (VE) zal niet alleen schade toebrengen aan vrouwen van dit continent, maar het zal slachtoffers maken onder vrouwen over de hele wereld.
Daarom zeg ik in navolging van Aletta Jacobs: 'Hielpen wij eigenlijk niet mee aan het bestendigen van de mensonterende toestand?'

In maart 1989 ontmoette ik in Praag Mila Hradecna, theologe en staflid van de Christelijke Vredesconferentie. Ik was daar in verband met mijn werk voor Vrouwenwereldsgebedsdag. Mila Hradecna had met een groepje vrouwen de liturgie voor 1990 van die wereldwijde gebedsdag voorbereid.
Als vervolg op onze kennismaking vroeg haar een artikel te schrijven voor het themanummer van 'Wending', maandblad voor evangelie, cultuur en maatschappij, dat zal gaan over 'de erfenis van het socialisme'. De vraag die wij, als redactie aam haar wilden voorleggen luidde: 'Wat heeft het socialistische regiem voor de vrouw betekend?' Haar antwoord: te veel werk, overbelasting en constante vermoeidheid.

Uit de statistieken van 1985 blijkt dat 48.1% van de totale arbeidskrachten vrouwen zijn. De crèches en kinderopvang daar waren aangepast aan de werktijden, maar het gebrek aan dienstverlening zorgde voor een bijna ondragelijke belasting van de vrouwen.
Van mannen was wat betreft de zorg voor de thuissituatie niets of nauwelijks iets te verwachten.
Mila veracht dat ook op korte termijn in de toekomst niet. Vrouwen hebben er in het verleden blijk van gegeven op allerlei terreinen, ook economisch, zelfstandig te kunnen zijn. Kerken of

bepaalde stromingen binnen de kerken bevestigen de ondergeschiktheid van en gehoorzaamheid van vrouwen aan mannen.

Op maatschappelijk gebied is men verlost van communistische controle, maar het Westen heeft gezorgd voor een onmiddellijke en ruime voorraad pornografie. Prostitutie heeft zich ook onmiddellijk in de vrije samenleving genesteld.
Deze week hoorde ik dat in de Hussitische kerk in Tsjechoslowakije men, en voor dat 'men' zal waarschijnlijk 'mannen' moeten worden gelezen, dat men de toestand van de goede oude tijd wil herstellen en de gelijkberechtiging tussen mannen en vrouwen ongedaan maken.
Hoe lang nog blijven vrouwen meehelpen 'deze mensonterende toestand te bestendigen?'

Het zwijgen

Lech Walesa en de zijnen werken aan een wijziging van de abortuswetgeving. Tijdens het communistische regiem was er vrije abortus, maar er waren geen voorbehoedsmiddelen beschikbaar. Er was één abortus op één levend geboren kind. De Poolse vrouwen, voor meer dan 90% behorend tot de katholieke kerk, leefden onder zware lichamelijke en psychische druk. De kerk zweeg. De staat oefende druk uit op de vrouwen omdat er zo weinig mogelijk bevolkingsaanwas mocht zijn vanwege de economie. Het tij is gekeerd. De paus komt dit jaar weer op bezoek in zijn geboorteland. En Walesa wil hem een cadeautje aanbieden.

Vanuit Frankrijk kwam er van een daar wonende Poolse vrouw een roep om hulp naar de christen-feministen in Nederland. Wat moeten de Poolse vrouwen met een gewijzigde wet die alleen abortus toestaat bij zwangerschap door verkrachting, incest of als het leven van de moeder in gevaar is?
Ook onder dit nieuwe regiem geen geld voor voorbehoedmiddelen en wel mannen die het recht hebben hun aard uit te leven.
Deze week konden we in de krant lezen dat president Walesa nu een wet heeft voorbereid waarin abortus onder alle omstandigheden verboden is, ook na incest, ook na verkrachting, en ook als het leven van de moeder in gevaar is. De paus kan tevreden zijn over zijn vazal.

En de vrouwen? Hoe lang nog blijven zij meehelpen 'deze mensonterende toestanden te bestendigen? '

Begin september was er in het Brabantse Helvoirt een internationale feministische conferentie onder de titel 'Macht maakt verschil'. Tijdens de verhitte discussies namen twee vrouwen, Joyce Arps en Sietje Kruyt het initiatief om een verklaring voor te lezen. Zij waren verbijsterd dat tijdens deze conferentie geen woord werd gewijd aan de toenemende Amerikaanse en Europese agressie tegen Irak en het Arabische gebied.
Op diezelfde conferentie kreeg ik een stuk in handen van de Sri Lankese bevrijdingstheoloog Tissa Balasuriya, die over deze zelfde kwestie een aantal vragen had te stellen aan zijn Westerse medechristenen:

- Waarom laten godsdienstige, culturele en intellectuele leiders zich niet horen?
- Waarom – en dat kwam hard aan – protesteerde de vrouwenbeweging niet?

En dat terwijl er een miljoen buitenlanders vast zaten in Koeweit en Irak. Bij de 90.000 Sri Lankezen in Koeweit en de tienduizend in Irak ging het vooral om vrouwen. Zij trokken als gastarbeidsters naar Irak en Koeweit om in hun eigen en in het levensonderhoud van hun achtergebleven families te voorzien.

Hoe lang blijven wij, feministen in het Westen en de Verenigde Staten meehelpen 'deze mensonterende toestanden te bestendigen?'

Intussen gaat ook het geweld van de Israëlische staat tegen Palestijnse vrouwen door. Zij zetten zich in de Intifada in om voor hun volk niet een betere, maar überhaupt een toekomst te veroveren door vorming en scholing van elkaar en van haar kinderen. Palestijnse vrouwen worden steeds vaker opgepakt en zonder rechtsbijstand eenzaam opgesloten. Ze worden verkracht, mishandeld, krijgen door hete kruiden oneetbaar gemaakt voedsel en hun detentie wordt eindeloos verlengd.
Kritiek op Israël is in dit land, ik bedoel Nederland, bijna een doodzonde. Vooral binnen de kerken moet dat niet worden gehoord.
Onlangs tekende ik uit de mond van een joodse vrouw de kritiek op van een joods-Israëlische hoogleraar in Tel-Aviv. Hij kritiseerde zijn volksgenoten die zich als fascisten gedroegen en waarschuwde hen dat zij daarmee hun eigen staat om zeep zouden helpen. De woorden van die joods-Israëlische professor geciteerd door een joodse vrouw werden uit mijn interview geschrapt omdat men bang was voor de reactie van de lezers of hier wonende joden.
Hoe lang blijven vrouwen meehelpen 'deze mensonterende toestand te bestendigen?'

Nederlandse vrouwen

Op 8 maart, Internationale Vrouwendag, bezocht ik de bijeenkomst die het feministisch maandblad OPZIJ had georganiseerd over de vierdaagse werkweek. Zes vooraanstaande vrouwen gingen in discussie met Johan Stekelenburg, voorzitter FNV over dit onderwerp. 'Aan een vierdaagse werkweek, daar hebben wij allemaal wat aan.' Jammer genoeg kwam de discussie nauwelijks verder dan de vraag of de vrouwen wel iets aan die vijfde vrije dag zouden hebben, of ze hun partner aan de stofzuiger zouden krijgen.
Intussen is er een ontwikkeling gaan de bij het FNV die jonge vrouwelijke bestuurders vraagt voor een 70-urige werkweek en als ze een parttime baan willen dan is dat er een van 50 uur? Is dat wat er rest van de idealen van Joke Smit: 15 uur arbeid, 15 uur voor privé en 15 uur voor de samenleving?
Hoe lang blijven vrouwen meehelpen 'deze mensonterende toestand te bestendigen?'

Vorige week vroeg een vrouw van de actiegroep 'Weduwen in de kou' om een interview. Per 1 januari a.s. wil de overheid, bij monde van staatssecretaris Elske ter Veld, een nieuwe wet in werking laten treden die het huidige weduwenpensioen moet vervangen. In de toekomst wl zij het grootste deel van de inkomsten uit arbeid van de weduwe op de nieuwe uitkering in mindering brengen. Dit betekent dat weduwen naar de bijstand mogen. Het onrecht wat bijstandsvrouwen te beurt is gevallen, gaat nu ook weduwen treffen. Het verdeel- en heerssysteem, groepen vrouwen tegen elkaar uitspelen, is ook nu weer een beproefd middel. **Vrouwen die tot in** de zeventiger jaren bij wet ontslagen mochten worden als zij trouwden of

kinderen kregen en dus gedwongen thuis bleven, worden nu gepakt als ze na jaren buiten de arbeidsmarkt hebben gestaan, een ondergewaardeerd en slecht betaald baantje hebben weten te bemachtigen.
Hoe lang blijven vrouwen meehelpen ‘deze mensonterende toestanden te bestendigen?’

Om blij van te worden

Gebeurt er niets waar we blij mee kunt zijn?
Ja, heel veel. Ik denk dat ik dit zeker op deze plaats mag zeggen, in deze stad waar het initiatief is genomen om het ‘Fonds voor de Zaken van Vrouw en Kerk’ op te richten. Nog steeds vind ik dat een van de belangrijkste initiatieven van de vrouw-en-geloofbeweging. Dit fonds maakt het mogelijk dat het vrouwenwerk kan doorgaan en dat vrouwen daardoor ‘mensonterende toestanden’ uit de wereld kan helpen.
Ook al ik om me heen kijk op het persoonlijke vlak, dan hebben vrouwen heel wat veranderd. Er is een doorwerking van de idealen, die wij vanuit de feministische beweging hebben ingezet. De vrouw-en-geloofbeweging zakt niet af na al die jaren, maar gaat voort haar kracht te vermeerderen. Ik zie het op de cursussen die ik m Brabant en Limburg geef dat wat we samen bespreken werkelijk bet leven van vrouwen verandert. Dat zij anders gaan leven, anderen beïnvloeden, taken in de samenleving op zich nemen, stappen nemen naar plekken waar de beslissingen vallen.

Van het allergrootste belang is wat ik vorige week mocht meemaken. Op maandag 25 maart boden de Samenwerkende Vrouwelijke Religieuzen, een hoog bejaard gezelschap, maar met frisse moed begiftigd, in het Casino in Den Bosch hun Geactualiseerde Intentieverklaring aan. Ze hadden in 1986 een Intentieverklaring afgegeven over hun zending, maar sindsdien was er binnen de wereld van de vrouwelijke religieuzen zoveel gebeurd rond de aandachtspunten vrouw, vrede en gerechtigheid en de Filippijnen, dat ze het nodig vonden om dit jaar een aangepaste, een actuelere intentieverklaring af te geven. De achttienduizend zusters die Nederland nog telt zijn, hoewel ze weten dat binnen misschien twee decennia hun bestaan letterlijk zal zijn uitgestorven, die zusters hebben verklaard dat ze een bondgenootschap zijn aangegaan met de vrouw-en-geloofbeweging. Zij zeggen het zo: ‘Vanuit een vernieuwd, kritisch en bewust zelf-verstaan van zichzelf als religieuze vrouwen, streven zusters ernaar banden, die hen met andere vrouwen verbinden, te versterken.
Het Oecumenisch Decennium ‘Kerken solidair met Vrouwen’, uitgeroepen in 1988 door de Wereldraad van Kerken, kan fungeren als bedding voor initiatieven.
Het hoeft niet gezegd, dat deze vrouwen de vrouw-en-geloofbeweging niet alleen met hun bondgenootschap steunt, maar ook een belangrijk deel van de financiële steun voor haar rekening neemt.

Waar de kerken nog aangespoord moeten worden om zich solidair te gaan betonen met vrouwen en daar tien jaar voor hebben gekregen omdat waar te maken, nemen hoogbejaarde religieuzen zelf het voortouw tot bondgenootschap. En toch, mensonterende toestanden worden ook door ons nog steeds bestendigd.

Er gebeurt heel veel. En toch…

Aan het begin van mijn inleiding vertelde ik hoe ik ontdekte dat, ik bezig was mezelf in te pakken. Wat betekent dat?

zuster Aloysa van Amersfoort

Als je zulke reacties bij jezelf ontdekt dan weet je dat je je handelen laat bepalen — niet door je nieuwe levenshouding — je feministische levenshouding. Je ontdekt dat je je in je handelen laat bepalen door je 'oude mens' om het maar eens in de taal van de apostel Paulus te zeggen. Je laat je weer leiden door wat je geleerd is om de zaken te redden: in vrouwentaal: te zorgen, te voeden en te hoeden.

En daarom ziet de wereld eruit zoals ze er nu uit ziet: een chaos.

Zes maanden geleden zou ik dit niet zo hard hebben durven zeggen. Wij hadden het hier in Europa toch aardig voor elkaar.
Ik moet u zeggen, dat ik na het uitbreken van de Golfoorlog me een ongeluk ben geschrokken van de oorlogsbereidheid van het Nederlandse volk. Van de Europese en van de Amerikaanse bevolking. Bondgenoten van elkaar.

Wat betekent dit voor mijn bezig zijn met feministische theologie?

Wat mijzelf betreft is er een verharding opgetreden. Een verharding in mijn weigering om nog langer mee te helpen de mensonwaardige toestanden te bestendigen. Die verharding geld ten aanzien van het economisch systeem waarin wij leven en dat ten diepste de oorzaak is van het geweld, en de chaos waarin onze wereld gedompeld is. De schrik bij mezelf is, dat ik telkens weer bereid ben om mensonwaardige toestanden te bestendigen, omdat ik niet beter weet. omdat ik in dit systeem ben groot gebracht, omdat het Christendom er goede maatjes mee is.

Gelukkig onderkent feministische theologie dit kwaad.

Binnen de f.t. gaat het er wat mij betreft om het kapitalisme aan de kaak te stellen als de Mammon die alles aan zich onderwerpt. Dat vraagt open ogen. Wijd open ogen.

Dat vraagt een permanente bekering. Ook binnen feministische theologie.
Vrouwen maken die keuze tot bekering op eigen gezag. De man als voormalig 'gezaghebber' staat daar helemaal buiten. Vrouwen ontlenen haar gezag rechtstreeks aan haar Schepper, omdat vrouwen beseffen medescheppenden van God te zijn.

Ik heb last gehad van de machteloosheid. We zien in deze chaos hoe weinig greep vrouwen nog maar hebben op de structuren waarin we gedwongen zijn te leven. Hoe we als vrouwen met lege handen staan om in te grijpen waar de machten te keer gaan.

Ik sprak daarover gisteren met de theologe Riet Bons-Storm en ze zei me: wij moeten nu eenmaal leren accepteren dat wij vrouwen verkeren buiten de muren van het Vaderhuis!

Blijven we kloppen op die muren van het Vaderhuis om te worden binnengelaten?

Of breken we de muren eigenhandig af ?

Of is er nog een andere weg?

Bauen an einem gemeinsames Haus Europas (1990)

Sieth Delhaas

Kerk en Wereld – Driebergen, Vorbereitung Europäischen Kirchentag, 17. September 1990

Einleitung

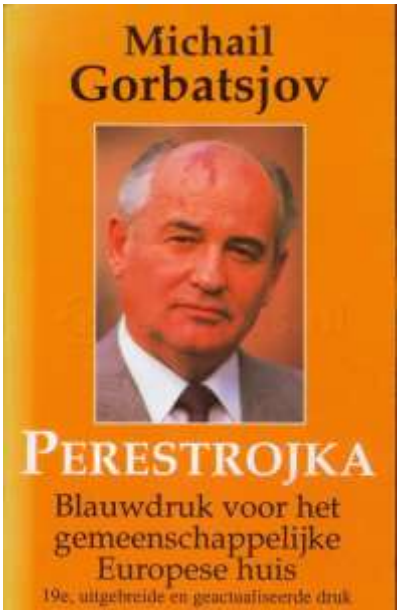

Wie soll dieses gemeinsames Haus aussehen?
Wenn ich an einem Haus denke, dann lebt darin meistens eine Familie die besteht aus einem Mann, eine Frau und meistens einige Kinder.
Aber dieses Bild ist so allmählich kein richtiges mehr.
Hier in den Niederlanden lebt nur noch vierzig Prozent der Leute in häuslicher Gemeinschaft. Und doch lebt das Bild von einem Haus mit einem Mann, eine Frau und mehrere Kinder noch als Realität, vielleicht als Wunsch, in den Köpfen und Herzen von vielen Menschen. Zum Beispiel auch von christliche politische Parteien, kirchliche Leitern, Und Frauen haben entdeckt, dass die Familie nicht immer sicher ist für Frauen und Kindern.

Soll in einem gemeinsamen Haus Europas eine Familie leben, oder werden in diesem Haus Menschen wohnen?

Was Frauen entdeckten

Ich spreche hier als Mitglied der Frau- und Glaubensbewegung. Dat ist eine ökumenische Bewegung, die in dem ganzen Land ungefähr 500 Gruppen zählt. Die Bewegung besteht seit 1975, und stellt sich mit Hilfe der feministischen Theologie kritisch auf gegenüber Gesellschaft und Kirche.

In diesem Haus, hier auf *Kerk en Wereld*, sind viele von diesen Frauen seit den Jahren Siebzig zusammengekommen. Sie haben einander ihre Geschichte erzählt. Geschichte der Unfreiheit, Unterdrückung und Abhängigkeit, zum Beispiel finanzielle Abhängigkeit durch und von Männer. Wahrscheinlich erzähle ich Ihnen keine neue Geschichte als ich sage dass Frauen in unser Kultur und in unserer Religion hinter den Mann zurückstehen.
Frauen in den feministischen Bewegung haben entdeckt dass gerade diese Machtsungleichkeit zwischen Männer und Frauen die wichtigste Ursache ist vieler großen Probleme womit unserer Welt zu kämpfen hat.
In unserem Kultur und unserer Kirchen ist alles schief gewachsen. Und darum stelle ich die Frage: wie soll ein gemeinsames Haus Europas aussehen?
Wie einen Turm von Pisa?

Das große Problem ist das nur Frauen die falsche Entwicklung sehen.

In den Niederlanden sieht es momentan so aus:

1. Frauen haben kein Recht auf Arbeit.
   Ab 1990 wird eine Regierungsmassnahme gültig die Frauen verpflichtet zur Arbeit, wenn ihr männlicher Partner arbeitslos wird oder krank wird.
   Aber auch dann haben Frauen kein Recht auf Arbeit.
2. In einer Ehe oder andersartige Relation wird ein auf der neun Frauen von ihrem männlichen Partner körperlich oder sexuell misshandelt.
3. Vier von zehn Mädchen werden in ihrer Jugend von ihrem Vater, Bruder oder Verwandten sexuell missbraucht. Oft von mehreren zu gleicher Zeit.
4. Hundertzehntausend Frauen haben als alleinstehendes Familienhaupt die Verantwortlichkeit für eins oder mehrere Kinder unten 18 Jahre und leben von einem Einkommen unter der Minimumgrenze von Lebensunterhalt.
5. Immer mehr Frauen verlieren ihre Wohnung, weil sie kein Einkommen haben und die Miete zu hoch ist. Sie gehören mit oder ohne Kinder zu den zwischen 100- bis 200.000 Obdachlosen die den Niederländen jetzt zählt.
6. Frauen leisten dreiviertel aller Arbeit in der Welt und besitzen nur ein Zehntel allem Besitzes in der Welt obwohl sie die Hälfte der Menschheit sind.

Diese Ziffern galten nicht nur für den Niederlanden. Voriges Jahr November wurden in Brüssels (Belg.) einen Armutkonferenz abgehalten von arme Frauen in Europa. Sie machten sich Sorgen über die Qualität des Lebens in einem ökonomisches Europa 1992.
Mit Sicherheit kann gesagt werden, dass die Situation für Frauen noch schlechter wird; dass Frauen die neuen Sklaven von einem vereinten Europa werden.
Auch dort in Brüssels haben Frauen einander Geschichte erzählt.
Sie kamen aus Italien, Nord Irland, Portugal, Spanien, Griechenland, West-Deutschland, Großbritannien, Belgien und Frankreich.

All diese Geschichten sind Zeugen der Rechtlosigkeit, Armut, schlechtes oder kein Unterkommen.
Es ist die Erbschaft von jahrhundertlange Aussagen, dass Frauen hinter dem Mann zurückgestellt werden müssen, weil Kultur und Religion es vorschreiben.

Als Beispiel erzähle ich eine Geschichte aus einer der reichste West-Europäische Länder: Frankreich, weil es ein ernsthaftes Beispiel gibt von Menschenverachtung.
Eine Frau, ungefähr 50 Jahre alt, ihrem Ehemann hatte eine gute Stellung. Nach Ehetrennung bekam sie wegen ihre Lebe Zeit keine Arbeit. Sie ist bei einer Beklemmung zwischen Fahrstuhltüre ihre Finger verloren. Wurden zum Krankenhaus gebracht und wegen Blutverlust am Infus gelegt.
Vom Krankenhaus wurde ihr gefragt bei welcher Versicherung sie war. Aber Armen sind in diesem Land nicht versichert. Das Infus wurde aus ihr Leib gezogen und sie wurde auf die Straße geschickt.

Diese Frauen, zusammen in dem Armutstribunal haben Forderungen aufgestellt an den Regierungen Europas.

Habe diese Frauen von den Regierungen etwas zu erwarten?
Werden die Regierungen nicht zusammengestellt aus hauptsächlich Männer die Frauen – und insbesondere arme Frauen - nicht interessant finden?
Und haben Regierungen noch etwas zu sagen in einer Welt die regiert wird von multinationale Betriebe und finanzielle Syndikate?
Darum wollen Frauen nicht warten und selbst anfangen die Welt zu transformieren.

Von der Frau- und Glaubensbewegung in den Niederlanden aus sind die letzte 15 Jahre mehrere Initiative genommen um verschiedene Situationen zu bessern:

1. Seit 1984 besteht eine Bundesgenossenschaft zwischen Frauen in der Kirche und von Sozialhilfe lebenden Frauen. Diese Frauen bekommen – meistens nach einer Ehetrennung – eine finanzielle Unterstützung aus der Sozialkasse, Diese Unterstützung ist immer weniger geworden. Kirchenfrauen unterstützen sowohl in der Kirche als in dem Gesellschaft die Forderung dieser sozialhilfeabhängiger Frauen.
   Auch Kirchenfrauen sehen dass sie selbst Morgen eventuell Sozialhilfefrau sein können wenn ihre Ehemann oder Partner ihr verlässt.
   Frauen wurden bis in den Jahren Sechzig dieses Jahrhunderts gesetzlich entlassen aus ihrer Arbeit, weil es in den Niederlanden gesetzlich festliegt, dass der Ehemann den Familieneinkommen verdient und die Frau Zuhause für Ehemann und eventuelle Kinder sorgt.
   Frauen haben also kein eigenes Einkommen und finden nach einer Ehetrennung kaum oder keine Arbeit.
   Aus diesem Denkmodell wird in den Niederlanden von der Obrigkeit nicht gesorgt für Kinderkrippen.
   Im Bundesgenossenschaft arbeiten Sozialhilfefrauen und Kirchenfrauen zusammen um den Forderungen von Frauen politisch zu realisieren.
2. Seit 1986 hat die Frau- und Glaubensbewegung eine Arbeitsgruppe Inzest und Gottesdienst.
   In unsere Gespräche mit Inzestüberlebende Frauen haben wir verstanden, dass namentlich den Einfluss von Religion eine starke Rolle spielt in den Gedanken der Väter und Brüder, aber auch bei den Inzestüberlebenden selbst. Die Religion und Bibeltexte wirken als eine Legitimation des sexuellen Missbrauchs.
   Wir fordern von den Kirchen, dass sie unsere Arbeitsgruppe finanziell unterstützen, was noch kaum gelungen ist. Und wir erwarten auch, dass die Kirchen ihre Theologie untersuchen auf Gewaltsmechanismen gegen Frauen.
3. Weil wir bemerken, dass die Männer in der Kirche nicht so schnell sind uns zu zu hören und mit finanzieller Hilfe, sogar eher ihr Geld für andere Zwecke bestimmen, haben wir in den Frau- und Glaubensbewegung seit 1987 einen Fonds eingestellt für die Sachen von Frauen und Kirche. Wir wollen mit dieses Geld Sachen finanzieren wofür die Kirchen kein Geld geben wollen oder wofür Frauen selbst kein Geld zur Verfügung

haben. Z.B. wenn arme Frauen eine Konferenz besuchen wollen oder einen Kursus folgen wollen.

4. Mit diesem Geld ist auch größtenteils die erste ökumenische Frauensynode finanziert worden.
   Diese Frauensynode fand in 1987 hier in Kerk en Wereld statt. Wir haben zusammen, kirchliche und nichtkirchliche, schwarze und weiße, lesbische und nicht lesbische Frauen mit einander gesprochen und Forderungen aufgestellt an den Kirchen, den Politik und die Gesellschaft und an uns selbst wie Sachen sich ändern solle zugunsten der Frauen.
5. Wir haben jetzt ein landesweit Netz Frau und Führung wo Frauen trainiert werden und Strategien aussetzen wie sie in kirchliche Sammlungen aufrecht bleiben können und die eigene Ideen über was Kirche und zusammenleben sein sollte, aus zu tragen.
6. Und weiter haben wir eine Interuniversitäre Arbeitsgruppe Feministische Theologie, Dreißig Frauen werden innerhalb einiger Jahren ihre Doktor Theologie machen. Dies ist sehr wichtig, sodass an den Universitäten und Hochschulen nicht länger nur Männer Bedeutung geben an der Theologie.

Bauen an ein gemeinsames Haus Europas‘. Ich denke das ist eine wichtige Arbeit. Aber ehe die Fundamente gelegt werden, sollen Frauen und Männer mit einander sprechen wie dieses neue Haus in der Zukunft bewohnt werden soll, auch wie die Arbeit in diesem Haus verteilt werden soll.

Frauen wollen arbeiten an ein neues Europa. Sie sind auf allerhand Konferenzen schon angefangen, weil sie die Gefahr unterkennen insbesondere wegen ein ökonomisches Europa 1992.

In dieser Versammlung, wie wir hier zusammen sind als Mitglieder von soziale Bewegungen Europas wollen wir als holländische Frau und Glaubensbewegung, gerne mitmachen.

Wir denken aber dass vor allem das Gespräch geführt werden soll über die Machtsungleichkeit zwischen Männer und Frauen.

De relationele en emotionele kant van de 1990-maatregel (1990)

Sieth Delhaas

KVG — Limburg, Werkgroep Vrouw en relatie, 31 januari 1990

Inleiding

Als huiswerkopdracht vroeg ik u het u toegestuurde interview van mij met coördinatrice Leontine Bijleveld van het Breed Platform voor Ekonomische Zelfstandigheid aandachtig door te lezen.[68]
Ik hoop dat de discussie over dit onderwerp vandaag nog vruchtbaarder zal zijn.
Vraag:

- Heeft iemand van jullie een moeder gehad die in jullie jeugd een betaalde baan buitenshuis had, of meewerkte in het bedrijf van je vader of de familie?
- Heeft één van jullie een betaalde baan buitenshuis nu, of terwijl de kinderen klein waren?

Voordat we de relationele kant van de 1990-maatregel behandelen, kijken we eerst naar de emotionele kant.

Wat voelen we erbij?

Ik denk dat we eerlijk tegen elkaar kunnen zijn: de gedachte van een werkende vrouw is een aanslag op ons eigen beeld van ons eigen leven zoals we dat in onze eigen jeugd hebben geleefd en als vrouwen nu ook leven.
Hoe we ook overtuigd zijn van het feit dat het hoogstnoodzakelijk is dat vrouwen en meisjes vanaf nu economisch zelfstandig zijn, we kunnen niet ontkennen dat die gedachte ons emotioneel niet onberoerd laat.
Emotioneel waarom?
Laten we kijken naar vroeger: ons kind-zijn.
Moeder was thuis als we uit school kwamen. Gezellig, vertrouwd. Geborgenheid. Had je problemen op school, je kon even op adem komen. Zorg voor het eten tussen-de-middag. Veilig.
Een vader die de kost verdient, die wordt verzorgd, pakt de krant. Moe uit het werk. Hij kan bijtanken.
Verhaal van de bootwerkers.
Alles heeft orde en plek. Warmte en gezelligheid.
Levensweg van vrouw: jong meisje, onderwezen om goede vrouw te worden van man, later

[68] Zie Leontine-Bijleveld-Dé-1990-maatregel-bestaat-niet

goed haar kinderen voeden ('verheffing van vrouw', de kloostercongregaties).
Waarom verheffen? Om een gehoorzame, fatsoenlijke, welopgevoede volgende generatie te krijgen, die zich als volgzame burgers gedragen binnen een politiek systeem dat een bepaalde ideologie heeft.
De kerk ondersteunt deze gedachte (pastoors, die met dat doel vrouwencongregaties stichtten) en legitimeert de bestaande orde en rust met bijbelteksten.
Voorbeeld: verhaal van Ruth in kinderbijbel. God zegende haar, arm meisje, zij diende de God van Naomi, zorgde voor haar schoonmoeder, werkte hard voor haar schoonmoeder, daarvoor werd ze beloond met een kind.

Staat dat in de bijbel? Nee, die strekking staat in de kinderbijbel waaruit ik ben voorgelezen en die dateert uit de jaren dertig van deze eeuw.
En de vrouwen die niet trouwden? En de kloosterlingen die als vanzelfsprekend ongetrouwde vrouwen?
En wij zelf? Hoe is ons leven verlopen?
Wij hebben ons vaak aangepast aan de verwachtingen van gezin en maatschappij waaraan wij moesten voldoen.
Zien wij intussen wel een verschil met de generatie van onze moeders?
Het is niet een breuk van generatie op generatie. Er is wel een breuk in onze eigen levens.
Er zijn in onze tijd al veel meer vrouwen gescheiden, terwijl dit in de vorige generaties een zeldzaamheid was. Eén op de drie huwelijken worden nu al ontbonden en kijk naar de problemen binnen huwelijken van echtparen die — nog — wel bij elkaar zijn.
Kijk naar het gezagsverlies van de overheid, van de kerken, van de man.
De discussies over sexualiteit, de vrede in de wereld, de kernenergie en kernwapenproblematiek. Let op de totaal nieuwe religieuze bewegingen die in ons land de belangstelling trekken.
In het algemeen is er een omvangrijke beweging gaande van bewustwording naar mondigheid.

In het algemeen zou er veel meer aandacht moeten zijn voor de vaak slechte onderlinge verhouding tussen man en vrouw en hoe dat komt. We moeten veel meer oog krijgen voor wat er met vrouwen gebeurt die gescheiden zijn. Wat blijft er van hún waardevolle plaats als moeder — waar eerst zo hoog van opgegeven werd — over?
Steeds meer wordt duidelijk: hun economische afhankelijkheid van de staat. Ze heeft geen eigen middelen omdat ze haar werk moest opgeven toen ze ging trouwen. Of omdat er geen goede kinderopvang was. Of omdat de echtgenoot geen zorgtaken op zich wilde of kon nemen.
Hoe komen vrouwen aan geld om niet aan willekeur te worden overgeleverd?

Werkende vrouw

Als een vrouw alsnog werk zoekt vanuit haar ervaring van voor haar huwelijk, dan blijft het resultaat daarvan vaak lapwerk. Vaak moet ze kiezen uit de slechtste banen. Ze heeft weinig kans op een vaste baan vooral door de zorg voor haar kinderen. Ze kan geen pensioen opbouwen. In haar ouderdom staat haar opnieuw armoe te wachten door een schraal AWO-pensioen.

Relationele gevolgen:

- In het huwelijk is het voor vrouwen moeilijk onderhandelen aan de keukentafel, waar ze bepaald niet voor is opgeleid. De onderhandeling zal moeten gaan over de carrièreplannen van de man, de zorg voor de kinderen.
  Allicht leveren deze onderhandelingen problemen op met de eigen omgeving: haar echtgenoot, de familie, met de samenleving en voor vrouwen die banden hebben met een kerk, met Augustinus en Thomas van Aquino.
  Als het in deze discussies fout gaat, moeten er keuzes worden gemaakt. Die zijn zwaar.
  Intussen: in die bewustwordingsfase is er in elk geval een — groot — gevoel van zelfbewustzijn ontstaan, van zelfrespect ook.

Belangrijk voor ons nu, als *nieuw* argument: maatschappelijk bewuste vrouwen hebben een sterke voorbeeldfunctie voor de kinderen gekregen. Vooral voor de dochters, die door de 1990-maatregel opgevoed moeten worden met het bewustzijn dat ze haar eigen boterham moet verdienen. Geen bijstand in de toekomst bij een scheiding, geen weduwenpensioen bij het overlijden van haar partner.

Kijken naar het verleden: geschiedenis kennen van onze moeders en grootmoeders om daarvan te leren. Om te laten zien dat het niet altijd zo is geweest; de geneugten van de verzorgingsstaat die nu, in de jaren negentig hardhandig wordt afgebroken.

De verleiding is groot dat vrouwen die geen goede opleiding hebben gehad, ingezet gaan worden voor ‘slavenarbeid’ in een maatschappij die steeds meer gericht zal zijn op het belang van de economie.

Noten kraken (1990)

Sieth Delhaas

Werkgroep Vrouw, geloof en leven, Roermond, 20 september 1990

Inleiding

Vanavond gaat het in mijn verhaal over de noten van een notenbalk. De noten die samen een lied vormen — hopelijk — een koor zelfs, aan het einde van dit seizoen.
Ik denk, dat er — voor het zo ver is — eerst nog wat noten gekraakt moeten worden. Harde noten.
De betekenis van dit Nederlandse gezegde 'er moeten harde noten worden gekraakt', is:

- Er moeten belangrijke beslissingen worden genomen;
- Daar vielen harde woorden.

Ik wil mijn inleiding indelen naar deze twee betekenissen:

1. Harde woorden en
2. Belangrijke beslissingen.

Harde noten kraken

'Daar vallen harde woorden'. In het jaarthema 'tussen eigen-wijs en anders wijs' gaat het, lees ik in de nieuwsbrief, om 'het spanningsveld tussen jezelf en de ander, als je tenminste een bondgenootschap wilt aangaan.
En een oproep uit de Limburgse Vrouwensynode in april 1989:

- Vrouwen hebben vanuit hun opvoeding niet geleerd met elkaar op te trekken, maar elkaar als concurrenten te zien.
- Vriendschappen gaan maar tot op zekere hoogte.

Hoe worden vrouwen bondgenoten?
Hoe leren vrouwen met elkaar op te trekken?
Optrekken met elkaar niet tot aan een bepaald punt, bijvoorbeeld het punt waarin een ander - de partner, de kinderen of de baan of een bepaalde publieke opinie de grens aangeeft -, maar optrekken met elkaar tot daar waar het bondgenootschap gestalte krijgt.
Wat is een vriendinschap dat bondgenootschap wordt?

Die waarde kun je niet zomaar als eenmalig voorbeeld omschrijven. Het heeft te maken met de persoonlijke omstandigheden, de geschiedenis, de onderlinge verhouding, de situatie waarin je soms voor komt te staan. Misschien heeft het met nog wel meer dingen te maken.

Ik zal jullie vertellen wat ik zelf meemaakte vorige winter:
Ik moest voor een vergadering naar Amsterdam. Ik benutte die gelegenheid om een afspraak te maken met een vriendin. Ik zie haar zelden, zo'n twee keer per jaar, maar we hebben altijd veel belangrijke dingen met elkaar te bespreken. Over ons eigen leven, over de

vrouwenbeweging, en andere zaken waar we bij betrokken zijn.
Die ontmoeting was voor mij erg belangrijk op dat moment omdat ik behoefte had aan een goed gesprek.
Toen ik ‘s morgens om half negen met jas en al aan nog wat spullen bij elkaar zocht, ging de telefoon: ‘Met Hermien, in vind het vreselijk spijtig, maar Koos — haar man - , komt juist vanochtend terug na enkele dagen Spanje, Je begrijpt dat ik het niet leuk vind om hem alleen thuis te laten komen.’
Nee, dat snapte ik. Een volgende keer dan maar beter.
Ik voelde me belabberd op dat moment. Ik ben toch naar Amsterdam gegaan en heb in plaats van naar mijn vriendin, naar kunst gekeken,
Toch heeft die gebeurtenis me meer dwars gezeten dan ik gedacht had. Die heeft me aan het denken gezet:

- Over de grenzen aan onze vriendschap
- Over grenzen aan vrouwenvriendschappen.

Maanden later, toen ze een weekend bij me logeerde, heb ik de gebeurtenis aan de orde gesteld. Ik vond dat moeilijk, want

- Ik moest mezelf kwetsbaar opstellen: ik had jou nodig op dat moment:
- Haar het gevoel bezorgen, dat ze ontrouw was aan onze vriendschap.

De vraag is: wanneer gaat je partner, je kind, je baan voor op je vriendin?
Mag je zo’n vraag stellen aan elkaar?
Is het antwoord van wezenlijk belang voor de kwaliteit van je vriendschap?
Waarom ging de partner van mijn vriendin zo ‘vanzelfsprekend’ voor?
Waarom was het voor hem ‘niet leuk’ om alleen thuis te komen?
Waarom hield mijn vriendin er op dat moment geen rekening mee, dat het voor mij helemaal niet ‘leuk’ was om die afspraak mis te lopen?

Toen we erover spraken, wilde ze het eerst niet zomaar toegeven. Maar uiteindelijk kwamen we tot de slotsom dat zij eigenlijk als ‘vanzelfsprekend’ had gekozen voor de structuur — in dit geval het huwelijk -, waarin er bepaalde dingen van een vrouw verwacht worden. Thuis-zijn, je man leuk opvangen na een paar dagen buitenland voor zijn werk.
En mij — een losser verband — afkappen?
Onze vriendschap had een gevaarlijk punt bereikt.
Omdat ik er geen vrede mee had met mijn ongenoegen te blijven lopen, heb ik met haar deze noot gekraakt. Het was niet eens zo’n harde. Want we kennen elkaar te goed en zij zag de redelijkheid in van mijn vraag.
Zij ging met een opdracht naar huis: een noot kraken met haar echtgenoot. Met de vraag: waarom is het vanzelfsprekend, dat een vrouw thuis is na een paar dagen buitenland van hem?
Vindt hij dat zo?
Vindt zij alleen dat maar zo?
Doet zij het omdat het zo ‘hoort’?
Ik ben benieuwd hoe hard die noot wordt en of zij in de relatie met haar partner een grens kan verleggen.

Wat kosten vrouwenvriendschappen?
Grenzen verleggen in elk geval. Heel wat richtingen op, want een vrouw zit gevangen in

allerlei structuren en verbanden die ze zelf — meestal — niet heeft gekozen en waartoe **ze —** zou je bijna zeggen — vanwege haar vrouw-zijn is veroordeeld.
Tussen twee haakjes: we hebben het steeds gehad over een echtpaar-verbond, maar een lesbisch-verbond, een moeder-kind, een kind-ouder-verbond, kunnen even buitensluitend voor bondgenootschappen tussen vrouwen werken. Jullie hebt vast wel familieclaims, die geen rekening houden met vriendinnen: kinderen die denken dat ze vóór alles gaan,
Ik heb zo'n zoon: 'kan ik woensdag komen?' En ik: 'even in mijn agenda kijken'.
Hij: 'U moet altijd in uw agenda kijken.' Ja, hij kan er maar niet aan wennen.

Vuile was

Een structuur waar vrouwen vaak in gevangen zitten: de vuile was blijft altijd binnen.
Is dat zo? Ik had gedacht dat wij de laatste tien, vijftien jaar aardig geleerd hadden toch onze vuile was wat meer buiten te hangen.
Natuurlijk, velen van ons zijn daar nog niet aan toe. Die vertellen nog steeds dat haar kinderen de beste banen hebben, het uitstekend doen op school, dat hun relatie of huwelijk niets te wensen overlaat, dat het met het werk zo lekker gaat, enzo-voor-de-gek, enzo-voor-de-gek.

Velen van ons zijn bezig te leren de vuile was buiten te hangen. Niet uit sensatie-lust. Niet uit wraaklust. Vuile was buiten hangen betekent wel uit zelfbehoud, dat je met jezelf in discussie bent gegaan. Dat je als vrouw je eigen noot tenminste gekraakt hebt.
Als vrouwen beginnen de vuile was buiten te hangen, komt er een wezenlijke verandering op gang.
Dan worden grenzen verlegd.

Ik onderbreek het schrijven aan deze inleiding om een vriendin te bellen. Ik probeer haar al veertien dagen te bellen 's avonds. Ze woont in een ander deel van het land. Nu krijg ik haar aan de lijn.
Wat blijkt: 's avonds trekt ze de telefoon uit het stopcontact, Vandaag heeft de rechter uitspraak gedaan: over veertien dagen staat ze op straat. Na een relatie met een priester, die vier jaar geleden stuk liep, heeft hij haar via zijn hypotheekbank op straat laten zetten.
Waar moet ze naar toe? Om met haar zoon van 16 niet in een opvanghuis terecht te komen heeft ze ergens voor vier maanden een zomerhuisje kunnen huren van haar bijstandsuitkering. Let wel!
Intussen komt langzaam ook de rechtszaak op gang rondom de incest in haar jeugd: misbruikt door haar vader, haar zwager, haar broer.
Het kostte haar twee huwelijken en een Tv-film om er achter te komen op haar 45^{e}, wat haar vroeger was overkomen.
Ik vertel hoe machteloos ik me voel, hoe weinig ik voor haar kan doen in alles wat haar overkomt.
Ze zegt: als ik niet een paar vriendinnen had gehad zoals jij, die me onvoorwaardelijk geloofd hadden, dan had ik dit alles niet kunnen overleven.
Ze heeft haar vuile was aan de lijn tegenover ons gehangen. Daardoor kregen wij, haar vriendinnen, de kans om een bondgenootschap met haar aan te gaan. In te gaan tegen de leugens van het patriarchaat, wat de rechter zei.

Bondgenootschappen van vrouwen betekent: elkaar onvoorwaardelijk geloven, totdat het tegendeel is bewezen.

Vrouwen zijn eeuwenlang als concurrenten gezien, schrijft de Limburgse Vrouwensynode. Dat was het belang van mannen, van de heersende waarden en normen, het belang van onze samenleving te houden zoals die is.
Daarom werden vrouwen niet geloofd, daarom geloofden vrouwen elkaar niet.

Daarom zwegen vrouwen:

- Over hun verdriet
- Over hun mishandeling
- Over hun misbruikt-zijn
- Over hun schaamte

Grenzen verleggen

Grenzen verleggen betekent driemaal noten kraken:

- Met je zelf; je ervaringen confronteren met je eigen manier van leven;
- Vrouwen gaan elkaar geloven:
- Vrouwen gaan daarmee grenzen verleggen;
- Vrouwen gaan bondgenootschappen aan met elkaar.

Dat betekent dat er in de wereld om haar heen iets gaat gebeuren.
Dan komen we aan de tweede betekenis van noten kraken:

- Daar moeten belangrijke beslissingen genomen worden!

Als vrouwen elkaar gaan geloven komen ze tot verschrikkelijke ontdekkingen. Het zijn ontdekkingen van te leven in een *waanzinnige* wereld.
Vrouwen als concurrenten, als zwijgenden, als vriendinnen-tot-op-zekere-hoogte, vrouwen als degenen die de vuile was liever binnen houden, houden met elkaar die waanzinnige wereld in stand.
Ik zeg niet dat vrouwen die waanzinnige wereld gemaakt hebben zoals hij is.
Ik zeg wel: vrouwen houden, doordat ze niet echt-tot-het-bittere-einde vriendinnen van elkaar zijn, doordat ze de vuile was weigeren buiten te hangen, deze waanzinnige wereld in stand.

Een voorbeeld:
Vanochtend op de radio Ria Beckers. Gladio-affaire. Kamerdebat. Ze staat alleen.
Alle mannen — politieke gevolgen — dat moet zo![69]
Ze weigert te zwijgen. Ze wil de vuile was buiten hebben. Ze wil bondgenoten zijn met burgers die weigeren om monddood gemaakt te worden in een democratie.

Noten kraken betekent: daar moeten belangrijke beslissingen worden genomen.

[69] Zie: http://detielenaar.nl/politiek/koude-oorlog

Aletta Jacobs is daarvan een schitterend voorbeeld.[70]

Moet dat nu, met die belangrijke beslissingen naar buiten komen?
Er zijn talloze voorbeelden te noemen uit iedere tijd en waarin de 'voorzichtigen', vaak schijnbaar wijzen, die vraag stellen.
Ik bedoel: leggen wij ons neer bij vrouwen als concurrenten in een waanzinnige wereld?
Er is een keus in bondgenootschappen: het woord vriendinnen in actie te gebruiken als een werkwoord, als een aanzet om tot een menswaardige samenleving te komen.
Wat voor samenleving willen we eigenlijk?
Hebben we daar wel eens over nagedacht?

Ik laat in deze lezing één keer het woord seksisme vallen. De uitsluiting van de vrouw door een door mannen overheerste cultuur. Dat is niet zomaar iets.
Seksisme heeft rechtstreeks met geloven te maken.
Seksisme kun je ook opvatten als een geestelijke strijd tussen een door mannen overheerste cultuur en vrouwen; waarin vrouwen vechten om als vrouw deel te kunnen hebben aan het bondgenootschap van mensen met de Scheppende.
Vrouwen zijn in haar onderlinge concurrentie, in haar weigeren vriendin te zijn tot het uiterste, daardoor niet in staat mede-scheppende in deze wereld te zijn.

Ik eindig met de vraag: zijn vrouwen dan tot nu toe de zin van haar bestaan misgelopen?

[70] Zie: Aletta-Jacobs-door-den-ijdelen-waan

Moederschap en bevruchtingstechnieken (1990)

Sieth Delhaas

Abdij Heeswijk-Dinther, 26 april 1990

Notities

Moederschap:

biologisch: vermogen van vrouw om kinderen te krijgen,
sociaal: alles wat er vanuit de samenleving aan dat vermogen om kinderen te krijgen is toegevoegd, bijvoorbeeld bepaalde arbeid, zorg, gedrag, emoties, verplichtingen etc.

Hier nadruk op sociaal moederschap.

Historici zeggen: moederliefde is een kwestie van evolutie.
Anderen: het hangt samen met zaken als welvaart, overlevingskansen en modes.

Ook: hoe verder je teruggaat in de geschiedenis hoe minder liefde er te vinden is in gezinnen en hoe wreder de behandeling van kinderen.

Moederliefde zou mythe zijn (zie boek Badinter: *de mythe van de moederliefde*)

Ver verleden (oorsprong India?) stuit men op gezag van vader, status van vrouw is onmondigheid.
Pas met boodschap van Christus komt verandering door prediking van naastenliefde.

Bijvoorbeeld 13e eeuw: vaders in Frankrijk hebben nog het recht om kinderen te doden.

Middeleeuwen verliest vader terrein door rol van moeder en bemoeienis van de kerk en andere instituten o.a. onderwijs.

Status kind vóór boek Rousseau 1762 '*over de opvoeding'* kent geen specifieke levensfase.

Begin 18e eeuw komen allerlei moralisten die zich met kind gaan bemoeien, dus ook met moeder.

Voor die tijd werd kind als last gezien.

Leer van kerkvader Augustinus werkt eeuwen door; kind: symbool van de macht van het kwaad, belast met erfzonde.
'Wij zijn in onze jeugd als dieren zonder verstand, rede of oordeel. Het leven van een kind is als dat van een beest.
De mens moet zich van het kinderlijke bevrijden zoals hij zich van het kwaad bevrijdt.'

Literatuur: aanbeveling aan ouders om kinderen koel te bejegenen. Moeders in 18e eeuw hebben geen zin kinderen te verzorgen, vooral in de aristocratie. Zij zijn groot voorbeeld voor burgerij en lagere klassen.

1778 Lyon 180.000 inwoners, slechts voor 1000 van de 6000 kinderen die per jaar worden geboren, is er een gezonde min, de rest wordt ondergebracht bij ziekelijke en wegkwijnende minnen.

Gezin en industrialisatie:

Grote toeloop van platteland naar steden. Sterke groei bevolking door afname kindersterfte, lagere huwelijksleeftijd, grote vruchtbaarheid, lager sterftecijfer.

Ontstaan van grote problemen zoals: criminaliteit, alcoholisme, ziekten, zelfmoord etc.; deze moeten worden opgelost via gezin.

Grote druk op vrouwen door middel van beschavings- en zedelijkheidsoffensief. Verzet van Confessionelen (prot. en r.k.) en socialistische arbeidersbeweging tegen arbeid van gehuwde vrouw buitenshuis.
Goed voor vrouw: medisch® zorg, veiliger bevallingen en geboortebeperking.
Slecht voor vrouw: verarming van het leven, nu alleen nog opvoedster, huishoudster en consumenten.

Nederland heeft binnen Europa zeer hoge huwelijksvruchtbaarheid en meeste kinderen per huwelijk in W. Europa.
Weerstand tegen anticonceptie door christelijke sexuele moraal
Vanaf 1909 tot 1937 wetgeving tegen beroepsarbeid buitenshuis van gehuwde vrouwen.

~~~~~~~~~~~~~~

Voorbeeld discussie over (christelijke) sexuele moraal.

Jij bent die vrouw!

‘Het is ongelooflijk hoe sommige mensen je ter verantwoording roepen voor zaken die alleen mijzelf en ons aangaan’.

‘Weet je wat me vandaag is overkomen, Frans?’
‘Vertel eens, kind.’
‘Ja, daar gaat het nu juist over. Jan vroeg me vandaag ronduit hoe lang ik het nog dacht vol te houden om geen kind te willen. Ik gaf mijn gebruikelijke antwoord. En hij wilde er kennelijk een gesprek over beginnen. Ik zag toch geen kans om het af te kappen, maar hield me op de vlakte. Weet Je wat hij zei toen hij geen poot aan de grond kreeg?’
‘Nee, ik ben hartstikke benieuwd. Je weet ik bewonderd je strijdbaarheid.’
‘Hij begon of ik het wel voor mijn geloof kon verantwoorden. Ik zei: “hoe zo geloof?”
“Nou ja”, begon hij wat te stuntelen. “Je bent toch christelijk opgevoed en je weet toch dat het Gods bedoeling is dat vrouwen moeder worden?”
Ik dacht dat ik ontplofte. Dat zulke ideeën nog bestaan. ‘
‘Zal ik je eens wat vertellen? Die man ziet groen van jaloezie dat jij hem over twee jaar opvolgt als hij in de VUT gaat.
Hij weet dat jij een perfecte milieudeskundige bent en dat jouw mening ook buiten het bureau wordt gehoord en gewaardeerd. Trek je van die flauwe praat toch niets aan.
Dacht je dat ík er nooit op aangesproken werd dat jij geen kinderen wilt?’

‘Wat zeg je..? Ík geen kinderen wil. Wíj geen kinderen willen bedoel je!’
~~~~~~~~~~~~~~

‘Nou ja, wij dan. Dat is toch vanzelfsprekend.’
‘Nou, zo vanzelfsprekend is dat kennelijk niet, want ik word er ook via jou op aangesproken door anderen, dat ik geen kinderen wil. Of twijfel je soms aan onze beslissing. Zeg ‘ns eerlijk?’

‘Nee, ik twijfel niet, maar ik denk dat als ik met iemand! zou samenwonen die persé wél kinderen zou willen, het voor mij wat anders lag. Kinderen krijgen is tenslotte iets wat het eerst de vrouw aangaat..’

‘Nou, nu geloof ik toch dat we de discussie nog eens opnieuw moeten beginnen.. .’

Vragen voor de bespreking:

Hoe wordt de vrouw hier aangesproken, als ……..

Welke argumenten kun je als vrouw aanvoeren om geen kinderen te willen?

Waar zijn deze argumenten op gebaseerd?

Waarop berust de veronderstelling van je collega dat het gods bedoeling is dat je als vrouw moeder wordt?

Uitgaande van deze veronderstelling: zie je verschillen tussen vroeger en nu?

Wat is de rol van je partner in deze discussie?

~~~~~~~~~~~~~~~~

Jij bent die vrouw

‘Wat een geluk toch dat mijn gynaecoloog de moed erin houdt.
Hij zegt dat mijn onvruchtbaarheid met IVF zo goed als zeker moet kunnen worden opgeheven om zwanger te worden.
Ik durf het niet toe te geven, maar soms zou ik wanhopig worden zonder zijn vasthoudendheid.
Zou ik Marcel bellen dat het weer is mislukt?

Of wachten tot hij thuis komt vanavond?
Oh, het is voetballen vanavond.
Weinig tijd om erover te praten. Maar ja; wat moeten we er nog over zeggen?

Hoe lang ben ik nu bezig?
Eens kijken..., toen ik trouwde op m’n vijfentwintigste heeft het toch wel geduurd tot ik 28 was voordat we ons hebben laten onderzoeken. Beiden tegelijk.
Dat hadden we afgesproken. De dokter vond dat een beetje belachelijk. Vond het voldoende als ik me eerst maar liet onderzoeken. Maar wij hadden het zo afgesproken.
De kunstmatige inseminaties daarna hadden geen succes.
Eigenlijk word je elk Jaar onzekerder.

Ik was toch al 31 toen de IVF officieel kon in ons ziekenhuis.
Die eerste keer viel zwaar tegen: eerst die hormoonbehandeling, later de narcose voor de eicelpunctie en na de terugplaatsing van de bevruchte cel in de baarmoeder begint het
~~~~~~~~~~~~~~~~

afwachten. Na twee keer mislukken heb ik mijn baan opgezegd. Ik werd zo gespannen… Ik had mijn aandacht er niet meer bij op mijn werk.

Nu ben ik alweer vier jaar thuis.

Maar ik hou vol, want de gynaecoloog zegt, dat er grote kans is dat ik toch nog zwanger raak.

~~~~~~~~

Vragen voor de bespreking:

Welke argumenten heb je om toch een kind te willen?

Waar komen deze argumenten vandaan?

Hoe ver ga je als vrouw/man in je wens/eis een kind te willen?

Welke ideeën over moederschap kunnen in dit geval een rol spelen?
~~~~~~~~

Wat heeft de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch te maken met Maria de moeder van Jezus? (1989)

Sieth Delhaas

Broederschap O.L. Vrouw van Den Bosch, 18 november 1989

Inleiding

De bijeenkomst vandaag van de Broederschap staat in het teken van bezinning. In het boekje 'Wees gegroet', dat uw Broederschap in 1980 heeft uitgegeven, lees ik: 'In kritische bezinning komen zij geregeld bijeen, de leden van de Broederschap, als vertegenwoordigers van de samenleving, mannen, en sinds kort ook vrouwen, om te denken hóe tegemoet te komen aan de vele stille pelgrims, aan ons allen die houden van de Zoete Lieve Vrouw.'
De verering voor deze Zoete Lieve Vrouw ruimte en ook inhoud te geven, ziet u als uw opgave.

Bij de voorbereiding van deze dag kreeg ik een aantal vragen voorgelegd. Eén daarvan was:
-Hoe kan Maria mensen, dus ook ons, inspireren tot een meer evangelische houding?
De gedachte kwam toen bij me op: heeft Maria de mensen tot nu toe dan niet geïnspireerd tot een evangelische houding?
Of niet voldoende?
En: wat is een evangelische houding?

Voordat we gaan zoeken naar antwoorden op deze vragen, wil ik met u drie sporen natrekken:

- Het bijbelse en theologische spoor
- Het spoor van de restanten van of bloeiende godinnenverering in het verre en nabije verleden
- Het spoor van Onze Lieve Vrouw in Den Bosch.

De moeder van Jezus

Maria is de vrouw die aan het begin van het Nieuwe Testament de moeder wordt van Jezus. Deze Jezus wordt in dat Testament weergegeven als de Zoon van God. De God die wij in het Oude Testament hebben leren kennen als de g/God, die mensen wil verlossen, die opkomt voor onderdrukten en slaven, die het volk Israël gesteld heeft tot een voorbeeld voor alle andere volken.
Het is een God, die van mensen mede-scheppenden en bondgenoten wil maken in zijn plannen met mensen en zijn hele schepping.

Van die God is Jezus de Zoon. Jezus moet dat werk van God zelf aan mensen vertellen, uitleggen, voorleven en na-leven.
Van die Jezus, die ware mens, de mens die waarlijk geleefd heeft zoals God mensen heeft bedoeld, van die Jezus is Maria de moeder geworden.

Over wie Maria is geweest, weten wij maar heel weinig. Het beeld dat Lucas van haar geeft rondom het geboorteverhaal is dat van een joodse vrouw. Een joodse vrouw. Misschien is dat weleens een feit, dat wij, dat de Kerk — te vaak — heeft vergeten.
Zo hebben wij haar als christenen ons toegeëigend.
Wij zien Maria meestal vanuit de verering zoals wij die kennen. Maar als we vanuit het O.T. kijken, zien we een andere vrouw.
In het geboorteverhaal van Jezus zitten veel verwijzingen naar O.T.-verhalen.

Het bezoek van de engel aan Maria verwijst naar Hagar, de slavin en dienstmaagd van Abraham en Sara, die de woestijn in vlucht voor haar meesteres.

Daar noemt Hagar God, die haar een zoon belooft: Hij heeft mij zien staan.

Maria zegt in haar lofzang, in Lucas 1:
‘De Heer heeft omgezien naar zijn dienstmaagd.
Andere verwijzingen: de moeder van Samson, andere belangrijke man: Samuel.
Waar een belangrijke man wordt geboren en leider, wordt aangegeven met behulp van het verhaal over een wonderlijke geboorte.

Vrouwentheologie

Vadergodsdienst tegenover godinnencultuur. Daar godinnen baren. Hier wordt God de baas over de baarmoeder.
in verhaal over de strijd tussen Lea en Rachel, vrouwen van Jacob. God opent de baarmoeder van… en zij baarde.
Verzet tegen godinnen religies.

Elisabeth: gezegende onder de vrouwen. Strijdbare kreet.
Deborah en Judith.

Daarna gaat Maria een lofzang zingen.
Herinnert aan liederen die Deborah en Judith zingen, maar ook aan Mirjam, naamgenote van Maria, het is de Griekse vorm van de Hebreeuwse naam Mirjam.

In naam is Maria een verwijzing naar Mirjam, zingt een danklied aan God.

Hannah, moeder van Samuel, zingt de vreugde over de geboorte van haar zoon
‘Machtigen heeft hij van de troon gestoten en vernederden verhoogd.’
Daar wordt vooral de hoogmoed van mannen aan de kaak gesteld.

Maria: ‘de vernederden zullen verhoogd worden.’
Maria behoort tot de vernederden, tot hen die onderaan de maatschappelijke ladder staan en die uitgebuit worden door de machtigen.

Die verhoudingen zullen worden omgekeerd door de geboorte van Maria's zoon.
Heel revolutionair lied.

~~~~~~~~~~~~

Komt overeen met schepping van de wereld. Jeremia klaagt: en in tijden van dreigend gevaar bakten vrouwen van Jeruzalem koeken voor de koningin des hemels. Symbool: ster aan de hemel.
Godinnenverering: leeft ook voort in Jeruzalem, bruid van God. Ook relaties tussen God en Israël, in termen van huwelijk.
Profeten gebruiken beeldspraak huwelijk in negatieve zin: echtgenote die ontrouw is. Vooral Hosea.

Niet alles over gezegd, Wijsheid in Spreuken is ook een vrouwenfactor.

Nieuwe Testament; Paulus in Galaten: God doet zijn zoon geboren worden uit een vrouw.
Paulus: uitgewerkte symboliek terug als kerk een vrouwelijk wezen. Maar gebruikt nooit Maria als symbool van de kerk. Bij Paulus is Maria nog niet verbonden met de theologie van de kerk.
Verduidelijking: brieven van Paulus eerder ontstaan dan de evangeliën. Dus brieven oudste berichten over Jezus.
Boek Openbaringen: vrouw, gekroond met sterren, die in barensweeën is van de Messias. Dit brengt men in verband met Maria, maar daar is geen bewijs voor.
Eerder tijd van Johannes, rond eind 2e eeuw. Kerk die zwanger is en in barensnood van Messias die zal terugkomen.

Verhalen over Maria als moeder

Evangelisten

Mattheus

Maria nergens een aktieve persoon. Jozef wil weggaan, engel verschijnt aan Jozef. Jozef speelt de hoofdrol en krijgt opdrachten van de engel en handelt.

Lucas

Maria centrale figuur. De engel bezoekt haar, niet Jozef.
Ze wordt vooraf geraadpleegd en geeft haar instemming, neemt actief deel aan Gods menswording.
Ze bezoekt haar nicht Elisabeth, Nergens vraagt ze haar echtgenoot om toestemming, Ook: Maria overdenkt de betekenis van Jezus geboorte.
De voorspelling van Simeon in tempel gericht tot Maria.
Tempel verhaal: Maria die vermaant.

Lucas maakt een begin met traditie die Maria omvormt van een historische moeder tot een onafhankelijke figuur, die samen met God het behoud van de mensheid bewerkt (zie kerkgeschiedenis).
Ze gaat een zelfstandige theologische rol spelen, komt vooral tot uitdrukking in het Magnificat.
In die woorden groeit ze uit van een passieve vrouw naar
~~~~~~~~~~~~

een aktieve, die samenwerkt met God. Symbool van kerk.
Boek Handelingen ook door Lucas geschreven. In Hand. 1 vinden we haar op het Pinksterfeest tussen de apostelen.
Bron van Marialeer in Lucastraditie.

Bedenken als je een verhaal gaat lezen: wie heeft het geschreven.

Evangelist Mattheus was een Jood.
Evangelist Lucas niet, volgens de traditie zou hij afkomstig zijn uit Antiochië in Syrië en van heidense afkomst. Hij was een geleerd man en waarschijnlijk arts van beroep. Lucas is evenals Marcus een van de twee evangelisten die niet behoorden tot de kring van de twaalf apostelen. Hij was een vriend en metgezel van Paulus, die hij op zijn tweede en derde zendingsreis vergezelde.

Betekenis maagdelijke geboorte

Mannen uit wondergeboortes worden helden van Israël: Izaäk, Samuël, Simson — toch man biologische factor.
Hele theorie: Maria heel jong, voor menstruatie, maagdelijke geboorte (rabbijnen)
Kon toch Jozef een biologische rol hebben gespeeld.
Paar oud. Chr. Tradities die dit geloven.
Jozef terug in geboorteregister van Mattheus.
Zelfs: Hij is niet goed wijs (Marc 3: 21)
Jezus' verkondiging: negatief t.o.v. zijn familie. Zij die behouden willen worden, moeten bereid moeten zijn conflicten aan te gaan met ouders, broers, zuster en echtgenoot, hun familie te verlaten om zich bij de gemeenschap v.d. gelovigen te voegen.
'Gezegend de schoot die u gedragen heeft en de borsten die u hebben gezoogd.'

Jezus: 'Gezegend, die het woord Gods horen en bewaren' (Luk 11: 27, 28)
Synoptische evangeliën, Maria niet bij het kruis, niet bij de opstandingsverhalen. Wél de vrouwelijke discipel Maria Magdalena, Salomé en Maria de moeder van Jacobus de Jongere, die de openbaring van de opstanding meemaken.
Jezus moeder en broers schijnen ongelovigen tijdens zijn leven: Dus ook Lucas niet!
Later Paulus en Handelingen bij zijn dood of daarna gaan geloven (Hand.: Moeder, broers, apostelen en vrouwelijke discipelen aanwezig in de bovenkamer bij het Pinksterfeest).

Hier verdwijnt Maria uit de geschiedenis.

Johannes

2:1-11 Kana — Maria, bestraft Jezus. Bij het kruis met haar zuster en Maria van Magdala, steken Maria niet in de hoogte.
Maria niet bij opstanding, Maria van Magdala, intieme figuur met Jezus.

Pas in de kerktraditie krijgt Jezus een vrouw aan zijn zijde die hem begrijpt en trouw blijft, die speciaal met hem samenwerkt in het heilsdrama: Maria.
Eigenlijk wordt Maria van Magdala door de kerk vervangen door Maria de moeder.
Waarom?
Maria is een passend model voor de christelijke maagd en de christelijke moeder, Zie de legende van Anna en Joachim.
Beeld van Lucas wordt door de kerk uitgewerkt. Moederliefde is een veilige liefde. In een tijd

dat sexuele liefde in een negatief licht komt te staan.
Deze feiten moeten ons vraagtekens doen zetten bij de traditie van Maria, de moeder van Jezus, als de vrouw die ‘de kerk’ het best vertegenwoordigt.

Onze Zoete Lieve Vrouw

Nu bij het derde spoor beland: ‘Onze Zoete Lieve Vrouw’ van Den Bosch.
In 1380 is het Mariabeeld aan het vuur ontrukt. Maria als oud vuil. Ik lees in het al eerder genoemde boekje een lange lijst van wonderen en straffen die de Zoete Moeder in de loop van de eeuwen zijn toegedicht.
Van heinde en ver zijn er pelgrims gekomen om kleine en grote wensen voor de Zoete Moeder neer te leggen.
De oorsprong van de Ommegang, de wonderlijke genezing van de pest.
In de godsdienstoorlog van de zestiende eeuw, die de Nederlanden tientallen jaren teistert, wordt het geliefde beeld naar Antwerpen gebracht. Pas 220 jaar later komt het terug naar Den Bosch.
Maria is opnieuw in haar kapel een toeverlaat en steun in allerlei menselijke emoties.
En de Zoete Lieve Moeder staat er nog steeds. Ze blijft haar aantrekkingskracht voor tallozen houden, getuige het lied dat de pelgrims zingen op weg naar de stad.

Lieve Vrouwe, hoor gunstig
onze smekingen aan.
O, Gij kunt op dit feesttij
toch de bede niet versmaen
van de honderden kind'ren
uit de stad, U zo waard
die Gij, Moeder, vol eerbied
om Uw troon ziet geschaard.

Sla Uw ogen, o liefste
goedertierenste Vrouw
op Uw kind'ren, zij bleven
U o Moeder getrouw.
Het geloof hunner vaad'ren
hielden z'altoos in eer;
voor Uw wonderbeeld knielden
zij vertrouwvol temeer.

O Maria, o zoetste,
o beminn'lijkste Maagd,
o Gij Moeder, wie nimmer
tevergeefs wordt gevraagd.
Wees een schutsvrouw den Bisschop
die Uw kind'ren geleidt,
die talenten en krachten
aan Uw eer heeft gewijd.

O Maria, o Zoete
Lieve Vrouw dezer stad,
Gij waart altoos haar glorie
en haar dierbaarste schat.
Geef, dat z'immer beware
het aloude geloof,
ach gedoog niet, o Moeder,
dat men't ooit haar ontroov'.

Nu kom ik terug bij de vraag waarmee ik mijn inleiding begon:
Wat heeft de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch te maken met Maria de Moeder van Jezus?
Welk beeld vertegenwoordigt zij?
Wie zien de bezoekers en de pelgrims in haar?
Wie is zij voor onszelf?
Een legende?
Of is zij de vrouw van het strijdlied in de bijbel, die God smeekt dat Hij de verdrukten verhoogt?
Kan deze Zoete Moeder ons, de bezoekers inspireren tot een meer evangelische houding?

Ik wens u toe, dat u in de komende maanden en vooral in de Mariamaand vruchtbaar met deze vragen bezig mag zijn.

Feministische ethiek en voortplantingstechnieken (1989)

Sieth Delhaas

Abdij Heeswijk-Dinther, 30 november 1989

Aantekeningen gebaseerd op de doctoraalscriptie van Dorry De Beijer, algemeen moraaltheologe

De vraag staat centraal: in hoeverre kan een feministische visie op en beoordeling ven de nieuwe vormen van voortplantingstechnologie zich beroepen op keuzevrijheid inzake de voortplanting van vrouwen?
In de morele discussie sinds 1973 ontbrak lange tijd het aandeel van feministen. Was IVF geen feministisch issue?
Kan een vrouw zich nog wel beroepen op het individuele recht op keuzevrijheid om haar morele oordeel te funderen bij moderne techniek?
Waar komt feministisch recht op keuzevrijheid vandaan**?**

- Zelfbeschikking
- Autonomie
- Baas in eigen buik
- De vrouw beslist
- Wat is recht in dit verband?

Feministische ethiek: gerechtigheid voor vrouwen

Pas begin jaren tachtig discussie over feministische ethiek, voornamelijk Ver. Staten.
Weinig vergeleken met exegese, kerkgeschiedenis en dogmatiek.
Feministische ethica's: E. Humes Haney, B. Wildung Harrison, M. Farley, K. Cannon, C. Gudorf, Carter Heyward, B. Hilkert Andolson, Mary Hunt, C. Robb, R. Smith en M. Pellauer.

Ethiek vanuit ervaring van vrouwen zelf. Verschil dat zij zien tussen feministische ethiek en de zogenaamd traditionele ethiek beheerst door (celibataire) mannen is niet theoretisch maar praktisch: de inzet voor gerechtigheid voor vrouwen.

Ethische begrippen

Moraal: geheel van zeden en leefregels dat door een groep of individu aanvaard en nageleefd wordt;

Ethiek: systematische bezinning over het menselijk handelen en de door mensen geproduceerde instellingen onder het opzicht van hun goedheid en slechtheid; gemeenschappelijke vraag: wat is een goed, menswaardig leven?

Welke mensvisie heb je? Hangt af van geloofs- of levensbeschouwing.

Waarden en normen:
Niet morele waarden of goederen, menselijk leven is een goed, of lichamelijke integriteit of eigendom.
Aan bepaalde goederen kan een waarde worden toegekend, waarde: eerbied voor menselijk leven.
Deontologische en teleologische fundering van morele oordelen.
Teleologische vraag: wat zijn de gevolgen van diverse handelingsmogelijkheden, vaststellen en beoordelen.

Utilisme: grootst mogelijke geluk voor het grootst mogelijke aantal mensen.

Deontologisch: afgewogen oordeel op grond van a priori gegeven beginselen die nageleefd behoren te worden wat de gevolgen ook mogen zijn.

Gerechtigheid voor vrouwen

Feministische ethiek ook systematische reflectie op het menselijk handelen en door mensen geproduceerde handeling onder opzicht van goedheid en slechtheid en menswaardigheid en –onwaardigheid.

Feministische ethiek: alle handelen van mensen, praxis van gerechtigheid voor en door vrouwen:

a. Bevrijding uit seksisme;
b. Bevrijding uit rassen en klassentegenstelling en gedwongen heteroseksualiteit.

Cruciale vraag voor feministische ethica's: of menselijk handelen en de door mensen geproduceerde instellingen recht doen aan vrouwen en haar waardigheid als mensen.
Wat is goed leven voor vrouwen?

Spanning: bevrijdende praxis voor vrouwen en de universaliteit van gerechtigheid voor allen.
Het nieuwe daaraan is dat dit door vrouwen voor vrouwen wordt geclaimd.
Hoe verwerven feministische ethica's kennis?

- Uit ervaring van vrouwen.
- Sociale analyse
- Historische benadering
- Ethische bezinning
  - ad 1. Ervaring niet alleen van onderdrukking, vrouw ook subject van eigen handelen. Hebben tegen verdrukking in macht benut en manier van leven ontwikkeld;
    Ook verschillen tussen vrouwen erkennen. Nu grootste uitdaging.
  - ad 2. Wortels onderdrukking van vrouwen opsporen.
  - ad 3. Kritische geschiedschrijving geeft macht en hoop
  - ad 4. Ethische bezinning op verschillende handelingsmogelijkheden.

Alle handelen van vrouwen is niet bij voorbaat verantwoord en integer.
Ethische bezinning ten dienste aan feministische praxis.

- Zichtbaar maken van feitelijke belangen verborgen achter ideologieën of strategieën (argwaan);

- Verheldert en beoordeelt verschillende handelingsperspectieven en strategieën die voorhanden zijn

Wat is verhouding tussen middel en doel?

- Middelen moeten overeenstemmen met integer doel
- Alternatieven laten zien

Feministische waarden: uitgangspunten:

- Relationaliteit;
- Creativiteit;
- Lichamelijkheid.

Wortels feministische ethiek: strijdt van vrouwen voor een menswaardig bestaan.

- ad 1. Centraal uitgangspunt: alles wat bestaat bij gratie van relatie niet alleen mens is gemeenschapswezen, alles kan slechts bestaan omdat en voor zover er sprake is van relatie
- ad 2. Bevrijdend handelen neemt grote plaats in en bron van feministische ethiek daarom: creativiteit. Niet zomaar doen, macht van vanzelfsprekendheid. Het is doelbewust bezig gaan in een proces van scheppen en herscheppen. Alles gericht op menselijke bevrijding en kosmische vervulling.
- ad 3. Engels *embodiment* van iets of iemand, betekent 'belichaamd zijn'. Alles wat bestaat, bestaat als lichaam.
  f. e. spreekt over lichamelijkheid als Gods vleeswording in mensen. Zo deelnemen aan het goddelijke. Het is tussen ons en onder ons dat God is vlees geworden.

Er komt ruimte voor het geven van nieuwe betekenissen aan lichamelijkheid, gevoelens, sexualiteit en voortplanting.

- Geen instrumentele relatie tot ons lichaam/ lichaam als baarmoeder/ instrument om te verleiden;
- Ons lichaam is drager en grond ven ons bestaan en relaties met anderen en de wereld.

Wij handelen als vrouwen zelf vanuit onze lichamen en wij weigeren langer met ons te laten doen.

Deze feministische ethiek leidt tot integriteit van het lichaam in het algemeen, mag niet geschonden worden door anderen.

Feministische ethiek bevestigt bestaande ethiek van elk mens op lichamelijke integriteit. Nieuw hierin: dit recht wordt geclaimd op terrein van sexualiteit en voortplanting en in het bijzonder als vrijheidsrecht voor vrouwen als sociale groep, want vrouwen leven in een patriarchale maatschappij waar mannen macht uitoefenen over vrouwenlichamen. Betekent dus het maken van nieuwe regels en wetten.

Keuzevrijheid voor vrouwen

Keuzevrijheid voor vrouwen is centraal punt in de feministische ethiek Ook als vrouwen moreel onverantwoorde keuzes doen? Afweging van waarden en van het maken van een verantwoorde keuze is een moreel dilemma.

Eigenlijk feministisch pleidooi voor maatschappelijke erkenning van vrouwen als morele subjecten:

- Doen een beroep op meer deontologisch, relatief abstracte overwegingen van sociale rechtvaardigheid;
- We leven nog altijd in een patriarchale samenleving.

Pleidooi houden voor keuzevrijheid van vrouwen is tegelijkertijd om vrouwen toe te laten tot alle sociale bronnen van macht. Zo krijgt zij macht om morele keuzes te maken.

Feministische strijd voor keuzevrijheid is dus geen liberaal pleidooi voor gelijke rechten maar een radicaal pleidooi voor concrete herverdeling van de macht.

Keuzevrijheid: voortplanting en technologie.

Feministische ethiek: kritiek op moederschap als ware bestemming voor de vrouw. Een mogelijkheid, maar niet ‘de’.
Ideologie van het moederschap en natuurlijke voortplanting ondersteunen verlangen van mannen om macht over vrouw te krijgen en te behouden. Feministen willen zeggenschap over baarmoeder, maar is tegelijkertijd kern van machtsconflict tussen mannen en vrouwen: bevolkingspolitiek, omzetcijfers, religieuze macht etc.
Beginvraag is hoe vrouwen zeggenschap krijgen over haar vermogen tot voortplanting en daarop verantwoorde wijze mee omgaan.

Vrouwen hebben het recht om als volledig volwaardige morele personen keuzes te maken en zelf te bepalen of zij kinderen willen en zo ja, wanneer. De samenleving moet dit recht beschermen.
Deze zeggenschap is voorwaarde voor het maken van andere keuzes met betrekking tot de inrichting van haar leven.

Consequentie daarvan is dus ook recht op abortus.

Feministische ethica’s zeggen dus niet: keus voor abortus provocatus is een moreel goede daad.
Wel: het verrichten van abortus moet zoveel mogelijk voorkomen worden.
Echter voor meeste feministische ethica’s is de concrete situatie van de vrouw doorslaggevend.
Moeilijk dilemma voor vrouwen die voor deze keus staan.
Vrouw heeft eigen verantwoordelijkheid.

Feministische ethiek: niet de technieken zelf moeten vanuit een ethische zienswijze worden gewaardeerd, maar het doel dat met deze technieken wordt nagestreefd.
Misbruik moet bestreden worden, niet de voortplantingstechnieken zelf.
Samenleving heeft plicht om technieken beschikbaar te stellen om die voortplanting mogelijk te maken.

Gevaar: machtsverhouding mannen/vrouwen verschuift naar machtsverhouding ouder(s) /medische experts.

Andere feministische ethica's: keuzevrijheid vrouw okay, maar ook kijken naar het belang van het kind: lichamelijke en geestelijke gezondheid en goede sociale omgeving.
Niet alleen kijken naar dat ene kind, maar naar alle kinderen over de hele wereld. Daardoor gaat problematiek van moeder/ouders/kind naar overbevolking, honger en armoede in de wereld.

1. Feministische ethica's: voortplantingstechnieken moeten bijdragen aan gerechtigheid.
   1. Keuzevrijheid voor vrouwen
2. Fundamentele vraag voor mensengemeenschap is hoe wij ons zelf op menswaardige wijze kunnen voortplanten.

Vraag: wat is goed ouderschap in relatie tot alle kinderen over de hele wereld.
Daarmee wordt vraag gesteld naar herverdeling van goederen en diensten over hele wereld zoals wetenschap en technologie.
Voortplanting met welk doel?
Hoe moet voortplantingstechnologie dus ontwikkeld worden?

Een onderbroken gedachtenstroom (1989)

Sieth Delhaas

Oecumenische Werkplaats Haarlem, 14 maart 1989

Inleiding

Een cursus feministische theologie voor vrouwen. We bespreken de invloed die de kerkelijke moraal heeft op het zelfbeeld en het denken van vrouwen. Een religieuze vertelt hoe haar leven in het klooster met andere vrouwen haar tenslotte heeft bevestigd in haar positieve denken over zichzelf. Een andere vrouw, getrouwd, begrijpt wat ze hiermee wil zeggen: ‘Je bedoelt, dat je gedachtestroom niet wordt onderbroken door een man...’

Ik vind dat een adembenemende zin. Hij geeft haarscherp weer hoe intens de bewust geworden vrouw zich geïndoctrineerd weet door mannelijk denken en handelen.

Er gebeurt die week in een zelfde cursus met andere vrouwen nog iets. We sluiten de cursus van zes ochtenden af met een viering. We zullen allemaal iets meebrengen wat uitbeeldt of verwoordt wat wij tijdens deze bijeenkomsten hebben beleefd. Eén vrouw heeft niets bij zich. Als het haar beurt is vertelt ze: ‘Gisteren had ik een gedicht gemaakt om hier voor te lezen. Ik las het voor aan mijn man. Hij maakte er opmerkingen over die me diep raakten. Hij weet niet wat ik hier beleef. Ik ben zo boos geworden, dat ik mijn gedicht verscheurd heb en het in het vuur heb gegooid. We zijn niet leuk gaan slapen. Vanochtend hebben we afgesproken, dat we er over door zullen praten.’

Wie ben je zelf?

Hier gebeurde letterlijk wat die eerste vrouw onder woorden bracht: haar gedachtestroom werd door een man onderbroken.
Dit voorval is ook een symbolische weergave voor de onderbroken gedachtestroom van vrouwen in het algemeen en in de gehele achter ons liggende geschiedenis van het Christendom.

Voor die geschiedenis oriënteer ik mij op Jezus van Nazareth, de mens die om naleving vraagt. Hij immers heeft in zijn tijd vrouwen opnieuw het recht gegeven op eigen gedachten en een eigen leven. Dat recht was in hun cultuur en in hun voorgeschiedenis overwoekerd doordat de God van Israël door de godsdienstige leiders was versmald tot een mannelijke god. Vervolgens gingen deze mannen zich meer en meer vereenzelvigen met die mannelijke god in hun gedrag tegenover vrouwen.

Jezus, Jood en kind van zijn tijd maakt weer openingen naar gelijke beelden van God. Hij legt de nadruk op het leerlingschap van gelijken, vrouwen en mannen. De geschiedenis herhaalt zich. Opnieuw wordt de stem van de leermeester overwoekerd. Nu door kerkvaders, theologen en filosofen. Zij meten zich opnieuw het gezag aan van een mannelijke god. Zij bepalen wat vrouwen moeten doen, geloven en denken. Zij bepalen wie ze is en wie ze wel zal zijn. Een eeuwenlange rij ven mannen in hun verschijningvorm ven onder andere schrijvers, dichters, beeldende kunstenaars en politici hebben vrouwen en vrouwenlevens vorm en inhoud gegeven.

Een vrouw weet sinds mensenheugenis niet meer wie zij is en waartoe zij bestaat. Zij heeft slechts een vaag besef. Sommigen hebben helderheid gekregen: Clara van Assisi, Hadewijch, Teresa van Avila, Gertrudis van Hackeborn, Anna Maria van Schuurman.

Zij hebben met haar enkele, soms toch gecensureerde geschriften, moeten opboksen tegen een nooit aflatende stroom van vernietigende uitspraken over vrouwen.

Wat de kerkvaders hebben gespuid over vrouwen is opzienbarend, maar het is nuttig ook te zoeken naar meer recente uitspraken. Zij geven de sfeer weer waarin onze moeders en opvoedsters, onze leermeesters en misschien wij zelf wel zijn opgegroeid. Uitspraken, die het beeld van vrouwen en haar zelfbeeld bepalen.

Een vrouw bracht een boek mee naar de cursus dat zij ooit van haar grootvader had geërfd. Gevoelig geworden door haar bezig zijn met feministische theologie was ze er nu in gaan lezen. Het boek heette *De vrouw in de Bijbel* en was geschreven door C.E. van Koetsveld, hofprediker van Koningin-Regentes Emma, dat hij in 1891 opdroeg aan zijn werkgeefster.
In zijn 'woord vooraf' schrijft hij: 'Hoe is nu naar den Bijbel het ideaal der vrouw? Deze vraag boezemde mij te meer belang in, nu tegenwoordig de zogenaamde 'emancipatie der vrouw' weder aan de orde is.'

Over Eva meldt de hofprediker: 'In plaats van een hulpe tegenover de man is zij een verleide geworden en terstond een verleidster. Dat is de geschiedenis die zich telkens herhaalt, alle eeuwen door.'
Als de schrijver verhaalt over 'vreemde vrouwen op Israëls troon' dan citeert hij een gesprek met zijn neef 'die door zijn betrekking aan het hoofd der politie, veel met het laagste en verdorvenste der maatschappij in aanraking kwam. Ik vroeg hem met wie hij de meeste moeite had, met de mannen of met de vrouwen; en zijn antwoord was:

> *"Wij hebben met drie mannen te doen tegen eene vrouw; maar die eene is zo slecht als drie mannen samen' en Van Koetsveld vervolgt zijn preek: 'Maar zeker is het — en ook ons onderzoek op het gebied der Bijbelsche geschiedenis bevestigt dit: —, dat de boosheid en verdorvenheid eener vrouw verre, in menig opzicht verder dan die van de man gaan kan.'*

Het is duidelijk : dit boek moet 340 pagina's lang getuigen tegen het recht van de vrouw om over zichzelf te mogen beschikken met gebruikmaking van de bijbelverhalen, want in zijn 'woord ten afscheid' schrijft Koetsveld:
'Mocht slechts mijn doel bereikt zijn, om een dam op te werpen tegen de ontvrouwelijking van het zwakkere geslacht, maar dat sterker is dan het onze, wanneer de Geest van God en van Christus in haar woont.'

Bevrijdingsinstrument

Feministische theologie is voor mij en voor talloze andere vrouwen een instrument geworden om ons te bevrijden van het gevoel door mannen besmeurd te zijn: een eeuwenlange vrouwenverkrachting.
Aan de hand van zes thema's waar omheen ik een cursus heb gemaakt over dit onderwerp wil ik iets over mijn bezig zijn met feministische theologie (f.t.) vertellen.

F.t. komt voort uit ervaringen van onrecht. Als voorbeeld gebruik ik graag wat Elisabeth Cady Stanton overkwam in de vorige eeuw in de VS van Amerika in haar strijd tegen de slavernij. Zij was een blanke, geleerde vrouw, ondanks het feit dat zij vanwege haar geslacht niet tot de universiteit werd toegelaten. Met andere vrouwen keerde zij zich tegen de slavernij van zwarte mensen. Op nationale en internationale bijeenkomsten werd haar echter keer op keer het woord ontzegd met het argument, dat zij door God als vrouw aan de man onderworpen was vanwege de zonde van Eva.
In de beweging voor vrouwenrechten die uit deze ergernis ontstond legde Stanton niet alleen de nadruk op de gelijke rechten voor de vrouw, maar ook op de verantwoordelijkheid die vrouwen voor de samenleving hebben.
Zij raakte er meer en meer van overtuigd, dat zolang vrouwen zelf ook blijven geloven dat de man door God als heerser over de vrouw is aangesteld, zij nooit aan deze vorm van slavernij zou ontkomen. Bovendien meende Stanton, dat er ook nooit enige vordering op het gebied van de theologie gemaakt kan worden zolang dit oude bijgeloof in stand wordt gehouden.

Zij schreef in 1895 met een groep geleerde vrouwen de *Vrouwenbijbel*. Het is een commentaar op alle verhalen in de bijbel waar vrouwen in voorkomen of waar vrouwen op een opvallende manier afwezig zijn. Het boek is door een belangrijke krant uit die tijd uitgeroepen tot het meest humoristische boek van 1895.

Via de beweging voor gelijke burgerrechten ontstaat in de jaren zestig van onze eeuw in de V.S. de feministische theologie. In 1975 komt deze bevrijdingstheologie naar Nederland. Er zijn verschillende wegen aan te wijzen waarlangs zij is binnen gekomen, maar alles balt zich samen rondom de vergadering van de Wereldraad van Kerken, die het punt 'vrouw en geloof' op zijn agenda had gezet en het Jaar van de Vrouw zoals 1975 door de Verenigde Naties ten doop is gehouden.

Feminisme en f.t. zijn onverbrekelijk met elkaar verbonden. Eén van de kenmerken van feminisme is solidariteit met andere onderdrukte groepen. Dus niet: opkomen voor de rechten van de vrouw alleen. Als vrouwen zich inzetten voor maatschappelijke problemen zoals vrede, milieuvervuiling, anti-militairisme of racisme, dan ontdekken zij steeds weer hoe nauw hun eigen problemen met die van andere onderdrukten zijn vervlochten.

Feminisme' is een kritiek van vrouwen op de samenleving zoals die door de eeuwen heen door mannelijk denken en handelen is gevormd.

Gelovige vrouwen stellen vanuit hun feministische bewustwording vragen aan de traditionele theologie die mede verantwoordelijk is voor een samenleving waarin wij nu leven.

Feministische theologie heeft als uitgangspunten onder meer:

1. zij is een beweging, een weg en geen doel. Voor dit 'isme' geldt niet de verstarring, die in het algemeen voor ideologieën geldt;
2. zij is een bevrijdingstheologie. Omdat vrouwen het onderdrukt-zijn aan eigen lijf ondervinden en omdat ze de laagste plaats innemen in het netwerk van onderdrukten, hebben zij ook de bevrijding van anderen op het oog die door een op uitbuiting gericht sociaaleconomisch systeem tot slaven zijn gemaakt en gekoloniseerd;
3. zij gaat uit van de ervaring, dat wil niet zeggen, dat feministische theologie zich baseert op het gevoel van vrouwen.
   Het is de ervaring in het eigen leven, die getoetst en verwerkt wordt in de ontmoeting met anderen en die de realiteit in het geloofsleven brengt;
4. zij is voluit oecumenisch. Vanuit de gemeenschappelijke ervaring van vrouwen dat zij zich binnen het christendom genegeerd en geminacht weten, hebben vrouwen elkaar binnen de feministische theologie gevonden en leren kennen. Daarnaast ontstaat er een steeds sterker besef en inzicht dat vrouwen in het verleden geen deel hebben gehad aan de schisma's en geloofsruzies die zich binnen de geschiedenis van de kerken hebben voltrokken. Te meer nu vrouwen bij de bestudering van die geschiedenis ontdekken, dat de oorzaak van die twisten en scheuringen vaak niets met geloof maar alles met macht en politiek te maken hebben.

Ik eindig dit gedeelte met een uitspraak van twee belangrijke feministische theologes.
Catharina Halkes: 'lk beschouw feminisme en feministische theologie als volstrekt noodzakelijke cultuurkritiek'
Dorothee Sölle: 'Vrouwen willen niet de helft van de koek, maar een andere koek.'

Godsbeelden

Het mannelijk godsbeeld is een machtsmiddel gebleken van mannen tegen vrouwen. Dat machtsmiddel heeft in ontelbare vrouwenlevens vernietiging aangericht. Die vernietiging is eeuwenlang met behulp van bijbelse termen en zedenpreken binnenskamers gehouden. Vooral in de jaren tachtig is door de vrouwenbeweging en het vrouwenpastoraat vanuit de feministische theologie de seksuele, lichamelijke en geestelijke mishandeling van vrouwen aan het licht gekomen, die te wijten is aan de ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen, die samenhangt met het mannelijk godsbeeld.
De schade van dat godsbeeld is niet voor elke vrouw gelijk.

Er zijn vrouwen die zeggen zelf geen last te hebben gehad van dat godsbeeld. Dat geldt vooral voor vrouwen die een aardige niet autoritaire vader of helemaal geen man in de buurt hadden in hun jeugd die het beeld van God kon misvormen.
Katholieke vrouwen zeggen soms, dat ze de mannelijke God konden ontlopen door Maria aan te spreken.

Zelf ben ik evenmin geplaagd door het mannelijke van God.

Ook ik had een vrouwvriendelijke vader die volop zorgde in ons grote gezin. Wel ben ik de eerste twintig jaar van mijn leven belast geweest met een godsbeeld dat me voortdurend met mijn neus drukte op mijn zondigheid en mijn niet-in-staat-zijn-tot-enig-goed.
Door het wegtrekken uit een absoluut gereformeerde wereld naar een roomse Limburgse stad aan het eind van de vijftiger jaren, kon ik me langzamerhand ontdoen van dat verstarde beeld.

Later heb ik vanuit mijn feministische bewustwording ingezien hoe die leer van 'niet in staat zijn tot iets goeds en geneigd zijn tot het kwaad' een mens de blik ontneemt op de wereld om zich heen omdat zij nooit klaar komen met het eigen zielenheil. Het is de ervaring, die Cady Stanton al onder woorden bracht, dat vrouwen door de overheersing door een mannelijk godsbeeld met de daaraan gekoppelde leer van de verderfelijke mens, geen oog kunnen krijgen voor de verantwoordelijkheid die ook vrouwen hebben voor de wereld waarin zij leven.

Doordat mannen zich als gezaghebbers-namens-god hebben gesteld tussen de vrouw en haar Schepper heeft de vrouw het besef verloren, dat zij beeld van God is. En met het verlies van dat besef is haar ook de opdracht ontnomen bondgenote van God te zijn in Zijn/Haar schepping.

Bewust geworden vrouwen gaan nu op zoek naar nieuwe godsbeelden. Zij zoeken naar nieuwe namen voor God. Of moet het Godin zijn? Wie zal het zeggen? Wie zal dat veroordelen als God eeuwenlang gestaan heeft voor een man? Godin zeggen helpt in elk geval het aan gruzelementen geslagen beeld van vrouwen stukje voor stukje bijeen te rapen en zelf mens te worden.

De bijbel

De gedachtestroom van vrouwen is er niet in terug te vinden. Eeuwenlang is de bijbel als onwrikbaar en onveranderlijk godswoord (niet één jota of tittel, Matt. 5:10) door de kerkleiding aan gelovigen voorgehouden. Onder die noemer is de bijbel gebruikt om de macht van de man-die-het-weten-kan over de vrouw eeuwenlang rechtsgeldigheid te geven. Langzamerhand echter is het goddelijk gezag van de bijbel afgekalfd. Het is opmerkelijk dat juist de onderlinge strijd van theologen en kerken daar de oorzaak van is. Langzamerhand is de bijbelse boodschap bevrijd vanuit een onterecht gezag.

Uit de kritiek van Karl Marx (1818-1883) op de uitleg van de bijbel is tenslotte de bevrijdingstheologie ontstaan. Van daar uit ontwikkelden armen, zwarten, gekoloniseerden, homoseksuelen en vrouwen hun eigen theologie. Zij nemen op hun specifieke manier deel aan het geestelijk groeiproces, aan de ontwikkeling van een godsdienst die in een ver verleden begon. Met hun eigen levenservaringen in het licht van de oude verhalen en de geschiedenissen van talloze andere vrouwen uit heden en verleden, nemen vrouwen deel aan het grote verhaal dat God met mensen wil maken.

Ervaringen ven onrecht zijn de basis van feministische theologie. Eind van de jaren zeventig had ik zo'n ervaring met de bijbel als middelpunt. Ik werd gevraagd om 'preek te lezen'

omdat de predikanten met vakantie en de preeklezende broeders niet beschikbaar waren. Hoewel ik er voor terugschrok wilde ik het doen in mijn enthousiasme over feministische theologie waarover ik net was begonnen te lezen. Ik raadpleegde een ervaren vrouw, Sinie Strikwerda, die ik toen alleen van naam kende. Ze kende mijn journalistieke activiteiten en spoorde me aan zelf een preek te maken en noemde het toen nog spaarzaam voorhanden feministische materiaal.

Met behulp van 'Vrijheid, gelijkheid en zusterschap' van Elisabeth Moltmann heb ik mijn preek gemaakt.
Het proces dat het maken van een preek is, heeft me ingeleid in de geheimen van het zo intensief bezig zijn met een bijbeltekst. Het gaf me een geweldige vreugde. Ik wilde mijn enthousiasme in die twee kerkdiensten overdragen aan de gemeente.
Kil waren de reacties. Hoewel er volgens de gealarmeerde predikanten, die ik mijn preek achteraf ter inzage had gegeven, geen inbreuk was gemaakt op de 'rechte leer', vielen gemeenteleden en kerkeraadsleden over het feit, dat ik zelf de preek had gemaakt. Ik wist toen nog niet dat in de Gereformeerde Kerk een leek slechts de preek van een godgeleerde mag voorlezen.

Was dit de ware reden voor de beroering? Ik vermoed van niet. Iedereen wist dat twee vaste preeklezers, leraren van een Mavo-met-de-bijbel zelf hun preken maakten.
Een vrouw op de preekstoel met zo'n ongehoord verhaal moet te bedreigend zijn geweest.

Deze ervaring heeft mij voor het eerst en voorgoed met de neus gedrukt op de achtergestelde positie van de vrouw in de kerk. Voordien had ik vanaf mijn veertiende jaar volop en met overtuiging meegedaan in allerlei kerkelijke en later buitenkerkelijke aktiviteiten op het gebied van vrede, ontwikkelingswerk, mensenrechten en racisme.
Met seksisme werd ik nu hardhandig geconfronteerd. Toen pas onderkende ik hoe structureel de onderdrukking van vrouwen is en hoe blind ik was geweest om dit niet te herkennen. Ik was mijn eigen weg gegaan en had altijd gedacht dat vrouwenonderdrukking op mij niet van toepassing was.

Ik moest er tweeënveertig jaar voor worden om achter het tegendeel te komen.
Na die zomer ging ik theologie studeren. Dat was mijn antwoord op het voorval. Vanaf die tijd is mijn oude wereld langzamerhand afgebroken. Door mijzelf, maar vooral door die studie. Het ontdekken hoe de bijbel is ontstaan en hoe deze gelezen wil worden was enerzijds bedreigend maar tegelijkertijd bevrijdend. Er opende zich een wereld waarin ik toen nog bijna alleen mijn weg moest zien te vinden en waarover niet te praten viel in mijn eigen kring. Feministische theologie, de weekenden op *Kerk en Wereld* in Driebergen met vrouwen die net als ik op zoektocht waren, later de colleges bij Professor Halkes in Nijmegen, hebben me tussen al die afbraak door geholpen om niet spoorloos te raken.

Maar zekerheid zal er nooit meer zijn.

Scheppingsverhalen

Eva heeft Adam in het paradijs verleid en door haar is de hele schepping bedorven. Men zou dus kunnen stellen dat het gigantische milieubederf dat twintig jaar na de verschijning van het *Rapport van Rome* eindelijk serieus onder ogen wordt gezien, als oorzaak heeft de verleidingsmanoeuvre van Eva in het scheppingsverhaal.

Behalve die verleidingsscène is er ook de onenigheid tussen theologen of Genesis 1 of 2 als maatstaf geldt voor de machtsverhouding tussen mannen en vrouwen. Door de bijbel van kaft tot kaft als Gods woord op te vatten en doordat de man zich het recht van priester en theoloog had toegeëigend werd het rib-verhaal het bewijs voor de theorie dat vrouwen onderdanig en gehoorzaam dienen te zijn aan de man.

De antwoorden op de vraag: wat heeft het scheppingsverhaal met jouw leven gedaan, die ik vaak in mijn cursussen aan vrouwen stel, zijn veelzeggend. Heel wat vrouwen zouden een andere invulling aan hun leven hebben gegeven als ze door hun opvoeding en godsdienst niet doordrongen waren van de zekerheid dat moederschap en de zorg voor de man of andere hulpbehoevenden haar leven moest bepalen.

Intens verdriet en spijt zijn vaak het resultaat van de ontdekking dat door de heerszucht en betweterigheid van mannen, vrouwen hun leven hebben geleefd zonder ooit een eigen keus te hebben mogen maken. De emoties die dit inzicht bij vrouwen oproepen kunnen fel en furieus zijn. Toch verbaas ik me er steeds weer over dat vrouwen ondanks dit inzicht doorgaan, redden wat er te redden valt en de moed niet opgeven. Integendeel door deze nieuwe 'waarheden' pas goed de kracht in zichzelf ontdekken om opnieuw te beginnen.

Vrouwen vinden scheppingsverhalen in hun eigen levens, het begin van een eigen bestaan. De levensverhalen die vrouwen met elkaar uitwisselen versterken het gevoel dat deze verhalen van vrouwen iets openbaren van een tot nog toe ongehoorde gedachtestroom en een tot nu toe onbekend gebleven deel van een God, die met mensen mee trekt door de geschiedenis.

Kerkelijke moraal

Nauwelijks vier jaar nadat de Wereldraad van Kerken 'vrouw en geloof' in zijn vergadering aan de orde had gesteld en het Jaar van de Vrouw in 1975 voorbij was, moesten vrouwen constateren dat er binnen de plaatselijke kerken nauwelijks enige goodwill voor feministische theologie te vinden was. Tijdens de evaluatie van een cursusweekend op Kerk en Wereld over feministische theologie spraken sommige vrouwen hun zorg uit over het verschijnsel, dat het feminisme steeds vaker de schuld kreeg ven echtscheidingen en andere conflicten binnen familie en andere verbanden.

Dat steeds duidelijker de verslechtering van allerlei relaties zichtbaar werd onderkenden wij, maar dat het feminisme daarvan de oorzaak zou zijn wezen wij af. De ware oorzaak van slechte relaties tussen partners en bij voorbeeld ouders en kinderen wortelen in de eeuwenlange onderdrukking van de vrouw. Doordat het feminisme die onrechtvaardigheid ging benoemen en vrouwen de verantwoordelijkheid voor haar bestaan konden- en wilden opeisen en anderen dit niet accepteerden konden veel ongelijkwaardige verbintenissen niet langer voortbestaan.

Tegelijkertijd werd duidelijk hoe afwijzend de kerk zich altijd had opgesteld tegenover sexualiteit en tegelijkertijd de zedenmeesteres had gespeeld. Een opstelling, die ondanks de sexuele revolutie van de jaren zeventig ook gehandhaafd wordt door de cultuur waarin wij leven. Sexualiteit en lichamelijkheid worden laag gewaardeerd.

Feministische theologie echter spreekt niet alleen over de plaats van de vrouw tussen andere mensen, in de gemeente of in de samenleving, maar evengoed over sexualiteit en lichamelijkheid

Naar aanleiding van het gesprek op Kerk en Wereld is in opdracht van de Raad van Kerken in Nederland in 1981 'Blikopener' geschreven, waarin vrouwen zich uitspreken over huwelijk, relaties en pastoraat. Het was vooral bestemd voor pastores, ambtsdragers en ieder die te maken heeft met problemen ven vrouwen binnen relaties. De doelgroep (heef 'Blikopener' heeft echter de doelgroep niet bereikt: voorgangers en priesters. De inhoud zou te schokkend zijn. Vrouwen zelf hebben er hun voordeel meegedaan

Sindsdien is er een brede stroom van misnoegen op gang gekomen om wat vrouwen te verduren hebben en de rol die de kerkelijke moraal daarin speelt en die geen enkele bijbelse fundering blijkt te hebben.

De gehoorzaamheid aan de man, die de kerk heeft gepreekt vanuit het scheppingsverhaal, blijkt in veel gevallen tot sexueel misbruik, incest en mishandeling te hebben geleid.

Mannelijke leiders van kerken kunnen er nog maar slecht toe komen hun oren te laten hangen naar de verhalen van vrouwen en hun vragen om de noodzakelijke financiën te verstrekken en voorwaarden te scheppen om een toereikend pastoraat van en voor vrouwen op te zetten. Eén van die leiders motiveerde zijn uitvlucht met het argument: 'Er zijn nog zoveel aardige vrouwen in de kerk.'

Twee voorbeelden hoe vrouwen hun weg hebben moeten zoeken in de onmogelijk gemaakte combinatie van geloof en sexualiteit

'In hoeverre de keus wel of geen kinderen met je geloof te maken heeft? Ik heb dit vroeger wel gedacht maar nooit durven zeggen. Je moest eigenlijk kinderen krijgen als je geloofde, hoe je dat dan regelde moest je zelf maar uitzoeken, Ik dacht wel stilletjes bij mezelf: al komen de kinderen van God, ikzelf beslis hoeveel en wanneer.
We waren al in 1950 lid van de NVSH, dat was ook zondig'.

'Sexualiteit was door het niet mogen van de kerk, eigenlijk iets zondigs. In het huwelijk zou het dan plotseling iets heiligs zijn. Deze indoctrinatie ben ik nooit te boven gekomen (Delhaas, Sieth, *Blikopener,* pag. 22 en 27)

Vieren

Valt er voor vrouwen iets te vieren met een godsbeeld, een bijbel, een geschiedenis- traditie en een moraal die zo negatief voor vrouwen is?
Ja, maar steeds minder in de kerk binnen de oude structuren.
Juist terug van een reis over oecumene en romaanse spiritualiteit in het Franse Bourgondië ben ik me er eens te meer van bewust dat vrouwen nauwelijks iets te vieren hadden en hebben in de kerk.

Kerkgebouwen, de ideeën achter de bouw, de architectuur, de uitvoering ervan ze zijn door mannenhoofden, -harten en -handen gevormd. Het kneden en vormen van het geloof heeft in de voorbije eeuwen daar plaats gevonden. De gelovigen in die gebouwen, meest vrouwen,

werden doorsijpeld met liturgieën geschreven en uitgespeld door mannen.
Terwijl ik ronddwaalde door al die kerken realiseerde ik me, dat er ondanks een enkele geknielde non en de vele onze-lieve-vrouwen in steen — in de protestantse kerken is de vrouw zelfs in die gedaante afwezig — geen officiële stem of klank, geen officieel woord of gebed van vrouwen ooit geklonken heeft tussen deze muren, eeuwen lang.

In onze dagen breekt dit vrouwen én de kerk op. Vrouwen zijn zich met behulp van feministische theologie bewust geworden van het niet aanwezig zijn van vrouwenlevens en -ervaringen in leer en liturgie. Hooguit de moeder-maagd-figuur of de boetvaardige zondares zijn als oriëntatiepunt voorhanden. Maar ook die zijn konterfeitsels van mannelijke ideeën en vormgeving en dus vervreemdend voor vrouwen.

Vrouwenkerk is intussen een begrip geworden in kringen waar feministische theologie zich baan breekt. In de Verenigde Staten zijn al twee grote nationale vergaderingen gehouden van 'vrouwenkerk' waar duizenden vrouwen bijeen waren. Zij zoeken met elkaar naar nieuwe vormen van gemeenschap, weg uit en voorbij de patriarchale kerken.

In Nederland is 'vrouwenkerk' vooral ter sprake gekomen op de eerste Oecumenische Vrouwensynode in Driebergen in 1937.

De aanbevelingen aan de traditionele kerken die daar zijn geformuleerd brengen al datgene onder woorden waarin vrouwen zich niet thuis voelen en weten in de kerken waartoe zij nog wel of niet meer behoren.

Vrouwenkerk krijgt intussen ook in ons land gestalte. Niet door de oprichting van een aparte nieuwe kerk. Wel doordat vrouwen op allerlei plekken en bij diverse gelegenheden vormen vinden van vieren van wet voor hen belangrijk is in het dagelijks bestaan.

Ook heeft vieren van vrouwen vaak te maken met uiting geven en samen delen van ervaringen van pijn en vernedering.
De vraag hoe vrouwen de banden van racisme, armoede, klassentegenstellingen en seksisme kunnen doorbreken is een onderdeel dat voortdurend aanwezig is in de liturgie van vrouwen. Dorothee Sölle heeft eens gezegd: 'De kerk van Christus heeft allereerst de taak te spreken over wat er werkelijk economisch, politiek en militair-politiek in onze wereld gebeurt en moet dat in het geweten van de mensen verankeren.' Omdat vrouwen meestal slachtoffer zijn van datgene wat Sölle opsomt lijken vrouwen in onze tijd de aangewezenen om spreekbuis van Christus te zijn.

Feministisch liturgische vieringen zijn een noodzaak geworden voor die vrouwen die geëngageerd bezig zijn in politiek en samenleving. Vrouwen hebben behoefte aan een religieuze voedingsbodem en vinden die in gesprekken, bijeenkomsten, protesten of cursussen, die uitlopen op vieringen, die de bronnen zijn van moed tot taai verzet en volhouden in het leven van alle dag.

Vieren kan vrouwen helpen hun echtscheiding, verkrachting, mishandeling te verwerken. Gevoelens van schaamte en schuld te overwinnen.
Vieren kan vrouwen helpen bij het naar buiten treden uit de anonimiteit van het dood gezwegen zijn.
Vieren is voor vrouwen een allesomvattende vorm om op zoek te gaan naar datgene waarvan ze door een eeuwenlange onderbreking van haar gedachtestroom is vervreemd: haar God/in, zichzelf en de zin van haar bestaan.

Gedenkstenen(1989)

Vrouwen vieren

Sieth Delhaas

Werkgroep SIFRA, St. Annakerk Den Bosch, 13 juni 1989

Onlangs heeft een vriendin van mij het huis, waar ze al een aantal jaren in woonde gekocht. De eigenaar bood het onverwachts te koop aan en ze wist: als ik het nu niet probeer te kopen dan moet ik er uit omdat de huur te hoog wordt. Het was voor haar belangrijk om daar te blijven wonen omdat er aan dat huis allerlei herinneringen zijn verbonden waardoor ze dat huis nu nog niet zo gemakkelijk kon verlaten.

Een ander argument om niet te willen verhuizen was dat ze er zich van bewust was door haar werk met vrouwen, dat juist vrouwen als ze alleen staan of komen te staan in het leven, stappen terug doen of moeten doen, meestal om financiële redenen, en haar huis moeten verlaten.

Een ander argument was de wetenschap, dat vrouwen in deze wereld zo'n 60 tot 70% van al het werk verrichten maar nog geen tiende deel bezitten van al het materiële bezit in deze wereld.

Mijn vriendin heeft maandenlang met banken en gemeente strijd moeten voeren om haar huis in bezit te krijgen. Ze merkte, dat ze als oudere vrouw, die geen vaste baan had omdat ze al zo'n dertig jaar voor man- en kinderen had gezorgd alles tegen had. Door de financiële hulp van een vriendin kon haar plan toch doorgaan.

Om dit te vieren riep ze haar vriendinnen bij elkaar die wisten van haar strijd, om deze vreugde te vieren. En één van die vriendinnen bracht een kleine struik mee. En halverwege het vieren vroeg haar vriendin iedereen mee naar de tuin te komen en een kring te vormen. Ze vertelde in het kort waarom zij het zo belangrijk vond dat deze vrouw haar plan had uitgevoerd, dat dat ook van betekenis was voor andere vrouwen en dat wilde ze symboliseren door het samen planten van die nog kleine struik, die uit zal moeten groeien tot zijn ware grootte.

Bij dat samenzijn, dat zo maar opkwam als een idee van één van die vrouwen gen waaraan we allemaal spontaan meededen, moest ik onmiddellijk denken aan het verhaal van Jezus over de vrouw en de verloren penning (Lucas 15: 3 en 9). Ook het begrip wonen heeft in de bijbel een bijzondere betekenis. Het land waar God het volk Israël zal doen wonen wordt met beloften omschreven.

Zo kreeg een op het oog alledaagse gebeurtenis van een huis kopen meerdere betekenissen zonder dat het met zoveel woorden werd uitgesproken: solidariteit met andere vrouwen,

onderlinge verbondenheid, iets uitdragen, zingeving, bewustwording, ruimte voor vrouwen, religiositeit.

Bij dit verhaal zijn allerlei vragen te stellen. Wat, bijvoorbeeld, heeft dit nu met ‘vrouwen vieren’ te maken? Want met ‘vieren’ denk je toch aan de kerk, aan de liturgie-, aan de eucharistie, aan avondmaal, aan bijzondere gebeurtenissen in je leven, die je viert in de kerk zoals doop, huwelijk, rouw.

Vrouwen, zo blijkt steeds vaker de laatste jaren, hebben steeds meer behoefte iets te vieren op een andere manier dan ze tot nu toe gewoon waren in de kerk. Ze krijgen steeds meer de behoefte iets te vieren op een manier waarin ze ook hun eigen leven herkennen. Dat verlangen is ontstaan omdat door allerlei ontwikkelingen van de laatste tientallen jaren vrouwen zich er steeds meer van bewust geworden zijn, dat zij op geen enkele manier vertegenwoordigd zijn in de kerk.

Misschien denkt u nu: ze overdrijft. Maar laten we zelf eens kijken naar de kerkdiensten, de vieringen, die wij zondags of bij andere gelegenheden bijwonen. Jawel, er staat tegenwoordig best af en toe een vrouw voorin de kerk, die iets voorleest of iets zegt wat ze zelf heeft bedacht.

Waar is de vrouw te zien?

Maar laten we eens kijken naar de buitenkant. Het kerkgebouw.

Wie hebben dat gebouwd? Welke ideeën voor de architectuur zaten er achter? Wie hebben de financiën geregeld? Wie heeft de plaats bepaald? De indeling van de ruimte en de vorm? En als het gebouw er dan eenmaal staat en de gelovigen komen samen met welke theologie worden we dan tegemoet getreden? Wie hebben die theologie gemaakt? Wie hebben de gebeden samengesteld. Of de liederen?

Welke en wiens gedachten zitten daarachter. De boodschappen die uitgezonden worden uit al die woorden hebben betekenis. Doen ze een beroep op vrouwen om zich stil te houden of doen ze een beroep op vrouwen om zich te manifesteren in deze wereld als verantwoordelijke mensen?

Heel wat vrouwen hebben op al deze vragen voor zichzelf al antwoord gegeven en weten: wij willen een ander soort vieringen. Maar wat willen ze dan? Moet Je de kerk dan uitstappen en maar ergens anders bij elkaar komen. En met wie? Zomaar met een willekeurig stel vrouwen bij elkaar? Die traditie van eeuwen bestaat toch ook niet voor’ niets. Die heeft toch ook zijn waarde.

Liturgie

Vrouwen die op een andere manier willen vieren zijn er zich in de allereerste plaats van bewust dat ze samen bezig willen zijn, samen willen werken aan een andere wereld. En eigenlijk ook willen werken aan een andere kerk. Vaak lukt dat werken aan een andere kerk niet als je op de plek blijft zitten waar je al jaren zit. Soms kom je als vrouw tot de ontdekking dat je daarnaast met andere vrouwen nog iets anders moet doen, bijvoorbeeld ‘samen vieren’ om het op die plek binnen de kerk vol te kunnen houden omdat de weerstanden zo groot zijn en je zelf soms adem te kort komt. Soms kom je als vrouw tot de ontdekking, dat je eigen grens is bereikt, dat je niet langer kunt of wilt vechten tegen die

weerstanden in de kerk of tegen de voortdurende ontkenning van je mensenrecht, dat je die kerk wel moet verlaten. Echter, je religieuze leven is daarmee niet afgesloten. Je blijft - misschien wel juist meer -, verlangen naar vieren, samenkomsten met anderen om uitdrukking te geven aan wat je ten diepste bezig houdt in dit leven.

Maar hoe moet je vieren? vrouwen zijn altijd uit het voorgestoelte van de kerk gehouden. Meestal hebben zij als consumenten in de banken gezeten en weten in het algemeen weinig af van liturgie. Hoe een dienst in elkaar zit en waarom zij is zoals zij is. In de ene kerk is de liturgie sober in de andere rijk en gevarieerd, maar er is liturgie. Wat is liturgie?

Het woord liturgie stamt uit het Grieks. Het was het woord voor de dienst, die rijke burgers in de Griekse oudheid op hun kosten ten behoeve van de gemeenschap lieten verrichten (leitourgia). Bijvoorbeeld een zwembad laten aanleggen of een museum bouwen en inrichten. Toen de Hebreeuwse geschriften van de Joden werden vertaald in het Grieks voor de Joden in de verstrooiing werd het woord voor eredienst vertaald met 'leitourgia' en nog weer later werd dit het woord voor de christelijke eredienst. Het is dus een woord dat geleend is uit de wereldse taal en een heel wijd begrip voor dienen en diensten omvat.

We zijn hier vanavond niet bij elkaar om de geschiedenis van de christelijke liturgie na te gaan. De joodse en christelijke liturgie zijn met elkaar verbonden. De eerste christenen waren immers Joden en gingen gewoon naar de Joodse tempel en synagoge, waar als liturgie de joodse geschriften werden gebruikt zoals we die in het Eerste Testament vinden. Later hebben in de christelijke gemeenten waarschijnlijk ook de boeken uit het Tweede Testament op die manier gediend. Wie wel eens met liturgie is bezig geweest heeft vast wel ontdekt, dat je liturgie moet oefenen. Dat je het moet doen en dat je al doende meer plezier erin krijgt. Dat je creatiever wordt, maar ook dat je er nooit tevreden mee bent.

Nu zakt ons vrouwen toch de moed in de schoenen. Want wat voor ervaring hebben wij nu met liturgie? We moeten nog helemaal beginnen. En krijgen we kans in de toekomst om te oefenen?

Liturgie is trouw werk en het is artistiek werk voor gewone mensen. Voor liturgie is fantasie nodig en geduld. Maar zullen de kerkgangers, die wij meestal in onze zondagse kerkdiensten moeten trotseren als vrouwen eens vooraan in de kerk dienst doen en als ze met iets anders dan het gebruikelijke komen, zullen die kerkgangers geduld met ons hebben?

Waar moeten we beginnen met zoeken naar woorden en beelden?

Want dat willen vrouwen toch: onze eigen woorden, onze eigen beelden, onze eigen symbolen en betekenissen inbrengen in een dienst. Eigen: omdat we nooit mochten, omdat we in de eerste plaats als vrouw werden/worden gezien en niet gewoon als mens, als gelovige binnen de gemeenschap.

Waarom gaan we naar de kerk? En wat is het nut van een kerkdienst? Misschien heeft u zich die vraag nog nooit gesteld omdat het eigenlijk een vanzelfsprekendheid is om te gaan. Wellicht hebben jongeren aan u die vraag gesteld en kon u er niet echt een antwoord op geven.

Ik denk, dat de vraag naar het nut ervan niet op gaat. Iemand die een prachtig boekje heeft geschreven over liturgie heeft eens opgemerkt:

Liturgie is hetzelfde als iemand van de trein halen, die best zelf haar koffer kan dragen. Of: kaarsen aansteken bij een gezellig etentje, terwijl je ook de lamp boven de tafel kunt aansteken.

U begrijpt het al: liturgie is geen nuttige bezigheid. Laten we eens kijken naar het bijbelverhaal waarin de vrouw Jezus zalft vlak voor zijn sterven en kostbare, geurende olie over zijn hoofd uitgiet. De praktische en materieel ingestelde Judas komt met de opmerking: die olie had beter besteed kunnen worden. Onze liturgie heeft te maken met diezelfde geurige olie.

Het is een kostbare verspilling. De andere discipelen beamen de opmerking van Judas in dat verhaal.

Wij kunnen ons afvragen: staan deze discipelen model voor de gelovigen in de zondagse eredienst? Denken wij ook zo over liturgie. Is het kostbare verspilling? Zijn onze diensten daarom meestal zo onaantrekkelijk, zo saai, zo weinig aansluitend bij wat wij meemaken in ons dagelijks leven. Dat kan saai zijn, maar als je midden in het leven staat en met je gen wijd open kijkt naar wat er gaande is en wat jouw plaats als vrouw daar in is dan is het leven niet saai en zal de liturgie ook niet saai behoeven te zijn.

Geuren onze diensten naar feestelijkheid zoals de zalfolie?

Jezus zelf geeft betekenis aan de eredienst van de vrouw. Hij zegt tegen zijn discipelen, dat dit gebaar van deze vrouw wezenlijk is voor zijn weg door de diepte van de dood. De vrouw geeft een teken van eerbetoon: ik weet wie u bent.

Jezus geeft door zijn woorden over haar daad en zijn verwijzing naar zijn komende begrafenis betekenis aan haar daad.

Liturgie doe je niet omdat je er beter van wordt, maar het is een manier om het spoor zichtbaar te maken dat God met ons door de wereld trekt en dan is vieren, gedenken, het woord horen, de lofzang zingen, water, brood en wijn onmisbaar.

Alleen zo is er telkens weer verbinding met het ‘dwarse, nergens in te passen woord van God’.

Wie dat eenmaal door heeft en er door gegrepen wordt kan niet anders dan zich oefenen in dit vieren. Vroeger werd er ook gesproken over een godsdienstoefening.

Vandaaruit — en dat is voor ons als vrouwen zonder ervaring belangrijk om vast te houden — vandaaruit, uit die oefening kan er van alles gebeuren en gezegd worden in en over het leven van alle dag. Het is natuurlijk de vraag of de maatschappij daar op zit te wachten. Het is ook de vraag of de kerk erop zitten wachten, dat wij als vrouwen iets vertellen over ons leven van alle dag. Want wat wij in onze tijd hebben te vertellen zijn meestal kritische verhalen, die veel onvrede behelzen over de wereld zoals die is.

Als we kijken naar de joden dan vieren zij op Pesach, hun Paasfeest hun bevrijdingsverhaal, de uittocht uit Egypte. Christenen voegen later de opstanding van Jezus toe aan die viering. Zij geven er een andere of dubbele betekenis aan.

Zo worden in de joodse erediensten vaste verhalen gelezen bij bepaalde gebeurtenissen. Het boek Ruth op het Pinksterfeest, de Klaagliederen bij het vasten of de herdenking van de verwoesting van de tempel en het boek Prediker bij het Loofhuttenfeest.

Het Hooglied wordt sinds de Middeleeuwen in de synagogen gelezen op de achtste dag van Pasen. In dit boek, dat men binnen Israël wel ziet als lied van Jahweh's liefde voor zijn volk zou de toepassing van het paaswonder verbeeld worden. Waarom nu juist op de achtste dag na Pasen? Waarschijnlijk omdat in maart juist veel huwelijken werden gesloten voordat het drukke seizoen van de meestal nog agrarische bevolking begon. In Syrië schijnt dit nu nog zo te zijn.

Het meest centrale liturgische begrip in de bijbel is dus het gedenken.

Als het volk Israël de Jordaan oversteekt sleept het gedenkstenen aan. Die stenen kom je overal tegen. Jacob en Abraham plaatsen stenen op hun tochten die ze tijdens hun leven maken. Die stenen kunnen van gedenkstenen ook stenen des aanstoots worden.

Jozua zegt bijvoorbeeld in Jozua 4: 6. 'Opdat dit een teken onder u zal zijn'. Als jullie kinderen je later vragen dan moeten jullie daarover vertellen. Die gedenkstenen, of stenen des aanstoots worden ook gebruikt als offerstenen, alweer om te gedenken.

Dat leert een ander bijbelverhaal. Als Jacob vlucht voor zijn broer Ezau dan richt hij een gedenksteen op als hij bij Pniël door God getroost wordt in een droom. En als hij jaren later terugkeert naar zijn land dan gebruikt hij diezelfde steen als een offersteen om zijn dankbaarheid te betuigen aan God voor zijn terugkeer.

Ik haal daar een voorbeeld bij aan uit onze eigen hedendaagse geschiedenis. Toen het Christendom in de negende eeuw in Tsjechoslowakije kwam viel er een eerste martelaar, een hertog Wenceslas.

Naar hem werd een plein genoemd in Praag. Op dat plein stak de student Jan Palach zich in 1969 in brand als protest tegen de Russische invasie tijdens de Praagse Lente. En in 1989 in januari van dit jaar legde de Tsjechische schrijver Havel een bos bloemen op die plek. Hij werd gearresteerd en tot negen maanden veroordeeld. Dat was liturgie. Die plaats van de eerste martelaar was door de eeuwen heen een gedenkplaats geworden. Een teken. En zonder dat er iets gezegd behoefde te worden begreep iedereen die zijn/haar geschiedenis kende de betekenis.

Dat is wel voorwaarde. De geschiedenis kennen.

Daarmee kom ik op de kern van mijn verhaal. Wat vieren wij in onze kerken? Het joodse volk vierde zijn eigen geschiedenis. Wij lezen de geschiedenis van Jezus.
Maar voegen wij daar ook onze eigen 'dwarse' verhalen aan toe? Politiek mag meestal niet in de kerk. Een verhaal van opstand van een groep of persoon wordt meest geweerd om de rust niet te verstoren. Maar hebben wij juist daarmee niet de ziel, de betekenis uit de liturgie genomen? Is onze liturgie niet verworden tot een vormenspel uit traditie die voor ons persoonlijk leven van geen enkele betekenis meer is?

Liturgie kan dan ook een cultus worden om de cultus. Afgodendienst. Die erediensten gaan dan niet meer om de geschiedenis die God met zijn volk, met ons wil gaan door de geschiedenis, maar het gaat dan om de eredienst, de cultus zelf. Dan is het zelfverheerlijking geworden.

Misschien hebben vrouwen vandaag juist de opdracht opnieuw de verbinding te leggen naar de functie van de liturgie: gedenken. En moeten zij nu met grote voortvarendheid de eigen geschiedenis inbrengen in de erediensten. Dat zal in de gewone kerkdiensten niet zo makkelijk lukken. Misschien hier en daar. Er zijn tekenen van hoop. Maar intussen moeten we zelf beginnen.

Ik wil daar een paar voorbeelden ven geven:

In het boek 'Vrouwenkerk' van de feministisch theologe Rosemary Ruether wordt een scheidingsritueel beschreven tussen een vrouw en een man en enkele vriendinnen daaromheen. Het is een ritueel dat allerlei gevoelens oproept. Maar juist die gevoelens vragen om nadenken. Om een standpuntbepaling, om het accepteren van een eigen verantwoordelijkheid, ook voor de omstanders. Wat gebeurt er vaak in onze kerken? Echtscheiding is veroordeeld.

Het resultaat is vaak, dat de gescheidenen alleen worden gelaten en/of veroordeeld. En de kerk ontkent daarmee de realiteit van het leven. De kerk vervreemdt zich van deze tijd en vervreemdt van de mensen, terwijl zij juist gemeenschap moet zijn. Vrouwen pakken hier nu opnieuw de draad op om godsdienst en het leven van alle dag met al zijn ups en downs weer met elkaar te verbinden. En als dat niet binnen de kerk kan dan maar er buiten. Want wat is kerk-zijn? Alweer een nieuwe vraag voor ons om te beantwoorden!

Na een lang en moeizaam ziekbed neemt de familie zelf de verzorging van degene die overleden is in handen. In ons geïndustrialiseerde tijdperk hebben verzekeringsmaatschappijen en begrafenisondernemingen de dood gecommercialiseerd. Zij nemen alles uit handen van de naastbestaanden. Daarmee wordt een kunstmatige grens getrokken tussen leven en dood. De dode is als het ware de verbinding met het voortgaande bestaan, de onzichtbare wereld die parallel loopt met de onze. Moeten wij die uit handen laten nemen? En zijn alleen zogenaamde godgewijden in staat om de woorden te spreken die thuis horen in dagen van verdriet en rouw? Vrouwen bereidden de kruiden om Jezus te zalven na zijn dood en bij zijn begrafenis en ze kwamen tot de ontdekking bij dat ritueel, dat hij was opgestaan!

Vrouwen die in onze cultuur met name omgaan met het voedsel zouden een nieuwe ethiek kunnen aandragen in respect voor het voedsel. In onze consumptiemaatschappij is verspilling en gerichtheid op de smaakpapillen het hoogste geworden waar de commercie alleen wel bij vaart. Of het lichaam en de geest er door gebouwd worden, zodat zij de eisen van ons

menselijk bestaan tegemoet kunnen treden, lijkt helemaal op de achtergrond geraakt. De liturgie van de voeding kan een nieuw religieus besef brengen waarin de kwaliteit van het voedsel, gegroeid in wisselwerking met aarde, zon en licht de verbinding legt tussen mensen onderling en de scheppende Kracht die dit alles verbindt.

Vieringen van vrouwen — en dat gebeurt vooral in de beweging die sinds enkele jaren in Amerika gaande is en die Vrouwenkerk genoemd wordt — geven ook vaak uitingen aan vernedering en pijn en het samen delen daarvan. Vieren kan vrouwen ook helpen hun verkrachting, mishandeling of angst te verwerken. Gevoelens van schaamte en schuld te overwinnen. Vieren kan vrouwen ook helpen bij het naar buiten treden uit de anonimiteit van dood gezwegen of niet gewenst zijn.

In de vrouwenvredesbeweging, zijn er al heel wat voorbeelden aanwezig van liturgie in het openbaar waar het gebruik van enkele woorden, een symbool of ritueel de kracht van vrouwen en het beroep wat zij doen op wezenlijke bestaanselementen als vrede en gerechtigheid weergeven. De beelden, die wij onlangs op de televisie konden zien van vredesactivisten bij Wackersdorf in een menselijke keten om de kernenergie centrale in het Duitse Bayern, roept herinneringen op aan het bijbelverhaal van de muren van Jericho. De volharding van de actievoerders deed de muren van de Duitse Bondsdag wankelen en Wackersdorf wordt niet afgebouwd.

Zulke acties, denk maar eens aan de vrouwen in Greenham Common of in Woensdrecht, vragen kracht en creativiteit. Het is een liturgie van de doorbreking van oude structuren. En we moeten ook niet denken, dat ze ons in dank worden afgenomen. Als we kijken naar de voorbeelden die ik zojuist genoemd heb gaan die liturgieën regelrecht in tegen bestaande machten van commercie, politiek, militarisme en patriarchaat.

Maar wat vrouwen willen in hun vieren is toch juist het duidelijk maken van een verlangen naar een menswaardig en zinvol bestaan voor iedereen ook in de toekomst. Als ik spreek over de toekomst keer ik nog even terug naar het verhaal van Jozua bij de overtocht van de Jordaan van het volk Israël. Als u het na wilt lezen, het staat in Jozua 4. Daar vindt als het ware een vraag en antwoordspel plaats. Jozua zegt: als uw kinderen u zullen vragen waarom liggen die stenen hier, dan kunt u antwoorden en dit hele verhaal van intocht vertellen.

Zulke gedenkstenen, ook onze gedenkstenen waarmee wij onze eigen levensgeschiedenis markeren, zijn dus een manier om de geschiedenis door te geven. Als wij dat niet doen gaat de geschiedenis niet door. Ik bedoel de geschiedenis van bevrijding. Dan raakt de mensheid vast in zijn eigen geschiedenis.

De geschiedenis door geven kan gebeuren in de zin van een herinnering aan Gods trouw, maar ook als een waarschuwing.

Gedenken wordt vergeten als we de woorden van ons geloven niet meer uitspreken.

In het joodse Paasverhaal gebeurt dat. Dat wordt als het ware een spel op gevoerd. Het jongste kind moet vragen: waarom vieren we dit vanavond? En de vader vertelt het verhaal

van de uittocht, jongeren moeten leren geloven. En ik haal het verhaal van de jongeren er nu maar even bij omdat ik weet dat heel veel vrouwen er zorg over hebben, dat hun kinderen niet meer naar de kerk gaan. Gek is dat natuurlijk niet. Ik bedoel, dat er wel eens zorg over hebben, of voortdurend. Maar het is ook niet gek, dat jongeren geen zin meer hebben om naar do kerk te gaan. Wij hebben er zelf toch ook de grootste moeite mee? Maar de boodschap van bevrijding en gerechtigheid moet wel doorgegeven worden. Wij kunnen dat niet aan de kerk overlaten. Dat moeten we voor een groot deel zelf doen. Maak van uw eigen verhaal maar een gedenkteken en een steen des aanstoots.

Ik heb me van het begin af in mijn leefgemeenschap de gewoonte eigen gemaakt om op kerstochtend de kinderen een kopje thee met iets lekkers en een kaarsje erbij op bed te brengen. Dat werd een traditie: kerstochtend en we wensten elkaar: Zalig kerstfeest. Later toen ze ouder werden hadden ze geen zin meer om naar de kerk te gaan. Ze bleven in bed liggen. Voor hen werd elke dag dat ze geen verplichtingen hadden dezelfde. Ik lichtte met mijn kaarsje die ene dag eruit: kerstfeest. Ik denk, dat dat kaarsje vaak een steen des aanstoots is geweest. Woorden kon ik toen niet meer aan hen kwijt, maar dat lichtje wel.

Wij moeten zelf bedenken hoe we ons leven vorm geven. We moeten onze eigen vier-momenten creëren als we onze weg door de woestijn, die het leven vaak of altijd voor sommige mensen, is vol willen houden.

Vieren is een oproep tot gedenken. En gedenken wordt vergeten als het spel van vraag en antwoord niet meer wordt gespeeld.

En als dat spel niet meer wordt gespeeld — en in onze tijd lijkt dat angstig dichtbij gekomen — dan is alle moeite en strijd door de eeuwen heen om de boodschap van de bevrijdende God door te geven, voor niets geweest.

Woorden zijn belangrijk daarin.

Ik denk dat wij er niet komen met alleen maar het voorbeeld geven. Wij moeten ook uitspreken wat je beleeft aan je geloof.

Misschien moeten we zo leven, dat er vragen aan ons gesteld worden zodat we de gelegenheid krijgen om ons verhaal te vertellen. Vrouwen nemen het woord.

Als wij leven om te gedenken dan heeft dat gevolgen!

- Het verandert onze levenshouding;
- Het bevestigt ons vertrouwen in de God van de geschiedenis;
- Het is een getuigenis tegen de machten die het voor het zeggen hebben in deze wereld en ingaan tegen bevrijding van mens.

Gedenken is een liturgisch gebeuren, zoals de moeders van het Plaza del Mayo in Argentinië hebben bewezen. Als God mensen gedenkt in de bijbel dan lees je ook steeds dat er iets gebeurt.

Dan wordt er geschiedenis gemaakt.

Wij zouden ons als vrouwen vandaag kunnen afvragen: in hoeverre hebben wij zelf met woorden en daden aan het gedenken deel gekregen? Of deel genomen? Hebben wij liturgie gemaakt?

In hoeverre hebben wij als vrouwen in het verleden of in onze eigen levensgeschiedenis met God geschiedenis gemaakt?

En als we dit alles overwegen, en er zijn meer vragen dan antwoorden nog, dan moeten wij niet alleen maar denken aan onze verantwoordelijkheid naar de kerken, onze eigen parochie of de gemeente, dan geldt die verantwoordelijkheid evengoed of misschien wel in de eerste plaats onszelf en al die mensen die allang de kerken verlaten hebben om welke reden dan ook.

Ik wil eindigen met een zegen uit een vrouwenliturgie:

> *Zegen ons God van het leven, sta op in ons denken en doen, dat wij mensen van moed, vrouwen van kracht en liefde, metgezel Gods voor elkaar mogen zijn.*

Literatuur: Boendermaker, J.P., Drie maal drie is negen, Zoetermeer 1984

Maria en andere godinnen (1988)

Sieth Delhaas

Salvatrix, San Salvatorparochie, ’s-Hertogenbosch, 22 december 1988[71]

Inleiding

Jongstleden zaterdag was ik op de Universiteit van Nijmegen bij de viering van het eerste lustrum van de cursus *Theologie in het perspectief van Feminisme en Christendom*. Tijdens die viering was er een optreden van het poppentheater *Rosa*. Eén van de vele vrouwen die daarin werden opgevoerd was Maria. Heel treffend. In een goudenlijst. Meer nog: ingekaderd in een goudenlijst. Begrensd.
Er was een lijst om haar heen getimmerd waar ze niet uit kon.
Vanochtend gaan we samen kijken naar Maria.
Waarom? Wat willen of kunnen wij nog met deze meest beroemde vrouw van de wereld?
Waarom is het noodzakelijk om elkaar te vertellen hoe we Maria, de moeder van Jezus zien?

Eigen kijk

Ik zie drie punten waarom het zinnig is om met elkaar over Maria te spreken:

- Het is goed voor onszelf om duidelijk onder woorden te brengen hoe we Maria zien.
- Wat ze voor ons betekent, of wat ze voor ons betekend heeft.
- Hoe zijn we aan dat beeld gekomen?
- Waarop berust die beeldvorming?
- Wie is de echte Maria?

Ik begin met mijn eigen kijk op Maria.
Voor mij als protestantse heeft Maria geen speciale betekenis. Uit haar is Jezus geboren. Ze was een gehoorzaam meisje vooral omdat ze tegen de engel zei, toen deze aankondigde dat zij de moeder zou worden van Gods Zoon: mij geschiede naar uw woord.
Ik vond het een beetje saai.
Als ik terugga naar mijn prilste herinnering dan denk ik aan de bruidjes in het wit die je op een speciale zondag zag voor de grote katholieke kerk op het Stieltjesplein als wij op weg waren naar een veel verder weg gelegen kleine Gereformeerde kerk verderop in Rotterdam. Je kreeg dan op je vragen aan je ouders wat mysterieuze informatie, waarvan ze volgens mij ook niet helemaal op de hoogte waren.
Ik was er in mijn jeugd van overtuigd dat ‘roomsen’ niet in de hemel kwamen. Hoe ik aan die informatie kwam? Geen idee. Volgens mij zou het een echte gereformeerde hemel worden. Ik werd gecorrigeerd toen ik acht jaar jong, logeerde bij een boerenfamilie in de Achterhoek. Daar waren wij in 1944 naartoe gebracht uit Rotterdam waar honger was, veel bombardementen om een maand in een landelijke omgeving te zijn en allicht meer voedsel. In het dorp was een meisje doodgereden. Ongeveer van mijn leeftijd. Ze stond opgebaard in het portaal van de kerk. Wij gingen als kinderen met wie ik op straat speelde ook kijken. En ik moet, eenmaal thuis bij die tijdelijke tante en oom iets gezegd hebben dat dit meisje niet in

[71] Lezing ook gehouden voor vrouw-en-geloofgroep in Sint-Oedenrode en Schijndel

de hemel kwam, want ze was Rooms. Die tante heeft mij toen een voorbeeld gegeven van een soort christelijkheid waarvan ik nog geen kaas had gegeten. Want volgens haar zou dat meisje net zo goed in de hemel komen. Waarom wel, dat weet ik door mijn opperste verbazing niet meer. Ik ben opgevoed in een anti-roomse omgeving, zeker van moeders kant. Iedere zondagmiddag werd er een catechismuspreek gehouden en daarin hoorde je veel over de 'paapse afgoderij' en dat was iets heel ergs.
De lofzang van Maria, waarin we het in de feministische theologie nu hebben, heeft op mij nooit indruk gemaakt.
De Lofzang van Hanna[72] heeft op mij veel meer indruk gemaakt. Deze vrouw werd veracht, zo ging dat ook in het volk Israël, omdat zij geen kind had. Toen ze dat later wel kreeg, door haar aanhoudende gebed, zong ze haar lied. Het was gewoon een spannender verhaal omdat ik het onrechtvaardig vond dat ze veracht werd om iets waar ze niets aan kon doen.
Omdat in de feministische theologie meer aandacht kwam voor de lofzang van Maria, en er meer nadruk kwam te liggen op het 'van de troon afstoten van de rijken en het verheffen van de armen', werd he lied voor mij meer politiek getint.
Ik ben door mijn theologiestudie en met name door de bestudering van de heksenwaan en hoe theologisch door de eeuwen heen de vrouw is gemanipuleerd, heb ik oog gekregen ook van de manipulatie met Maria. Haar tenhemelopneming, haar moederschap, door haar tegenover de zondige Eva te plaatsen.
Mijn kritiek keert zich dus eerder naam de manipulerende mannen, dan dat Maria voor mij meer betekenis heeft gekregen. Zo diep zit dat dus.

Nu steek ik graag een kaarsje aan bij Maria in de kathedraal in Den Bosch of de Onze-Lieve-Vrouw in Maastricht, of waar dan ook waar dit me aanspreekt.
In België, net over de Brabantse grens vond ik een keer een houten beeld, gewoon zonder kleding, een vrouwengestalte, de donkere kleur van het hout kleedde haar als het ware. De warmte van het hout straalde van haar af. In haar herkende ik me hoe ze haar kind vasthield. Dit wat mezelf betreft.

Uitgespeeld

Voor mij blijft toch het beeld dat Maria, als moeder en maagd — wat dus een onmogelijkheid is — uitgespeeld is tegen iedere andere vrouw. Zij werd dé vrouw voor celibataire mannen die de vrouw uit hun leven moesten bannen.
Je kunt dus bij praktisch alle brochures die over Maria worden geschreven de nodige vragen stellen.
Wie schrijft er en is aan het woord?
Welke relatie heeft deze persoon met Maria?
Welk doel heeft hij met zijn schrijven op het oog?

[72] I Samuël 2:1-10

De katholieke Mariaverering is afkomstig uit de godinnencultuur. Zoiets mag je natuurlijk niet zeggen. Veel begrippen in joodse en christelijke tradities zijn afkomstig uit oude culturen. Daar zit niets verschrikkelijks in. Als je daarover leest krijg je meer oog voor de mens en zijn geschiedenis. Hoe mensen de relatie met het goddelijke beleven.

Als we dat lezen luisteren we ook meer naar onze eigen stem en wat ons geleerd is. Met dat wat ons geleerd is, zullen we op onze eigen manier mee klaar moeten komen.
Kijk naar het Messia-begrip in de joodse en christelijke religie. God is de Koning. Psalm 2 en 110. Een vertegenwoordiger van der goden in de mensenwereld. Ook een vertegenwoordiger van de maatschappij, het volk, naar de goden toe. Hij moest zorgen voor rechtvaardigheid en gerechtigheid in de wereld. Van de koning hing het welzijn van de mensen af. Hierover vertelt het joodse begrip van de koning veel.

Godinnen

Godinnen werden in het verleden vaak afgebeeld als zwanger, met grote borsten.
Alles was met het religieuze omgeven. Ook de jacht. Men doodde niet zomaar een dier. Het doden was een noodzaak om in leven te blijven.
Naast die van godinnen, zijn er ook mannelijke symbolen gekomen voorgoden.
De natuur gaf of nam het leven. Men verzamelde eten. Men plantte in de nomaden tijd niet en men oogstte niet. Men verzamelde en daarmee hingen goden- en godinnenbeelden samen.
Vrouwen gaven het leven door en dat was een groot geheim. Hun kracht moest wel immens zijn.
In die tijden werd er nog geen verbinding gezien tussen de coïtus van man en vrouw en het zwanger raken.
De moeder als godin voor goden en mensen circa 4000 tot 2000 voor Chr. Lang vóór de verhalen over Abraham.
De menselijke koning en de moedergodin speelden een centrale rol. Zij beiden regelden alles.
De rituelen rondom de dood van een koning spelen daarin een grote rol. Daarin, in die oude rituelen is veel terug te vinden van onze leer over Jezus en het lam in de joodse godsdienst.

Traditionele christelijke beelden van Jezus als koning met de wereld in de ene en de scepter in de andere hand, regerend vanaf de schoot van Maria, zijn bijna een kopie van een beeld van de Egyptische godin Isis met koning Horus op haar schoot.
De godin werd gezien als een machtige krijgsheldin. Ook zij was zowel maagd als moeder.
Ze was nooit het bezit van iemand. Ze was ook altijd onschuldig. En altijd onbevangen.
Ze bewaarde altijd haar onafhankelijkheid en autonomie.

Invloed Griekse wereld

In Griekenland is de godin verder ontwikkeld in de mythologie. Elk kenmerk van de grote moedergodin van het Midden-Oosten werd in een aparte godin uitgewerkt.
Artemis, de jaagster (Handelingen 19) ‘Groot is de Artemis der Efeziërs’, roept de apostel Paulus als hij Athene bezoekt. Aphrodite, de godin van de liefde.
Ook de vijandigheid tegenover de godin als echtgenote en moeder Hera, een zeurderige en prikkelbare vrouw, vertelt de geschiedenis.

De meest waardige figuren in de Griekse mythologie zijn de maagden. Ze zijn ontdaan van sexualiteit en moederschap.

Filosoof Aristoteles leert: de man vertegenwoordigt het hogere, de vrouw het lagere in de natuur.
Hier is de vraag gerechtvaardigd: wat bezielt mensen, mannen zelf die zulke theorieën ontwikkelen?
Godin Athene werd uit de minderwaardige buik van moeder gehaald en men liet haar geboren worden uit het hoofd van Zeus.
Bron van inspiratie: mannelijke heldenmoed.
Voorvechtster van groeiende macht van mannen over vrouwen.
Ook hier: hoe vrouw wordt uitgespeeld tegen andere vrouwen.
Alleen de godin als maagd kan deelnemen aan de hoogstaande aktiviteiten van mannen.

Factor Rome

Rome had een oude natuurreligie, die de godin en de koning centraal stelden en hun oriëntatie op het leven van alle dag verloren.
De rituelen rondom de wedergeboorte — de koning sterft en wordt opnieuw geboren — werden veranderd in mysteriereligies van een leven ná de dood.
Dus het accent werd verlegd van het leven hier op aarde naar een leven na de dood.
Persoonlijke wedergeboorte van de ziel na de dood.
Dit kwam in de plaats van de wedergeboorte van de aarde en de maatschappij uit de machten van droogte, honger en verwelking.

Veel ideeën van Isis vindt men terug in de christelijke Marialeer. Kuisheid, priesters tonsuur en celibatair, vasten, bidden, waken en geestelijke vernieuwing gingen vooraf aan wijding van haar volgelingen.
Verschijning prachtige figuur, die uit de zee omhoog rees, gekroond met de maan en gekleed in een donkere mantel die met sterren omzoomd is (Maria de Sterre der Zee).

Nadat de Isis-godsdienst door de christelijke was onderdrukt, is er veel van in de Marialeer terechtgekomen.

In het jodendom is de godin onderdrukt.
Strijd van Jahweh — vadergod tegen de natuurreligie. God-koning Baäl en de godin Anath.
Wellicht daarom dat het oude testament vrouwelijke religieuze leiders verwerpt. Er bestaat in het Hebreeuws zelfs niet eens een woord voor godin.
Betekent dus niet dat er geen vrouwelijke aspecten te vinden zijn.
Benadrukken: natuur is niet belangrijk.
Als volk God verliet raakten zowel de maatschappij als de natuur in chaos.
Gevolgen van ontrouw aan Jahweh: buitenlande machten, droogte, hongersnood.
Trouw aan God: regen en vruchtbaarheid, land van melk en honing.

Land is een belangrijk begrip: gegeven en afgenomen.
Vruchtbaarheid of dorheid is graadmeter van verhouding tussen God en zijn volk.

De Kanaänitische verering van Baäl en Anath = hoererij.
Steeds op de achtergrond oude testament.

Merlin Stone[73] zegt: Het matriarchaat is door het christendom altijd ontkend, door er eenvoudigweg niet over te spreken.

[73] Stone, Merlin, *Eens was God als vrouw belichaamd.* (Katwijk aan Zee 1979)

Het godsbeeld in de feministische theologie (1988)

Sieth Delhaas

Nederlandse Protestantenbond — Bennekom 9 november 1988.

Inleiding

In uw programmaboekje staat deze avond aangekondigd als 'Het Godsbeeld in de feministische theologie'.
Voordat u hier naartoe kwam hebt u zich ongetwijfeld een beeld gevormd van mij als inleidster. Een vrouw verwant aan feministische theologie (f.t.) en publiciste. Daarbij hebben beide laatste gegevens een doorslaggevende rol gespeeld als u mij verder niet kent. Er is in uw gedachten een beeld van mij ontstaan.

Een vrouwbeeld of mensbeeld. Ik wilde bij dit proces van beeldvorming van iemand even stilstaan nu we vanavond bezig zijn met godsbeelden. Er staat als titel boven deze avond 'Het godsbeeld in de f.t.' Daaruit zou je kunnen opmaken dat binnen de f.t. een bepaald godsbeeld leeft. Ik zou zeggen: dat is in tegenspraak met wat f.t. wil zijn. Namelijk een proces, een beweging op weg naar een toekomst waarin nogal het een en ander anders moet zijn dan nu.

Voordat ik aan mijn eigenlijk verhaal begin, zou ik u willen vragen: wilt u voor u zelf/ in groepjes van drie eens nadenken/praten over: hoe ziet mijn eigen godsbeeld er uit?

~~~~~~~~~~~~

De God uwer vaderen

Toen ik de gegevens voor deze lezing bijeen zocht, vroeg ik me af of er voordat de f.t. op het toneel verscheen er zo intensief – ook door mannen – over het godsbeeld is gesproken en geschreven. In elk geval zegt prof. Catharina Halkes in haar boek *Zoekend naar wat verloren ging*: 'Geen zinnig theoloog kan meer om de kritiek van de f.t. op het Vader-beeld van God heen.'
Voor de duidelijkheid even terug naar de Godsnaam, hoe God zichzelf aan mensen bekend heeft gemaakt in het verleden. Je kunt ook zeggen hoe mensen ervaren hebben dat de God, die wij in ons leven aanbidden of ontkennen, liefhebben of links laten liggen, zich aan mensen heeft geopenbaard.

Exodus, dat wil zeggen 'uittocht' heet het boek waarin degene die bevrijdt en uittocht geeft, zich voorstelt. Degene die zich aan Mozes vertoont 'de Engel des Heren' (Ex. 3,1) maakt zich bekend als de God van Abraham, Izaäk en Jakob. Deze roept Mozes omdat het gejammer van de Israëlieten om de onderdrukking in Egypte door JHWH is gehoord.

Als Mozes degene die met hem vanuit de braamstruik aanspreekt vraagt hoe hij tegenover de Israëlieten 'de God uwer vaderen' moet benoemen zegt 'de Engel des Heren' tot Mozes:
~~~~~~~~~~~~

‘‘Ik ben, die Ik ben’. Zo vult ‘de God uwer vaderen’ zelf zijn/haar naam nader in; zo maakt JHWH zichzelf bekend. In de Nederlandse vertaling staat het woord Here, dat wil zeggen ‘ik zal zijn, die ik zijn zal. In de joodse traditie is de betekenis van de naam veel duidelijker gebleven. Het is déze naam JHWH, die opklinkt als het gaat om situaties waarin mensen in de knel zitten en als het om beloften van welzijn gaat.
Later bij de berg Sinaï zegt JHWH een verbond met het volk Israël te willen sluiten. JHWH wil in de mens een partner hebben om er geschiedenis mee te maken.

JHWH heeft de mens tot iemand gemaakt die als partner met JHWH in overleg en in discussie kan gaan. De mens is niet een schepsel overgeleverd aan de willekeur van de godheid.
Misschien zou het zo gezegd kunnen worden: in zijn naam geeft JHWH een beschrijving van zichzelf. Die naam zegt iets over JHWH als degene die ‘ik ben, die ik ben’ wil zijn voor mensen en de totale schepping.
Als mensen JHWH gaan aanroepen of over JHWH spreken kan het op geen andere manier dan dat zij JHWH hebben leren kennen uit de overlevering, uit het verhaal van anderen mensen en hoe zij JHWH zelf ervaren.

Namen bedenken

Als we de bijbel verder lezen dan zien we na de Exodus-kennismaking mensen steeds vaker namen voor JHWH bedenken die — zou je kunnen zeggen — verwijderend werken: bijvoorbeeld de onveranderlijke, de onzienlijke.
De christelijke traditie voegt nog namen toe als: de almachtige, de alomtegenwoordige. Is in deze benoemingen de godheid die samen met mensen geschiedenis wil maken wel terug te vinden?
In de Nederlandse bijbelvertalingen wordt afwisselend gesproken over God, Here, de Heer. Er gaan achter dit verschillend woordgebruik betekenissen schuil die voor niet-theologisch geschoolde mensen onduidelijk zijn. Of nooit door hun voorgangers of leraren duidelijk zijn gemaakt.
Het is goed en verhelderend te weten dat het woord god of heer geen naam is. Het zegt niets over degene die zo wordt aangesproken. Het woord God is niet meer dan een soortnaam en heer niet meer dan een titel. Er zijn immers allerlei góden!
Als we kijken naar het godsbeeld dat mensen als Thatcher en Reagan uitdragen kunnen we ons afvragen of dat enige overeenkomst heeft met de naam die JHWH zelf heeft ingevuld. Maar zover over onze landsgrenzen heen hoeven we het niet te zoeken.

Jezus spreekt bijvoorbeeld over het dienen van de Mammon als de verpersoonlijkte geldzucht die mensen dienen i.p.v. JHWH (Mattheus 6,2).
Pas als ik de goede bedoelingen weet van de godheid waarover onder ons gesproken wordt, begrijp ik dat het JHWH van Jezus Christus is, die weer verwijst naar de bevrijdende die zich al eerder in de geschiedenis aan en in Israël openbaarde. Wij mogen elkaar naar de daden van die JHWH verwijzen.
Als wij in onze tijd en eeuwenlang al ‘God’ zeggen dan wordt hij bedoeld en als we zeggen ‘Here’ is het ook een ‘hij’.

Maar JHWH, ‘ik ben, die ik ben’, zegt niets over het geslacht van die godheid. JHWH heeft geen geslacht nodig want JHWH hoeft zich niet voort te planten. Het gaat hier immers om een godheid, die door de eeuwen heen met mensen meetrekt door de geschiedenis?

De samenleving waaruit de bijbelse geschriften voortkomen, kende slechts mannelijke priesters — in tegenstelling tot de hen omringende volkeren waar vooral priesteressen zorgden voor de bemiddeling met de godheid Vrouwen kwamen in het bijbelse Israël niet in aanmerking om als vertegenwoordigster van die godheid op te treden. Waarom niet?

Deze vraag gaan vrouwen vandaag hardop stellen Het antwoord op die vraag is nog een vermoeden. Maar je zou je kunnen voorstellen als het volk Israël een volk van afzondering diende te zijn, dat zich moest onderscheiden van alle andere volken bij zijn roeping, dan zou het voor de hand kunnen liggen, dat het die afzondering, dat onderscheid heeft gezocht misschien ook in het geslacht van de godheid. Overal waar Israël heeft vertoefd waren godinnen-vereringen: in Egypte, in Kanaän en later ook tijdens de Babylonische ballingschap. Als Israël 'geheel anders moest leven' dan ook wég met de godinnen-verering en in afzondering aan de dienst van de godheid waartoe de priesters opriepen 'Hoor Israël, de Here is onze God, de Here is één' (Deut. 6,4). Veelzeggend is dat er in het Hebreeuws ook geen woord bestaat voor 'godin'.

Degene die zichzelf begon te beschrijven als JHWH mocht in de ogen van de priesters niet meer beschreven worden als een godheid, die ook maar in de verste verte zou kunnen lijken op of herinneren aan de godinnen van de omliggende volken, waarvan Israël zich moest afzonderen. En zo is J3HWH uit de verf gekomen, heeft niet die veelkleurigheid gekregen die alle mensen vrolijk kon maken.

JHWH is vaker onherkenbaar benoemd als krijger en oorlogsgod dan als de schoonste of de lieflijke. Zulke benamingen heeft men in het christendom vooral aan de mistige mystiek overgelaten.

En vandaag zitten vooral vrouwen daar mee.

Protesten

Nu zullen we eens kijken hoe het protest weerklinkt. Eén van de eerste vrouwen in deze tijd – vroeger al Theresa van Avila, Hildegard van Bingen -, die zich verzet heeft tegen het mannelijk godsbeeld is Mary Daly.
Zij gaf tegelijkertijd aanzet tot f.t.. Zij schreef in 1972 het boek 'Voorbij God de Vader', dat ook in het Nederlands is vertaald.

Deze Amerikaanse theologe en filosofe heeft gezegd: "als God mannelijk is, is het mannelijke God'. Dus alles wat mannelijk is in deze wereld en dat is nogal wat — kan of wordt ook als goddelijk gepresenteerd. Dat betekent ook dat de patriarchale overheersing gewettigd is. Dat Jezus als man en als zoon van God op de wereld is gekomen als verlosser van de mensheid versterkt dat beeld van de mannelijke God.
In de rooms-katholieke kerk kan een paus daar vandaag de dag nog de legitimatie aan ophangen dat vrouwen geen priester kunnen worden. Maar ook in de protestantse traditie is die beeldvorming misschien niet altijd meer gewettigd, maar leeft toch verder in de harten en hoofden van mensen. Vrouwen in het ambt moeten heel wat weerstanden weerstaan om haar

werk goed te kunnen doen. Wij weten allemaal, en de paus natuurlijk ook, dat God niet echt een man is. God overstijgt de geslachten — U ziet, dat ik vanzelf weer op de soortnaam god overga.

Ik denk, dat nergens zo zwaar de aanwijzingen van de regels van de Thora zijn overtreden als hier: gij zult u geen gesneden beelden maken. Het beeld van JHWH is toegesneden op de man. De man is tot afgod gemaakt. Alles is aan de man onderworpen, aan de man ten dienste gesteld. De schepping. Vandaag zien we het in het milieu. De aarde wordt afgegraasd, afgedolven, ondermijnd op zoek naar meer en meer grondstoffen om in te zetten in het spel van de vrije markteconomie. Het Conciliair Proces probeert mensen er van bewust te maken.

De vrouw is aan de man onderworpen. We zien het in de instelling van het huwelijk, dat ontstond toen mensen veehouders en landbouwers werden. Toen moest de man weten, om zijn materiële bezit veilig te stellen, als herinnering aan zijn eigen bestaan, wie zijn zonen waren.
In die tijd ontstond het huwelijk, waar de vrouw bezit werd van één man. In die overgangstijd leefden de patriarchen Abraham, Izaäk en Jakob. Een economisch gegeven als het huwelijk wordt gewettigd door er gods wil aan vast te hechten. Oftewel de wil van de man die het op dat terrein voor het zeggen heeft: de wereldlijke machthebber en /of de geestelijke machthebber.
In heel de theologie, zowel in het Oude als het Nieuwe Testament is een tweedeling ontstaan van de man is hoog, de vrouw is laag.

Vrouwelijke godsbeelden

Is er, zo vraagt onder andere Mary Daly zich af, een oplossing te vinden door ook in vrouwelijke beelden over god te spreken?
Op verschillende plekken in de bijbel wordt dat wel gedaan o.a. in Jer.16.3.
Nee, zeggen f.t., want feminisme is een kultuurkritiek, Dat wil zeggen dat door de eeuwen heen alles benoemd is door mannen. Alles is betekenis gegeven door mannen. Dat is het meest indrukwekkend als men zich verdiept in de literatuur. Bijna nergens komt men teksten tegen die bewaard zijn gebleven van vrouwen. Wil niet zeggen dat ze niet geschreven zijn, maar ze waren kennelijk niet de moeite waard om te bewaren. Rechten, samenstellen van wetten, en geneeskunst. Eerst in handen van vnl. vrouwen. In tijd van Renaissance langzamerhand afgepakt van vrouwen / heksenvervolgingen. Medische wereld in handen van mannen.

Om terug te komen op het godsbeeld: door de eeuwen heen zijn de eigenschappen van god vastgelegd in mannelijke begrippen: god is een oorlogsheld, een krijger, die zijn tegenstanders verdelgt, die andere landen wegvaagt, die moordt en dood slaat, die wraak zal nemen. Het zijn termen, die eigenschappen aan god toebedenken die voortkomen uit de leefwereld van mannen uit die tijd. En daarin, in die god kunnen vrouwen zich niet herkennen.

Na de Griekse invloed op de theologie, dus vanaf het Nieuwe Testament voegen zich daaraan nog meer afstandelijke visies toe. De hoogheid van de mannen — gelijk aan god, komt te staan tegenover het niet-zijn van vrouwen (duivels, het verbond met de duivel, dat zijn hoogtepunt krijgt in de heksenvervolgingen waar tenminste 1 miljoen vrouwen worden vermoord om een waanidee, dat twee Dominicaner monniken verkondigen).

Mary Daly zegt dan ook heel fel: ik kan het woord god niet meer in mijn mond nemen. Vrouwen moeten niet alleen de mannelijke godsbeelden verwijderen. Zij moeten gaan spreken over iets heel anders. Daly noemt god: de zijnde. Dat is weer de beweging.

Iets van terug te vinden in 'Ik zal er bij zijn', zoals 'Ik ben, die ik ben' ook wel wordt vertaald. Zij zegt ook, als de vraag naar het godsbeeld niet wordt opgepakt , — ook niet door mannelijke theologen en wordt opgelost, dan zullen alle bevrijdingspogingen van vrouwen mislukken. Want psychologisch, sociaal en economisch werkt het mannelijk godsbeeld vernietigend voor vrouwen.

U begrijpt wel, na 15 jaar feministische theologie zitten we midden in de discussie over godsbeelden. Daarom kan ik ook zeggen: deze avond is niet te vangen onder de titel 'het godsbeeld in de f.t.', alleen om aan te geven hoe met dit gegeven geworsteld wordt.

Pogingen

Ik zal u nu enkele voorbeelden geven hoe feministische theologes in hun theologiseren — in f.t. nadenken over god — gedachten weergeven hoe je over god zou kunnen spreken.

Je zou kunnen zeggen: JHWH moet door f. t. bevrijd worden van de opgelegde mannelijkheid. De taal die mannen hebben gebruikt voor JHWH en waarin vrouwen in haar onderdanigheid aan mannen de eeuwen door hen daarin slaafs hebben gevolgd, JHWH wordt zo verhinderd om bevrijdend in de geschiedenis te werken. Dat geldt zeker naar vrouwen toe. De godsbeelden, de naam van god als heerser heeft ook vrouwen in de geschiedenis de minderen van mannen gemaakt.

Om bij Daly terug te komen, die zegt: De lofzang van Maria is de grootste uitdaging die ooit gedaan is in de wereld. Het is een zachte revolutie om de 'geschiedenis van de overwinnaars' — zoals de bijbel wel genoemd mag worden — te transformeren in een meer menselijk verhaal. Dan zullen als JHWH van die opgelegde mannelijkheid is verlost, metterdaad machten op deze aarde van hun tronen vallen.

Daly zegt: als de inzet van de vrouwenbeweging effect begint te krijgen op de structuren van de maatschappij, en als zij het patriarchaat omvormt tot iets dat nooit eerder bestaan heeft, namelijk een radicaal nieuwe gelijkwaardigheid, dan zal ze de grootste uitdaging inhouden voor de wereldgodsdiensten en hun machtsstructuren, zowel de oosterse als de westerse. Geloofsvormen en waarden, die duizenden jaren onaantastbaar waren zullen als nooit tevoren ter discussie worden gesteld.

Ik wil u nu de typologie van f.t. doorgeven naar een studie van Carolien van der Horst, feministisch theologe te Beverwijk in een onderzoek onder pastoraal werksters hoe zij in hun werk 'god ter sprake brengen'. Opvallend is, dat alle f.t. in hun zoeken **naar namen** voor god geen waardeoordeel uitspreken. Dat kan ook niet want f.t. pretenderen niet, zoals in het verleden door kerken en theologen is gebeurd, dat zij de waarheid in pacht hebben. Het is een 'zoektocht' naar JHWH'.

Feest van de schepping (1988)

Sieth Delhaas

Vredesdienst Sint Jan's Kathedraal 's-Hertogenbosch, 25 september 1988

Hallo Allemaal!

Als ik in deze dienst ga praten wou ik maar gewoon j u l l i e tegen jullie zeggen.
Er zijn hier zó veel kinderen en kinderen en grote mensen doen samen de dienst. Als ik dan toch tegen jullie U ga zeggen dan denken de kinderen: zie je wel, we horen er eigenlijk toch niet bij.

Waarom zijn wij vanavond samen? Nou, om verschillende dingen:

1. Omdat het het einde is van de Vredesweek. In die week is er van alles gedaan om de mensen in ons land te laten nadenken en met elkaar te laten praten over
v r e d e.
2. Omdat dit jaar afgesproken is tussen Rusland en Amerika — en andere landen, zoals Nederland, hebben daarbij ook meegepraat — dat de kruisraketten die overal zouden worden neergezet, niet zullen komen, of juist zullen worden weggehaald.
   Nu hebben wij geen van de heren die dat samen hebben afgesproken, horen zeggen: we halen die kruisraketten weg omdat de mensen in het land zoveel hebben gedemonstreerd tegen kernwapens. Of omdat er zoveel — vooral — jongeren hebben gekampeerd, soms maanden of jarenlang, in Woensdrecht voor de vliegbasis, of omdat er mensen weigerden een stukje van hun belastinggeld te betalen zodat soms hun meubels werden verkocht op bevel van de overheid.
   Nee, dat zeggen de heren niet. Zij zeggen: wíj hebben het zo goed gedaan.
   Maar wíj weten het voor onszelf heel zeker, dat óns protest de kruisraketten hebben tegengehouden.
   En dat is iets om te vieren. Of niets soms?
   Goed, dat doen we dus ook vanmiddag.
3. Wat gaan we nog meer vieren? Het feest van de Schepping.
   Het feest, dat de aarde bestaat met alles wat er op en er in zit en de lucht eromheen. En dat alles is gemaakt door God.

   En God wou ik vandaag noemen: de Scheppende, zodat we er steeds aan denken: alles wat wij zijn, alles wat bij de aarde hoort, de lucht die wij inademen, dat is van de Scheppende.

Waarom vieren we het feest van de Schepping?
Wel, toen de mensen de laatste jaren meer en meer moesten gaan nadenken over al die kruisraketten en andere wapens kwamen ze er langzamerhand achter, dat die wapens ook wat te maken hadden met de honger van de mensen in de Derde Wereld.
Als Nederland geld uitgeeft om wapens te maken en te kopen — en zo'n gevaarlijke kruisraket kost waanzinnig veel geld —, dan kun je dat geld niet gebruiken om de mensen in bijvoorbeeld

Bangladesh te leren hoe ze goeie dijken moeten bouwen om die verschrikkelijke massa's water tegen te houden.
Of de mensen in Ethiopië te leren hoe ze de woestijn moeten tegenhouden of hun grond vruchtbaar moeten krijgen.
Bovendien gebruiken we met z'n allen zoveel spullen die de aarde — dat ronde bolletje — allemaal moet laten groeien en in haar grond heeft — dat het op raakt.
En het ergste is, dat wij, zeg maar na de Tweede Wereldoorlog, dus in ongeveer veertig jaar — zo waanzinnig veel hebben gebruikt met z'n allen, meer dan al die eeuwen daarvoor.

En dan kijk ik even naar jullie kinderen en vraag; wat vinden jullie ervan als jullie straks groot zijn en er is straks bijna niets meer, of heel weinig voor jullie over?

Zijn wij, grote mensen, jullie moeders en vaders, oma's en opa's, jullie juffen en meesters dan goeie verzorgers en opvoeders geweest? Zijn de grote mensen goed voor jullie, terwijl ze zelf alles opmaken en niks voor jullie overlaten?

Nou, wij willen met dat opmaken, opeten, weggooien ophouden.

Daarom zijn we met een heel stel mensen, ook buiten Nederland, begonnen aan het Conciliair Proces voor Gerechtigheid, Vrede en Heelheid van de Schepping.

Want zeggen ze: Vrede kan er niet komen als er ook niet tegelijkertijd evenveel woonruimte, ruimte om te leven en je werk te doen is, en eten van de goede aarde voor iedereen.
Bovendien, als we eten en ruimte willen voor iedereen mag dat niet zo gebeuren dat de aarde — die kleine ronde bol – wordt kaalgeplukt en wordt leeggepullekt en vol gegooid met vuil.
En de lucht om de aarde heen, die we met z'n allen nodig hebben om te ademen en dus te leven, mag niet vergiftigd worden zodat we allerlei ziektes krijgen en niet meer gezond kunnen leven.

We vieren dus ook het feest van de Schepping en op dat feest spreken wij met elkaar af, dat we in de weken en maanden die nu komen beter gaan zorgen voor de Schepping.

Tijdens het lied, dat wij nu gaan zingen 'Sjaloom, sjaloom voor al wat leeft' zullen twaalf kinderen met kleurige linten hier om het podium dansen.
De kleuren van de linten die zij in hun handen zwaaien hebben een bepaalde betekenis. Op de achterkant van je liturgieboekje kunnen jullie de betekenis van die kleuren terug vinden. In elk geval zeggen ze iets over de kleuren van het menselijk ras.

Als aanmoediging van de dansers mogen jullie het lied begeleiden met klappen in de handen

Bij de ingang van de kerk hebben alle kinderen en jongeren, maar eigenlijk mag iedereen mee doen, een waxinekaars gekregen. Jullie mogen met dat kaarsje nu naar voren komen en dan staan hier een paar mensen met een brandende kaars waaraan je jouw licht mag aansteken

Intussen zingen wij het prachtige lied: *Licht dat ons aanstoot in de morgen*.

Laat de armen maar praten (1988)

Sieth Delhaas

Relevo – Weert, 11 januari 1988

Inleiding

Onze manier van denken over armoede en armen is gevormd door onze eigen geschiedenis, onze persoonlijke, die van mens tot mens heel erg kan verschillen. Maar ook door onze gezamenlijke geschiedenis in dit land met andere landen, met toch een toenemende materiële welvaart gedurende de naoorlogse periode.

Wij hebben zo onze eigen ideeën over wie de armen zijn. Hoe ze soms wel, maar vaak niet op ons geweten drukken. Dat ze soms ook een bedreiging vormen voor onze gewetensrust. Dat ze — als we heel goed doordenken — ook een bedreiging zijn voor onze wereldvrede.

Bij hoe we naar armen kijken, spelen allerlei vooroordelen een rol, die we ook vanuit onze opvoeding, onze christelijke vorming en onze historische achtergrond hebben meegekregen.

Armoede zegt men, zou ook veel te maken hebben met de mentaliteit van mensen. In het boekje “armoe troef” zegt de schrijver onder andere; ‘Je kunt de financiële problemen van de minima zien als iets wat een bepaalde groep individuen om de een of andere reden overkomt. Ze hebben pech, of het is hun eigen schuld.’

Oorzaken van armoede

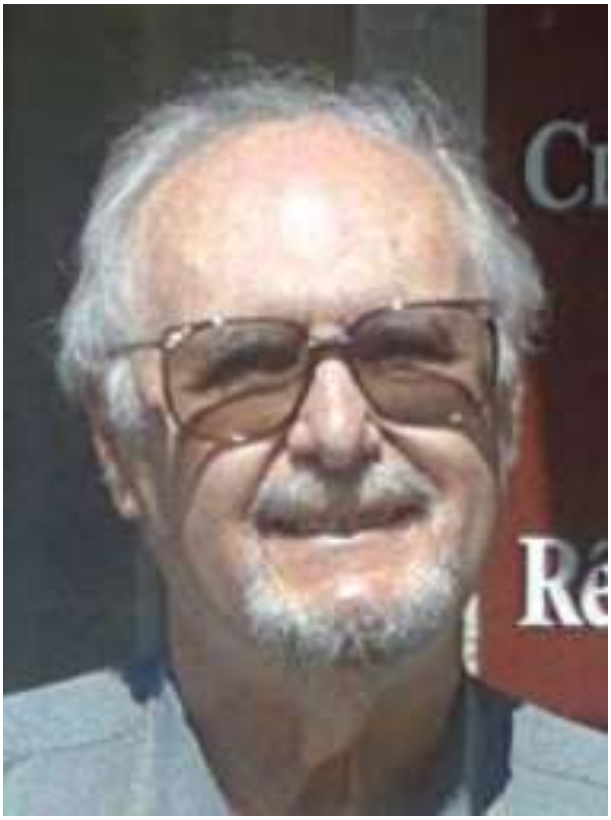

Mensen ontkennen — en dan gaat het meestal om niet-armen — dat armoe iets te maken heeft met de manier waarop de maatschappij is ingericht.
Vanuit de vrouwenbeweging groeit steeds meer de overtuiging, dat er een feminisering van de armoede op gang gaande is. Dat betekent, dat vooral vrouwen over de hele wereld, doordat ze niet over eigen inkomen beschikken slachtoffer en arme zijn.

Ik ga u in deze cursus niet met cijfers lastigvallen. Die lezen en horen we al zoveel, dat het ons nauwelijks meer aanspreekt. Ik wilde vandaag met u gaan luisteren naar Julio de Santa Ana, een bevrijdingstheoloog uit Uruguay. Om politieke redenen moest hij zijn land verlaten. Hij heeft bij de Wereldraad van Kerken gewerkt in een commissie voor de Participatie van Kerken in de Ontwikkeling. Hij heeft verschillende boeken geschreven

waarvan er in elk geval één in het Nederlands is vertaald: ‘Goed nieuws voor de armen’.

Hij bekijkt als bewoner van een vroeger gekoloniseerd land het ontstaan van een systeem van economische onrechtvaardigheid dat eeuwen omvat, anders dan wij uit de eerste wereld. Met die hele geschiedenis in ons achterhoofd zullen we moeten leren kijken naar de arme van vandaag.

In de jaren zestig van onze eeuw vond men dat de armoede in de wereld uitgeroeid moest worden. De paus gaf een encycliek uit. De Verenigde Naties begonnen een eerste decennium van ontwikkeling. Dit optimisme gaf de geest van een tijdperk weer.

Nu, nog geen twintig jaar later, is dit optimisme veranderd in een somber pessimisme. De armoede is groter geworden in plaats van kleiner. Er ontstond een ander taalgebruik ten aanzien van armoede. Men ging spreken over de verhouding tussen rijke en arme landen, de term ‘vierde wereld’ kwam op. Een begrip voor de grote groepen armen die midden in de weelde van de rijke landen ontstonden. Er kwamen ‘termen voor ‘landen in ontwikkeling’ en ‘minder ontwikkelde landen’. U hoort het al, in de taal probeert men de problemen te verzachten. Net zoals bij ons nu gesproken wordt over de diverse soorten minima.

Die tegenvallende verwachting in twintig jaar wijst op drie dingen:

- In de jaren zestig maakte men plannen en schattingen die reëel zicht gaven op de uitroeiing van de armoede en dat er voorwaarden bestonden om zo’n planning te maken;
- Dat men de zaak verkeerd inschatte hield verband met het feit, dat men onvoldoende rekening had gehouden met de weerbarstigheid van de structuren, die ontstaan zijn in die lange periode van eeuwen en die onvoorzien star waren;
- Dit betekent, dat de onderontwikkeldheid van de volken en hun armoede nauw verbonden is met de manier waarop de politieke en economische macht is gestructureerd en de manier waarop die wordt uitgeoefend.

Julio de Santa Ana citeert een Braziliaanse econoom die zegt, dat er twee manieren naast elkaar hebben bestaan om zich een overschot toe te eigenen:

- Op een autoritaire manier, d.w.z. men onttrekt het overschot dwangmatig;
- In een handelsvorm, d.w.z. het naar zich toehalen in ruil- of handelstransacties.

Door dit te stellen maakt deze econoom de opeenhoping van goederen en kapitaal van enkele volken ten koste van andere duidelijk herkenbaar.

De autoritaire vorm deed zich voor toen een volk of een sociale groep de andere ging overheersen of onderwerpen. Maar die vorm is ook te vinden als een bepaalde groep productieve landbouwgebieden, water of energiebronnen beheerst of als de ene groep vanuit een machtspositie de ander belastingen oplegt.

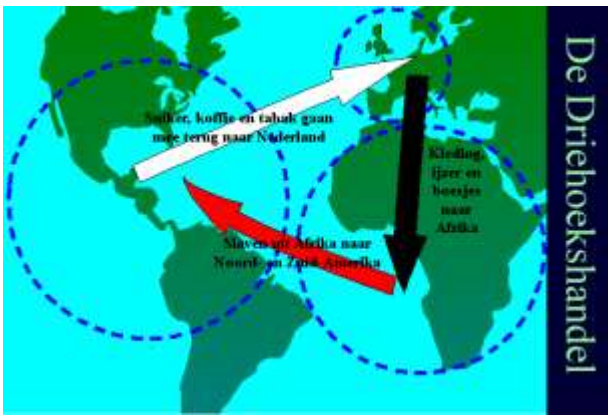

De handelsvorm bestaat niet alleen door het ruilen onderling, maar ook door de verhoging van productiviteit. Wie de productie en de

marktmechanismen controleert/doorziet, slaagt er meestal in zich het overschot toe te eigenen of gewoon gezegd: winst te maken.

Het voornaamste motief van veroveringen, kruistochten, oorlogen en in onze tijd het beheersen van markten, is om geld en goederen in bezit te krijgen/bezit vermeerderen. Het is dus niet verwonderlijk, dat de economische groei van de westerse volken verbonden is aan hun koloniale verleden, aan hun praktijk van plundering, waaronder de volken, die vandaag de dag als onderontwikkeld worden beschouwd, gebukt gingen.

Welvaart voor de overheersende volken betekende armoedesituaties produceren voor de overheerste volken. Ontwikkeling en onderontwikkeling zijn dus twee kanten van dezelfde medaille.

Ongeremde wil tot onderdrukking

Een ander verschijnsel wat zichtbaar wordt in dit proces is, dat er bij de macht-uitoefenende partij een ongeremde wil tot onderdrukking ontstaat.
Voorbeeld: In Amerika betekent de komst in de 16de eeuw van de Spanjaarden

1. Een diepgaande omkering van de inheemse ordening.
2. Natuurlijk bestonden er in de organisatie van die samenlevingen ook onrechtvaardigheden, maar die konden niet vergeleken worden met de gewelddadige overheersing van de Spanjaarden.
3. Er ontstond een administratieve overheersing met als doel het hoogste productieniveau te bereiken zonder dat men er in geïnteresseerd was hoe die tot stand kwam, ten koste van wie en wat dit tot stand bracht in de cultuur en gezondheid.
4. De autochtone bevolking werd gedwongen boven hun krachten te werken, wat een vermindering van hun vermogen om zich te verzetten betekende.
5. Hierdoor ontstond er in zestig tot zeventig jaar een ware volkerenmoord. Van iedere tien inheemsen bleef er nauwelijks een over in het gebied van Mexico en Centraal Amerika.

Bij gebrek aan plaatselijke arbeidskrachten importeerde men slavenarbeiders uit Afrika, bij ons bekend als de neger-slavenhandel. Tussen eind 16^{e} en begin 19^{e} eeuw moeten er verscheidene tientallen miljoenen Afrikanen geweest zijn, die dit slavenbestaan hebben ondergaan. Nog afgezien van diegenen die onderweg overboord gezet, doodgeknuppeld of van ellende gestorven zijn.

De arbeidsomstandigheden in Amerika zijn schrikbarend voor hen. Neger-zijn stond niet meer los van kapitaal en productie, neger-zijn is winstobject zijn. De groepen die in Amerika van onze tijd geen grote levenskansen hebben zijn dezelfde als die in de tijd van de inheemsen en de negerslaven uitgebuit werden door de Europese kolonisten.

Koloniale overheersing bleef noodzaak om de politieke en commerciële controle overeind te houden. Zonder de producten uit die overheerste landen kon men de levensvoorwaarden van het eigen volk niet verbeteren. Wat voor ons hier in Nederland en andere West Europese landen belangrijker is om te realiseren:

1. Zonder die koloniale overheersing zou men zelf niet in staat geweest zijn tot industriële ontwikkeling.
2. Men diende de industrialisatie van eventuele concurrenten te voorkomen of te vernietigen. Daartoe werden plaatselijke productiekrachten vernietigd met gewelddadige middelen.
3. De plaatselijke markt werd gecontroleerd in het overheerste land, zodat de productiemiddelen uit het koloniale land daar konden worden ingevoerd.

Het was een machtsmisbruik, waarmee met geweld ruilhandel op gelegd werd en daarmee ook de eigen producten.

Er werden dus ook nieuwe culturele patronen opgelegd. De vernietiging van inheemse lokale productie en industrieën dwong de mensen om van producent, leveranciers van grondstoffen te worden voor de landen van de kolonisatoren. Dit bracht verarming mee, maar meestal ook verarming van de arbeiders van de kolonisatie-landen. De crisis, die het kapitalisme getroffen heeft rond de dertiger jaren van deze eeuw, was de bepalende factor voor het conflict van de tweede wereldoorlog.

Nieuwe economische orde

Statistici en economen drongen er na de oorlog op aan een nieuwe internationale economische orde op te zetten. De catastrofe van de wereldoorlog zou zich nooit mogen herhalen. Daartoe wilde men stabiliteit in de internationale handel en markten brengen. De mensheid zou dan weer in vrede kunnen leven. Men wilde een nieuw uitgebreid en sterk systeem van vrije handel. De Wereldbank en het Internationale Monetaire Fonds werden in het leven geroepen. De algemene richting van de akkoorden die sindsdien gesloten zijn tussen de landen in de kring rond Wereldbank en IMF gingen in de richting van de ontwikkeling van het wereldkapitalisme.

Nog nooit in de geschiedenis is de expansie van de economische groei zo groot geweest als na de tweede wereldoorlog. Maar tegelijkertijd is er een concentratie gegroeid van rijkdom in weinig handen en tegelijkertijd is er een gigantische groei van armoede geweest.

Deze groei werd genoemd ‘een proces van internationalisatie van het kapitaal’ en van ‘arbeidskracht’. Er diende zich een nieuw verschijnsel aan: de multinational.

Het overschot, de winst, die in de landen van het Zuiden door de transacties van multinationals en hun kapitaal werd geproduceerd eigenden de industrieel-ontwikkelde landen van het Noorden zich toe. Ondanks het feit, dat de productie van de zuidelijke landen die laatste veertig jaar snel was gegroeid, heeft die productievergroting niet bijgedragen tot de werkelijke ontwikkeling van die landen zelf.

Bijvoorbeeld: In de landen van Afrika heeft de voedselproductie ongekende hoogten bereikt. Toch kampen grote delen van Afrika met honger, wat in het algemeen in het verleden niet gebeurde. Verpaupering van het Zuiden liep parallel met de toename van overvloed in de noordelijke landen van de wereld.

Het verhaal van de Unctad, de wereldhandelsconferentie van de Verenigde Naties, de mogelijkheden daarvan en de onmogelijkheden en om orde in een chaos te scheppen wil ik u hier besparen.

Al in de jaren zestig werd het de landen van Afrika, Azië en Latijns-Amerika duidelijk dat de strijd tegen de omstandigheden die armoede doen ontstaan, moest lopen via het scheppen van nieuwe situaties. Alleen dan zou een werkelijke ontwikkeling van hun landen mogelijk zijn. Die nieuwe situaties konden niet gecreëerd worden, want de grondstofproducten die zij leverden aan de rijke landen behielden hun waarde niet. De waarde daarvan werd bepaald door de rijke landen. Bijvoorbeeld: In 1960 moest men in Birma 4 ton rubber produceren om een jeep te kopen; in 1970 was dat gestegen tot 10 ton rubber.

Neokolonialisme

In de onderontwikkelde landen groeit er een voortdurend verlies aan koopkracht.

Het ergste in dit geval is dat de toename van rijkdom van de noordelijke staten ook een toename van macht betekent. Ondanks het feit dat de gekoloniseerde landen zich in de loop van de jaren zelfstandig hebben weten te maken, is de economische afhankelijkheid nog groter geworden.

De president van Ghana Nkrumah heeft dit het ‘neokolonialisme’ genoemd.

Dit neokolonialisme is erop gericht, dat de jonge staten hun onafhankelijkheid niet kunnen praktiseren en de rijke landen hun macht behouden.

In die situatie komen de jonge staten niet toe aan het realiseren van de basisbehoeften van de eigen maatschappij.

Vervolgens verschijnt de internationale hulp op het toneel. Maar gaandeweg werd duidelijk, dat er geen belangeloze internationale hulpverlening bestaat.

President John Kennedy heeft in 1961 gezegd:

> *‘De buitenlandse hulp is een methode waarmee de Verenigde Staten een positie van invloed en controle behouden in de hele wereld, en een behoorlijk aantal landen onderhoudt die er anders helemaal onderdoor gaan, of zouden overlopen naar het communistische kamp.’*

Even leek het of via de organisatie van de olieproducerende landen op Europese Gemeenschap er toch een krachtenbundeling van Zuidelijke landen kon plaats vinden.

Maar via de trucjes van oliedollars en eurodollars in de jaren zeventig grepen de Verenigde Staten opnieuw naar de economische macht en stortten vele landen van de Derde Wereld zich in enorme schulden, die voor tientallen jaren een hypotheek gelegd hebben op hun toekomst. Er valt niet te denken over de aflossing van die schulden. De landen zijn nauwelijks in staat hun rentes te betalen en als het lukt dan slechts door enorme offers van de schuldenlanden te vragen. Om die aflossingen te doen moet er zoveel mogelijk worden geëxporteerd. Daardoor betaalt men de arbeiders lage lonen. Om de schulden zo laag mogelijk te houden importeren de ontwikkelingslanden zo weinig mogelijk, wat weer ten koste gaat van de eigen ontwikkelingsvooruitzichten.

Men stelt dan ook dat de landarbeiders van landen als Brazilië, Argentinië, Mexico, de Filippijnen, Ivoorkust etc. in wezen werken om de rijken te helpen nog beter te leven, dus om de rijken te subsidiëren.

De 'ontwikkeling' van de arme is nog slechts een strijd om te overleven.

Deze situatie is sinds 1980 enorm verergerd. De rentes die de banken vragen varieerden vanaf 1979 van 8% via 20% en 15% in 1984 9.5%.

Deze internationale woeker, zegt Julio de Santa Ana, poogt de zekerheid van de rijken te verstevigen, maar is gebaseerd op het bloed van de armen.

Het overschot dat de mensen die in weldaad, nog niet eens in overvloed maar weldaad, leven, betekent een armzalig leven en een vroegtijdige dood voor wie praktisch geen stem hebben in deze maatschappij.
Net zoals vroeger de eerstgeborene aan Moloch werd geofferd, offert men nu het leven van de armen aan Mammon.

Inleiding tot feministische theologie (1988)

Sieth Delhaas

Abdij van Heeswijk, februari en maart 1988

Inleiding

Ik zou mijn lezing willen beginnen met een citaat uit een interview met een 60-jarige vrouw, die — zoals ze zelf zegt -, alleen maar lagere school heeft en veel verdriet heeft gehad over het niet gestudeerd hebben.

Ik sprak met haar ter gelegenheid van het afscheid ven prof. Catharina Halkes, hoogleraar Feminisme en Christendom te Nijmegen Deze vrouw heeft gedurende zes semesters de wekelijkse avondcolleges over Feminisme en Christendom in Nijmegen gevolgd. Zij zegt: 'Ik wilde iets doen in de maatschappij met het inzicht dat ik door Tine (Prof. Halkes) heb gekregen. Ik heb niet veel ander capaciteiten dan mijn inspiratie en mijn aandacht voor jongeren. Mijn eigen zeven kinderen zijn de deur al uit. Ik trok altijd al naar jongeren, die bijvoorbeeld door toedoen van ouderen aan het zwerven zijn geraakt. Daarom hebben we sinds januari (1986) vier jonge mensen in huis. Ze leven aan de rand van de maatschappij. Ze kunnen niet veel, doen niet veel, ze zijn eigenlijk nergens toe in staat, alleen uitgaan en uitdollen. Zestien tot achttien jaar zijn ze.
Soms worden gepakt nadat ze winkeldiefstallen plegen. Ik probeer ze weer uit de cel te praten. Wie heeft er baat bij dat ze daar zitten?
Ik zie dankzij Tine Halkes, dat een mens naar Gods beeld en gelijkenis is geschapen en daardoor veel kracht in zich heeft. Dus ook ik heb die kracht. Maar ook deze kinderen hebben hún kracht. Ik zie hoe ze zich staande proberen te houden in deze vijandige maatschappij. Dat is een heel pijnlijk maar boeiend proces om mee te maken.'

Met dit citaat ben ik onmiddellijk aangeland bij twee aspecten, die kenmerkend zijn voor feministische theologie én die een bijdrage kunnen leveren aan het thema van deze dag: het goddelijke in de mens. Die twee aspecten zijn: de ervaring van de vrouw en de bewustwording van de vrouw ven het goddelijke ook in háár.

Bewustwording en bevrijding

Hoe zijn vrouwen pas in onze tijd, eigenlijk nog maar sinds een jaar of vijftien, tot het bewustzijn gekomen, dat ook zij beeld van God zijn? Dus deelhebben aan het goddelijke? Natuurlijk heeft dit enerzijds te maken met de ontwikkelingen in de mensengeschiedenis én de persoonlijke geschiedenis van vrouwen zélf.

Er zijn in het verleden vele vrouwen geweest, die hun twijfels hebben uitgesproken en ook neergeschreven over de heerschappij ven de man over de vrouw. De Spaanse kloosterabdis Teresa van Avila (1515-1582) is daar zo'n'

voorbeeld van. Haar geschriften verraden een voortdurende weerstand tegen de rol die haar als vrouw wordt opgedrukt. Zij klaagt over de ketenen waardoor haar geslacht gebonden is en is jaloers op de mannen, die de vrijheid hebben om in het openbaar te spreken en te verkondigen. Haar klacht aan Christus, waarin ze tot uitdrukking brengt dat haar positie toch wel heel erg verschilt van die van de vrouwen waar Jezus tijdens zijn leven zo gelijkwaardig nee omging, is door de kerkelijke inquisitie uit haar boeken geschrapt.

Telkens drukt de geestelijkheid vrouwen, die in opstand komen tegen de macht van mannen over hen weer terug met verwijzing naar het goddelijk gezag, dat mannen over vrouwen van God zelf zouden hebben gekregen.

Anderzijds lezen wij ook in verhalen van vrouwen, die de mogelijkheid hadden hun gedachten en ervaringen op te schrijven — en helaas zijn vele eeuwen lang slechts adellijke en religieuze vrouwen daartoe in staat geweest — dat zij haar eigen geloofsrelatie met God hebben. Dat ze God zelf niet ervaren als een onderdrukker en minachter van vrouwen. En zeker is de manier waarop Jezus met vrouwen omging én haar opriep om haar plaats in dit leven in te nemen, een bevestiging van de geloofservaring van deze vrouwen geweest.

Feministische theologie in Nederland is heel sterk beïnvloed door Amerikaanse feministische theologes. Het boek van Mary Daly 'Voorbij god de Vader' is voor vele vrouwen in ons land een blikopener geweest — en nog -, hoe de zaken theologisch en structureel in elkaar zitten.

Die Amerikaanse traditie van bewuste vrouwen wortelt stevig in de vorige eeuw en is daar eigenlijk nooit helemaal weg geweest. In de VS is de feministische beweging — in tegenstelling tot ons land -, altijd religieus gefundeerd geweest. Toen in ons land de eerste feministische golf wegebde, nadat de vrouwen het vrouwenkiesrecht hadden verkregen (1919), hadden de christelijke vrouwen daar nauwelijks inbreng in gehad. Zij waren nog altijd vervuld van het goddelijk gezag van de man over hen.

In Amerika lag dat heel anders. Daar hadden met name de Quaker-vrouwen zich ingezet in de strijd tegen de zwarte slavernij. Hun Quaker-traditie stoelde op gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen. Tijdens hun strijd voor de afschaffing van de slavernij stootten zij echter op het feit, dat zij als vrouw niet in het openbaar mochten spreken voor gemengde man/vrouw-gezelschappen.

Cady Stanton

Uit die ervaring van vrouwen ontstond in 1848 de beweging voor vrouwenrechten in Amerika. Voor de eerste bijeenkomst in Seneca Falls schreef een zekere Cady Stanton, die als meisje het voorrecht had genoten Grieks en Latijn te kunnen studeren, een aantal stellingen. Eén daarvan luidde, dat het een vanzelfsprekende waarheid is, dat alle mannen en vrouwen als gelijken geschapen zijn, dat zij door de Schepper begiftigd zijn met zekere onvervreemdbare rechten waaronder leven, vrijheid en het streven naar geluk. Ik citeer:

> *'Het streven van het mensdom is de geschiedenis van steeds weerkerende schendingen en overweldigingen van de kant van de man tegen vrouwen, met als resultaat de vestiging van een totale dwingelandij over haar.*

Haar voor die tijd ongehoorde stellingen beperkten zich niet tot de samenleving. Zij schreef bovendien in een verklaring voor bedoelde bijeenkomst, dat de man niet slechts in de samenleving de vrouw een ondergeschikte plaats toekende, maar bovendien apostolisch gezag

opeiste door haar van het ambt van priester of predikant uit te sluiten en, op een enkele uitzondering na, van elke deelname aan kerkelijke aangelegenheden. In een Noord-Amerikaanse krant schreef zij:

> *'Als zij, die tegen elke vorm van vernieuwing zijn, geen andere argumenten meer kunnen vinden, grijpen zij naar de Bijbel als laatste houvast. De Bijbel is uitgelegd om geweld, slavernij, zware straffen en de onderdrukking van vrouwen te legitimeren.'*

Cady Stanton, zelf een diepreligieuze vrouw, was er tijdens haar leven steeds vaster van overtuigd geraakt, dat religieus bijgeloof van vrouwen zelf haar onderdrukking en gevangenschap doen voortduren. Meer dan welke andere nadelige invloed voor vrouwen dan ook.

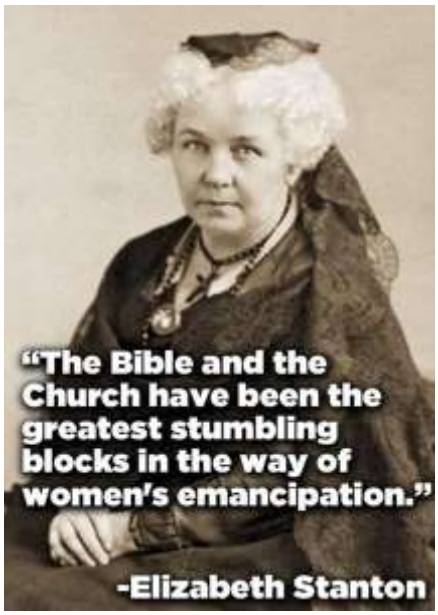

Bovendien zou er nooit enige vordering op theologisch gebied gemaakt kunnen worden, totdat de belachelijkheid van het oude bijgeloof zou zijn weggenomen. Toen dan ook de kerk van Engeland de oude vertaling van de bijbel van 1611 in 1870 wilde herzien en er ook in Amerika groepen werden gevormd om deze revisie van de bijbel voor te bereiden, waren de feministen zeer ontsteld, dat bij die herziening geen enkele vrouw werd betrokken.

En er waren op dat gebied toch al heel wat kundige vrouwen. Er was bijvoorbeeld een zekere Julie Smith, die op haar eentje vijf vertalingen van de Bijbel had gemaakt uit het Grieks, Hebreeuws en Latijn. Sommige geleerden rekenden die vertalingen zelfs tot de beste van die tijd.

Cady Stanton vond in 1895 — zij was toen 80 jaar — de tijd gekomen om een Vrouwenbijbel te schrijven. Ze vond, dat er nu eindelijk eens duidelijkheid geschapen moest worden over het nooit aflatende strijdpunt of de Bijbel nu bevrijdend, dan wel onderdrukkend voor de vrouw was. Zij zelf had haar mening op dit punt al jaren geleden gevormd.
Er kwam een comité van Engelse en Amerikaanse deskundige vrouwen onder wie Griekse, Hebreeuwse en Latijnse wetenschappers, die de bijbel dus in de grondtalen konden bestuderen. Zij gingen bij hun werk na wat de werkelijke positie van de vrouw was in de joodse en christelijke godsdienst.

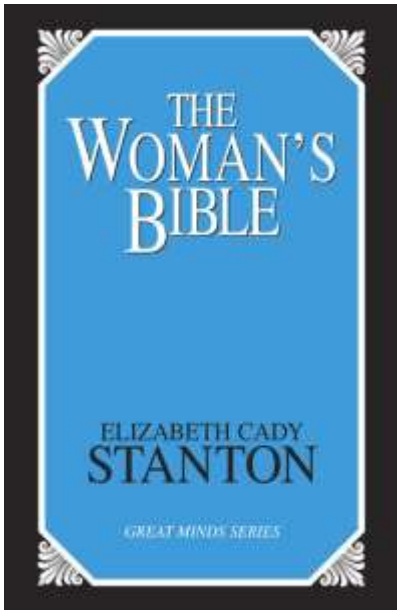

De Woman's Bible, die het resultaat was van dit onderzoek, werd een rechtstreekse uitdaging aan één van de belangrijkste theologische leerstellingen van de kerk, namelijk de autoriteit en de onfeilbaarheid van het bijbels woord. Cady Stanton ging ervan uit: de bijbel is geen goddelijke inspiratie, maar een historisch document en een produkt en de neerslag van eigen geloofserveringen van de eigen tijd en cultuur. Deze vaststelling vooraf — dus voordat haar medewerksters in Engeland en Amerika aan haar kritisch onderzoek van die bijbelgedeelten begonnen waarin vróuwen voorkomen of nogal opvallend afwezig zijn, maakte ruimte voor een onderzoek van de teksten, ontdaan van het drukkende goddelijk gezag.

Vermeldenswaard is, dat de Woman's Bible in 1895 door The Hartford Seminary Record uitgeroepen werd tot 'the most humorous book of the year'.
Maar al snel raakte het boek onder het stof van een gewelddadige tijd waarin onrechtvaardigheid, gelegitimeerd door het goddelijk woord, werd voortgezet en niet alleen ten opzichte van vrouwen.

Godsdienst en onrecht verdragen elkaar niet. Dat lijkt op het eerste gezicht een vreemde constatering, maar in feite is het waar. Telkens weer duiken er mensen in de geschiedenis op, die het onrecht in de wereld, dat godsdienstig wordt gelegitimeerd, aan de kaak stellen.

Feministische theologie

Vandaar dat het niet vreemd is dat al vanaf het eind van de zestiger jaren van de twintigste eeuw feministische theologie opnieuw een rol binnen de Amerikaanse kerken speelt. En alweer gaat het om de ongelijke rechten tussen mensen: de strijd, die de zwarten in Amerika nu zelf aangebonden hebben voor gelijke burgerrechten

Vooral de bewustwording van zwarte Amerikanen heeft een vervolg gekregen in de bewustwording en radicalisering van vrouwen van verschillende huidskleur. De grote nationale kerken kregen rechtstreeks met die radicalisering te maken omdat zwarten ook binnen de kerken aanspraak maakten op gelijkwaardigheid. Zo was het een vanzelfsprekend gevolg, dat ook vrouwen haar gelijkwaardigheid aan de orde gingen stellen. Feminisme en Christendom ontmoetten elkaar opnieuw. De tweede feministische golf, die dan aanrolt brengt de Woman's Bible na tachtig jaar opnieuw over het voetlicht.
Mary Daly heeft intussen haar boek Voorbij god de Vader' geschreven en over de hele wereld maken de kerken zich op om de bijeenkomst van de Wereldraad van Kerken voor te bereiden.

Op deze zeven jaarlijkse assemblee zal voor het eerst het thema 'vrouw en geloof' aan de orde komen. Het is 1975 en de Verenigde Naties hebben het Jaar van de Vrouw uitgeroepen.

Natuurlijk waren vrouwen binnen de kerken in Nederland ook al – vooral sinds de Tweede Wereldoorlog – bezig met emancipatie van vrouwen én mannen. Vandaar toen via boeken en de ontwikkelingen binnen de Wereldraad de feministische theologie in Nederland belandde, er een goed bewerkte akker lag, waarin het zaad zich snel kon ontwikkelen.
Eind 1975 al beginnen Catherine Halkes in Nijmegen en Renée van Eyden — een mannelijke theoloog en ex-priester — in Utrecht colleges feministische theologie.
Nu, ruim tien jaar later, is de stroom van feministische theologie breed en diep en ook onstuitbaar geworden.

Eigen ervaring

Ik grijp even terug naar het citaat, dat ik u voorlas aan het begin van mijn inleiding. De ervaring van een vrouw, die helemaal niet theologisch geschoold — en dan gebruik ik wat 'de wetenschap' daaronder verstaat — heel zelfbewust in verband wordt gebracht met de openbaring die haar vanuit de traditie, de bijbel en de gemeenschap ven haar kerk, ondanks alle onderdrukkende elementen, heeft weten te bereiken. Door het onderricht van een andere vrouw, met gelijksoortige onderdrukkingservaringen vanuit die kerk, de traditie én bijbel, en de verhalen van zoveel andere vrouwen, vinden zij steun bij elkaar in hun weg in dit leven. Een weg, die zij wensen te gaan in relatie met de godheid, die zij via haar eigen traditie

hebben leren kennen. Maar die zij, bewust-geworden van de onderdrukkings- elementen, die de werkingsgeschiedenis van de bijbel en de traditie zijn binnengeslopen, kritisch willen benaderen en onderzoeken. En daarin laten zij haar eigen geloofs- en levenservaringen meespelen.

Dat is wat mij boeit als ik het verhaal van deze voor onze samenleving eenvoudige, in mijn ogen grote, vrouw hoor: zij heeft zichzelf herkend als mens, als beeld van god en dat wil zeggen: god heeft zijn/haar krachten in mij klaar gelegd om daarmee als bondgenoot van de Scheppende mee te werken in de geschiedenis en in de wereld.

Zij heeft het goddelijke in zichzelf mogen zien. Dat is wat vrouwen overkomt in onze tijd door bezig te zijn met feministische theologie. Zij hebben zichzelf onttrokken aan het onterechte mannelijke gezag, dat zich op allerlei manieren telkens weer wist te plaatsen tussen haar en haar Levensbron. Als priester, als echtgenoot, als vader of in welke andere hoedanigheid dan ook.

Vanuit die nieuwe levenshouding stellen ‘opstandige vrouwen’ vandaag vragen aan de bestaande, traditionele theologie. Zij vragen waarom deze mannelijke theologie heeft gehandeld zoals ze dat heeft gedaan, Waarom ze vrouwen heeft klein gehouden, haar heeft genegeerd, haar heeft verminkt tot minderwaardige wezens.

Uitgangspunten

a. Feministische theologie is een weg en geen doel.
b. Feministische theologie is *bevrijdingstheologie*. Maar zij beperkt zich niet alleen tot vrouwen. Omdat vrouwen het onderdrukt zijn aan eigen lijf en leden ondervinden — en omdat ze de laagste plaats innemen in het netwerk van onderdrukten, zie Schüssler Fiorenza’s *In Memory of her* — hebben zij ook de bevrijding op het oog van anderen, zoals zwarten, armen, homofielen en vreemdelingen en allen die tot slaven gemaakt zijn en gekoloniseerd zijn door een op uitbuiting gericht sociaaleconomisch systeem. Vrouwen zetten zich vanuit de feministische theologie in voor de bevrijding van alle onderdrukte groepen.
c. Feministische theologie gaat uit van de ervaring. Dat wil niet zeggen dat deze theologie zich baseert op het gevóel van vrouwen, het is veel meer ervaring in het eigen leven, die getoetst en verwerkt wordt in de ontmoeting met anderen, en die de realiteit in het geloofsleven brengt.
d. Feministische theologie is voluit oecumenisch. Vanuit de gemeenschappelijke ervaring van vrouwen: dat zij zich als vrouwen binnen het christendom miskend en geminacht weten, hebben vrouwen elkaar binnen de feministische theologie gevonden en leren kennen. Bovendien ontstaat er een steeds sterker inzicht dat vrouwen in het verleden geen deel hebben gehad een de schisma’s en geloofsruzies die zich binnen de geschiedenis van de kerk hebben voltrokken Temeer nu vrouwen bij bestudering van die geschiedenis ontdekken dat de oorzaak van die twisten en scheuringen vaak nauwelijks iets met het geloof te maken hadden Vrouwen worden zich daarom meer bewust van haar gezamenlijke geschiedenis: als met opzet tweederangs gemaakte en gehouden schepsels. Vrouwen willen nu met behulp van de feministische theologie zoeken naar nieuwe vormen van gemeenschap-zijn, liturgie, apostolaat, overdracht en uitleg.

Terecht gekomen in dit bevrijdingsproces uit een onderdrukkende godsdienst en cultuur — want beiden hebben elkaar steeds ondersteund — komen vrouwen vanuit haar eigen ervaring tot de conclusie dat de heersende godsdienst — en ik beperk mij nu tot het christendom — en de heersende cultuur failliet zijn. Volgens hen zijn de oorzaken onder neer:

- Vrouwen hebben geen wezenlijke bijdrage mogen leveren aan godsdienst en cultuur;
- Mannen hebben door een eenzijdige mannelijke vormgeving van theologie en cultuur zichzelf overschat en misvormd;
- Deze eenzijdige vormgeving heeft een god gecreëerd die als instrument kon worden gebruikt om de mens het recht te verschaffen medemensen en de schepping uit te buiten.

Zichtbare tekens van dit failliet zijn:

- Het atoomwapenarsenaal dat zo omvangrijk is, dat het mens en schepping vele malen kan vernietigen;
- De honger bij tweederde van de wereldbevolking;
- De toenemende uitbuiting van de totale kosmos.

Het zijn voor opstandig geworden vrouwen juist in deze tijd drijfveren om niet langer te zwijgen en zich niet langer bij de bestaande orde neer te legen.
Niet alleen dc zorg om wat zich in de wereld afspeelt, dwingt haar daartoe Vanuit een nieuw zelf bewustzijn eist zij ook de haar altijd onthouden medeverantwoordelijkheid op voor al het bestaande.

Duizenden en duizenden vrouwen — wereldwijd — hebben de dienst aan man, maatschappij en onderdrukkende godsdiensten opgezegd en nemen dagelijks op kleine en grote kruispunten in haar leven een radicale beslissing, waaraan ze voorheen gedachteloos zouden zijn voorbijgegaan.

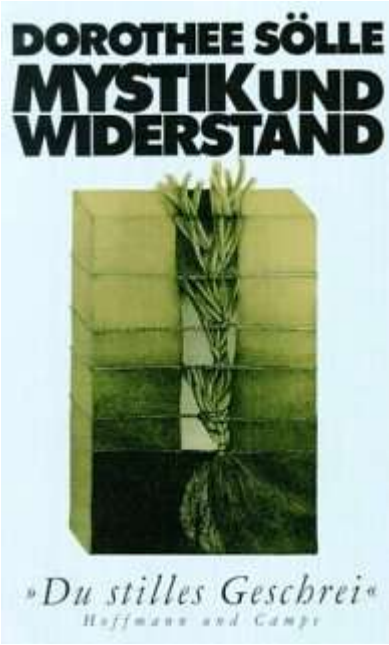

Vrouwen zelf moeten onderkennen, dat haar rol in de wereld vandaag beslissend is voor de overleving van het menselijk ras. Vrouwen zullen moeten opstaan en de afgod die zich in de mammon — de verpersoonlijking van de geldgod — overal opdringt, moeten onttronen, De afgod, die de onderschikinning man — vrouw heeft gepresenteerd als een goddelijke ordening om de mensheid als slaven aan zich te kunnen onderwerpen.

De Duitse theologie Dorothee Sölle schrijft in een van haar boeken, dat de Scheppende in onze tijd juist zijn oproep tot mensen om de wereld te bewaren, tot vrouwen richt. Zij weten wat het betekent om uitgebuit te worden. Vanuit die positie kunnen zij woede en trots ontwikkelen en omzetten in een hoop op een nieuwe toekomst

Als de helft van de mensheid, de vrouwen, eindelijk, zich bewust van liet goddelijke in haarzelf, haar scheppingsopdracht ter hand neemt, dan wordt het: lachen, en juichen en zingen!

Macht en onmacht in menselijke relaties (1987)

Sieth Delhaas

Zusters Franciscanessen van Heythuizen i.s.m. Relevo te Weert, 17 februari 1987

Inleiding

Vraag vooraf: hebt u tijdens uw jeugd, in uw opvoeding bepaalde lessen of boodschappen mee gekregen, die uw gedrag hebben beïnvloed en die daarna als 'macht' in uw leven zijn gaan werken?

Doel: mensen erbij bepalen, dat macht een rol speelt in ieders leven. Het is een dagelijkse aangelegenheid.

Toen ik met de voorbereidingen voor deze cursus begon, was het voor mij heel geruststellend te weten, dat u zelf — in elk geval hier vanuit het klooster — om behandeling van dit thema had gevraagd. Daarmee hebt u voor mij ruimte gemaakt om het praten over macht zo breed mogelijk te maken.
Praten over macht is meestal bedreigend. Niemand wil immers voor een machthebber aangezien worden? En machthebbers zijn meestal ook mannen — vindt men.
Daarom: praten over macht en onmacht in menselijke relaties betekent ook: jezelf afvragen waarom wil ik meer weten over de machtsverhoudingen tussen mensen? En waarom durf ik daar nu over te praten, terwijl ik daarover vroeger niet zou hebben durven dénken.

Laten we, stel ik u voor, eerst maar eens kijken

a. Welke soorten macht er zijn.
b. Hoe onze plaats als persoon daarin is.

Macht nader bekeken

Omschrijving macht. Er zijn er verschillende soorten.
Macht is het vermogen om, al dan niet bewust, bepaalde effecten te weeg te brengen op gevoelens, houdingen, kennis, inzicht of gedrag van anderen (A. Komter)

Kenmerken van macht zijn, dat macht overal voorkomt waar mensen met elkaar te maken hebben. Macht is dus vanzelfsprekend. En macht is een neutraal begrip, dat positief en negatief gehanteerd kan worden, (Anja van Servellen).
Als macht dus slecht kan worden gebruikt, maar ook goed en we onderkennen dit, dan zien we tegelijkertijd dat het woord macht eigenlijk niet meer zo 'machtig' is.

Dat het een begrip is waarover eigenlijk best gepraat kan worden. Ja, zelfs gepraat moet worden als we ernst maken met menselijke relaties. Want daar draait het toch om in ons leven.

Onze waardering van macht hangt dus af van het resultaat van de machtsuitoefening. Als we blij zijn met het resultaat van de machtsuitoefening dan noemen we het resultaat positief.

Bijvoorbeeld: De minister van sociale Zaken besluit om de uitkeringen van bijstandsvrouwen met *ƒ* 400 per maand te verhogen.

Als we het resultaat van de machtsuitoefening slecht vinden, dan ervaren we die macht negatief.

Bijvoorbeeld: De regering besluit, dat de industrieën meer afvalstoffen int de lucht mogen lozen.

Macht is dus eigenlijk een neutraal begrip, dat pas kleur krijgt door de wijze waarop het gehanteerd wordt. Macht is dan te omschrijven als het beïnvloeden van of richting geven aan het gedrag, de gedachten en de emoties van de ander. (Anja van Servellen)

Het blijft dus beïnvloeden of richting geven aan het gedrag, de gedachten en de emoties van anderen, niet meer en niet minder. Dat betekent, dat die ander, die beïnvloed moet worden ook allerlei mogelijkheden, of zelfs wapens heeft om zich tegen die invloed of dat richting geven te verzetten, het te ontduiken, of eraan te ontkomen. Beslissend hierbij is wel, dat je doorziet, dat de ander bezig is haar of zijn macht tegen jou te gebruiken.

En andersom ook: dat jij op jouw beurt ook macht tegen anderen gebruikt.

Wat dus belangrijk is te leren is: te kijken naar het gedrag van anderen en van jezelf.

Tegelijkertijd moeten we er oog voor hebben, dat onze menselijke wereld en relaties zo ingewikkeld zijn, dat, de plaats van de verschillende mensen daarin niet dezelfde is.

Door de eeuwen heen hebben wij in onze samenleving een ingewikkeld web geweven waarin we allerlei waarden hebben gegeven aan zogenaamde hoge en lage beroepen, de status van de geestelijkheid, aanzien op grond van afkomst, het behoren tot bepaalde groepen, het minderwaardige ingewikkelde sociale systeem waarom geld, status en aanzien mensen macht verschaffen. Dat is niet de wereld die god voor zijn mensen heeft bedoeld.

En in die wereld van geld en aanzien spelen vrouwen de meest ondergeschikte rol. Want vrouwen, zo zullen we later zien, hébben geen maatschappelijke macht en invloed gehad in het verleden. En daarom zitten wij waarschijnlijk vandaag zo met die vraag: hoe moet dat nu met die macht en onmacht in menselijke relaties?

Als wij geboren worden dan treden wij in feite in een geschiedenis waar de macht verdeeld is. Er zijn talloze mensen, die niet eens tot het besef komen dat dit feit er zo ligt. Maar als wij als verantwoordelijke mensen in dit leven willen staan kunnen wij niet om de vraag heen: Gaan wij er zonder meer mee akkoord dat de macht verdeeld is zoals ze is verdeeld? De zin van ons mens-zijn heeft daar ook mee te maken.

Terug nu naar de soorten macht die we onderscheiden.

a. Macht speelt zich af op makro gebied — groot – wereldmacht, oost/west, regeringsniveau, macht van de wetenschap, macht van de misdaad.
b. Mesoniveau: b.v. de macht van organisaties, de kerk – hoewel ook soms op makro-niveau: inkooporganisaties, waardoor prijzen lager worden en er concurrentie ontstaat tussen bedrijven.

c. Mikroniveau — klein in gemeenschappen, families, gezinnen, tussen groepen mensen, tussen partners, vriendinnen, etc.

In feite heeft ieder mens een bepaald soort macht. De situatie wordt bepaald door de onderlinge verhouding van machten die tegenover elkaar staan. De machtsverhouding is eigenlijk de basis van de machtsuitoefening. Voorbeeld als de beide grootmachten Amerika en Rusland van elkaar vermoeden dat hun bewapening even sterk is dan is er een machtsevenwicht. Vermoedt de een dat hij sterker is dan durft hij meer macht uit te oefenen. Bijvoorbeeld een openlijk bedreiging uitspreken.

Elke soort macht heeft een bron.
Er zijn verschillende bronnen te benoemen, waaraan mensen macht ontlenen:

- De macht ontleend aan deskundigheid — arts/patiënt
- Formele regels — politieagent/verkeersovertreder
- Sanctie — onderwijzer/leerling
- Referentiemacht — student/intellectuele elite
- Bezit — grotere vrijheid wonen/reizen

We zien, dat al dit soort machten zich afspelen op het maatschappelijk vlak.
Hier is weer dat web van structuren en regels te zien dat samen onze maatschappij vormt. Als we het dus vandaag hebben over macht en onmacht in menselijke relaties, dan zouden we ons kunnen beperken tot het onder de loep nemen van deze vijf soorten macht

Maar er is een dimensie extra. Als wij het over macht in menselijke relaties hebben moeten we alweer een onderscheid maken.
We moeten het web van verhoudingen nog verder analyseren, ontrafelen want: in onze samenleving hebben vrouwen minder macht. Dat is de norm.
En dat is terug te voeren op het feit, dat vrouwen bij het maken van wetten In het verleden bij het inrichten van de samenleving niet mee hebben mogen doen.
Vrouwen hebben tot 1919 bijvoorbeeld geen kiesrecht gehad. En bij alle regels die in de loop der tijd gemaakt zijn voor het reilen en zeilen van onze samenleving zijn vrouwen uitgesloten geweest.
Er zijn regels voor haar gemaakt zonder dat er naar haar mening is gevraagd. In die zin heeft men dus gelijk, dat vrouwen maatschappelijk geen macht hebben.

Gelukkig is er in de loop van de laatste decennia, vooral na de laatste oorlog, van alles aan het veranderen maar, vragen wij ons af, waarom zitten er nog maar zo weinig vrouwen op posten waaraan macht verbonden is. Mannen zitten op die plaatsen waar de echte besluiten vallen. Komt dat omdat mannen zulke machthebbers zijn dat ze geen plaats voor vrouwen wensen te maken?

Dat is voor een groot deel waar. Maar een even grote waarheid is:
het gedrag van vrouwen is er ook schuld aan dat zij die belangrijke maatschappelijke post niet pakken of krijgen.

Verborgen machten

Welke verborgen machten gaan achter haar gedrag schuil?
Door de kracht van de vrouwenbeweging, die zo’n honderd jaar geleden ontstond, is er al heel veel veranderd. Het kiesrecht hebben vrouwen bevochten, de wet op gelijk loon is

gerealiseerd, in 1957 werd de vrouw handelingsbekwaam en sinds 1984 kan de gehuwde vrouw ook niet meer worden gedwongen haar man te volgen als hij besluit van woonplaats te veranderen.
Ook in de privésfeer zijn vrouwen vrijer zich te bewegen: je kunt als vrouw alleen op vakantie gaan, veel opleidingen volgen, alleen wonen.
Allemaal gevolgen van veranderingen in machtsverhoudingen. Niet dat vrouwen die veranderingen cadeau hebben gekregen. Doordat bepaalde vrouwen gingen inzien welke machten haar op haar plaats hielden en zij het onterechte van die scheve machtsverhoudingen aan de kaak stelden, konden zij zich vaak door het veranderen van wetten en regels, maar ook door ongeschreven opvattingen, bijvoorbeeld zogenaamde fatsoensnormen, bevrijden van onterechte macht.

Emancipatie zou je dus ook kunnen noemen: bevrijding uit overbodige vormen van macht. Eigenlijk is er dus voor vrouwen niet meer zoveel te wensen over. Zou je kunnen zeggen. Wettelijk zijn in feite steeds meer gelijkgerechtigd. En de overheid wil ons heel graag laten geloven, dat de emancipatie van de vrouw in onze tijd voltooid is. En zeggen de mensen, die de vrouwenbeweging maar een overbodige beweging vinden: als die vrouwen nu maar wat geduld hebben, dan komt alles wel goed, de samenleving verandert op den duur vanzelf wel.

Maar is dat wel zo?

Sinds de economische recessie in het midden van de jaren zeventig inzette, kunnen wij niet anders dan vaststellen, dat de positie van vrouwen met reuzensprongen achteruit gaat. Werkloosheid: en de vrouw moet het eerst het veld ruimen; nu niet alleen voor de man, maar ook voor de jongeren. Is er dan meer aan de hand?

Is er dan toch een machtsverschil tussen mannen en vrouwen?

Ik denk, dat wij die vraag alleen maar bevestigend kunnen beantwoorden; ja, de waarde van een man in onze samenleving is nog altijd hoger dan die van een vrouw. Het gaat hier niet om het verschil in geslacht alleen. Het biologisch onderscheid wordt nog versterkt omdat de opvoeding van de jongen positief verloopt. Die opvoeding wordt vanaf het begin gericht op de hoge maatschappelijke waarde van de man voor later.
De opvoeding van het meisje wordt in tegendeel gericht op lage maatschappelijke waarden: zij zal afhankelijk zijn en een laag zelfbewustzijn hebben, kortom, u kent de uitdrukking ‘het zwakke geslacht’ en die term zal haar tot het einde van haar leven blijven achtervolgen.
Het resultaat is tenslotte, dat de man zichzelf tot een sterke persoonlijkheid zal ontwikkelen met een hoog zelfbeeld, de vrouw ontwikkelt zich met een laag zelfbeeld, vol onzekerheid over zichzelf.

Zo ontstaat, simpel door een biologisch verschil tenslotte een groot machtsverschil op persoonlijk gebied tussen mannen en vrouwen. Aan de vijf bronnen van macht kunnen we dus nog een zesde toevoegen: de macht van de mannelijke sexualiteit.

Voor vrouwen met een christelijke achtergrond en opvoeding worden deze machtsfactoren nog eens versterkt door de godsdienstige rechtvaardiging.
Het is goed te weten, dat godsdienst niet de belangrijkste schuld is aan haar ondergeschikte rol. Dus godsdienstige vrouwen zijn of worden niet meer of minder onderdrukt dan niet godsdienstige vrouwen. Het minderwaardige vrouwbeeld, dat in onze cultuur bestaat, stamt uit de Grieks/Romeinse traditie. De christelijke traditie heeft dit vrouwbeeld in haar negativiteit nog eens bevestigd door de uitleg van het oudtestamentische scheppingsverhaal uit Gen. 2.
Daar wordt de vrouw uit de man geschapen. Terwijl de uitleg van Genesis 1, waar god man en vrouw als gelijkwaardige personen schiep, geheel door de christelijke traditie is overwoekerd.

De pogingen van Jezus ten spijt, die ook mannen en vrouwen gelijkwaardige posities in zijn verkondigingswerk gaf.

De kerkvaders die door de eeuwen heen grote invloed hebben gehad op de traditie hebben met hun negatieve uitspraken over vrouwen de bedoeling van de Schepende en Jezus de grond ingeboord.
Het is voor vrouwen heel belangrijk onder ogen te zien als ze samen willen kijken naar macht en onmacht in menselijke relaties, dat het hoog tijd wordt onszelf en elkaar te verlossen van deze slechte en verachtelijke beelden van onszelf en elkaar.
Als we daar tenminste al niet hard mee bezig zijn.

Wat mij betreft: ik heb er gelukkig geen last meer van.
Tenminste dat denk ik, maar als ik verder kijk, merk ik, dat dat negatieve denken over vrouwen zo diepgeworteld zit, dat ik vrees, dat ik er mijn hele leven tegen zal moeten blijven vechten en het waarschijnlijk nooit echt meer kwijtraak.

Wat is er namelijk aan de hand?
Hoe wij ook denken over onszelf, hoe we ook kansen hebben gehad om onze positie te verbeteren omdat we bijvoorbeeld een goede opleiding hebben gehad, of economisch zelfstandig zijn geworden, of ons echt niets meer aantrekken van de goedkeuring van anderen, één ding is in onze samenleving bijna niet te ontlopen: bij alles wat een vrouw in onze samenleving doet wordt ze aangesproken op haar seksuele rol: dus haar vrouw-zijn.

Onbewuste lessen

Hoe werkt nu het verschil tussen persoonlijke macht tussen vrouwen en mannen in het leven van een vrouw.

Ik vroeg u: welke lessen, boodschappen hebt u in uw leven meegekregen, die later in uw leven als macht zijn gaan werken.

De lessen die een vrouw ‘onbewust’ meekrijgt in haar jeugd zijn bijvoorbeeld:

- Een meisje vecht niet, maakt geen ruzie, zorgt voor harmonie en vrede, is lief en zacht
- Anders is ze kattig of haaibaai
- Een meisje moet aantrekkelijk zijn voor jongens, niet uitdagend zijn
- Studie is niet zo belangrijk, het liefst moet zij trouwen en er niets naast doen

opvoedingsles geen ruzie	gedrag gehoorzaam zijn boosheid inslikken vrede	machtsfactor formele regels, houden aan regels 'hoe het hoort.
lief en zacht	vriendelijk behulpzaam meegaand	sanctie
aantrekkelijk niet té anders uitdagend/slet/ hoer	wel uitdagen/niet te ver gaan verantwoordelijk voor gedrag jongen altijd op je hoede	zorg dat ik je aardig vind, want jij bent afhankelijk van mijn waardering mannelijke seksualiteit afhankelijk van goedheid jongen, zorgen dat je aantrekkelijk voor ze bent.

Deze opvoedingslessen hebben vrouwen gevormd tot wat zij zijn, hoe ze behoort te zijn en hoe haar gedrag dient te zijn: nederig, stil, niet blijk geven van kennis, vriendelijk en meegaand, gehoorzaam en op seksueel gebied vooral niet uitdagend en als er iets mis gaat ben jij altijd de schuld.

Nogmaals als we het dus willen hebben over macht en onmacht in menselijke relaties moeten wij ons — hoe weinig zin we daarin misschien hebben en hoe graag we onszelf misschijn wijs maken, dat er geen onderscheid meer is -, wij moeten ons dus bewust zijn van de persoonlijke ongelijkwaardige machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen.
En vanuit die persoonlijke ongelijkwaardige machtsverhoudingen worden de maatschappelijke ongelijkwaardige machtsverhoudingen in stand gehouden.

Willen wij als vrouwen — maar ook de mannen kunnen daar niet aan ontkomen, willen wij dus aan deze ongelijke machtsverhoudingen ontkomen, dan zullen we heel goed moeten kijken naar onze plaats in het geheel en elkaar moeten helpen aan een ander zelfbeeld en ons gedrag grondig moeten veranderen.

Het is dus een foute gedachte dat meisjes uit deze tijd, de jeugd die meer gestudeerd heeft dan wij vroeger, vanzelf emancipeert en maatschappelijk wel meer invloed krijgt. Als de persoonlijke onmacht blijft bestaan zal ook het meisje met de goede opleiding geen maatschappelijke macht verwerven. De hoop, dat vrouwen dus in de toekomst kunnen werken aan een andere, hoopvollere samenleving kunnen we dan wel vergeten.

Vrouwen zullen dus ander gedrag moeten gaan oefenen. In de kerk, in haar persoonlijke kontakten, in de politiek en op alle andere gebieden in de samenleving.

Daarvoor zijn allerlei methodes te ontwikkelen. De tijd is te kort om daar in deze twee uur aandacht aan te besteden. Het is al heel wat gewonnen als we ons kunnen bevrijden van de opvoedingslessen, die we in onze jeugd hebben meegekregen en we zelf gaan inzien, dat ons gedrag daar steeds op gericht is geweest. In feite konden vrouwen nooit helemaal zichzelf worden omdat ze hun hele leven geboeid blijven door de lessen uit hun jeugd, die voor meisjes anders waren/zijn dan voor jongens.
Je kunt zeggen: er is van vrouwen altijd een deel onzichtbaar gebleven.

Ander gedrag oefenen

Bij het ander gedrag oefenen is het goed om te kijken: hoe stel ik me op in een gesprek. Volgens een bepaalde analyse spreken mensen altijd

- Vanuit een ouder situatie: zorgend, beschermend, verbiedend, gebiedend;
- Vanuit een volwassen situatie: logisch, rationeel, denkend;
- Vanuit een kind situatie: spontaan, intuïtief, speels, natuurlijk.

Bij vrouwen is de ouder en kind positie goed ontwikkeld.

Bij man die van de ouder/gebiedend en verbiedend en de volwassen positie.

In conflicten stappen vrouwen vaak van de volwassenpositie in de verongelijkte kind positie. Zichzelf verdedigend, bang niet aardig of goed genoeg te worden gevonden.

Het vereist een goede dosis eigenwaarde om in een conflictsituatie in de volwassen positie te gaan en te blijven zitten en een volwassen discussie te voeren: rationeel vragen stellen, je eigen stelling verdedigen etc.

Macht van vrouwen

Wat is nu de macht van vrouwen: of liever de macht van de onmacht? De grootste fout van vrouwen is eigenlijk, dat we allemaal zo graag aardig gevonden willen worden. En omdat in stand te houden, zijn we bereid veel te doen. Om dat aardig zijn te behouden, brengen we allerlei machtsfactoren in stelling. We oefenen een soort tegenmacht uit.

Slavinnengedrag:

- Slavinnen – heel vrouwelijk gedragen: zorgen, redderen, opofferen, luisterend oor
- Pseudo-slavinnen: alsof, maar intussen heel goed door wat ze deden; ‘ach, die mannen’, onttrekken aan situatie, eigen beeld hoog door minachting voor mannen, maar er verandert niets, door haar gedrag blijft ongelijkheid bestaan;
- Super-slavinnen: verbinden zich heel nadrukkelijk met hun meester; komen door dik en dun voor een onderdrukkende man op en vinden andere vrouwen minder dan zichzelf.

He wanted a big-screen TV; she didn’t. So they compromised. She let him sit closer to the screen.

In dit slavinnen gedrag gebruikt de vrouw wapens van onzichtbaarheid, zo min mogelijk opvallen, vrouwen zijn ongrijpbaar, het grote vrouwengeheim, mysterieus etc.; indirect, goed waarnemen wat er gebeurt; niet verbaal voor jezelf opkomen, in je houding laten merken, word je er dan op aangevallen, kun je altijd de ander van beschuldigen dat hij mis is; positiever, harmonieuzer: ja zeggen, als je nee bedoelt; onthouding: jezelf anders voordoen. Alleen de geaccepteerde, aangeleerde kant van jezelf tonen: zacht, lief, teder, hulpeloosheid: ik ben van jou afhankelijk.

Vrouwen hebben door hun negatieve opvoeding als meisje — hoe hard het ook klinkt — eigenlijk een verminkt mensengedrag aangeleerd. Uiterste vorm van dit aangeleerde gedrag, vrouwelijk gedrag zijn lichamelijke klachten als depressies, vormen van migraine, vroeger flauwvallen, hysterie.
Maatschappelijk weer oplossing voor: overgang. Resultaat van jaren niet jezelf kunnen zijn.

Vrouwen zullen, willen zij toekomen aan werkelijk gelijkwaardige relaties moeten kiezen tussen het traditionele gedrag, dat zij vanuit haar opvoeding meegekregen hebben. Dit garandeert meestal veiligheid, zekerheid. Wat zij nooit krijgen is: zelfverzekerdheid, zelfstandigheid en onafhankelijkheid.

Willen zij dit laatste wel veroveren dan zullen zij moeten kiezen voor een kritisch gedrag als vrouw. Zich bewust worden van haar eigenwaarde. Dat kost strijd, maar het wordt beloond met vrijheid, ontplooiing en levensvreugde.
En wat ik zelf ervaar: echt vrouwenvriendschap en medemenselijkheid. Want ook steeds meer mannen zuilen gevoelig worden voor dit anders mens-zijn dat vrouwen en mannen niet meer tegen elkaar uitspeelt.
Zij gaan meeblazen in een democratische samenleving.

Als gelovige vrouwen binnen de christelijke traditie is er voor ons nog een dimensie extra: wij moeten onszelf en elkaar vragen: wat is jouw opdracht als mens?

Heeft de wereld om ons heen, al die mensen die het misschien o zo goed met ons menen en meenden, ons niet afgehouden om onszelf te laten uitgroeien tot het beeld van god-zijn, dat tenslotte onze levensopdracht is?

Wat dat beeld-van-god-zijn inhoudt, daar kunnen we misschien eens een andere keer over praten: maar ook mijn en uw beeld-van-god-zijn heeft alles te maken met het gebruiken van macht: in de schepping, in de samenleving, in de politiek en niet in het minst in menselijke relaties.

En dan is een laatste vraag aan onszelf: hoe vergroten wij de macht van vrouwen als wij vinden, dat de wereld er anders zou moeten uitzien en wij in het verleden nauwelijks enige invloed hebben gehad?

Of om het anders te zeggen:
Vrouwen hebben vandaag in déze wereld de macht om alles bij het oude te houden/de gevestigde orde in stand te houden.

De andere mogelijkheid is:
Vrouwen hebben de mogelijkheid een andere, meer menselijke wereld te scheppen als zij opstaan en eindelijk hun verantwoordelijkheid als volwaardig mens op zich nemen.

Dat is macht positief gebruiken.

Gesneden beelden (1987)

Sieth Delhaas

Abdij Heeswijk-Dinther, themaweekend feministische theologie voor mannen en vrouwen, 7 maart 1987

Inleiding

Als we onszelf hebben afgevraagd: hoe zijn godsbeelden naar mij toegekomen, dan bent u misschien wel tot de ontdekking gekomen, dat u met meerdere godsbeelden leeft. Het ene godsbeeld is gevormd door wat de kerk over god vertelde, dat is misschien weer wat bijgevijld of bijgekleurd of vervormd door het onderwijs op school, op catechese.
Dat godsbeeld heeft ook kleur gekregen door de invloed de ouders. Hun manier van geloven in hun dagelijks leven, waarop ze u hebben leren bidden, verhalen over god verteld hebben, u geleerd hebben met de mensen om te gaan en in de wereld uw plaats in te nemen. En dan is daar ook het godsbeeld, dat zichzelf als het ware gevormd heeft in uw eigen 'hart'.

We hebben geleerd, dat god in ons hart woont — uit al die verschillende stromen van indrukken 'hoe-god-is' van buitenaf en hoe wij god zelf zijn gaan ervaren in ons leven of misschien helemaal niet ervaren.

Zo ontstaan dus godsbeelden, uit de verhalen en indrukken van anderen, die op ons worden overgedragen en waaraan wij onze eigen indrukken en ervaringen toevoegen.

Als we ons afvragen: hoe zijn godsbeelden naar ons toegekomen, denk ik, dat we ons onmiddellijk daarna moeten afvragen: is of zijn dat de beelden, of liever is het 'dat' beeld, dat god van zichzelf heeft gegeven aan mensen? En hoe komen wij aan dat juiste beeld van god? '

Als we willen spreken over de naam van god, dus over god zelf dan moeten we eerst maar eens luisteren hoe god zichzelf aan ons voorstelt. Hoe god zichzelf noemt en wat god over zichzelf te vertellen heeft. Waar en hoe stelt god zich voor?

Waar is dat te vinden? Wanneer is dat gebeurd?

Het meest vanzelfsprekende is de bijbel daarvoor open te slaan.

Daar zoeken we naar de eerste contacten tussen god en mensen.

We beginnen niet bij het scheppingsverhaal. Dat verhaal staat wel vooraan in de bijbel, maar het is pas geschreven en gecomponeerd zo'n zevenhonderd tot achthonderd jaar vóór de geboorte van Christus.

We kunnen evenmin terecht bij de verhalen van Abraham, want daar wordt over de Here gesproken als iemand, die al lang bekend is.

Als iemand, die Abram uit het land van zijn vaderen leidt en hem en zijn nageslacht een nieuw land, een nieuwe toekomst wijst. Die verhalen over de god-der-vaderen gaan door in de verhalen over Jacob en Izaäk en Jozef, die tenslotte in Egypte terecht komt. En in Egypte verblijven de nakomelingen van Abraham ca. 400 jaar. En zij worden daar als slaven behandeld.
De nakomelingen van Abram, aan wie god een land van vrijheid en overvloed beloofde, leven

in slavernij. Dat is de kern van het verhaal waar gods verhaal met mensen pas goed begint: als er bevrijding daagt.

Dan staan we aan het begin van het boek Exodus. Die naam betekent: uittocht. In het boek van de uittocht stelt een nog onbekende god zich voor. Hij doet dat in een ontmoeting met Mozes, die dan schaapherder is en gevlucht voor de Farao van Egypte.
Mozes ontdekt een brandende braamstruik, die niet verteert. 'De Engel des Heren', zoals het in de NBG staat Exodus 3:1, maakt zich bekend als de god van Abram, Izaäk en Jacob. Dus de god over wie nog allerlei wonderverhalen onder de verdrukte Israëlieten de ronde deden. Verhalen, die ze elkaar wellicht nog vertelden als een herinnering aan beter tijden en een hoop op beter tijden want die god-der-vaderen had iets aan Abram beloofd en die oervader zou het vast wel goed geweten hebben. De traditie spreekt!
Eigenlijk moet u dat hoofdstuk zelf erop na lezen.

God zegt tot Mozes, dat hij het gejammer van de Israëlieten heeft gehoord om hun onderdrukking. 'En daarom ben ik neergedaald om hen uit de macht der Egyptenaren te bevrijden.' Als Mozes dan aan degene, die hem vanuit de braamstruik toespreekt vraagt: hoe hij tegenover de Israëlieten die god-der-vaderen moet noemen zegt de 'Engel des Heren' tot Mozes: 'Ik ben, die Ik ben', dus 'Ik ben heeft mij tot U gezonden' Vertaling NBG. In de oude Statenvertaling van1618/19 staat 'IK ZAL ZIJN heeft mij tot u gezonden.

In de Willebrordvertaling staat het zo: 'Ik ben die Is' en gij moet tot de Israëlieten zeggen: 'Hij is zendt mij tot u.'

Met deze drie vertalingen, een kleine greep uit de vele vertalingen zien we al, dat alleen al de vertaling van wat er in het Hebreeuws staat, op verschillende manieren wordt geïnterpreteerd. Betekenis gegeven.

In de joodse traditie was de betekenis van de naam veel duidelijker. Het is déze naam die opklinkt als het gaat om situaties waarin mensen in de knel zitten en als het om beloften van welzijn gaat. Later als het volk uit Egypte is bevrijd en bij de berg Sinaï gekomen is, zegt JHWH een verbond met het volk Israël te willen sluiten. JHWH wil in de mens een partner hebben om samen met de mens geschiedenis te maken. JHWH maakt de mens tot een persoon die als partner met JHWH in overleg en in discussie kan gaan. JHWH wil daarin de mens laten zien, dat hij niet een schepsel is, dat aan de willekeur van een godheid is overgeleverd.
Misschien zouden we het zo kunnen zeggen: In de naam geeft JHWH een beschrijving van zichzelf. De naam zegt iets over JHWH als degene die Ik zal zijn, die ik zijn zal, wil zijn voor mensen en de schepping.
Als ik nu nog eens die drie vertalingen naast elkaar leg, dan zie ik, dat door de vertaling er al een verschillend beeld van JHWH is ontstaan. Ik ben, die ik ben, NBG, is naar mijn gevoel al statisch. Vast, onveranderlijk. De Willibrordus 'Ik ben die is', wat minder, maar vaag. Terwijl die oude Statenvertaling nog het meest beloftevol is. Pas van de laatste tientallen jaren, met de opkomst van de bevrijdingstheologie is de nog veelzeggender vertaling van de Naam gegeven: 'Ik zal er altijd bij zijn'. Daarin herkennen wij pas voluit de godheid, die met de mensen meegaat'.

Bij het nadenken over die godsnaam, die het volk Israël, dat zo van zijn godheid is vervreemd in die Egyptische onderdrukking, mee krijgt, komt me een ander verhaal te binnen. Het verhaal van de verbond sluiting bij de Sinaï.
Daar lijkt het alsof JHWH ineens verschrikkelijk hoge eisen stelt aan dat slavenvolkje, dat na veel avonturen uit Egypte, maar dan in de woestijn en bij die berg Gods belandt. Ze hebben de wonderen gezien, maar nu worden hen ook leefregels gegeven. Mozes gaat de berg op om met JHWH te spreken. Nadat JHWH in vuur, donder en bliksem aan het volk is verschenen, zo vertelt het verhaal.

En als Mozes te lang wegblijft wordt het volk onzeker en dwingt Aaron tot het maken van een afgod. Een gouden stierkalf. Een beeld van de god die zich bekend heeft gemaakt.
Ze vallen daarmee terug op een godsbeeld, het stierkalf, dat bij andere semitische volken de kracht van de godheid symboliseerde

De naam van JHWH is in de traditie van het volk Israël verbonden met een programma van aktie:

1. Trouw van JHWH: in de verwijzing naar de god van Abraham. Izaäk en Jacob,
2. Bevrijding uit de slavernij. Die ‘er altijd bij zal zijn’ en
3. Bewogen tot heil.

Die de tien regels geeft als basis voor een samenleving in een land dat ‘ik u wijzen zal’ bij Abraham, en overvloeiende van melk en honing ‘bij het volk Israël’ en later bij Jezus ‘het Koninkrijk der hemelen.

Als mensen in de verhalen van het joodse volk JHWH gaan aanroepen of over JHWH gaan spreken kan het dus op geen andere manier dan dat zij JHWH hebben leren kennen uit de overlevering, uit het verhaal van andere mensen en hoe ze JHWH zelf ervaren.

Als je bij die oorsprong van de godsnaam stil staat is dat enerzijds onthutsend: JHWH kan dus alleen maar zichtbaar worden uit het verhaal van andere mensen.
Anderzijds is dat stilstaan bij de oorsprong van de godsnaam om blij van te worden: het betekent, dat ook wij als mensen van deze tijd deel mogen nemen aan de betekenisgeving van JHWH. Hoe wij de godheid ervaren in ons bestaan uitgaande van de trouw, de bevrijding en de leefregels.

Weg van de Naam

Toch is er met de Naam van alles gebeurt. In de bijbelverhalen zelf al klinken er namen voor JHWH die verwijderend werken. De nabije godheid, die bevrijdt en in de geschiedenis met de gelovigen meetrekt wordt op afstand gezet in namen als: de onveranderlijke, de onzienlijke. De christelijke traditie voegt namen toe als: de almachtige, de alomtegenwoordige.

Als we nog eens kijken naar de Nederlandse bijbelvertalingen dan wordt daarin afwisselend gesproken over god, Here of de Heer.
Er gaan achter dit verschillend woordgebruik betekenissen schuil die voor niet-theologen onduidelijk zijn of nooit duidelijk zijn gemaakt. Het woord god of heer is geen naam. Het woord god is niet meer dan een soortnaam en heer niet meer dan een titel.
Er zijn immers allerlei goden.

Jezus zelf spreekt bijvoorbeeld over het dienen van de Mammon, de godheid die de geldzucht symboliseert, die de mensen in zijn tijd dienen in plaats van JHWH.

Met de naamgeving, de kennismaking met JHWH, die met de mensen meetrekt, behoeven we het niet alleen te blijven doen. De kennismaking met de godheid heeft zich voortgezet.

In de verhalen van het nieuwe of tweede testament ontmoeten we Jezus van Nazareth als de zoon van JHWH. Jezus, die beloofd is aan de mensen om te laten zien in woorden en daden hoe mensen met JHWH en met elkaar moeten omgaan. Jezus gaat mensen de regels voor de nieuwe samenleving voorleven. Hij is daarin de verpersoonlijking van JHWH. Bovendien leert Jezus ons het gebed bidden, dat wij kennen als 'het Onze Vader'
Daarbij wil ik aantekenen: het woord JHWH is al drie eeuwen niet meer uitgesproken. Uit eerbied niet en omdat het Hebreeuws een dode taal was geworden. Daarvoor is vaak het niets betekenende Jehova vaak gebruikt.

Het gaat dus om een mannelijk godsbeeld. Als we dus aan de Nederlandse bijbelvertalingen vasthouden en spreken over god, dan is er een 'hij' bedoeld. Als we zeggen 'Here', spreken we ook over een hij. Als we terugkeren naar de joodse betekenis, naar 'Ik zal er bij zijn' dan zegt deze betekenis niets over de geslachtelijkheid van de godheid.
JHWH heeft geen geslacht nodig, want JHWH behoeft zich niet voort te planten. Het gaat immers om een meegaande godheid. Het is de godheid die ingrijpt in de geschiedenis. Die beweging brengt in verstarde structuren.

De samenleving waaruit de bijbelse geschriften voortkomen, kende slechts mannelijke priesters. Vrouwen kwamen niet in aanmerking om als vertegenwoordigster van de godheid op te treden. Waarom niet? Deze vraag zijn vrouwen sinds een enkele tientallen jaren hard op gaan stellen. Het antwoord daarop is nog niet duidelijk. Het onderzoek naar al deze oorzaken door vrouwen is nog maar net op gang gekomen.

Je zou kunnen veronderstellen: als het volk Israël een volk van afzondering moest zijn, dat zich moest onderscheiden van andere volken bij zijn roeping, dan kan het voor de hand liggen, dat het die afzondering, dat onderscheid, heeft gezocht ook in het geslacht van de godheid.

Overal waar de stammen van Israël woonden, in Egypte, in Kanaän, later ook in de Babylonische ballingschap — en daar zijn juist de eerste vijf boeken, de Thora opgeschreven, — dus ook in de Babylonische ballingschap, waren godinnen cultussen. Waarin de sexualiteit een rol speelde bij de eenwording met de godheid. Als Israël, dus 'geheel anders' moest leven dan ook wég van de godinnenverering en in afzondering in de dienst aan de godheid waartoe de priesters opriepen: 'Hoor Israël, de Here is onze god, de Here is één' (Deut. 6,4). Veelzeggend is, dat het Hebreeuws ook geen eigen woord voor godin heeft

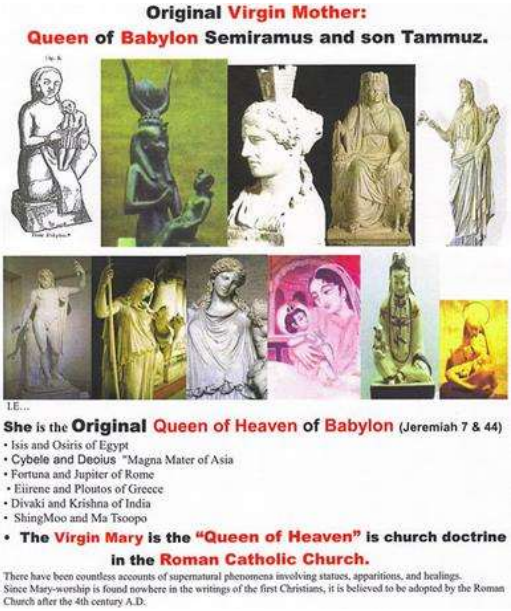

Degene die zichzelf bekend had gemaakt als JHWH mocht in de ogen van de priesters althans, die de voorschriften maakten, niet meer beschreven worden ais een godheid, die ook maar in de verste verte zou kunnen lijken of herinneren aan de godinnen van de omliggende volken.

En zo is JHWH in de loop van de geschiedenis niet uit de verf gekomen. JHWH heeft niet die veelkleurigheid gekregen die deze trouwe, bevrijdende op welzijn gerichte godheid voor zichzelf had bestemd. JHWH is vaker onherkenbaar misvormd als krijger en oorlogsgod dan als de schoonste of als de lieflijke.

Zulke benamingen heeft men vooral binnen het christendom aan de mistige mystiek overgelaten.

De cultuur waarin de bijbel ontstond, waarin Jezus leefde en waarin later de bijbelverhalen als geloofsgoed, of sterker als Gods Woord gezag kregen, was een mannelijke cultuur. De man bepaalde de samenleving. En het verzet van Jezus daartegen heeft tot nu toe nauwelijks enig succes gehad.

Mannelijkheid van de godheid

Tot nu toe. Want sinds de beweging van feminisme en theologie, die zich sinds het midden van de vorige eeuw in Amerika liet horen en sinds de zeventiger jaren ook in Europa stem heeft gekregen, is de mannelijkheid van de godheid ter discussie komen te staan. Zelfs zo, dat we ons mogen afvragen: misschien is het verbeelden van JHWH als een god van het mannelijk geslacht wel de grootste overtreding van de leefregel: Gij zult u geen gesneden beelden maken (Deut. 5,8). Een beeld toegesneden op de man.

De filosofe en theologe, de Amerikaanse Mary Daly heeft gezegd als eerst en meest ingrijpende kritiek: ‘Als god mannelijk is, is het mannelijke god.’ Ze bedoelt daarmee: zolang je JHWH het mannelijk geslacht laat behouden, heeft de man de vrijheid om als en god in deze wereld te heersen. En ik denk, dat het bewijs daarvoor al eeuwenlang geleverd is. Zij zegt verder: ‘het grootste kwaad dat is geschied, is dat vrouwen zich het vermogen hebben laten afnemen om namen te geven, om zichzelf, de wereld en god te benoemen en deze betekenis te geven. Daarom moeten vrouwen dat vermogen tot zingeving vanuit zichzelf terugwinnen.’

Het beeld van de goddelijke Vader-in-de-hemel is niet altijd een positieve leidraad geweest voor het menselijk gedrag. Het vaak wrede optreden van Christenen ten opzichte van niet-gelovigen en dissidenten uit eigen gelederen, mensen van andere huidskleur, status of sexuele geaardheid, zegt niet alleen veel over de waarden van de maatschappij die door dat beeld beheerst wordt, maar ook over de wijze waarop dat beeld zelf bepaald gedrag oproept.

Er zit een fundamentele tweeslachtigheid in het beeld van de hemelse patriarch; een tweespalt tussen de god van liefde en de jaloerse god die de collectieve macht van zijn uitverkoren volk vertegenwoordigt. De aanbidders van de liefhebbende vader mogen dan in zekere zin hun naasten liefhebben, maar dat blijft in feite beperkt tot een kleine onduidelijke kring, terwijl deze aanbidders ‘terecht’ onverdraagzame en fanatieke vervolgers kunnen worden van mensen buiten de gewijde cirkel, aldus Daly.

God de vader wordt gebruikt om de bestaande sociale, economische en politieke orde, waarin vrouwen, en andere onderdrukte groepen klein worden gehouden, te rechtvaardigen. De vader god kan op verschillende manieren gebruikt worden om vrouwen te onderdrukken.

In de eerste plaats gebeurt dit uitdrukkelijk en met zoveel woorden als theologen, priesters en predikanten verkondigen dat de onderschikking van de vrouw Gods wil is. Dat is door de eeuwen heen gebeurd. Overblijfselen ervan vindt men in meer of mindere mate, openlijk of bedekt, terug in de geschriften van twintigste-eeuwse denkers als Barth, Bonhoeffer, Reinhold Nieburg en Teilhard de Chardin.

En als er niet met zoveel woorden over gesproken wordt, zien we hetzelfde toch gebeuren als god slechts door middel van één sekse, de man gesymboliseerd kan worden in het priesterschap in de katholieke kerk en tot ca. 15 — 20 jaar geleden ook nog in de grote protestantse keken. Ook daar vinden we nog steeds, dat een vrouwelijke predikant op allerlei manier wordt gedwarsboomd om haar vrouw-zijn.
De vraag van Daly is: of het gebruik van de god-de-vader naam ingebouwde barrières opwerpt die menswording verhinderen doordat seksuele rolpatronen aangemoedigd worden? Of duidelijker gezegd: draagt het gebruik van de god-de-vader naam bij tot een volledige menswording op psychologisch en sociaal vlak van alle mensen?

Ook Daly wijst erop, dat het onrealistisch zou zijn er geen rekening mee te houden dat ons hele symbolische en taalkundige begrippenapparaat ontworpen is door mannen, die in een patriarchale cultuur leefden.
Dit geldt trouwens voor de theologische traditie van alle wereldgodsdiensten. Daarom hangt met deze symbolische en taalkundige structuren samen, dat ze doelstellingen van de patriarchale sociale orde dienen.

Veel vragen die nu voor vrouwen wezenlijk van belang zijn om hun geloof in de joods-christelijke traditie te blijven behouden, zijn in het verleden – maar dat geldt voor het grootste deel ook nu nog – eenvoudig niet opgekomen bij hen die theologie bedreven hebben. Soms zijn vragen schuchter geuit, maar meestal gelijk weer de kop ingedrukt, omdat ze als dom, niet ter zake doend of naïef bestempeld werden. En bovendien de bestaande orde bedreigden.

Toen Daly haar boek schreef in 1972 verwachtte ze, dat het niet waarschijnlijk zou zijn, dat de pogingen die door vrouwelijke theologen gedaan zullen worden om de theologie alleen maar aan onze tijd aan te passen, of te hervormen, binnen het geaccepteerde patroon, veel zullen opleveren.

Een weg binnen de traditie

Intussen, nu 15 jaar later, is de visie van Daly naar talloze vrouwen, zowel aan de basis als aan de theologische opleidingen overgenomen. Daly heeft intussen de jood-christelijke traditie vaarwel gezegd, Maar vele andere vinden het meer dan de moeite waard om te blijven zoeken naar een weg om binnen deze traditie te blijven staan. En het patriarchale vaderbeeld blijkt daarbij een groot obstakel.

Dat vrouwen pas in onze tijd met deze vragen naar voren komen, heeft alles te maken met de mogelijkheden, die pas sinds kort voor vrouwen bestaan om theologie te studeren en de bronnen te bestuderen. Met eigen ogen te ontdekken wat er in het verleden met de vrouw is

gebeurd.
Vanuit de feministische theologie zijn vrouwen aanvankelijk op zoek gegaan naar teksten in het bijbelboek, die zouden spreken over vrouwelijke kenmerken van JHWH, of waarin JHWH zich als vrouw openbaart. Of zij probeerden zich te identificeren met vrouwenfiguren uit de bijbelverhalen.

Maar is het nu werkelijk zo belangrijk, vraag ik me af, om bewijsmateriaal aan te dragen voor de vrouwelijke trekken van Jahweh? Steken feministische theologes niet te veel energie in een mogelijke bijkomstigheid: de zogenaamde vrouwelijke trekken die JHWH ook zou moeten hebben om ook voor vrouwen acceptabel te maken of om ze als tegenbewijs aan mannelijke theologen voor te houden?

Dit zoeken naar zogenaamde vrouwelijke trekken van JHWH is een noodzakelijke fase binnen de ontwikkeling van feministische theologie, die eigen is aan elk nadenken over JHWH. Het is een zoeken naar woorden voor de Ander, met wie vrouwen een eigen relatie zijn begonnen. De naam te proeven met de tong van de taal. Het is een zachte revolutie om de 'geschiedenis van de overwinnaars' — zoals de bijbel en de traditie genoemd kunnen worden -, om te vormen tot een meer-menselijk verhaal.

Als JHWH van de opgelegde mannelijkheid is ontdaan, dan zullen metterdaad machten op deze aarde van hun tronen vallen. Maria zong daar al van in haar Magnificat.

Nieuwe godsbeelden

De bijbel, het geloofsdocument voor ons, kan mensen van vandaag helpen in de vorming van nieuwe godsbeelden, die niet statisch mogen worden en niet toegesneden zijn op een geslacht of macht, door te luisteren naar ervaringsverhalen van mensen die JHWH als de bevrijdende hebben leren kennen.

Echter zodra mensen hun godheid — die ze als JHWH aan de man/vrouw willen brengen — een naam/betekenis geven die tégen andere mensen, ja ook tegen de schepping als geheel kan worden gebruikt, of een naam die door mensen als onderdrukkend wordt ervaren, dan is dit een signaal, dat er afgodendienst wordt bedreven.

Vrouwen vandaag staan op en zeggen: dit godsbeeld, dat tégen ons door mannen is gesneden, maakt onmensen van ons. Maakt geen beelddragers van JHWH van ons. Een vrouw herkent zichzelf niet in een godheid, die nooit vrouw kan en wil zijn.

Prof. Halkes waarschuwt bij het zoeken naar nieuwe symbolen, of ze nu mannelijk of vrouwelijk zijn, dat telkens het gevaar opduikt dat ze verstarren. Die nieuwe beelden blijven dan bestaan, terwijl onze menselijke werkelijkheid allang en grondig is veranderd.

'Ze worden dan beelden, die niet meer oproepen, maar vastleggen door kunstmatige konstrukties en die zelfs voorschrijven dat we ons moeten gedragen naar dat beeld.'

Als wij vandaag en morgen, mannen en vrouwen samen, zoeken naar nieuwe namen dan mogen wij ruimte daarvoor nemen en elkaar ruimte geven. Wij mogen JHWH noemen ook vanuit onze eigen ervaringen met de Bevrijdende, die altijd verwijst naar de medemens en als Scheppende naar de hele bewoonde wereld.
De naam houdt dus een plan van aktie in. Zowel voor mannen als voor vrouwen. Niet elk met een aparte rol naar sexe. Het is een plan van aktie voor mensen die elk haar/zijn eigen gave heeft gekregen. Dit heeft niets met het geslacht te maken. Tot heil van de wereld hebben

vrouwen en mannen hun verantwoordelijkheid op te pakken in deze wereld als bondgenoten van de Bevrijdende.

Aanvulling op macht en onmacht in relaties t.b.v. conflicthantering (1987)

Sieth Delhaas

Vrouwenwijzer — Rijnsburg, 23 februari 1987. Rijnsburg/Vrouwen

Wij willen het vandaag over conflictbeheersing of over conflicthantering? hebben?
Als we ons willen oefenen om te werken aan een meer menselijke wereld dan zullen we moeten kiezen voor conflicthantering.
Als we een conflict beheersen dan lijkt dat in eerste instantie goed. Je hebt de situatie in de hand, er kan niets fout gaan. Jij beheerst de situatie.

Maar, zie jij dan wel de positie waarin de ander, de medemens zit?
Heb je ook oog voor haar omstandigheden?
Of geldt er slechts één ding: ik moet de zaak de baas blijven, ik beheers het conflict.

Bij conflicthantering gebeurt er iets anders.
Je raakt in een conflict verwikkeld, buiten jouw schuld misschien, of, en dat is ook mogelijk, je gaat heel bewust een conflict aan.

Als je je bewust bent van je situatie, jouw plek binnen dat conflict en je hebt ook oog voor het doen en laten van de ander met wie je dat conflict hebt en je probeert samen of alleen uit dat conflict te komen, dan is er sprake van het hanteren van een conflict. Je gaat er mee om.
Je doet er iets mee, zodat je als mensen een stukje verder komt.

In ons bestaan lijken wel steeds meer conflicten en botsingen voor te komen: conflicten binnen onderwijs, tussen kardinalen en gelovigen, tussen werkgevers en havenarbeiders. Boeren blokkeren met tractors de wegen. Vredesdemonstranten houden sit-down akties voor Woensdrecht, kinderen lopen weg van thuis, één op de drie à vier huwelijken eindigt in een echtscheiding.

Is het nu zo, dat onze samenleving er de laatste tientallen jaren zoveel slechter op is geworden, dat al deze conflicten zich maar ophopen?
Of is er iets anders aan de hand?

Eén van de belangrijkste oorzaken van het aan de oppervlakte komen van conflicten is, dat de gezags- en machtsverhoudingen de laatste tijd anders zijn komen te liggen.
Sinds WO II en de revoluties van de jaren zestig is de vanzelfsprekendheid van het gezag doorbroken.
Werknemers, kinderen, jongeren, vrouwen, boeren, zijn zich bewust geworden van hun rechten hun macht en hun onmacht.

Als zij tegen de ongelijke machtsverhoudingen in verzet komen, ontstaan er conflicten.

Wat is er nodig om goed met conflicten te kunnen omgaan?

Daartoe moet je allereerst inzicht hebben in processen van macht en onmacht in menselijke relaties. Zie verder: Macht-en-onmacht-in-relaties.pdf

Aantekeningen over: conflictbeheersing of conflicthantering.

Iedereen heeft weleens conflicten.

- Wat doen we daarmee?
- Lopen we er voor weg?
- Dekken we ze toe?
- Durven we ze aan?
- Willen we ons erin verdiepen wat erin meespeelt, zowel bij onszelf als bij de ander?

"De keuze voor de manier van omgaan met conflicten is belangrijk.

Conflict = botsing.

Waarom, waardoor ontstaan botsingen? Hoe reageren wij op een conflict, of het nu van anderen is, of als het onszelf betreft? Vanuit onze opvoeding is een conflict:

- Onbeschaafd
- Slécht
- Zondig

Gaan we een conflict uit de weg? Zijn we bang voor een conflict? Sussen we liever, willen we "de minste" zijn? Durven we een conflict aan te gaan?

Conflict — Macht

Wie heeft in het conflict de macht?
Is er ook macht van de "machteloze"?
Zijn er grenzen, en waar liggen die

- Van de machteloze?
- Van de machthebber?
- Van de minst machtige?

Wat zijn de mogelijkheden om een conflict op te lossen:

- Fysiek geweld, mogelijkheid van fysiek geweld (ik ben sterk, heb een pistool)
- Geestelijk geweld
- Afkopen/ beloven/ chanteren
- Economisch, meer macht
- Deskundig, meer macht (ik weet het toch beter)

Welke machtsmiddelen kunnen wij kiezen bij het aangaan van een conflict:

- Ruimte scheppen
- Afstand nemen
- Uitpraten.

Is er moed voor nodig om een conflict aan te gaan?

De invloed van de kerk op de plaats van de vrouw in de maatschappij (1987)

Sieth Delhaas

Ver. van vrouwen met een academische opleiding (VVAO), 17 januari 1987.

Inleiding

Wanneer we de geschiedenis van het christendom in het westen overzien moeten wij zeggen dat de kerken zich meesteressen hebben betoond in de aanpassing aan de haar omringende cultuur. Als wij dus constateren, dat de plaats van de vrouw binnen de kerk een achtergestelde plaats is, niet slechts vandaag, maar door de eeuwen heen, en we horen wat de moraal theoloog van Eupen zegt over de kerken in onze geschiedenis, dan verschilt de positie van de vrouw in en buiten de kerk in geen enkel opzicht van elkaar.

Hoe komt het dan, dat vrouwen — laten we het nu maar even houden op vrouwen onderling — buiten de kerken denken, nee, zeker weten, dat vrouwen binnen de kerken meer op haar plaats worden gehouden, meer onderdrukt zijn, dan zijzelf?

Zijn, niet-kerkelijke vrouwen vrijer? Hebben zij meer mogelijkheden tot ontplooiing in de maatschappij? Heeft zij meer mogelijkheden om een onafhankelijk bestaan te lijden?

Als wij de moraaltheoloog van Eupen mogen geloven, dan is de positie van de niet-kerkelijke vrouw in onze samenleving dezelfde als van de vrouw, die binnen een kerkelijk verband leeft. Want: de kerken zijn door de eeuwen heen meesteressen geweest in de aanpassing aan de haar omringende cultuur. Dus: ook wat de visie op de vrouw betreft.

Hoe zag die cultuur er uit toen het christendom opkwam?

Klassiek model

Als Jezus de Jood, de boodschap predikt aan het begin van onze jaartelling, waarop de christelijke kerken zich beroepen, doet hij dat binnen de context, van de Grieks-Romeinse cultuur.

Als Jezus ingaat tegen de samenlevingsstructuren, als hij een plaats in de samenleving en de godsdienst inruimt voor ‘de schare die de wet niet kent, voor de mensen met de minderwaardige beroepen, voor slaven en tegelijkertijd een gelijkwaardige plaats schept voor de vrouw, gaat hij daarmee niet alleen in tegen de joodse samenlevingsstructuren van die tijd. Jezus gaat in — en dat wordt pas goed duidelijk als de apostel Paulus — die het evangelie vooral in Europa heeft verspreid — als Paulus de vragen uit de nieuwe christengemeenten in zijn pastorale brieven gaat

behandelen. Dan gaat Jezus in tegen een opbouw van de samenleving, die rust op het denksysteem van de Griekse filosoof Aristoteles (384-322 vóór Christus).
Deze invloedrijke denker heeft in zijn geschriften over de opbouw van de samenleving, o.a. in het deel over de leer over de huishouding, uitgelegd hoe de cel van het huisgezin de hoeksteen vormt van de samenleving, de polis.
De polis gaat alle andere gemeenschappen te boven, omvat die doel is in zichzelf. Is dus zelfgenoegzaam, om het in hedendaags Nederlands uit te drukken. Vandaag de dag zouden we dit hoogste doel de staat kunnen noemen — met de vaak onzichtbare machten achter de staat, de grote multinationale bedrijven, die boven de nationale staten uit in feite de wereldeconomie beheersen.

Die ene huishouding stelt Aristoteles samen uit twee gemeenschappen. De ene bestaat uit een man en een vrouw, die met elkaar paren vanwege de voortplanting en, legt hij uit niet als bewuste opzet, maar omdat het, evenals bij andere dieren en planten natuurlijke drang is een ander wezen na te laten van gelijke soort.

De tweede gemeenschap wordt gevormd door de man — uit de eerste gemeenschap -, de regerende, en een slaaf, de geregeerde, die eveneens paren , een twee-eenheid vormen vanwege het levensonderhoud. Beide relaties, dus man/vrouw en heer/slaaf zijn gelijkwaardig en hebben hetzelfde doel namelijk het levensonderhoud en de voordplanting. Aristoteles vindt, dat de relatie heer-slaaf even natuurlijk is als het seksuele instinkt natuurlijk is. De man is in beide gemeenschappen als heersend element de spil van het huisgezin, die in zijn identieke persoon als echtgenoot en als heer van de slaven beide gemeenschappen in zich verenigt tot de totaliteit van het huisgezin. In die zin is de man de oorsprong, het oerelement van alle gemeenschappen.

In deze twee paringen is de heer gelijk aan de geest, het hogere, en vrouw en slaaf gelijk aan het lichaam, het lagere. Dit denkmodel heeft de eeuwen getrotseerd. Vanaf de filosoof-theoloog Thomas van Aquino (1225-1294) bouwden tot in de negentiende eeuw toe filosofen en theologen voort op dit Aristotelische denkmodel. De gedachten over de minderwaardige staat van de vrouw, die er alleen voor de man en instandhouding van de soort is, zijn tot diep in onze eeuw nog door geen denkend man tegengesproken. Is er ooit door een gezaghebbend geleerde een poging gedaan om een andere visie op de vrouw te ontwerpen? Welk belang zou hij daarbij hebben?

Voor de bewoners van de antieke wereld, die zich tot het christendom bekenden, die dus ook de joodse canon, de verzameling heilige boeken, die wij het Oude of Eerste Testament noemen, werd deze filosofie van Aristoteles bevestigd door het verhaal van de zondeval: Eva, de lichamelijke, niet geschapen voor het hogere, het geestelijke, brengt de man ten val en met hem de hele schepping.

Patriarchaat

Natuurlijk is ons huidige gezin, en dus de plaats van de vrouw niet meer het patriarchale model uit de klassieke oudheid.

Er zijn door de geschiedenis heen allerlei veranderingen opgetreden. Maar de kloof tussen privé en de publieke sfeer is groter geworden door de industrialisatie.

Nu lijkt het erop dat het patriarchale gezin in de tijd is verdwenen. Maar wie scherp onderscheidt, ontdekt, dat ons huidige economische systeem dezelfde plaats inneemt als het patriarchaat in de oudheid. Het systeem heeft het patriarchaat niet vervangen, wel veranderd en tegelijkertijd versterkt.

En er is weinig hoop, dat de rol van de vrouw toen en nu veel veranderd is.

Met het mensbeeld uit het scheppingsverhaal en het mensbeeld uit de leer van Aristoteles als twee molenstenen om de hals gaat het evangelie van Jezus, de bevrijdende boodschap voor mensen de wereld in. Zoals we in het tweede, of Nieuwe Testament zien, is de apostel Paulus er al snel bij om zich en daarmee de positie van de jonge christelijke gemeenten, aan te passen aan de heersende Grieks-Romeinse samenlevingsstructuren. Voor protestantse vrouwen is bijvoorbeeld de uitspraak van Paulus uit 1 Korinthe 14: 34 fataal geweest, die luidt:
‘Zoals in alle gemeenten der heiligen moeten de vrouwen in de gemeenten zwijgen; want het is haar niet vergund te spreken, maar zij moeten ondergeschikt blijven, zoals ook de wet zegt.’

Hoewel er in de joodse wetgeving duidelijke richtlijnen zijn gegeven, dat er van God geen beeld gemaakt mag worden, is tegen die regel misschien wel de grootste overtreding begaan.

JHWH, die zich openbaarde als de God van de Joden en ook door de Christenen als god is aanvaard, is door de eeuwen heen als man ‘verbeeldt’. Mary Daly, de filosoof-theologe, die de aanzet heeft gegeven tot feministische theologie met haar boek ‘Voorbij God de Vader’ schrijft:
‘Als God mannelijk is, dan is het mannelijke God’.
Aan die God, die mannelijk is gemaakt door priesters en theologen, die zelf ook allen mannen waren, hebben mannen zich allerlei rechten ontleend, die met de bevrijdende boodschap van het joodse geloof en later de boodschap van Jezus niets van doen hebben. De vadernaam is, integendeel, dekmantel geworden van macht, geweld, oorlog, onderdrukking en despotisme, seksisme en racisme.

Wat het seksisme betreft: de gezaghebbende heerser, de vader, wijst hoe de weg van de vrouw dient te zijn, hoe zij dient te leven, hoe hij beslissingen voor haar neemt en zij hem slechts heeft te volgen,

Om te voorkomen, dat deze verhouding tussen mannen en vrouwen als allang achterhaald opzij wordt geschoven: pas in het midden van de jaren tachtig is in Nederland — dus nog maar net — onder grote druk van de vrouwenbeweging — de wet tot stand gekomen, dat een vrouw niet meer verplicht is haar echtgenoot te volgen bij verhuizing, De echtgenoot moet op die manier worden gedwongen tot redelijk overleg en ook de belangen van vrouw en kinderen onder het oog zien bij het plannen van zijn carrière.

Vrouwen hebben intussen — de eeuwen door in onze cultuur — niet geleerd vertrouwen in zichzelf op te bouwen. Zij heeft zichzelf leren zien met de ogen van de mannelijke cultuurmaker. Wij moeten nu elkaar niet wijs maken, dat het geëmancipeerde vrouwbeeld meer mens is. We hoeven maar te kijken naar de reclameboodschappen, die dag in dag uit ons vrouwbeeld repeteren tot een eindeloos diepe breuk met ons mens-zijn.

Om zicht te krijgen op de beelden die er van vrouwen in onze samenleving bestaan, is het goed om te leren zien en te leren analyseren. In de zomer van 1986 zond — de VPRO of de Vara, dat weet ik helaas niet zeker — enkele films uit van regisseur Visconti. De mannen die in

‘Il gattopardo’ en ‘The damned’ optreden, zijn stuk voor stuk persoonlijkheden en stellen bepaalde karakters voor; de twee vrouwelijke hoofdrollen in beide films zijn steeds een Maria — de vereerde moeder Gods — en een Eva-typering. Beide vrouwen zijn even mooi om te zien.

Het onderscheid zit echter hierin, dat de ene typering steeds zeer religieus en een voortreffelijke echtgenote/moeder is, die zich opoffert en na elke seksuele daad een kruis slaat.

Het andere type is een op geld en macht beluste, verleidelijke en slechte vrouw met een verwoestende invloed op alles wat binnen haar bereik komt.

Ik heb het als intens beklemmend ervaren, dat een knap filmer als Visconti, die verder zo scherp situaties weet te analyseren, de eeuwenoude beeldvorming van vrouwen kritiekloos in de tijd verder rolt. Want films zijn geen vrijblijvende tijdverdrijvers. Ook kunst en literatuur — en niet alleen de bijbel en de preken in de kerken — dragen boodschappen uit. Boodschappen die in dit geval doorgeven hoe vrouwen zijn en hoe zij zich (dienen) te gedragen.

Ook de bijbel is literatuur en daarom houden bijbelverhalen een bepaalde boodschap in, Zij zijn en worden gebruikt om ideologieën te rechtvaardigen. Het scheppingsverhaal van Adam en Eva is zo door de eeuwen heen gebruikt om de vrouw te onderdrukken.

Zo kan het scheppingsverhaal van de kerk binnen een cultuur, die nog altijd vasthoudt aan de leer van Aristoteles van de vijftiende tot de zeventiende eeuw in Europa ontaarden in een moord op miljoenen vrouwen en meisjes. Zij worden op de meest wrede manier de dood ingejaagd om de religieuze waandenkbeelden van fanatieke celibataire mannen. Deze waandenkbeelden zijn gebaseerd de *Heksenhamer*, waarin dominicaner monniken bewijzen, dat vrouwen een verbond met de duivel hebben gesloten. Toen en in de tijd van de Romeinen, die elkaar ook al griezelverhalen over vrouwen vertelden, overheerst de angst voor impotentie die de heks de man kan aandoen.

De haat tegen de vrouw en de verachting van de vrouw, die wel onuitroeibaar lijkt te zijn, spreken kerkvaders in het verleden — maar ook vandaag lijkt het niet anders — open en bloot uit.

Een paar voorbeelden:

Kerkvader Tertullianus (150-222)
‘Vrouw gij zijt de poort naar de hel. Gij hebt hem verleid die de duivel niet rechtstreeks durfde te benaderen. Uw schuld is het dat Gods Zoon sterven moest. Ge zoudt immers in rouw en lompen gekleed moeten gaan.

Kerkvader Augustinus, op wie zowel de katholieke als de reformatorische kerk en theologie zich nog altijd beroept (400 nChr.) ziet in de vrouw de gevaarlijke verleidster, die in alles de man ondergeschikt dient te zijn en wier aanblik hij moet vermijden. Het is voor hem zelfs niet

eens zeker of de vrouw wel naar Gods beeld geschapen is. De vrouw mag van hem, in tegenstelling tot eerdere perioden in de jonge christenheid, geen onderwijs geven, niet als getuige optreden, geen eed zweren, rechtspreken of regeren.

In die jaren wordt de vrouw langzaam weer afgepakt wat de vrouw door de invloed van de boodschap en de levenshouding van Jezus wel had gekregen: recht op prediking, onderwijzen, eed zweren, als getuige optreden, rechtspreken en regeren.

En dan loop ik even vooruit op de volgende lezing in deze serie over vrouw en religie. De theologe Elisabeth Schüssler Fiorenza (Ver.St.), heeft, een onderzoek gedaan naar de positie van de vrouw in de christelijke beweging van de eerste eeuwen.
Zij is tot heel verrassende ontdekkingen gekomen n.l. dat het heel lang een beweging is geweest van mannen en vrouwen, die een heel gelijkwaardige positie innamen. Maar dat de geschriften die daarvan getuigen uit de lijst van boeken, dus wat nu het Nieuwe Testament is, met opzet is weggehouden.
Gelijkwaardigheid van de positie van de vrouw aan die van de man was staatsondermijnend. Het druiste immers in tegen de opbouw van de staat, zoals wij die bij Aristoteles hebben gezien en waarop uiteindelijk ook ons economisch-maatschappelijk systeem rust? De hoeksteen van onze economie-samenleving is immers nog altijd het gezin, met de vrouw thuis en de man als kostwinner. Hierop berust nog altijd onze, vooral sociale, wetgeving, ook al leeft meer dan de helft van de Nederlanders niet meer in gezinsverband.

Kerkleer

Terug naar de vroege Middeleeuwen. Op het concilie van Auxerre (578) wordt de vrouw verboden het brood bij het avondmaal of de eucharistie met blote handen aan te pakken, omdat het wel eens zou kunnen worden verontreinigd. En op een andere kerkvergadering, een synode in 585 wordt een felle discussie gevoerd over de mening van een bisschop dat de vrouw geen mens kan worden genoemd.

Thomas van Aquino (circa 1250) tenslotte, acht vrouwen biogenetisch, kwalitatief en functioneel minderwaardig aan de man.

Volgens hem is de man ‘principe en doel der vrouw (alsof we Aristoteles horen spreken) en zij is ‘iets toevalligs en gebrekkigs in de schepping. Maar voor dit soort uitspraken hoeven we eigenlijk niet naar het verleden terug.
De Nederlandse aartsbisschop heeft ons aller geheugen over de positie van de vrouw enkele weken geleden weer eens opgefrist.
Ook de reformatie brengt weinig hoop voor de vrouw om haar de positie, die Jezus en het jonge Christendom de vrouw gunde, terug te geven. Maarten Luther (1483-1546) heeft in zijn gesprekken met studenten en collega’s getracht van het huwelijksleven van man en vrouw een beeld te geven. In de zogenaamde ‘tafelgesprekken’ die opgetekend zijn, komen de meest wonderlijke vragen over de omgang tussen beide geslachten voor, vragen van mannen aan een man. Enerzijds is er de zeer negatieve kijk op de vrouw vanuit de traditie, in die tijd nog aangescherpt door de heersende heksenwaan. Anderzijds is er het echtpaar Maarten Luther en Katharina von Bora — een sterke vrouw, die algemeen respect afdwingt -, twee mensen die samen heel bewust iets van hun verbintenis willen maken. Een unicum voor die tijd.

Toch duiden Luthers uitspraken over het huwelijk, dus een verbintenis van een man met een vrouw, een tweederangs schepsel, meer in de richting van een niet te ontlopen noodlot, als

sluis voor ‘kwade driften’ als hij zegt: ‘Trouwen is een medicijn tegen hoererij. En zelfs ondanks het bekwaam ondernemerschap van zijn vrouw Katharina, die door landerijen te kopen en te bebouwen, een veestapel te houden en bier te brouwen, hun gigantische huishouding draaiende kon houden, waagt de reformator-theoloog te zeggen:
‘Want vrouwen zijn door God voornamelijk daartoe geschapen, dat ze kinderen zullen dragen — hun mannen tot grote vreugde — en om barmhartig te zijn.

Om te bewijzen, dat dit soort meningen niet zijn achtergebleven in de nadagen van de duistere Middeleeuwen, een zeer recent voorbeeld. De defensiespecialist van het CDA, de heer Frinking, meende op het voorgenomen volkspetitionnement tegen de komst van kruisraketten in Nederland te moeten opmerken, dat het Volkspetitionnement niet geldig kon zijn omdat zélfs vrouwen en kinderen mogen tekenen.

Behalve aan de Grieks/Romeinse traditie, heeft de kerk zich, wat betreft het gezin en dus de positie van de vrouw zich eveneens aangepast aan de Germaanse samenleving, die zij bij de kerstening van Europa aantrof. ‘Met naïeve opgetogenheid constateerde de geestelijkheid overeenkomsten met de evenzeer concrete en praktische gedragsregels die men aantrof in het Oude Testament. Deze aanpassing werd zelfs tot hoogste strategie verheven, waarvoor de vingerwijzingen van Gregorius de Grote (paus van 590-604) aan zijn missionarissen vaak als symbool worden genoemd. Wat in deze Germaanse periode vooral opvalt is de erkenning van het huwelijk als de ruggengraat van de samenleving. De seksualiteit is in haar gerichtheid op voortplanting van de clan en van de verhoudingen daarbinnen een zaak, die om verfijnde regelingen vraagt, De kerk is in deze periode echter zozeer integraal onderdeel van de samenleving dat nauwelijks valt uit te maken welke regelgeving nu primair als kerkelijk en welke als maatschappelijk zou moeten worden bestempeld.

Zo is het ook in onze tijd. De kerken zeggen ook vandaag de dag: de positie van huisvrouw en moeder is voor de vrouw een prijzenswaardige taak. Maar ook hier weer: de kerk reageert op wat er in de samenleving aan de hand is. We zeggen toch altijd wat laatdunkend: de kerk loopt achter de feiten aan!

Het ideaal van de moeder en huisvrouw thuis, bezig met de verzorging van man en kinderen is een ideaal, dat opkwam rondom de jongste eeuwwisseling. Alle vrouwen, niet alleen de burgeressen, maar ook de arbeidersvrouwen zouden moeten kunnen thuis blijven. De oude arbeidsverdeling komt weer om de hoek kijken. En de kerk legitimeert wat er gebeurt, onderschrijft wat de samenleving vóór-schrijft.

De kerk — en dat geldt zowel voor de katholieke als de reformatorische — onderschrijft met bijbelse normen wat de samenleving ontwikkelt.

Moderne economie

En zo zijn de bijbelse verhalen, de bijbelse vrouwenfiguren, die stammen uit een cultuur, waar vrouwen in het zelfde rijtje werden genoemd als het vee, gewoon eigendom van de echtgenoot, voorbeeld voor vrouwen door de eeuwen heen: gehoorzaam, nederig, verdraagzaam, zorgend, vriendelijk. De bijbelverhalen en de positie van de vrouw daarin heeft niets meer te maken met de rol die zij in die cultuur speelt, maar is door de eeuwen aangepast aan de maatschappelijke rol, die de vrouw in onze cultuur had. Bijvoorbeeld: de traditionele arbeidsverdeling, zoals die in de afgelopen honderd jaar tot stand is gekomen wordt door de christelijke ethiek — dus door de kerken — beoordeeld als goed en

onveranderlijk. Dit wordt onderbouwd door te spreken van de natuurlijke aanleg van vrouwen en mannen, dat mannen en vrouwen elkaar zouden aanvullen (Gen.1). Daarmee wordt een historisch gegroeide arbeidsverdeling binnen onze cultuur tot Gods wil.

Dat de emancipatie van de vrouw nog ver te zoeken is, ook vandaag nog, kan men vrijwel dagelijks in de kranten lezen.

Op 8 januari 1985 bijvoorbeeld moest het FNV nog een kort geding aanspannen tegen de regering om gedaan te krijgen, dat het kabinet de EEG-richtlijn van 1978; volgt waarin gelijke behandeling voor mannen en vrouwen in de sociale zekerheid wordt voorgeschreven

Dat er nu sprake is van een Europese richtlijn getuigt ervan, dat er binnen de samenleving, dankzij de eigen strijd van vrouwen, die sinds de vorige eeuw op gang is gekomen, langzaam iets verandert. Vrouwen moesten in Nederland tot 1921 een keiharde strijd voeren om kiesrecht te krijgen.
De voorvechtsters van dat kiesrecht verwachtten na haar overwinning, dat gelijkberechtiging van mannen en vrouwen vanzelf zou volgen. Zij vergisten zich. Zij rekenden buiten de waard van het diep ingevreten bederf, dat de vrouw — van een ander geslacht dan de man — door hem al van mensenheugenis af niet als zijns gelijke is beschouwd. Afgevochten kiesrecht bracht in wezen geen verandering van het vrouwbeeld. Er moest en moet nog meer gebeuren. Erkennen, dat de vrouw dezelfde rechten heeft als de man, betekent ook voor de man: emanciperen. Wegtrekken uit de vaste patronen van zijn bestaan. Dat betekent voor hem: afstaan van voorrechten, onder andere het recht op persoonlijke verzorging van hem en zijn eventuele kinderen door vrouw/moeder/vriendin.

Maar evenals in de oudheid heeft de economische structuur er belang bij, dat noch de vrouw, noch de man emancipeert, maar dat zij beiden slaaf blijven binnen dit systeem.

De kerk, hebben we gezien, heeft zich door de eeuwen heen aangepast aan de bestaande wanverhouding tussen man en vrouw in de cultuur. De vrouwen die sinds de jaren zeventig zich vanuit het feminisme bezighouden met theologie stellen echter zowel de samenleving als de kerk onder kritiek aan de hand van het beeld-Gods-zijn van de mens zowel vrouw als man.

Dat wordt een gevecht met de machten.

EUROPEAN WOMEN'S
LOBBY
EUROPEEN DES FEMMES

De dames krijgen de geest nog wel (1987)

Sieth Delhaas

Bahai-bijeenkomst – Den Haag, 1987

In een interview met de overleden Franse filosoof Michel Foucault las ik dit in mijn oren als nauw verholen *Schadenfreude*-klinkend zinnetje: 'De dames krijgen de geest nog wel'. De filosoof gebruikt dat in zijn antwoord over hoe er in het verleden geschiedenis is geschreven: namelijk slechts over veldslagen, koningen en instituties, En de snuggerste historici zijn er nu ook achter, dat je ook geschiedenis van gevoelens, gedragingen en het lichaam kunt schrijven. En dan zegt hij dat de geschiedenis van het Westen onlosmakelijk verbonden is met de manier waarop 'waarheid' is geproduceerd en haar beslag krijgt, dat zullen ze spoedig inzien. De dames krijgen de geest nog wel.

Een groót aantal vrouwen heeft die geest intussen gekregen. Sinds nog geen 20 jaar. Betekent het dat daarmee de vrede dichterbij gekomen is?
Welke vrede bedoelen we dan?
Dat soort vrede waarmee vrouwen zich sinds eeuwen altijd hebben mogen bezig houden? De rommelopruimsters, pleisters plaksters, troosteressen in het kielzog van de mannelijke helden en oorlogsvoerders?

Nee, dit soort vrede geven de dames van vandaag aan de heren zelf cadeau.

De dames die de geest hebben gekregen willen het over een ander soort vrede hebben. Een vrede die niet begint met het alle energie stoppen in het tegenhouden van kruisraketten. Die moeten er natuurlijk niet komen. En daar stoppen deze dames heel veel energie in.

Maar meer energie stoppen deze dames in het rooien van de wortels van dit superman machtssymbool hebzucht, onrechtvaardigheid, leugen.
Zich voedend door deze wortels is er door de eeuwen heen een mannelijke dominante macht ontstaan, die zich al naar gelang tijd en plaats gemanifesteerd heeft in bepaalde gedaanten. Als feodale macht, als vorst, als grootgrondbezitter, als grootindustrieel, om maar enkele voorbeelden te noemen.
Die dominante groep machthebbers heeft zich in principe ontdaan van de helft van de mensheid: de vrouw.
Door haar als wezen, zowel op lichamelijk als geestelijk vlak minderwaardig te verklaren, is zij in het verre verleden als tegenstandster uitgeschakeld.

Zij is tot eerste der slaven geworden. Daarna zette de superman zijn verdeel-en-heerssysteem voort.

Het vervelende was en is, dat de godsdienst in onze westerse samenleving — het christendom/de kerk — die onderwaardering niet alleen, maar ook de dominante man-en-macht heeft gelegitimeerd. Daaraan is dan nu een einde gekomen.

Ik bedoel niet aan die legitimatie.

Maar aan het gegeven, dat de dames zich nog langer de onderwaardering laten welgevallen.
De dames hebben de Geest gekregen.
Feministische theologes hebben het dan over de Geest, die door de jood, bijgenaamd Christus is beloofd aan mensen die na Hem in Zijn geest , verder wilden handelen.

Die Geest leeft in conflict met de bestaande orde.

Dus als de dames het over vrede gaan hebben, gaan daar heel wat conflicten aan vooraf. Want wij, de dames hebben geconstateerd, dat er van deze samenleving, van godsdienst en cultuur echt helemaal niets deugt. Van den beginne aan.
Alles moet dus veranderen. Dan pas kan er vrede zijn.

Er valt dus op de dames niet meer te rekenen, heren!

Voorbereiding vrouwenliturgie (1987)

Sieth Delhaas

Geldrop, vrouw-en-geloof-groep, 19 februari 1987

Beste vriendinnen,
Deze begroeting klinkt wat werelds als we een liturgie gaan voorbereiden, maar ik wil het woord vriendinnen gebruiken, zoals Mary Daly dit doet. Vriendinnende vriendinnen: waarvan je weet: we zijn samen bezig. We werken aan een andere wereld. Wij kunnen eraan toevoegen: we werken aan een andere kerk.
We willen een dienst in de kerk en wel op een zondag.

Wat voor dienst moet dat worden?

Een vrouwendienst?
Een dienst van vrouwen voor vrouwen?
Een dienst door vrouwen voorbereid voor wie maar mee wil doen?
In hoeverre, bijvoorbeeld, lopen we het gevaar om de fout van mannen te herhalen met het woord *vrouwenkerk?*
Daarover zullen we moeten nadenken.

En waarom willen we zo'n dienst?
Wat willen we daarmee bereiken?
Hoe willen we dat doen?

U ziet, en daarvoor zijn we vanavond bij elkaar, er doemen allerlei vragen op.
Voordat we die gaan beantwoorden, gaan we eerst kijken wat een kerkdienst, een liturgie is.
Liturgie, zoals die in onze kerken wordt gevierd.
In de ene kerk wat soberder, serieuzer, feestelijker, dan in de andere. Maar er is liturgie.

Wat is liturgie?

Het woord liturgie stamt uit het Grieks. Het was het woord voor de dienst die rijke burgers in de Griekse oudheid op hun kosten ten behoeve van (leitourgia) de burgerlijke gemeenschap lieten verrichtten. Nu zou je zeggen: je schonk als rijke burger een museum of een zwembad aan de stad.
In de tijd tussen oude en nieuwe testament van de bijbel is het oude testament vertaald in het Grieks voor de joden in de verstrooiing.
Het Hebreeuwse woord van de joden voor eredienst is in het Grieks vertaald met *leiturgia*.
Later is het woord voor geworden voor de christelijke eredienst.
Het is dus een woord dat geleend is uit de wereldse taal en een heel wijd begrip voor 'dienen' en 'dienst aan' betekent.

Ik ga niet verder met de geschiedenis van de christelijke liturgie en de joodse, die vanzelfsprekend met elkaar verbonden zijn. De eerste christenen waren immers joden. Zij gingen, evenals Jezus zelf, naar de joodse tempel en synagoge,
Ook het feit, dat in onze diensten niet alleen het oude, maar ook het nieuwe testament van de bijbel gelezen worden, die als het ware op elkaar aansluiten, naar elkaar verwijzen, en

met ons de tocht maken door het hele kerkelijk jaar wijst op de sterke verbinding tussen de joodse en de christelijke traditie.

De Lutherse professor J.P. Boendermaker schreef het boekje 'Drie maal drie is negen'. Hij zegt: Liturgie moet je doen. Je moet je erin oefenen, er nooit tevreden mee zijn. Nu zakt ons de moed in de schoenen. Hebben wij ervaring? Vrouwen moeten nog helemaal beginnen met liturgie. En krijgen we de kans in de toekomst om te oefenen?

Liturgie doen is trouw werk. Ook artistiek werk voor gewone mensen, aldus Boendermaker.
En weer, als hier mensen staat, wordt er toch weer aan mannen gedacht, want: welke ervaring hebben vrouwen daar nu in?
Er is fantasie voor nodig en geduld, gaat Boedermaker verder. En wij vragen ons af, zullen de kerkgangers, geduld hebben met ons, met vrouwen?

Waar te beginnen

Waar moeten we beginnen met zoeken naar woorden en beelden?
Want dat willen we toch: onze eigen woorden en onze eigen beelden, symbolen en tekens. Eigen, omdat we nooit mochten. In de eerste plaats omdat we vrouw waren en niet in de eerste plaats als mens, als persoon werden/worden gezien.

Waarom gaan we naar de kerk? Waarom houden we een dienst, een viering in plaats van in die tijd andere gezellige of nuttige dingen te doen?
Boendermaker zegt: het is nuttelozer dan iemand afhalen van de trein, die best zelf zijn koffer kan dragen en nuttelozer dan kaarsen bij een etentje, terwijl er een elektrische lamp boven de tafel hangt.
We voelen het al. Niet gaat de vraag naar het nut ervan niet op. Als de vrouw die Jezus zalft vlak voor zijn begrafenis de kostbare nardusolie over hem uitgoot, komt de praktische en materieel ingestelde Judas met de opmerking: het geld voor die olie had beter besteed kunnen worden.
Onze liturgie heeft te maken met die geurige zalfolie: een kostbare verspilling.
De andere discipelen vinden dat eigenlijk ook.
Staan zij als voorbeeld van de gemeente?
Zijn onze diensten daarom meestal zo onaantrekkelijk?
Laat staan dat ze geuren naar feestelijkheid?

Jezus zelf geeft aan het gebaar van de zalvende vrouw een meerwaarde.

Hij keert de zaak om en maakt duidelijk aan zijn geprikkelde volgelingen, dat dit gebaar van de vrouw wezenlijk is voor zijn weg door de diepte van de dood. Voor de vrouw een teken van eerbetoon: ik weet wie u bent, Meester. U bent degene die wij verwachten.

Jezus geeft door zijn verwijzing naar wat zij dóet en zijn komende begrafenis betekenis aan haar daad.

Dus: liturgie is niet nuttig of je wordt niet beter van het naar de kerk gaan, maar, zegt Boendermaker, je maakt er het spoor mee zichtbaar dat de nabijheid van Jezus zichtbaar door de wereld trekt. Dan wordt vieren gedenken. Het woord horen, de lofzang, het water, het

brood, de wijn onmisbaar.
Alleen zo is er telkens weer verbinding met dit dwarse, nergens in te passen woord van God, dat naar de werkelijke vrede met mensen en met God verwijst.

Iets kan gebeuren

Wie dat eenmaal door heeft, en door gegrepen is, kan niet anders dan zich oefenen in dit vieren.
Vroeger werd er ook gesproken van een godsdienstoefening. Vandaaruit: en dat is voor ons als vrouwen-zonder-ervaring belangrijk om vast te houden, vandaaruit, uit die oefening, kon er van alles gaan gebeuren en gezegd worden in en over het leven van dag tot dag in onze samenleving en de wereld.

Het is de vraag of onze maatschappij daar op zit te wachten. Het visioen van het volk van God staat hopelijk — net zoals het woord — haaks op de doelstellingen van de maatschappij zoals die is ontstaan. Maar alweer: het is voor ons vrouwen ook de vraag of de kerk, de gemeente op onze bijdrage als vrouwen, onze eigen kritische inbreng zit te wachten.

De dichter Willem Barnard, meester in de liturgie[74], schrijft dat deze in geen enkel schema past; alles leert men er opnieuw en voor wie dat als onmisbaar is gaan zien door het geloof, is ook liturgie onmisbaar.
Nou, alles opnieuw leren: als dit niet op vrouwen van toepassing is.

Over liturgie valt toch veel te leren om enig inzicht te krijgen hoe wij het zouden kunnen doen. Om ons op weg te helpen.
Bijvoorbeeld als we kijken naar Pesach — paasfeest — bij de Joden. Daar wordt het bevrijdingsverhaal, de uittocht uit Egypte gevierd. Christenen voegen het Paasverhaal aan hun viering toe en in de brieven van de apostelen wordt dan weer nagedacht over hoe je dat Paasfeest zou moeten vieren.
Een groot deel van het nieuwe testament is geschreven als een soort catechese materiaal. Zoals u weet werden de mensen uit de eerst eeuwen van het Christendom volwassen gedoopt en dan werden de dopelingen eerst onderwezen. Veen van dat onderwijsmateriaal is later als het testament in de reeks bijbelboeken opgenomen.

Als je je dit realiseert, ga je duidelijk de lijnen zien die er liggen tussen het oude en het nieuwe testament en wat er zondags in de kerkdiensten gelezen wordt.
De bijbel, het oude testament vooral, heeft een liturgische structuur. In de tempel, in de synagoge werd immers op de sabbat een bepaald stuk uit de Thora gelezen.
Het meest centrale liturgische begrip in de bijbel is dus het gedenken.
Bepaalde boeken werden op bepaalde feesten gelezen. Ruth tijdens het Pinksterfeest, het oogstfeest, Prediker tijdens het Loofhuttenfeest, de Klaagliederen bij het vasten tijdens de herdenking van de verwoesting van de tempel, het boek Esther tijdens het Poerimfeest. Het Hooglied wordt sinds onze Middeleeuwen in de synagoge gelezen op de 8e dag voor Pasen. In dit boek, dat men binnen Israël wel ziet als lied van Jahweh's liefde voor Israël, zou de toepassing van het paaswonder verbeeld worden. Waarom juist op de achtste dag na Pasen? Waarschijnlijk omdat in maart juist veel huwelijken werden gesloten in een agrarische

[74] Barnard, W., Huis, tuin en keuken. Over de dubbele bediening: die des Woords en die der woorden (Haarlem 1966)

bevolking. In Syrië gebeurt dit nu nog.
Als het volk Israël op zijn tocht uit Egypte de Jordaan oversteekt, worden er gedenkstenen aangesleept om daar neer te zetten. Opvallende stenen. Om bij stil te staan als je er voorbijkomt. In Jozua 4: 6 staat: 'Opdat dit een 'teken' onder u zal zijn. Als uw kinderen u later vragen: dan zult u hen zeggen… etc.
Er zijn meer van die gedenkstenen. Jacob bij Pniël. Daar worden het offerstenen. Als hij op zijn terugtocht naar zijn ouderlijk huis langs die plek komt, giet hij uit dankbaarheid geurige olie over die steen. Gedenken is een spoor door de bijbel heen.

Maar we zien evengoed: het kan ook een cultus worden. Een afgodendienst. Dan gaat het niet meer om de geschiedenis die de god van Israël met zijn volk wil maken, maar dan gaat het om de cultus zelf. Het is zelfverheerlijking geworden.

Vraag en antwoord

In het voorbeeld van Jozua zat een vraag en een antwoord. Kinderen zullen vragen: waarom staan die stenen hier. Vragen zijn een gelegenheid om de boodschap door te geven. Daarin zit ook: ouders geven de boodschap niet meer door als herinnering in de zin van waarschuwing.

Die vraag-en-antwoord vindt men ook in de Pesachviering van Israël. Het jongste kind moet in die viering altijd vragen: Waarom vieren wij dit feest vanavond?
Het is een manier om het geloof door te geven.
Gedenken wordt vergeten als de woorden niet meer gezegd worden.
Heeft u daar zelf een herinnering aan.

Kinderen niet meer naar de kerk? Ik bracht hen met Pasen een kaarsje op bed met een beschuit.
De vraag blijft; hoe geef je je leven vorm?
Hoe creëer je bewuste viermomenten? Het zijn oproepen tot gedenken.

Houdt de lofzang gaande

In onze tijd waarin de ontkerkelijking bij generatiegenoten en vooral bij jongeren duidelijke contouren aanneemt, wordt het gedenken meer en meer vergeten. En om een oude uitdrukking te gebruiken, waarschijnlijk van bijbelse herkomst, de lofzang wordt niet meer gaande gehouden. Als het spel van vraag en antwoord niet meer wordt gespeeld is alle moeite, strijd en inspanning door de eeuwen heen om de boodschap van Jahweh door te geven voor niets geweest.
Woorden zijn belangrijk
Ik denk dat we het niet alleen met een voorbeeld, een voor-leven toe kunnen.
Ok getuigen van, ook weer zo'n ouderwetse uitdrukking, in je gezin, wat je beleeft aan je geloof is belangrijk.

Het Jahweh-geloof is een godsdienst van het woord.
God sprak en het was er geloofden de Israëlieten.
Jezus spreekt woorden van bevrijding.
Wij moeten tot elkaar spreken. Verhalen vertellen van de werkelijkheid waarin we leven.
Vrouwen nemen nu het Woord.

Gedenken

Gedenken Herdenken Herinneren

Meer wat het betekende vrijblijvend terug-weten

Gedenken is meer nog: gedenk de armen: er iets aan doen

Exodus 13:3: gedenk deze dag dat u uit Egypte bent uitgeleid.

Deuteronomium 32:7: gedenk de dagen van weleer.

Gedenk Degene, de Naam, die uitgeleid heeft; erkennen dat 'Ik-zal-er-zijn' er inderdaad ook bij is geweest.

Getuigenis van de omstanders en om door te geven.

Ervaringswijsheid.

Gedenken: heeft gevolgen; verandert je levenshouding; bevestigt je vertrouwen in de Naam; getuigenis tegen de machten die het voor het zeggen hebben en ingaan tegen de Naam.

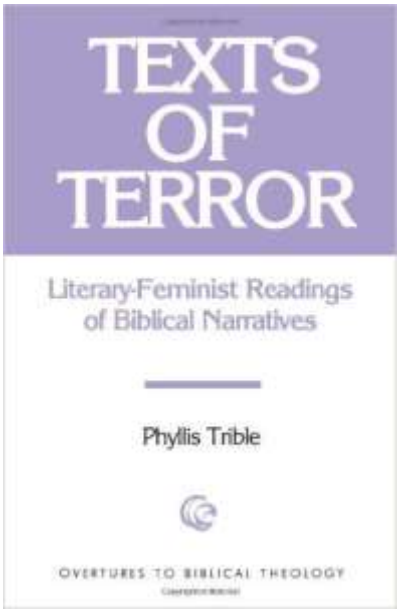

Gedenken is eigenlijk een liturgisch gebeuren.
De Moeders van de Plaza de Mayo in Buenos Aires is een schitterend voorbeeld.
Wij gedenken wat de Bevrijdende deed.
Als God mensen gedenkt; dat lees je ook steeds in de bijbel, dan geschiedt er wat. Dan wordt geschiedenis gemaakt.

Denk aan het boek van Amerikaanse feministisch theologe Phyllis Trible, The texts of terror, de geschiedenis van vier vrouwenverhalen uit de bijbel analyseert die onderworpen werden aan het geweld van mannen. Zoals de dochter van Jephta, Hagar en Tamar en een naamloze concubine. Op die manier claimt ze in het 'heilige' boek ruimte voor vrouwen.

Wij zouden ons als vrouwen vandaag dus kunnen afvragen: in hoeverre hebben wij zelf met woorden en daden aan het gedenken deelgehad? Hebben wij deelgehad aan de liturgie?
In hoeverre hebben wij al dan niet met God geschiedenis gemaakt?

Maria van Magdala (1986)

Sieth Delhaas

‘Salvatrix vrouwengroep’, San Salvator-parochie, ’s-Hertogenbosch 1986

Aantekeningen[75]

In het evangelie naar Philippus wordt Maria van Magdala beschreven als: Jezus’ meest intieme metgezel, het symbool van de goddelijke wijsheid.

> *“De metgezel van de (verlosser is) Maria Magdalena. Maar Christus hield meer van haar dan van (al) de discipelen, en hij kuste haar (dikwijls) op haar (mond).*
> *De overige (discipelen ergerden zich daaraan) … Ze zeiden tot hem: waarom houdt u meer van haar dan van ons? De verlosser antwoordde en zeide tot hen: Waarom houd ik niet van jullie, zoals ik houd van haar?*

Strijd tussen mannelijke discipelen

- Maria van Magdala
- Orthodoxe stroom, Petrus, de twaalven, teruggegrepen op oude verhalen
- Maria van Magdala visionair en politie/mystiek.

Maria van Magdala die het ‘Al’ kende.

Andere geheime teksten, activiteiten vrouw, uitdaging over de leiders van orthodoxe gemeenschap met Petrus als woordvoerder.

P… Sophia (geloofswijsheid).
Petrus klaagt over dominerende rol van Maria in gesprekken met Jezus en zijn leidende rol. Vraag Jezus Maria de mond te snoeren en wordt berispt.

Maria: ‘Petrus maakt mij onzeker. Ik ben bang voor hem omdat hij het geslacht der vrouwen haat.’
Jezus antwoordt: ‘Wie door de Geest wordt geïnspireerd, man of vrouw, van godswege de opdracht heeft gekregen om te spreken.’

Tekst Maria van Magdala, ca 150 jaar na Jezus geboorte.
Rabonus Maurus 9e eeuw;

Maria = apostel van de apostelen, niet oorspronkelijk manuscript, evenmin als van Nieuwe Testament + geheime boek van Johannes en de Wijsheid van Jezus Christus.
Berlijnse Codex.
1896 Duitse egyptoloog in Caïro ontdekt en gekocht en meegenomen naar Berlijn,

---

[75] Bronnen: Evangelie volgens Filippus, Codex II p. 333, 46 en Evangelie volgens Maria (Magdalena), Berlijnse Codex p. 1113–1126, In: Slavenburg, Jacob en Willem Glaudemans, *De Nag Hammadi Geschriften. Een integrale vertaling uit de Nag Hammadi Codices en de Berlijnse Codex* (Deventer, Deel I 1e dr. 1994, 5e dr. 2000; Deel II 1e dr. 1995, 2e dr.1996)

400 n Chr. Schidisch Koptisie (?)
1917 Papyrus codex één fragment
gedateerd rond 251 na Chr. (Grieks origineel)

Gnostische tekst heersende theologie.
Nag Hammadi 1946 gevonden, meer belangstelling voor gnostische tekst, daardoor meer licht gekomen op het evangelie naar Maria.

Gnosis = binnenkant geloof (kennis), ingewijde, ervaring, intuïties, esoterie, ervaringskennis door contact met de opgestane Christus.
De kennis **van** ingewijden ontwikkelt zich tot kennis **voor** ingewijden = gnostiek.

Gnostiek in christendom: mythisch
Doordachte gnosis, die zelfs tot metafysische systemen wordt uitgewerkt.
Alternatieve christelijke traditie, 1e eeuw.
verschillende stromingen.
orthodoxie.

Maria de Groot[76]: in orthodoxe traditie het kind van de gnosis met het badwater van de gnostiek heeft weggegooid.
In de rigoureuze afwijzing van de gnostiek is veel vrijmoedigheid van geloof en veel invloed tot fantasie verloren gegaan.

Opmerking: belang feministische theologie ongebonden wat je kunt zeggen. Met name ervaringskennis door contact met de opgestane Heer.

Beschrijving visioenen en gesprekken met verrezen Heer.

Dogma's berusten op visioenen; Petrus en Paulus in Handelingen.
Maria van Magdala rivaal van Petrus.
Veel ervan in Nieuwe Testament in gnosis. Jezus spreekt tot een discipel. Hand. 1; Joh. 20 en 21.

Verwonderd en opgetogen zitten aan de voeten van de Heer. Maria van Magdala

Psychologische en antropologische interesse,
'De mens die al haar vermogens durft te ontvouwen is tot de meest verrassende kennis in staat.' 1': 1 tot 17:5, deel visioen.

Afwijkend idee: hemelreis van de ziel.
Barrière van vier machten

- Duisternis
- Onwetendheid
- Begeerte
- Zevenvormige woede (15:5)

Mythische systematische doordenking van de onzienlijke wereld, die elk mens door moet na haar overlijden, kun je gnostiek noemen.
Wordt afgewezen, doordenking dus.
Wisselwerking gnosis — gnostiek en v.v.

---

[76] Groot, Maria de, *Het evangelie naar Maria Magdalena* (Baarn 2007)

Vrouw ontwikkelt theologie vanuit haar ervaring zoals in traditie die (konomiel) (?) geworden is mannen vanuit geloofservaring theologie hebben ontwikkeld.

Wat is er gebeurd?

'Zelfkennis is godskennis', is kennis van 'de diepte van het Al' — verleden — heden — toekomst.
herkomst — identiteit en bestemming van de mens.

Christendom en gnosis met elkaar in contact gekomen.

Gnostisch christendom (ervaring van Johannes) 2e en 3e eeuw bloei.
Minder ingewikkelde theorieën, geen antwoord meer op praktische problemen.

Orthodoxie 4e eeuw steun politiek om ketterse geschriften te vernietigen.

Verloren gegaan. Daarom verborgen = Nag Hamadi
Boodschap juist in 1946 gevonden: openbaring.

Egypte 15e eeuw in droge zand

Tegenstanders en felle bestrijders.

Opmerkingen:

- Als je dit weet waarschijnlijk waarom kerkelijke traditie Maria van Magdala als zondares heeft bestempeld. Vooral van die 'kus'
- Maria, die zijn metgezellin wordt genoemd (Philippus)

Niet op ontstaan wereld, maar tegenhanger: verlossing van de ziel en einde van de stoffelijke wereld.

Zwicht niet! (1985)

Sieth Delhaas

Maastricht, Vrouwenhuis, 19 mei 1985

Beminde Heksen en Tovenaars,

Misschien herkennen jullie de uitspraak: zwicht niet! Het is de opdracht, die de Paus voor zijn vertrek uit ons land aan de bisschoppen gaf. Zij mogen niet zwichten voor de druk die de gelovigen vanuit hun dagelijks bestaan uitoefenen op de kerk en de samenleving om dat bestaan menswaardig te laten zijn.
Vanavond kijken we naar de rol van de kerk ten opzichte van sexueel geweld.
Heeft de kerk een eigen rol in het sexueel geweld, dat dag in dag uit vrouwen treft?

Over de omvang van dit geweld hoef ik jullie geen bijzonderheden te vertellen.
In Duitsland — daar beschikt men over wat nauwkeuriger cijfers dan in ons land — wordt elke vijf minuten een vrouw verkracht.
In ons land — en dat weten we nog maar heel kort — worden vier op de tien meisjes door haar vader, broer, opa, stiefvader of andere familieleden sexueel misbruikt.

Incest luidt de naam van die misdaad. Wij noemen het beest liever duidelijk bij de naam: dochter- of zusterverkrachting.

We gaan vanavond kijken naar de rol van de kerk daarin.
Ik wil daarvoor een paar voorbeelden uitwerken uit de kerkgeschiedenis. Je zult dan merken, dat kerkelijke dogma's, leerstellingen, altijd te maken hebben met de geschiedenis van die bepaalde tijd en — hoe kan het anders — met de politiek.
Na dat stukje geschiedenis, wil ik de lijn doortrekken naar vandaag.
Wat heb je tenslotte aan geschiedenisverhalen als je er niets mee doet, er geen les uit leert voor ons bestaan van vandaag?

Hoe bepaal je je strategie om te ontsnappen uit de schijnbaar repeterende breuk van het gezegde: de geschiedenis herhaalt zich?

Christelijke kerk

Het gaat over de christelijke kerk. Tot 1517 is deze ongedeeld als we de Oosterse kerk buiten beschouwing laten.
Ons land heeft sinds de komst van missionaris Willibrord onder de invloed geleefd van Rome.
Waarom is de positie van de vrouw in het christendom zoals zij is: hoer of heilige?

Ik kan rustig zeggen: dat weet ik niet. Waarom behandelen mannen vrouwen zoals ze doen? Ik weet het niet.
Er zijn natuurlijk veel aanwijzingen. Voorbeelden daarvan zijn teksten van kerkvaders als

Hieronymus en Augustinus: beiden leidden ze voor hun bekering een behoorlijk liederlijk leven. Zij kwamen in aanraking met de sexualiteit van de vrouw.
Kerkvader Tertullianus noemt daarom de vrouw de toegangspoort tot de hel.
Hieronymus zegt ook pas ná de zondeval, dus de verleiding door de slang en de vrouw, is de sexualiteit gekomen, hebben Adam en Eva pas sexueel contact gehad.

Jullie snappen wel als kerkvaders zo over de vrouw denken en de sexualiteit zo met het kwaad, het duivelse verbinden, dat die sexualiteit door de listen van een vrouw in de wereld is gekomen, niet alleen de vrouw, maar met haar de sexualiteit op de vuilnishoop is gegooid. De link naar sexualiteit is duidelijk.

Al die heilige vaders die de grootste moeite doen om de begeerte van seks uit hun hoofden te bannen worden door hun lijf, een opspelende penis, daar voortdurend aan herinnerd.
En wat is dan voor de hand liggender dan dat je de schuld van die erecties niet bij je zelf, maar bij de vrouw legt?
Dat geld natuurlijk evenzo voor homofiel geaarde vaders die dat niet willen toegeven.
Op sexualiteit moet dus nog veel meer gestudeerd, er moet veel meer over worden gesproken. Ook door onszelf.

Het taboe van de sexualiteit heeft alles te maken met oude godsdiensten waar sexualiteit juist heilig was. Denk maar aan de tempelprostitutie. Dat was niets verderfelijks, zoals ons altijd is geleerd. Maar in die godsdiensten symboliseerde vereniging van priesteres en priester of priesters met mannelijke gelovigen de eenwording met het goddelijke.

Al de symbolen die in die oude, vaak godinnengodsdiensten als goed en heilig werden gezien, zijn in patriarchale godsdiensten demonisch geduid. De slang, het menstruatiebloed, de sexualiteit, de boom, enzovoort.

Redden van de boodschap

Nu kun je zeggen: ik wil met die patriarchale godsdienst die het christendom is, niets meer te maken hebben: kijk wat de kerk doet.
Maar: mensen hebben de verhalen van en over Jezus doorgegeven evenals van het oude testament. Als er dan dingen verdraaid worden of weggezuiverd in allerlei ketterjachten, dan is het niet zo dat de boodschap daarom niet deugt. Nee, de mensen, en meestal gebeurt dat uit eigenbelang, vervormen de boodschap.

Die vervorming betreft niet alleen vrouwen, maar ook de armen in de samenleving. Wat is er van hen terecht gekomen in de geschiedenis van het christendom?
Je ziet dat in de eerste eeuwen van de kerk de rol van de vrouw wordt weggewerkt. Letterlijk.
Pas sinds enkele jaren kennen we het Evangelie naar Maria van Magdala.
Dankzij de zoektocht van feministische theologes ontdekken we de

rol van Tekla[77] en vele andere vrouwen. Wat Jezus tijdens zijn leven over vrouwen zei, paste niet in de cultuur en dus in de politiek in die tijd, zeker niet in het Romeinse rijk. Christenen zaten in die eeuwen moeilijk, laat staan als je daarin vrouwen nog eens een belangrijke rol laat spelen. Pleiten voor de gelijkwaardigheid van de vrouw binnen het gezin en in de samenleving, betekende een totale revolutie. Daarin hadden de meeste apostelen geen zin. De Romeinen evenmin, ook niet toen keizer Constantijn in de vierde eeuw eenmaal christelijk gezind werd en de latere Germanen evenmin.

Voor de armen, die er binnen het christendom ook kwamen, kon je nog wel iets doen via een fooi. Maar als je je bekeert tot de gelijkberechtiging van de vrouw, dan moet je als christelijke man te veel van jezelf afgeven.

De verachting van de vrouw moest dus godsdienstig acceptabel worden gemaakt. Let wel tégen de boodschap van de grondlegger van het christendom in.
De grote kerkvaders en theologen gaan door allerlei systemen bedenken, waarin de slechtheid en verdorvenheid van de vrouw wordt aangetoond, theologisch onderbouwd en zo kan de kerk voortbestaan. Krijgt zelfs macht.

Renaissance

Ik spring nu enkele eeuwen verder. In de dertiende tot de vijftiende eeuw ontstaan er overal in Europa vrijde steden. De burgers zetten zich af tegen de grootgrondbezitters bestaande uit kerk, vorsten en hun uitgebreide families. Zij raken in de problemen omdat door het ontstaan van de steden hun grondbezit in gevaar komt en daarmee hun macht. Adel en kerk dreigen hun greep op de massa te verliezen.
Wetenschap en humanisme komen op. Er ontstaat een ander wereldbeeld. Eeuwenlang was de aarde in de opvatting van de mensheid plat. Copernicus komt met de ontdekking dat het een vrij kleine bol is onder talloze andere sterren in het heelal.
Hij en andere geleerden spreken de leer van de kerk tegen. Zo gaat het wat de bovenlaag van de nieuwe burgerelite betreft. Aan de basis daarvan gebeurt ook van alles.
Er heerst honger, de pest slaat toe, er zijn grote oorlogen, massa's mensen sterven door heel Europa.
Mensen zien dat de kerk niet meer die almacht heeft om al hun vragen op te lossen.
In die periode gebeuren er twee dingen die van belang zijn voor ons verhaal over de vrouw:

- de kerk voert in de loop van de dertiende tot de vijftiende eeuw de zeven heilige sacramenten[78] in. Dit betekent dat zij haar greep op het leven van de mensen van de wieg tot het graf verstevigt door de dreiging met eeuwige verdoemenis.
  De goedgelovige massa hoopt zij op deze manier in de hand te houden.
- de kerk geeft een verklaring voor al het onheil wat er in die dertiende tot de vijftiende eeuw uitbarst: honger, pest, massale sterfte van kinderen, schandelijke onzedigheid: de vrouw heeft een verbond gesloten met de duivel. Kinderen worden door de duivel gedoopt. Het einde der tijden is nabij. De duivel probeert zoveel mogelijk zielen te vangen. Iedereen wordt opgeroepen zoveel mogelijk vrouwen te betrappen op hekserij.

---

[77] Zie: http://www.heiligen.net/heiligen/09/23/09-23-0100-thecla_0.php

[78] Zie: https://nl.wikipedia.org/wiki/Sacrament

> Het verkliksysteem komt op gang. Het hele bestuursapparaat van kerk en burgerlijke overheid wordt ingezet.[79]

Twee Dominicaner monniken schrijven het dogma *Heksenhamer*. Deze wordt, dankzij de zegeningen van de komst van de drukpers aan het eind van de vijftiende eeuw, over heel Europa verspreid.
Deze heksenvervolgingen hebben hun uitlopers tot ver in de achttiende eeuw. Zij hebben miljoenen vrouwen het leven gekost.

Niet alleen de rooms-katholieke kerk is schuld daaraan. Ook de Reformatie. De kerkhervormer Calvijn roept de overheid op heksen uit te roeien en ik denk dat we bij die heksen ook de homosexuelen mogen betrekken, want met die vorm van sexualiteit weet men in de kerken helemaal geen raad.
Door de preken van de dominees in de Pruikentijd, die een kruistocht ondernemen tegen homosexualiteit, worden alleen al op 24 september 1731 in de Groningse plaats Zuidhorn 22 mensen gewurgd en vervolgens verbrand. Twee jongens van 14 jaar, die levenslang tuchthuis krijgen, worden verplicht de verbranding bij te wonen.

Terzijde! Waarom hoor je in de geschiedenis altijd over mannelijke homosexualiteit en niet over vrouwelijke?

Theologie

Het is nuttig om de gedachtengang van de theologen te volgen. De rode draad te blijven zien. Op welke theorie is het sexuele geweld tegen vrouwen gebaseerd?
Thomas van Aquino (1225-1274), een Italiaanse filosoof en theoloog, die tot de scholastici wordt gerekend, een ook nu nog een zeer invloedrijke kerkgeleerde, schreef: hoererij, verkrachting, echtbreuk, bloedschande en schending van een aan God gewijde maagd, zijn allemaal zonden op sexueel terrein. Maar, erger zijn de tegennatuurlijke zonden. Waarom? Wel, wie een meisje verkracht of zelfs bloedschande pleegt — dus incest — gaat in elk geval níet in tegen de natuurlijke ordening van de sexuele daad zelf. Zolang de voortplantingsmogelijkheid aanwezig is, zijn verkrachting en bloedschande — incest — toch nog natuurlijk' en niet tégen de orde en onordelijk.
Tegennatuurlijk zijn echter al die handelingen die de biologische natuur van de mens niet respecteren.
En voor méns kunnen we hier rustig mán lezen.

Een derde voorbeeld waarmee de kerk haar machtspositie tracht te handhaven door misbruik van vrouw en sexualiteit, is de manipulatie met Maria, de moeder van Jezus.
Wie de puinhopen van het kloostercomplex Cluny in Frankrijk heeft gezien, hoe de woede van de Franse revolutie alles wat kerk was heeft neergehaald en letterlijk met de grond heeft gelijk gemaakt, ziet wat Rousseau bedoelde met zijn uitroep: 'Verpletter de eerlozen!' Deze uitroep gold de geestelijkheid.
Die aanval op de kerk vond in heel Europa plaats rond het begin van de negentiende eeuw.

---

[79] Bange, Petty e.a., *Tussen heks en heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw* (Nijmegen 1985); Dresen-Coenders, Lène, Het verbond van heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw als middel tot hervorming der zeden (Baarn 1983)

Enkele tientallen jaren daarna, in 1848, komt het socialisme onverbiddelijk opzetten.
Wat gaat er met de gelovige massa's gebeuren en dus ook met de macht van de kerk?
Die vraag beantwoord paus Pius IX in 1854 met het dogma van de onbevlekte ontvangenis.
Maria wordt als vrouw ingeperkt tot alleen maar moeder van Jezus te zijn.
Ze is geen vrouw meer, geen echtgenote van Jozef, geen moeder van andere kinderen, geen vriendin van andere vrouwen en mannen. De kerk reduceert haar tot alleen de moeder van Jezus.
De Mariaverering wordt aangepast aan het beeld van het moederschap, dat in het burgerdom opgang doet. De kerk heeft haar bordjes heel politiek verhangen.

Een laatste voorbeeld.
Op 1 november 1950 kondigt paus Pius XII af dat Maria naar lichaam en ziel opgenomen is in de hemel.

Waarom moet Rome dit 'wereldschokkende' nieuws afkondigen?
Wel, Rome heeft in de oorlogsjaren veel van haar invloed en respect, ook bij goedwillende gelovigen, verloren. De overeenkomsten tussen Rome en het fascisme is voor velen duidelijk geworden. Door de oorlogsjaren hebben velen — en dan noem ik met name de vrouwen — zich op eigen houtje door het leven moeten slaan. Zij hebben zelf belangrijke levensbeslissingen moeten nemen, die in vredestijd de kerk voor hen nam. Dat heeft de mens, de vrouw, zelfstandig gemaakt. Vrouwen nemen allerlei eigen initiatieven.

Op theologisch gebied vindt er veel vernieuwing plaats die het Vaticaan niet aanstaat. Bovendien rukt het communisme op aan het begin van de jaren vijftig. Wat is er beter dan het vertrouwen in Maria in het middelpunt van de geloofsleer te zetten en daarmee de oude glorie van de kerk weer op te vijzelen?
Maria, de heilige, wordt weer eens duidelijk gesteld tegenover de hoer Eva, die vooral in die naoorlogse tijd model staat voor onzedelijkheid, verbroken relaties, buitenechtelijke kinderen en onkerkelijkheid.

De onkerkelijkheid is sindsdien, na de tenhemelopneming van Maria toch toegenomen. De macht van de kerk is afgenomen. Maar haar dogma's leven voort in onze cultuur. In de hoofden en harten van politici bijvoorbeeld. In de discussie over de pornografiewetgeving of de regelingen rondom de prostitutie is dit merkbaar. Er is discussie tussen links — vrijheid — en rechts — bescherming van de zedelijkheid -, maar de positie van de vrouw, van de prostituee zelf, komt niet ter sprake.

Wat slachtsoffers van incest de laatste paar jaar naar buiten brengen, heeft duidelijk te maken met het misbruik van mannelijke overheersing en het idee: met een vrouw kun je doen wat je wilt.
Binnen christelijke kring is het misbruik van vrouwen en meisjes niet erger dan daarbuiten, alleen wordt het in die kring duidelijker door de bijbelteksten die als excuus worden aangevoerd.

Heksen van nu

En dan wil ik tenslotte nog iets zeggen over de heksen van onze tijd.
We zijn er in deze dagen weer eens met onze neus bovenop gedrukt door het bezoek van de Heilige Vader.
Wij hebben in ons land 180.000 heksen. Bijstandsvrouwen worden ze genoemd.
Door de uitspraken van de Heilige Vader zijn ze met zoveel woorden vogelvrij verklaard. Bijstandsvrouwen zijn gescheiden vrouwen. Scheiden is zonde: dat is immers de gemakkelijkste weg. Dus politici, rooms-katholieke en protestantse politici, verenigd binnen het CDA of in de VVD: de heksenjagerij is nu kerkelijk gesanctioneerd. Branden of verdrinken, kun je niet meer maken in onze beschaafde tijd, maar ze langzaam uitdrijven tot over de rand van onze samenleving is te benoemen als een gerechtvaardigde straf op de zonde.

~~~~

Wat we vanaf vandaag tot ons devies moeten maken is: dat wij als vrouwen al ons inzicht, al onze deskundigheid en al onze berekening moeten inzetten om de heksenjacht die in onze tijd weer losbreekt te weerstaan.
Het zal weer over de lijven van vrouwen gaan. Vrouwen zullen opnieuw uitgespeeld worden tegen Eva of Maria.
Daarom geldt ook voor ons vrouwen tegenover de zogenaamde moraal van onze tijd: Zwicht niet!
Vrouwen moeten een eigen strategie uitzetten tegen die moraal, zowel op maatschappelijk als op spiritueel gebied.
Dat is van levensbelang. Nu!
~~~~

Het gezin: kreatie van kerk en kapitaal (1985)

Sieth Delhaas

Weglopen… Geef je ouders maar weer de schuld?
Studiedag JAC – Roermond over weglopen en gezinsproblematiek. 21.2.1985

Inleiding

In de eerste uitnodigingsbrief die het JAC verstuurd heeft voor deze dag stond over mijn aandeel te lezen: “Invloed van religie op gezin en sexualiteit.” Op dat onderwerp ben ik ook uitgenodigd, maar ik heb vrijwel onmiddellijk het thema veranderd in wat nu in Uw programma te lezen staat: Het gezin, kreatie van kerk en kapitaal. Met die titel wil ik een van de wortels aanwijzen van het probleem waarmee het JAC, veel jongeren en ouders en daardoor ook onze samenleving worstelen: het weglopen. Ik kies dus duidelijk voor kerk en kapitaal en niet voor de invloed van religie op gezin en sexualiteit.
Religie, een woord dat ook wel negatief gebruikt kan worden, hoeft niet samen te vallen met kerk. Ik vind dit onderscheid belangrijk. Religiositeit heeft te maken met spiritualiteit en met geloven. Ik ben een gelovig mens en het is belangrijk dat U dat weet voordat U mijn verhaal aanhoort. Daarom vond ik het ook belangrijk die titel te veranderen. Als ik kies voor de invloed van een religie op gezin en sexualiteit, dan is het voor velen van ons en velen in de samenleving vanzelfsprekend de religie de schuld te geven van heel veel dat niet deugt in onze samenleving. Je hebt dan een adres waar je een probleem kunt deponeren. Als je de samenleving maar verlost van de religie, dan is het probleem ook opgelost. Het is een te simpele gedachtengang om die serieus te nemen, maar het gebeurt te vaak om het niet te noemen en daarmee wil ik die weg dus definitief afsluiten.

Ik kies voor kerk en kapitaal om twee redenen. Omdat de geschiedenis van onze kultuur duidelijk aangeeft dat kerk en kapitaal elkaar ondersteunen in de instandhouding van het gezin, de hoeksteen van de samenleving. Duidelijker gezegd: het gezin is de hoeksteen van het kapitalistisch systeem en de hoeksteen van het instituut kerk. Tweede punt, als mensen zeggen: Ik behoor niet tot een kerk, dan zou men zich eenvoudig aan de schuldvraag van veel problemen kunnen onttrekken. Zo ook aan het probleem weglopen als we alleen gaan kijken naar de invloed van religie op gezin en sexualiteit en de relatie daarvan tot “het weglopen”. Ook voor degenen die geen relatie hebben met de kerk geldt, dat zij volledig participeren aan het andere systeem, het kapitalisme. En nogmaals, dit is zo verstrengeld met de kerk in onze westerse kultuur, dat niemand zich — al is het maar voor een deel — kan onttrekken aan de schuldvraag of aan medeplichtigheid daaraan. Dit wat de betrokkenheid van ieder van de aanwezigen betreft, ook bij mijn onderwerp.

Geschiedenis

Wat de geschiedenis van kerk en gezin betreft heb ik voor een groot deel gebruik gemaakt van een artikel van drs. van Eupen te Nijmegen. Dit is onlangs verschenen in het boek “Vier eeuwen gezinsgeschiedenis”. In Nederland heerst een soort vaststaande overtuiging dat het gezin zoals het nu gegroeid is, een produkt is van kerkelijke bemoeienis, een christelijk geesteskind dus. Toch is de geboorte van het gezin niet uit de schoot van moeder de kerk voortgekomen. Ze heeft het wel gekoesterd, maar meer uit eigenliefde en om het blijvend aan zich te binden, dan met het doel dit pleegkind tot volwassenheid te brengen en op eigen benen te zetten. De echte vormgeving van het gezin in Nederland zoals die met name de laatste eeuwen heeft plaatsgevonden, heeft nauwelijks rechtstreeks binnen de bemoeienis van de kerk plaatsgevonden. Wel is het zo dat de kerken in haar pastorale zorg en haar prediking de keuzes die in het algemeen in de samenleving zijn gemaakt hebben doen wortelen. Zelfs zo, dat wij vandaag de dag veel normen en waarden rondom gezin en sexualiteit als rechtstreeks van God geboden ervaren, terwijl dit, zeker als we naar de nieuwtestamentische evangeliën kijken, niet bijbels te onderbouwen is. Iemand die de christelijke geschiedenis diepgaand heeft beïnvloed met zijn uitspraken over sexualiteit is kerkvader Augustinus. Gezinnen hebben alles met sexualiteit te maken, dus wat Augustinus heeft gezegd over sexualiteit, kon zijn uitwerking op het gezin niet missen. Augustinus heeft gezegd: Sexualiteit is in zichzelf slecht, maar de beleving ervan kan aanvaardbaar worden wanneer deze morele verdorvenheid gekompenseerd kan worden door een oprecht doel: namelijk de gerichtheid op de voortplanting binnen het huwelijk. Deze gedachte had Augustinus niet zelf uitgevonden, maar wortelde in oudere tradities. Maar nogmaals, ze zijn niet evangelisch en dit herhaal ik omdat de kerk toch zegt haar bestaan te danken aan het leven en werk van Jezus Christus.

De kerk heeft die gedachte van Augustinus overgenomen. Het zou gemakkelijk zijn om te zeggen: de rooms-katholieke kerk. Inderdaad is in haar moraaltheologie het spoor goed te volgen van wat Augustinus heeft geleerd, maar in de kerken van de reformatie heeft de sexualiteit dezelfde belasting meegekregen zodat de pot de ketel op dit punt niet veel te verwijten heeft. Belast met die noodzakelijke sexualiteit die nu eenmaal onmisbaar is voor de instandhouding van het menselijk ras, begon het gezin haar geschiedenis als iets minderwaardigs. Minderwaard in vergelijking met de maagdelijkheid.

Het enig goede van het gezin is: a) de band tussen man en vrouw en b) het voortbrengen en het welzijn van de kinderen. Het zijn de pijlers van het gezin.

Met deze tweeslachtigheid en met deze tweeslachtige gedachten: een min of meer bedenkelijke sexualiteit en een hoog gewaardeerd gezin, zou de kerk het gezin dus moeten begeleiden en dienen.

Wat er zich in de eerste 11 eeuwen van de christelijke geschiedenis afspeelt rondom het huwelijk verschilt veel van plaats en omstandigheid en heeft alles te maken met het samenvallen van kerk en staat. In de late middeleeuwen komen er ook nieuwe gezichtspunten binnen de theologie naar voren. De Roermondse Karthuizer monnik Dionysius (1402-1471) schrijft een boek met als titel: “Het prijzenswaardige leven van de gehuwde”, waarin hij verslag doet van gesprekken met gehuwde vrienden en vriendinnen en hij gaat er vanuit dat deze goede mensen toch niet voortdurend in zonde kunnen leven en dat het huwelijk dus wel goed moet zijn. Hun onderlinge liefde en het genot dat zij aan de sexualiteit beleven moet wel door God gewild zijn. De wijsgerig theologische stroming van de Parijse nomunalisten werkte zijn gedachten later uit en ontwerpt een aantal regels die men de eerste ethische regels van het gezin zou kunnen noemen.

Ik noem U er enkele:

1. Bij de bepaling van het kindertal dient men bijvoorbeeld rekening te houden met de lichamelijke en geestelijke belasting van de vrouw.
2. Met het lichamelijk welzijn van de kinderen en met de mogelijkheden hen niet alleen te voeden, maar ook op te voeden.

Het zijn regels voor het gezin van de gewone mensen en dat betekent dat de aandacht vooral uitgaat naar de economische en de maatschappelijke belangen van de burgerij. Soms, zegt van Eupen, komt het burgerlijk eigenbelang als ethische overweging stuitend om de hoek kijken. De christelijke gezinsmoraal als een burgerlijke moraal. Dat komt hier zo nu en dan al duidelijk uit de verf en het is typerend voor de gescheiden wegen die de kerken in de sinds de reformatie in de zestiende eeuw gespleten “christenheid” zijn gegaan, dat dit gedachtengoed binnen de reformatie het meest is bewaard gebleven. Binnen de katholieke kerk heeft de contrareformatorische beweging, om het oude te herstellen en aan te scherpen, deze ethische gedachte van het nomunalisme verboden. Pas na de tweede wereldoorlog zijn deze door enkele theologen weer opgepakt. In de noordelijke Nederlanden krijgen de ethische ideeën van de nomunalisten en humanisten in steden kans te wortelen.

Binnen het calvinisme, maar dat is dan heel breed gezegd, vindt er verzelfstandiging van het gezin plaats. Het gezin wordt weer als voor de bemoeienis van de kerk in de 11^{e} eeuw, een maatschappelijke aangelegenheid en behoort onder de regelgeving van de kerkelijke overheid. Niet als gezin, maar als gelovige individuen vallen de gelovigen onder het gezag van de kerk. Niet een juridisch, maar een moreel gezag. De leden van het gezin vormen een eigen huiskerk met eigen waarden en de kerkelijke dienaren hebben daarin een diepgaande invloed die van moraliserende aard is. Vooral de preken leren hoe mensen hebben te leven, ook hoe het gezin leeft als instituut van sociaal belang. Wanneer concubinaat en echtscheiding worden veroordeeld, dan geldt deze veroordeling in de eerste plaats de bedreiging van de maatschappelijke orde die zij belichamen en minder de bedreiging van het individuele zielenheil. De voortdurende bestrijding van echtscheiding en concubinaat voert de kerk dus hand in hand met de wereldlijke overheid.

In de rooms-katholieke kerk van na de contrareformatie gebeurt iets anders, daar gaat de kerk invloed uitoefenen op de gelovigen, hen bij de hand nemen en leiden naar wat goed voor hen is. Het christelijk gezin is een goed middel om die invloed uit te oefenen. Preken en catechismussen besteden daarom alle aandacht aan het gezin. Van Eupen zegt dat wat er gezegd wordt over huwelijk en gezin echter nauwelijks verschilt van dat wat de

reformatorische kerken preken. Er zijn wel enkele inhoudelijke aksentverschillen, maar die gaan over echtscheiding en voortplanting.

Zeker is er geen verschil in prediking wat betreft de deugden die aan het gezin worden toegeschreven en die de gezinsleden als het ware worden opgedrongen. Er komt hier aan het licht hoe weinig onderscheid er in feite is tussen de zedelijkheidsleer van de kerken en het burgerlijk fatsoen van de buitenkerkelijken in ons land. De aangeprezen deugden blijken aardige overeenkomst te hebben met de algemeen geldende burgermansdeugden. Het gezin is voor een belangrijk deel een opvoedingsinstituut.

Hier weer even een onderscheid tussen de visies van diverse kerken op het voorwerp van opvoeding: het kind. Calvinisten zagen het kind allereerst en vooral als een schepsel, dat in zichzelf tot het kwade geneigd is. Opvoeding zal moeten bestaan uit het volledig hermodelleren van het kind, zodat niets van het oorspronkelijk kwade meer zou kunnen overheersen. Van rooms-katholieke zijde wordt in deze benaderingswijze toegegeven dat ze deze geneigdheid tot het kwade niet willen ontkennen, maar naar hun mening zou er van oorsprong nog zoveel goeds in het kind aanwezig zijn, dat opvoeding vooral zou kunnen bestaan in het tot ontwikkeling brengen van het goede potentieel. Uit onderzoek is echter gebleken dat deze beide inzichten bijna nergens volledig opgaan. Binnen zowel het calvinisme als het katholicisme zijn allerlei varianten waar te nemen.

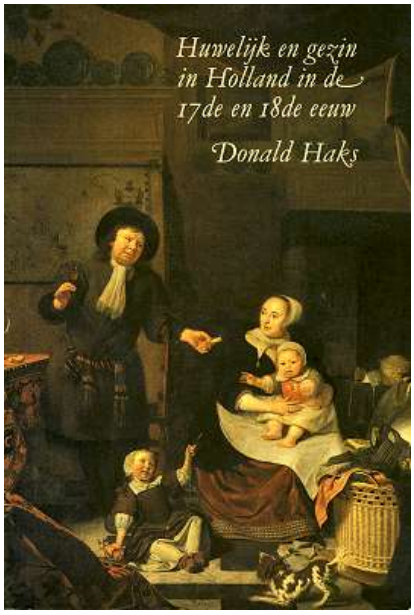

Het gezin is binnen de christelijke traditie een afbeelding van het patriarchale gezin, maar waar vooral de calvinisten zich beriepen op het Oudtestamentische model, waardoor dit gezinstype zich het stempel verwierf als “door alle tijden heen van God gewild te zijn”. Maar een werkelijk onderscheid is er niet binnen de confessies. De man is koning en zijn rol is de afschaduwing van God en dus de absolute machthebber. Van Eupen stelt na zijn onderzoek vast dat in feite nog maar weinig gezegd kan worden op welke wijze het gezinsleven in Nederland door de kerken is beïnvloed. Vergelijking van verschillende officiële stukken van calvinistische synodes met die van rooms-katholiek gezag, zowel als die van de burgerlijke overheid, leveren die thema’s op, die wat het gezin betreft gelijkluidend zijn en ook dezelfde nadruk krijgen. Ten eerste, het verschijnsel concubinaat en meer in het algemeen het praktiseren van de coitus buiten of voor het huwelijk. Hierover is al sinds Thomas van Aquino in de 13e eeuw gediskussieerd. Maar omdat men er nooit uitkwam vielen theologen terug op de stelling: God heeft het verboden. En aangezien het slechts mannelijke mensen gegeven was de schriften te onderzoeken en uit te leggen, kon deze leer tot voor kort voortbestaan.

Tweede punt: burgerlijke en kerkelijke overheid benadrukken de vrije partnerkeuze. Beide instanties benadrukken echter even hard de volgzaamheid van de kinderen aan hun ouders die ze op dit punt schuldig zijn. Dus in feite geen vrije partnerkeuze. De kerken benadrukken de rechtmatigheid van die ouderlijke invloed. De burgerlijke overheid wettigt die door de ouderlijke toestemming bij het huwelijk te eisen. Kortom, men kan vaststellen dat er nauwelijks gesproken mag worden van afwijkingen tussen datgene wat binnen en datgene wat buiten de kerken wordt aangetroffen aan opvattingen t.a.v. huwelijk en gezin. Integendeel, er

bestaat een onmiskenbare overeenstemming tussen datgene wat dominant binnen de maatschappij geldt en datgene wat in de kerken naar voren wordt gebracht.

De Franse revolutie veroorzaakt een ingrijpende breuk. Nederland blijft daar schijnbaar buiten. Wie de verwoestingen in Frankrijk heeft gezien van die revolutie en ik denk met name dat Cluny daarvan een voorbeeld is, moet iets proeven van de haat van het proletariaat tegen de katholieke geestelijkheid. Het "beest" dat toen gewoed heeft, heeft men in de nieuwe samenleving daarna als het ware voorgoed willen temmen. Uit die antirevolutionaire gedachte stamt het begin van de innige verstrengeling tussen burgerlijke normen en waarden met een christelijke boodschap. Die is zo innig dat het zelfs in onze tijd kennelijk nog altijd uiterst moeilijk is de ware evangelische boodschap boven water te krijgen. Binnen de burgerlijke maatschappij is het gezin de hoeksteen en het is de taak van de kerk deze gedachte te onderschrijven en te legitimeren en vervolgens de ethische sterkte en betrouwbaarheid van deze hoeksteen te garanderen door een beroep te doen op Gods wil en morele geboden en verboden. Daarbij wordt natuurlijk niet gezegd dat een hecht gezinsleven revolutie en chaos voorkomt en tevreden en arbeidzame burgers voor nu en voor de toekomst garandeert: het gezin als burgerlijk antirevolutionair projekt onder kerkelijke zorg.

Het voert te ver om de lijn van kerk en burgergeschiedenis in details te volgen. In elk geval is het zo dat ook het zogenaamde christelijke gezin zich tot op vandaag nauwelijks onderscheidt van wat als burgermansnorm geldt. De sexuele revolutie die 20 jaar geleden woedde, heeft in feite weinig in de bestaande machtsverhoudingen veranderd tussen de gezinsleden onderling.

Verstrengeling

Als we spreken over verstrengeling van kerkelijke en kapitalistische belangen, dan bedoel ik daarmee niet alleen de hedendaagse tijd. Ik vind het te eenvoudig zoals ik in het begin al zei, om naar de kerkgeschiedenis en het gezin alleen te kijken. De wortels van het kapitaal reiken nog verder terug en daarvoor citeer ik uit het boek van Paul Offermans en Ben Feys "De geschiedenis van het gewone volk":

> *'Met het toenemende belang van het privébezit van grond en vee verslechterde de sociale positie van de vrouw. De vroege landbouwsamenleving was wellicht matriarchaal, maar de ontwikkelende klassemaatschappij was patriarchaal. Dit kwam omdat de economie zich meer en meer toespitste op het bezit van vee, grond en werktuigen, waarover de man vanuit zijn vroegere jagerspositie de scepter zwaaide. Van doorslaggevende betekenis was voor hem de vraag wie zijn zonen waren, zodat zij mee konden delen in zijn erfenis. Naarmate het privébezit belangrijker werd, groeide de individuele heerschappij van de familievader die nu als een soort potentaat regeerde over vrouwen en kinderen. Dit monogame gezin had als doel het voortbrengen van kinderen van wie het vaderschap onomstotelijk vaststond.'*

Voor de vrouw betekende dit een vorm van slavernij. Zij werd van deelname aan de maatschappelijke produktie uitgesloten en was voortaan de voortbrengster van de erfgenamen van haar man. Sexueel verkeer met andere mannen was voor haar verboden. De man echter behoefde zich niet te beperken. De vaders van de verschillende gezinnen konkurreerden met elkaar in het bezit van land, vee en vrouwen.
Deze ontwikkeling heeft zich in de oude centra van onze beschaving, met name het Midden-Oosten, voltrokken in de periode vanaf ongeveer 3000 voor Christus, Uit deze centra stammen

patriarchen zoals Abraham, Izaak en Jacob. Patriarchale samenlevingen waarop volgens kerkelijke ideeën ons hedendaags gezin is gebaseerd. Als van God gewild heet dat. Kenmerkend voor die patriarchale godsdienst, dat vinden wij eveneens in onze kerkelijke leer en de burgerlijke moraal terug, is dat de levitische wetten ongewoon streng zijn waar het de sexualiteit van de vrouw betreft. Sinds de tijd van Mozes eisten die wetten van vrouwen maagdelijkheid tot aan het huwelijk onder bedreiging van dood door steniging of verbranding en, eenmaal getrouwd, volstrekte trouw, alleen van de kant van de vrouw, ook onder bedreiging met de dood. En misschien toont het feit dat een getrouwde of verloofde vrouw die verkracht was de doodstraf kreeg, wel het duidelijkst hoezeer de Levieten er op stonden te weten wie de vaderlijk rechten toekwam om het *bezit* veilig te stellen. De later profeten en priesters van de Israëlieten schrijven met openlijke en honende minachting over elke vrouw die geen maagd en niet getrouwd was. Zij stonden er op dat alle vrouwen officieel moesten worden bestempeld tot het privé- eigendom van een bepaalde man: vader, echtgenoot of broer. Zo ontwikkelden zij het begrip sexueel zedelijk gedrag voor vrouwen. Dit zijn een paar verwijzingen naar de godsdienstige voorschriften die ook nu nog in de moraal van onze christelijke kerken en burgerlijke fatsoensnormen terug te vinden zijn. En al lijkt het achterhaald, in feite bestaat de ongelijkwaardige positie tussen vrouw en man, zeker waar dit het zedelijk gedrag betreft, nog steeds.

Sterkst drijvende krachten

Ik wil nog een flinke stap verder gaan. In het kader van mijn studie sexualiteit en sacraliteit ben ik bijzonder getroffen door een uitspraak van de antropoloog Schubart in het boek “Erotiek en religie”. Daarin schrijft hij: ‘Sexualiteit en religie zijn de twee sterkst drijvende krachten in de mens en wie deze krachten voor principieel onverenigbaar houdt, brengt daarmee scheuring in de fundamenteel menselijke natuur!’

Priesters hebben wetten uitgevaardigd tegen de vrouwelijk sexualiteit in het oude Israël. Kerkelijke priesters en theologen hebben die gewoon overgenomen. Daarmee hebben zij zich tot spreekbuizen verheven van de vader-God en zich me hem geïdentificeerd. Wat daarvan de gevolgen zijn voor het hedendaagse gezin wordt dankzij het werk van de vrouwenbeweging met de dag duidelijker: mishandeling, verkrachting en incest.
Ik ga nog verder terug in de tijd. Als wij lezen over oude matriarchale samenlevingen die onder andere gevonden werden in het gebied waar zich later de Israëlieten vestigden, dan is er een gerechtvaardigde veronderstelling dat de afkeer van sexualiteit bij de Hebreeuwse priesters parallel loopt met hun afkeer van de aanbidding van de moedergodin. En de aanbidding van de moedergodin kreeg met name vorm door het heilig huwelijk; de paring met de tempeldienares waarin de gelovige met name in het orgasme de eenwording met de godheid beleefde. Van de vrouwen uit die kulturen is bekend dat zij zelfstandig, ongehuwd leefden met eigen bezit.

Ik zal hier niet verder op ingaan. Het is slechts een aandachtspunt op de weg die de mensen van het JAC zijn ingeslagen met hun behoefte aan studie en steun bij hun pogingen om helderheid te krijgen in het verband tussen weglopen en machtsverhoudingen binnen het gezin.

Ik ben erg blij met die behoefte aan aandacht en studie en ik hoop dat jullie behoefte je in deze zaken te verdiepen door veel instanties wordt overgenomen. Dit probleem is namelijk het zoveelste fenomeen van onze op door en door onzuivere gronden gefundeerde kultuur. Zoals van Eupen in zijn artikel zegt: De evangelische boodschap is niet meer terug te vinden in de verstrengeling tussen de burgerlijke en christelijke normen, dus tussen kerk en kapitaal.
Ik zou willen eindigen met wat aanwijzingen waar in jullie brief om wordt gevraagd. We zouden ons kunnen afvragen wat deze historische beladenheid van onze sexuele en andere relaties die wij binnen een gezin in stand houden bijdraagt aan problemen van deze tijd, onder andere die van het weglopen. Ik zou een pleidooi willen houden voor het stimuleren van nieuwe leef-, relatie- en woonvormen. En ik zou een pleidooi willen houden deze niet onder druk te laten staan van een mensvijandig economisch systeem. Ik zou aan vrouwen willen vragen hun plaats in te nemen als verantwoordelijke, zelfbewuste en zelfstandige personen in deze samenleving. Ik zou aan mannen willen vragen om een luisterend en aandacht oor voor ideeën en dromen van andere mensen, van vrouwen, om een menswaardiger samenleving.
Dan wil ik terugkomen op wat ik in het begin gezegd heb over de machtsverhouding, dus het monsterverbond tussen kerk en kapitaal, ik zou een pleidooi willen houden voor een erkenning van het belang van de samenhang tussen sexualiteit en religie als wezenlijk belangrijke bases voor het menselijke bestaan.

Feministische theologie: wat is dat? (1982)

Sieth Delhaas

N.C.V.B. te Venlo, 25 november 1982

Inleiding

Het is voor mij een heel bijzondere gebeurtenis, dat ik vanavond hier hen uitgenodigd. In Venlo, waar ik tien jaar heb gewoond. Uit die tijd heb ik dierbare vrienden overgehouden.

Wat even belangrijk is, en dat wil ik als uitgangspunt nemen, voor mijn voordracht over feministische theologie, dat een heel ingrijpende verandering in mijn leven zich juist in deze stad heeft afgespeeld.

Een begin van een proces van veranderingen in de samenleving tegen het eind van de jaren zestig.

- Studentenrellen in Parijs
- Maagdenhuisbezetting in Amsterdam
- Studentenoproer tegen de materialistische samenleving in West-Duitsland onder leiding van Rudi Dutschke .

Wij hier in Venlo beleefden dat alles wat op een afstand.

Het gebeurde allemaal ver weg. Het kwam tot je via de krant, de radio of de televisie . Voor mijzelf is dit alles toch niet zonder uitwerking gebleven. Ik herinner me een kerstnachtdienst hier in de Hervormde kerk. Ik denk eind 1967.
Er werd een harde preek gehouden. Helemaal niet zo één die je tijdens een kerstnachtdienst verwacht. De woorden van een paar provo's, die in Amsterdam in hongerstaking waren gegaan tegen de bombardementen op Vietnam, werden in deze dienst herhaald, als een aanklacht tegen zelfgenoegzame Christenen, die in overvloed kerstfeest vierden en elders op de wereld ging het geweld door, zonder dat wij er tegen in opstand kwamen.
Woorden, die het hemelse 'Vrede op aarde' omzetten in 'Vreten op aarde'.

De drie woorden 'vreten op aarde' hebben mij geraakt.

Ze zijn van buitenaf in mijn hoofd gaan zitten. Daalden af naar mijn hart. Die drie woorden bleven haken en waren niet meer weg te werken. Terug te sturen. Ze hechtten zich in je lijf en leven en dan doet zich het verschijnsel voor, dat je door zulke woorden anders in het leven komt te staan, Je gaat anders kijken naar de dingen om je heen, naar de mensen....

Je gaat zien. Zien en vanuit jezelf. Je kijkt niet meer naar alles vanuit het leven, dat je is aangereikt en aangeleerd vanuit je opvoeding, vanuit de kerk, vanuit de cultuur — al die levensverbanden waarin je bent opgegroeid.

Zo'n punt in je leven is het begin van wat wij 'bewustwording' noemen.
Je wordt jezelf bewust van omstandigheden die voordien vanzelfsprekend voor mij waren,

waarover ik nu vragen ging stellen. Waarom ? Hoe is dat zo gekomen? Wat komt daaruit voort ? Wat is het doel van dit alles ?

Er komt een bewustwordingsproces op gang.

Blikseminslagen

Zulke processen komen overal voor. In jonge en oude levens. Bij de één is het een blikseminslag van een plotseling zien, bij de ander is het een bijna ongemerkt proces van langzame verandering, dat nauwelijks schokken geeft.
Dit heeft natuurlijk veel te maken, met hoe je levensomstandigheden zijn en hoe je in het leven staat. Je kunt je voorstellen, dat zo'n vrij snel verlopend proces ook bij de discipelen en de vrouwen, die Jezus volgden heeft plaats gevonden toen juist zij zagen wie Jezus werkelijk was… Terwijl duizenden andere tijdgenoten onverstoord verder leefden.

Zo kom ik terecht hij het onderwerp waarover het vanavond gaat: feministische theologie.
Wat is dat ?
Waarom zijn vrouwen daarmee bezig ?
Is dat noodzakelijk ?
Is dat moderne onzin?

Ja, onzin, zeggen de meeste mannen, maar ook veel vrouwen en daarmee is voor hen de kous af.

Nu, wat mij betreft, ik doe er volop aan mee. En ik kan u vertellen, dat ik het fijn vind, dat ik vanavond hier de gelegenheid krijg om u uit te leggen waarom vrouwen, afkomstig uit allerlei verschillende kerken, hiermee bezig zijn.

Feminisme is een beweging, die ook ontstaan is vanuit die maatschappelijke veranderingen in de jaren zestig. En het wonderlijke is, dat al die stromingen van bijvoorbeeld de provo's, de kabouters, de sexuele revolutie, langzaam zijn weggeëbd in de jaren zeventig, maar dat de vrouwenbeweging juist sterker en breder is geworden, zich heeft verdiept en is uitgevloeid naar alle geledingen van kerk en maatschappij.
Het is, blijkt nu, niet zo maar een moderne frats 'rooie vrouwen' of 'lesbische 'wijven', zoals de scheldnaam voor elke vrouw, die zich feministe noemde, al gauw luidde en nog luidt.

Integendeel, het is een cultuurverschijnsel geworden. Dat wil zeggen, dat het een beweging, een stroming in onze hele samenleving is geworden die die samenleving en de mensen beïnvloedt. Of men het wil of niet.

Het is een beweging, die mens, kerk en maatschappij veranderend werkt.

Daarom is het zo belangrijk, dat ook die mensen, die zich tot dat feminisme niet aangetrokken voelen, weten wat die beweging wil, waar en op welke punten er kwaad van te duchten is; waar en wanneer we het ten goede in onze cultuur kunnen aanwenden.

Om uit te leggen hoe feminisme ontstaan is, wil ik u in gedachten mee terug nemen naar de jaren 1400 — I500.
Een jaartal dat er op school vroeger bij ons allemaal is ingehamerd is: 1517 Maarten Luther spijkert zijn 95 stellingen tegen de aflaathandel tegen de deur van de kapel te Wittenberg. Maarten Luther was een lastig portret. Een venijnige kerel, die z'n mond niet hield, zelfs kritiek op de paus en de hoge kerkleiding niet uit de weg ging.

We weten allemaal wat er uit zijn nieuwe ideeën en denkbeelden is voortgekomen: een grote scheuring in de katholieke kerk.
De ontdekking van de rechtvaardige God tegenover de God van de katholieke kerk, die de mensen voor hun eigen zaligheid liet boeten en werken, veroorzaakte een complete aardverschuiving in heel West-Europa. Natuurlijk was Luther niet in zijn eentje op dat idee gekomen. De tijd was er toen eenvoudig rijp voor, dat mensen overal in Europa gingen twijfelen aan de eeuwenoude waarheden van Rome.

En die twijfel kwam voort uit ontwikkelingen op allerlei gebied.

Het lijkt me het duidelijkst u wat jaartallen te noemen en feiten:

- circa 1500 werd zeevaart tot oceaanvaart
- in 1492 ontdekt Columbus Amerika en andere nieuwe werelddelen
- in 1453 deed Copernicus een belangrijke sterrenkundige ontdekking, niet de aarde, maar de zon was het middelpunt van het heelal
- in die jaren wordt ook het buskruit uitgevonden wat een enorme revolutie betekent dat in de oorlogsvoering; het maakt een einde aan de macht van de adel
- vergde een brief of boek schrijven eeuwenlang eindeloos geduld om moeilijke en sierlijke letters te vormen, in 1440 wordt de boekdrukkunst uitgevonden, het boek wordt bereikbaar buiten de kleine kring van geestelijken en geleerden.

Door al deze ontwikkelingen en door het ontstaan van nieuwe handelsmogelijkheden komt er een nieuwe klasse aan bod: de burgerij. In de protestantse kerk, die door de leer van Luther ontstaat, krijgt de leek, althans de mannelijke leek een belangrijke plaats in de kerk.

En het houdt niet op

Als u zich eens even al deze diep ingrijpende veranderingen indenkt: buiten je eigen vaste land Europa, Azia, Afrika zijn er nog andere werelden, ver en vreemd met vreemdsoortige volken; de aarde het middelpunt van Gods aandacht blijkt plotseling maar een nietig sterretje in een uithoek van het heelal. Oorlog voer je niet meer met je zwaard, je doodt je vijand niet meer in een gevecht van man tegen man, maar je doodt op afstand door de uitvinding van het buskruit. Er komen boeken in het huis van de burger. Dat betekent kennis en wijsheid buiten de gezaghebbende priesters om. Mensen gaan zelf nadenken. Mensen worden mondig en in die jaren is er een verandering in Europa ontstaan, die veel mensen hebben doen denken, dat het einde van de wereld wel snel zou komen.
Een eeuw na Luther zijn er de grote godsdienstoorlogen in. Duitsland, 30 jaar lang en de 80 jarige in ons eigen land. Dit had tot gevolg dat de grootste groepen in de bevolking niet open stonden voor al die veranderingen en de ‘tekenen der tijden’ niet wilde begrijpen.

In onze tijd zien we eenzelfde stroomversnelling, die onze wereld op haar grondvesten doet trillen, die mensen radeloos en ziek maken van angst voor een onzekere of helemaal geen toekomst.

In 1960 wordt de luchtvaart tot ruimtevaart. Van de aarde zetten mensen voet op andere hemellichamen; dan door de uitvindingen van Einstein, de kosmologie blijken ook aarde en zon maar kleine onderdeeltjes te zijn van een nevelvlek in de uithoek van het heelal.
In 1945 wordt de eerste atoombom geworpen, die ook de oorlogsvoering revolutioneert. Via atoomkracht kunnen raketten in enkele minuten naar de vijand worden gestuurd, een totale vernietiging van de aarde, staat als een grote dreiging in onze wereld.

Nadat in de vorige eeuw de krant binnen het bereik van 'de gewone man' was gebracht, voor hem waren boeken altijd nog te duur gebleven, volgden radio en televisie; ook het pocketboek brengt kennis in de huiskamers.
De opkomst van de burgerij in 1400, doet machten wankelen, dat gebeurt evenzo in 1917 als in Rusland de arbeidersklasse aan de macht komt.
In andere Europese landen krijgt de gewone man en later ook de vrouw kiesrecht. Dat recht was tot dan alleen aan een rijk groepje burgers of een handvol geleerden gegund.

Door de maatschappelijke ontwikkelingen, het kiesrecht, de gekozen vrouw in het parlement, krijgen vrouwen mogelijkheden, al zijn er nog maar heel kleine veranderingen aan te brengen in een maatschappij, die vanaf het begin van onze jaartelling, dus 2000 jaar lang, door mannen is beheerst en bepaald. Vrouwen krijgen nu ook gelegenheid aan hogescholen en universiteiten door te studeren. Nieuwe werelden gingen voor hen open, die tot dan toe voor hen hermetisch gesloten waren gebleven.

Ik denk, dat heel wat vrouwen de laatste tientallen jaren die schokeffecten in haar leven hebben meegemaakt, die ik aan het begin van mijn lezing schilderde.

Jaren zestig

Dan komen de jaren zestig. Uit de woelige opstanden van jongeren en ouderen, waarbij vrouwen een nieuwe rol spelen, blijkt vooral de gezagscrisis. Grote groepen mensen hebben ontdekt, dat de verwachtingen, die na de oorlog waren gewekt van heropbouw van de samenleving, met een ongekende weelde aan goederen en maatschappelijke vooruitgang, niet die waarden en levensgeluk opleverde die men had verwacht.
Heel scherp zagen grote groepen in, dat het om meer ging dan een verkeerde politiek, maar dat de dingen heel grondig mis waren, al eeuwen lang.
Elke politieke of levensbeschouwelijke groep ging op eigen manier aan de gang om oorzaken op te sporen van deze crisis in onze cultuur. Een heel rijke vrucht van die revolutionaire jaren zestig is de feministische beweging.

Wat de burgers in 1400-1500 is overkomen, gebeurt in onze tijd met de vrouwen. Burgers bestonden in vroeger eeuwen niet. Je was van adel of je was boer of soldaat of zwerver, je was altijd uitgeleverd en afhankelijk van de adel.
Door de veranderingen in het wereldbeeld, die ik u opnoemde en de uitvinding van de boekdrukkunst ontstond er ook een gezagscrisis. Burgers ontdekken zichzelf, maken zich los

van de adel, gaan handel drijven, nemen grond in eigendom, de steden nemen zelf de macht in handen.

Dat bracht een nieuwe cultuur in Europa.

Nu, door diezelfde veranderingen, door het opengaan van de boeken, de nieuwe kijk op de geschiedenis, krijgen vrouwen een eigen kijk op de wereld, die er nu vrij beroerd uitziet, komen ze tot de ontdekking. Vrouwen hebben door een betere scholing nu ook de mogelijkheden om te onderzoeken hoe dat komt.

Er is een gedicht van Bertold Brecht, waarin de regels voorkomen: 'Wie zijn situatie door heeft, hoe zul je hem tegenhouden?'

Dat is in onze tijd met veel vrouwen gebeurd. Zij hebben hun situatie doorzien, hun afhankelijkheid gezien in werkelijk alle opzichten: economisch vooral en sociaal.

Want mannen bepalen de handel, de wetgeving, het onderwijs, de medische zorg, de ruimtelijke ordening. Eeuwen lang is er een cultuur gegroeid, die uitgedacht en georganiseerd is door mannen.
Vrouwen konden misschien thuis met hun echtgenoot er wel eens over praten, misschien haar mening laten horen, maar echt invloed op de besluitvorming en uitvoering is er nooit geweest. De vrouw kwam immers altijd op de tweede plaats, ze moest gehoorzaam zijn aan haar echtgenoot, dat was zo bij de huwelijkswet bepaald. Tussen twee haakjes: wie zou zo'n wet geschreven hebben ?

UNIVERSITEIT GENT

De wet op de spaargelden voor de gehuwde vrouw

Een vroege feministische campagne en hervorming van de huwelijkswetgeving (1891-1900)

Anneleen Terryn
Masterscriptie Geschiedenis

U begrijpt het al — net als mij zelf overkwam — vrouwen gaan ieder voor zich vragen stellen: hoe komt dit, is dat allemaal wel zo, zoals ons altijd is voorgehouden ? Waar is dat op gebaseerd, op de wet, okay, maar wie heeft die wet gemaakt, aan wie ontleent die zijn gezag? En vrouwen gingen daar met elkaar over praten. En als mensen samenkomen, samen praten, dan worden ze sterker, worden zij in hun eigen mening bevestigd — soms ook niet — maar in dit geval bevestigden vrouwen elkaar. Dat betekent, dat ze groeiden in een gevoel van eigenwaarde, in zelfbewustzijn, ze kregen moed. Haar was eeuwenlang geleerd dat ze niets voorstelden, dat ze dom, emotioneel, lui en zwak waren. Ze hadden daardoor een heel laag beeld van zichzelf gekregen en hun positie in de samenleving hing af van haar echtgenoot.

Had een vrouw bijvoorbeeld voor haar huwelijk zelf een goede opleiding gevolgd dan werd haar maatschappelijke status als ze trouwde met een fabrieksarbeider zeer laag, want ze werd een arbeidersvrouw. Een vrouw, die het zelf niet verder had geschopt dan de lagere school, maar bevallig genoeg was om door bijvoorbeeld een dokter ten huwelijk te worden gevraagd, dan troonde zij plotseling, niet gehinderd door enige scholing, tussen de notabelen, hoog aan de top van de maatschappelijke ladder, waar ze zich wankelend op de been hield.

Feministen, want zo noemen wij ons, als vrouwen, die al deze dingen doorzagen, ontdekten ook dat deze maatschappelijke posities van mannen vrouwen tegen elkaar uitspeelden. Je

moest je houden aan je eigen ‘stand’. De hoge standen bepaalden wat de lage standen mochten doen, maar meestal moesten laten.

Feministen zagen ook, dat hen door de voortschrijdende emancipatie van vrouwen behoorlijk zand in de ogen was gestrooid. Want emancipatie is maar een eerste stap op weg naar bevrijding: emancipatie betekent: het je ontdoen van macht en gezag, die eigen bewegingsvrijheid inperken en die je beletten jezelf te zijn en uit te groeien tot een mens zoals jij persoonlijk kunt worden. Dat geldt trouwens net zo goed voor de man.

Als een man graag thuis wil zorgen voor de kinderen en het huishouden en de vrouw haar baan wilde blijven uitoefenen dan wordt de man in de volksmond een ‘jan hen” genoemd en de vrouw ‘een kenau’ of voor ‘Kaat Mossel’ uitgemaakt.

Geëmancipeerde vrouwen hebben we al enkele tientallen jaren. Zij pasten zich braaf aan aan de mannelijke gang van zaken. Zij mocht meedoen als directiesecretaresse, en een enkele keer als minister, in bedrijven en ziekenhuizen, maar op voorwaarde, dat zij zich aanpaste aan mannelijke regels en normen, gebaseerd op de wet, die bijvoorbeeld bepaalde, dat een vrouw minder moest verdienen dan een man, ook al deed ze hetzelfde werk, dat ze ontslagen moest worden als ze ging trouwen. Mannen mochten bij diezelfde gebeurtenis in hun leven blijven werken.

Wat is nu feminisme: Mevr. Catharine Halkes, zij is feministisch theologe aan, de universiteit in Nijmegen heeft het zo geformuleerd: feministes zijn vrouwen, die na het proces van emancipatie, ervaren, dat ze op een belangrijke punt zijn aangekomen, omdat hun gevoel van onbehagen met de bestaande verhoudingen blijft: dat het nu zaak wordt de verworven rechten en plichten, structuren, waarden en normen zelf onder kritiek te stellen en ze op hun geldigheid en menselijkheid te onderzoeken. Want daarom gaat het ten diepste, feministen hebben ontdekt, dat de samenleving onmenselijk in elkaar zit.

Feministische theologie

Nu ik de naam van Tine Halkes heb genoemd, die als enige vrouw in de wereld een plaats heeft veroverd aan een theologische faculteit om feministische theologie te doceren, denk ik, dat het goed is om haar omschrijving van feministische theologie te geven:

Het is een theologie van feministen. Zij opstandige vrouwen, kijken, samen met alle onderdrukte groepen, zoals zwarten, homofielen, armen, enz. naar de bijbel en de bijbelse wetenschap zoals die door het christendom is opgebouwd en naar de regels en wetten die het heeft opgebouwd.

Wij vragen vanuit onze positie als vrouw aan de oude theologie, die ook eeuwenlang door mannen is opgebouwd: wie heeft jullie geleerd, dat wij vrouwen tweederangs zijn? Waarom hebben jullie ons er onder gehouden met als motief: Eva at het eerst van de vrucht en door haar schuld zondigde de hele mensheid.
Omdat Eva als tweede mens uit de man werd geschapen, daarom vonden jullie het nodig om haar de baas te blijven, maar wat is er dan met dat andere scheppingsverhaal dat vertelt, dat God man en vrouw schiep als zijn beeld, evenwaardig? Waarom hebben jullie het voorbeeld van Jezus niet gevolgd, die mensen gelijk behandelde? Waarom hebben jullie alleen de vrouwonderdrukkende uitspraken van Paulus gehanteerd en niet bijvoorbeeld de tekst uit Galaten, dat in Christus iedereen gelijk is, jood en Griek, vrije en slaaf, man en vrouw ?

Met dit gepaste wantrouwen zijn vrouwen, nu, denkt u eens even in, na twintig eeuwen te hebben moeten nakauwen wat mannen hen voorzeiden, zijn vrouwen door hun studie aan universiteiten in staat zelf de bijbel in de grondtalen, in het Hebreeuws en het Grieks te lezen. Er is een nieuwe openbaring bij gekomen. Niet een nieuw Bijbelboek is aan deze vrouwen onthuld. Maar ze ontdekken plaatsen in de bijbel waaraan mannen voorbij gelezen hebben, nooit over gepreekt hebben, omdat zij niet gegrepen waren door een bepaalde zinsnede of een uitgebeelde situatie.

Mannen baren immers geen kinderen. Ze voelen niet de enorme angst, bedruktheid, pijn en ook vreugde, die samenhangen met de diepste levensstromen van menstruatie, zwangerschap en baren.

Dat mannen al deze dingen niet kunnen navoelen en alles anders benaderen omdat de verdeling tussen verstand en gevoelens anders is gegroeid (ik durf niet te zeggen, anders is van oorsprong), mogen we hen niet kwalijk nemen. Wat wij de broederschap wel verwijten is dat ze vrouwen hebben uitgesloten: bazig en autoritair van alle levensterreinen en hen in tent, hut of huis hebben opgesloten.

Heen en weer rennend tussen fornuis, luierwas, de strijkplank met overhemden en het kraambed, heeft de vrouw haar eigen leven niet in handen mogen nemen om alle gaven, die haar als mens waren geschonken tot eer van haar schepper te ontplooien. De westerse man is tussen God en de vrouw getreden en heeft heel eigenmachtig de zeggenschap over de vrouw uit Gods handen genomen en heeft zichzelf tot onderdrukker gekroond van vrouwen, van homofielen, van niet-blanken, van Indianen, van slaven enzovoort.

De tijd is nu daar dat vrouwen zelf de bijbel gaan lezen, samen met andere vrouwen en ze doen dag-in-dag-uit nieuwe ontdekkingen. Ze hebben ontdekt, dat ze een eigen relatie met God mogen hebben, die niet voorgeschreven is door mannelijke theologen en kerkvaders. Vrouwen, die de laatste tien jaar de kerk verlaten, zowel bij Rome als bij de reformatie, gaan niet weg omdat ze niet meer geloven. Ze verlaten de kerk omdat ze eindelijk durven te zeggen, dat ze zich niet thuis voelen in een kerk, die het profetisch spreken is verleerd, die niet fel ageert tegen het alles vernielende kernwapentuig, dat mens en schepping vernietigt, een kerk die niet spreekt tegen onderdrukking en armoede overal op de wereld, maar die zich op één lijn heeft gesteld met de machten in de wereld.

Deze vrouwen uit allerlei kerken, uit alle lagen van de bevolking, met de meest uiteenlopende of helemaal geen opleiding, scholen gezusterlijk samen en voelen zich opnieuw gemeente van Christus, maar nu in vrijheid, zelf zoekend naar een weg door het leven, die zijzelf mag verantwoorden tegenover God en haar medemensen.

Ze heeft ontdekt, dat God haar persoonlijk aanspreekt in zijn woord. Dat feministische theologie er niet alleen is om uittocht te houden uit de bestaande kerk, maar ook doortocht door een woestijn van lijden en pijn, van strijd in de kerk — als je in dat instituut wilt blijven en velen doen dat -, maar tegelijkertijd een intocht in een nieuwe gemeenschap, die overal herkenning biedt. Feministische theologie is een tocht door het leven met een God, waar we als vrouwen eindelijk na eeuwen een vol uitzicht op hebben, die ons aanspreekt en die wij vrijuit als vrouw mogen aanspreken. Met onze eigen zorgen.

Niet alleen voor ons binnenhuiselijke wereldje, maar ook met onze zorgen om de grote wereld, waar we kijk op hebben gekregen hebben. We mogen God met ons lijf en onze ziel, met onze gevoelens en ons verstand, met onze vragen en onze eigen gevonden antwoorden op grote, problemen aanspreken.
Dat geeft een nieuw levensperspectief. Niet alleen voor de vrouw, maar voor de hele wereld.

Waar we teveel overheen gelezen hebben is: dat God de mens als man en vrouw geschapen heeft als zijn beeld. Dat betekent niet, dat je pas als man en vrouw in het huwelijk beeld van God bent. Dat betekent, dat pas als man en vrouw in alle levensverbanden, elk met hun eigen inbreng en gaven bezig zijn met mens en schepping, dat dan pas God vertegenwoordigd is in alle levensverbanden. Dat Hij pas dan vruchtbaar kan werken in deze wereld door een gelijkwaardige samenwerking tussen man en vrouw.

Christen—feministen hebben een roeping. Zij weten zich geroepen om medescheppend bezig te zijn op alle levensterreinen en mannen te bevrijden van hun oogkleppen, die hen blind maken voor de harde feiten van een wereld, die aan alle kanten is vastgelopen en die op het punt staat aan eigen materialisme, kernmacht en kennis ten onder te gaan.

Daar hebben we elkaar hard bij nodig!

Er leeft nu ook een gemeente (1980)

Sieth Delhaas

Taizégroep, 9 mei 1980

Allen, die op enigerlei wijze meewerken, of mee gaan werken (liturgiemakers, de mensen uit de voorbedegroepjes, muziekmakers), diegenen die niet direkt deel uitmaken van bovengenoemde groepjes, maar wel graag mee willen denken zijn natuurlijk ook hartelijk welkom. Er zal ook een afvaardiging van de Raad van kerken aanwezig zijn.

Het voorstel dat ter bespreking wordt aangeboden betreft een structurele verandering in de werkwijze.

Bij de liturgie:

‘Niet alleen de Heer leeft, er leeft nu óók een gemeente.’
Daaraan herinneren in deze weken de lezingen uit de Handelingen.
Wij kunnen niet vrijblijvend Pasen vieren, er wordt iets van ons verwacht!
Hoe sommigen van ons daarmee bezig zijn, wordt tijdens deze weken beschreven.

In de winter van 1977 draaide ik min of meer toevallig — was het toeval? — de knop van de radio om. Ik stond in een al donkere kamer vlak voor het slapen gaan, toen ik drs. Catharina Halkes hoorde zeggen: ‘intussen missen we de emotionaliteit, de warmte steeds schrijnender. We hebben behoefte aan een hartelijke en bezorgde kerk ...’

Ik heb in het donker verder geluisterd, gespannen, naar vreemde dingen, die me toch bekend voorkwamen. Ik ben blijven luisteren elke donderdagavond om kwart over elf naar de theologische etherleergang van de NCRV ‘Als vrouwen aan het woord komen’. Zo begon deze liefde.

Wil liefde zich verdiepen dan moet eraan gewerkt worden. Zo ben ik op mijn manier aan het werk gegaan met feminisme en theologie. Het instituut *Kerk en Wereld* van de Hervormde Kerk in Driebergen heeft al vlug het belang van de ontwikkeling van feministische theologie ingezien. Het heeft weekends georganiseerd die zo langzamerhand een basis geworden zijn voor vrouwen uit heel het land, die met deze zaken bezig zijn. Van daaruit kan weer moedig verder gegaan worden én het is een eiland waar vrouwen zich even kunnen terugtrekken om het hart aan elkaar op te halen.

Op één van die dagen, nu enkele weken geleden, hebben we bij elkaar gezeten met een groepje ‘vrouwen, die kiezen vóór de kerk’. We hebben gekozen zolang mogelijk in de kerk te blijven ondanks het niet-meer-thuis-zijn daar. Of zijn we het er nooit geweest? We hebben die dag besproken een verzameling verhalen, die we zelf geschreven hebben.
Ze hebben te maken met de manier waarop we leven, waarmee we bezig zijn tegen de achtergrond van ons geloof, dat toch alles blijkt te beheersen. Het was een erg emotionele belevenis.
Vrouwen die terugblikken op haar leven. Sommigen nog maar 22 jaar, anderen de 60 al gepasseerd. Tussen die bijna twee generaties lag wezenlijk zo weinig verschil in beleving van de armoede aan gevoel, warmte, blijdschap en verwachting die vanuit de kerk op onszelf en naar buiten overgaat.

Mij heeft in die verhalen vooral getroffen de ontzettende beklemming die al deze vrouwen, ik zelf evenzo, hebben ervaren van de religie. Ik wil het woord gelóóf hier niet gebruiken, want daarmee zou ik het tekort doen.
Religie die heeft te maken met de kerk. We zaten als vrouwen uit allerlei kerken bijeen, zoals ze nu is, strak, met regels hoe en wat je moet geloven, waar de zaken beredeneerd worden en het verstand de boventoon voert.
Waar je niet thuis bent omdat je er geen gevoelens mag tonen.
Een feitelijk ontmenselijkte kerk omdat een deel van het mens-zijn ontbreekt.

Steeds meer vrouwen gaan dat ontdekken. Ze hebben steeds het gevoel gehad van iets dat ontbreekt. Gevoelens kunnen heel lang sluimeren, blijven vaag, zonder vorm, er is een vermoeden. Pas als je gevoelens onder woorden gaat brengen, ze gaat benoemen worden ze ook voor jezelf goed duidelijk. Voor veel vrouwen betekent zo'n ontdekking bevrijding van angsten, die niets met een liefhebbende god te maken hebben, bevrijding die het leven en het geloof verdiept.

In onze woonplaats is er sinds twee jaar een feministische praatgroep. We zijn met veel facetten bezig, die met ons leven als vrouw te maken hebben.

Gonnie Scholten-van Iterson

door Rie Knipscheer

Deze groep zal a.s. zondag in een 'Open—Deur-dienst' in de Jeugdkerk meewerken. Mevrouw dominee Scholten-van Ittersom houdt de preek en de dienst staat in het kader van wat er gebeurt als 'Vrouwen aan het Woord komen'.

U bent van harte welkom zondag 20 april om 10.30 uur in de Jeugdkerk als u meer wilt weten over feminisme en theologie. Na de dienst is er gelegenheid tot een gesprek

Feminisme en theologie (1980)

Sieth Delhaas

N.C.V.B. – Hengelo, 20 mei 1980.

Inleiding

Ik ben ervan overtuigd dat zowel u in de zaal, als ik hier tegenover u, deze avond met een zekere spanning tegemoet hebben gezien.
Voor mij, omdat ik nooit weet hóé mijn verhaal over feminisme en theologie zal overkomen, omdat ik u niet ken. Van uw kant denk ik, dat er toch een zeker wantrouwen, naast de belangstelling, voor dit onderwerp bestaat.

Het wordt voor ons beiden een verkenning. Daarmee is al duidelijk aangegeven dat ‘feminisme’ een omstreden begrip is. Het roept zelfs weerstanden op.

Vertekend beeld

Wat is feminisme? Het is jammer, dat de meeste mensen er een vertekend beeld van hebben. En dat is niet zo verwonderlijk. Wat men erover léést ervan ziet op de televisie, erover hóórt op de radio, is meestal dat wat eruit springt. Wat nieuwswaarde heeft. Of men dan een juist beeld krijgt? Ik weet zeker van niet.

Daarom wil ik u vooraf zeggen: feminisme heeft niets te maken met overal tégen zijn, keiharde vrouwen, koste wat koste een baan willen hebben, lesbisch zijn, de man beconcurreren en desnoods opzij drukken, de kerk uitlopen.
Misschien heeft u zelf nog wat vooroordelen, etc. waarmee u het lijstje aan kunt vullen.

Wat is feminisme dan wel?

Ik denk dat het goed is eerst een onderscheid te maken tussen twee begrippen, die vaak door elkaar gebruikt worden en zeer verwarrend werken. Dat is het begrip emancipatie en feminisme.
Emancipatie wil zeggen: een eerste stap op weg naar bevrijding van vrouwen, want het betekent immers: de ontvoogding van machten die bewegingsvrijheid inperken en die je beletten in vrijheid uit te groeien tot een mens zoals jij persoonlijk kan worden. Met al je eigenschappen je gaven je wezen.

Tot emancipatie behoort dus dat meisjes voor hun toekomst zelf plannen kunnen maken dat ze alle beroepen kunnen uitoefenen en dat er gelijke mogelijkheden zijn voor vrouwen en mannen. Kortom: dat je in je keuze niet wordt beperkt op grond van je sexe. En nu het begrip feminisme.

Feminisme

Het is eigenlijk geen begrip maar een levenshouding. Houdt u dat woord vast en vergeet u het nooit weer, als u iets wilt begrijpen van feminisme. Het is dus een levenshouding. En die houding veronderstelt dat vrouwen die zo leven, zich kritisch opstellen in het dagelijks bestaan.

Zich steeds weer afvragen: moet ik wel en wil ik wel als geëmancipeerde vrouw (merkt u wel, dat een feministe altijd geëmancipeerd is, zich zo voelt) wil ik me dus wel inschakelen in de bestaande levenspatronen zoals mij die vanuit de samenleving tegemoetkomen?'

Wil ik wel de gangbare waarden en normen accepteren, die me worden opgelegd, of die dan toch maar de voorwaarden zijn om mee te mogen doen of mee te tellen in dit bestaan. Moet ik een overheersing van de technologie accepteren ten koste van de mens en de natuur?

Moet ik wel meedoen aan concurrentie en onderlinge strijd om in allerlei dingen het beste te zijn, het mooiste te hebben en tenslotte: moet ik genoegen nemen met een kerk die opgebouwd is uit diverse machtslagen, die mannelijk is in opbouw en die meestal zeer autoritair overkomt?

Feminisme is dus een kritiek op de heersende patronen in de samenleving, in de cultuur, in de godsdienst in de wetenschapsbeoefening en dus ook in de theologie.

Feminisme is dus een keus maken. Echt kiezen. Het is een vorm van leven die past hij jezelf. En gaat u nu eens bij u zelf na ... Hoe vaak heeft u écht gekozen in uw leven? Wanneer hebt u het gevoel gehad, dit is nu écht mijn beslissing?

Of is het meestal zo geweest dat er al voor u gekozen was, voordat u zelf er nog maar aan toe was. Dat je ontdekt, dat je eigenlijk wórdt geleefd. Er worden ons in het leven allerlei mogelijkheden geboden.

Maar komen we er nog wel toe naar de mogelijkheid te zoeken die bij onszelf past?
Of kunnen we alleen maar een keus maken uit wat ons aangeboden wordt: hoe je woont, op welke manier je leeft, wat gebruikelijk is.
Vult u zelf maar in.

Hoe vaak voelen we ons overdonderd, machteloos tegenover dingen die we diep in ons hart eigenlijk niet willen. En als je tot die ontdekking komt, dat je door alle ingewikkelde levensomstandigheden in een bepaalde richting wordt geduwd die je eigenlijk niet op wilt, dan wordt je levenshouding anders. Ga je kritisch de dingen beoordelen en weet je plotseling dat je anders wilt en daarvoor iets wilt gaan doen.
En als eerste ga je op zoek naar lotgenoten. Vrouwen, die hetzelfde hebben ervaren. Je raakt aan de praat en zonder meer in een stroomversnelling.

En daar zit nu het gevaar het bedreigende, dat buitenstaanders zo wantrouwig en agressief doet reageren. Want er gebeurt iets met die vrouw. Ze verandert voor haar omgeving. Ze is niet meer als vroeger.

Ze is een persoonlijkheid geworden. Het is iemand waarmee je rekening moet houden. Ze laat zich niet meer leven.

Kerk blijft er niet buiten

Feminisme heeft vanzelfsprekend ook met de kerk te maken. Het is iets wat je er ónmogelijk buiten kunt houden.
Als je als vrouw met beide benen op de grond en dus midden in het leven staat en je bovendien gelovig bent, dan kan dat feminisme jou net zo goed overkomen, je te pakken krijgen. Je gaat met diezelfde kritische ogen waarmee je de wereld bent gaan bekijken, de kerk bekijken. Wat gebeurt daar eigenlijk? Leeft alles wat met jouw kerk te maken heeft in harmonie met dat wat jij als je geloof ervaart? Hoe het je in je diepste wezen beroert in je omgang met God?

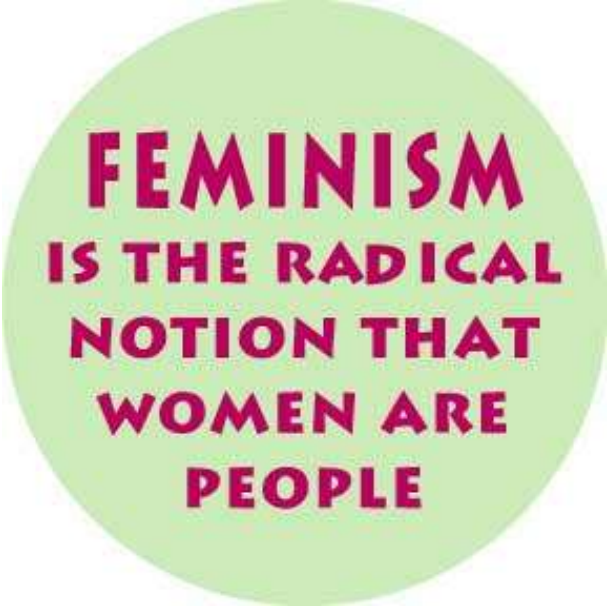

Of voel je: zoals het in de kerk wordt gezegd, uitgedragen in het hele kerkelijk bezig zijn, is toch niet van mij, ik voel me er niet bij thuis?

Zo is het heel veel vrouwen vergaan. Het is al een jaar of tien geleden begonnen.

Onder leiding van een aantal vrouwelijke theologen is er beweging van vrouwen op gang gekomen die probeert de bijbel te lezen op een manier die past bij hun vrouwelijke gevoelens. En dan doe je boeiende ontdekkingen.

Ontdekkingen waardoor je een geloof gaat ontwikkelen dat je werkelijk ervaart als een persoonlijk geloof. Het heeft niets meer te maken met kerkelijke dogma's, geloofsrichtingen die vastgelegd zijn in knellende regels.

Wat is nu feministische theologie?

Mevrouw Catharina Halkes, theologe en lid van de werkgroep Feminisme en Theologie, die in Nijmegen aan de Theologische Hogeschool een studieopdracht heeft gekregen over dit onderwerp, heeft het zo omschreven: 'het is een theologie die ontstaan is vanuit de bevrijdingsbeweging van vrouwen onder woorden gebracht door verschillende vrouwelijke theologen. Zij ontdekten, dat de theologie waarin zij gevormd waren hen steeds meer vervreemde van hun diepste persoonlijke ervaring en geloofsbeleving. Ze willen zoeken naar een vollediger uitgroei van vrouwen maar ook mannen in relatie tot elkaar en tot God vanuit hun eigen wezen. Er blijken onontdekte, vergeten en verwaarloosde elementen van de bijbelse boodschap en traditie te zijn, die weer stem moeten krijgen. En daar willen vrouwen vanuit hun eigen vrouw-zijn mee aan de gang.

Feminisme en theologie (1979-1980)

Sieth Delhaas

Gespreksavond Gereformeerde kerk – Winterswijk, 1979/1980

Inleiding

> *"En de getuigen van Jezus beleefden zijn optreden opnieuw, als een bevrijding voor de lijdenden, de lammen en blinden, de armen en de bezetenen, de vrouwen en de onreinen, de tollenaars en de geïsoleerden. God nam opnieuw een initiatief. Hij zag om naar zijn mensen in nood in fysiek, psychisch en sociaal lijden."*
>
> *(Uit: "Leven en Lijden" Gezinsweekboekje '79).*

Als dit citaat een taalles betrof en de vraag luidde: wat hoort er in dit rijtje niet thuis zouden heel wat (kerk)mensen antwoorden: vrouwen.
Horen vrouwen tot de lijdenden? De meeste mannen vinden van niet. En de meeste vrouwen zelf ook. Want als de meeste vrouwen zich wel tot de lijdenden zouden hebben gerekend, zouden ze zichzelf al lang hebben bevrijd. 'Zichzelf bevrijden' en de eerste zin uit het citaat 'Jezus optreden als bevrijding...' lijken met elkaar in tegenspraak. Jezus bevrijdend werk betekent voor ons niet passief afwachten. Wel daadwerkelijk meewerken.

En in dit geval zal het van de vrouwen zelf moeten komen..

Waarvan moeten vrouwen zich bevrijden?

Wat in het eind van de zestiger jaren is ontstaan in de maatschappij, revolutionaire bevrijdingen op allerlei terrein, is niet aan de vrouw voorbijgegaan. 'Vrouwen binnen de kerken begonnen allerlei ontdekkingen te doen; durfden eindelijk allerlei allang vermoedde waarheden te erkennen. Eerst zachtjes voor zichzelf, later ook hardop. Als vrouw sta je in je eentje, niet sterk. Binnen de kerk evenmin. Sterker nog: je komt niet aan het woord.
Je voelt, dat je nergens op terug kunt grijpen als je wilt aanvoeren, dat je als vrouw, alleen omdat je van een andere lichamelijke uitvoering bent — meer is er echt niet — niet evenveel rechten hebt als een man. Je ontdekt, dat je geen bewijsmateriaal hebt.
Door de eeuwen heen is er wel allerlei bewijs van het tegendeel geleverd en voor vrouwen werd het gapende gat aan kennis steeds meer zichtbaar…

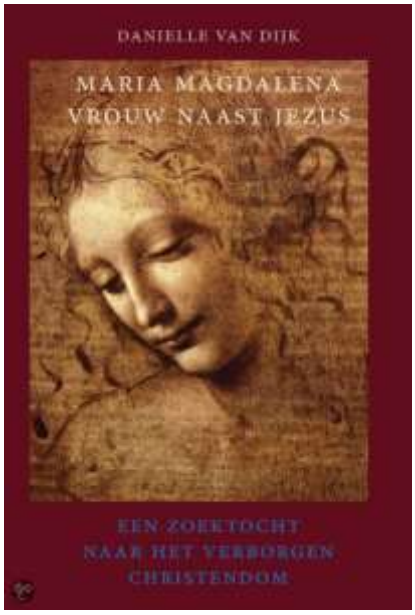

Als je tenslotte alle kerkvaders, kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en de reeks al dan niet juist geïnterpreteerde bijbelse uitspraken terzijde hebt geduwd, en Jezus raadpleegt — -waarom is Hij steeds vergeten? — dan heb je een brok zekerheid in handen, waarmee vol moed opnieuw aan het werk gegaan kan worden. Op onderzoek naar het hoe en waarom van de scheve verhouding tussen mannen en vrouwen.

Voordat U over theologie, de kerk, christen-zijn vanuit feministisch perspectief — vrouwelijk gezichtspunt — gaat praten, moet ik u waarschuwen voor een Babylonische spraakverwarring over emancipatie en feminisme.

Emancipatie

Emancipatie is de ontvoogding van machten, die bewegingsvrijheid inperken. Een streven naar alle mogelijkheden voor vrouwen en mannen om zich gelijk te ontwikkelen. Kortom: dat je in je levensvrijheid niet wordt beperkt op grond van je sexe.

Feminisme

Feminisme is een veronderstelde kritische houding bij vrouwen, zodat zij zich gaan afvragen: moet en wil ik wel als geëmancipeerde vrouw, me zomaar inschakelen in de bestaande strukturen en patronen; wil ik wel de gangbare waarden en normen accepteren, die me worden opgelegd, of die minstens de voorwaarden zijn om mee te mogen doen; moet ik overheersing van de technologie accepteren ten koste van de mens en de natuur; moet ik meedoen aan concurrentie en competitie en tenslotte: moet ik genoegen nemen met een kerk die hiërarchisch en mannelijk is in haar strukturen en die vaak autoritair overkomt?
Feminisme is dus een kritiek op de heersende patronen, dus ook in de theologie.

Miskenning

Vanuit de feministische theologie is men in deze tijd bezig de scheve verhoudingen tussen mannen en vrouwen in de kerk recht te trekken.

Het gaat om het bezig-zijn van de vrouw binnen het hele kerkelijk bedrijf als *voelend*, *ervarend* en *denkend* wezen. Deze eigenschappen van de vrouw zijn in de verkondiging, de liturgieën en op bestuurlijk terrein steeds miskend. Ook in de kerk moe(s)t nuchter en verstandelijk worden gepreekt en gehandeld.

Toch blijkt uit het scheppingsverhaal dat God de mens schiep: man én vrouw. De mens is geen mens als niet beiden gelijk tot hun recht komen. En de mens is naar Gods beeld geschapen. Ook God heeft een vrouwelijke kant!

Het gaat hier om niet minder dan de verhouding tussen God en mens en om de menselijke verhouding onderling.
De huidige theologie is sinds eeuwen dezelfde gebleven. Ze gaat uit van mannelijke normen en waarden; ze is half. Ze is ook door mannen, en door hen alleen, opgesteld.

Vrouwen zijn nooit vrij geweest zichzelf te benoemen, noch de wereld om haar heen, noch God. De oude namen zijn niet het resultaat van een dialoog. Adam alleen gaf aan alles een naam: ook aan Eva. Ook de naamgeving van God is naar het mannelijk beeld: God de Vader.

Door al deze beelden en ideeën is de vrouw in de christelijke traditie naar de marge verdreven.

Het resultaat: steeds meer vrouwen verlaten de kerk. Ze volgen het voorbeeld van de armen, de arbeiders, mensen van de laagste sociale klassen, de gevangenen en vele anderen die de bedoelingen van God binnen de kerkmuren niet (meer) herkennen.

Gesprekspunten

1. Vergelijkt U in de volgende bijbelgedeelten eens het optreden van mannen en vrouwen.
   Exodus 1: 8-22 (de Egyptische vroedvrouwen) en Exodus 3 en 4 (de roeping van Mozes en met name 4:1-17);
   Lucas 23:35 en 24:12
   Reageren vrouwen anders op Gods handelen dan mannen?
2. Voelt U zich als vrouw 'aangesproken' in de zondagse eredienst?
   Vindt U dat vrouwen in de preek voldoende uit de verf komen of wordt er door mannen te voel over mannen gepreekt?
3. Hoe voelt U zich als vrouw als een gebed als volgt begint:
   Almachtige God, Vader van Abraham, Izaak en Jacob, Amos, Paulus, Petrus en alle heiligen... ?
   Aangenomen dat met alle heiligen ook vrouwen worden bedoeld, zou het ook eens zo kunnen:
   Machtige Heer, Vader en Moeder van Sara, Rebekka en Rachel, Deborah, Rachab en Maria van Magdala...?
   Is zo'n begin van een gebed alleen maar 'vreemd', of vindt U dat het met evenveel recht uitgesproken kan worden?
4. Wat is er de oorzaak van dat de helft van de kerkmensen — de vrouwen — niet evenredig vertegenwoordigd zijn in allerlei kerkelijke besturen, commissies, ambten et cetera?

Wie meer over dit onderwerp wil weten, leze:
Tussen heilige en helleveeg, de vrouw in het christendom van dr.Auke Jelsma (uitg. Boekencentrum — Den-Haag).

Over kernwapens (1979)

Sieth Delhaas

Nederlandse Tafel Ronde[80] – Winterswijk, 20 november 1979

Mevrouw, mijne heren,

Vanavond voor u spreken over kernbewapening door mij betekent niet, dat u een technisch of politiek verhaal over dit onderwerp te horen krijgt Ik ben er niet toe in staat.
Op het eerste gezicht is het een terrein voor specialisten op wetenschappelijk en politiek terrein. Toch hebben we kunnen merken, dat geen enkele beslissing waarvoor de regering in het nabije verleden is geplaatst, zoveel interesse bij ons volk heeft gewekt. En terecht.

In andere landen is dat heel anders. Vorige week hoorde ik van een aantal buitenlandse verslaggevers via de radio, dat in Italië alleen een radikale partij tegen de vernieuwing van het kernwapenarsenaal is en in Engeland is het een probleem, dat totaal aan de bevolking voorbijgaat. Wél verschenen er berichten in de Engelse pers over dat rebelse Nederland, waar iedereen zich zo druk maakte over dit onderwerp.

Geen kennis bij mij dus over kernwapens. Waarom ik wél toestemde om hierover te praten? Doorslaggevend voor mij was wat de heer Wassink mij zei, toen hij mij jl. zaterdag hiervoor uitnodigde: 'Wij zakenmensen komen er bijna niet toe om ons met andere dingen bezig te houden dan ons bedrijf. We komen buiten ons vakgebied weinig tot lezen en dat maakt, dat je een beperkt blikveld krijgt.'

Dat deed me denken aan een uitspraak van de Amerikaanse negerpredikant Martin Luther King die stelde: 'Voor het slagen van het kwaad is niets anders nodig, dan dat goede mensen niets doen.'

Als goede mensen niets anders doen dan voor hun gezinsleden zorgen, hun sport beoefenen, televisie kijken, kunnen kwade krachten ongestoord hun onzalige praktijken uitvoeren. De kwade krachten worden dan niet gehinderd door de zogenaamde zwijgende meerderheid"

Ik herhaal nog eens …

> *'Voor het slagen van het kwaad is niets anders nodig, dan dat goede mensen niets doen.'*

Als je dit goed tot je door laat dringen, dan is dit een beklemmende waarheid. U ervaart het zelf. U bent drukbezette mensen. U werkt hard.

---

[80] De Nederlandsche Tafelronde is een vereniging voor mannen tussen de 18 en 40 jaar. Mannen die onderlinge vriendschap hoog in het vaandel hebben staan. Die zich willen blijven ontwikkelen en ontplooien. En ondertussen hun expertise en tomeloze energie in willen zetten voor het goede doel. Die kennis en ervaring willen delen en niet terugdeinzen voor een levendige discussie.

En intussen gaan kwade krachten hun gang.

Oh zeker, ik ben ervan overtuigd, dat onze regering geen kwade kracht is, dat de NAVO geen kwade macht is, dat de Amerikaanse regering geen kwade macht is.
Toch zijn kwade machten bezig ons een soort verdedigingsmiddel op te dringen, dat een mensonwaardig is.

Het bestaan ervan is ons op een nachtmerrieachtige manier duidelijk geworden toen de atoombom op Hiroshima en Nagasaki werd gegooid. Wat dat betekende, behalve de vele vele doden, die die dag vielen, werd ons pas veel later, soms tientallen jaren daarna duidelijk. Vreemdsoortige ziekten openbaarden zich bij overlevenden. Wanstaltige misgeboorten die toch nog mensen moesten worden genoemd, kwamen ter wereld. En toch wist de Amerikaanse regering zich te verontschuldigen, dat deze radikale daad wel nodig was, om een eind aan de oorlog met Japan te maken.
Is dat zo, wie durft die verantwoordelijkheid op zich te nemen? En toch is het gebeurd.

Het ontzettende wapen was er. Het was in alle stilte voorbereid, uitgeprobeerd ten koste van vele levens. En de produktie van méér wapens werd ter hand genomen. Terwijl men wist wat voor vreselijke gevolgen dit wapen had.

Wat voor verschrikkelijke monsterachtige vijand moeten we dan wel buiten de deur houden?

Welke excuses moet je als mens, als militair, als regeringsfunctionaris welke argumenten moet je aanvoeren om het recht te hebben zulk wapentuig in voorraad te hebben met de mogelijkheid het te moeten gebruiken? Ik denk, dat we hier aangeland zijn bij het punt, waarop de weerstand is geboren, van de gewone burger. Ieder mens, die een beetje zijn hersens gebruikt moet zich gaan afvragen welk recht heb ik, welke waarde heb ik te verdedigen zodat het verantwoord is om mijn tegenstander zo definitief te vernietigen, sterker nog om de schepping tegelijk zo aan te tasten, dat hele landstreken voor een onbekend aantal jaren totaal onleefbaar zullen zijn. Dat de mensen, die een atoomoorlog overleven, de doden zullen benijden.

Wat voor vijandsbeeld hebben wij?

En we zullen ons maar bij de Russen houden, het communisme, of wie of wat daar verder nog voor in aanmerking komt. Het lijkt ook mij geen plezierig idee om in een land te moeten leven, waarin de vrijheid en mogelijkheden zo beperkt zijn, toch is er in die landen leven. Ik weet zeker, dat de mensen ook daar dankbaar zijn voor het leven. Dat ze zingen en lachen. Dat er ondanks alle onvrijheid toch levensblijheid is. En ik denk, dat niemand van deze Russische burgers, onze vijanden, zou zeggen: ik zal blij zijn als er een atoombom uit het vrije Westen op mijn dak valt want dan ben ik tenminste van dit afschuwelijke leven af.

En ik denk tegelijk, dat als wij in alle nuchterheid zouden moeten antwoorden op de vraag wat wij liever zouden willen: op een afschuwelijke manier creperen aan een atoomaanval of verder leven in een beperkte vrijheid, dat we voor het laatste zouden kiezen.

En toch hebben we ons — en laten we ons nu weer -, opschepen met een verdedigingsmiddel, dat definitief vernietigend is. Wat bezielt ons?

Ik heb eens een militair-specialist horen uitleggen hoe het zou gaan als er een atoomoorlog uitbrak. En werkelijk in alle ernst noemde hij wat er in Europa, bij een aanval uit het Oosten zou gebeuren.

We vlogen al pratend van het ene land naar het andere en toen er al heel wat atoomkoppen de lucht in geslingerd waren vroeg ik hem: ‘Denkt u dat er dan nog mensen leven?’ Hij keek me verbaasd aan. Misschien wel om zo’n domme vraag, maar hij antwoordde ‘Nee, waarschijnlijk niet.’

Waar gaat het dan wel om?

Ik denk, dat dat het is, wat mensen nú in verzet brengt. Dat deze bewapening waarbij de wereld al vele, vele malen zou kunnen worden vernietigd, zinloos en waanzin is.

Dat er eenvoudig geen vijand te bedenken is, die je met dit wapen te lijf zou willen gaan. Dat je je op dit moment moet afvragen tot wélke prijs mag ik mijn eigen leven, mijn vrije bestaan verdedigen?

Ik ga u geen antwoord geven, kan dat ook niet, wat er wel moet gebeuren. Maar er zijn mogelijkheden genoeg.
Wat er nu gebeurt, is al een enorm winstpunt. De bevolking denkt mee, zegt voor het merendeel ‘néé’ tegen kernwapens. De mensen willen niet elkaars vernietiger zijn.

Is dit een klein winstpunt behaald op de angst? Het is immers de angst voor de ander, voor de vijand, die steeds weer — door wie? — op de meest afschrikwekkende manier wordt afgeschilderd? Zo weerzinwekkend en bedreigend, dat wij, en we zijn toch hoogst fatsoenlijke en beschaafde mensen, ons van demonische middelen gaan bedienen om andere, even vriendelijke en aardige mensen, te verbranden, te doden en te verzieken.

Ik heb twee weken geleden mogen meedoen aan een indrukwekkende manifestatie in Den Haag, waar ruim 6.000 vrouwen in een stille fakkeltocht naar het Binnenhof liepen. Vrouwen van allerlei politieke maatschappelijke en kerkelijke richtingen hadden elkaar gevonden. En ik verzeker u, dat misschien 90% van deze vrouwen nooit eerder had gedemonstreerd. Ze kwamen op de avond van St. Nicolaas uit alle delen van het land om een uur te demonstreren. Voor de twintig vrouwen uit Winterswijk betekende dat 8 uur onderweg in een bus.

In een petitie hebben ze aan minister Scholten laten weten:

> *“Wij vrouwen…”*
>
> *Wat er de afgelopen dagen in de Tweede Kamer is gebeurd, maakt weer eens duidelijk dat de zaken waar het werkelijk om gaat, worden verduisterd. De kwade machten, hoe naar het ook klinkt, konden hun gang gaan. De diskussie ging niet over het kernwapen zelf, niet over de vernietiging, niet over de slachtoffers, niet over de vijand. Alleen maar over het regeringsstandpunt in Brussel.*
>
> *De bewapeningswedloop gaat door. De mening van ruim 65% van de bevolking tégen kernwapens — zoals een enquête van het Interkerkelijk Vredesberaad uitwees -, is genegeerd.*

Dat is een bedenkelijke stap in de kwade richting. En je vraagt je af, wat bezielt de mensen die deze beslissingsverantwoordelijkheid dragen? Welke waarden menen zij te moeten verdedigen met dit besluit tot vernieuwing en modernisering van kernwapens.

Weet ú welke waarden dat zijn?

Liturgie van dienst (1979)

Gereformeerde kerk – Winterswijk, Zonnebrink en Fides et Concordia 16 juli 1978

Sieth Delhaas, *voorgangster*

Begroeting — Stilte — Zingen Gez. 9: 1, 2, 3, 4 en 5 (lofzang van Hanna), Gebed — Evangelielezing Lucas 1: 46 — 55 – Zingen: Gez. 491: 1, 2 en 3 — overdenking — Zingen: Gez. 430: 1, 2, 3, 5 en 7 — Voorbeden en onze Vader — Inzameling – Slotzang: Gez. 487 — Zegen.

~~~~~~~~~~~~

Zusters en broeders, meisjes, en jongens,

Volgens de aankondiging in het kerkblad staat er “preeklezen” op het programma. Dat houdt in, dat ik u dan een preek ga voorlezen, op papier gezet door een predikant, die mij goed ligt of wiens verhaal mij aanspreekt.

Ik heb een andere weg bewandeld en wil u graag iets vertellen over bepaalde ontwikkelingen in de theologie die mij bijzonder boeien en waarover u vanaf deze plaats waarschijnlijk nooit iets te horen krijgt omdat we twee mannelijke predikanten hebben. Ik wil u iets vertellen over feministische theologie en hoe ik zelf vanuit die bepaalde denkwijze grote delen van de bijbel anders ben gaan zien. Het is een ware ontdekkingsreis geworden waaruit ik u enkele dingen wil laten horen.

In januari van het vorig jaar hebben een aantal vrouwelijke theologen van verschillende kerken een brief rondgestuurd aan allerlei kerkelijke instanties waarin ze mededeelden, dat er een werkgroep was opgericht van vrouwelijke theologen. Natuurlijk kwam die werkgroep niet zomaar uit de lucht vallen. U weet dat er in Nederland, naar ook daarbuiten, allerlei vrouwengroepen zijn begonnen te protesteren tegen de onderdrukte positie van de vrouw; vaak lagere lonen voor hetzelfde werk als de man; minder kansen op werk; onmogelijke situaties voor ongehuwde moeders, enzovoort, enzovoort...

Zelfs tijdens de laatste vergadering van de Wereldraad van Kerken, die ‘de vergadering van de mensenrechten’ als bijnaam heeft gekregen, is de positie van de vrouw uitgebreid aan de orde gekomen. Over de positie van de vrouw in de maatschappij, maar ook in de kerken, zijn bepaalde besluiten genomen waaraan de kerken in de tussenliggende zeven jaren tot de volgende Wereldraadvergadering, zullen moeten werken. En als straks, in 1984 die vergadering wordt gehouden, zullen de kerken moeten rapporteren wat er ten aanzien van die positie van onder andere de vrouw is veranderd, oftewel verbeterd.

Waarom nu pakken die vrouwelijke theologen de draad van hun zusters op, die op dit terrein in de dagelijkse samenleving bezig zijn? Het is niet te geloven, maar juist de kerkelijke tradities hebben de beperking van de leefruimte van de vrouw aangemoedigd en benadrukt.
~~~~~~~~~~~~

Wat erger is, de kerk is één van de grootste versperringen geworden in de vrij-wording van de vrouw.
Nu moet u niet denken dat de onvrijheid van de vrouwen binnen de kerkmuren erger is dan in onze maatschappij. Maar het is wel zo dat door de uitleg van bepaalde bijbelteksten, waarvoor in het bijzonder uitspraken van Paulus onterecht zijn gebruikt, die achterstelling van de vrouw met het Christelijk geloof verbonden lijkt. En ik zeg met nadruk líjkt te zijn. Om vrouwen binnen de kerken zelfbewust te maken, zodat ze zich gaan bevrijden van de mannelijke overheersing, wordt door die schijnbare bevestiging vanuit het Christelijk geloof ontzettend moeilijk gemaakt. Het is ons als het ware met de paplepel ingegoten dat vrouwen ondergeschikt zijn aan de man en dat heeft vooral in Christelijke kring ervoor gezorgd, dat de meeste vrouwen een erg negatief beeld van zichzelf hebben. Vrouwen hebben zich de eeuwen door binnen de kerken geschikt in hun onderworpenheid.

Zij blijven de taal maar meespreken en meezingen die hun ondergeschiktheid bevestigt.

Die feministische theologie kunnen we eigenlijk op één lijn zetten met de bevrijdingstheologie, die vanuit Zuid-Amerika naar ons toe is gekomen.

Het is een nieuwe manier om het evangelie weer te brengen in zijn oorspronkelijke vorm zoals Jezus die in Zijn tijd preekte. Het Evangelie van de armen krijgt voor verdrukten in Zuid-Amerika betekenis o.l.v. katholieke priesters die niet langer mee willen lopen in het spoor van een kerk die afgeweken is van de bevrijdende boodschap van Jezus Christus, maar daar een kerk is geworden die deelheeft aan wantoestanden, macht en onvrijheid, voor wie zich durft verzetten.

Die feministische theologie kunnen we ook op dezelfde lijn plaatsen als zwarte theologie, zoals die in de Afrikaanse landen zich ontwikkelt. Zwarte mensen die het evangelie hebben leren kennen door de blanken, die ze vaak niet anders kennen dan hun uitbuiters, hun overheersers, de vernietigers van hun eigen kultuur. Ook deze mensen hebben eindelijk Jezus tevoorschijn kunnen halen uit die onduidelijke presentatie van Christendom zoals die uit de Westerse wereld naar hen toe is gekomen. En ze hebben een ándere Jezus leren kennen.

Vrouwen, zwarten, armen en onderdrukten; ze zitten op één lijn. ‘En het is beslist geen modieus tijdverschijnsel’, zegt de theologe Catharine Halkes in haar toelichting op deze theologie, ‘maar het gaat om drie onderdrukte groepen, die het slachtoffer zijn geworden van een theologie, die — en het is een harde uitspraak, maar hij is wel waar (sd) — van een theologie, die bijna altijd is beoefend, geheel door mannen, in een wésterse, hoofdzakelijk kapitalistische kultuur’.

En als ik me niet vergis heeft u zich nu hoofdzakelijk gestoten aan het woord ‘kapitalistisch’ in deze uitspraak. Veroordeelt u deze vrouwen nu niet vlug als zijnde dus socialisten. Ik denk, dat u de tegenstelling tot het woord kapitalistisch op een ander terrein moet zoeken. Ik denk, dat we daarvoor in de bijbel terecht moeten.

Ontrafelen we die uitspraak van mevrouw Halkes, dan zien we dus een theologie van bijna uitsluitend mannen. Dat kan nooit volledig zijn. Het staat ook zo niet in de bijbel. In Genesis 1 vers 27 staat duidelijk: ‘En god schiep de mens naar Zijn beeld; naar Gods beeld schiep Hij hen; man en vrouw schiep hij hen.’ Hier is dus geen sprake van een stellen van de één boven de ander.

Het tweede woord in die zin is ‘westers’. Een theologie, een leer dus die beheerst wordt door onze westerse samenleving. Dat is op zich al een vervorming, want de hele geschiedenis van de bijbel speelt zich in het Midden-Oosten af. Waarom die overheersende westerse invloed? Hebben we daar enig recht op? Christus heeft zijn apostelen toch de wereld ingestuurd naar alle windrichtingen? Ook dat westers accent doet tekort aan de boodschap van Jezus. En tenslotte: een kapitalistische kultuur. Ik zou zeggen in onze hedendaagse tijd zien we de tragische gevolgen van een samenleving die alleen bezeten schijnt te zijn van geld overduidelijk. Het begint al bij de kinderen, de jongeren. Miljoenen verdienen platen- en kledingindustrie aan hen. Hilversum drie maakt uit welke platen er die week gekocht moeten worden en de STER-reklame maakt uit welk merk spijkerbroek gedragen en welk glas pils dat weekend gedronken moet worden. Met de ouderen staat het er geen haar beter voor. We willen alles mooier, beter, gemakkelijker, luxer, comfortabeler, enzovoort. Wat voor gevolgen dat heeft voor de wereld om ons heen en de schepping in zijn totaliteit, daarbij lijken we niet stil te staan

Zó is het beeld van de hedendaagse theologie en het is een karikatuur van wat Jezus Christus heeft bedoeld toen hij de boodschap van bevrijding, Zijn theologie aan ons vóórleefde, toen hij 20 eeuwen geleden op aarde was.

Terug naar vrouwen. Hoe is het mogelijk dat de positie van de vrouw eeuwenlang zo is geweest zoals ze nu is: ondergeschikt aan de man. Ik zou u willen aanraden om het boekje *“Vrijheid, gelijkheid en zusterschap”* te lezen van Elisabeth Moltmann, dat pas is uitgegeven’. Zij volgt de hele geschiedenis van de vrouw aan de hand van onderzoekingen van theologen, die de laatste jaren steeds meer uitgaan van de rol die de vrouw is toebedeeld. Het is zo enorm boeiend. We leren daaruit, dat het optreden van Jezus in Zijn tijd hoogst ongewoon is geweest, om niet te zeggen, indruisend tegen alle gebruiken van die tijd. Het Palestina van die dagen is nog helemaal niet de wereld met vooruitstrevende opvattingen van geëmancipeerde dames en begrijpende mannen. Palestina is een kleine konservatie enklave in het vooruitstrevende Romeinse Rijk. De vrome Jood in Jezus tijd dankte ‘s morgens God nog, dat hij geen ongelovige, geen slaaf en geen vrouw is. ‘Wee hem, wiens kinderen vrouwelijk zijn’, zegt de overlevering. In de synagoge zitten de vrouwen op de galerij en gaan niet het heiligste binnen van het godshuis. Belijdenissen en dankgebeden mogen ze niet uitspreken.

Van een emancipatie van de vrouw is geen sprake. Elisabeth Moltmann laat in haar boekje zien hoe opvallend het optreden van Jezus in die dagen geweest moet zijn. Ten eerste heeft Hij zich losgemaakt uit de gezinsband.

Eigenlijk had Hij als oudste van acht zusters en broers na de dood van vader Jozef voor het gezin moeten zorgen. Dat gebeurt niet. Hij trekt daarentegen met een groep vrouwen en mannen door het land. Ja, u hoort het goed: Vróuwen en mannen. Wij hebben geleerd: twaalf discipelen. Mánnen. Maar een andere theologe, Hanna Wolff houdt ons voor, dat we onze ideeën over de kring van discipelen grondig moeten herzien. Dat getal twaalf heeft te maken

met de traditie van twaalf stammen van Israël, maar gaan we zoeken achter die joods-christelijke vorm, dan stoot je op een groep vrouwen, die voor het leven en sterven van Jezus en voor het ontstaan van de eerste christelijke gemeenten van even groot belang was als de mannelijke discipel.

Ze noemt zes namen: Anna, de vrouw van een regeringsambtenaar van Herodes, Suzanna een joodse vrouw die genezen werd, Maria, de vrouw van de discipel Kleopas (één van de twee Emmaüsgangers), Maria, de moeder van Jakobus en Jezus; Salomo, de moeder van de vissers Jakobus en Johannes die Jezus volgden, Maria Magdalena, die genezen werd en later een leidende rol speelde in de vroege kerk. (Enkele van deze namen vindt u terug in Lukas 8:1-3).

Verrassend is het ook, dat deze vrouwen uit verschillende sociale lagen kwamen. Er waren verschillende zeer welgestelde vrouwen bij die hun vermogen aanhielden en waarmee de kring van volgelingen van Jezus een zekere financiële onafhankelijkheid gaven. Tegenover hun mannelijke kollega's vielen ze op doordat ze bij de terechtstelling van Jezus aanwezig waren en niet bang waren om als medeplichtige of als volgelinge van Jezus aangegeven te worden. Terwijl de 'sterke' mannen zich nog altijd ondergronds ophielden, zagen de vrouwen hoe een rijke ambtenaar van de stad Jezus kwam begraven. Zelfs Johanna, de vrouw van de hoge ambtenaar is er niet huiverig voor om zich bezig te houden met de zalving van de dode staatsvijand.

Tenslotte moeten we niet vergeten dat vrouwen als eersten het lege graf zien en als eersten van de engelen van de opstanding van Jezus horen.

Dat is dus het werk van vrouwelijke theologen die mogelijkheden hebben om te graven in de oude geschiedenis. Maar wij als leken doen ook verrassende ontdekkingen als we de bijbel openslaan en we het evangelie gaan lezen met de ogen en het gevoel van de vrouw. En de mannen moeten ons maar even proberen te volgen Wij hebben het hen zo lang moeten doen.

Jezus treedt vrouwen en mannen beiden tegemoet op een absoluut natuurlijke en spontane manier. Hij spreekt hen aan als partners alsof er nooit verschillen en diskriminatie bestaan hebben.

Is het u weleens opgevallen hoe vaak Jezus in Zijn gelijkenissen vrouwen als voorbeeld neemt? Hoogst ongewoon in die tijd want de vrouw was een onbelangrijk wezen. Voor Jezus is ze net zo belangrijk als de man.

Ik wil een paar voorbeelden aanhalen van ontmoetingen van Jezus met vrouwen die een totaal andere inhoud krijgen als je door krijgt waarom die ontmoeting de moeite waard was opgeschreven te worden en voor ons bewaard te blijven

Op weg naar het stervende dochtertje van Jaïrus wordt Jezus opgehouden door de vrouw die twaalf jaar aan bloedingen lijdt. Lichamelijk is dat een lastige kwaal geweest, maar het hield tevens in, dat deze nog jonge vrouw, waarschijnlijk is ze nog geen dertig geweest, niet kon trouwen, want ze was en bleef voortdurend onrein volgens de oude joodse wetten. In die tijd was het al net zoals nu, over zulke intieme vrouwelijke zaken praat je niet en zeker niet met mannen. Ze schaamt zich dus dood als Jezus haar terugroept en ze wel aanvoelt, dat ze voor de draad moet komen met haar verhaal.

Vroeger vond ik dat een onbegrijpelijke manier van handelen van Jezus en helemaal in tegenstelling tot zijn liefdevol en begrijpend optreden.

Maar waarom dwingt Hij haar voor de verzamelde menigte al haar verdrietelijkheden te vertellen over haar lijden. Niet om de mensen om Hem heen te laten zien dat Hij weer iemand genezen had, of nog erger, om die vrouw eens op haar nummer te zetten. Ik denk, dat Jezus juist door deze verklaring in het openbaar die vrouw zelf, de mensenmassa om haar heen, maar ook de bijbellezer door de eeuwen heen, heeft laten zien: die onreinheid van het lichaam, is onbelangrijk, die oude wet bestaat niet meer, vrouw je bent mens, die kwaal maakte je tot nu toe voor mensen veracht, je bent genezen, maar ook met die kwaal ben je er niet minder om voor God.

Zo gaat het ook met de Samaritaanse vrouw. Opvallend, vindt u niet, hoe Jezus met haar spreekt. Het is als het ware een woordenspel dat de vrouw uitlokt. U kunt het nalezen in Johannes 4. Jezus speelt het mee om haar dan ineens voor het blok te zetten met de woorden 'Ga heen, roep uw man'.
En dan wordt het gesprek ook van haar kant ernstiger. Daarna lezen we in vers 27 heel duidelijk. 'En daarop kwamen zijn discipelen en waren verbaasd, dat hij met een vrouw in gesprek was.'
Eigenlijk is die Samaritaanse vrouw, die naar onze maatstaven maar een lichtzinnig wezen is geweest met haar zes mannen, door Jezus aangesteld als de eerste zendelinge, want 'ze ging heen en ze vertelde van haar ervaringen en velen uit die stad Sichar kwamen door haar woorden tot geloof.'

Een laatste voorbeeld uit Mattheus 15. Dat gesprek met de Kanaänse vrouw, een heidin. Ze wil dat Jezus haar dochter geneest Ze gelóóft in Jezus. Maar wat behandelt Jezus haar keihard. Het doet gewoon náár aan als je het leest. En het is onbegrijpelijk. De discipelen willen haar wegjagen. Is het niet ordinair nageroepen te worden door een vrouw?

Wat kan het schelen of ze met een ongelukkig kind zit opgescheept?

Keihard zijn de discipelen en Jezus lijkt niet veel beter. Maar Jezus provoceert hier. Hij daagt die vrouw uit. Laat ze als vrouw, als moeder maar voor zichzelf en haar kind opkomen. Laat je niet wegjagen door die reine Joodse mannen die niets met heidenen, laat staan met heidinnen te maken willen hebben. 'Houd vol, vrouw', lijkt Jezus te denken. En de vrouw houdt vol. Ze pareert de woorden van Jezus meesterlijk. 'Ook de honden eten immers van de kruimels die van de tafel vallen.' En dan lijkt het wel of Jezus juicht: 'Oh vrouw, groot is uw geloof, u geschiede gelijk gij wenst.'

Zó is Jezus tegenover vrouwen; hij stelt hen op één lijn met de mannen.

In de eerste Christengemeenten hebben de vrouwen die positie behouden. Jezus de vertegenwoordiger van God in de wereld, wilde laten zien dat vrouwen, armen en onderdrukten, gekleurde mensen (denk maar aan de geschiedenis van Philippus en de Moorman) allemaal gelijk waren voor Hem. Jezus heeft het begin gemaakt. Hij heeft ons voorgeleefd; zijn verzoenend werk voor ons met god verricht. En toen moesten wij het ten opzichte van elkaar overnemen en af maken.

Aan dat verzoenend werk kon de duivel niets meer afdoen. Dat was klaar en voor hém verloren terrein. Maar die houding van de mensen ten opzichte van elkaar, was nog wel te vernielen. De komst van het Rijk van god was óp te houden. En zo is door de tijd heen de boodschap van Jezus vervormd en ontkracht. Armen worden weer uitgebuit óók door hen die zich Christenen noemen. Mensen met een andere huidskleur worden veracht; ook door mensen

die zich, Christenen noemen. Vrouwen zijn teruggewezen naar hun ondergeschikte plaats in kerk en samenleving.

Maar het is wel in strijd met de boodschap van Jezus en zolang deze fouten niet zijn hersteld, zolang wordt de komst van het Koninkrijk vertraagd.

Gelukkig zijn er steeds weer nieuwe impulsen. Steeds komen er mensen die de draad van Jezus boodschap opnieuw oppakken en aan het werk gaan om de fouten te herstellen.

Zó moet u ook deze beweging zien van de vrouwelijke (feministische) theologie. Het is een beweging die probeert de verhouding tussen mannen en vrouw weer zo te maken zoals die eens door God is bedoeld.

Man en vrouw schiep Hij hen naar Gods beeld. Als een éénheid. En ik denk niet, dat je dat woord eenheid alleen naar moet laten slaan op het huwelijk, maar éénheid in de zin van het invullen van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen aan elkaar, zodat je dan pas een volwaardig mensbeeld krijgt, pas dan komt God tot Zijn recht in de schepping.

"Gender equality is not a woman's issue, it is a human issue. It affects us all."

Vrouwen vragen nu de mannen in de kerk ruimte te maken voor hen omdat ze recht hebben op die plaats en ze zijn vast van plan die plaats in te nemen ook als mannen uit zichzelf niet op willen schikken.

Het gaat er immers om, dat Gods Koninkrijk gestalte krijgt in de mens die God schiep, man en vrouw, beiden.

Geloof en arbeidssituatie (1979)

Sieth Delhaas

Gereformeerde Kerk Winterswijk, kerkdienst, mei 1979

Vroeger, en dan spreek ik over de tijd zo'n twintig jaar geleden, had mijn geloof vooral betrekking op mijn 'zielenheil'. Zorgen dat je aan Gods wet voldeed naar jezelf toe. Je eigen 'redding'. Daarna ben ik door maatschappelijke veranderingen aan het eind van de jaren zestig beïnvloed. Toen is meer de verantwoordelijkheid naar de samenleving vanuit mijn geloof gaan meespelen.
Ik ben erg geboeid geraakt door de ontwikkeling die je als persoon doormaakt. Wat je van buitenaf hoort, leest, meemaakt, dat innerlijk verwerkt en daardoor je houding ten opzichte van God en de wereld om je heen gaat bepalen.
Dat is geen houding die steeds dezelfde blijft, maar een houding die steeds aan verandering onderhevig is. Verandering die je geloofsleven verdiept en een houding ten opzichte van de wereld om je heen die zich aanpast aan de steeds wisselende omstandigheden

Wat betekent mijn geloof in mijn gezin als degene die kinderen moet opvoeden om een huishouding draaiende te houden? In de eerste plaats je geloof proberen over te brengen op de kinderen. Niet alleen door ze te leren bidden, ze voor te lezen uit de (kinder)bijbel, ze naar een christelijke school, t.z.t. naar de kerk en catechisatie te sturen.
Daarnaast moet je op de problemen die uit de samenleving op je af komen een antwoord hebben als die vragen ook je kinderen raken. Je kunt je er niet van af maken en ze met een 'geen mening' in de kou laten staan. Dat ervaar ik als een enorme opgave.

Geloven houdt ook in een verantwoordelijkheid hoe je je huishouding voert. Wat je eet, wat je aanschaft, of je eigen gezin als een besloten kring beschouwt, wat je met je tijd doet. Leer je je kinderen dat al die dingen, eten en drinken, het kopen van wat de industrie ons opdringt, niet het belangrijkste is? Niet de zin van het leven is. Leer je je kinderen dat de tijd die een mens gegeven is niet je eigen tijd is, maar in de eerste plaats tijd van God?

En dat heeft voor mij eigenlijk vanaf het begin betekend, dat ik naast mijn gezin bezig wilde blijven in de wereld daarbuiten.
Dat werken is eerst niet erg gericht geweest. Later, toen mijn kinderen naar school gingen, heb ik een opleiding journalistiek gevolgd. Dat had ik vroeger na de Mulo graag gewild, maar er niet de kans voor gehad.

Juist met dit werk ervaar ik wat je geloof en je maatschappijvisie voor invloed hebben.
Er wordt heel wat geschreven; er zijn vele soorten kranten, er worden veel letters op papier gezet.
Mijn aandeel daarin is toch wel sterk aan grenzen gebonden. Ik zal nooit vrijblijvend kunnen schrijven, dat wil zeggen, iets schrijven waarbij ik mezelf niet sterk betrokken voel. Ik wil

met mijn schrijven iets doorgeven, meningen helpen vormen, kritisch begeleiden. Dat kan alleen als je een eigen mening, een eigen kijk hebt op de wereld om je heen.

Ik ben me er ook sterk van bewust, dat ik niet voor ieder blad of elke krant zou kunnen schrijven. Te vaak zou mijn eigen inbreng geweld worden aangedaan. Ik weet dat dit mijn mogelijkheden beperkt op het gebied van geld verdienen en van vooruitkomen in dit vak. Maar ieder mens heeft zijn eigen verantwoordelijkheid en in ieder beroep zal een mens vroeg of laat voor een keus geplaatst worden.

En terwijl ik deze dingen voor mezelf op een rijtje zet, bedenk ik, dat wat ik nu zeg vanuit mijn geloof, met dezelfde woorden gezegd zou kunnen zijn door een niet-gelovige, met een andere inspiratiebron en menselijke kijk op de samenleving.

Strukturen van onrecht en de strijd voor bevrijding (1977)

Sieth Delhaas

Cursus i.v.m. het rapport van de Wereldraad van Kerken, onder verantwoording van de Raad van Kerken — Winterswijk, 9 november 1977

Inleiding

Het thema van sektie 5 in het rapport van de Assemblee van de Wereldraad van Kerken (WvK), gehouden in Nairobi in 1975, bestaat uit drie delen:

- Sexisme
- Mensenrechten
- Racisme

Dominee Stegeman en ik hebben besloten om het onderwerp sexisme niet apart te behandelen. Wel zult u daarover in de discussie een vraag tegenkomen, zodat u ook over dit onderwerp met elkaar van gedachten kunt wisselen en uw standpunt kenbaar kunt maken.

Mensenrechten

Ik wil graag wat dieper ingaan op het onderdeel van de mensenrechten. Het betreft sektie 5, getiteld 'Strukturen van onrecht en de strijd voor bevrijding', zou ik het thema van de Wereldraad van Kerken van 1975 nog eens willen aanhalen en extra willen benadrukken: 'Christus verenigt en bevrijdt' met de nadruk op bevrijdt.
Als we binnen de kerken namelijk gaan praten over bevrijding van mensen ontstaat er meestal tweespalt, onenigheid. De één meent dat je bij die bevrijding door Jezus Christus alleen mag doelen op de bevrijding van de mens van zijn zonden door het offer van het bloed van Christus.
Anderen willen daaraan toevoegen, en dat wil ik me nadruk zeggen, daaraan tóévoegen de bevrijding van de lasten die mensen elkaar in deze wereld opleggen. Bevrijding van…, vult u maar in: arm van rijk, zwart van blank, vrouw van man, onderdrukte van machthebber, enzovoort, enzovoort.
Ik vind zelf dat die tweede groep gelijk heeft. Je kunt niet volstaan in deze wereld met slechts de wetenschap voor jezelf, dat je verlost bent van je zonden en dus bevrijd tegenover God staat.
Jezus heeft in zijn leven op aarde ons duidelijk voorgeleefd hoe we moeten handelen ten opzichte van onze naasten. Daarbij heeft hij duidelijk tegen toen gevestigde machten (farizeeën en overpriesters) aangeschopt en zich daardoor de kruisdood op de hals gehaald (al hadden zijn aanklagers toen niet door dat God zijn dood op die manier al had gewild om zo de

wereld te redden).
We hebben het evangelie gekoesterd, we hebben ons volgelingen van Christus genoemd, het evangelie is gepredikt, in onze eeuw tot in alle uithoeken van de aarde. Twintig eeuwen lang. En wat is er van de navolging van Christus terechtgekomen?

In 1948, na twee wereldoorlogen, konden de landen, bijeen in de Verenigde Naties, niets anders konstateren dan dat het de pan uit liep wat de manier betreft waarop mensen elkaar in de wereld behandelden.
Er werd in die vergadering een verklaring opgesteld van de Rechten van de Mens.
Er staan prachtige regels in, waarmee iedereen het zonder meer eens kan zijn. De strekking van artikel 1 is bijvoorbeeld, dat 'alle mensen vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren worden. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten en behoren zich jegens elkaar in een geest van broederschap te gedragen'.

Nou, dat recht van vrijheid en gelijkheid houdt bij heel wat mensen dan onmiddellijk na de geboorte op. Kijken we naar artikel 2: 'Iedereen heeft aanspraak op dezelfde rechten en vrijheden, opgesomd in deze verklaring zonder enig onderscheid van welke aard ook'. En luistert u nu extra goed, 'zoals ras, kleur, geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging'.
We hoeven maar in onze eigen omgeving rond te kijken of de krant op te slaan om te zien wat daarvan terechtkomt.

Die universele verklaring van de rechten van de mens, die op 10 december 1948 in de algemene vergadering van de Verenigde Naties (VN) werd vastgesteld en die u zo vaak hoort noemen als hier of daar weer zoiets verschrikkelijks gebeurt, dat het de kranten haalt, die verklaring waar bijvoorbeeld een organisatie als Amnesty International steeds naar verwijst als ze pleit voor de vrijlating van een bepaalde gevangene, die mooie verklaring heeft echter geen enkele geldigheid. Het is slechts een intentieverklaring.
Dat betekent, dat al die landen die toen hun handtekening plaatsten, met de verklaring instemden, dat je er niets mee kunt beginnen, want hij heeft geen rechtsgeldigheid,

Bijna twintig jaar later, in 1966 is er daarom in diezelfde VN een ander mensenrechtenverdrag gekomen, van dezelfde inhoud maar wel met rechtsgeldigheid. Dat betekent, dat als een land zich binnen zijn grenzen niet aan die mensenrechten zou houden, er maatregelen tegen dat land genomen zouden — let u op wat ik zeg — ***zouden*** kunnen worden genomen.
Het pikante van die laatste verklaring is, dat Nederland bijvoorbeeld deze niet heeft ondertekend.
Hoe kan dat, zult u zich afvragen, als u weet dat Turkije, Columbia, Kenia, Zweden en met enige nadruk zeg ik Chili, dat verdrag wel ondertekend hebben? Nou, Nederland zegt: 'Wij willen ernst maken met dat verdrag en voordat wij onze handtekening er onder zetten willen wij eerst eens kijken of onze wetgeving dat wel toelaat en of er misschien zaken herzien moeten worden,
Nu is dat intussen bijna twaalf jaar geleden en op een vergadering van Amnesty International in Amsterdam is onlangs gezegd tegen afgevaardigden van de plaatselijke werkgroepen: 'kijken jullie eens wat je doen kunt, want die ondertekening blijft nu wel lang uit, trek eens bij de regering aan de bel.'

Hebben die andere landen, die wel vlot ondertekend hebben nu zo'n uitstekende wetgeving, dat ze niet behoefden te aarzelen? En ik neem weer Chili, waar de aanslagen tegen mensenrechten al jarenlang ongestraft doorgaan. Nee, die wetgeving zal net zo goed bekeken

moeten worden als de onze. Het verschil is alleen dat het volk daar niets te vertellen heeft. Er zitten namelijk in dat verdrag verschillende ‘vluchtclausules’. Dit of dat artikel is alleen geldig als, en daar heb je weer zo’n afschuwelijke term, ‘als de veiligheid van de staat het toelaat’. En zo zijn er nog een paar regeltjes, waarmee iedere regering een beschuldigende vinger kan wegslaan.

In Nederland daarentegen ligt de zaak gelukkig anders. We zitten hier goed, onze regering heeft al die rechten voor ons verzekerd.
Maar waarom is die regering dan zo voorzichtig met het ondertekenen van het verdrag? Wel, in Nederland is vrijheid. Er zijn aktegroepen, gelukkig, zeg ik nadrukkelijk, die zich met allerlei specifieke dingen bezighouden die aan u en mij, de gewone burger, voorbijgaan.
Mag ik u een voorbeeld noemen? Sietse Bosgra, van de werkgroep Kairos, die zich met Zuid-Afrika bezighield, heeft vorige week nog gezegd: ‘Aktiegroepen blijven hard nodig’. Waarom? Wij lezen in de krant, dat de maatregelen die de regering neemt tegen Zuid-Afrika naar aanleiding van de jongste ontwikkelingen, een verbreking van het cultureel akkoord inhoudt en stopzetting van de wapenleveranties. We lezen dat en we zeggen: wij kunnen gerust verder gaan met onze eigen bezigheden, de regering heeft ‘naar ons hart gehandeld’.

Maar wat is het addertje onder het gras? Dat culturele akkoord was allang opgeschort, dat was al een hele tijd buiten werking gesteld. En dat stopzetten van die wapenleveranties? Dat maakt voor Zuid-Afrika niets uit want ze kunnen praktisch voor honderd procent zichzelf van wapens voorzien.

Hebben die maatregelen die de regering neemt dan werkelijk die waarde die wij eraan hechten, omdat we niet beter weten? Nee. En dat is niet omdat de overheid ons ertussen wil nemen. Die overheid spreekt een andere taal en wij kunnen niet overal van op de hoogte zijn. Daarom zeg ik: aktiegroepen zijn inderdaad onmisbaar in onze samenleving. Ze houden ons wakker. En omdat die aktiegroepen er zijn, heeft de regering dat mensenrechtenverdrag niet ondertekend omdat dan onmiddellijk allerlei aktiegroepen en bij-de-tijd-mensen, die wel van een bepaalde zaak op de hoogte zijn, komen en zeggen: luister overheid wat u nu doet is volkomen in strijd met het Verdrag van de Rechten van de Mens. U zit fout. Verandert u dit even.

Met dit hele verhaal, dat wat uitgebreid is geworden, heb ik geprobeerd duidelijk te maken, dat dat verdrag door al die landen samen gesloten, maar heel betrekkelijk is.
In het gunstigste geval, en ik denk dat wij ons land zeker als een van de gunstigste gevallen mogen betitelen — dat brengt ook verantwoordelijkheden voor onszelf mee — zal de regering die rechten waarborgen, maar de burgers van het land zullen aktief bezig moeten zijn om die rechten inhoud te geven.

Aan het adres van de kerken

Daarmee kom ik terug op de Wereldraad van Kerken. De bijeenkomst van 1975 is wel herhaaldelijk betiteld als ‘de vergadering van de mensenrechten’. Het is eigenlijk ook geweldig; een lichaam waar zoveel kerken in vertegenwoordigd zijn. Kerken die de opdracht

van bevrijding van a tot z van Christus hebben geleerd en ook moeten oproepen tot en meewerken aan die bevrijding.
Wat nog nooit eerder in zo'n vergadering is gebeurd, konden we toen wel horen. Naar aanleiding van de aanbevelingen van sektie 5, die we nu behandelen, zijn er mensen geweest die daar bij de kerken hun klacht op tafel hebben gedeponeerd. Ondanks die wereldlijke mensenrechten, om ze nu maar even zo te noemen, konden ze in hun thuislanden voor zichzelf of voor hun groep geen recht vinden. Maar de kerken dan, dat moest toch een adres zijn waar op je kloppen open gedaan zou worden?

Ik wil een paar voorbeelden noemen:
Twee priesters van de Russisch-orthodoxe kerk uit Moskou, hebben aan de vergadering in Nairobi een elf pagina's lange brief geschreven, waarin zij er op aandringen tot aktie over te gaan om de christenvervolging in Oost-Europa onder de internationale aandacht te brengen. Hoewel de Russisch-orthodoxe kerk sinds 1961 lid is van de Wereldraad van Kerken hebben de gelovigen in Rusland nooit veel illusies gehad over dat lidmaatschap, want de Russische regering had het goedgekeurd. Maar omdat de orthodoxe gelovigen nog steeds hun hoop hebben gevestigd op christelijke solidariteit, die sterker is dan de antichristelijke krachten, waagden de twee priesters deze voor hen niet ongevaarlijke stap.

Dan treden de vrouwen voor het voetlicht. Ook een nieuw verschijnsel is dat twintig procent van de afgevaardigden op de Wereldraad van Kerken uit vrouwen bestond. Vrouwen uit de Derde Wereld wijzen op de volslagen rechteloosheid van hun sexe.
In Thailand met zijn vele ekonomische problemen, worden de dochters van het gezin misbruikt als middel om het gezin in leven te houden. Ze worden verkocht en gaan een toekomst van uitbuiting tegemoet.
In Ghana zijn vrouwen alleen maar 'dingen die je erft gelijk met het huisraad als er een man dood gaat'.
De spreeksters uit de westerse samenleving konden vanuit hun persoonlijke ervaringen in de geïndustrialiseerde samenleving niet anders konstateren dan dat zij nog steeds niet anders gezien worden als vrouw, moeder en huishoudster, met voorbijzien aan al haar andere kwaliteiten.

In het rapport dat sektie 5 naar aanleiding van deze vergadering heeft opgesteld en dat bepalend is voor het beleid van de komende jaren van de Wereldraad van Kerken, wordt het 'voorrang voor mensenrechten' volledig onderschreven. Wat meer is: het aktief werken aan die mensenrechten, zoals sektie 5 het uitdrukt — zoals u op p. 15, 1e kolom heeft gelezen — wordt overgenomen.

Bevrijdingsprogramma

Wat betekent dit nu voor ons? Wij, die met de aanbevelingen van de Wereldraad van Kerken aan de gang moeten. Want dat is het tenslotte, nietwaar. De Wereldraad van Kerken vergadert om de zeven jaar en in die tussentijd zullen de plaatselijke kerken, de gemeenteleden moeten werken met die aanbevelingen.
Als we kijken naar de 'rechten van de mens', die sektie 5 omschrijft op bladzijde 15 en 16, zeg je op het eerste gezicht: daar hoeven we hier in Nederland niet over in te zitten.

Maar ga je ervan uit, dat wij als christenen, die aktief mee willen helpen aan het bevrijdingsprogramma van Christus en mee willen werken aan het toepassen van die rechten,

dan gaat het er toch iets anders uitzien.
Leest u maar na.

- Onder a: fundamentele levensrechten. Werk: 205.000 werklozen, voedsel: veel te veel, onderdak: gastarbeiders in een overvol pensioen; onderwijs: een prestatieslag.
- Onder b: zelfbeschikkingsrecht: het recht op culturele eigenheid. Aan Surinamers verhuren we onze kamers niet, want ze schreeuwen, koken met luchtjes en we hebben ze ook liever niet in ons bedrijf.

Zo kun je bij al die punten wel een aantekening plaatsen die niet klopt met het bevrijdingsprogramma van Christus.

Maar ik denk, dat er eerst iets anders moet gebeuren binnen de kerken zelf. Die onenigheid, die tweedracht, die de kop opsteekt in de kerken als het om bevrijding gaat van de mens in onze wereld, die zal eerst geheeld moeten worden. Wil je echt Christus volgen dan kun je niet alleen maar toe met de verzekering van je eigen zaligheid. Je moet meedoen aan het bevrijdingsprogramma ook van de mensen om je heen.
Als we met z'n allen, al die kerken over de hele wereld aktief de mensenrechten gaan toepassen dan heeft de wereld er niet van terug.

Leest u nog eens de aanbevelingen over de mensenrechten in het kadertje op bl. 16. Het is een heel rijtje punten waar een geweldig stuk werk verzet kan worden als we er als christenen voor honderd procent achter staan.
Ik wil niet zeggen dat er nu niet gewerkt wordt aan die punten. Maar het is zo vaak maar door een handjevol mensen, dat door de grote meerderheid van het kerkvolk bovendien met wantrouwen en kritiek wordt bekeken. Voorbeelden?

Het Interkerkelijke Vredesberaad. Jawel, het werkt namens de kerken. Maar wat is er aan kritiek losgebarsten na het laatste Vredesweekthema 'Help de kernwapens de wereld uit — om te beginnen uit Nederland'.
Hoeveel moeite heeft het niet gekost om hier in Winterswijk een werkgroep van Amnesty International, die het opneemt voor politieke gevangen, van de grond te krijgen?
En ik zal u wel vertellen dat het aantal kerkmensen in die groep, beslist niet is oververtegenwoordigd.
Wat denkt u van mannen als dr. Albert v.d. Heuvel, dominee Buskes, professor Verkuyl of kardinaal Alfrink? Als zij hun stem verheffen, de kerken wijzen op hun taak om te spreken, partij te kiezen? Ze worden met z'n allen in de hoek van de 'linkse jongens' gezet.

Mensenrechten, ze horen in het bevrijdingsprogramma van Jezus en wij zullen ze handen en voeten moeten geven.

Ik wil eindigen met een uitspraak van professor Verkuyl, die eens op een zendingsdag, ik meen dat het 1972 was, heeft gezegd:
'Het is de taak van christenen om een bevrijdingsleger te zijn. God worstelt met ons zoals eens met Jacob om ons bevrijders te maken. Kerk-zijn begint bij persoonlijk geloof,

deelhebben aan Christus. Dan ontdekt men ook, dat de Zoon des mensen door niemand te annexeren is, vrij staat van alle stromingen en daardoor bevrijder is voor allen'.

~~~~~~

Vragen behorende bij het thema: 'strukturen van onrecht en de strijd voor bevrijding — cursus 9 november 1977

- Het atoomparapluutje dat we zagen bij de kernexplosies — die gelukkig aan banden zijn gelegd — kennen we allemaal. Wij voelen er ons als kerkmensen voor het merendeel nogal veilig onder.
  Er zijn weliswaar uitspraken van synodes (Nederlands Hervormde Kerk 1962, Encycliek *Pacem in Terris*, Paus Johannes XXIII, 1963), die kernwapens afwijzen, maar de gemeenteleden blijven er gemakshalve maar onder zitten. Excuus: dat communisme!

Kun je het volhouden dat er één waarde in deze wereld is, die het gebruik van kernwapens rechtvaardigt?
Zo ja, is dat geen miskenning van de bevrijdende macht van Christus?

Zijn militairisme, inclusief wapenindustrie, en racisme hoofdzonden van onze tijd?
Of voelt u zich daar niet persoonlijk bij betrokken?
Zijn ze misschien meer een lot, waar wij persoonlijk niets aan kunnen doen?

- Op pagina 15 (sektie 5) staat, dat het 'met Verklaringen van Mensenrechten nu wel gedaan is en dat we moeten werken aan het toepassen van die rechten.'
  Neem nu het Recht van Godsdienstvrijheid. Daar ver kunnen wij in ons land niet over klagen. Daarbij hoort ook, aldus sektie 5 (zie pag. 16, 2e kolom) 'de vrijheid om persoonlijk of samen met anderen zowel in besloten kring als in het openbaar die godsdienst uit te oefenen door bijeenkomst, praktijk en onderrichting.

Als wij 'aktief moeten werken' aan die mensenrechten en we bedenken dat moslims bijvoorbeeld hier in de Achterhoek tot nu toe geen gebedsruimte hebben, terwijl ze er dolgraag een zouden hebben, vindt u het dan een opdracht voor ons als christenen om aktief te zijn — geld buiten beschouwing gelaten — en te zorgen dat deze mensen hun godsdienstvrijheid ten volle kunnen beleven?

- De tijd van baren (van kinderen, welteverstaan) is voorbij. Van het echtpaar, midden veertig, krijgt de vrouw een baan aangeboden met een inkomen dat niet onderdoet voor dat van haar echtgenoot. Mevrouw heeft het huishoudelijk werk steeds met forse tegenzin gedaan, maar omwille van de kinderen heeft zij haar plichten trouw vervuld. Het werk van mijnheer leent zich niet voor een deeltaak. Het is alles of niets. De jaren die resten tot het pensioen zou zij de rollen om willen draaien.
  Zij voorzien in het levensonderhoud en de man van zijn zelf opgebouwde status terug in de schaduw van de huishoudelijke karweien zoals het kloppen van matten, het schoonhouden van het toilet, het dweilen van vloeren, het lappen van ramen, enz. enz.

Als we de sociale discriminatie van de vrouw (zie de aanbevelingen van de Wereldraad van Kerken op pag. 16) willen opheffen is dat een redelijk voorstel van de vrouw. Vindt u dat ook?
Zo nee, is er dan sprake van discriminatie van de vrouw in onze samenleving?
~~~~~~

- Vroeger gaven kerken humanitaire hulp. In het konflikt in het Midden-Oosten bijvoorbeeld aan alle partijen.

Nu wordt van de kerken gevraagd in een politiek geschil partij te kiezen. Kan dat? Moet uw kerk geld geven aan het speciale Fonds ter Bestrijding van het Racisme?